

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

**HISTORY.
PHILOSOPHY**
Series

№ 1(109)/2023

ISSN 2518-7236 (Print)

ISSN 2663-5100 (Online)

Индексі 74621

Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN

OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 1(109)/2023

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2023 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2023 г.

January–February–March
March, 30th, 2023

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2023
Караганда, 2023
Karaganda, 2023

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**

Жауапты хатшы
PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**

Редакция алқасы

Пол Верт, PhD д-ры, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани, PhD д-ры, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Қуқушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов, филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD д-ры, Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген

М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.03.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 42,25 т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 32.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2023

Главный редактор
д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**

Ответственный секретарь
д-р PhD **С.Б. Стамбулов**

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** д-р PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани, д-р PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- А.К. Жолдубаева,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- В.И. Разумов,** д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Г.Т. Телебаев, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
Д.К. Кусбеков, канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева, д-р PhD, Карагандинский технический университет им. А. Сагинова (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.03.2023 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 42,25 п.л. Тираж 200 экз.

Цена договорная. Заказ № 32.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова».
100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2023

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**

Responsible secretary

PhD **S.B. Stambulov**

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of historical sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.03.2023. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 42,25 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order №.32

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2023

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдраимов Е. А., Садықов Т.С., Кабылтаева С.К.</i> Қазақстан халықы Ассамблеясы: тарихы және қазіргі кезеңдегі қызметі.....	7
<i>Амалбекова, Б.А., Исабек Б.Қ.</i> Тарихтағы тұлғатану мәселесі және Бауыржан Момышұлының өмірі мен қызметі.....	14
<i>Аубакирова Х.А.</i> Рыбный промысел в экономике Уральского и Оренбургского казачества Казахстана в XIX веке.....	20
<i>Amrina M.S.</i> Expedition of F.A. Shcherbina to study the Kazakh steppe in the late XIX - early XX centuries.....	26
<i>Akzhunussova N.B., Zipatolla S.K., Zharmaganbetova A.T., Khurramov M.</i> Revealing the historical truth: on the case of the novel by S. Smatayev "Elim-ai".....	36
<i>Akhmetshina G., Alpysbes M., Stambulov S., Urustembayeva Zh.</i> History of the Integrative Relationships between Kazakhstan's National Archive and Public Archival Institutions of Commonwealth of Independent States' Countries.....	42
<i>Байжиенова К.Т., Омарова Б.К., Калменова Б.Т.</i> Тәуелсіз Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің даму тарихы.....	49
<i>Бакытғали Э.Т., Дукенбаева З.О.</i> Мандоки Қоңыр Иштванның өнегесі және ғылыми еңбектерінің тарихи маңыздылығы.....	56
<i>Жанбосинова А.С., Омарканова А.О., Сайлаубай Е.Е.</i> Родо-иерархические связи в системе протестных координат казахского аула.....	62
<i>Жуматай С., Кабылтаева С.К.</i> XX ғ.басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Шаймерден Қосшығұлұлының қызметі және атқарған ролі.....	73
<i>Жумашев Р.М., Мейрамбеков А.Қ.</i> XX ғ. екінші жартысы – XXI ғ. басындағы француз тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті.....	78
<i>Кенжебекова Ж., Мусабалина Г.Т., Кабылтаева С.К.</i> Қазақстандағы медиация институтының қалыптасу тарихы: мәселелері мен болашағы.....	87
<i>Кукеева Ф.Т., Байзакова К.И., Усен М.А., Усерова К.</i> Влияние новых геополитических условий на многовекторную внешнюю политику Казахстана.....	94
<i>Мухтарова К.С., Макашева К.Н., Чукубаев Е.С.</i> Региональное развитие в Центральной Азии: состояние, проблемы и перспективы.....	110
<i>Mondira Dutta</i> Civil Society Organization in Combatting Human Trafficking – Experiences from South Asia.....	119
<i>Алланиязов Т.К., Сактаганова З.Г.</i> Детские учреждения в Карлаге.....	127
<i>Saktaганова Z.G., Ybyraikhan M.Y.</i> Problems of trade and provision in the daily life of rural regions residents of Central Kazakhstan during 1964-1985.....	144
<i>Сактаганова Э.Б., Конкина Г.С., Мамбетов Р.Е.</i> Тарихтағы тұлғатану мәселесін зерттеудің әдіснамалық негізі (Сейдәзім Қадырбаевтың мысалында).....	155
<i>Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т., Оразбақов А.Ж.</i> Қазақстан Жазушылар мен журналистер одағының мәдениет жүйесіндегі қызметі (1946-1970 жж.).....	163
<i>Смагулова Г.М., Тулеуова Б.Т., Карсыбек К.Т.</i> Трансұлттық элиталардың қалыптасуы және негізгі топтары мәселесінің кейбір тұстары.....	174
<i>Suleimenova G.B., Uskembayev K.S., Tulegenova A.Zh.</i> Ideological campaigns of the Soviet totalitarianism in the field of science (based on materials of the Western Kazakhstan).....	181
<i>Уалиева Г.К., Алтысбес М.А.</i> Қазақ Ордасы хандарының төре әулеттерімен еларалық қарым-қатынас орнатудағы неке дипломатиясы.....	188

**ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

<i>Abdina A.K., Ibzharova Sh.A., Kakimzhanova M.K.</i> The existential needs of the elderly: the problem of quality of life.....	194
<i>Альжанова Г.Б., Карипбаев Б.И., Шорманбаева Д.Г.</i> Массовая коммуникация как онтологический фон современной культуры.....	202
<i>Arinova O.T.</i> On the problem of philosophical understanding of virtual reality.	208
<i>Балапашев Б.С., Турсынбаева А.О., Шимшиек Х.А.</i> Жалғыздық философиялық мәселе ретінде.....	217
<i>Бейсенова А.А., Жумасултанова Г.А.</i> Социально-философские аспекты адаптации студенческой молодежи, обучающейся по программе «Серпін».....	225
<i>Дағарова Ж.Ө., Керимов Тандыг Ағиз-оглы, Сейфуллина Ф.Р., Аралбай С.М.</i> Ақпараттық қоғамдағы тұлғаның құндылықтық әлемі.....	236
<i>Джусупов Б.И., Никамбекова А.Б.</i> К вопросу о проблеме символизма в истории культуры... ..	243
<i>Дүйсен Н.Б., Есім Ф., Кавус С.К., Турсынбаева А.О.</i> Фәлсафа – мұсылман мәдениетінің туындысы.....	250
<i>Жусупова Б.Ж.</i> О ситуации неопределенности в современном казахстанском обществе (социально-философский анализ).....	257
<i>Клишина М.В., Сейфуллина Г.Р., Джабаева Г.Н., Тутинова Н.Е.</i> Творчество и креативность в контексте аксиологического аспекта научной коммуникации.....	265
<i>Қалдыбай А.Б., Абдигалиева Г.К.</i> Әлемдік және Қазақстан қоғамындағы гендерлік стереотиптермен байланысты зерттеулерге әдеби шолу.....	273
<i>Manassova M.M., Karipbaev B.I.</i> Socio-philosophical analysis of the phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan	284
<i>Муканова А.К., Семедов С.А., Карипбаев Б.И., Шорманбаева Д.Г.</i> Трансформация понимания идентичности в философском дискурсе.....	291
<i>Мейрамова Н.А., Бакирова А.Т.</i> Философияның медицина студенттерінің рухани ізденісін дамытудағы маңыздылығы.....	301
<i>Салыматова Н.Р., Большова К.М., Өзкан А.Р.</i> «Ақырзаман» теориясының онтологиялық желісі.....	309
<i>Салыматова Н.Р., Никамбекова А.Б.</i> Болашақ заман келбеті: футурологиялық тұжырымдамаларға талдау.....	316
<i>Temirbayeva A.A., Temirbayev T.T., Ryskiyeva A.A., Kuranbek A.A.</i> The digital palette of Kazakhstan in the context of the study Tengrian internet communities.....	323

**МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ
НАШИ ЮБИЛЯРЫ
OUR ANNIVERSARIES**

<i>Құранбек Ә., Қошқарбаев Е.</i> Ғылыммен өрілген ғұмыр.....	332
---	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	335
---	------------

Е.А. Абдраимов*, Т.С. Садыков, С.К. Кабылтаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: erla-n@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz; uteubaeva81@mail.ru)*

Қазақстан халқы Ассамблеясы: тарихы және қазіргі кезеңдегі қызметі

Мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясының тарихы, осымен бірге 1995 ж. бастап қазіргі уақытқа дейінгі этникааралық және мәдениетаралық қатынастар саласындағы қызметі қарастырылған, қазіргі қоғамдағы мәдениеттер диалогының мәні мен маңыздылығы көрсетілген, ұлттық бірегейлікке қол жеткізудің факторлары мен жағдайлары анықталған. Авторлар ҚХА-ның нормативті-құқықтық актілеріне, осымен бірге 2025 жылға дейінгі Қазақстан халқы Ассамблеясының даму Концепциясына талдау жасайды. Сонымен қатар ҚХА қызметінің қазіргі кезеңдегі даму мәселелері және қызметінің басым бағыттары анықталған.

Кілт сөздер: ҚХА, Қазақстан тарихы, ұлтаралық қатынастар, қоғамдық келісім, халықтар достастығы, ұлттық бірлік, тұрақтылық.

Kipicne

Қазіргі кезеңдегі жаһандану үрдісінің және мәдени унификацияның дамуы этносаралық қатынастар мен этникалық бірегейлік мәселесіне тікелей ықпал ететіні сөзсіз. Бір жағынан, жаһандану үрдісі аймақтар арасындағы мәдени шекараның жойылуына ықпал етсе, екінші жағынан, ұлттық мәдениеттер, тіл және менталдық ерекшеліктер төңірегіндегі пікірталастарды күшейтіп отыр. Әсіресе, бұл мәселе көпұлтты мемлекеттерде орын алған. Өкінішке орай, этникалық фактордың және ұлтаралық қатынастардың әлі күнге дейін әртүрлі шиеленістердің детонаторы болып табылатындығын әлемдік тәжірибе көрсетіп берді және оның деструктивті қуаты қазіргі ақпараттық және гибридті соғыстар кезеңде күшейіп отырғаны белгілі.

Өзімізге белгілі, Қазақстан — өзіндік демографиялық және этномәдени ерекшеліктері бар көп этникалық мемлекет болып табылады. 2021 жылғы Халықтың ұлттық санағының алдын ала қорытындыларына сәйкес Қазақстан Республикасында 19 186 015 адам тұрады, олардың ең көбі қазақтар (70,4%), одан кейін орыстар (15,5%), одан әрі өзбектер (3,2%), украиндар (2,0%), ұйғырлар (1,5%), немістер (1,2%), татарлар (1,1%), эзербайжандар (0,8%), кәрістер (0,6%), түріктер (0,5%), дүнгендер (0,4%), белорустар (0,4%), тәжіктер (0,3%), күрдтер (0,3%), шешендер (0,2%), поляктар (0,2%), қырғыздар (0,2%), басқа этнос өкілдері 1,4%-ды құрады [1]. Айталық соңғы үш жылда елдегі халықтың саны 3,9%-ға өскендігін көруімізге болады. Осымен бірге, елімізде 2020 жылғы 1 сәуір есеп бойынша ресми тіркелген 18 конфессияны білдіретін 3816 діни бірлестік қызмет жасайды [2].

Сондықтан, Қазақстан үшін ұлтаралық келісімді қамтамасыз ету міндеті еліміздің саясатының басым бағыттары болып табылады. Себебі, этникааралық келісім қоғамның тұрақты өмір сүруінің және нығаюының негізі болып саналады және бұл заң шығарудың негізгі принциптері ретінде ҚР

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: erla-n@mail.ru

Конституциясы мен 2030 ж. дейін Қазақстанның даму Стратегиясында ұзақ мерзімді және басым мақсаттардың бірі ретінде бекітілген. Осылайша, Қазақстан өзінің ұлттық саясатында этностардың арасындағы қатынастардың ұзақ мерзімді принциптерін құрғаны белгілі, осымен бірге, елімізде этникааралық шиеленістердің алдын алу мақсатында заң құжаттарына түзетулер мен өзгерістер енгізілуде.

Әлемдік тәжірибеде ұлттық мәселені шешудің үш тәсілі қалыптасқан. Біріншісі — мемлекеттен басқа ұлт өкілдерін қатаң заңдарды енгізу, мемлекеттен кетуін талап ету және тікелей қорқыту арқылы «қысым көрсету» саясаты, екіншісі — ұлттық мәселенің өздігінен шешілетіндігіне үміт артып, оны елемеу тәсілі, еліміздің таңдап алған ең дұрыс үшінші тәсілі — халықтар арасындағы келісім мен өзара сенім зонасын кеңейту және түйістіру тәсілі болып саналады. Сондықтан, Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігінің алғашқы күндерінен бастап халықтарды біріктіру және әртүрлі диаспоралардың мәдениетін дамыту саясатын жүргізіп келеді. Бұл орайда Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі мен рөлі де жоғары.

Зерттеу әдістері

Зерттеу тақырыбының пәнаралық сипатын және историзм мен объективтілік принциптерін ескере отырып, танымның жалпы ғылыми әдістері — жүйелілік, құрылымдық-функционалдық әдістер және зерттеудің арнайы әдістері — салыстырмалы-тарихи, статистикалық талдау тәсілдері қолданылды. Жүйелілік әдісі мемлекеттік деңгейдегі этникааралық саладағы үрдістерді зерттеуге мүмкіндік берді. Қазақстан халқы Ассамблеясының этикааралық қатынастарды реттеудегі рөлін анықтауда құрылымдық-функционалдық әдісі қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс Ассамблеяның даму тарихының кезеңдерін және әр жылдары қабылданған нормативті-құқықтық негізін салыстырып зерттеуге мүмкіндік туғызды.

Мәселені талқылау

1992 ж. желтоқсанда Қазақстан тәуелсіздігінің бір жылдық мерейтойы қарсаңында Алматыда Қазақстан Халықтарының форумы өткен болатын. Елімізде өмір сүріп жатқан ұлттардың 700 өкілі қатысқан Форумда көпұлттық Қазақстанда бейбітшілікті сақтау мәселесі қарастырылды. Бұл мәселені шешуге қол жеткізу үшін Қазақстан халықтарының Ассамблеясын құру идеясы ұсынылды. Соңынан, 1995 ж. 1 наурызында Президент жанындағы консультативтік-кеңесші органы ретінде Ассамблеяны құру жөніндегі Жарлыққа қол қойылды. Осы Жарлыққа сәйкес Ассамблеяның мақсаты республикадағы оқиғаларға баға беру мен саяси ахуалды болжамдау негізінде қоғамның топтасуын қамтамасыз ететін практикалық ұсыныстар әзірлеу, сондай-ақ нәсілдік, ұлттық, әлеуметтік тегіне, діни сенімі мен нанымына қарамастан Қазақстан азаматтарының құқықтары мен бостандықтары сақталуының кепілі ретіндегі Қазақстан Республикасы Президентінің қызметіне жәрдемдесу болып табылды. Осымен бірге Ассамблеяның қызметі келесі міндеттерді шешуді көздеді: елдегі ұлтаралық татулық пен тұрақтылықтың сақталуына жәрдемдесу; Қазақстан аумағында тұрып жатқан ұлттар өкілдерінің арасында достық қарым-қатынастардың дамуына ықпал ететін мемлекеттік саясатты жүргізу жөнінде ұсыныстар әзірлеу, тең құқылық принципін сақтау негізінде олардың рухани-мәдени түлеуі мен дамуына жәрдемдесу; азаматтардың өркениеттілік пен демократиялық нормаларға сүйенетін саяси мәдениетін қалыптастыру; мемлекеттің жүргізіп отырған ұлттық саясатында әр алуан ұлттық мүдделердің ескерілуін қамтамасыз етуге жәрдемдесу; қоғамда туындаған әлеуметтік қарамақайшылықтарды шешу үшін мәмілелер іздестіруге бағытталған [3]. Осылайша 1995 ж. наурызында өткен I Сессияның және осы жылдың маусымындағы II Сессияның барысында Ассамблеяның айқын құрылымын құру жөнінде шешімдер шығарылды. Ассамблеяның 1996 ж. өткен III Сессиясында Қазақстан халқын әртүрлі ұлт өкілдерінің қауымдастығы ретінде қарастырған қоғамдық құрылыстың жаңа үлгісі ұсынылды. Ал, 2000 ж. желтоқсанда өткен Қазақстан халықтарының Ассамблеясының VII Сессиясында қазақстандық патриотизмнің негізінде азаматтық қауымдастықты қалыптастыру жөніндегі жаңа міндет қойылды. Сондықтан, бұл міндет Ассамблеяның IX Сессиясындағы қабылданған Стратегиясының негізгі бағыттарының біріне айналды. Ассамблеяның бұл 2002-2011 жж. арналған Стратегиясында қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді нығайту мен қазақстандық халықты қалыптастыру, ашық азаматтық қоғамды құру үрдісіндегі Ассамблеяның рөлін нығайту қажеттілігі атап көрсетілген. Стратегия мемлекеттік тіл мен қазақ халқының мәдениетінің өзекті рөлін арқау ете отырып, азаматтық және рухани-мәдени біртұтастық негізінде Қазақстан этностарын топтастыру жолымен қазақстандық сәйкестікті қалыптастыруды; ұлтаралық қатынастар саласында мемлекеттік орган-

дармен және азаматтық қоғам институттарымен өзара тиімді іс-қимылды қамтамасыз ету; Қазақстанда үйлесімді ұлтаралық қатынастарды қамтамасыз етуде этномәдени бірлестіктердің күш-жігерін біріктіру; ұлтаралық қатынастар саласындағы келеңсіз үрдістердің алдын алу және ықтимал қатерлерді жою жөніндегі сақтандыру тетіктерінің жүйесін қалыптастыру, этникалық факторды саясаттандыруға жол бермеу; ұлтаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметін жетілдіру және саяси жүйені демократияландыру, қоғамдық дамудың өзекті мәселелерін шешуде оның ролін арттыру міндеттері қойылған [4].

2005 ж. сәуірде «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы институтын нығайту жөніндегі» Жарлығы қабылданды. Бұған сәйкес Ассамблеяның белсенді қоғамдық институт ретіндегі ұстанымдары нығайтылды. Осылайша, азаматтық қоғамның әмбебап институты халықтық дипломатияның органына айналды. Осы кезеңнің өзінде 830-дан этномәдени бірлестіктерді біріктіріп, мемлекет пен азаматтық қоғамның мүмкіндіктерін үйлестіретін қоғамдық келісімнің негізгі бөлігіне айналды. 2007 ж. ҚР Президентінің Жарғысына сәйкес Қазақстан халықтарының Ассамблеясы Қазақстан халқы Ассамблеясы деп өзгертіледі. 2008 ж. қазанында қабылданған «Қазақстан халқы Ассамблеясы жөніндегі» ҚР Заңы Ассамблеяны еліміздің саяси жүйесінің толық құқықты субъектісі ретінде бекітіп, оның қызметінің нормативті-құқықтық реттелуін қамтамасыз етті. Осымен бірге, аталған Заң Қазақстан халқы Ассамблеясының жұмысын қалыптастыру мен ұйымдастырудың мәртебесі мен тәртібін анықтап берді. Заңға сәйкес оның қызметі мемлекеттік ұлттық саясатты жүзеге асыруға, еліміздегі қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге және этникааралық қатынастар саласындағы қоғамның мемлекеттік және азаматтық институттары арасындағы өзара байланыстардың тиімділігін арттыруға бағытталды. Себебі, осы кезеңде 2006 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша 40-тан астам конфессия мен деноминация өкілі болып табылатын діни бірлестіктердің жалпы саны 3420-ны құраған. Діни бірлестіктер жалпы санының 1853-і Ислам, 267-сі Орыс православие шіркеуі, 94-і Римдік-католик шіркеуі, 1101-і Протестанттизм, 78-і дәстүрлі емес әрі жаңа құралымдар (бахайлар, Кришна санасы қоғамы, Соңғы өсиет шіркеуі және басқалары) және басқа да саны аз діни құралымдар — 349 болған. Діни бірлестіктерде 2565 діни ғибадат құрылыстары бар, олардың 1727-сі — мұсылман мешіттері, 241-і - православие шіркеуі, 74-і — католик костелдері, 10-ы — синагога, және бес жүзден астам протестанттық және басқа да шіркеулер болған. Діни бірлестіктер 38 атаулы мерзімді баспасөз басылымдарын шығарған. Қазақстанда 8 жоғары (оның ішінде 2 исламдық, 1 католиктік, 1 лютерандық, 4 протестанттық), 6 арнаулы орта және 3 жалпы білім беретін діни оқу орындары жұмыс істеген, ірі мешіттердің жанында тұрақты әрекет ететін курстар мен шіркеулердің жанында жексенбілік мектептер жұмыс жасаған [5]. Осыларды ескере отырып, Ассамблея тарабынан 2006-2008 жж. этникааралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық үлгісін жетілдірудің мемлекеттік бағдарламасы іске қосылды. Бұл бағдарлама этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық моделін жетілдіруді мақсат етіп, республикадағы этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық моделін жетілдіруді қамтамасыз ететін іс-шаралар кешенін әзірлеу және іске асыруды; ішкі саяси тұрақтылықты, ұлтаралық және конфессияаралық келісімді нығайтуды міндеттейді. Аталған бағдарлама келесі негізгі үш бағыт бойынша жұмыс жасады: әдістемелік бағыт: этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы ахуалды зерделеуге және экстремизмнің әр түрлі көріністеріне қарсы әрекет ету, әр түрлі әлеуметтік топтарда төзімді мінез-құлықты қалыптастыру жөнінде практикалық ұсынымдарды дайындауға бағытталған ғылыми зерттеулер жүргізу; қоғамдағы әлеуметтік шиеленіс деңгейін мониторингтеудің, диагностикалаудың және сараптаудың, тәуекелдерді және әлеуметтік жанжалдардың ықтимал зардаптарын бағалаудың әдістерін әзірлеу; бұқара санасындағы ыдыратушы көңіл-күйді бейтараптандыру тетіктерін әзірлеу; республика аумағында жұмыс істейтін ұлттық-мәдени және діни бірлестіктер туралы ақпараттық дерекқорды толықтыруды қамтамасыз ету; ұйымдастырушылық-практикалық бағыт: этносаралық және конфессияаралық қатынастарды үйлестіруге, ішкі саяси тұрақтылықты, азаматтық бейбітшілік пен келісімді нығайтуға, қоғамдағы әлеуметтік шиеленісті төмендетуге, сондай-ақ Қазақстанда тұратын тиісті диаспоралардың тарихи шығу елдерімен достық қатынастарды дамытуға бағытталған фестивальдар, конференциялар, конкурстар, семинарлар, дөңгелек үстелдер өткізу; ақпараттық-насихаттық бағыт: этникалық және конфессиялық төзімділік қағидаттарын тәрбиелеу мәселелері бойынша жергілікті БАҚ-та мемлекеттік тапсырыс шеңберінде тұрақты айдарлар, теле- және радио хабарлар, сөз орамдарын, роликтер шығаруды қамтамасыз ету; Қазақстандағы ұлтаралық және конфессияаралық келісімді насихаттайтын жарнамалық материалдарды (брэндмауэрлер, биллбордтар, тартпалар, плакаттар) жасауды және қоғамдық орын-

дарда орналастыруды қамтамасыз ету; бұқаралық ақпарат құралдарында төзімді сана қалыптастыру жөніндегі материалдарды жариялау.

2008 ж. этносаралық қатынастар және қоғамдық келісім, мәдени-ағартушылық, білім беру, рухани-адамгершілік және өзге де қоғамдық-пайдалы қызметі саласындағы әлеуметтік маңызды жобаларын жүзеге асыру мақсатында Қазақстан халқы Ассамблеясының құрамында Ассамблея қоры құрылды. Қордың қызметіне Ассамблеяның қызметін қаржылық және материалдық қамтамасыз ету, этномәдени бірлестіктерге көмек көрсету, қазақстандық және шетелдік инвестицияларды тарту, Ассамблеяның қызметін ақпараттық қолдау, ұлттық бірлікті, келісімді нығайту, қазақстандық патриотизмді тәрбиелеу міндеті жүктелді.

Осылайша, Ассамблея қызметінің негізгі нәтижелері ретінде келесілерді бөліп көрсетуге болады: біріншіден, Қазақстанда өмір сүріп жатқан әр этникалық топтың тілін, мәдениеті мен дәстүрлерін сақтау мен дамыту үрдісінің құқықтық және институционалдық бекітілуі; екіншіден, ҚР Мәжілісіне Ассамблеяның атынан 9 депутатты сайлау арқылы Қазақстанның саяси алаңындағы этникалық топтар мүдделерінің ұсынылымын қамтамасыз ету; үшіншіден, өзге этнос өкілдері арасындағы ішкі қарбаластықты жою үшін жағдай жасап берді, бұл өз кезегінде миграциялық үрдістердің динамикасына әсер етті; төртіншіден, этникалық үрдістерді саясиландыруды болдырған жоқ. Ұлттық қозғалыстарды Қазақстанның саяси өміріне арластырмауға мүмкіндік тудырды; бесіншіден, Қазақстанның ішкі саяси және сыртқы саяси қызметі саласындағы тактикалық және стратегиялық міндеттерді жүзеге асыруға ықпал етті.

Айта кету керек, Қазақстан халқы Ассамблеясы шиеленістік жағдайларды еңсеру бойынша өз мүмкіндіктерін көрсете алды. Мысалы, 2006 ж. тамызында Ақтау қаласындағы қазақтардың кавказдықтарға қарсы шығуы, 2006 ж. тамызындағы «Теңіз» кен орнындағы түріктер мен қазақтардың арасындағы төбелес, 2006 ж. қаңтардағы Алматы облысының Шелек ауданындағы қазақтар мен ұйғырлардың арасындағы жанжал, 2007 ж. Оңтүстік Қазақстандағы қазақтар мен күрдтер арасындағы шиеленіс орын алғаны белгілі. Аталған шиеленістердің барлығы әлеуметтік-тұрмыстық сипатқа ие. Бұл этностар арасында орын алған шиеленістер күрд, ұйғыр және шешен этникалық диаспорасының жетекшілерінің белсенді қатысуымен шешімін тапты.

2009 ж. 28 қаңтарында этникааралық қатынастар саласындағы ғылыми зерттеулер жүйесін дамыту мақсатында Қазақстан халқы Ассамблеясының ғылыми-сараптамалық орталығы құрылды. Орталық қызметінің басым бағыттары ретінде қолданбалы және іргелі зерттеу жұмыстарын жүргізу, мемлекеттік органдар, Ассамблея, этномәдени бірлестіктер үшін нақты, ғылыми негізделген ұсыныстарды өңдеу алынды. Осымен бірге, 2010 ж. Қазақстанның ЕҚЫҰ-на төрағалық етуі кезеңінде этникааралық және конфессияаралық қатынастардың қазақстандық үлгісі, Ассамблея Қазақстанның халықаралық имидждік саясатының негізгі элементіне айналды.

Осылайша, 2010 жылға қарай Қазақстан халқы Ассамблеясы өзінің дамуының бірнеше кезеңінен өтіп, 2011 жылға дейінгі, яғни орта мерзімді кезеңге арналған Стратегиясын жүзеге асырып, толыққанды мемлекеттік орган ретінде құрылды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы дамуының келесі кезеңін 2013 ж. 18 сәуірде ҚР Президентінің Жарғысымен бекітілген Қазақстан халқы Ассамблеясының (2020 жылға дейінгі) даму концепциясы айқындады. Бұл Концепцияға сәйкес Ассамблея институтын бұдан әрі дамыту және оның елдің тәуелсіздігі мен мемлекеттігін нығайтудағы рөлін арттыру, патриотизм, қазақ халқы мен мемлекеттік тілдің топтастырушы рөлін арқау ете отырып жалпы құндылықтар негізінде қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікті қамтамасыз ету мақсаты көзделген. Ұлттық бірлікті қалыптастыру, мемлекеттік этносаясатты іске асыруға қолдау көрсету және этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісін жетілдіру, Қазақстан халқы Ассамблеясының институтын нығайту Ассамблея қызметінің алдағы кезеңдегі басым бағыттары ретінде айқындалған [6].

2014 ж. Ассамблеяның қызметін қамтамасыз ету бойынша ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» Республикалық мемлекеттік мекемесі құрылды. Сонымен бірге аймақтардағы ассамблея қызметін қамтамасыз ететін аймақтық мекемелердің құрылуы Қазақстан халқы Ассамблеясының қазақстандық бірегейлікті нығайтудағы жұмысын күшейте түсті. Мысалы, «Қоғамдық келісім» Республикалық мемлекеттік мекемесінің мақсаты Ассамблеяның жұмыс істеуін ұйымдастырушылық, қаржылық және материалдық-техникалық қамтамасыз етудің тиімді жүйесін құру болып табылады, ал нысаны ретінде Ассамблеяның жұмысын ұйымдастырушылық және материалдық-техникалық қамтамасыз ету; Ассамблея қызметін ғылыми-сараптамалық, ақпараттық, талдамалық сүйемелдеуді ұйымдастыру; этномәдени және басқа да қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдардың Ассамблеяның міндетте-

рін іске асыруға бағытталған жұмыстарына қолдау көрсетуді ұйымдастыру алынды. Осымен бірге, 2014 ж. Ассамблея жанында Аналар кеңесі құрылды. Бұл Кеңестің негізгі атқаратын міндеттері отбасы және аналық институтын нығайту арқылы қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікті сақтауға және нығайтуға ықпал етумен байланысты болды.

2015 ж. даулар мен шиеленістердің сотқа дейін алдын алу және реттеу мақсатында Ассамблея жанында Медиация орталығының құрылуы маңызды қадамдардың бірі болды. Өйткені, әлемде қоғамның трансформациялануы негізінде ақпараттық қызметтің объектісінен субъектісіне өту нәтижесінде жаңа акторларды тарту негізінде қатерлер туындайды солардың нәтижесінде этносаралық келісім бұзылып, ақпараттық терроризм, экстремизм, радикалды ойларды тарату секілді кері қағидаттар орын алады. Қазақстандық қоғамның ішінде осы жағдайларды туғызбау мақсатында Қазақстан халықтарының Ассамблеясы кең рөл атқарады және қазіргі қоғамдағы бірлік пен кезінде ұлттық элита айтып кеткен ұлттық құндылықтарды сақтауды және отанға деген сүйіспеншілікті нығайтуға атсалысып отыр. Ассамблеяның ерекше статусы оның заңшығарушы функциясымен негізделген және қазақ қоғамында өмір сүріп жатқан этностардың ортақ қызығушылықтарын жүзеге асыруға бағытталған.

Медиация кеңесінің құрамына тек қана ҚР Парламентінің депутаттары емес, сонымен бірге қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың өкілдері кіреді. Кеңестің басты міндеттері Ассамблея қызметінің шеңберінде қоғамдық келісім саласындағы медиацияның стратегиясын өңдеу, медиация бойынша Ассамблея құрылымдарының қызметін координациялау және жүйелеу, этикааралық қатынастар саласындағы шетелдік тәжірибені зерттеу және этникааралық қатынастар саласындағы медиация бойынша отандық және халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық орнату болып табылады [7]. Негізінен, медиация институты сот жүйесінде, Қазақстан халықтарының Ассамблеясының құрылымдарында, осымен бірге, Қазақстан Республикасының Кәсіподақтар федерациясында (одан әрі ҚР КФ) кеңінен қолданылады. Барлық аталған құрылымдар өзара қол қойылған келісімшарттарға сәйкес бір-бірімен тығыз ынтымақтастық негізінде жұмыс жасайды. Мысалы, 2018 ж. ҚР Жоғары соты мен Кәсіподақтар федерациясы арасында қол қойылған ынтымақтастық жөніндегі Меморандум қоғамдағы шиеленістік жағдайды төмендетуге бағытталған, ал 2016 ж. 30 маусымда қол қойылған ҚР Жоғарғы соты мен Қазақстан халқы Ассамблеясы арасындағы Меморандумның мақсаты шиеленістердің сотқа дейін реттеу институтын, соның ішінде медиация институтын енгізу және дамыту бойынша бірлескен іс-шараларды жүзеге асыру болып саналады. Осымен бірге, «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы жөніндегі» ҚР Заңының 14-1 бөлімінің 6-бабына сәйкес ҚХА жалпыұлттық бірлік пен қоғамдық келісім саласындағы медиация институтының дамуына ықпал етеді. Ал, аталған Заңның 11 бөлімінің 6-бабына сәйкес Ассамблея қызметінің негізгі қызметтерінің бірі ретінде қайшылықтар мен дауларды реттеу барысында ұсыныстар мен тәжірибелік іс-шараларды өңдеу, шиеленістік жағдайларды тудырмау көрсетілген [8]. Ассамблея шеңберінде медиацияның 28 аймақтық кеңесі және 503 медиация кабинеті ашылған және оларда 962 медиатор қызмет атқарады. Тольқтай алғанда, 2019 ж. ҚХА медиаторларына 31000 өтініш келіп түскен, соның ішінде 19053 өтініш (61 пайызы) медиативті келісімшартқа қол қоюмен шешімін тапса, қалған 12375 (38 пайызы) өтініш медиаторлардың кеңесі арқылы өзінің шешімін тапқан [9].

2020 ж. «Қоғамдық келісім» РММ Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің қарамағына, өңірлік деңгейде «Қоғамдық келісім» КММ жергілікті атқарушы органдардың ішкі саясат және қоғамдық даму басқармаларының қарамағына берілді. Осымен бірге, 2020 ж. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің ведомствосы болып табылатын, этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты басқаруды жүзеге асыратын аталған министрліктің этносаралық қатынастарды дамыту комитеті және этносаралық қатынастар саласында зерттеулер жүргізетін, мемлекеттік саясатты жетілдірудегі ғылыми көзқарасты және жаңа әдістерді қолдануды қамтамасыз ететін «Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты» ЖШС құрылды.

2022 ж. 5 маусымындағы Республикалық референдумның нәтижесі бойынша Ассамблея Мәжіліске депутаттар сайлау құқығынан айырылды. Қазіргі уақытта ҚР Конституциясына сәйкес Президент Сенаттың 10 депутатын тағайындауға құқылы және оның 5 депутатының кандидатурасы Ассамблея тарабынан ұсынылады. Мұндай енгізілген жаңалық және Мәжіліс депутаттарын сайлау құқығының жойылуы Парламенттің рөлін нығайтуға бағытталған қадам болып табылады.

Қазіргі кезеңде Ассамблеяның қызметі ҚР Президентінің 2022 ж. 15 қыркүйектегі Жарлығымен бекітілген «Қазақстан халқы Ассамблеясының 2022-2026 жылдарға арналған» Концепциясының негізінде жүзеге асырылып жатыр. Бұл Концепцияға сәйкес Ассамблеяның қызметі әртүрлі этнос өкілдері арасында жағымды қатынастарды орнату және өзара ортақ мүдделерді іздестіруге, азаматтық біре-

гейлікті нығайту үрдісіндегі мәдени және этникалық шекараларды еңсеру және барлық халық топтарын біріктіретін ортақ құндылықтар мен мүдделерді іздестіруге, этнос өкілдерінің бірыңғай қоғамға интеграциялануын жүзеге асыруға бағытталған. Концепцияны жүзеге асырудың басты нәтижесі ретінде болашақта Ассамблея институтын бұдан әрі дамыту, табысты модернизацияның және мемлекеттің дамуының стратегиялық міндеттеріне қол жеткізудің негізгі факторы ретінде қоғамдық келісім мен жалпы ұлттық бірлікті нығайту үшін қолайлы жағдайларды қалыптастыру күтілуде.

Қорытынды

Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылғандығына жиырма бес жылдан астам уақыт өтті және осы уақыт аралығында Ассамблеяның құрылымы мен инфрақұрылымының (материалдық, нормативті-құқықтық, ақпараттық, ғылыми, идеологиялық және мәртебелік жағынан) динамикасы жүрді. Тәуелсіздік жылдарында Ассамблея этникааралық және ұлтаралық қатынастар саласындағы саясаты жүзеге асырудың негізгі элементіне айналды. Ұлтаралық саясаттың негізгі принциптері (ұлтына, сенімі мен тіліне қарамастан барлық азаматтардың теңдігі) мемлекетіміз үшін негізгі әрі басым болып саналады. Қазақстандағы барлық этникалық және конфессиялық топтардың ауыз бірлігі мен ынтымақтастығының және Ассамблея қызметінің маңыздылығын елімізде орын алған қаңтар оқиғасы және әлемдік деңгейдегі Украинадағы жағдай дәлелдеп берді. Сондықтан, Қазақстан халқы Ассамблеясы қазіргі заманның талаптарына сай қызмет етіп, Жаңа Қазақстан құрудағы өзінің рөлін жаңа деңгейге шығару қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана на 2022-2026 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014>.
- 2 Комплексный план по реализации государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2021–2023 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000953>.
- 3 Положение об Ассамблее народов Казахстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002066_.
- 4 Стратегия Ассамблеи народа Казахстана на среднесрочный период (до 2011 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000856_.
- 5 Программа совершенствования казахстанской модели межэтнического и межконфессионального согласия на 2006-2008 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000593_/compare.
- 6 Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана (до 2020 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000552>.
- 7 Институт медиации набирает силу [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/institut-mediatsii-nabiraet-silu>.
- 8 Об Ассамблее народа Казахстана Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 г. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_.
- 9 Медиация — эффективный инструмент разрешения трудовых споров [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://assembly.kz/>.

Е.А. Абдраимов, Т.С. Садыков, С.К. Кабылтаева

Ассамблея народа Казахстана: история и деятельность на современном этапе

В статье рассмотрены история и деятельность Ассамблеи народа Казахстана (АНК) в области межэтнической и межкультурной коммуникации с 1995 года по настоящее время, раскрыты значение и значимость диалога культур в современном обществе, определены факторы и условия для достижения национального единства. Авторами проанализированы нормативно-правовые акты АНК, а также новая Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана до 2025 года. Кроме того, определен круг проблем и приоритетов развития деятельности АНК на современном этапе.

Ключевые слова: АНК, история Казахстана, межнациональные отношения, общественное согласие, дружба народов, национальное единство, стабильность.

E.A. Abdraimov, T.S. Sadykov, S.K. Kabyltayeva

Assembly of the People of Kazakhstan: history and activities at the present stage

The article discusses the history and activities of the Assembly of the People of Kazakhstan in the field of interethnic and intercultural communication from 1995 to the present, reveals the significance of the dialogue of cultures in modern society and determines the factors and conditions for achieving national unity. The authors analyzed the regulatory legal acts of the APK, as well as the new Concept for the Development of the Assembly of the People of Kazakhstan until 2025. The article defines the problems and priorities for the development of the activities of the APK at the present stage.

Key words: APK, history of Kazakhstan, interethnic relations, social harmony, friendship of peoples, national unity, stability.

References

- 1 Kontsepsiia razvitiia Assamblei naroda Kazakhstana na 2022-2026 gody [Development Concept of the Assembly of the People of Kazakhstan for 2022-2026]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014> [in Russian].
- 2 Kompleksnyi plan po realizatsii gosudarstvennoi politiki v religioznoi sfere Respubliki Kazakhstan na 2021–2023 gody [Comprehensive plan for the implementation of state policy in the religious sphere of the Republic of Kazakhstan for 2021–2023]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000953> [in Russian].
- 3 Polozhenie ob Assamblee narodov Kazakhstana [Regulations on the Assembly of Peoples of Kazakhstan]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002066_ [in Russian].
- 4 Strategiiia Assamblei naroda Kazakhstana na srednesrochnyi period (do 2011 goda) [Strategy of the Assembly of the People of Kazakhstan for the medium-term period (until 2011)]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000856_ [in Russian].
- 5 Programma sovershenstvovaniia kazakhstanskoi modeli mezhetnicheskogo i mezhekongressionalnogo soglasiia na 2006-2008 gody [Program for improvement of the Kazakhstani model of the interethnic i interfaith agreement for 2006-2008]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000593_/compare [in Russian].
- 6 Kontsepsiia razvitiia Assamblei naroda Kazakhstana (do 2020 goda) [Concept of development of the Assembly of the People of Kazakhstan (until 2020)]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000552> [in Russian].
- 7 Institut mediatsii nabiraet silu [The mediation institute is gaining strength]. Retrieved from <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/institut-mediatsii-nabiraet-silu> [in Russian].
- 8 Ob Assamblee naroda Kazakhstana Zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 oktiabria 2008 g. [On the Assembly of the People of Kazakhstan Law of the Republic of Kazakhstan dated October 20, 2008]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_ [in Russian].
- 9 Mediatsiia — effektivnyi instrument razresheniia trudovykh sporov [Mediation is an effective tool for resolving labor disputes]. Retrieved from <https://assembly.kz/> [in Russian].

Б.А. Амалбекова*, Б.Қ. Исабек

*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: amalbekova_b@fmh.nis.edu.kz; barsha73@mail.ru)*

Тарихтағы тұлғатану мәселесі және Бауыржан Момышұлының өмірі мен қызметі

Бауыржан Момышұлы — Қазақстан тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі. Ол даңқты қолбасшы және жазушы, біртума тұлға. Оның еңбектерінің отансүйгіштікке тәрбиелеудегі маңызы зор және бұл еңбектер еліміздің тарихындағы әскери жанрдағы әдеби туындылардың алғашқылары болып табылады. Сондықтан аталған мақалада библиографиялық әдісті қолданудың негізінде Бауыржан Момышұлының өмірі мен қызметі қарастырылған. Авторлар халық батырының Ұлы Отан соғысындағы, соның ішінде Мәскеу түбіндегі шайқаста көрсеткен ерлігіне талдау жасаған. Сонымен қатар мақалада Қазақстан территориясындағы қалыптасқан әскери құрамаларға назар аударылған, Б. Момышұлының Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі шығармашылық қызметіне және туындыларына баға берілген.

Кілт сөздер: Бауыржан Момышұлы, Ұлы Отан соғысы, Мәскеу үшін шайқас, Қазақстан тарихы, Б. Момышұлының еңбектері.

Кіріспе

Ұлы Отан соғысы — Екінші Дүниежүзілік соғыстың құрамдас бөлігі және ХХ ғасырдың трагедиясы, осымен бірге ұрпақтардың санасында өшпес із қалдырған дүниежүзілік тарихи маңызға ие болған оқиғалардың бірі екені белгілі. Қазақстан территориясында әскери қимылдар болмағанымен, еліміздің халқы соғысқа және Кеңес Армиясын қажеттіліктермен қамтамасыз етуге белсенді түрде қатысты. Ұлы Отан соғысы кезеңінде миллионнан астам қазақстандықтар (халықтың 20 пайызы) майданға аттанған. Көптеген қазақстандықтар соғыстың маңызды қайнаған орталарында — Мәскеу түбіндегі, Сталинград түбіндегі және Курск дугасында шайқасқа түсті, осымен бірге Еуропаны азат ету мен Берлинді жаулап алуға қатысты.

Соғыстың басталысымен жүз мыңдаған қазақстандықтар өз еріктерімен майданға аттануға қалауларын білдірді және майданда ерекшеленгендер — 8-ші, 20-шы, 73-ші гвардиялық және 387-ші атқыштар дивизиялары болды. Мәскеу үшін шайқаста ерекше көзге түскен — Алматыда қалыптасқан 8-ші Панфилов гвардиялық дивизиясы болды. Осылайша, Ұлы Отан соғысының маңызды оқиғаларының бірі — Мәскеу үшін шайқаста Қызыл армияның жеңіске жетуіне қазақстандық жауынгерлер үлкен үлес қосып, шайқаста ерлік пен батылдық көрсетіп, өз халқының дәстүрі мен әскери кодекске адалдық танытты. Осындай қазақ әскерлерінің қатарында өзінің стратегиялық ой-өрісі және жедел (оперативті) қабілеті жағынан көзге түскен әйгілі әскери қайраткер және Мәскеу үшін соғыста өзінің әскери қабілетін жүзеге асыра білген Бауыржан Момышұлының орыны ерекше. Бауыржан Момышұлы — тек қана Халық қаһарманы емес, сонымен бірге әйгілі жазушы, әскери саладағы алғашқы қазақ ғалымы, ойшылы және көрнекті әскери қолбасшы. Сондықтан, Бауыржан Момышұлының өмірі мен тарихта өзіндік ерекше орыны бар қызметін зерттеудің маңызы жоғары.

Осымен бірге, тарих ғылымындағы тұлғатанудың өзекті мәселелерін талқылау, тұлға тарихын зерттеу арқылы ұлттық тарихтың өзекті мәселелерін саралау, аталған көрнекті қоғам және мемлекет қайраткерлерінің, халық батырларының өмірі мен қызметі, ұлтқа сіңірген еңбегі және Ұлы Отан соғысы батырларының ерліктері арқылы республиканың өскелең ұрпағын отансүйгіштік пен адамгершілікке тәрбиелеудің де маңыздылығы зор.

Зерттеу әдістері

Қазақ батыры Бауыржан Момышұлының өмірі мен қызметін, оның Ұлы Отан соғысындағы ерліктерін зерттеу барысында историзм және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Жүйелілік әдісі, сипаттау және талдау әдістері, осымен бірге библиографиялық әдіс Б. Момышұлының өмірі мен қызметін зерттеу барысында қолданылды.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: amalbekova_b@fmh.nis.edu.kz

Нәтижелері

Бауыржан Момышұлы 1910 жылы 24 желтоқсанда Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Көлбастау ауылында малшының отбасында дүниеге келген. Әкесінің шын аты Момынәлі, бірақ халық арасында Момыш деп аталып кеткен. Ол 1911 ж. 92 жасында қайтыс болған Имаштың төртінші ұлы болған. Ал әжесінің есімі Қызтумас, қартайған кезінде оны Сарыкемпір, ақ әже деп атаған. Әкесі Момыш 33 жасында шаңырақ көтерген. Анасы Разия байтан руының ұрпағы Әбдірахманның қызы, ол Бауыржан үш жасқа келгенде қайтыс болған. Сол себептен, Бауыржан Момышұлының ана туралы барлық ойлары негізінен әжесі мен әкесінің әңгімелерімен қалыптасқан. Қазақ және орыс тілдерін бірдей еркін меңгерген ол сөзге шешен және ұтқыр ойға тапқыр болған. Ол заманауи жаратылыстанулық және қоғамдық білімдерді терең меңгерумен қатар, қазақтың өткен тарихын, шежірелері мен салт-дәстүрін өте жақсы білген. Бауыржан Момышұлы адам бойындағы сезім иірімдері мен жантолғаныстарын зерек түсініп, оны талдап тамырлай білген психолог.

Б. Момышұлы 1929 ж. тоғыз жылдық Әулиеата мектебін аяқтаған. Ал 1932 ж. әскерге шақырылғаннан кейін Отан алдындағы борышын өтеген. Әскери дайындық кезінде білім алып, мергендік өнерге машықтанады. 1933 жылы полктік мектепті бітірген. 1934 жылы әскерден келгенде запастағы командир болады. Одан кейінгі уақыттарда білімін жетілдіріп (Ленинградтың қаржы академиясында қысқа мерзімдік курстан өтеді), банк саласында қызмет етеді.

1936 ж. 25 наурызда Бауыржан Момышұлы қайтадан әскери қызметке шақырылып, Орталық Азия әскери округінің 315-ші атқыштар полкіне взвод командирі болып тағайындалды. Бір жылдан кейін оның полкі Қызыл Ту Қиыр Шығыс армиясының арнайы бөлімшесіне қосылып, Бауыржан жартылай ротаның командирі болды. Соғыс басталғанға дейін Момышұлы 105-ші атқыштар дивизиясының артиллериялық бөлімін басқарды. 1938 жылдың шілде-мамыз айларында Хасан көлінің маңында жапондық Квантун армиясымен болған шайқасқа қатысып, 1940 ж. ақпанда Киев Ерекше әскери округіне ауысып, 24-ші атқыштар дивизиясы мен 406-шы атқыштар полкінің штаб басқарушысының көмекшісі қызметін атқарған.

1941 ж. қаңтарында Алматыдағы Ортаазиялық әскери округіне ауысып, Қазақ КСР-ның республикалық әскери комиссиариатының аға нұсқаушысы болып тағайындалады. Ұлы Отан соғысы басталғаннан соң округте генерал-майор И.В. Панфиловтың басқаруымен 316-шы атқыштар дивизиясы құрылған соң 1941 ж. маусымында аға лейтенант Б. Момышұлы ондағы 1073-ші Талғар атқыштар полкі батальонының командирі болып тағайындалып, тамыздың аяғына қарай дивизиямен майданға аттанады. 1941 ж. қыркүйегінде дивизиямен бірге 52-ші жеке армияға ауысып, Кіші Вишера жанында қорғаныс шекарасын құруға кіріседі.

Мәскеу үшін шайқастың басталуына байланысты, 5 қазанда 316-шы атқыштар дивизиясы жедел түрде Волоколом бағытына жіберілді. Батыс майданының 16-шы әскерлер құрамында 316-шы атқыштар дивизиясы тұрақты түрде қорғанысты сақтап тұрды. Мәскеуді қорғау барысында аға лейтенант Б. Момышұлы 27 шайқасқа қатысқан. Жаппай ерлігі үшін КСРО халықтық қорғаныс комиссарының бұйрығына сәйкес 1941 ж. 8 қарашасында дивизияға гвардия атағы берілді және ол 8-ші гвардиялық атқыштар дивизиясы деп аталды, ал Бауыржан Момышұлы соғысқан 1073-ші атқыштар полкі 19-шы гвардиялық атқыштар полкі деп аталды. 1941 ж. 16-18 қарашасы аралығындағы Вермахттың Мәскеуге екінші шабуылы барысында аға лейтенант Бауыржан Момышұлының батальоны Матренино деревнясындағы Волоколам жолында ерлікпен шайқасты [1]. Атап айтқанда, 1941 жылы 26-шы қазанда Б. Момышұлы оң жақ рубежде болған табан тірескен ұрыстардан кейін қоршаудан шығып, Волоколамск қаласына 690 адамды, 18 артиллерия жегінін, 30 пәуескені аман-есен алып келеді. Сөйтіп, 35 шақырымға созылған аралық рубежде ұйымдасқан түрде ұрыс жүргізе отырып, жау қоршауын бұзып өтіп, дивизияға келіп қосылады. 1941 жылы қараша айының 16-20 аралығында Момышұлының батальоны Волоколамск тасжолының бойындағы Горюны деревнясы ауданында, Матренино темір жол станциясында тағы да жау әскерінің қоршауында қалып, қиян-кескі ұрыс жүргізеді. Дұшпанның Мәскеуге шабуыл жасап бара жатқан басты күшін қақ ортасынан бөліп тастайды. Осы жағдайды пайдаланған дивизияның бөлімдері келесі рубежге барып бекінеді. Б. Момышұлы батальонының бұл қимылы тағы да дивизияның негізгі күшін шабуылдап келе жатқан жаудың соққысынан аман сақтап қалды. Осы шайқастарда батальон 600-дей гитлершілерді жер жастандырды, 6 танкіні жояды. Тағы бір ерен ерлігі, он үйі бар Лопастино деген деревняда 1941 жылы 25-ші қарашада бір ПТО, екі миномет, екі станокты пулеметпен қаруланған жарты взвод жауынгерлерді бастап, жау тұрағына түнде шабуыл жасап, 200 неміс солдатын жояды [2]. Б. Момышұлының бұл ерлігі жөнінде генерал-

полковник И.М. Чистяков былай деп жазған: «Мен 1073-ші атқыштар полкінің командирі майор Бауыржан Момышұлын соғысқа дейін-ақ Қиыр Шығыста бірлесе қызмет атқару арқылы білетінмін. Ол ұлты қазақ, мінезі қатал да қыңыр, келбетті жас қолбасшы еді. И.В. Панфиловтың оны ерекше батылдығы мен тапқырлығы үшін қатты бағалайтынын білдім. Мәскеу түбінде оның батальоны қоршауда қалып, бірнеше күн бойы полкпен байланыссыз, жаудың басым күштерімен шайқасты. Қиян-кескі ұрыстарда жауынгерлер екі күн бойы 400 фашистті жойып, олардың Волоколамск тас жолы бойымен алға жылжуын кешіктірді, содан кейін орман арқылы маневр жасап, қоршауды бұзып, өз полкіне аттанды. Осы шайқастан кейін Панфилов Момышұлының батальонын өзімен бірге резервте ұстап, ең қиын жағдайларда ұрысқа жіберді. Маған Момышұлының тағы бір қасиеті — шыншылдығы ұнайтын. Қанша қиын болса да, оның әрқашан шындықты айтатынын білетінмін, сонымен қатар қарамағындағылардан да соны талап ететін» [3].

Осы кезеңдегі Б. Момышұлының қолбасшылық қабілеті мен батылдығының дәлелі полковник Серебряковтың жауынгерлік есебінде «Жаудың артындағы дивизиядан 5 рет жыртылып, қоршаған ортада арнайы тапсырмаларды орындай отырып, Бауыржан Момышұлы өзінің батальоны мен бөлінген бөлімшелерін сәтті шығарып алды, сонымен бірге жұмыс күшін және технологияны сақтап қалды», - деп көрсетілген [4; 119]. Осымен бірге, Мәскеу үшін шайқастағы Б. Момышұлының ерлігін мойындаған вермахт полковнигі фон Хаупт өзінің естелігінде: «Тікелей Мәскеуге апаратын Волоколамск тас жолында біз бір қадам да шегінгілері келмеген жаңа Сібір дивизияларының бірбеткей қарсылығына тап болдық. Сібірліктер мұнараларында крест таңбаланған танктерден қорықпай, оларға қарсы қарумен шабуыл жасап, жолды тек өлілермен ғана тазартты. Міне, Бородино маңындағы Волоколамск тас жолының бойында, бұдан 130 жыл бұрын император Наполеон тағдырына тап болған ұрыс даласында Қызыл Армияшы Панфиловтың 32-сібір және 316-сібір атқыштар дивизиялары ең соңғы жауынгері қалғанша шайқасты. Бізде Мәскеуге шешуші соққы беретін танктер іс жүзінде қалмады» [5] деп атап көрсетеді.

1941 ж. аяғына қарай Б. Момышұлы капитан, соңынан майор атағына ие болды. 1942 ж. сәуірде 8-ші және 9-шы гвардиялық атқыштар дивизиясы немістің «Өлі бас» («Мертвая голова») СС 3-ші танк дивизиясымен соғысып, Демянск операциясына қатысады. Мысалы, 1942 ж. қысқы шайқаста Б. Момышұлы полк командирі ретінде «Өлі бас» СС дивизиясының қорларын, атап айтқанда 1200 жауды жойып, алты жолдың торабын жаулап алады. 1942 ж. 8 ақпанында Б. Момышұлы полкінің барлаушылар взводы Шельудьково районында 600 адамнан және 8 танктен тұратын жау сабына тап болып, оларға кездейсоқтан шабуыл жасап, 200 немісті жойып, маңызды құжаттарды алады [1].

Соғыс алаңында алған жарақаттарына байланысты 1943 ж. қарашада Б. Момышұлы госпиталдан емделіп шыққасын, 1944 ж. оқуға жөнелтіледі. 1944 ж. желтоқсанында К.Е. Ворошилов атындағы Жоғарғы әскери академияда офицерлік құрамды жетілдіру бойынша курстан өтеді. 1945 ж. қаңтарда Б. Момышұлыны 1-ші Прибалтика майданының 6-шы гвардиялық армиясының 9-шы гвардиялық атқыштар дивизиясы командирінің орынбасары етіп тағайындайды. 1945 ж. ақпан-наурызында Прекуле (Латвия) станциясынан солтүстік-батысқа қарай Б. Момышұлы басқарған дивизия қарсыластың үш қорғаныс шебін бұзып өтіп, 15 елді мекенді азат еткен.

Осымен бірге, әскери жедел-тактикалық ғылымда «Момышұлы спиралы» деп аталатын мобильді қорғаныс үшін арнайы түсінік қалыптасқан. Бұл күрестің тактикалық әдісі әлемнің жоғары әскери оқу орындарында оқытылуда. Теориялық тұрғыдан оны Панфилов жасаған, бірақ іс жүзінде оны алғаш қолданған Бауыржан Момышұлы болатын. Бұл тактиканың мағынасын Бауыржан Момышұлы келесідей сипаттайды: «Мен оны спираль деп атаймын, өйткені Мәскеу түбіндегі Панфилов шайқастарында дивизия жолды кесіп, жан-жаққа секіріп, жауды 10 шақырымға дейін алып жүретіндігімен сипатталады. Осындай маневрлермен жаудың күштері атқылап, біздің бөлімдер тағы да үлкен құрамға көтерілуде. Бұл жауды шаршатып, уақытты арттырды» [6].

1946 жылы I дәрежелі Суворов орденді К.Е. Ворошилов атындағы Жоғары Әскери академияның тыңдаушысы атанады. Ол 1948 жылы академияны аяқтағаннан кейін Қарулы Күштердің кадрында қалуден Қазақ КСР-інің армияға жәрдемдесу жөніндегі «ДОСАРМ» Ерікті қоғамы Орталық Комитетінің төрағасы болып тағайындалады. 1948 жылдың аяғына қарай полковник Бауыржан Момышұлы Құрлық әскерлері Бас қолбасшысының қарамағына қабылданып, Шығыс Сібір әскери округі 49-шы дербес атқыштар бригадасы командирінің орынбасары қызметін атқарады. Ол 1950 жылы Калининдегі В.М. Молотов атындағы Тыл және жабдықтау әскери академиясының жалпы тактика және шұғыл ұрыс өнері кафедрасының аға оқытушысы қызметін атқарады. [1]. Ол көптеген Кеңес Одағының генералдарына дәрістер берді, өзінің бойындағы қайсарлықпен, әділдікпен, соғыс жылдары әскери тактиканы

тапқырлығымен қалыптастырған, әскери педагогика мен әскери психологияда өте жоғары дәрежедегі батыр тұлға ретінде олардың мәңгі есінде қалды. Офицерлерді соғыстағы бай тәжірибесін пайдалана отырып, соғыс ғылымына үйретті. Академияда жұмыс істеп жүргенінде тактикадан алты, стратегиядан тоғыз еңбек жазған. Бұл еңбектер күні бүгінге дейін әскери салада маңызын жойған жоқ.

Осылайша, Б. Момышұлы әскер саласындағы ғалым ретінде соғыстан кейін әскери академияда қызмет атқарған кезде қалыптасады. Әскери академиядағы оқу мен жұмыс оған қисындық білімдер қорын кеңейтуге және қарулы процесін, әскери құрылыс процесін ауқымды ұғынып, көре білуге мүмкіндік берді. Генерал-полковник Голушко өзінің «Тыл солдаттары» деген кітабында былай деп жазған: «Біздің аудиториямызға үздік оқытушылардың жағымды ықпалы туралы айтқанда ең алдымен біздің көз алдымызда жартылай заңды аңызға айналған адам туралы айтпай кете алмаймын. Әңгіме жалпы тактика курсы оқыған полковник Бауыржан Момышұлы туралы болып отыр. Біз Момышұлының лекциясын үнемі қызығып күтетінбіз. Кез келген материалды ол тапқыр баяндайтын, конспектіден гөрі көбіне схемаға жүгінетін және әрбір тезисті ұрыс тәжірибесінің өнегелі мысалдарымен нығайтатын. Тактиканың күрделі мәселелерін ажырата отырып, бізді ойлаудың дербестігіне жан-тәнімен үйрететін» [7].

Бауыржан Момышұлы соғыстағы әскер қолбасшысының орны мен рөлін былайша айқындайды: «Солдат болу да оңай жұмыс емес, командирдің әскерді тәртіптендіруі де қиын іс. Ал соғысу одан да ауыр. Командир бағыныштыларға ғана емес, ең алдымен өзіне қатаң талап қойғыш болуға тиіс. Әскер тәртібін қатаң сақтау, оны бағыныштылардың санасына сіңіру, әскери ант пен борышты орындау, жауынгерлерді жақсы қасиеттерге тәрбиелеп, оларды соғыс ісіне үйрету — командирдің қасиетті борышы. Командирдің қаталдығы барынша әділ болып, қызмет бабындағы қажеттік пен нақты жағдайдың жалпы мүддесіне негізделуі тиіс. Командир ешқашанда солдат-жауынгердің адамдық қасиеттерін қорламауы керек». Оның тұжырымы бойынша: «...Ұрыс пен соғыс бұл ғылым ғана емес, сонымен қатар өнер. Командир – бұл творчестволық еңбектің адамы».

Соғыста көрсеткен ерлігі үшін І дәрежелі «Қызыл Ту» (2 рет), «Ленин», «Отан соғысы», «Әскери шайқастағы еңбегі үшін», «Мәскеуді қорғағаны үшін», «Еңбек Қызыл Ту», «Халықтар достығы» және «Германияны жеңгені үшін» т.б. орден және медальдармен марапатталған.

Бауыржан Момышұлы әдебиетке ерекшелікпен келген екен. Оқырман қауым батырды алдымен шығармалардың авторы ретінде емес, шығармадағы ержүрек кейіпкер ретінде таныды. Дәлірек айтар болсақ, Александр Бектің «Волоколамск тас жолы» («Волоколамское шоссе») повесі арқылы танылған болатын. Повестің басты кейіпкері панфиловшы офицер, Мәскеуді қорғауға қатысқан батыр — Бауыржан Момышұлы. А. Бек бұл еңбегін батырдың әңгімелері мен еске түсірулерінің желісімен жазған болатын.

Соғыстан кейін Бауыржан Момышұлы шығармашылық жұмыстарымен айналысқан. Ол өз білген, көргенін шығармаларына арқау етті. Оның қаламынан туындаған әңгіме, повесть, романдар оқырмандарды қызықтырды. «Офицердің күнделігі», «Бір түннің тарихы», «Москва үшін шайқас», генерал И.В. Панфилов туралы «Біздің генерал» өмірбаяндық повесінің, «Ұшқан ұя», «Жауынгердің тұлғасы», «Майдан», «Куба әскерлері» атты шығармалардың авторы. Мысалы, «Ұшқан ұя» кітабында Бауыржанның балалық шағы, өскен ортасы, әкесімен өткізген оқиғалары баяндалады. Қазақ ауылы, халықтың жағдайы шынайы суреттер арқылы берілген [8].

Бауыржан атаның өміріне арналған Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» (1976) романдиалогиясы жарық көрді, «Қазақфильм» киностудиясы «Ел басына күн туса» (1967) атты көркем фильмін түсірді. Москва академиялық драма театры Момышұлы туралы «Волоколамск тас жолы» спектаклін қойған.

Осылайша, әскери ойдың даму тарихында Б. Момышұлының теориялық және тәжірибелік мұрасы ерекше орынға ие. Мысалы, оның «Соғыс психологиясы» деп аталатын еңбегінде оперативті өнердің стратегиясы мен тактикасы, оның негізі, соғыстағы моральдік және материалдық фактордың рөлі, педагогика мен психологияның арнайы мәселелері және Ұлы Отан соғысы кезеңінің әскери тәжірибесі қарастырылған [9].

Б. Момышұлы айтқандай, «Мен соғыс туралы айтсам да, жазсам, соғысқа қарсы жаздым» деген сөзінен батырдың елдің-жердің амандығын, бейбіт өмірді аңсағаны сөзсіз. «Соғыс психологиясы» — атақты қолбасшы Б. Момышұлының әскери қайраткер ретіндегі ұрпаққа ұлағат етіп қалдырған әскери-теориялық және рухани ұлағаттық еңбегі. Оның әскери тактикалық, жеке құрамды тәрбиелеу және оқыту, командалық кадрларды дайындау саласындағы зерттеулері терең кешенді талдау және әскери іс-тәжірибесінде кең түрде қолдануды талап етеді. Өзінің әскери-теориялық көзқарастары және ойлары, пікірлері «Соғыс

психологиясы» атты еңбегінде жан-жақты талданған. Сонымен қатар оперативтік соғыс өнері және соғыс тактикасының рөлі мен орны, ұрыстың қорғаныс және шабуыл ерекшеліктері, әскери айла қолдану, әскери тәртіп, патриоттық тәрбие, офицерлерді оқыту-үйрету мәселелері айтылған.

Осымен бірге, әскери педагог, жазушы, патриот, батыр Бауыржан Момышұлы ұлттық дәстүрлердің негізінде ер жігітке тән қасиеттерді тәрбиелеудің маңызын өз жазбаларында көрсетіп, ұл бала тәрбиесіне ерекше мән берген. Мысалы, адам бойындағы басты сезім, парыз сезімін ұштап, тәрбиелеу туралы былайша түсінік береді: «Парыз дегеніміз — өзінің мағыналық аясына ақыл-ой, сезім, ерік-жігер, ар-ождан, абырой, әділдік, шындық, сүйіспеншілік сияқты қасиеттерді қамтып, оларды адам өміріндегі қайшы құбылыстарға қарама-қарсы қоятын жоғары интеллектуалды ұғым. Өз парызын саналы түрде түсіну ғана солдатты бәрінен де жоғары қояды, оның мәртебесін көтере түседі, жаман ниетті қылықтардан — қорқақтық пен опасыздықтан сақтандырады. ... Парыздан асқан қасиет жоқ. Парыздан дана кемеңгер жоқ. Парыздан қатал жаза жоқ. Парыздан тұзу соқпақ жоқ. Парыз — инабаттылық негізі. Парыз — сүйіспеншілікке шабыттандырушы. Парыз — жан-тәнімен берілгендік негізі. Парыз — сенімділік тірегі. Парыз — өжеттік баспалдағы. Парыз — ерлік рухы. Парыз — ар-ождан іргетасы. Парыз — абырой қорғаны. ... Парыз сезімін, советтік патриотизм сезімін терең ұғынбайынша, совет офицері мен солдатының бейнесін түсіне алмайсың, өйткені парыз сезімі қиындықтан қайтпай, дұшпанның алдында тайсалмай шайқасып Отан үшін ақтық демі біткенше қызмет етуге әзір болу сезімінен туады» [10; 125-127]. Сондай-ақ батыр ұлттық парыз туралы: «Ұлттық парыз — Отанға деген сүйіспеншілік, сыртқы жаулардан елін, жерін аман сақтап, ата-баба дәстүріне өте сезімталдықпен, жауапкершілікпен қарау. Парыз сезімі қиындықтан қаймықпай, қарсы келген дұшпанмен тайсалмай шайқасып, Отан үшін ақтық демі біткенше қызмет етуге даяр болу сезімінен туады, нәтижесінде бұл тікелей ерлік істерге итермелейді. Ерлік — табиғат сыйы емес, ең алдымен өзіңнің арнамысыңды және азаматтық абыройыңды ұятқа қалу, опасыздық пен масқара болу сезімінен қорғай отырып, адамның ең ұлы сезімін, азаматтық парызын орындау үшін осындай адамгершілік теңдікте өзіңмен сайысқа түсе отырып, тұтас коллектив өмірінің игілігін ғана емес, қауіп-қатерін де бөлісіп, жауды барынша жою...», - дейді [11; 25].

Жалпы Бауыржан Момышұлының ерен еңбектері мен қоғамдық қызметі, оның шығармашылығы мен қалдырған рухани мұрасы қазіргі кездегі көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналып, қоғамдық қорлар құрылып, оның көптомдық шығармалары жариялануда.

Қорытынды

Бауыржан Момышұлы — мұқалмас ерлік-жігерлі, күш-қайратты, танымды, ақыл-парасатты тұлға. Ұлы Отан соғысы жылдарында қатал әскери басшы ғана болып қана қойған жоқ, сонымен қатар қарамағындағы жауынгерлер мен офицерлердің тамаша жетекшісі, білгір тәрбиешісі де бола білген. Оның ерлік жолы өсіп келе жатқан ұрпаққа үлгі.

Қорытындылай келе, Ұлы Отан соғысында, соның ішінде Мәскеу үшін шайқаста ерекше ерлігімен әлем халықтарына есімі аңыз болып тараған гвардия полковнигі, қазақ батыры, даңқты қолбасшы Бауыржан Момышұлының өмірін — өнеге, жазған мұраларын — патриоттық өсиет, құндылығын жоғалтпайтын мол қазына деп атап көрсетуге болады. Бауыржан Момышұлының ерлігі, өмірлік ұстанымы мен ерекше азаматтық бейнесі, туған тарихына, ана тіліне, дәстүріне, ұлтына деген асқан сүйіспеншілігі оның қайталанбас феномен екендігін дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Проект «Мәңгілік ел алыптары». Бауыржан Момышұлы. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/proekt-mngilik-el-alyptary-bauyrzhan-momyshuly>.
- 2 Бауыржан Момышұлы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://biographe.ru/politiki/bauyrzhan-momyshuly/>.
- 3 Чистяков И.М. Служим Отчизне / И.М. Чистяков. — М.: Воениздат, 1985. — 288 с.
- 4 Серікбаев К. Бауыржан Момышұлы және қазіргі заман / К. Серікбаев // Қазақ халқының қаһарман ұлы — батыр Бауыржан Момышұлы. Ұлы тұлғалар сериясы. — Алматы, 2011. — Б.119-128.
- 5 100-летие легендарного защитника Москвы, Героя Советского Союза — Бауыржана Момышұлы (1910–1982). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.trepashkin.com/news/articles?id=202>.
- 6 Момышұлы Б. За нами Москва: Записки офицера / Б. Момышұлы. — М.: Воениздат, 1988. — 256 с.
- 7 Карамандаев К. Вклад Бауыржана Момышұлы в развитие военного искусства [Электронный ресурс]. / К. Карамандаев. — Режим доступа: https://old-site.karlib.kz/victory/bauke_karamandaev.pdf.
- 8 Момышұлы Б. Наша семья: Повести и рассказы / Б. Момышұлы. — 7-е изд. — Алма-Ата: Жазушы, 1974. — 489 с.

9 Момышұлы Б. Психология войны / Б. Момышұлы. — Алма-Ата: Казахстан, 1990. — 240 с.

10 Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап [Көптомдық шығармалар жинағы]. 16 том. / Б. Момышұлы. — Алматы: «Өнер», 2010. — 272 б.

11 Момышұлы Б. Ел басына күн туса / Б. Момышұлы. — Алматы, 1970. — 319 б.

Б.А. Амалбекова, Б.Қ. Исабек

Проблема персоналистики в истории и жизнь, деятельность Бауыржана Момышұлы

Бауыржан Момышұлы — выдающаяся личность в истории Казахстана. Герой, писатель, неординарная личность. Его книги пронизаны патриотизмом. Они стали первыми литературными произведениями военного жанра в истории нашей страны. В связи с этим авторами настоящей статьи на основе библиографического метода рассмотрены жизнь, деятельность и вклад Бауыржана Момышұлы в победу над врагом в Великой Отечественной войне и битве за Москву. Кроме того, уделено внимание формированию воинских соединений на территории Казахстана, оценены творческая деятельность и произведения Б.Момышұлы после Второй мировой войны.

Ключевые слова: Бауыржан Момышұлы, Великая Отечественная война, битва за Москву, история Казахстана, труды Б. Момышұлы.

В.А. Amalbekova, В.К. Isabek

The problem of personalistics in history and life, the activities of Bauyrzhan Momyshuly

Bauyrzhan Momyshuly is an outstanding personality in the history of Kazakhstan. Hero, writer, extraordinary personality. The author's books are permeated with patriotism. They became the first literary works of the military genre in the history of our country. In this regard, the article examines the life and work of Bauyrzhan Momyshuly based on the bibliographic method. The article discusses the contribution of B. Momyshuly to the victory over the enemy in the Great Patriotic War and the battle for Moscow. The authors pay attention to the organization of military formations on the territory of Kazakhstan, evaluate the creative activity and works of B. Momyshuly after the Second World War.

Keywords: Bauyrzhan Momyshuly, the Great Patriotic War, the battle for Moscow, the history of Kazakhstan, the works of B. Momyshuly

References

- 1 Proekt «Mangilik el alyptary». Bauyrzhan Momyshuly [Project “Eternal Year Bears”. Bauyrzhan Momyshuly]. Retrieved from <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/proekt-mngilik-el-alyptary-bauyrzhan-momyshuly> [in Russian].
- 2 Bauyrzhan Momyshuly [Bauyrzhan Momyshuly]. Retrieved from <https://biographe.ru/politiki/bauyrzhan-momyshuly/> [in Russian].
- 3 Chistiakov, I.M. (1985). Sluzhim Otchizne [We serve the Motherland]. Moscow: Voenizdat [in Russian].
- 4 Serikbaev, K. (2011). Bauyrzhan Momyshuly zhane qazirgi zaman [Bauyrzhan Momyshuly and modern times]. *Qazaq khalkynyn khaharman uly — batyr bauyrzhan Momyshuly. Uly tulgalар seriiasy — Heroic son of the Kazakh people — Hero Bauyrzhan Momyshuly. A series of great personalities*, Almaty, 119-128 [in Kazakh].
- 5 100-letie legendarnogo zashchitnika Moskvy, Geroia Sovetskogo Soiuzа — Bauyrzhana Momyshuly (1910–1982) [100th anniversary of the legendary defender of Moscow, Hero of the Soviet Union — Bauyrzhan Momyshuly (1910-1982)]. Retrieved from — Rezhim dostupa: <http://www.trepashkin.com/news/articles?id=202> [in Russian].
- 6 Karamandaev, K. Vklad Bauyrzhana Momyshuly v razvitie voennogo iskusstva [Contribution of Bauyrzhan Momyshuly to the development of military art]. Retrieved from https://old-site.karlib.kz/victory/bauke_karamandaev.pdf [in Russian].
- 7 Momyshuly, B. (1988). Za nami Moskva: Zapiski ofitserа [Moscow is behind us: Notes of an officer]. Moscow: Voenizdat [in Russian].
- 8 Momyshuly, B. (1974). Nasha semia: Povesti i rasskazy [Our family: Tales and stories]. Alma-Ata: Zhazushy [in Russian].
- 9 Momyshuly, B. (1990). Psikhologiiа voiny [Psychology of war]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 10 Momyshuly, B. (2010). Qanmen zhazylgan kitap. Koptomdyq shygarmalar zhinagy [A book written in blood. Multivolume collection of works]. Vol. 16. Almaty: «Oner» [in Kazakh].
- 11 Momyshuly, B. (1970). El basyna kun tusa [When the sun shines on the country]. Almaty [in Kazakh].

Х.А. Аубакирова*

*Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан
(E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru)*

Рыбный промысел в экономике Уральского и Оренбургского казачества Казахстана в XIX веке

Предваряя серию статей о развитии рыбного промысла в среде казачества Казахстана, автор исследует значение рыболовства в экономической жизни Уральского и Оренбургского казачества. В работе определены особенности развития рыбного промысла у уральских и оренбургских казаков, показаны вопросы организации и регулирования вопроса казачьего рыболовства в казахском крае. Исследование рыбного промысла является интересным потому, что данный вид хозяйствования является ценным источником по экономической повседневности казачьего сословия, его общественно-производственных отношений, этнографии, семейно-правовых аспектов. Посредством рассмотрения особенностей рыбного промысла казачества Казахстана можно также проследить его политические, хозяйственно-экономические, социально-бытовые контакты с представителями других этносов: казахами, башкирами, калмыками, татарами, ногаями. Хронологически исследование очерчено периодом XIX столетия, так как именно в это время развитие рыбного промысла стало одним из ведущих направлений в экономике казачества. Развитие рыбного промысла во многом было связано с тем, что казачеству в Казахстане выделялись лучшие земли вблизи рек, озер. С другой стороны, были и субъективные причины, а именно: в период после переселения в 60-е годы XIX века в казахские степи русских и украинских крестьян возрос спрос на рыбу. Поэтому рыболовство становится выгодным с точки зрения возможности казаков повысить свое благосостояние. Вместе с тем, рыбный промысел широко распространяется и среди местного населения, так как в условиях трансформации традиционных экономических отношений в крае, кочевое скотоводство постепенно под воздействием внешних экономических факторов приходит в упадок. Поэтому рыбный промысел получает распространение и среди казахов.

Ключевые слова: рыбный промысел, рыболовство, хозяйственно-экономические отношения, казачество Казахстана, оренбургские казаки, уральские казаки, багренье, Уральский учуг.

Введение

Исследование истории рыбного промысла в Казахстане, вообще, и в среде казачьего сословия, в частности, относится к числу слабо изученных проблем. В большинстве исторических трудов широко рассматривается вопрос земледелия и землепользования, хлебопашества, скотоводства казачества, в то время как присутствие в их хозяйственной деятельности рыбного, соляного промыслов — мало изученные темы.

Методология и методы исследования

При подготовке статьи нами использованы общенаучные методы изучения исторического прошлого, анализ и синтез, логический метод. Основными методами исследования также явились методы систематизации, историографического анализа и обобщения, индукции и дедукции. Методологической основой исследования являются принципы историзма, объективности, единства национальных и общечеловеческих ценностей. При работе над статьей использованы основные концепции и положения, применяемые в трудах исследователей, которые внесли вклад в развитие методологической базы исследования и оценки проблем хозяйственно-экономического развития казахского края. Для изучения вопроса, связанного с изучением рыбного промысла в среде казачества Казахстана, были использованы также методы описания хозяйственно-экономического развития, комплексно-системного анализа, аналогии.

* Автор-корреспондент. E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

Результаты и их обсуждение

Уральское казачество занимало территорию северо-западной части Казахстана. Оренбургское казачество граничило с ним, занимало юго-восточную область Оренбургской губернии от границ Уральского казачьего войска до границ сибирских казаков.

Формирование уральского казачества относится к XVI веку. В этот период правый берег Яика — Урала заселяют выходцы из Дона, центральных районов России, Поволжья. В его состав также входили представители других народов: калмыки, татары, туркмены, казахи, чувашаи, мордва. Уральские (яицкие) казаки занимали территорию по среднему и нижнему течению реки Яик, современной Западно-Казахстанской области, земли к северо-западу от Атырау.

Уральское и Оренбургское казачество расселялось на территориях Младшего жуза. К XIX веку разделительной чертой между уральскими казаками и местным казахским населением Младшего жуза была река Урал. Правый берег занимали казаки Уральского казачьего войска, левый — казахи. Как отмечает Б.М. Абдрахманова, уральские казаки, «не имея на то законного права, единственно, под предлогом недостатка в сенокосных местах по правому берегу реки Урала и тем, что еще киргизы, сидя на левом берегу этой реки, пугали бы рыбу в оной», постепенно заняли весь левый берег, углубившись местами на 8, а чаще и на 10 вёрст в степь, в кочевья местного населения [1; 29].

Основным промыслом уральских казаков было рыболовство. Об этом красноречиво писал П.И. Небольсин. Он отмечает: «Еще более, чем степное скотоводство, развивает в этом отношении (*хозяйственном.* — Х.А.) казака основная, исконная его промышленность, без которой казак никогда и нигде не мог существовать — именно рыболовство. Оседлость на большой рыбной реке, близость моря, увлечение упрочением себе выгод, доставляемых этим соседством, образуют из казака не только лихого степного наездника, но и бесстрашного моряка, привычного к невообразимым для нас, жителей болот и равнин, опасностям» [2; 14].

Уральским казакам принадлежало право исключительной рыбной ловли на реках Урал, Узелях, также в Каспийском море близ устья Урала. Водопользование и рыбный промысел были общевоинским для всех казаков, то есть в общей собственности, независимо от места их службы и пребывания. Так, казаки Гурьева имели право отправиться за 500 верст в Уральск и участвовать там в рыболовстве. Казаки Уральска могли спускаться для рыбной ловли до самого моря [3; 453].

Хотя казаки активно занимались рыбным промыслом в поймах реки Урал, следует подчеркнуть, что рыболовство в данном регионе было строго регламентированным. Так, уральским казакам Войсковое правление запретило ловлю рыбы по реке Урал ниже учуга вплоть до впадения реки в море и в войсковых морских водах. Учугом называют плотинopodobные сооружения, сплошные перегородки по рекам Урал и Волга, известные с эпохи средневековья для ловли рыбы. В других местах учуг именовали «колова», либо «забойка», то есть это специальная перегородка для рыбы, сооружаемая из жердей или кольев [2; 15].

Учуги удерживали поднимающуюся вверх по реке рыбу, которая скапливалась вблизи этих перегородок. В XVIII столетии все учуги в устье реки Урал были уничтожены и остался один вблизи города Уральска одноименный Уральский учуг, который просуществовал до 1917 года. Учуг на реке Волга был уничтожен в 1802 году.

Уральский учуг занимает особое место в рыбном промысле Уральского казачества. Как отмечает Г.В. Казачков, рассматривать Уральский учуг можно только в рамках созданной уральскими казаками хозяйственно-политической системы использования рыбных ресурсов, неотъемлемой частью которой этот учуг являлся. Уральский учуг был включен в систему казачьего рыбного промысла как ограничитель высоты подъема осетровых рыб в летний и осенний периоды [4; 47].

Своеобразным отличием Уральского учуга от Волжского было то, что он был временным сооружением, который устанавливался после ледохода весной, разбирался перед ледоставом в осеннее время.

В рыбном промысле уральского казачества преобладали особо ценные породы красных рыб: белуги, осетры, шипы, севрюги. Черной рыбой было принято называть такие породы, как сазан, судак, лещ и другие мелкие породы. Н.А. Данилевский отмечает, что рыба для метания икры искала пресную воду, поэтому весной отмечался массовый ход рыбы из Каспийского моря в пресные реки. Урал в этом плане был наиболее привлекательным, так как вода по сравнению с Волгой нагревалась быстрее. Соответственно, метание икры на Урале начиналось раньше [3; 459]. Места скопления рыбы назывались ятовьями.

В устном народном творчестве уральских казаков сохранилось множество песен, частушек, поговорок, а в лексике казаков сохранилось множество рыболовецких терминов.

В среде уральских казаков использовались два основных приема рыбной ловли: багренье и плавни. Багренье — вид зимней рыбалки, плавни — вид рыбалки весной и осенью. Багренье — ловля рыбы зимой в конце декабря–начале января от средней части реки Урал от города Уральска до поселка Каленовского, когда рыбу подо льдом доставали «багром», то есть железным крючком, прикрепленным к деревянной палке, — «навязи» в 1,5 аршина длиной. «Навязь» крепилась к длинному деревянному шесту — «багровщику». Багренье проводилось на местах зимовки осетровых лиц, вошедших в Урал предыдущим летом и осенью и готовящихся продолжить восходящую миграцию следующей весной. Казаки пользовались тем, что эти рыбы выбирали самые глубокие места для зимовки.

Багренье отличалось массовостью. Ни один казак не имел права самовольного лова рыбы. Организация багренья была возложена на Войсковую канцелярию, которая строго регламентировала места рыболовства, число участников, сроки начала и окончания, определяла роды снастей и других рыболовных орудий [2; 15].

В определенный заранее назначенный день тысячи казаков разного возраста (и стар, и млад) на легких «багренных» санках стекались к месту, где была замечена большая залежь рыбы. Казаков-рыбаков называли «баграчей». Они оставляли лошадей на берегу, а сами с легкими орудиями спускались на лед. На одну зимовальную яму выходили до 6 тысячи человек в середине XIX века и до 8 тысяч — в начале XX века. В багреном рыболовстве участвовали целыми станицами, но все движение было регламентировано, участники двигались в строгом порядке.

Багренье было особым событием в жизни уральского казачества. Багренье — торжество, казачий праздник [5; 19]. Данный праздник был характерен для рыбного промысла только Уральского казачества. Подготовка к нему начиналась загодя, не менее чем за месяц. Казаки откармливали коней, заготавливали для них корма, а также запасали муку, подготавливали орудия, приспособления. В то время как мужчины готовили легкие багренные сани, осматривали оглобли, наvertки к ним, женщины также не сидели без дела: заготавливали пельмени, лепили, замораживали их и пекли кокурки [6; 12].

В источниках отмечается, что для багреного рыболовства хранилась специальная одежда, люди наражались в специальную багренную одежду. Казаки одевались в суконные куртки черного цвета, заправляли их в белые холщенные шаровары, на голову одевали папахи с малиновым верхом. Женщины-казачки также одевались нарядно: в бархатные шубы с лисьим мехом, дорогие шали.

Казаки прибывали на рыболовство с большим запасом багров и теплой одежды. На берегу они оставляли лошадей, которых ставили в правильные ровные ряды. Также на берегу ставилась казахская юрта для старших чинов и их семей. К этой юрте подъезжал казачий атаман и здоровался со всеми присутствующими. В ответ также громко и дружно войско приветствовало свое начальство. Первый день багренья был праздничным, начинался с молебна, в котором, кроме промысловиков, принимали участие зрители. Багреный атаман выходил на середину реки и давал знак к началу багренья [6; 13].

Далее казаки плотным скоплением выходили на лед и делали проруби. Размер проруби не больше, чем квадратный аршин. Каждый рыболов запускал в свою прорубь багор, длина которого варьировалась в зависимости от глубины проруби и могла превышать 10 метров. Прорубь накрывалась шалашиком, под которым в потемках ловцы сторожили рыбу, и как только она мелькнет, всаживали орудие [2; 38].

На скопление рыбы обрушивался активный натиск багров [4; 47]. Извлечение рыбы требовало особой сноровки, которой обучали рыбаков из поколения в поколение. Почувствовав багром рыбу, казаки быстро цепляли и перетягивали ее к проруби, и здесь в ход шел второй багор для извлечения добычи.

«Презентным багреньем», или «багреньем на царский кус», назвали первый лов, то есть первый день багренья, который, как следует из названия, направляли к царскому двору. Этот вид багренья длился, как правило, только один день, затем всю рыбу, за исключением мелкой, также икру погрузили в почтовые повозки и отправляли в Санкт-Петербург [2; 33].

Обычай представлять лучшую рыбу царю существовал со времен первого царя дома Романовых Михаила Федоровича, когда яицкие казаки явились к царю с рыбным подарком и поклоном «принять их под высокую руку». С этого момента и зародился обычай ежегодного рыбного презента к царскому столу. Однако следует отметить, что это было необременительным в XIX столетии, когда Жак был очень богат рыбой и ею можно было прокормить все Уральское казачье войско. Реку назвали

не иначе, как «золотое доньшко». Однако с течением времени Жаик стал оскудевать и представлять подарок к царскому столу стало очень обременительным. Более того, этот обычай постепенно превратился в обязанность Уральского казачества. Так, Л. Масянов отмечает, что Войсковой казной были заложены следующие суммы: 3 рубля на яловый улов и 15 рублей на икраной осетр, в то время как цена икраного осетра была в зависимости от величины 120–150–200 и более рублей [5; 20, 21]. Таким образом, «презентное багренье» экономически было невыгодным для казаков. Однако всяческие попытки скрыть улов жестко пресекались властями. Был установлен запрет на то, чтобы сводить коней с санями на лед. Если рыбы оказывалось мало, казаков заставляли делать новые проруби. В случае их возражения наказание было довольно жестоким: арест либо ссылка в Сибирь.

Обязанность уральских казаков поставлять рыбу просуществовала вплоть до Октябрьской революции 1917 года и был отменен с приходом советской власти.

После завершения «презентного багренья» казаки возвращались к домой. Вечером, после первого дня багренья, вновь начинались сборы и рано ночью, а иногда и даже ночью казаки уезжали багрить, но уже для себя. Это рыболовство продолжалось несколько дней [5; 21].

Оренбургское казачество как сословие начало формироваться в XVI столетии и завершилось к XIX веку. Оренбургское казачье войско занимало земли в верховьях от Яика, от Илецкой крепости до Уральских гор, далее по степи на восток, до территории Сибирского казачьего линейного войска. В отличие от Уральского войска, которое было создано самими вольными казаками на казахской земле, Оренбургское формировалось по инициативе царского правительства для утверждения российского владычества [7; 65].

В основе экономики оренбургских казаков лежала система землевладения, сформировавшаяся в XIX столетии. Вместе с тем оренбургские казаки получили в пользование не только огромные наделы земли, но и массу прав, а именно: право безборочной ловли рыбы и соледобычи. Также оренбургские казаки имели и иные привилегии: освобождение от уплаты государственных податей (налогов), освобождение от рекрутских повинностей, право беспошлинной торговли в пределах войсковой территории. Такими же правами были наделены и сибирские, и семиреченские казаки Казахстана.

Как отмечает исследователь Е.В. Годова, для оренбургских казаков рыболовство не являлось основным занятием [8; 98]. Оно присутствовало как дополнительный вид хозяйственной деятельности. Если рассмотреть рыбный промысел оренбургских казаков, то можно отметить, что он был развит в таких реках, как Илек, Миасс, Тобол, Уй. Основной улов составляли такие породы рыб, как сом, жерех, судак, лещ довольно больших размеров. Вместе с тем в оренбургских озерах ловили золотых карасей и сазанов [9; 15]. Наряду с рыболовством подспорьем в сельском хозяйстве казаков служили иные промыслы: охота и звероловство, пчеловодство, извоз, ломка камня, сплав леса.

Необходимо подчеркнуть, что рыболовство оренбургских казаков было слаборазвитым по сравнению с уральскими. Причиной этого был Уральский учуг, о котором говорилось выше. Так, член Государственного совета генерал Косич, выступая на III-ем Всероссийском съезде рыбопромышленников, повествуя об Уральском учуге, отмечал его место в рыбном промысле уральских и оренбургских казаков. В частности, он подчеркнул, что эта плотина — Учуг препятствует проникновению рыбы в верховья Урала. Уральские казаки вылавливают рыбу на сумму от 6 до 7 миллионов рублей и получают от рыболовства по 63 рублей 33 копейки, на каждую казачью «мужскую» душу, а живущие выше по реке Урал оренбургские казаки всего по 20 копеек на душу мужского пола. Из этих приведенных цифр видно, что оренбургские казаки практически не имели прибыли от рыбного промысла, в отличие от уральских. Защищая экономические интересы оренбургского казачества, член Государственной думы от казаков Оренбуржья Шеметов выступил с предложением открыть Уральский учуг [10; 5].

Ввиду малочисленности рыбы по Уралу, оренбургские казаки, в отличие от уральских, не могли заниматься рыбной промышленностью в крупных масштабах. Поэтому рыбный промысел оставался второстепенным в экономической повседневности оренбургского казачества. Ведущим направлением являлись производящие формы хозяйственной деятельности — земледелие и скотоводство, именно они составляли основу благосостояния оренбургских казаков.

Таким образом, для оренбургского казачества рыбный промысел не был основным видом экономической деятельности, в то время как в уральском он был развит гораздо лучше.

Заключение

Обобщая изложенное выше, отметим, что из разного рода промыслов традиционно большую роль в хозяйстве казаков Казахстана играло рыболовство. Рыбный промысел получил в большей степени распространение в среде уральского казачества Казахстана. В среде оренбургских казаков, напротив, рыбный промысел оставался не очень распространенным видом хозяйственной деятельности, а лишь подспорьем к производящему хозяйству. Оба казачьих войска Казахстана имели привилегии в рыбном промысле.

Список литературы

- 1 Абдрахманова Б.М. К вопросу о взаимоотношениях казахов и казачества в хозяйственно-культурной практике казахстанского общества во второй половине XIX века / Б.М. Абдрахманова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2005. — № 3. — С. 24–31.
- 2 Небольсин П.И. Уральцы (сочинения) / П.И. Небольсин. — СПб.: Типогр. штаба Отдельного Корпуса внутренней стражи, 1885. — 127 с.
- 3 Данилевский Н.Я. Краткий очерк уральского рыбного хозяйства / Н.Я. Данилевский // Сб. полит. и экон. ст. Н.Я. Данилевского. — СПб.: Изд. Н.Страхова, 1890. — 682 с.
- 4 Казачков Г.В. К вопросу о реальной роли Уральского учуга в осетровом промысле на рубеже XIX и XX веков / Г.В. Казачков // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. — 2007. — № 5. — С. 46–50.
- 5 Масынов Л.Л. Гибель Уральского казачьего войска / Л.Л. Масынов. — Нью-Йорк, 1863. — 139 с.
- 6 Годовова Е.В. Рыбный промысел в повседневной жизни казаков (вторая половина XIX–начало XX вв.) / Е.В. Годовова, П.С. Кабытов // Вестн. Самар. ун-та. Сер. История, педагогика, филология. — 2017. — № 4. — С. 12–16.
- 7 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана / М.Ж. Абдиров. — Алматы: Казахстан, 1994. — 160 с.
- 8 Бешенцев В.Г. Моя станица / В.Г. Бешенцев. — Оренбург: Печатный дом «Димур», 2010. — 308 с.
- 9 Годовова Е.В. Экономическая повседневность казаков / Е.В. Годовова // Экономическая история: Ежегодник. — М.: Моск. гос. ун-т им. М. Ломоносова, 2021. — 525 с. — С. 82–106.
- 10 Бородин Н.А. В защиту уральского рыболовства / Н.А. Бородин. — СПб.: Типогр. товарищества «Общественная польза», 1910. — 72 с.

Х.А. Аубакирова

ХІХ ғасырдағы Қазақстанның Жайық және Орынбор казактарының экономикасындағы балық аулау кәсіпшілігі

Қазақстан казактары ортасындағы балық кәсіпшілігінің дамуы туралы мақалалар сериясын ұсына отырып, автор Жайық және Орынбор казактарының экономикалық өміріндегі балық аулаудың маңыздылығын зерттеген. Жұмыста Жайық және Орынбор казактарының балық кәсіпшілігін дамыту ерекшеліктері анықталып, қазақ өлкесінде казактардың балық аулау мәселесін ұйымдастыруы және реттеу сұрақтары көрсетілген. Балық өндіру кәсіпшілігін зерттеу қызықты, өйткені шаруашылықтың бұл түрі казактар табының экономикалық күнделікті өмірі, олардың әлеуметтік-өндірістік қатынастары, этнографиясы және отбасылық-құқықтық аспектілері жөнінде құнды дерек көзі болып табылады. Қазақстан казактарының балық өндіру кәсіпшілігінің ерекшеліктерін қарау арқылы оның басқа этностардың өкілдерімен: казактармен, башқұрттармен, қалмақтармен, татарлармен, ноғайлармен саяси, шаруашылық-экономикалық, әлеуметтік-тұрмыстық байланыстарын байқауға болады. Хронологиялық тұрғыдан зерттеу ХІХ ғасыр кезеңімен белгіленді, өйткені дәл осы уақытта балық өндіру кәсіпшілігінің дамуы казактар экономикасындағы жетекші бағыттардың біріне айналды. Балық өндіру кәсіпшілігінің дамуы Қазақстандағы казактарға өзендер мен көлдердің маңындағы ең жақсы жерлердің бөлінуіне байланысты еді. Екінші жағынан, субъективті себептері де болды, атап айтқанда: ХІХ ғасырдың 60-жылдары қазақ даласына орыс және украин шаруаларының қоныс аударғанынан кейінгі кезеңде балыққа деген сұраныс артты. Сондықтан балық аулау казактардың әл-ауқатын жақсарту мүмкіндігі тұрғысынан тиімді болды. Сондай-ақ жергілікті тұрғындар арасында балық аулау кең тараған, өйткені аймақтағы дәстүрлі экономикалық қатынастардың өзгеруі жағдайында көшпелі мал шаруашылығы біртіндеп сыртқы экономикалық факторлардың әсерінен құлдыраған. Сондықтан балық аулау жергілікті казактар арасында да кең етек алған.

Кілт сөздер: балық аулау кәсіпшілігі, балық шаруашылығы, шаруашылық-экономикалық қатынастар, Қазақстан казактары, орынборлық казактар, оралдық казактар, багорлау, Жайықтың ортасындағы бөгеттер.

Kh.A. Aubakirova

Fishing in the economy of the Ural and Orenburg Cossacks of Kazakhstan in the XIX century

Anticipating a series of articles on the development of fishing among the Cossacks of Kazakhstan, the author examines the importance of fishing in the economic life of the Ural and Orenburg Cossacks. The paper defines the features of the development of fishing among the Ural and Orenburg Cossacks, shows the issues of organization and regulation of the issue of Cossack fishing in the Kazakh region. The study of fishing is interesting because this type of management is a valuable source on the economic everyday life of the Cossack estate, its social and industrial relations, ethnography, family and legal aspects. By considering the peculiarities of the fishing of the Kazakh Cossacks, it is also possible to trace their political, economic, social and everyday contacts with representatives of other ethnic groups: Kazakhs, Bashkirs, Kalmyks, Tatars, Nogai. Chronologically, the study is outlined by the period of the XIX century, since it was at this time that the development of fishing became one of the leading directions in the economy of the Cossacks. The development of fishing was largely due to the fact that the Cossacks in Kazakhstan were allocated the best lands near rivers and lakes. On the other hand, there were subjective reasons, namely: in the period after the resettlement of Russian and Ukrainian peasants to the Kazakh steppes in the 60s of the XIX century, the demand for fish is growing. Therefore, fishing becomes profitable from the point of view of the ability of Cossacks to increase their well-being. At the same time, fishing is also widespread among the local population, as in the conditions of transformation of traditional economic relations in the region, nomadic cattle breeding is gradually declining under the influence of external economic factors. Therefore, fishing is becoming widespread among Kazakhs.

Keywords: fish business, fishing, economic and economic relations, Cossacks of Kazakhstan, Orenburg Cossacks, Ural Cossacks, gaff, Ural uchug

References

- 1 Abdrakhmanova, B.M. (2005). K voprosu o vzaimootnosheniakh kazakhov i kazachestva v khoziaistvenno-kulturnoi praktike kazakhstanskogo obshchestva vo vtoroi polovine XIX veka [To the question of the relationship between the Kazakhs and the Cossacks in the economic and cultural practice of the Kazakh society in the second half of the nineteenth century]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serii Istorii. Filosofii — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 3, 24–31 [in Russian].
- 2 Nebolsin, P.I. (1885). Uraltsy (sochineniia) [Uralians (compositions)]. Saint Petersburg: Tipografiia shtaba Otdelnogo Korpusa vnutrennei strazhi [in Russian].
- 3 Danilevskii, N.Ya. (1890). Kratkii ocherk uralskogo rybnogo khoziaistva [Brief essay on the Ural fisheries] *Sbornik politicheskikh i ekonomicheskikh statei N.Ya. Danilevskogo — Collection of political and economic articles by N.Ya. Danilevsky. Saint Petersburg: Izdanie N. Strakhova* [in Russian].
- 4 Kazachkov, G.V. (2007). K voprosu o realnoi roli Uralskogo uchuga v osetrovom promysle na rubezhe XIX i XX vekov [To the question of the real role of the Ural uchug in the sturgeon fishery at the turn of the 19th and 20th centuries] *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Orenburg State University*, 5, 46–50 [in Russian].
- 5 Masianov, L.L. (1863). Gibel Uralskogo kazachego voiska [The death of the Ural Cossack army]. New York [in Russian].
- 6 Godovova, E.V. & Kabytov, P.S. (2017). Rybnyi promysel v povsednevnoi zhizni kazakov (vtoraia polovina XIX–nachalo XX vv.) [Fishing in the daily life of the Cossacks (second half of the 19th – early 20th centuries)]. *Vestnik Samarskogo universiteta. Serii Istorii, pedagogika, filologiya — Bulletin of the Samara University. History, pedagogy, philology Series*, 23, 4, 12–16 [in Russian].
- 7 Abdirrov, M.Zh. (1994). Istorii kazachestva Kazakhstana [History of the Cossacks of Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 8 Beshentsev, V.G. (2010). Moia stanitsa [My village]. Orenburg: Pechatnyi dom «Dimur» [in Russian].
- 9 Godovova, E.V. (2021). Ekonomicheskaiia povsednevnost kazakov [Economic everyday life of the Cossacks]. *Ekonomicheskaiia istoriia: Ezhegodnik — Economic history: Yearbook. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi universitet imeni M. Lomonosova*, 82–106 [in Russian].
- 10 Borodin, N.A. (1910). V zashchitu uralskogo rybolovstva [In defense of the Ural fishery]. Saint Petersburg: Tipografiia tovarishchestva «Obshchestvennaia polza» [in Russian].

M.S. Amrina*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
(E-mail: amrina.minar@mail.ru)*

Expedition of F.A. Shcherbina to study the Kazakh steppe in the late XIX — early XX centuries

Today, in the national historical science special attention is paid to the problem of source study. Over the years that had passed since Kazakhstan gained independence, a large number of valuable sources had been published and their scientific analysis had been carried out within the framework of various state programs. This article analyzes the source “The materials on the Kyrgyz (Kazakh) land use...”, collected by the expedition led by F.A. Shcherbina. This interesting source contains valuable information on the history of Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries.

Key words: Expedition, methodology, source, steppe region, F.A. Shcherbina, data processing, program, census, survey.

Introduction

It is very important to learn to study deeply and comprehensively the science of statistics in order to learn the past of our state and to continue development. Statistics clearly reflect the political, economic and sociological development of any society, using statistical data shows the life-state structure, the stages of development and decline, as well as the exact reasons that led to them.

In the science of history, whether it is a fact or a comparison, statistical data is widely used, but not all are aware of the concept of statistics, its historical roots and the analysis of statistical data.

Statistics is a branch of science, which, using special methods (in connection with quality), studies the numerical side of socially variable phenomena, depicts them from the numerical side, reveals regularities from the numerical side [1; 35].

It is not only an image, a reflection of a social phenomenon, but also an instrument capable of showing the methods of discovering certain social patterns or types of cognition.

Statistics is a branch of science that studies from the numerical side social phenomena in a clear time and space. Its main goal is to identify numerical data from these phenomena, to ensure the needs of society from this point of view. That is, provide the state with statistical data and disclose the reliability of numerical data and patterns. Therefore, statistics equally use quality and quantity. It implements its tasks with the help of prepared mathematics, in which methods of calculation are used. As a result, he declares not mathematics, but numerical data relating to social phenomena that were made in time and space, determines the degree of their connection with other phenomena [1; 36].

Any state conducts calculations pertaining to all branches on its territory, and on the basis of these indicators the tasks of each of the branches are determined, the policy on the results of these phenomena is designated. That is, statistics appeared with the need, it is common for all sciences. A famous statistician who lived in the late XIX and early XX centuries was A.A. Kaufmann. Many of A.A. Kaufmann's works are devoted to the theory and methods of statistics. The author at this stage divided the statistics into three types: public, private and zemstvo. In it, state statistics keep a record of the population. Private statistics form a statistical study organized by one individual. The peculiarity of such statistics is that, although it is capable of conducting in-depth research, it will not be able to serve regions with large territories or a social majority. And the zemstvo statistics retains the features of the methods of research of these two, thus it is able to conduct accurate research as state statistics.

By organizing the methods of collecting and processing the work of statistical information, statistics can be divided into 4 groups:

- Statistics collected in separate departments;
- Statistics of the Central Statistical Committee;

* Corresponding author's e-mail: *amrina.minar@mail.ru*

- Zemstvo statistics;
- Statistics collection scientific institutions for scientific purposes [2; 115].

In 1964, the zemstvo reform was carried out, beginning with this local self-government began to form zemstvos. Their main task was to study the economic condition of the peasants deeply. Since 1871, statistical institutions have been formed in all zemstvos. In 1886, the land statistical organizations were built in all zemstvos. The most important task of the zemstvo statistics is to evaluate the real estate and first of all evaluate the land. Although each state institution took relatively small regions as a research facility, it could provide materials throughout Russia [3; 25].

Research methods

The zemstvo statistics of the 70 of the XIX century was divided into two: the main and the consequent. The basic statistical studies were carried out at a certain time. And the resulting statistical studies were conducted on the expedition every day. The main statistical studies were carried out by the expedition method. And in the resulting studies, the data was collected through the distribution of questionnaires. Of course, in this order, the quality of the data, accuracy plays an important role in the research work of the basic statistical studies, because they are specially with the help of the expedition to visit the regions studied, and are collecting data from the beginning to the end of the work. Also in these studies, efforts are made by specialists such as surveyors, statisticians, people engaged in agricultural work, translators and registrars [1; 36].

The data of the earth statistics in the second half of the XIX century and the early XX century are valuable information for many historical problems. They have valuable information about the social-economic and cultural history. Both their quality and value are evaluated highly. For half a century the zemstvo statistical bodies conducted more than one hundred different studies, published more than a thousand materials. In Russia in the 60 years of the XIX century, general statistical work began on a wide variety of phenomena.

In Kazakhstan a statistical commission of Akmola was formed for the first time in December 1877 in the city of Omsk. The duties of this committee included the tasks of geographical location, the description of their social-economic status, the collection of statistical materials, their grouping and processing activities [4; 87].

Taking into account the history of statistical data, they determine the differences between the registered documents, the statistics of any organization for making a decision and also the tendency of the development of social habits. First, these data are collected with their own approaches, then processed with the help of experts statisticians this helps to make an exact decision in any industry. Because with the help of these data, it is possible to find out the numerical development of various industries in any region (agriculture, demography, socioeconomic), whether they have a bad situation, average or good, and then make a decision in accordance with them. The main value of statistical data is that they provide data in a large amount.

Their correct use in different industries helps researchers to clarify the identity of historical phenomena, the relationship, differences and inherent patterns in the development of the science of history. Statistical data include archival data and published materials that appeared in all stages of statistical research.

Such materials include not only published statistical works and raw statistical materials, but also a special research program of this statistical study, instructions related to the research and documents pertaining to the current registrations, the first registration documents (registration cards, forms, questionnaires, subsidiary ledger, various posting account sand business accounts, cost sheets and other documents) refer to it. Programs, special instructions and other types of documents that define the purpose of statistical research and methods of collecting information can be a proof of statistical research, because the goals and objectives, results and final conclusions of statistical research are published, the quality of statistical collections directly depends on the content of these promulgated documents [5; 112].

In the second half of the XIX century and at the beginning of the XX century, the czarist government of the Russian Empire conducted numerous censuses and statistical studies. As a result of these studies, extensive statistical data were collected related to the diverse social life of that time. They were specially processed and published as several collections. For example, from the side of the Ministry of Land and State Property in 1896-1903 an expedition was organized under F.A. Shcherbina, who was exploring three steppe regions.

Results

“The materials...” were published in 13 volumes. 12 volumes are devoted to 12 counties explored by the expedition: in Akmola region Kokshetau, Atbasar, Akmola, Omby, Petropavl; In Semey region Pavlodar,

Karkaralinsk, Semey, Zaisan, Ust-Kamenogorsk; In Torgay region Aktobe and Kostanay. 13 volumes show a collection of research data on the budget of all 12 counties. During the publication of volumes, the leaders of the expedition faced a number of difficulties: lack of a typographic base, lack of money, lack of highly qualified professionals, etc. Nevertheless, even if it is possible to analyze the most important materials, the situation that created obstacles to their publication, the dependence on the practical tasks of the expeditionary work, that is, the purpose of finding new free lands for immigrants. Officials of the party of land allocation went on the heels of statisticians. Of course, first of all, first work was carried out to analyze the texts of the volumes and prepare for publication of the sections necessary for officials to locate land. First of all, these were statistical tables, reminders and generic schemes for them. These materials allowed to show the boundaries used by the community prepared by the expedition about the “extra lands”. Therefore, in the process of working with the first volume (Akmola region of Kokshetau county), F.A. Shcherbina wrote: “The required statistical tables prepared in advance were printed for the work of party officials about the location in Akmola”. “The order of publication of the research of this expedition depends on the justification of the current needs of the resettlement sites in connection with this and are appointed for all other districts,” reports F.A. Shcherbina. The data found during the expedition, as well as the current work for the land allocation party, was complex, so, in many cases, some necessary work for the programs related to lack of time remained without analysis [4; 105-107].

In 1907-1909, expeditions were reorganized in the Akmola region under V. Kuznetsov’s leadership, in 1906-1913 in the region of Syrdarya directed by V. Skryplev, in 1904 in the regions of Oral-Torgay at the command of P. Khvorostansky. As we see, this expedition showing it from different angles gives abundant valuable data about the Kazakh society. This finished program became the basis for the study of the Kazakh land (Appendix B). On its basis, the regions of Akmola, Semey, Oral-Torgay, Syrdarya, Zhetysu were investigated [1; 36-37].

Table 1

Expeditions that explored the land of Kazakhstan in the late XIX and early XX centuries

Expedition leader	Years of the expedition	Regions where the expedition was conducted	Works that appeared as a result Their total number
F.A. Shcherbina	1896-1903	Akmola, Semey, Oral-Torgay districts	The materials on the Kyrgyz (Kazakhs) land use collected and developed by the expedition to study the steppe areas. 13 vol.
V. Kuznetsov	1907-1909	Akmola district	Kyrgyz economy in the Akmola region. Re-examination. 5 vol.
V. Skryplev	1906-1912	Syrdarya district	The materials on the Kyrgyz (Kazakhs) land use collected and developed by the Syrdarya statistical party.
P.P. Rummyantsev	1909-1913	Zhetysu district	The materials on the survey of native and Russian-guarding economy and land use in the Semirechensk region. 5 vol.
P.A. Khvorostansky	1904	Oral-Torgai district	The materials on the Kyrgyz (Kazakhs) land use collected and developed by the statistical party of the Torgay-Uralsk resettlement area. 7 vol.

In the Central Archive of the Republic of Kazakhstan, the fund No. 501 is stored in the 695 unit, which is called the Akmola-Semipalatinsk Department of Agriculture and State Property. His two list of case 33 is called “Correspondence with the Department of State Property on the storage of materials from the expedition to study the steppe regions of 1903-1905”. This document also contains data that are very interesting and at the same time that can help to solve the real problems of the source in the source study. Collected in just 25 pages of the document, official documents have been preserved proving that the F.A. Shcherbina expedition to 12 regions of Akmola and Semey-Torgay regions did not end in 1901, but in 1903. At the same time, from the following letter sent to the State Property Administration on August 28, 1903, it is possible to find out about the collected materials after the end of the expedition as a result of the research: “In view of the fact that the expedition for the study of the Steppe Regions ceases its activity for a short time, the Department of State Land Property entrusts to the Omsk management on storage all the collection and already used materials by expedition of about 100 poods in 7 chests” [6; 1].

As the data from the archive showed in connection with the stopping of the study of the Steppe Regions, the Department of State Land Property handed over all the data collected and used by to the administration of Omby.

In preparation for the press due to the influence of practical needs, parts from the volumes of the “The materials...” were published at different times and in different cities (III, IV, VI, IX, XI). For example, parts of the text that interested officials in the allocation of land were printed in the printing house of the Siberian headquarters of military districts in Omby (IV, VI, IX, XII). How is this explained? The Bureau of the expedition was also in Omby, so the military departments also showed interest in the work of the expedition. The rest of the text from this volume was printed in different cities: in Voronezh, Petersburg and Chernigov. When talking about this problem, especially it is possible to note 12 volumes. They were printed in Omby, Petersburg and Chernigov. As for the third volume, it was published in two parts. The first part was published in St. Petersburg in 1907 in the form of tables with records of excess land; the second part was published in Chernigov in 1909 and described the general picture of the county of Akmola. This feature in the press of the third volume was due not only to the needs of officials for land allocation, but was also connected with the problems of the study of the county of Akmola. In the county of Akmola, work began in the autumn of 1896, and was carried out in 1897, 1898, 1900. E.P. Dobrovolsky explains such a big difference in time by the fact that for the work of statisticians there were no necessary topographic materials. Of course, this seemed to be one of the serious reasons that hindered the research of the county of Akmola. Based on the archive data, one can see that the local people resisted by moving to remote regions, thus creating obstacles to research from a statistical point of view. As a result of these reasons and also due to the change of the research staff, besides the change in the program shows the poor quality of data collected in the county of Akmola. According to E.P. Dobrovolsky’s testimony, “they were forced to analyze the data gathered in practical need in a hurry and it was difficult to maintain the unity of the plan during the analysis. Therefore it took a long time to revise the final version of the collection for all the work done in the counties, it was necessary to recheck and correct printed Materials, as well as add additional data”. This, of course, affected the volumes, for example, the list of erroneous words printed in the first part of the third volume consists of 20 pages. For the “The materials...” a characteristic feature is a break in the announcement from the beginning of the time of research work. We can see this in the following table:

Table 2

The regions in which the expedition was conducted, the years of study, the time and place of the publication as a result of the study

Tom	Region	County	Year of research	Year of publication	Place of publication
1	2	3	4	5	6
I	Akmola	Kokshetau	1896	1898	Voronezh
II	Akmola	Atbasar	1897	1902	Voronezh
III1p	Akmola	Akmola	1896-1900	1907	Saint-Petersburg
III2 p	Akmola	Akmola	1896-1900	1909	Chernigov
IV	Semey	Pavlodar	1897	1903	Voronezh
V	Torgay	Kostanay	1898	1903	Voronezh
VI	Semey	Karkaralinsk	1898-1899	1905	St. Petersburg
VII	Torgay	Aktobe	1898-1899	1903	Voronezh
VIII	Semey	Zaisan	1899	1909	St. Petersburg
IX	Semey	Ust-Kamenogorsk	1900	1905	St. Petersburg
X	Semey	Semey	1900	1909	St. Petersburg
XI	Akmola	Omby	1901	1902	Omby
XII	Akmola	Petropavl	1901	1908	Chernigov

Volkova, T.P. The materials on the Kyrgyz (Kazakhs) land use, collected and developed by the expedition to study the steppe regions. Diss — M., 1982. -170 p.

In short, the need to review the materials repaired the obstacle to the publication of Volume 3. The first revision was carried out in 1903, but in 1904 the head of the Family Temporary Party wrote an erroneous criticism that without complex corrections one cannot use them for the layout of the third volume. Because of the long work to thoroughly verify the data after ten years in the region of Akmola, the first part of Volume 3 was published, and the second was only published 13 years later [7; 109-110].

The expedition had no special typographic base. Half of the volumes were published in different print shops in Voronezh only due to the fact that F.A. Shcherbina lived and served there. The rest was published in St. Petersburg because the organizers of the expedition were of high standing, the other two volumes were especially associated with the leaders of the expedition, and thanks to well-organized zemstvo statistical offices were published in Chernigov. As shown above, all 11 volumes were published in Omby [7; 108-110].

Since the "The materials..." was printed in a large print run, it could not provide some typographic specifications. For example, three volumes of IV, V, VI were prepared for printing, but according to F.A. Shcherbina's testimony, "Printing houses in Omby and Voronezh could not print materials prepared for publication on the indicated numerical indexes. Of course, even if the above-mentioned volumes were published in Voronezh, these problems created obstacles for the work. The fact that the volumes were published at different times in different cities, appeared on the fact that they became embellished. The volumes were separate, and since they were printed in different cities the ordinal numbers of the pages began new. The designation of the ordinal number of the pages was introduced by Roman and Arabic numerals. Roman numerals were usually indicated pages "Introduction". Nevertheless, in the volumes published in St. Petersburg there were unified serial enumerators of numbers. The fact that the "The materials..." had different numbered ordinal indexes made it harder to work on it. For example, in the second part of the first volume there is a chapter devoted to the hay norms, which is 40 pages in number, the same serial numbers are omitted, in general, it should have been included in the first part of the volume. In the second part of the second volume there are no chapters of "Essays on the natural-historical situation" and "Livestock", but they were written about in the introduction, they are also indicated in the content. This undoubtedly shows not only the shortcomings of 3 volumes, but this was mentioned above, and it is connected with the fact that there was a big break in 2 years during the publication of these parts. Sprawl in the publication of volumes reflected on the structure of each of the parts separately. For example, in the materials of the district essays, general descriptions took place, and they were peculiar to each of the volumes. They usually consisted of 150-200 pages, only in volumes I, III, VI, VIII, IX, XII texts were separated by sub-themes (commercial, rent, land ownership) and this simplified the work. It was also influenced by the fact that the editors were engaged in different people. Thus, the state of the order of publication of the "The materials..." directly influenced the quality of the printed data. If you look at Table 2, you can see that there is no order in the publication of volumes. You can see this: after 1 and 2 volumes came out XI, IV, V, VII, VI, IX, III (1 part), XII, III (2 part VIII, X). This procedure is largely due to the fact that in the first place materials were published related to the counties needed for the purposes of resettlement. These were the counties of Kokshetau (volume I), Atbasar (II), Omby (XI), Pavlodar (IV), Kostanay (V), Aktobe (XII). Yet it cannot be asserted that the publication of these volumes was quick despite the huge interest of the government organizations. After the beginning of the study and before publication, 5 years have passed and this is explained by personal reasons. For example, in 1902 all steppe works were completed, analyzed, and when the preparations for printing began, the Department of Land Property refused to provide financial assistance to the leaders of the expedition. As a result, in the specified year, many parts of the materials were not counted, moreover, they remained without analysis and processing. This in turn, the fact that the materials of the expedition were outdated did not satisfy the parties that were going to take the land. The head of the temporary party Akmola-Semey gave the following assessment after the completion of the expedition work on his services: "The study showed that it is completely ignorantly concerned with practical cases of its provision, eventually even abandoned this idea. In connection with the dissatisfaction of local and central administration with the work of the ex-workers, they had to beg, as a result, to explain the significance and meaning of the work, it took a long time to wait for the publication of separate volumes. Even before the press, the prepared volumes were subjected to special censorship. The mock-up of volumes, to which the local administration gave permission were sent to the Department of State Land Property, the second stage of censorship passed. As a result, in several cases the text has undergone some changes. For example, in 1903 the department returned to the head of the expedition to reconsider the fifth volume of the "The materials...". His reason is that the recall given by the military governor Torgay did not match with the explanations in the content of the leaders of the expedition. The said opinion and explanation given to him (part 2, 89-109 pp) are indicated to be removed from the version for printing. The military governor of Torgay doubted the basis of the materials of the expedition of the region of Torgay taken from the county of Aktobe. In his opinion, data on land, livestock and households do not correspond to special statistics. Each volume of the "The materials..." consists of two main parts, which are text and a table. The text part was written by different authors in order to speed up the work, and one of the leaders of the expedition edited this work. Determining the names of authors for each part of the text was not

an easy task, but it was still necessary to find out who wrote them, since the authors of the “The materials...” were people with different points of view, and this fact influenced the properties of the text [8; 180-181].

Information about the authors can be found in the volumes of “Introduction”, “Preface”. The “Supplement” shows the data about this. This table gives an opportunity to see the participation of these authors in the process of writing the text. For example, you can pay attention to part of the work done by F.A. Shcherbina. Only the first part of F.A. Scherbina wrote completely independently. In this volume, the tasks of the expedition and the structure of the “The materials...” were completely determined. Over time, F.A. Shcherbina's participation was diminished, because closer to 1902 he performed three special functions: firstly, the general editing of all volumes; secondly, to compile 13 volumes intended for the budget; thirdly, he was engaged in such work as the preparation of tables for regions and counties, and also prepared explanatory notes. Then the amount of work F.A. Shcherbina significantly decreased. He wrote a chapter “Explanatory note on data about extra Kazakh land property” in the II and III volumes; in IV-V volumes, similar pages of chapters devoted to determining the volume of land; and in Volume VII he wrote “General Sketches of Aktobe County”. “Explanatory note” in Volume XI was written by F.A. Shcherbina with the help of L.K. Chermak's training. In the rest of the volume V F.A. Shcherbina participated only as an editor. This circumstance can be explained by several reasons. First of all, for reasons of A.S. Yermolov, F.A. Shcherbina is not shown in the list of the Ministry of Land and State Property as a person of a specific employee, but settled in connection with a personal agreement. Responding to the proposal concerning the study of the steppe regions, he in turn indicated the following: “In general, I agree to take charge of the proposed study, but I am afraid that my current condition, namely, some of my duties, especially regarding zemstvos in Voronezh, they will make an obstacle and will not give the opportunity to fully engage in this work” [9; 12-13].

Thus, he was on his way to the steppe regions. After the research works were completed F.A. Shcherbina moved away from the research work for a while. In 1900 after his arrival after the invitation by the officials of the Ministry of Lands and State Property, his functions were significantly reduced, but nevertheless he was considered an important and necessary person. The expedition had many highly qualified people who could be counted on. And F.A. Scherbina himself in those years conducted statistical work in the province of Voronezh. Nevertheless, the main reason for his removal from the expedition work on the texts of volumes, and the fact that his participation has been reduced to a minimum is connected with political reasons. Minister of Internal Affairs V.K. Pleve asked the following question to A.S. Ermolaev: “Does Shcherbina have the right to carry out important affairs proposed by the Ministry of land and property?” In response letter A.S. Ermolaev asked about the permission for F.A. Shcherbina to finish work on expeditionary works. “I am far from the opinion that we should support in its personal gain”, A.S. Ermolaev wrote to V.K. Pleve in his letter [10; 122].

He justified his request with several conclusions: firstly, A.S. Ermolaev was guided by the interests of the state. He said: “In this situation, if you give the job to another person, it will not only delay the work, but at the same time it will require new expenses from the state treasury, thereby undoubtedly interfere with the quality of the work, because the new leader will need to fully understand the data, also adopt a new work plan”. The second reason is the cabinet description of the work done by F.A. Shcherbina. At the exact time, he went around many places, conducted a survey among the people, the work was completed in the local neighborhood. Now there is no need to go to the investigated regions, only the works of a purely scientific office description were left. Before that, F.A. Shcherbina had carried out his duties in the city of his residence Voronezh, because he was brought materials that had to be reviewed and analyzed. From this, A.S. Ermolaev concluded: “Bringing such a thing to the end does not create F.A. Shcherbina an opportunity to continue its service against the government”. After this, A.S. Ermolaev's petition, although F.A. Shcherbina was partially removed from the expedition, still continued writing work on the “The materials...” [10; 125].

The text written by F.A. Shcherbina immediately strikes one's attention. He used to write as a work of art, with a complex style of narration, using long words, repetition and complex word combinations, wrote them as a story. In response to a question F.A. Shcherbina was listed as “writer and statistician” relating to the profession of the second State Duma. His artistic description of the steppe life gives interesting ethnographic materials; nevertheless, this slowed down the process of dealing with special issues, especially the comparison of data with the technique of research, that is, we can conclude that F.A. Shcherbina adhered to inaccurate methods and used terms in a chaotic manner.

Looking at Appendix 1, you can make sure that most of the “The materials...” belongs to L.K. Chermak. Nevertheless, after 1903 one can see that his participation in the “The materials...” has significantly decreased, and this is also connected with political considerations. L.K. Chermak, in contrast to F.A. Shcherbina, explained the materials from the target-direction point of view. At once there is his interest in the social problems of the Kazakh society. Its special attention was caused by residents without property or those who had little property. For this purpose, in the text part of the volume, data on impoverished people are found in the rural forms of jataks, and they are included in the tables. L.K. Chermak also tried to observe the process of formation of the rich, in this connection he considered the relationship between sedentary life, trade and cattle breeding. Considering such phenomena as the purchase of labor in the Kazakh villages, L.K. Chermak raised the question of the introduction of capitalist relations in the Kazakh environment [11; 86].

In the “The materials...” the author’s texts of N.F. Dmitriev were limited. They are in III, V, VII, VIII volumes. Since N.F. Dmitriev was an agronomist, he dealt with such issues as land tenure, land use, grouping the regions according to natural historical features, that is, purely into special spheres. However, he did not receive even more responsibilities. For example, N.F. Dmitriev voluntarily carried out research work in the counties of Kostanay and Aktobe in the Torgay region. Therefore, he completely wrote volumes V, VI, VII, where he described these counties. One can especially note the written work of N.F. Dmitriev “Data on general essays on the life of the Kyrghyz economy in Kostanay and in other districts [12; 127].

In comparison with similar parts in other volumes, only the region of only one county was described, and in Volume V N.F. Dmitriev made attempts to determine the general trends characteristic of the Kazakh economy by comparing the indicators from different counties. He first used the literary data in the press, starting with the “Bible” and finishing the last works of M.M. Kovalevsky. He sought to get acquainted with the work of “Innovators-sociologists”. The sphere of literature was necessary for N.F. Dmitriev to compare and find similarities. As a result of the processes of striving for these comparisons, N.F. Dmitriev used Russian concepts in relation to the Kazakh society. For example, Tolengutes (being in the service of the khan) he understood as serfs and rated them as “a group of minor impact”.

One of the authors of the “The materials...” was A.N. Bokeikhanov. His participation was of great importance to the expedition. F.A. Scherbina gave him such an assessment: “Mr. Bokeikhanov is a super-necessary specialist in statistics for the expedition: he is by the roots himself a Kyrghyz, familiar with the Kyrghyz way of life, has the necessary knowledge to study the natural-historical situation of the region, is familiar with statistical techniques and is also an important person who in the highest degree, is a specialist as a strictly objective observer”. At that time A.N. Bokeikhanov taught at the forest schools of Omby and was in charge of a special branch of agriculture. He performed various works in the expedition. However, he was mainly involved in the following works: he was engaged in the compilation of generic schemes, drawing up maps on the use of land, preparing a note for the table on communities, and also translating Kazakh terms and words, and tried to explain their meaning. At the same time, he owns in small volumes the texts on leasing and cattle breeding [13; 15-16].

A.N. Bokeikhanov also took part in the analysis and data processing, recently even led the compilation of rural and community tables. Due to lack of time, he took part in the expedition work seasonally. “At the very end A.N. Bokeykhanov showed himself as a nationalist and participated in the revolution as an activist of the Alash-Orda party, but it is impossible to determine the political positions he took part from the “The materials...”, V.P. Volkova pointed out in her research [14].

As it was mentioned above, most of the materials of the expedition for studying the steppe areas were published as a book “The materials on the Kyrghyz (Kazakhs) land use”. It consists of 12 books dedicated to 12 counties, and 13th is additional, dedicated to the general budget. Although in 1905 only 8 volumes were published, only 5 volumes were kept in storage. It consisted of:

- On the county Atbasar — 102 copies;
- On the county Kostanay — 213 copies;
- On the county of Omby — 137 copies;
- On the county of Aktobe — 160 copies;
- According to the Pavlodar district — 223 copies.
- Total — 835 copies.

The materials of the expedition were stored for a long time in different places in the rented houses. As evidence in the documents of fund number 501 there are data on allocated finance for renting houses to store these data from the Siberian Railroad Fund every year. For example, in one of the letters sent to the head of

the State Property Administration of the regions of Akmola and Semey on January 16, 1904, it is said: “Following the submission of November 8, 1903 for No. 8475, the Minister's Office notifies you that the appropriation of 240 rubles for payment of 1904 for hiring premises for storing materials collected by the expedition to explore the steppe areas together with this, informed by the order of the Department of State Land Property”. The storage of materials collected by the expedition and the multi-volume “The materials on the use of the land of the Kyrgyz (Kazakhs)” exhausted the pockets of the tsarist government. For this reason, compared with the archive documents, the materials collected by the expedition were given as methodological tools, a significant part was given to educational institutions and geographic reports, and instructions were given to burn some of them [14].

Since 1905, at the suggestion of the State Property Administration of the city of Omsk, advertising was made for the sale of “The materials on the use of lands by the Kyrgyz (Kazakhs)” in the newspapers “Steppe regions”, “Siberian Herald”.

These advertisements are also stored in archival documents. It says: “In the Office of State Property in Omsk, collections “The materials on the Kyrgyz (Kazakhs) land use” collected and developed by an expedition to study the steppe areas are being sold. The price for a copy of 1 ruble is Omsk, Atbasar, Pavlodar, Kostanay and Aktobe”. At the same time, the newspaper “Steppe region” has retained documents stating that 12 rubles and 50 kopecks were paid for advertising. What we noticed from these data, “The materials on the Kyrgyz (Kazakhs) land use” without interference and were openly sold among the people, who eventually turned into valuable sources, and which can only be found in archives and rare funds. Documents of Funds No. 362 “Management of State-Owned Property in the Syrdarya Region”, No. 33 “Head of the Resettlement Case in Aulia-Ata District of the Syrdarya Region”, No. 44 “Head of the Resettlement Case in the Chimketsky District of the Syrdarya District” and various information about the resettlement business in Kazakhstan are preserved in CSM (Central State Museum) in Republic of Kazakhstan. The paperwork management, estimates, records and drafts collected in these funds, personal letters and reports are irrefutable evidence of the colonization of tsarist Russia in the early XX century.

Conclusion

Thus, the process of preparing the “The materials...” for printing took place in a complex and unfavorable situation. This can be explained, as it was written above, the lack of a typographical base, the change of editors and authors, the lack of qualified professionals and financial problems. This prevented the collection of data, for comparative analysis and publication of individual volumes. Because of such a hurry in the process of preparing volumes for publication in the part of the tables, many places were occupied by corrections. All the texts from the volumes of the “The materials...” are the results of the collective work of the 9 members of the expedition. Their points of view, narrative style, approach to the problem had also showed the exact differences. The main text was written by L.K. Chermak. Even if F.A. Shcherbina's records consist of fewer pages, it can be seen that he was the general editor of volumes. This shows the direction of the “The materials...” towards a common goal. The order and position of the preparation of materials for the press adversely affected their quality; this was confirmed by state censorship. In summing up, all this shows that the researcher during the research, during the analysis of the data of the “The materials...” together with the entire collection should pay careful attention to individual parts, as well as keep in mind the differences between the publications.

References

- 1 Амрина М.С. «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерегінің жалпы құрылымы / М.С. Амрина // Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. — 2013. — № 2(83). — Б. 199-210.
- 2 Антонова С.И. К вопросу о марксистском влиянии на методологию земской статистики / С.И. Антонова // В кн.: Вопросы методологии и истории исторической науки. — М., 1978. — 210 с.
- 3 Атабаев Қ. Деректанудың теориялық мәселелері / Қ. Атабаев, М. Қадыртаева. — Алматы, 1999. — 202 б.
- 4 Письмо степного генерал-губернатора Сухотина А.С. Ермолову от 8 июля 1903 г. / сост. С.Н. Малтусынов // Сб. док. и матер. / — Алматы, 2006. — 1240 с.
- 5 Пронштейн А.П. Методика исторического исследования / А.П. Пронштейн. — Ростов н/Д., 1976. — 315 с.
- 6 ЦГА РК — Ф. 501. — Оп. 33. — Д. 33.

- 7 Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей: источниковедческое изучение / Т.П. Волкова. — М., 1982. — 170 с.
- 8 Волкова Т.П. К изучению и использованию данных дореволюционной бюджетной статистики казахских хозяйств / Т.П. Волкова // В кн.: Вопросы историографии и источниковедения Казахстана: дореволюционный период. / Сост. Н. Алимбаев, Т.П. Волкова. — Алма-Ата: Наука, 1988. — С. 171–197.
- 9 Дорофеева О.П. Общественно-политическая деятельность Ф.А. Щербины в Воронежском крае в конце XIX – начале XX веков: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Спец. 07.00.02. — Отечественная история / О.П. Дорофеева. — М., 2007. — 29 с.
- 10 Полторанин И.А. «Отчеты...» А.А. Кауфмана как источник по вопросам переселения и переселенческой политики царизма в Казахстане / И.А. Полторанин // История СССР. — 1968. — № 3. — 435 с.
- 11 Чермак Л. Формы киргизского землепользования / Л. Чермак // Сибирские вопросы. — 1908. — № 39, 40. — С. 85.
- 12 Касымжанов А.Х. Портреты. Степь глазами извне. От Геродота до Гумбольдта / А.Х. Касымжанов. — Алматы, 2000. — 148 с.
- 13 Щербина Ф. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Кокчетавский уезд / Ф. Щербина. — Т. 1. — Воронеж, 1898.
- 14 ЦГА РК — Ф. 457. — Оп.1. — Д. 89.

М.С. Амрина

XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы қазақ даласын зерттеу бойынша Ф.А. Щербина экспедициясы

Бүгінгі күні Отандық тарих ғылымында деректану саласына ерекше көңіл бөлінуде. Тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда әр түрлі мемлекеттік бағдарламалар аясында көпшілік, құнды деп танылған қаншама деректер жарық көріп, деректанулық талдаудан өткізілді. Мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының жаңа дәуірінен құнды мәліметтер беретін, Ф.А. Щербинаның экспедициясы нәтижесінде жинақталған «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» атты дерегіне деректанулық талдау жасалған.

Кілт сөздер: экспедиция, әдістеме, дерек, далалық облыс, Ф.А. Щербина, мәліметтерді өңдеу, бағдарлама, санақ, сауалнама.

М.С. Амрина

Экспедиция Ф.А. Щербины по изучению казахской степи в конце XIX–начале XX вв.

На сегодняшний день в отечественной исторической науке особое внимание уделено проблеме источниковедения. За годы, прошедшие с момента обретения Казахстаном Независимости, в рамках различных государственных программ было опубликовано немалое количество ценных источников и проведен их научный анализ. В статье проанализирован источник «Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию...», собранные экспедицией под руководством Ф.А. Щербины. Указанный источник содержит ценные сведения по истории Казахстана конца XIX–начала XX веков.

Ключевые слова: экспедиция, методология, источник, степная область, Ф.А. Щербина, обработка данных, программа, перепись, опрос.

References

- 1 Amrina, M.S. (2013). «Qyrgyzdardyn (qazaqtardyn) zherdi pidalanu materialdary...» dereginin zhalpy qurylymy [General structure of the database “Land use materials of Kyrgyz (Kazakhs)...”]. *Q.A. Yaasawi atyndagy Khalyqaralyq qazaq-turik universitetini khabarshysy. Qogamdyq gylymdar seriiasy — Bulletin of K.A. Yasawi International Kazakh-Turkish University. Social Science Series*, 2(83), 199-210 [in Kazakh].
- 2 Antonova, S.I. (1978). K voprosu o marksistskom vliianii na metodologiiu zemskoi statistiki [On the Question of Marxist Influence on the Methodology of Zemstvo Statistics]. *V knige: Voprosy metodologii i istorii istoricheskoi nauki — In the book: Questions of Methodology and History of Historical Science*. Moscow [in Russian].
- 3 Atabayev, K., & Kadyrtaeva M. (1999). Derektanudyn teoriialyq maseleleri [Theoretical problems of source studies]. Almaty [in Kazakh].

- 4 Pismo stepnogo general-gubernatora Sukhotina A.S. Ermolovu ot 8 iulia 1903 g. (2006). [Letter from the steppe governor-general Sukhotin A.S. to Yermolov dated July 8, 1903]. *Sbornik dokumentov i materialov — Collection of documents and materials*. Almaty [in Russian].
- 5 Pronshtein, A.P. (1976). Metodika istoricheskogo issledovaniia [Methodology of historical research]. — Rostov-na-Donu [in Russian].
- 6 TsGA RK [Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 501. — Op. 33. — D. 33 [in Russian].
- 7 Volkova, T.P. (1982). Materialy po kirgizskomu (kazakhskomu) zemlepolzovaniuu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniuu stepnykh oblastei: istochnikovedcheskoe izuchenie [The materials on the Kyrgyz (Kazakh) land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions: a study of sources]. Moscow [in Russian].
- 8 Volkova, T.P. (1988). K izucheniiu i ispolzovaniuu dannykh dorevoliutsionnoi biudzhetnoi statistiki kazakhskikh khoziaistv [To the study and use of data from pre-revolutionary budget statistics of Kazakh farms]. *V knige: Voprosy istoriografii i istochnikovedeniia Kazakhstana. (Dorevoliutsionnyi period) — In the book: Questions of historiography and source study of Kazakhstan. (Pre-revolutionary period)*. N. Alimbayev, T.P. Volkova (Eds.). Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 9 Dorofeeva, O.P. (2007). Obshchestvenno-politicheskaia deiatelnost F.A. Shcherbiny v Voronezhskom krae v kontse XIX–nachale XX vekov [Socio-political activity of F.A. Shcherbiny in the Voronezh region at the end of the 19th — beginning of the 20th centuries]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 10 Poltoranin, I.A. (1968). «Otchety...» A.A. Kaufmana kak istochnik po voprosam pereseleniia i pereselencheskoi politiki tsarizma v Kazakhstane [“Reports...” of A.A. Kaufman as a source on resettlement issues and the resettlement policy of tsarism in Kazakhstan]. *Istoriia SSSR — History of the USSR*, 3 [in Russian].
- 11 Chermak, L. (1908). Formy kirgizskogo zemlepolzovaniia [Forms of Kyrgyz land use]. *Sibirskie voprosy — Siberian issues*, 39, 40 [in Russian].
- 12 Kasymzhanov, A.Kh. (2000). Portrety. Step glazami izvne. Ot Gerodota do Gumboldta [Portraits. Steppe through the eyes from the outside. From Herodotus to Humboldt]. Almaty [in Russian].
- 13 Shcherbina, F. (1898). Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniuu, sobrannye i razrabotannye Ekspeditsiei po issledovaniuu stepnykh oblastei. Akmolinskaia oblast. Kokchetavskii uezd [The materials on Kyrgyz land use, collected and developed by an expedition to explore the steppe regions. Akmola region. Kokchetav district]. — Voronezh, I [in Russian].
- 14 TsGA RK [Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 457. — Op.1. — D. 89 [in Russian].

N.B. Akzhunussova^{*1}, S.K. Zipatolla¹, A.T. Zharmaganbetova¹, M. Khurramov²

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan;

²University of World Economy and Diplomacy, Tashkent, Uzbekistan

(E-mail: naziko_02.86@mail.ru; zipatollashyngys@gmail.com; ainash.kz85@mail.ru; fusion2gb@gmail.com)

Revealing the historical truth: on the case of the novel by S. Smatayev “Elim-ai”

In the novel “Elim-ai”, Smatayev S. turned to the distant past of his native people, describing one of the difficult periods in the life of the Kazakh steppe, the exploits and struggle of real national heroes of the 18th and 19th centuries. In the “Elim-ai”, a large number of khans and sultans, princes and heroes are represented, and the life of the ordinary people takes a large place. His works cover the existence of historical figures, the true events of the tragic and heroic period in the life of the Kazakh nation. In the novel, a broad picture of the heroic battles for the Motherland and the heroism of the people were depicted. Within this article, the researchers analyzed the secondary data dedicated to this trilogy, which enabled to reveal the new facts described by Smatayev S. and other authors. Thematic analysis was used to determine the patterns (themes) which emerged from the secondary data. The data, which was collected during the inquiry, was read and themes determined on a sentence-by-sentence principle to enable the researchers to detect the fundamental ideas, suppositions, and conceptualizations embedded within the secondary sources. This enabled to look from the different angle at the historical figures described in these works. The results contribute to a better understanding of the indicated novel and the Kazakh literature in general.

Key words: Smatayev S., Kazakh literature, “Elim-ai”, trilogy, jungars, batyrs, biys, khans, sultans, Kazakh khanate, oirats, Kazakh-Jungar war.

Introduction

Sofy Smataev is one of the outstanding writers along with M. Auezov in fiction. Through the ideas and foundations of the novel “Elim-ai”, he highlighted the independence of Kazakh nationality.

It would not be mistaken to note the author with a help of characters in “Elim-ai” wanted to compare the great historical people with an endless ocean. Moreover, he presented numerous secrets of the times of Abylay khan, lawsuits of the ages of real events, legends of the steppes and gifted people.

The writer in his novel, as in early works, continues to reveal artistic thoughts in a new format, which enabled to reveal new images, the human psychology of the Kazakh people, and the discovery of social collisions in a general. S. Spataev, through a historical novel, which is based on his life and history as well, raised the level of Kazakh literature to the highest world level and presented writer's heroism.

The trilogy clearly depicted the Kazakh social community everyday life. It shows the life of khans, batyrs, biys — how everything finds its continuation, like the waves of the seas running one after another, like unfading life.

The key events in the novel happen in the period of great migration (period of Kazakh-Jungar war). The writer, outlining the life of those times of the Kazakh people, the culture of all nomads.

Because of the nomadic life, the people almost became victims of the Jungars (Jungar is the Oirat population of the Jungar Khanate). S. Smataev depicts the period of the steppe battles where Kazakh batyrs were born.

The writer shows life and the progress of the real changes. Through the recollection of certain events, we learn the present and past lives of our characters. A novel from the first page to the last page is full of the cruel reality of the past.

Abylai khan, Tole bi, Kazbek bi, Bogenbay and Kabanbay batyrs within this novel are distinguished by oratorical talent, as Smataev in his poetics writes his characters especially skillfully and very fruitfully using artistic methods, this is especially evident when he created the character of Abylai khan.

From the pen of Sofa Smataev, khans, batyrs, biys were born; they stood above people in ranks, all sorts of fundamental peoples of rulers and kings of that and these times, khans, diplomats.

* Corresponding author's e-mail: naziko_02.86@mail.ru

Sky, heights, abyss, depth. They are strong with their secret, even if there is an Argymak with a golden saddle between them, they know how to resist the right word, and in the right place, they know how to temper the solidarity of the people. The ability to determine by eyes, by gesture, by walking, by dressing clothes, by conversation, by sentence, by the rule of the people — this is a centuries-old nomadic culture, a strengthened custom and traditions.

When creating historical images, their life events are described in an extensive form, using ideas, motives and melodies. For individual songs, there is no illustration of imitation, a re-exposition of someone's thoughts, in dialogues, monologues; they turn to vocabulary and to syntax, doing it again.

The basis of the novel in a general way outlines the spiritual state of people, one of the complex psychological feelings is love described in different charming colors, depicting certain tunes, flowing out in a sharp movement of the wave. The writer will reveal the colors of his native village, its mountains, rivers, seas and lakes, describes the seasons: winter, spring, summer, autumn. It is raining torrents, snowstorms are sweeping invisible.

The works deeply embrace laconicism, portability, the culture of ethnographic nomadic life, household — tradition, law, moral — morality, military — political, belief and conviction.

In his novel, the writer describes Abylkayyr who took the wrong step leaving his native land because of his family, because of society, then the desperate one suffers very much not knowing what to do, they call him a criminal, he is innocently guilty, after a while he returns to his native land, realizing his mistake, he tries to return to conscious life, and the author sincerely describes a bright life about this, shows goodwill.

To create an image, the writer makes the author famous, recalls the past events of his characters, and makes vocabulary introspection, self-assessment of others, psychological diagnostics, thoughts and dreams, uses artistic materials as freely as dialogue, monologue.

Alone, in pairs, in society, at meetings, the deed is struggle, in battles, in joy, in sorrow; the brave author reveals his assumptions to his readers. Before the characters reveals the idea and purpose, artistry, colorfulness. From the beginning to the end of the novel, individual characters of the great heroes, individual events are described; there are characters where they participate only in episodes.

In the scene of life, one generation comes, grows, improves, and fights, whether they live well or badly, after some time they pass away. The next generation continues to live. Again joy, again grief, again, the struggle, again, the litigation of the parties.

In this socio-psychological-philosophical, eternal struggle, the novel attracts its readers with its truths and justices, embraces pleasant, makes you think. Although the works seem voluminous, if you look inside you can see it as portable, appropriate, harmoniously regular.

In the treasure of Kazakh literature, the most accessible artistic and aesthetic trilogy is “Elim-ai”, as a historical work, which has mastery and nobility.

To write a multi-volume work, he collected information from historical documents, collected ancient words to use them in his work.

Samples of world realistic prose, the influence of historical classical novels, the heritage of the words of the Kazakh people were more deeply understood and researched by the author and conquered aesthetic ideals, reaped their fruits in practice with proud skill. Thus, Sofy Smataev opened an artistic and literary school, proving the fate of the people and the militant citizen in realistic prose.

The writer in his works proved that someday unity, a bright life would win, he made every effort to convince his people that his dream, the future would forever burn with a flame. This is all the necessary quality for our youth — indestructible wealth.

The historical event in the novel “Elim-ai” took the form of a historical fact, properly thought out by a person or a certain social environment, possessing a sorted and valuable historical truth, a qualitative value. Known, evaluated, and as a result received the real truth; a historical fact serves to cognize new historical events in the relationship of people, the social environment, to determine their social meaning and content. According to this work, the Kazakhs were not a soulless nation, an unfortunate people. It was this idea that became the mainstay of the social load of the historical novel “Elim-ai”.

The researchers tried to reveal the new historical truth with the novel written by S. Smatayev.

Research methods

For this purpose, the researchers analyzed the secondary data from the literature dedicated to S. Smatayev novel, which enabled to indicate the new facts within this work. A thematic analysis process was applied to analyze the data. It is one of the most commonly used methods used for analyzing qualitative

data in the social sciences. Thematic analysis was used to determine the patterns (themes) which emerged from the secondary data. The identification of patterns (themes) occurred through the “careful reading and re-reading of the data”. This means that the data collected during the inquiry was read and themes determined on a sentence-by-sentence principle to enable the researcher to detect the fundamental ideas, suppositions, and conceptualizations embedded within the secondary sources.

Results

Oshagan biy case. In the first book of S. Smatayev's trilogy “Elim-ai” one can find an episode that describes the general picture of the village owned by the Oshagan biy (biy is a person who resolved the controversial issues according to the customary law of the Kazakhs), who was about to leave, defending from the enemy who attacked them. Having resettled his village, Oshagan biy decided to stay in his native land for all his relatives. Oshagan biy to his son, who suffered from the fact that he leaves his father in the hands of the enemy, says the following:

“... They will not reproach me. If I run away, many will reproach. My mountains, my river, my earthen hearth, even the ashes of my native fire will yearn for me. If I leave now, I won't have the strength to go back. May Allah rest my old bones here. Bend down Daulen-zhan”, having said these lines, he completes his words with a whisper. His pale lips touched his son's forehead. Two tears flashed in his faded eyes, then the old man's face became stern, and he froze like a gray-haired boulder [1].

Left alone, Oshagan biy heroically dies during the battle with the enemy.

From the above passage, two reasons were observed, connected with each other in his decision to remain alone in his native land. The first reason is that the biy did not have the courage to leave his native land, the environment where he grew up; the second is the wish of the old biy so that his body would remain not in a foreign, but in his native land, where he was born. The inherent sacred concept of the native land, the infantile love for the Motherland led Oshagan Biy to such a decision.

In the trilogy of S. Smatayev “Elim-ai”, not the external, but the internal basis of the reason for Oshagan biy's stay in the migrated village, the holy desire of the hero of the work not to transport the old thin body, to remain on the land where he was born. Moreover, this was also a great masterful decision, which gives a particularly significant, important national tone to the appearance of the novel-dilogy, the nature of the hero.

The main reasons and motives for the actions of Oshagan biy and Anet biy in I. Esenberlin's trilogy “Nomads” are common, consonant with each other. Among these motives, S. Smatayev chose the most important, the attractive content of which is dominated by folk, national significance. At this time, the author relies on the measures of traditional spiritual culture, knowledge of the Motherland, native land. As a result, unlike the episode in I. Esenberlin's trilogy, which describes Anet biy, who remained in his land, the episode from S. Smatayev's trilogy “Elim-ai”, which describes the same situation with Oshagan biy, came out significantly meaningful with artistic, ideological and cognitive point of view.

Zhanatai batyr case. The event experienced by Zhanatai batyr (batyr is a folk hero with valor, glorious for his exploits) makes it possible to see the actions of Anet biy and Oshagan biy from a new side. Zhanatai batyr experienced the following events: a) several people surrounded by the enemy. Those who left the encirclement will be saved, and those who did not leave will be forced to die. b) The only way out that can pull out from the enemy environment is the winged horse Zhanatai. However, the horse can save only one warrior.

Zhomart batyr case. The situation from Zhanatai batyr requires clarification, choosing those who reached their native lands, and who died during the battle with the enemy. Zhanatai batyr determines his choice of the traditional folk worldview. He sees it right to save the life of his son Kokysh, who still has his whole life ahead of him and a great future. Continuation of life, offspring wants to save this way. He trusts his son with cherished dreams and wishes, which he himself did not have time to achieve. Zhanatai batyr fulfills his last duty to the child, offspring, and his people in this way.

Samples of oral folk literature of Kazakh writers serve as the main material about the describing era. In the whole coloring of the historical trilogy of S. Smatayev “Elim-ai”, there are familiar meaningful and ideological motifs of the folk song “Elim-ai”. Moreover, the main storylines of the dilogy are based on samples of folk art. Let's pay attention to this episode in the novel: “The mountain ranges of the Big and Small Tore are directed towards each other. Like two batyrs in a duel, they stand almost at arm's length. At the foot of the rocks, a snake twists a path, circles them and loops along the eastern slope of the Great Torah, where sounds a cold source.

Just in the place where the spring overflows and turns into a river, the village of Zhomart Batyr is located [2].

About Zhomart himself, the writer writes: “You probably guessed that this old man is the famous Zhomart-batyr, Naiman from the Sadyr subgenus, the father of nine desperately brave sons” [3].

During the Jungar attack of 1723 [4], the peaceful, careless aul (village) disappears. During the battle against the enemy, Zhomart himself, his nine children-heroes die. From all the aul, only the born baby and his mother Barshagul survived.

All the hardships of the Dzungarian attack, the main character trait of the atrocity in the novel “Elim-ai” are revealed through such a tragedy in the village of Zhomart Batyr.

In the novel, life, hearth, pictures about the village and its environs are based on historical facts. According to the seventh generation of the batyr, Zhomart winters on the left bank of the Boraldai River in the vicinity of the mountains of Ulken-tura and Kishi-tura. In 1723, Zhomart overwintered at the springs, originating from the Terekti River in the center of the Ulken-tura and Kishi-tura mountains. Later this spring was named “Sadyr Kamalgan Bulak”.

To the words of his relatives, who reported on the enemy’s advance, the need for resettlement, Zhomart replied: “The Kalmyks (Oirats) have always been indecisive for an open battle, in case of an attack they are ready to fight together with their nine sons”, at the end of his speech he says that in his herd many recently neutered and unsuitable for pasture. Thus, when everyone moved and left, Zhomart remains in the same place...

Zhomart batyr left at home, under the cauldron of one of his children, who was only 25 days old from the date of birth, escapes by hiding in dense thickets. Two of them, who survived from all over the village, are taken by one of Zhomart's relatives, Kuat Batyr, on the same day. The author of this information writes that he himself is the fifth generation of a 25-day-old baby — Tasbolat. Then Kuat marries this woman.

The writer, on the basis of this little information, connecting with the history of one whole family, tries to reliably convey a picture of the life and life of the Kazakh steppe in the first half of the 18th century. The writer connects the main figures in the legend of Zhomart and Kuat with several events that contribute to a comprehensive knowledge of the truth of the described era, as well as to the recognition of their character. Among them, there is a lawsuit for land and a lawsuit for the return of kalym, the khan's assembly and family, everyday stories. Many of them are written by the author himself. Enriching little information about Zhomart from the legend and his surrounding world with composed events, developing it describes it. The writer, especially describing the moments of the heroic deeds of Zhomart batyr, the exploits of his nine sons, shows creative activity with a special imagination. The suffering of Zhomart batyr before whose eyes everyone died, in particular the entire village, all nine children who fought with enemies, gives a tragic shade to his entire heroic battle with enemies. At the end of the war, left alone from one village, Zhomart goes out to fight with a whole army of enemies:

“The sabers clashed with a clang. Zhomart's eyes were filled with blood; he did not see anyone but his opponent. The old batyr, depressed and completely exhausted, of course, could not give a proper rebuff, only his hands still remembered the former skill. “But I will shed his blood anyway!” — flashed his last wish.

Grunting, Zhomart knocked the weapon out of enemy hands with a saber blow, at the same moment his damask steel flashed over the Sherik's head, delivering a crushing blow.

Shuna Dabo nodded.

From all sides, spears pierced into the unprotected body of the shell and threw Zhomart high.

- Well, batyr, what do you see now? Shuna-Dabo asked.

- I see my native steppe, mountains, I see all my land. Nevertheless, even now I stand above you....

Spears descended [5].

In the facts, where there are motives of the legend, the real heroism of Zhomart himself and his nine sons were not shown. The writer, supplementing, inspiring every message, every information, presenting before his eyes the mournful, tragic and heroic image of the past event, excites thoughts and feelings. Showing the concrete personality of his characters, along with a picture of their actions, the author sincerely describes the sensual truth in a poignant manner.

Abylai khan’s warrior’s case. In the novel “Elim-ai” among the main characters are shown many brave batyrs, who are extensively described in folk historical epics. If one of these batyrs was Syrgeli Elshibek, who in the legend of Sh. Ualikhanov acts as a batyr among the warriors of Abylai, then in the novel by S. Smataev he acts on the orders, instructions of Abilkhair Khan. Moreover, Abylai at that time went

under the pseudonym Adil. The name of the enemy “Abylay” is shown to him after this action of Elshibek. There is no other deviation in the description of the fact and the writer.

In the novel, this action of Yelshibek batyr is shown not in an independent, random form, but in solidarity with the difficult goal of repulsing the enemy. The destruction of the enemy shooter, the capture of enemy weapons opens the way for a mass uprising in the Kazakh valley. By subordinating to this goal, the assimilation of the fact, having more supplemented the meanings of Yelshibek's action, increases its influence and content.

For the writer, historical documents and ethnographic facts perform the function of a unique life material in a comprehensive description of samples of oral folk literature and well-known phenomena. Historical documents, ethnographic facts and samples of oral folk literature, having built the plot basis of a literary work, along with giving a specific, true feature to the described phenomenon, clearly makes it clear the character, originality of thinking, level of knowledge and conviction of the hero of the work. In addition, they, the creations of a historical personality, which is presented as the main character, a person of creativity, are an indispensable tool for learning the secrets of the workshop, the poetic psychology of the writer in the structure of a literary work [6].

In the novel by S. Smataev “Elim-ai” (1-book), the ruler of Zhety khoshun Khalki Alibek Khan went hunting with his adviser Khutkhai Tufa. Khan, bending over the fox, covering the white snow with red blood, said to the adviser, touching his hands: “Tell me, is there anything more beautiful than blood spilled on white snow?” To which Khutkhai Tufa replied: Yes, my lord. White skin and ruddy cheeks, similar to apple trees, the wife of your son Ulzeytu-khanum” [7]. These events have a literary and historical basis.

Conclusion

Dukenbay Doszhanov, in his article titled “Searching in Historical Prose”, gives the following assessment to S. Smataev’s novel “Elim-ai”: “The work deeply affects the criteria for being a bloodthirsty shadow period in the history of the Kazakh people, which was called “Years of Great Disasters” (“Aktaban shubyryndy, alqakol sulama”. Explanation with the help of hardships that fell to a lot of the people and separately civil experience, and vice versa, a description, presenting before the eyes suffering of the whole people with the help of the fate of the main batyr — a well-deserved success of the writer. The development of the event, woven from flowing streams of unusual eloquent combinations of the author's originality, takes on a special form when moving from the first book to the second. The picture of being is shown not by an empty one, but by an image”.

If looking into world civilization, at a time when the tasks of becoming a new path of development and qualitative improvement of the art world of our country are set, our literature will be supplemented by such works, I think that it is possible to direct the consciousness of a generation to a national basis.

References

- 1 Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы: оқу құралы / Р. Бердібаев — Алматы: «Ғылым» баспасы, 1979. — 238 б.
- 2 Сматаев С. Елім-ай (1 кітап) / С. Сматаев. — Алматы: «Ғылым» баспасы, 1978.
- 3 Сматаев С. Елім-ай (2 кітап) / С. Сматаев. — Алматы: «Ғылым» баспасы, 1980.
- 4 Сматаев С. Әр шығарманың өмірбаяны бар / С. Сматаев // «Қазақ әдебиеті». — 1984.
- 5 Досжанов Д. Тарихи прозадағы ізденістер / Д. Досжанов // Уақыт және қаламгер. — Алматы. — 1985.
- 6 Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы Әуезов дәстүрі / Ж. Дәдебаев. — Алматы, 1981.
- 7 Дәдебаев Ж. Қазақ тарихи романы: дәстүр және жаңашылдық / Ж. Дәдебаев — Алматы, 1985.

Н.Б. Акжунусова, А.Т. Жармаганбетова, Ш.К. Зипатолла, М.К. Хуррамов

Тарихи шындықты ашу: С. Сматаевтың «Елім-ай» романы мысалында

С. Сматаев «Елім-ай» романында қазақ даласының өміріндегі қиын-қыстау кезеңдердің бірі — ХҮІІІ–ХІХ ғасырлардағы нағыз халық батырларының ерліктері мен күресін суреттей отырып, туған халқының сонау өткен тарихына тоқталады. Романда хандар, сұлтандар, батырлар бейнелерінің галереясы ұсынылып, қарапайым халықтың өмірі де көрсетілген. Бұл шығарма тарихи тұлғалардың өмірін, қазақ халқының өміріндегі қасіретті және қаһармандық кезеңдегі шынайы оқиғаларды қамтиды. Авторлар Отан үшін болған ерлік шайқастарды, халықтың ерлігін кең суреттеген. Бұл трилогия бойынша С. Сматаев және басқа авторлар сипаттаған тың деректерді ашуға мүмкіндік беретін қосалқы деректер талданған. Тақырыптық талдау қосымша деректерден пайда болған сұрақтарды (тақырыптарды) анықтау үшін пайдаланылды. Жиналған материал егжей-тегжейлі зерттеліп, тақырыптар сөйлем бойынша анықталады, бұл зерттеушілерге қосымша дереккөздердегі негізгі идеяларды, болжамдарды және тұжырымдамаларды ашуға мүмкіндік береді. Бұл аталған еңбектерде берілген тарихи тұлғаларға басқа қырынан қарауға мүмкіндік берді. Алынған нәтижелер осы шығармаларды, оның ішінде жалпы қазақ әдебиетін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: С. Сматаев, қазақ әдебиеті, «Елім-ай», трилогия, жоңғарлар, батырлар, билер, хандар, сұлтандар, Қазақ хандығы, ойраттар, қазақ-жоңғар соғысы.

Н.Б. Акжунусова, Ш.К. Зипатолла, А.Т. Жармаганбетова, М. Хуррамов

Раскрытие исторической правды: на примере романа С. Сматаева «Елім-ай»

В романе «Елім-ай» С. Сматаев обратился к далекому прошлому родного народа, описав один из тяжелых периодов жизни казахской степи — подвиги и борьбу настоящих национальных героев XVIII–XIX вв. В романе представлена галерея образов ханов, султанов и батыров, а также показана жизнь простых людей. Данное произведение освещает быт исторических личностей, подлинные события трагического и героического периода жизни казахского народа. Авторами была изображена широкая картина героических сражений за Родину и героизм народа. Проанализированы вторичные данные, посвященные этой трилогии, что позволило выявить новые факты, описанные С. Сматаевым и другими авторами. Тематический анализ использовался для определения паттернов (тем), возникших из вторичных данных. Материал, который был собран, подробно изучен, а темы определены по принципу «предложение за предложением», чтобы позволить исследователям обнаружить основные идеи, предположения и концептуализации, содержащиеся во вторичных источниках. Это позволило под другим углом взглянуть на исторические личности, приведенные в указанных произведениях. Полученные результаты будут способствовать лучшему пониманию данных работ и казахской литературы, в целом.

Ключевые слова: С. Сматаев, казахская литература, «Елім-ай», трилогия, джунгары, батыры, бии, ханы, султаны, Казахское ханство, ойраты, казахско-джунгарская война.

References

- 1 Berdibayev, R. (1979). Qazaq tarikhi romany: oqu qyraly [Kazakh historical novel: textbook]. Almaty: “Gylym” baspasy [in Kazakh].
- 2 Smatayev, S. (1978). Elim-ai (1 kitap) [My land] (1 book). Almaty: “Gylym” baspasy [in Kazakh].
- 3 Smatayev, S. (1980). Elim-ai (2 kitap) [My land] (2 book). Almaty: “Gylym” baspasy [in Kazakh].
- 4 Smatayev, S. (1984). Ar shygarmanyn omirbayany bar [Each work has a biography]. *Qazaq adebieti — Kazakh literature* [in Kazakh].
- 5 Doszhanov, D. (1985). Tarikhi prozadagy izdenister [Searches in historical prose]. Almaty: *Uaqyt zhane qalamger — Time and writer* [in Kazakh].
- 6 Dadelbayev, Z. (1981). Qazirgi kezendegi qazaq tarikhi prozasynyn damuyndagy Auezov dasturi [Auezov tradition in the development of Kazakh historical prose in the modern period]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Dadelbayev Z. (1985). Qazaq tarikhi romany: dastur zhane zhanashyldyq [Kazakh historical novel: tradition and innovation]. Almaty [in Kazakh].

G. Akhmetshina^{1*}, M. Alpysbes¹, S. Stambulov², Zh. Urustembayeva³

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan*

³*Astana Medical University, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: guldena_82@mail.ru; alpysbes@mail.ru; serstam@mail.ru; zira-a@mail.ru)

History of the Integrative Relationships between Kazakhstan's National Archive and Public Archival Institutions of Commonwealth of Independent States' Countries

This article considers one of the most important periods in the archival development of Kazakhstan such as ratification of international documents aimed to build cooperation and partnership between state archives of CIS's countries and their usage in archival organization. This integration was implemented by the CIS's countries, former parts of USSR, because historical documents of these countries were preserved in the general place. After independence, each country initiated new historical studies that caused exchange of their archival information. The article describes the main questions of archival activities and their contributions to scientific development. It considered such new concepts as cooperation, integration and building of open archives. The authors emphasize significance of archival collaboration of the CIS's countries and suggest further intensification of their partnership.

Key words: National Archive of Republic of Kazakhstan, Commonwealth of Independent States, archive, Committee of National Economy, integration, agreement project.

Introduction

After Soviet collapse, majority of historians encountered such challenges as reconstruction of public representations on various past hidden issues in history of Kazakhstan. Using of data is a key factor to write a historical truth. Official archival records are substantial for this data. Archival documents as historical facts have the significant impact on social, economic and political development of Kazakhstan. Data of archival documents are reliable to study past historical periods. Kazakhstan was a part of the USSR for seventy years and most documents on Kazakh history and persons are preserved not only in Kazakhstan but also in archives of the present CIS's countries. The main goal was to build relationships between CIS's archives in the early years of independence to receive copies of documents which had historical value for Kazakhstan and to add new data for history of the independent state. This paper is aimed to present development of archival relations between the CIS's countries, to depict history of valued document's delivery complementing modern Kazakhstan's history, and analyze those complex processes.

Research methods

There were used general scientific principles of objectification and historical position to study research questions of this article. These methods were helpful to consider the development of archival cooperation between the CIS's countries presently and to reveal approaches to organization of open archives in the future.

The principle of objectification was used to study the role of Committee of National Economy (CNE) in international relations. This principle was basic for complex study of data and historical phenomena related to the considered theme of the article focusing on its contradictions, complexities and multiplicities. The objectification's principle was also used to consider archival data, audiovisual, cartographic and official documents, personal files and biographical data.

Method of comparative analysis was used to study archival integration of the CIS's countries and content analysis method was helpful to analyze influential documents of CNE.

Discussion

During the Soviet period, the archival service of Kazakhstan was a part of the union republic. From the 1920s its material basis was improving with new archival buildings in regional centers, districts and cities as

* Corresponding author's e-mail: guldena_82@mail.ru

well as with increasing of professional archivists. Legislative basis of archives was oriented to the Soviet Union republic and its center in Moscow with informational exchange. There was considerably used the world experience of archival services in Soviet Kazakhstan. After the Soviet collapse in 1991, the newly formed CIS's countries meant changes from relations between former Soviet republics to building relationships between the independent countries.

As a part of the USSR, Kazakhstan had a status of autonomous republic in the beginning and later Kazakhstan became a union republic with the significant territorial and administrative changes. Historically, Omsk and Orenburg were the parts of Kazakh lands which moved to Russian Federation after those reforms and the large archival fund incorporated into archives of the other country.

The first initiative on development of archival relationships between the CIS's countries belonged to Prime Minister of Kazakhstan K.K. Tokayev who signed Decree of Republic of Kazakhstan's Government on March 18th of 1998 [1]. Before publication, this Decree was thoroughly discussed and analyzed by professional archivists.

Later Agreement on principles and forms of cooperation between the CIS's states on usage of archival information was ratified in Minsk on June 4th of 1999. Exchange of archival information was considered as the important form of collaboration by every participant. This Decree supposed that countries provide large exchange of archival information according to their national laws.

Before the law's ratification, archivists from the CIS's countries discussed this Decree with considered and approved comments. For instance, Lyudmila Degitayeva, Director of the Presidential Archive of Kazakhstan, after familiarizing with the bill, sent the letter to Head of Archival Service of Russian Federation Vladimir Kozlov. She wrote: "After studying the project of Agreement, on the whole, we support perspective interstate cooperation on usage of archival information. We would like to suggest some proposals to it. According to the project's title, it establishes principles and forms of interactions but there are not any explanations how they can do that. So, it would be better to resolve this issue. This Agreement can be based on equality, open discussions, development of implementation mechanisms, obligations on Agreement terms' implementation, and participants' responsibility in case of detriments to each other. Then, it would be better to correct the Agreement's title in following version: "On Relationships of the CIS's Countries in Usage of Archival Information" that increases significantly content of the Agreement, October 24th, 1997, #01-13/70 [2]. These recommendations were accepted by Archival Service of Russian Federation. Such suggestions and comments to the Agreement's project were made not only by Kazakhstan but also by Ukraine, Moldova and Uzbekistan. The Office of Prime Minister of Kazakhstan received the letter #164167 of Interstate Economic Committee (IEC) of CIS on November 5th of 1998: Board of IEC of CIS's countries supported the Agreement's project on principles and forms of archival information's usage on April 27th, 1998. This project was prepared by Department of Ecological Security and Social Politics of IEC jointly with Russian Archive. It was decided to send the Agreement's project to the CIS's countries. This document was considered and approved by the Council of Archives' Directors of CIS in Moscow on November 26th of 1997.

The aim of the Agreement was to elaborate mechanisms of the Agreement articles' implementation in succession of the State Archives of former USSR on July 6th, 1992 that increased and expanded integrational cooperation in archives as well as to realize important goals in usage of archival information [3].

The Agreement's project consisted of 17 articles and was signed by the representatives of Kazakhstan, Russian Federation, Azerbaijan, Tajikistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Ukraine, Belarus, Turkmenistan, Georgia, Moldova and Armenia. Kazakhstan was presented by Director of Central State Archive Rysty Sariyeva, Director of the Presidential Archive of Kazakhstan Lyudmila Degitayeva, Vice Director of the Presidential Archive of Kazakhstan Vyacheslav Chuprov who signed the project [4].

There was the meeting of the State Archives' Heads of the CIS's countries chaired by Charles Kecskemeti, Secretary General of International Archival Council, with participation of representatives of the CIS Executive Secretariat and IEC of the CIS Economic Union on November 26th, 1997. Delegates of the State Archives from Azerbaijan, Armenia, Belarus, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Russia, Tajikistan, Turkmenistan and Ukraine took part in the meeting. The issues of informational exchange on the CIS archives' condition were discussed during this meeting. There was also considered the Agreement's project on types and principles of archival information usage of the CIS countries as well as the project on directory automation of the Central Fund presented by Archival Service of Russian Federation. Informational Center of the CIS Archives reported on its work and the protocol of the CIS State Archives Heads' session in Minsk on February 20-21st of 1997 was approved on the meeting.

According to the meeting's protocol, the parties agreed on the followings:

1. To approve mostly the project "Agreement on principles and forms of the CIS countries' interactions" that will contribute cooperation development in archives between CIS's countries on basis of equality and mutual respect. It is required for the Russian Federal Archival Service to complete this project according to the comments and additions of the participants and to send it to Interstate Economic Committee of Economic Union (IECEU).

2. It is important for the CIS's archives to implement the project of automation of central funding catalogs. It is solicited for the Russian Federal Archival Service to continue this project with professionals from the CIS's countries and to consider opportunities to provide special programs for "Archival Fund" database formation for archival authorities.

3. To pay special attention to coordination of scientific methodical database development to support archival institutions.

4. To evaluate positively activities of the CIS's countries and the project "International Archival Council" (IAC) and to encourage its activity for the Eastern European programs.

5. To ask IAC to organize Russian translation of foreign literature on professional problems of archiving.

6. To consider information of archival services' chairs from the CIS's countries on archives' condition. Protocol of the Moscow meeting of the CIS countries' chairs of state archival services [5].

After acquaintance with this protocol, Archival Administration of Kazakhstan sent the letter #19/141 to IECEU of CIS on May 29th of 1998. The agreement project "Principles and forms of interactions of the CIS's countries on usages of archival information" was signed by Vice Prime Minister Zhanybek Karibzhanov. It was also considered by specialists of the central state authorities and Presidential Archive.

The Kazakhstan part considering this project supported the suggestion of the CIS countries' leaders and International Economic Committee (IEC) on extension of archives and intensification of cooperation. This decision encouraged building of united archival informational space of the CIS's countries and solving issues on usage of archival information in various sources of those countries.

This project was presented at the meeting of the CIS State Archives' Directors on November 26th of 1997. Previously, the project was discussed in Central State Archive and in Presidential Archive of Kazakhstan [6].

This document demonstrates the Archival Administration of Kazakhstan accepting such important documents considered them and gave recommendations. Presidential Archive also took part in the proposal's discussions. Lyudmila Degitayeva, Director of the Presidential Archive of Kazakhstan, sent the letter #1401-14/109 to Director of Central State Archive (CSA) Rysty Sariyeva where it was written that all comments were considered in the project [6].

Ministry of Justice of Kazakhstan also took part in the consideration of this project. Gani Toksanbayev, the Acting Director of Ministry of Justice's Department of Legislation and International Law, sent the letter #33-3/2115 to Director of CSA of Kazakhstan Rysty Sariyeva on May 28th, 1998. He wrote: "To President of Republic of Kazakhstan. We would like to inform you that, according to Article 6 of Decree of President of Kazakhstan "On the procedures of inferences, execution and denunciation of international treaties" which is valid as a law from December 12, 1995, the legal expertise of international agreements' projects is approved by Ministry of Justice of Kazakhstan after their preliminary reconciliation with concerned Ministries, State Committees and other central executive authorities as well as by state authorities directly subjected and accountable to President of Republic of Kazakhstan. Based on these consequences, we consider this legal expertise is incomplete" [7].

According to the recommendations of the executive authorities, Vice Prime Minister of Kazakhstan Zhanybek Karibzhanov sent the letter #21/96671 to Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Energy, Industry and Trade, Ministry of Ecology and Natural Resources, Committee of Emergency, Academy of Sciences, Ministry of Finances on October 10th, 1998. That letter contained the following: "It is required to consider the paragraphs of two and five of the Protocol and to send position of Kazakhstan to International Economic Committee (IEC) to December 1st, 1998" [8].

As a result of those recommendations, the Board's Chairman of Economic Union of IEC Sergei Tigipko accepted the Agreement's project on principles and forms of interactions of the CIS's countries in usage of archival information: "To approve the project of Agreement on principles and forms of interactions of the CIS's countries in usage of archival information (it is attached) and to submit it for consideration of the CIS Prime Ministers' Council" [9].

The Agreement project was considered and approved at the meeting on September 22, 1998. The Office of Prime Minister of Kazakhstan sent the letter #21/9671 to the Central State Archive (CSA) of Kazakhstan on November 10th of 1998 where it informed that the approved Agreement and the Board meeting's protocol were sent to CSA for further consideration.

Ministry of Science's Academy of Sciences of Kazakhstan sent the official letter #21/9671 to CSA on October 10th of 1998 where Academy suggested CSA to give a conclusion on the project of the integrational agreement. Director of CSA Rysty Sariyeva responded to that letter: "The Central State Archive (CSA) of Kazakhstan took active part in archives' cooperation of the CIS's countries. On behalf of Kazakhstan's Government, our Center participated in Agreement's elaboration on principles and forms of interactions of the CIS's countries in usage of archival information. According to requirements of Vice Prime Minister Zhanybek Karibzhanov, we send several comments and suggestions for the presented project of the Agreement to Interstate Economic Committee (IEC) of the CIS's Economic Union. Those comments were taken for that version of Agreement, particularly, in the articles 3, 4 and 5. We suppose that the new version of Agreement coincides to present condition of cooperation in archives and to build effective relationships between archivists of the CIS's countries [10].

In that case the text "Agreement's project on principles and forms of interactions of the CIS's countries in usage of archival information" was attached to the letter [11]. It was also approved the explanatory letter of Minister of Culture, Information and Public Consent Altynbek Sarsenbayev [12].

Prime Minister of Kazakhstan Nurlan Balgimbayev wrote: "The signed Agreement by leaders of the CIS's countries on July 6th of 1992 on succession of state archives of former Soviet Union declared fundamental principles of relationships on preservation of archival heritage in the post-Soviet space. CIS's countries encountered with problems to use archival information abroad for scientific, cultural and practical purposes as well as for protection of social rights and guaranties of their citizens in the past period. To resolve those problems Agreement on principles and forms of interactions of the CIS's countries in usage of archival information was elaborated by state archival services within IECEU of CIS and signed by Kazakhstan's Government on June 4th, 1999. All suggestions of the Central State Archive of Kazakhstan were accepted and approved in the final version of the Agreement. Basic statements of Agreement developed mechanisms of rights' implementation to archives' access, to receive archival information by states and citizens. Agreement's legalization is significant for Kazakhstan inasmuch as historically the majority of documented historical and cultural heritage of the country is preserved in state archives of other countries, primarily, in Russia. The signed Agreement meant preservation of informational space and strengthening of relationships between the CIS's countries in humanitarian and cultural spheres. The Agreement's norms were satisfied to international standards in usage of informational space".

That letter of Prime Minister demonstrated that the Agreement's project was considered positively by Kazakhstan. Agreement on principles and forms of interactions of the CIS's countries in usage of archival information was approved at the meeting of the CIS's Prime Ministers in Minsk on June 4th of 1999. Considering significance of informational space and cooperation in humanitarian and cultural spheres of the CIS's countries as well as paying attention to Agreement's provisions on state archives of former Soviet Union from July 6th of 1992, the present Agreement extended archival information exchange and intensified collaboration.

Article One. Archival information exchange is considered as an important form of partnership by the countries. According to their national laws, the states provide the large exchange of archival information.

Republic of Kazakhstan also contributed to the document's preparation. Director of CSA of Kazakhstan Rysty Sariyeva wrote to Minister of Foreign Affairs Qassym-Zhomart Tokayev: "According to the order #21-13/5262 of Kazakhstan's Government from May 20th of 1999, CSA considered the Agreement's project on principles and forms of interactions of the CIS's countries in usage of archival information for Kazakhstan. As authorized agency on management of archives and documentation, we consider that the presented project of Agreement is corresponded with Republic of Kazakhstan's Law "On National archival fund and archives" and can be signed by Prime Minister of Kazakhstan. We inform that CSA of Kazakhstan participating in the elaboration of this document's project presented own suggestions to main implementor, Federal Archival Service of Russia. They were considered at the meeting of the CIS archival services' chairs in Moscow in October 1997 and it was approved there. Moreover, we expertized the Agreement's project three times under the Government's instructions and our conclusion were sent to IEC. All our comments and suggestions to Agreement were accepted by the Committee" [13].

As mentioned above, after obtaining of independence the Kazakhstan's archives received access to documents preserved in archives of the CIS's countries. We suppose that independent Kazakhstan should use advanced international experience in archives' development and achievements of the USA and Europe in archives' management were considered for our studies.

After the World War II, the United States prioritized archival control to documents' management in archival administration. Federal Government of the USA established the center of documents' preservation entitled National Archives and Records Administration (NARA) which is important for history of American federal documents. We argue that history and present condition of federal centers of documents help to analyze advantages of American archivists to accept control program for documents' management and achievements of this policy [14].

Implementation of this program was significant for American archivists so as for last 150 years state and departmental archives of the USA proved that they were formed incompletely. These centers were established by the American Federal Government as alternative to departmental archives and they demonstrated their effectiveness.

This program started in the 1940s and became much successful to the mid-1950s. Domestic Federal Administrations were established in the New-York, Alexandria, Chicago, Atlanta and other cities; around 500 employees could store 2,5 million cubic feet of documents. To the mid-1960s the centers' program increased significantly in the USA. Majority of state agencies preferred to send documents to these centers to keep them in departmental archives. Those centers not only provided economical storage of current documents but also expertized them, transferred material to permanent storage or recycled documents, and guided local agencies in their activities [15].

Studying archival development in the USA, it is obvious that American archivists intended to centralize their archives as specialists in other countries and used experience of British archives. Due to low organizational culture of office work in the USA it was aimed to build the united center of documents and archives of Federal agencies.

These centers accumulated a lot of documents and, for instance, every citizen can receive information on state documents online at the NARA site. The Office of Federal Government collects and distributes large amount of documents. To organize those information flows the database of Government Information Locator Service (GILS) was established in 1994. GILS presented the "catalogue of virtual cards" assisted users to find information on the Internet even if they do not know which Federal Agency has information they need. All Federal Agencies were required to depict their information according to GILS's standards [14].

Development of document's centers as an alternative to departmental archives would be much beneficial for Kazakhstan. Evidently, that establishment of database regulating informational flows could be significantly helpful for Kazakhstan's scholars. Presently, the most part of governmental documents preserves at the National Archive together with official documents of departmental agencies. If all documents of the Presidential Archive in Almaty and departmental electronic documents of the CSA will be collected according to database standards which could be regulated in the future, the official documents on history of independence will be reconciled.

Considering projects of archival and librarian resources' digitalization abroad it should also be mentioned the integration project of European libraries named as "Europeana" which provides access to scanned books and archival materials on various aspects of European culture. Before starting of the project, it was collected around 2 million of archival documents and to 2015, according to assessment of the project's organizers, there were more than 15 million of documents on European cultural heritage in that database [16]. If such project would be implemented in Central Asian, our cultural roots have been bridged Turkic countries to continue and develop their spiritual relationships.

Conclusion

Thus, after large discussions, Agreement on principles and forms of interactions of the CIS's countries in usage of archival information was ratified in the late 1990s and became a significant part of cooperation in the post-Soviet space. In accordance with the Agreement, scholars from CIS's countries could find most valued historical documents which were returned to home countries and had significant meaning for their histories. After Soviet collapse, this Agreement played important role in supporting of archival funds' cooperation in interests of every CIS's country.

From historical chronology, it is the significant period for Kazakhstan to develop its archival activity. It is evident that new digital technologies will change considerably scopes of archival work and digitalization

of stored documents which will be partly transferred to remote servers. It would be useful for documents confidentiality of which was legally approved in the Soviet period and they should be open to public due to their obsolescence. Documents related to Soviet Government and Communist Party activities before and after the World War II are most demanded for historical researches at the present time.

Recommendations

1. To implement digitalization of archives in Kazakhstan it is required to elaborate new legislative strategy to improve electronic documents' circulation of archival services.

2. To develop system of electronic archival documental circulation it is required to consider ways to establish direct connections through the service "Electronic Government". Thus, it is necessary to consider ways to make archival catalogues more transparent to simplify to order archival documents on electronic mail. To provide access to the CIS countries' archives and abroad it is required to digitize catalogues of these archives and make them open and accessible too.

3. To establish the center as American NARA, which could regulate documents' circulation using advanced foreign experience to improve archival services.

4. To collect official institutional documents on history of independence in the united National Archive in accordance with certain standards.

5. To organize a special project on establishment of scanned database of archival documents and books for general collection of cultural heritage together with Central Asian countries (Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan).

Consolidation of international relations means for Kazakhstan's archivists to overcome isolation of totalitarian system's archives, to extend fund of theoretical documents in organization of archival work and to establish professional relationships using global research experience. Moreover, international projects facilitate usage of informational technologies to enhance archival services.

References

- 1 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 9.
- 2 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 14.
- 3 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 17.
- 4 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 25.
- 5 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 26.
- 6 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 29.
- 7 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 30.
- 8 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 31.
- 9 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 33.
- 10 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 57.
- 11 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 34, 35, 36.
- 12 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 40.
- 13 НА РК — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 131.
- 14 Леонтьева О.Г. Архив в современном мире / О.Г. Леонтьева. — Тверь: Лилия-Принт, 2014. — 108 с.
- 15 Кабочкина Т.С. Координация архивной деятельности в США в послевоенный период / Т.С. Кабочкина. — М.: АГРАФ, 2011. — 153 с.
- 16 Szekely, Ivan (2017) "Do Archives Have a Future in the Digital Age?", Journal of Contemporary Archival Studies: Vol. 4, Article 1.

Г. Ахметшина, М. Алпысбес, С. Стамбулов, Ж. Урустембаева

Қазақстанның Ұлттық архиві мен ТМД елдерінің мемлекеттік архиві мекемелері арасындағы ықпалдастық байланысының қалыптасу тарихы

Мақала ТМД елдері арасындағы тәуелсіз елдердің мемлекеттік архивтерінің ынтымақтастығы мен әріптестігін орнатуға бағытталған халықаралық құжаттаманы қабылдау, Қазақстандағы — КСРО-дағы

архив ісінің даму тарихындағы маңызды проблемалардың біріне және архив ісін ұйымдастыруда архивтік ақпаратты пайдалануға байланысты оларды реттеу мәселелеріне арналған. КСРО құрамында бірге болған бұл ТМД елдерінің мұндай ықпалдастықты орнатуы әбден заңды құбылыс. Себебі бұл елдердің, тарихына қатысты құжаттар ортақ бір арнаға тоғысып, сақталған еді. Тәуелсіздік алғаннан кейін, әр ел өз тарихын жаңаша зерттеп, зерделей бастағанда, архиваралық ақпарат алмасу үшін осындай қадамға баруы өте дұрыс шешім болып табылады. Мақала авторлары архив ісінің негізгі мәселелеріне сипаттама беріп, осы саланың ғылымның дамуына қосқан үлесіне баға берген. Бірлесіп жұмыс атқару, ынтымақтастық, ашық архивтер құрудың жаңа тұжырымдамалары талқыланған. Авторлар ТМД елдерінің архиваралық ынтымақтастығын одан әрі жалғастыру қажеттігіне тоқталып, осы бағыттағы жұмысты одан әрі жандандыру бойынша өз ұсыныстарын білдіреді.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві, ТМД, архив, ХЭК, ықпалдастық, Келісім жобасы.

Г. Ахметшина, М. Алпысбес, С. Стамбулов, Ж. Урустембаева

История формирования интеграционных связей между Национальным архивом Казахстана и государственными архивными учреждениями стран СНГ

Статья посвящена вопросам принятия международной документации, направленной на установление сотрудничества и партнерства государственных архивов независимых стран между странами СНГ, одной из важнейших проблем в истории развития архивного дела в Казахстане — СССР, и их регулирования в связи с использованием архивной информации в организации архивного дела. Вполне закономерно, что страны СНГ, которые вместе были в составе СССР, устанавливают такую интеграцию. Потому что документы, относящиеся к истории этих стран, были объединены в одно общее русло и сохранены. После обретения независимости, когда каждая страна начинает по-новому изучать свою историю, очень правильным решением будет сделать такой шаг к межархивному обмену информацией. Авторами статьи дана характеристика основных вопросов архивной деятельности и оценен вклад этой сферы в развитие науки. Обсуждены новые концепции совместной работы, интеграции, создания открытых архивов. Авторы подчеркивают необходимость дальнейшего продолжения межархивного сотрудничества между странами СНГ и высказывают свои предложения по дальнейшей активизации работы в этом направлении.

Ключевые слова: Национальный архив Республики Казахстан, СНГ, архив, МЭК, интеграция, проект соглашения.

References

- 1 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 9 [in Russian].
- 2 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 14 [in Russian].
- 3 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 17 [in Russian].
- 4 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 25 [in Russian].
- 5 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 26 [in Russian].
- 6 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 29 [in Russian].
- 7 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 30 [in Russian].
- 8 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 31 [in Russian].
- 9 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 33 [in Russian].
- 10 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 57 [in Russian].
- 11 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 34, 35, 36 [in Russian].
- 12 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 40 [in Russian].
- 13 NA RK [Republic of Kazakhstan's National Archive]. — F. 48. — Op. 1. — D. 4. — L. 131 [in Russian].
- 14 Leonteva, O.G. (2014). *Arkhiv v sovremennom mire* [Archive in the modern world]. — Tver: Liliia-Print [in Russian].
- 15 Kabochkina, T.S. (2011). *Koordinatsiia arkhivnoi deiatelnosti v SShA v poslevoennyi period* [Coordination of archival activities in the United States in the postwar period]. — Moscow: AGRAP [in Russian].
- 16 Szekely, Ivan (2017). "Do Archives Have a Future in the Digital Age?", *Journal of Contemporary Archival Studies*, 4, 1.

К.Т. Байжиенова^{1*}, Б.К. Омарова², Б.Т. Калменова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

² «Астана медицина университеті» КЕАҚ, Астана, Қазақстан

(E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru; omarova.bibizhamal@mail.ru; bakhytgul.kalmenova@bk.ru)

Тәуелсіз Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің даму тарихы

Қазіргі кезеңде денсаулық сақтау ісінің тарихын және денсаулық сақтаудың жүйесін зерттеу тек қана медицина қызметкерлерінің емес, сонымен бірге әлеуметтанушылардың, тарихшылар мен философтардың, саясаттанушылардың, сондай-ақ мемлекеттік қайраткерлердің де ғылыми зерттеу объектісіне айналып отыр. Денсаулық сақтау жүйесі мемлекеттің еңбек қуатын және ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін мемлекеттік саясаттың маңызды элементтерінің бірі болып саналады. Сондықтан, мақалада тәуелсіз Қазақстан территориясындағы денсаулық сақтау жүйесінің даму тарихы және кезеңдері қарастырылған. Авторлар денсаулық сақтау жүйесіне қатысты қабылданған заң актілері мен мемлекеттік бағдарламалардың рөлі мен маңыздылығын анықтаған. Мақалада халыққа медициналық қызмет көрсету жүйесінің басым бағыттарын реформалаудың және медицина кадрларын даярлаудың ерекшеліктері туралы айтылған.

Кілт сөздер: Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің тарихы, денсаулық сақтау жүйесі, мемлекеттік саясат, денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік бағдарламалар, Қазақстан тарихы, денсаулық сақтау ісін реформалау.

Кіріспе

Халықтың денсаулығын сақтау — мемлекет қызметінің ең маңызды міндет-бағыттарының бірі болып саналады және қоғамның әл-ауқаты мен оның дамуы осы міндеттерді тиімді шешумен тығыз байланысты. Адамзат қоғамы өзінің тарихи, әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму барысында бірқатар әлеуметтік институттарды қалыптастырғаны белгілі. Осындай институттардың қатарына қоғамға тән болып саналатын өркениеттің белгілі бір түрінің көрінісі ретінде денсаулық сақтау жүйесі кіреді. Сондықтан, денсаулық сақтау және білім, халыққа медициналық қызмет көрсету әлеуметтік өмірдің маңызды салалары болып табылады. Әрине, денсаулық сақтау ісінің дамуы мен оның мәселелерін зерттеу пәнаралық сипатқа ие. Денсаулық сақтау ісінің тарихи, әлеуметтік-саяси, экологиялық, медициналық, экологиялық, демографиялық және мәдени-өнегелік аспектілері бар. Осы себептен, қазіргі уақытта денсаулық сақтау ісін зерттеу тек қана дәрігерлердің емес, сонымен бірге тарихшылардың, әлеуметтанушылардың, философтар мен саясаттанушылардың тарабынан үлкен қызығушылық тудырып отыр. Денсаулық сақтау ісінің тарихын зерттеудің өзі денсаулық сақтау саласындағы жинақталған тәжірибені түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді.

Өзімізге белгілі, КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстанда орын алған саяси, экономикалық және әлеуметтік тоқырау еліміздегі денсаулық сақтау ісінде және медицинада күрделі жағдай қалыптастырды. Әлемнің саяси картасында жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы, олардың мемлекеттілігінің қалыптасуы, жаһандану мен әлемдік факторлардың ықпалы, нарықтық қатынастарға көшу — осылардың барлығы денсаулық сақтау жүйесіне айтарлықтай ықпал етті. Сондықтан, жаңа экономикалық және қоғамдық-саяси жағдайдағы Қазақстандағы денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу үрдісі мен даму тарихын зерттеудің және денсаулық сақтау саласын дамытуға бағытталған Мемлекеттік бағдарламаларға талдау жасаудың маңызы жоғары.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі историзм, объективтілік және жүйелілік принциптеріне сүйенеді. Тақырыпты зерттеу барысында танымның жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістері қолданылды. Жалпы ғылыми әдістердің қатарынан талдау, синтездеу, индукция және дедукция әдістері пайдаланылды. Зерттеу барысында қолданылған негізгі әдістер — тарихи танымның негізгі әдістері болып табылады. Олардың қатарында тарихи-салыстырмалы, контент-талдау, тарихи-жүйелілік,

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru

ретроспективті зерттеу әдістері бар. Аталған әдістер Тәуелсіз Қазақстанның денсаулық сақтау ісі мен жүйесін дамытуға бағытталған Мемлекеттік бағдарламаларын зерттеу барысында қолданылды.

Мәселені талқылау

Посткеңестік кезеңдегі халықтың денсаулығын сақтау және халықты медициналық көмекпен қамтамасыз ету қиын жағдайда болғаны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, өтпелі кезеңдегі денсаулық сақтау ісінің келесі негізгі және кері атрибуттарын атап көрсетуге болады: қаржының шектелуі, жа-лақы деңгейінің төмен болуы және уақтылы төленбеуі; медициналық ұйымдардың және жұмыс орындарының қысқаруы; медициналық және білім беру ұйымдарындағы ғылыми-зерттеу қызметінің шектелуі; көрсетілетін қызметтің сапасыздығы; дәрі-дәрмектің тапшылығы т.б. Мысалы, медицина қызметкерлері санының қысқаруы емханалар санының қысқаруымен қатар жүрген, атап айтқанда, 1990-1997 жж. аралығында дәрігерлердің саны 66277-ден 51998-ге қысқарған [1], ал емханалардың саны 1800-ден 1006-ға [2] қысқарған. Осымен бірге, дәрігерлер және емханалардың көрсеткіші бойынша айтарлықтай аймақтық алшақтық орын алған, атап айтқанда дәрігер мамандардың үлкен бөлігі қалаларда қызмет етсе, ауылдық жерлерде медицина кадрларының тапшылығы орын алған. Мысалы, 1200 ауылда бірде-бір медициналық мекеме болмаған. Бұған қоса, қаржыландырудың қысқаруына байланысты ауыл тұрғындары үшін медициналық көмек пен ем алу қызметіне қолжетімділік төмендеген. Атап айтсақ, 1993-1997 жылдар аралығында ауыл учаскелік емханалардың саны 833-тен 208-ге қысқарған, фельдшерлік-акушерлік пункттердің саны 719-ға азайған, ал ауыл әкімшілік аудандары бойынша дәрігерлердің (тіс дәрігерлерінен басқа) саны 1993 ж. 16977 адамды құраса, 1997 ж. оның саны 13193 дәрігерді құраған [3; 963].

Осымен бірге, денсаулық сақтау ісінің қызметкерлері үшін жеңілдіктердің болмауы, кәсіби белсенділіктің төмендеуі, кадрлардың кетуі сияқты әлеуметтік-экономикалық факторлар ем алушылардың мемлекеттік медицинаға деген сенімін төмендетті. Бұған қоса, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында денсаулық ісі мен медициналық білім беру саласында басқада кері тенденциялар – кадрлардың қартаюы (9 пайызы зейнеткер жасын, 12,6 пайызы зейнеткер алдындағы жасты құраған тұлғалар) және дәрігерлер мен орта жастағы медициналық персонал арасындағы диспропорция орын алған [4; 22]. Осы аталған факторлардың барлығы Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің нашарлауына айтарлықтай ықпал етті.

Осымен бірге, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелер Қазақстанға денсаулық сақтау ісі мен медициналық білім беру саласындағы күрделі мәселелерді шешуге жұмсалатын қаржыны ұлғайтуға мүмкіндік берген жоқ. XX ғ. 90 жылдарында мемлекеттің тарабынан қаржылай көмектің болмауынан білім беру және медициналық қызмет көрсетудің сапасы төмендеген және материалдық-техникалық жағынан қамтылу күрделі жағдайда болған, ғылыми-медициналық зерттеулердің болмауы және білікті кадрлардың тапшылығы жағдайды одан әрі қиындата түскен. Мысалы, XX ғасырдың соңғы он жылдығында Қазақстанда 9 ғылыми-зерттеу институты және 1997 ж. академияға ауыстырылған 6 мемлекеттік медицина институты, 27 медициналық орта білім орны болған [3; 963]. Осылардың қатарында кеңес кезеңінде ашылған Қарағанды, Шымкент, Семей және Ақтөбе, Астана және Алматы қалаларындағы медициналық институттар денсаулық сақтау ісінің ұлттық жүйесінің дамуына үлкен үлес қосты. Дегенмен, бұл жастардың кәсіби білім беру орындарына деген қызығушылықтарының айтарлықтай ұлғаюына ықпал еткен жоқ. Дәрігер және медициналық қызметкер кәсібі басқа жаңа тиімді кәсіптермен (бизнес, ақылы қызмет көрсету салалары т.б.) салыстырғанда қызығушылық танытқан жоқ.

Осылайша, жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы денсаулық сақтау ісінің күрделі күйде болуы мемлекеттің әлеуметтік саясатындағы айтарлықтай өзгерістерді және сапалы қайта құруларды талап етті. Сондықтан, жүйелі экономикалық тоқырау және бюджеттің тапшылығы жағдайында Тәуелсіз Қазақстанда денсаулық сақтау ісін реформалаудың алғашқы қадамдары басталды. Әрине, республикалық бюджеттің тапшылығына байланысты денсаулық сақтау жүйесі үшін қаржының қосымша көздерін іздестіру қажеттілігі туындады. Осыған байланысты, 1995 ж. 15 маусымында ҚР Президентінің Жарғысына сәйкес ауырған жағдайда міндетті және ерікті сақтандыру енгізілді, ал 1995 ж. 29 қыркүйегіндегі ҚР Үкіметінің қаулысына сәйкес Міндетті медициналық сақтандыру қоры құрылды. Бұл Қор келесі міндеттерді шешуге бағыт алды: міндетті медициналық сақтандыру жүйесінде сақтандырылған азаматтардың Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген құқықтарын қамтамасыз ету; міндетті медициналық сақтандыру саласында мемлекеттік қаржы саясатын әзірлеуге және жүзеге асыруға қатысу; міндетті медициналық сақтандыру жүйесінде қаржы тұрақтылығын

камтамасыз ету, Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында сақтандырылған азаматтарға берілетін медициналық көмектің көлемі мен сапасын теңестіру үшін жағдай жасау жөнінде шаралар қолдану мен жүзеге асыру болып табылады [5]. Осылайша, 1996-1998 жж. қаржы тапшылығы жағдайында аталған Қорға салынған жұмыспен қамтушылардың сақтандыру төлемдері қаржыландырудың қосымша көзіне айналды. Үш жылдың ішінде денсаулық сақтау жүйесіне тартылған қаржының көлемі 24,5 млрд. теңгені құраған, соның ішінде 1996 ж. — 5,8 млрд. теңге, 1997 ж. — 9,8 млрд. теңге, 1998 ж. — 8,9 млрд. теңге құраған [4; 24]. Осымен бірге, міндетті медициналық сақтандыру жүйесін енгізген кезеңде, 1995 ж. денсаулық сақтау ісінің мұқтаждықтары үшін республикалық бюджеттен 33 млрд. теңге бөлінген, оның 26 млрд. теңгесі игерілген, ал 1996 ж. бюджеттің көлемі 39 млрд. теңгені құраған, оның 12 млрд. теңгесі әлеуметтік медициналық сақтандыру қорына, 27 млрд. теңгесі мемлекеттік бағдарламаларды қаржыландыруға жұмсалуды тиіс болған [4; 26].

1998 жылдың 16 қарашасында ҚР Президентінің Жарғысына сәйкес «Халық денсаулығы» Мемлекеттік бағдарламасы бекітілген. Бағдарлама қысқа мерзімді (1998-1999 жылдар), орта мерзімді (2000-2003 жылдар) және ұзақ мерзімді (2003-2008 жылдар) шараларды қамтыған. Бұл Бағдарлама Қазақстан халқының денсаулық жағдайын жақсарту, денсаулық сақтау ісінің халыққа медициналық қызмет көрсетудің жаңа сапалық деңгейіне жеделдете көтерілуіне жәрдемдесетін қысқа мерзімді, орта мерзімді және ұзақ мерзімді іс-шаралар жоспарларын әзірлеу және іске асыру мақсатын көздеді. Осымен бірге аталған Бағдарлама келесі нақты принциптерді басшылыққа алды: халыққа медициналық қызмет көрсетудің қол жеткізілген деңгейін сақтауға және ұстап тұруға әрі денсаулық сақтау жүйесін нарық жағдайында оңтайлы жұмыс істеуге бейімдеуге бағытталған экономикалық, құқықтық, ұйымдық шаралар кешенін жүзеге асыру; медициналық қызметтердің ішкі нарығын қалыптастырудың экономикалық-құқықтық алғышарттарын жасау; медицина мекемелері қызметінің тиімділігін камтамасыз ету, медициналық көмектің сапасын арттыру; халық денсаулығын қалыптастыру, нығайту және сақтау ісіндегі мемлекеттің жауапкершілігі, оған жұмыс берушілер мен азаматтардың қатысуы. Бағдарламаны іске асырудың негізгі жолдары ретінде денсаулық сақтау ісін басқару жүйесін жетілдіру; медициналық қызмет көрсету жүйесін көп укладты және көп деңгейлі жүйеге айналдыру; денсаулық сақтау ісіндегі қаржыландыру мен экономикалық қатынастар жүйесін өзгерту; медициналық кадрлар даярлау жүйесін реформалау; денсаулық сақтау ісінің материалдық-техникалық базасын нығайту; медициналық қызметтер көрсетуде бәсекелестік орта құру қарастырылған [6].

Осылайша, нарықтық қатынастардың дамуы денсаулық сақтау ісінің қаржы негізін кеңейтіп, халықтың денсаулығын қорғау саласына қосымша инвестицияларды тартуға мүмкіндіктер жасайды. Осыған байланысты 2004 ж. 14 қыркүйекте Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау ісін реформалау мен дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы бекітіледі. Бағдарламаның мақсаты мемлекет пен адам арасындағы денсаулық сақтау үшін ынтымақтасқан жауапкершілік, халық денсаулығының негізгі көрсеткіштерін жақсартуға бағытталған бастапқы медициналық-санитарлық көмекті (БМСК) басымдықпен дамыту принциптеріне негізделген медициналық көмек көрсетудің тиімді жүйесін құру болып табылды. Осымен бірге, Бағдарлама мемлекет пен адам арасындағы денсаулық сақтау үшін жауапкершілікті бөлісуді; БМСК-ға негізгі екпінді ауыстыра отырып, медициналық көмек көрсетуді ұйымдастырудың халықаралық принциптеріне көшуді; денсаулық сақтауды басқарудың жаңа үлгісін және саланың бірыңғай ақпараттық жүйесін құруды; ана мен бала денсаулығын нығайтуды, медициналық-демографиялық ахуалды жақсартуды; әлеуметтік мәні бар аурулардың деңгейін тұрақты төмендетуді және медициналық білім беруді реформалауды міндет еткен. Аталған бағдарламаны жүзеге асыру үшін мемлекеттік бюджеттен жұмсалатын жалпы шығындар 165 658,5 млн. теңгені, соның ішінде республикалық бюджет қаражатынан 134609,9 млн. теңгені, жергілікті бюджеттердің қаражатынан 31 048,6 млн. теңгені құраған [7].

Аталған Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау ісін реформалау мен дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асырылуы нәтижесінде денсаулық сақтау саласына бағытталған қаржының жыл сайын өскендігін көруімізге болады. Мысалы, 2004-2009 жылдар аралығында тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін (одан әрі — ТМККК) қаржыландыру көлемі 90,5-тен 273,1 млрд. теңгеге дейін көбейген. 2009 жылы Алматы, Жамбыл, Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстарының, ТМККК қаржыландырылуын орта республикалық деңгейге дейін кезең-кезеңмен жеткізуге республикалық бюджеттен ағымдағы нысаналы трансферттермен 5,4 млрд. теңге бөлінген. Осымен бірге, денсаулық сақтау саласындағы жан басына шаққандағы шығыстар көлемі де айтарлықтай өскен: 2004 жылы 8 740 теңге болса, 2009 жылы 30 373 теңгеге дейін өскен [8]. Осымен бірге, бағдарламаны жүзеге асыру кезеңінде

денсаулық сақтау ісінің кадрларын сапалы даярлау бойынша белгілі бір жетістіктерге қол жеткізілді және медициналық білім берудің нормативті негізі құрылды. 2007 жылдан бастап халықаралық тәжірибені ескере отырып, құзыреттілік тәсілге негізделген жоғары медициналық білім берудің жаңа бағдарламалары жүзеге асырыла бастады. Алғаш рет 6 мемлекеттік медициналық жоғары оқу орындары жаңа заманға сай оқу-клиникалық және лабораториялық жабдыққа ие болған. Осымен бірге кезең бойынша инновациялық білім беру технологиялары енгізіле бастаған. Аталған кезеңде 400 оқытушы шетелде қайта даярлықтан өткен [9]. Осылайша, 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарлама өзінің тиімділігін көрсетті және жүзеге асыру барысында өзінің алдына қойған міндеттерін орындады. Осы кезеңде еліміздің халық денсаулығының көрсеткіштері бойынша белгілі бір тенденция қалыптасқан, республика бойынша орташа өмір сүру ұзақтығының өсуімен қатар жалпы өлім санының қысқаруы байқалады. Осымен қатар 2005-2010 жж. арналған Мемлекеттік бағдарламаны қабылдаудың арқасында денсаулық сақтау ісін қаржыландыру жағынан айтарлықтай оң өзгерістер орын алған. Бағдарламаны жүзеге асыру барысында денсаулық сақтаудың 400 объектісі салынып, 4000 медициналық мекемеге іргелі жөндеу жұмыстары жасалған және 75 млрд. теңгеге медициналық жабдықтар сатып алынған [10; 34].

Дегенмен, денсаулық сақтау секторында бірқатар іргелі мәселелер сақталып қалған. Атап айтқанда, денсаулық сақтау саласы, әсіресе бастапқы медициналық-санитарлық көмекті дамытуда қосымша салымдарды қажет еткен. ТМҚКҚ қаржыландыруды жыл сайын ұлғайтуға қарамастан (2003 ж. 64,8 млрд. теңгеден 2009 ж. 464,1 млрд. теңгеге дейін), ол да қосымша шығыстарды қажет еткен. Негізгі мәселелер тек ресурстардың жеткіліксіздігіне байланысты емес, сонымен қатар оларды пайдалану тиімділігінің төмендігіне де байланысты болған. Осыған қоса, медициналық қызметтерге қол жеткізудің әркелкілігі мен медициналық қызметтер сапасының төмен деңгейі сақталып қалған. Мысалы, Қазақстан халқының 40%-дан астамын ауыл адамдарының құрайтындығына қарамастан, денсаулық сақтау саласының инфрақұрылымы мегаполистерге, атап айтқанда Астана және Алматы қалаларына шоғырланған. Бұл Қазақстанның әртүрлі аймақтарындағы пациенттердің сапалы және жоғары технологиялық медициналық қызметтерге қолжетімділігін айтарлықтай қиындатқан. Аймақтар бойынша ресурстардың әркелкі бөлінуі де сақталып қалған. Мысалы, 2009 ж. ТМҚКҚ-ге арналған шығыстарды жұмсау бір тұрғынға шаққанда 12 964 теңгеден 21 289 теңгеге дейін құраған [8].

2011 ж. Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын нығайтуға және еліміздің әлеуметтік-демографиялық дамуын қамтамасыз ету үшін денсаулық сақтаудың тиімді жүйесін қалыптастыруға бағытталған Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2011–2015 жылдарға арналған «Саламатты Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы өңделіп, іске қосылды. Аталған бағдарламаның негізгі бағыттары ретінде келесілер атап көрсетілген: азаматтардың денсаулығын сақтау мәселелері бойынша сектораралық және ведомствоаралық өзара іс-қимылдың тиімділігін арттыру; профилактикалық іс-шараларды, скринингтік зерттеулерді күшейту, негізгі әлеуметтік мәні бар аурулар мен жарақаттарды диагностикалауды, емдеуді және оңалтуды жетілдіру; санитариялық-эпидемиологиялық қызметті жетілдіру; денсаулық сақтаудың бірыңғай ұлттық жүйесінде медициналық көмекті ұйымдастыруды, басқару мен қаржыландыруды жетілдіру; медициналық, фармацевтикалық білімді жетілдіру, медицинада инновациялық технологияларды дамыту және енгізу; халыққа дәрілік заттардың қолжетімділігі мен сапасын арттыру, денсаулық сақтау ұйымдарын медициналық техникамен жарақтандыруды жақсарту. Осымен бірге, бұл бағдарламаны жүзеге асыруға мемлекеттік бюджеттен 407205,7 млн. теңге бөлінген [8]. Аталған бағдарламаны жүзеге асыру барысында енгізілген халықаралық перинаталдық технологияның арқасында ана мен нәресте өлімі 2009 жылмен салыстырғанда 3 есеге азайған. Қан айналымы жүйесі ауруының нәтижесінде орын алатын өлім саны 2 есеге азайса, қатерлі ісік бойынша өлім көрсеткіші 11 пайызға төмендеген. Осымен бірге, туберкулез бойынша эпидемиологиялық жағдайды тұрақтандыруға қол жеткізілді, мысалы 2009 жылмен салыстырғанда туберкулезбен ауырғандар көрсеткіші 30,2 пайызға төмендеген [11; 175]. Жалпы алғанда, 2011-2015 жылдарға арналған «Саламатты Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы медициналық қызмет көрсетудің жоғары сапасын қамтамасыз ету үшін салалық басқарудың тиімділігін және денсаулық сақтау жүйесінің қолжетімдігін, бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуға мүмкіндік берді.

Қазақстан Республикасы денсаулық сақтау ісінің дамуының жаңа кезеңінде 2016-2019 жылдарға арналған «Денсаулық» Мемлекеттік бағдарламасы өңделіп, жүзеге асырыла бастайды. Бұл бағдарлама еліміздің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін халықтың денсаулығын нығайтуды, аурулардың профилактикасы мен басқарудың интеграцияланған тәсілі негізінде

қоғамдық денсаулық сақтау жөніндегі жаңа саясатты енгізуді, тиімділікке, қаржылық орнықтылыққа және әлеуметтік-экономикалық өсуді қолдауға бағдарланған ұлттық денсаулық сақтау жүйесін жаңғыртуды мақсат етеді. Аталған мақсаттарды жүзеге асыру үшін келесі міндеттерді көздейді: қоғамдық денсаулық сақтау жүйесін дамыту; аурулардың профилактикасы мен басқаруды жетілдіру; денсаулық сақтау жүйесін басқарудың және қаржыландырудың тиімділігін арттыру; ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыру және саланың инфрақұрылымын жетілдіру.

Толықтай алғанда, Мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асырудың нәтижесінде 3 мақсатты индикаторға қол жеткізілген:

- күтілетін өмір сүрудің ұзақтығы — 73,18 жас (жоспарға сәйкес 7,13 жас);
- халық денсаулығының индексі — 0,818 (жоспарланған — 0,818);
- халықтың медициналық көмекке қанағаттану деңгейі — 48,13% (жоспарланған — 48,13%).

Жалпы алғанда жоспарланған 44 көрсеткіштің ішінен 39-ға қол жеткізілген (88,6%).

Қол жеткізілмеген көрсеткіштің саны — 5 (11,4%):

- 1) жалпы өлім — 1000 адамға шаққанда 7,19 (жоспарланған — 7,1);
- 2) ана өлімі — 100 000 тірі туылған балаға шаққанда — 13,7 (жоспарланған — 11,2);
- 3) нәресте өлімі — 1000 тірі туылған балаға шаққанда — 8,4 (жоспарланған — 7,8);
- 4) 15-17 жастағы балалар арасындағы өзін-өзі өлтіру деңгейі — 10 000 адамға шаққанда 15,9 (жоспарланған — 14,6);
- 5) тегін медициналық көмектің кепілдендірілген көлемі шеңберіндегі қаржыландырудың үлесі — 40% (жоспарланған — 39,3%) [12].

Аталған бағдарламаны жүзеге асыру кезеңінде Қазақстанда 248000 астам медицина қызметкерлері, соның ішінде 72877 дәрігер, 175705 орта медицина қызметкерлері жұмыс жасаған. Қала және ауылдық жерлерде қызмет жасайтын дәрігерлер арасында теңсіздік сақталған. Мысалы, қалада 10000 адам үшін 56,8 дәрігер, ауылдық жерлерде 10000 адам үшін 16,1 дәрігер жұмыс жасаған. Барлық дәрігерлердің 83% пайызы қалада қызмет көрсеткен. 2018 ж. игерілмеген штат бойынша дәрігерлердің тапшылығы 2482 адамды құраған [13].

Қазіргі кезеңде сапалы және қолжетімді денсаулық сақтауды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылып жатыр. Бұл бағдарламаға халықтың саламатты өмір салтын ұстануын қалыптастыру және қоғамдық денсаулық қызметін дамыту, медициналық көмектің сапасын арттыру және денсаулық сақтау жүйесін орнықты дамыту міндеттері жүктелген. Бағдарламаны іске асыруға арналған жалпы шығын 3,2 трлн. теңгені құрайды. Бағдарлама шеңберінде 2025 жылға дейін азаматтардың күтілетін өмір сүру ұзақтығының 75 жасқа дейін өсіру, жүрек-тамыр, онкологиялық, созылмалы респираторлық аурулар мен диабеттен 30-70 жас аралығында мезгілсіз қаза болу қаупінің деңгейін 15,43 %-ға дейін төмендету, аналар өлімін 100 мың тірі туғанға шаққанда 14,5-ке дейін төмендету, нәрестелер өлімін 1000 тірі туғандарға шаққанда 8,3-ке дейін төмендету көзделген [13].

Қорытынды

Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау ісі мен жүйесінің тарихына талдау жасаудың негізінде тәуелсіз өмір сүрудің барлық кезеңінде денсаулық сақтау ісіндегі үздіксіз өзгерістер үрдісі жүргендігін көреміз. 1998 жылға дейін еліміздегі денсаулық сақтау жүйесі экономикалық жалпы өтпелі үрдісімен қатар жүрді және оның дамуы шынайы уақыттың қажеттіліктеріне (қаржы тапшылығы, инфляция т.б.) байланысты болды. Сондықтан бұл кезеңдегі негізгі мақсат — қатаң транзиттік экономика жағдайында өмір сүру және денсаулық сақтау жүйесінің ядросын сақтап қалумен байланысты болды. Бұл кезеңдегі денсаулық сақтау жүйесі екі үлгіні — посткеңестік және бюджеттік-сақтандыру үлгілерін бастан кешірді. Ал, 1998 жылдан бастап Қазақстан бағдарламалық қаржыландыру арқылы бюджеттік үлгіге көшті. Осы кезеңнен бастап денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік саясат мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге және 30 дамыған мемлекеттер қатарына кіруге бағытталды. Сондықтан, Мемлекеттік бағдарламалар денсаулық сақтау жүйесіндегі мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың негізгі құралына айналды. 1998-2019 жылдар аралығында төрт мемлекеттік бағдарлама жүзеге асырылды және қазіргі кезеңде бесінші — 2020-2025 жылдарға арналған бағдарлама жүзеге асырылып жатыр. Толықтай алғанда жүзеге асырылған Мемлекеттік бағдарламалар халықтың денсаулығын жақсартуға ықпал етіп, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуын жоғарылатуға, азаматтардың әл-ауқатын жақсартуға және еліміздің қауіпсіздігін нығайтуға бағытталды. Әрбір бағдарламаның мақсат пен міндеттерін тиімді түрде жүзеге асыру үшін жүргізіле-

тін шаралардың нақты жоспары өңделді. Осы бағдарламада салауатты өмір салтын қалыптастыру, алғашқы медициналық-санитарлық көмек көрсетуді дамыту, туберкулез және басқада әлеуметтік маңызы бар індеттермен күресу, осымен бірге мемлекеттік денсаулық жүйесін қаржыландыру және басқаруды жетілдірумен байланысты халықтың денсаулығын қорғау бойынша маңызды шараларға айтарлықтай басым мән берілді. Осымен бірге материалдық-техникалық жағынан қамту, санитарлық-эпидемиологиялық басқару қызметін нығайту, медициналық білім мен ғылымды дамыту мәселелеріне үлкен көңіл бөлінген.

Толықтай алғанда, Қазақстанның денсаулық сақтау саласын дамытуға бағытталған Мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру нәтижесінде халықтың денсаулығын сипаттайтын көрсеткіштердің оң динамикасын көруімізге болады. Атап айтқанда, денсаулықтың негізгі көрсеткіштері жақсарды және денсаулық сақтау саласына жұмсалатын қаражаттың көлемі ұлғайтылды. Дегенмен, мұндай нәтижелерге қарамастан, басқа шетел мемлекеттерімен салыстырғанда халықтың өмір сүру ұзақтығы мен қаржыландырудың төмен деңгейі байқалып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Системы здравоохранения: время перемен. Казахстан. 1999 // Европейская обсерватория по системам здравоохранения. — 2000. — 68 с.
- 2 Официальная статистическая информация. Оперативные данные. Здравоохранение. Динамические ряды по здравоохранению [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://stat.gov.kz>.
- 3 Галина Г.Ф. Формирование системы подготовки медицинских кадров в Казахстане (90-е годы XX века) / Г.Ф. Галина // Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки. — 2017. — Т. 159. — Кн. 4. — С. 960–971.
- 4 Галина Г.Ф. Становление национальной системы здравоохранения Республики Казахстан в 1990-е годы Спец. 07.00.03 — «Всеобщая история (Новейшее время)» / Г.Ф. Галина. — Казань, 2021 — 31 с.
- 5 О создании Фонда обязательного медицинского страхования Министерства образования, культуры и здравоохранения Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P950001295_.
- 6 Государственная программа «Здоровье народа» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U980004153_.
- 7 Государственная программа реформирования и развития здравоохранения Республики Казахстан на 2005-2010 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U040001438_.
- 8 Об утверждении Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан «Саламатты Қазақстан» на 2011-2015 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001113>.
- 9 Аканов А.А. Система здравоохранения Республики Казахстан: современное состояние, проблемы, перспективы [Электронный ресурс]. / А.А. Аканов, М.А. Камалиев. — Режим доступа: <http://vestnik.mednet.ru/content/view/215/30/lang.ru/>.
- 10 Оразымбетова А.Ж. Оценка эффективности реализованных государственных программ в сфере здравоохранения Казахстана / А.Ж. Оразымбетова, Г.К. Султанбекова // Journal of Health Development. — 2021. — №42. — С. 32-40.
- 11 Кенжебаева И.Б. О реализации государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан «Саламатты Қазақстан» на 2011-2015 годы / И.Б. Кенжебаева, Г.А. Умарова // Медицинский журнал Западного Казахстана. — 2015. — №2 (46). — С. 174-176.
- 12 Отчет о реализации Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2019 годы [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/documents/details/21971?lang=ru>.
- 13 Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020–2025 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982>.

К.Т. Байжиенова, Б.К. Омарова, Б.Т. Калменова

История развития здравоохранения в независимом Казахстане

На современном этапе изучение истории и системы здравоохранения является объектом научного исследования не только медиков, но и социологов, историков, философов, политологов, а также государственных деятелей и политиков. Система здравоохранения является одним из важнейших элементов государственной политики, обеспечивающей национальную безопасность и трудовой потенциал страны. В связи с этим в статье рассмотрены история и этапы развития системы здравоохранения на территории независимого Казахстана. Авторами статьи особенно отмечены роль и значение законодательных актов и государственных программ в системе здравоохранения. Выявлены особенности реформирования приоритетных направлений системы медицинского обслуживания населения в подготовке и переподготовке медицинских кадров.

Ключевые слова: история здравоохранения в Казахстане, система здравоохранения, государственная политика, государственные программы в сфере здравоохранения, история Казахстана, реформы здравоохранения.

К.Т. Baizhiyeno, В.К. Omarova, В.Т. Kalmenova

History of healthcare development in independent Kazakhstan

At the present stage, the study of the history and health care system is the object of scientific research not only among physicians, but also among sociologists, historians, philosophers, political scientists, as well as statesmen and politicians. The healthcare system is one of the most important elements of the state policy that ensures the national security and labor potential of the country. In this regard, the article examines the history and stages of development of the healthcare system in the territory of independent Kazakhstan. The authors of the article emphasize the role and importance of legislative acts and state programs in the healthcare system. The article reveals the features of reforming the priority areas of the system of medical care for the population, in the training and retraining of medical personnel.

Key words: history of health care in Kazakhstan, health care system, government policy, government health programs, history of Kazakhstan, health care reforms.

References

- 1 (2000). Sisteny zdravookhraneniia: vremiia peremen. Kazakhstan. 1999. Yevropeiskaia observatoriia po sistemam zdravookhraneniia [Healthcare systems: a time of change. Kazakhstan. 1999. European Observatory on Health Systems] [in Russian].
- 2 Ofitsialnaia statisticheskaia informatsiia. Operativnye dannye. Zdravookhranenie. Dinamicheskie riady po zdravookhraneniui [Official statistical information. Operational data. Healthcare. Dynamic series on healthcare]. [Electronic resource]. Retrieved from <http://stat.gov.kz> [in Russian].
- 3 Galina, G.F. (2017). Formirovanie sistemy podgotobki meditsinskikh kadrov v Kazakhstane (90-e gody XX veka) [Formation of the system of medical personnel training in Kazakhstan (the 90s of the XX century)]. *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya gumanitarnye nauki* — *Scientific notes of Kazan University. Humanities series*, Vol. 159, Book 4, 960-971 [in Russian].
- 4 Galina, G.F. (2021). Stanovlenie natsionalnoi sistemy zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan v 1990-e gody [The formation of the national health care system of the Republic of Kazakhstan in the 1990s]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kazan [in Russian].
- 5 O sozdanii Fonda obiazatel'nogo meditsinskogo strakhovaniia Ministerstva obrazovaniia, kultury i zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan [On the establishment of the Compulsory Health Insurance Fund of the Ministry of Education, Culture and Health of the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource]. Retrieved from http://adilet.zan.kz/rus/docs/P950001295_ [in Russian].
- 6 Gosudarstvennaia programma "Zdorove naroda" [The state program "Health of the people"]. [Electronic resource]. Retrieved from http://adilet.zan.kz/rus/docs/P950001295_ [in Russian].
- 7 Gosudarstvennaia programma reformirovaniia i razbitiia zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan na 2005-2010 gody [State program of healthcare reform and development of the Republic of Kazakhstan for 2005-2010]. [Electronic resource]. Retrieved from http://adilet.zan.kz/rus/docs/P950001295_ [in Russian].
- 8 Ov utberzhdenni Gosudarstvennoi programmy razvitiia zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan "Salamatty Qazaqstan" na 2011-2015 gody [On the approval of the State Program for the development of healthcare of the Republic of Kazakhstan "Salamatty Kazakhstan" for 2011-2015]. [Electronic resource]. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001113> [in Russian].
- 9 Akanov, A.A., & Kamaliyev, M.A. Sistema zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan: sovremennoe sostoianie, problemy, perspektivy [The healthcare system of the Republic of Kazakhstan: current state, problems, prospects]. [Electronic resource]. Retrieved from <http://vestnik.mednet.ru/content/view/215/30/lang.ru/> [in Russian].
- 10 Orazymbetova, A.Zh., & Sultanbekova, G.K. (2021). Otsenka effektivnosti realizovannykh gosudarstvennykh programm v sfere zdravookhraneniia Kazakhstana [Evaluation of the effectiveness of implemented state programs in the field of healthcare in Kazakhstan]. *Journal of Health Development*, 42, 32-40 [in Russian].
- 11 Kenzhebayeva, I.B., & Umarova, G.A. (2015). O realizatsii gosudarstvennoi programmy razvitiia zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan "Salamatty Qazaqstan" na 2011-2015 gody [On the implementation of the state program for the development of healthcare of the Republic of Kazakhstan "Salamatty Kazakhstan" for 2011-2015]. *Meditsinskii zhurnal Zapadnogo Kazakhstana — Medical Journal of Western Kazakhstan*, 2 (46), 174-176 [in Russian].
- 12 Otzet o realizatsii Gosudarstvennoi programmy razbitiia zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan "Densaulyk" na 2016-2016 gody [Report on the implementation of the State Program for the Development of healthcare of the Republic of Kazakhstan "Densaulyk" for 2016-2019]. [Electronic resource]. Retrieved from <http://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/documents/details/21971?lang=ru>. [in Russian].
- 13 Gosudarstvennaia programma razbitiia zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan na 2020-2025 gody [State program of healthcare development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025]. [Electronic resource]. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982> [in Russian].

Э.Т. Бакыткали*, З.О. Дукенбаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: elder-01.95@inbox.ru; rio@ppi.kz)*

Мандоки Қоңыр Иштванның өнегесі және ғылыми еңбектерінің тарихи маңыздылығы

Венгерлік ғалымдардың мадиярлардың ежелгі дүние және орта ғасырлардағы тарихына үлкен ғылыми және қоғамдық қызығушылық танытқаны белгілі. Бұл жөнінде Венгрияның тарих ғылымында тарихи ақпараттың айтарлықтай көлемі жинақталып, бірқатар ғылыми мектептер мен бағыттар қалыптасқан. Осыған байланысты, мақалада ХХ ғасырдың әйгілі түркітанушысы, еуропалық қыпшақтанудың негізін қалаушы, түркі халықтарының тарихы, мәдениеті мен тілі жөніндегі маңызды еңбектердің авторы — Иштван Мандокидің өнегесі және ғылыми еңбектері қарастырылған. Авторлар Иштван Мандокидің тарих ғылымына қосқан үлесіне, негізгі еңбектері мен ғылыми қызығушылықтарының бағыттарына талдау жасаған.

Кілт сөздер: Иштван Мандоки, тарих ғылымы, Иштванның ғылыми еңбектері, түркітану, Венгрия, Қазақстан, түркі халықтары, тарих.

Кіріспе

Мемлекет тәуелсіздікке ие болғаннан соң Қазақстанның тарих ғылымы өзінің дамуының сапалы жаңа кезеңіне көшкені белгілі. Атап айтқанда, партиялық және идеологиялық диктатурадан арылып, ақпараттық-дерекнамалық негіз және ізденіс тақырыптары айтарлықтай кеңейді. Осымен бірге, еліміздің әлемдік қауымдастыққа кіруінің өзі де дүниежүзі тарихы, халықаралық қатынастар мен сыртқы саясат, шығыстану, түркітану, тарих әдіснамасы мәселелері бойынша зерттеу жұмыстарының сандық және сапалық жағынан өсуіне ықпал етті. Әрине, табиғат пен қоғамның объективті заңдылықтарын зерттейтін ғылымның дамуынсыз қазіргі кезеңдегі өркениеттің дамуын елестету мүмкін емес. Өйткені, ғылым мен білімнің қамын ойлайтын халықтың ғана өзінің мемлекетін басқаруға қабілеті бар. Ірі ғалымдардың ғылым мен қоғамның дамуына қосқан үлесінің зор екендігін адамзат тарихы дәлелдеп отыр. Дегенмен, қазіргі кезеңдегі отандық тарихнамада ғалымның тұлғалық ролін анықтауға жеткіліксіз назар аударылуда. Сондықтан, қазіргі уақытта тағдыры бір мағыналы емес нақты бір тұлға, ғалымға назар аудару қажеттілігі туындауда. Осы тұрғыдан алғанда, бүгінгі аралықта тарих ғылымының даму кезеңінде тарихи құбылыстарды жетік ұғыну үшін көрнекті тарихшылар мен түркітанушылардың, соның ішінде Иштван Қоңырдың ғылыми мұрасын зерттеудің маңызы жоғары деп санаймыз. Себебі, Қоңыр тарих пен түркітанудың дамуына айтарлықтай үлес қосып, артына бірқатар маңызды ғылыми мұраларды қалдырғаны белгілі.

Зерттеу әдістері

Қоңырдың өнегесі мен ғылыми еңбектерінің тарихи маңыздылығын зерттеу барысында тарихилық, объективтілік және жүйелілік принциптері негізге алынды. Аталған принциптер ғалымның ғылыми мұрасын зерттеуге жүйелі түрде қарауға мүмкіндік берді. Иштван Қоңырдың өмірі мен қызметін тану үшін тарихи библиографиялық әдіс, ал ғылыми еңбектерін, оның көзқарастарын, дүниетанымдық ойларын қарастыру барысында тарихи-салыстырмалы әдісі қолданылды. Осымен қоса, биографиясын зерттеу барысында және оның көзқарастарының эволюциясын анықтауда хронологиялық және кезеңдеу әдістері пайдаланылды.

Талқылау

Мажарстанның атақты ғалымы доктор Мандоки Қоңыр Иштван — өзінің саналы ғұмырында мажар және күллі түркі халықтарының ынтымақтастығы жолында зор еңбек сіңірген қайраткер ретінде белгілі. Өзімізге белгілі, 1992 ж. 48 жасында Қоңырдың күтпеген қазасы Қазақстанның тә-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: elder-01.95@inbox.ru

уелсіздікке қол жеткізген шағымен тұстас келген кезде ол қазақ топырағына жерлеуді өсиет еткені бойынша, Алматы іргесіндегі Кеңсай зиратында жерленген болатын. Тарихшы, этнограф және Қоңырдың шәкірті ретінде оның мұрасын зерттеумен айналысатын ғалым Бабақұмар Хинаяттың пікірінше, мұндай тебіренерлік жағдай қазақ топырағында бұрын-соңды болған емес. Өлімінен кейін де түркі халықтары арасында мифологиялық заңғарға көтеріліп, сүйіспеншіліктің үлгісіне айналған Қоңыр түркі-мажар халықтарының арасындағы алтын көпір болып қала берді. Сол себептен де Н.Ә. Назарбаевтың Будапештте жарық көрген «Ғасырлар тоғысында» еңбегінің мажарша (аударған Бенкө Михай) басылымына жазған алғысөзінде Мажарстанның сол кездегі президенті, көрнекті қаламгер Гөнц Арпад Қоңырдың сіңірген еңбегіне ерекше тоқталады. Өз кезегінде Н.Ә. Назарбаев Гөнц Арпадтың қазақ тілінде жарық көрген «Белгісіз мажар бейнесі» атты кітаптың алғысөзінде «Қоңыр екі халықтың арасындағы ұлы тарихи қандастықты жан-жақты дәлелдеп қана қоймай, ел мен елдің бірлігі, ортақ мәдениеттің гүлденуі, өзара қатынастардың кемелденуі жолында аянбай еңбек еткенін қазақ халқы мақтанышпен жадында сақтайды, үлгі өнеге тұтады» [1; 112], – деп атап көрсеткен. Сондықтан, Қоңырдың ғылыми қызығушылықтары мен еңбектері қазіргі кезеңдегі Қазақстан мен Мажарстанның арасындағы қатынастардың дамуына өзіндік ықпалын тигізді деп айта аламыз.

Мандоки Қоңыр Иштван 1944 жылдың 10 ақпанында Мажарстандағы екі үлкен өзен — Дунай мен Тиса дариясы арасындағы Кішіқұман (Кишкуншаг) аймағының рухани орталығына саналатын Карцаг қаласында жер иесі Мандоки Шандор мен Кочкор Караси Ержебет отбасында дүниеге келген. Мандоки ұрпағы ел арасында үлкен беделді, Қоңырдың ата-бабалары ауқатты, әрі аксүйектер арасында дәстүрлілікті бекем ұстауымен аты шыққан әулет болған. Қоңыр туылған кезде оның тегі мен аты Мандоки Иштван болған, соңынан, есейген шағында ол өзінің бастапқы отбасылық тегін қабылдаған. Қазақстанда оны Мандоки Қоңыр немесе Иштван Қоңыр деген есім арқылы таниды. Торма Йожефтің пікірінше, «Қоңыр қойылатын есімнің магиясына сенген және есім бұл адамның болашағын анықтайды», — деп таныған. Сондықтан, Қоңыр өзінің есімін Атлан, яғни қазақша Аттан деп өзгерткен [2; 195].

Иштван Қоңырдың балалық шағы Мажарстандағы коммунистік тәртіптің жазалау науқаны шырқау шегіне жеткен зобалаңды тұсына сәйкес келуі, оның көптеген қиындықтармен жүздесуіне алып келгені белгілі. Мысалы, зерттеуші Б. Хинаяттың пікірінше, 1956 ж. Мажарстанда кеңес үкіметінің езгісіне қарсы бой көрсеткен төңкеріс бала Қоңырдың санасына үлкен серпіліс әкеліп қана қоймай, жанын жаралап кетті. Барша Мажарстандағыдай жайт Құмания тұрғындарының шаруашылығын тұралапты, қысым көрді. Мандоки отбасының шығу тегіне байланысты күдіктілер тізіміне алынды. Жаппай кәмпескелеу барысында шыққан тегіне байланысты әулеттің иелігіндегі жері мен дүние-мүлкінен түгел айырылған, әкесі де дүние салған.

Сондықтан, жалпы білім беретін мектепті бітірген соң сол кездегі саяси-идеологияның кесірінен бай-шонжардың ұрпағы санатындағы жеткіншекке университет есігі жабық болды. Осы себептен, Қоңыр туған қаласы Карцагқа келіп, сондағы ауыл шаруашылығы техникумының директоры Хайду Беланың көмегімен астыртын оқи бастайды. Алғашында оны оқушылардың ресми тізіміне тіркеу мүмкін болмаса да, тығылып, ұрланып жүріп оқуын жалғастырады. Оқуға ынталы, тумысынан зерек бала ол оқу орнын үздік бітіріп шығады. Соңынан, Мажарстанда саяси ахуал біршама өзгере қалған кезде өзінің жерлесі, әлемге атышулы түркітанушы, академик Немет Дьюланың партиялық кепілдемесінің арқасында 1963 ж. Қоңыр Будапешт мемлекеттік университетіне қабылданады [3]. Немет профессордан түркология мен көне мажар тарихын оқумен бірге атағы сол кездері дәуірлеген университетте ұстаздық еткен ғалымдар Цегледи Каройдан араб филологиясы мен мажарлардың Еуропаға қоныстануы дәуірінің тарихын, Лигети Лайоштан моңғолтану мен қытайтануды, Телегди Жигмонд мен Бодроглигети Андраштан ирантануды оқып үйренеді. Ұстаз үмітін ақтаған талантты шәкірт Қоңыр оқуын үздік бітірген соң сол университеттің түркология кафедрасында ассистент болып нағыз ғылым жолындағы ізденісін бастайды [4; 117].

Осымен бірге, университетте оқыған жылдары Еуропадағы түркі этникалық топтарының ортасындағы ғылыми экспедицияда жиі болып, олардан тілдік, фольклорлық және этнографиялық мәліметтер жинақтайды. Осылайша, Еуропадағы түркі шоғыры ортасынан басталған зерттеу, экспедициялық жорығы ендігі кезекте Анадолыға, онан әрі ежелгі түріктің атақонысы Орхон өзені бойына дейін жалғасты [5].

Қоңыр өз зерттеуінің негізгі нысанасы етіп Мажарстан түркологиясындағы дәстүрлі салаларының ішінен мажарлардың көне тарихы мен түркі-мажар байланыстарын зерттеуді бағдар етіп ұстанды. Оның зерттеу жұмыстарында көне түркі текті көптеген мажар сөздерінің этимологиясы, башқұрт-

мажар ортақ этнонимі төңірегінде қалыптасқан тұжырымдарға пікірлер беріліп, мажарлар мен құмандардың түркілермен байланыстарын бірнеше қырынан фольклор үлгілеріндегі реликтермен, диалект сөздер, топонимдер мен антропонимдер арқылы жан жақты сараланған. Сонымен бірге мажарлар мен Балқандағы түркілер мен құмандарының тарихи мәдени байланыстарын тіптен көне түрік, ұйғыр руникалық ескерткіштері мен құман руникасының сабақтастығын салыстыру да Қоңырдың зерттеу жұмыстарының бір саласына айналған.

Мандоки Қоңыр Иштванның өз жазбаларына сәйкес оның зерттеу нысанының негізгі бағыттарын келесідей бөліп көрсетуге болады:

1. Көне және бүгінгі қыпшақ жұрттарының тарихы, тілі, мәдениеті мен әдебиеті, фольклоры және этнографиясы;

2. Моңғолиядағы түркі және ұйғыр руникалық жазба ескерткіштеріне қатысты деректерді жинақтау және зерттеу;

3. Моңғолиядағы тува, сондай-ақ Кеңес Одағының (бұрынғы) өзбек, түркімен және Романия мен Бұлғариядағы гагауздарды этнографиялық, лингвистикалық және фольклоралық тұрғыдан зерттеу;

4. Түркі–мадиярлардың көне тарихи байланыстарын зерттеу (мадияр тіліндегі көне түркінің кірме сөздері, печенег-қыпшақ кірме сөздері, сондай-ақ башқұрттар мен мадиярлардың тарихи және тілдік байланыстары).

Мандоки Қоңыр Иштван бала кезінен тарихқа, өзінің құмандық ата-бабаларының тіл ескерткіштерін ерінбей-жалықпай белгісіз болып келген мәтіндер мен оның нұсқаларын іздестіріп, жоғалып құруға қалған ескі қолжазбалардағы құмандық фамилияларды, диалект сөздерді мен Құмания өңірінде кездескен географиялық атауларға дейін жинады [6]. Бұл зерттеулерінің қорытындыларын ол қысқа болса да, 1975 жылы мазмұны өте құнды жаңа деректерден тұратын нұсқаға біріктірді.

Иштван Қоңырдың бірнеше салада түрлі бағыттарда іздену, зерттеу жұмысын жүргізудегі басты мақсаты — Мажарстандағы құман тілінің іздерін тереңірек айқындап, дәлелдеу, құман тілін реконструкциялау мұратын жүзеге асыру болатын. Өзінің зерттеу жұмыстарының нәтижесінде 1981 жылы Қоңыр «Құман тілінің Мажарстандағы ескерткіштері» атты диссертациясын қорғайды [7].

Осымен бірге, Қоңыр мажарлар мен қазақтардың мінез-құлқы және психологиялық жағынан ұқсастықтарын кеңінен зерттеген. Бұл туралы Иштван Қоңыр өзінің берген сұхбатында «Түркі елдерінің барлығына тән ұқсастықтар бар. Бірақ біз қыпшақтар ежелден бері көшпенді болғандықтан, бүгінгі түркі елдерінің бәрінен ең жақыны бізге қазақтар деп есептейміз. Қазақстанға бірнеше рет келіп отырмын, байқағаным, бізбен қазақтың психологиясы, әдет-ғұрпы арасында өте көп жақындықтар байқалады. Қазір бұл жөнінде жүйелі түрде бір кітап жазбақшымын. Себебі, бұлай бір-екі жақындықтарды айтсам жеткілікті емес, жүйелі түрде әдет-ғұрыпты, салт-сананы тағы басқа жақындықтарды, бала туғаннан бері адам өлгенге дейінгі барлық бүтін дүниені салыстырсақ, жақындықтардың саны өте көп», – деп атап көрсетеді.

Осымен бірге, Қоңыр тілдік деректерге қосымша этнографиялық тұрғыдан құман этногенезі мен генеологиялық тармақ шежіресі турасында көптеген құнды деректер жинақтаған. Ол қыпшақ жұрттарының тарихы бойынша: қытай, араб, парсы, грузин, армян, славян, латын, мажар, роман, араб тілдеріндегі дереккөздер мен жәдігерлерді зерттеуге күш салған. Ол қыпшақ текті халықтардың жаңа заманғы жағдайын зерттеуге 1965 жылдан бері жылына 2-3 мәртеден (қазірге дейін 42 мәрте) тілдік-этнографиялық-фольклорлық экспедициялық зерттеуді Румыния, Бұлғариядағы Добружа, Долю ормандағы түркілер арасында жүргізіп келе жатқандығын 1985 жылғы есептік қолжазбасында қадап айтады [2; 201].

Қоңыр Құмания өңіріндегі елдімекендердегі, әлі қолданылатын құман диалект сөздерін — адам есімдері мен елдімекен аттарын да асқан бір құмарлықпен жинақтаған. Өзі жекеленген ескерткіштер атаған бөлімде мажар тілінің құмандық кірме сөздері, диалектілер, Мажарстандағы құманиялық елдімекендердің аты мен адам есімдеріне тоқталған. Әрбір диалекті сөзді толық талдап, оның фонетикалық, семантикалық және тарихи ерекшеліктерін түсіндіреді. Құман диалект сөздерінің тобының ішінен ол екі категорияны бөліп қарайды: бұрындары ауыз екі тілде қолданылған немесе олар өте бір үлкен аймақта таныс сөздер болған, бірақ бүгінгі таңда бұлар тек қана диалект сөздерге жатады: *arkany* — арқан, *boza* — сыраның бір түрі, *sötkeny* (*sutlahan, sutlagan*) — сүттіген, *dahu* — дақы (құманша *jaqu*).

Қоңырдың құлшынысымен түркі халықтарының ақын-жазушыларының бірқатары мажар тілінде жарық көрген «Әлем әдебиеті энциклопедиясынан» («*Vilagiradolmi Lexikon*») орын алды. Айталық, аталмыш энциклопедияның 1970 жылы жарық көрген VII томының бірінше бөлімінде қазақтан Бай-

ганин Нұрпейіске (635 бет) орын берілсе, 1971 жылы жарық көрген екінші бөлімінде Жамбыл Жабаев (972 б.), Жансүгірұлы Илияс (928-929 б.) және жоқтау жанры (934 б.) таныстырылған. Ғалым қазақ әдебиеті туралы Еуропа университеттері мен түрлі аудиторияларда дәріс оқыған [2; 205].

Қоңыр қазақ мәдениетін, әдебиетін де насихаттаудан тыс қалмады. Қазақ әдебиетіндегі ұлы тұлғалар жайлы (Абай, Ж. Жабаев, І. Жансүгірұлы, Н. Байғанин, Ы. Алтынсарин және т.б.) және ауыз әдебиетінің жанрлары туралы Әлем әдебиеті энциклопедиясында (Vilagiradolmi Lexikon) мақалалар жариялады. Сондай-ақ, ол қазақ әдебиетінің мадияр тіліне аударылып насихатталуына үлкен үлес қосты: Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» (Nagycsálad. Budapest, 1980) Adijnyertés ló — «Бәйгелі сәйгүлік» атпен қазақ жазушыларының (Budapest, 1977) әңгімелер жинағын шығарды, сондай-ақ қазақ, қарақалпақ, татар, өзбек халық әндері туралы жеке-жеке арнайы зерттеу мақалаларын жариялаған. Осымен бірге, фольклорист ретінде Қоңырдың назар аударған бір мәселесі — жұмбақтар. Жұмбақ — ауыз әдебиетінің көне заманнан келе жатқан және күні бүгінге дейін дамуын тоқтатпаған жанрының бірі. Жұмбақтардың о баста пайда болуына себепші болған құбылыс — табу. Табу әуел баста этнолингвистикалық ұғым ретінде полинезияның тунга тілінен тарағанымен, бұл күнде ол әлем тілдерінің бәріне еніп үлгерген халықаралық термин [8; 198].

Қоңыр Моңғолиядағы түркі және руникалық жазба ескерткіштерін зерттеу мәселесінде қазірге дейін белгілі ескерткіштер мен дереккөздерін зерделеп саралай отырып, жаңаша талдауды ұсынған. Аталмыш мәселеге қатысты жасаған 12 мәрте экспедиция барысында беймәлім болып келген 8 ескерткішті, моңғолиялық әріптесімен бірге 4 ескерткішті тапқан. Осыған ұқсас мақсаттағы экспедициямен Өзбекстан, Түркменстанда қыпшақ-өзбек, түркімендер ортасында 2-2 мәртеден болып, олардың өзіндік диалектісін фольклорымен және этнографиясымен қоса зерттеген [9; 125].

Осымен бірге, Қоңырдың саналы ғұмырының мақсат-мүддесі өзі шыққан Мажарстандағы құман-қыпшақтар шоғырының ғасырлар бойы армандаған мұраты — Мажарстандағы құман-қыпшақтардың ұмыт болған тілін, ділін қайта жаңғырту, қалпына келтіру болған. Ол құман-қыпшақтарға тегі, мәдениеті, тарихы, тілі жағынан ең жақын тұрған қазақ, ноғай, қырғыз, қарашай, құмық, башқұрт тілдерін жетік меңгере отырып, сол арқылы көне қыпшақ (құман) тілін қайта қалпына келтіруді басты мақсат етіп ұстанған. Ескі әңгімелер мен көне қолжазбалардағы құмандық фамилияларды, диалект сөздерді, көне географиялық атауларды зерттеуге арналған диссертациясында көптеген тың жаңалықтарды ашқан. Бұған қоса құман-қыпшақтардың жазба тіл ескерткіштерінің бірі — санамақты, мадияр тіліндегі құман-қыпшақтық кірме сөздерді, диалектілерді, Мажарстандағы құманиялық елдімекендердің аты мен адам есімдері, фонетикалық, семантикалық және тарихи тұрғыдан жете талдаған этимологиялық зерттеулері ғылымға қосқан Қоңырдың өшпес үлесі болып қалды.

Осы орайда 1992 жылы Мандоки Қоңырдың Қазақ радиосына берген сұхбатының маңызы бар. Бұл сұхбатта ол қазақ тілі жөнінде «...Басқа түркі тілдерін қоя тұрсақ та болады. Қазіргі қазаққа қазақ тіліне бұрылу керек. Көптен бері оған (тілге) тең құқық берілген жоқ. Біз сырттан келгенде таң қаламыз, қалай шыдады (осыған) осындай үлкен жер көлемінің адамдары, жергілікті тұрғындар, тарихы, мәдениеті зор? Қазақ халқы өте көп нәрседен айырылып қалған. Қазақ тілінің өзіндік мәртебесі болмағанын үлкен қылмыс ретінде санаймыз. Сондықтан мемлекеттік статус берілгеніне дән ризамыз» деп атап көрсетеді [10; 231].

Өзімізге белгілі, Қоңырдың туғанына 65 жылдығына арналған іс-шарада үш бірдей кітаптың тұсаукесері өткізілген: Қоңыр атындағы мектептің директоры Ернар Мәсәлімнің «Балатонға барар жол — Одинокое дерево» атты еңбегі, Дағыстанның Халық жазушысы, ақын Бадрудтин Магомедовтің «Узьюлген оьзенги — Оборванное стремя» атты кітабы, Орталық ғылыми кітапхана ұжымы дайындап, «Ұлы тұлғалар» атты ғылыми-ғұмырнамалық серия бойынша жарыққа шыққан «Ұлы даланың біртуар ұланы» атты Мандоки Қоңыр Иштванға арналған ғылыми-ғұмырнамалық жинақ. Бұл жинақта бұрын-соңды қазақ баспасөзінің бетінде жарық көрмеген Қоңыр Иштанның еңбектерінен таңдамалы үзінділер, өз қолымен жазған құжаттар, естеліктер, хаттар, Қоңыр еңбектерінің толық библиографиясы, ол туралы жарық көрген еңбектер т.б. деректі материал мен мағлұматтар көрініс тапқан [11].

Қорытынды

Осылайша, Иштван Қоңыр Мандоки түркі әлемі үшін еренбей еңбек еткен ғалым ретінде Еуропадағы құман-қыпшақтар мен түркі халықтары арасындағы тарихи-мәдени байланысты зерттеу мәселесін сапалық жаңа деңгейге шығарған. Осымен бірге, түркі халықтарының фольклоры мен әдебиетін аудару, зерттеу, насихаттауда үлкен еңбек сіңірген қайраткер ретінде түркі халықтарының жүрегінен

орын алды. 1970 ж. аяғы — 1980 ж. басынан бастап түркі халықтарының рухани өмірінде таныла бастаған Қоңырдың ерен еңбегінің жемісі — артында қалған отандастарына, соңынан ерген ізбасарларына өте бай, рухани құндылығы зор тарихи мұрасымен белгілі. Қоңырдың қалдырған бай ғылыми мұрасын зерттей келе, оның саналы ғұмырының мақсат-мүддесі өзі шыққан Мажарстандағы құман-қыпшақтар шоғырының ғасырлар бойы армандаған мұраты — Мажарстандағы құман-қыпшақтардың ұмыт болған тілін, ділін қайта жаңғырту, қалпына келтіру болғандығын көре аламыз. Сондықтан, Иштван Қоңырдың ғылыми зерттеу жұмыстары мен ғылыми өнегесінің еліміздің тарихы мен әдебиеті үшін маңызы зор деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хинаят Б. Венгр түркологы Мандоки Қоңыр Иштванның зерттеулері (ғылыми портреті) / Б. Хинаят // Тілтаным. — 2003. — № 5-6. — Б. 112-123.
- 2 Хинаят Б. Түркітанушы Мандоки Қоңыр Иштван: өмірі мен қызметі / Б. Хинаят // И.Қ. Мандоки. Үзілмес тамырлар. Зерттеулер, естеліктер. — Нұр-Сұлтан: «Ғылым» баспасы, 2020. — 288 б.
- 3 Мандоки Қоңыр Иштван: өмірі мен өнегесі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: // <https://merem.kz/ru/2020/11/06/mandoki-o-yr-ishtvan-miri-men-negesi/>.
- 4 Хинаят Б. Мажарстан түркологиясы: дамуы мен бүгінгі жайлы қысқаша экскурс / Б. Хинаят // «Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. — Астана, 2005. — Б. 116-125.
- 5 Хинаят Б. Великая степь и ее поклонник / Б. Хинаят // Казахстанская правда. — 2003. — 20 сент.
- 6 Ágoston Gábor-Maksumkizi Ongajsa. Mándoky Kongur István (1944 február 10 – 1992 augusztus 22) // JÁSZKUNSAĞ. Társadalom, kultúra. 1993
- 7 7 Henryk Jankowski. In memoriam István Mándoky Kongur // Journal of Turkology. — 1993. — Vol. 1. — No 2. — P. 327–332.
- 8 Моңғолдағы қазақ жұмбақтары. Мандоки Қоңыр жинақтаған фольклор үлгілеріндегі Монғолиядағы қазақтар жұмбақтары // Жұлдыз. — 1996. — №6. — Б. 198-200.
- 9 Мандоки Қоңыр Иштван «Зерттеу нысанымның негізгі бағыттары» (марқұмның өз жазбасы бойынша) // Ұлы даланың біртуар ұланы. — Алматы, 2008. — Б. 123-126.
- 10 Мандоки Қоңырдың 1992 жылы Қазақ радиосына берген сұхбаты // Ұлы даланың біртуар ұланы. — Алматы, 2008. — Б. 231-241.
- 11 Мухаметжанова А.А. Иштван Қоңыр Мандоки ілімі және Мажарстан құмандары [Электрондық ресурс]. / А.А. Мухаметжанова, Р.А. Авакова. — Қолжетімділік тәртібі: <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/49624/118/2/0/2015//>.

Э.Т. Бакыткали, З.О. Дукенбаева

Наследие Иштвана Конгура Мандоки и историческое значение его научных трудов

Как известно, огромный научный и общественный интерес к древней и средневековой истории мажар проявляли и венгерские ученые. В исторической науке Венгрии накоплен солидный объем исторической информации, сформировалось несколько научных школ и направлений. В связи с этим в настоящей статье рассмотрены наследие и научные труды выдающегося тюрколога XX века, основоположника европейского кыпчаковедения, автора уникальных трудов по истории, культуре и языку тюркских народов Иштвана Мандоки. Авторами статьи подробно проанализированы основные труды и направления научных интересов, а также вклад Иштвана Мандоки в историческую науку.

Ключевые слова: Иштван Мандоки, историческая наука, научные труды Иштвана, тюркология, Венгрия, Казахстан, тюркские народы, средневековая история.

E.T. Bakytkali, Z.O. Dukenbaeva

The legacy of Istvan Konyr Mandoky and the historical significance of his scientific works

As we know, Hungarian scientists showed great scientific and public interest in the ancient and medieval history of the Magyars, and a solid amount of historical information has been accumulated in the historical

science of Hungary, several scientific schools and trends have been formed. In this regard, the article examines the heritage and scientific works of the outstanding Turkologist of the twentieth century, the founder of European Kypchak studies, the author of unique works on the history, culture and language of the Turkic peoples Mandoki Istvan. The authors of the article analyze the main works and directions of scientific interests, as well as the contribution to historical science of Istvan Mandoka.

Key words: Istvan Mandoky, historical science, scientific works of Istvan, Turkology, Hungary, Kazakhstan, Turkic peoples, Middle Ages history.

References

- 1 Khinaiat, B. (2003). Vengr turkology Mandoki Qonyr Ishtvannyn zertteuleri (gylymi portreti) [Researches of the Hungarian Turkologist Mandoki Konyr Istvan (scientific portrait)]. *Tiltanym — Language knowledge*, 5-6, 112-123 [in Kazakh].
- 2 Khinaiat, B. (2020). Turkitanushy Mandoki Qonyr Ishtvan: omiri men qyzmeti [Turkic scholar Mandoki Konyr Istvan: life and activities.]. *Uzilmes tamyrlar. Zertteuler, estelikter — Unbreakable roots. Studies, memories*, Nur-Sultan: «Gylym» baspasy [in Kazakh].
- 3 Mandoki Qonyr Ishtvan: omiri men onegesi [Mandoki Ishtvan the Brown: life and morals]. Retrieved from <https://merci-m.kz/ru/2020/11/06/mandoki-o-yr-ishtvan-miri-men-negesi/> [in Kazakh].
- 4 Khinaiat, B. (2005). Mazharstan turkologiyasy: damuy men bugini zhaily qyskasha ekskurs [Hungarian Turkology: a brief overview of its development and present day]. *Kone turki zhazba eskertkishi: zhazu madenietinin bastaulary, tildin damu kubylystary» atty Khalyqaralyq gylymi-praktikalyq konferentsiianyn materialdary — Proceedings of the international scientific-practical conference "Old Turkic written monuments: the beginnings of writing culture, phenomena of language development"*, Astana [in Kazakh].
- 5 Khinaiat, B. (2003). Velikaia step i ee poklonnik [Great steppe and its worshiper]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstan true*, 20 [in Russian].
- 6 Ágoston Gábor-Maksumkizi Ongajsa (1993). Mándoky Kongur István (1944 februar 10 – 1992 augusztus 22). *JÁSZKUNSÁG. Társadalom, kultúra*.
- 7 Henryk, Jankowski. (1993). In memoriam István Mándoky Kongur. *Journal of Turkology*, Vol. 1, 2.
- 8 Mongoldagy qazaq zhumbaqtary. Mandoki Qonyr zhinaktagan folklor ulgilerindegi Mongoliadagy qazaqtar zhumbaktary [Kazakh mysteries in Mongolia. Mysteries of Kazakhs in Mongolia in folklore samples collected by Mandoki Konyr]. *Zhuldyz — Star*, 6 [in Kazakh].
- 9 Mandoki Qonyr Ishtvan. (2008). «Zertteu nysanymyn negizgi bagyttary» (markumyn oz zhazbasy boiynsha) [The main directions of my object of research (according to the deceased's own writing)]. *Uly dalanyn birtuar ulany — The great warrior of the great steppe*, Almaty [in Kazakh].
- 10 Mandoki Konyrdyn 1992 zhyly Qazaq radiosyna bergen sukhaty (2008). [Mandoki Konyr's interview with Kazakh Radio in 1992]. *Uly dalanyn birtuar ulany — The great warrior of the great steppe*, Almaty [in Kazakh].
- 11 Mukhametzhanova, A.A., & Avakova, R.A. Ishtvan Qonyr Mandoki ilimi zhane Mazharstan qumandary [Istvan Konyr Mandoki's teaching and the Hungarian Kumans]. Retrieved from <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/49624/118/2/0/2015//> [in Kazakh].

А.С. Жанбосинова^{1*}, А.О. Омарканова², Е.Е. Сайлаубай¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан;

²Алтайский государственный педагогический университет, Барнаул, Россия

(E-mail: sovetuk@rambler.ru, asel_omarkanova@mail.ru, alashorda100@mail.ru)

Родо-иерархические связи в системе протестных координат казахского аула

В статье дан анализ места и роли родо-иерархических институтов в системе социалистического строительства на архивных материалах, впервые вводимых в научный оборот. Авторы стремились показать, как традиционная социально-экономическая структура, ее родовой сегмент адаптировались к новым правилам советского общежития. Проблема трансформации казахского аула, силовая модернизация кочевого населения являются одной из самых животрепещущих тем, ее многослойность позволяет историкам рассматривать ее по вертикали и горизонтали, на стыке междисциплинарных научных связей. Предложенная публикация показывает истоки разрушения традиционной идентичности и формирование советской казахской нации; процесс социальной мимикрии казахского аула и становление советского родового трайбализма, так как сильные родовые отношения инкорпорировались в политическую систему новой власти; стратегии активного / пассивного сопротивления казахского аула и мотивы адаптационных практик «отсталого» в глазах большевиков родоплеменного казахского общества. Особое внимание уделено анализу протестных настроений и открытых вооруженных выступлений, в которых значимую роль играли родовые авторитеты и служители религиозного культа. В содержании указана группа характерных факторов народных вооруженных восстаний, отмечено порубежное влияние на протестные выступления, а также выделены их приоритеты. В совокупности повседневные поведенческие практики жизнеобеспечения казахского аула во многом зависели от традиционной родо-иерархической структуры, определявшей выбор формата стратегии адаптации или сопротивления.

Ключевые слова: казахский аул, родо-иерархические институты, силовая модернизация, народные восстания, адаптивные практики.

Введение

Силовая модернизация аграрного населения в 1920–1930-е годы обусловила ускоренную советизацию казахского кочевого аула, обусловив кардинальную трансформацию социальной структуры казахского социума. Столь скоротечный переход выявил противостояние и протестные настроения двух прямо противоположных общественных парадигм, с одной стороны, советская (сталинская) модель построения социализма, а с другой — традиционное родоплеменное казахское общество, состоявшее из жузовых сегментов, иерархических институтов. Представители первой парадигмы стремились навязать свое видение советского переустройства казахского аула, воспринимая чуждую им культуру и население как примитивно-отсталое общество, в то время как представители второй пытались сохранить свою идентичность и традиционализм. Частичная модернизация привела к воспроизводству и институционализации в одном и том же обществе, как относительно модернизированных социальных форм, так и менее модернизированных и даже архаичных структур.

Актуальность предложенной темы заключается в том, чтобы, с одной стороны показать, как традиционное кочевое казахское общество встраивалось, пытаясь сохранить родо-иерархические институты, а с другой — доказать, что острота социального конфликта, протестных настроений аула были усугублены как внутривидовым противостоянием, так и внешним силовым давлением со стороны советской власти. 1920–1930-е годы произошла мобилизация сельским казахским обществом «родовых» рычагов для противодействия репрессивным мерам, проводимым советской властью против традиционных казахских элит, как экономических (баи), так и политических (потомки аристократии и бывшие местные лидеры колониальный период). К системе протестных координат авторы относят различные адаптационные практики, стратегии выживания и тактики открытого/скрытого противостояния.

* Автор-корреспондент. E-mail: sovetuk@rambler.ru

Методология и методы исследования

Опора на методологический и методический потенциал социальной истории, социологии, социальной антропологии предполагает междисциплинарность предложенной темы. Фокус социальной истории направлен на осмысление и интерпретацию исторических событий прошлого через структуры социальности. Мы рассматриваем историю общества в проекции социологии и антропологии, где микро- и макросудьбы реконструируют реальность прошлых событий. В совокупности обращение к междисциплинарности раскрывает логическую связь взаимодействующих социальных процессов общества, повседневных адаптационных структур поведения, приспособленчества и их качественных характеристик. Обращение к теории модернизации, в том числе к ее более конкретной основе «консервативной модернизации», описывающей макросоциальные процессы советской истории, вполне логично и обусловлено темой авторского исследования. Традиционность казахского общества, социокультурные стереотипы поведения замедляли модернизационные процессы, что растянуло социализацию, большевизацию казахского аула, обусловило специфику социального противостояния.

Результаты и обсуждение

Советская (сталинская) модель построения социализма в большей степени рассматривалась в призме крестьянских протестных выступлений, вопросов насильственной коллективизации казахского аула. Если обратимся к современной российской историографии, то можем увидеть, что крестьянское движение рассматривают как «исторический феномен» [1]; анализируют и раскрывают политические настроения крестьянства [2]; показывают формы и виды крестьянских протестов, в том числе их последствия [3]. Российские архивы ввели в оборот выражение «предоставить слово документу», дав толчок «второй архивной революции». В результате в Российской Федерации за последнее десятилетие XXI века опубликован значительный объем ранее секретных документов из фондохранилищ ФСБ РФ, РГАСПИ, ГА РФ и других [4].

Зарубежные историки продолжают опираться на стандартные клише, такие как «сталинизм», «репрессии», «насилие» и пр. Крестьянская вооруженная борьба в их восприятии — это гражданская война между городом и деревней [5]; это следствие сталинской политики в деревне [6]; это одна из стратегий сопротивления и адаптации к новым социальным условиям [7].

Вместе с тем советское социалистическое строительство в Средней Азии, в том числе и в Казахстане осуществлялось волевым путем, формирование советской идентичности шло одновременно с формированием советской нации, основу которой, по сути, представляли родо-племенные объединения. Именно эта особенность становления советскости через политику коренизации в том числе, в эгалитарной кочевой системе при отсутствии так необходимой и пропагандируемой классовой борьбы в национальных сообществах, отмечена некоторыми авторами, в том числе и А. Эдгар [8]. Несомненно, клановое ранжирование с инкорпорацией во властные структуры советского государства обостряло родовое противостояние, что в итоге активно использовалось советским руководством [9].

Исторически сложившаяся традициональность казахского аула и ее адаптационные практики, стратегии выживания и сопротивления прозвучали лишь в трудах казахстанских историков: М. Козыбаева, Т. Омарбекова, Ж. Абылхожина и других. Революционная статья «Казахстанская трагедия» [10; 65] в известном журнале «Вопросы истории» заложила новую методологическую модель изучения трагических страниц, связанных с насильственной модернизацией Казахстана. Особо отметим двух крупных историков, внесших значительный вклад в анализ протестных движений народных масс, Т. Омарбекова и Т. Алланиязова. Они сформировали собственные авторские концепции оценки противостояния аула/деревни насилию советской власти. Безвременно ушедший Т. Омарбеков своими изысканиями частично разрешил многие исследовательские вопросы, связанные с восстаниями, воссоздал широкую картину выступлений народных масс против политики насильственной коллективизации и оседания кочевого населения. Подробный научно-исследовательский обзор и характеристика отдельных работ по истории вооруженных выступлений в Казахстане представлены в опубликованной в 2018 году книге Таласа Омарбекова, ставшей своего рода энциклопедическим путеводителем истории народных восстаний [11]. Согласно концепции Т. Алланиязова, посвятившего указанной проблеме более двадцати монографий, вооруженные выступления и повстанческие движения рассматриваются как «крестьянский протест, эволюционировавший от борьбы верхушечных слоев аула в лице баев и религиозного духовенства с целью сохранить свои социально-политические и экономические позиции до последнего выражения отчаяния середняков и бедняков, поставленных в ре-

зультате насилия, произвола и беззастенчивого обирания аула представителями власти перед реальностью физической смерти» [12].

Социально-экономические вопросы повседневного существования казахского аула задавали основную тональность политическим процессам. Действительно, необходимость экономической модернизации была обусловлена планами советского руководства, ускоренная их реализация в Казахстане началась с приездом Ф.И. Голощекина. Мы должны согласиться с его мнением, что советской власти в казахской степи не было, точнее, она была в лице «осоветизированных аткамнеров». В большинстве своем волостные и аульные комитеты находились под влиянием родовых традиций и родового противоборства. Партийное руководство вынуждено признавало, что по вертикали «сверху–вниз» сельское сообщество продолжало сохранять свою социальную самоорганизацию, остро реагируя на акции власти, прямо затрагивающие его жизненные и хозяйственные интересы. Причем острота реакции зависела от глубины потерь родовых авторитетов и пограничных линий распространения власти. В аналогии с имперской политикой России в прошлые века XVIII–XIX веков, родовая знать имела возможность входить в состав административного аппарата царской власти на местном уровне, советская система, согласно нововведенному ранжиру, вынесла родовых управителей за красную черту — категория бывших, чуждых классов. Партийные лидеры признавали, что пережитки патриархально-родовых отношений мешают «...проведению генеральной линии, намеченной Краевой конференцией и партийным съездом. Русское самодержавие, поощряя верхушку аула, способствовало возможности экономического господства этой верхушки, создавало потомственных баев, ханов, в руках которых концентрировалось огромное количество скота, и они передавали это господство как наследство. Для советизации аула и для более успешного проведения социалистического строительства нужно было снять эту верхушку, которая держала развитие аула» [13; 145]. Совершенно правы И. Охайон и А. Эдгар, утверждавшие, что строительство социалистической нации и формирование советской идентичности в формате классового противостояния обусловило рост вооруженного сопротивления аула/деревни [9].

Наряду с активным сопротивлением, шел процесс социальной мимикрии казахского общества, что можно отнести к пассивным практикам адаптации. Сама общественно-политическая ситуация и советская административная политика легитимизировали встраивание родоначалия в политическую модель управления. Авторы имеют в виду политику дебаизации, конфискации, попытку уничтожения родовых авторитетов. В частности, перфоманс ликвидации байства с привлечением низовой «массовки» становился ареной родового противостояния и обоюдного уничтожения, в котором активное участие принимали члены партии и комсомола, как, например, в Зайсанском районе при принятии решения по баям Богусову и Тулусову [14; 188]. К провокационным действиям власти следует отнести объединение аулов, принадлежащих к разным родовым ветвям в составе одной административной единицы, что, естественно, вызывало соперничество. К тому же порой в качестве председателя колхоза выступал «чужой» не только по территориальному признаку, но прямо противоположного родового происхождения, которому никто не доверял, соответственно, как руководитель, он не владел повседневной ситуацией. Итогом негативного отношения к друг другу становились жалобы, доносы, родовое противостояние. Как, например, «население одного аула в условиях колхозного строительства относилось к двум–четырем разным родам, как, например, одна часть аула — к роду Барлыбай, другая — к роду Байчузак. Оба рода происходят из Казыгул. До революции все управители происходили из рода Байчузак. Когда шла конфискация имущества влиятельного бая Берикбола Малдыбаева из рода Байчузак, часть скота досталась беднякам рода Барлыбай. Родственник «обиженного» бая, Малдыбаев Нурахмет влился в структуру советской власти, стал следователем. Бедняки из рода Барлыбай были вынуждены вернуть взятый скот. Род Барлыбай на колхозном собрании поддержал решение о выселении байской семьи Малдыбаевых из аула» [15; 53].

Повсеместно местная власть находилась в руках родовых авторитетов, председателей воспринимали как старшин аула, действовавших в своих интересах и своего рода. Партия была вынуждена констатировать, что, совершенно забыв о массах, партийные организации в ряде районов занимались родовой борьбой, теряя из-за этой борьбы свое партийное лицо, отдаваясь целиком во власть баев и старейшин рода (аксакалов), умышленно разжигающих родовую борьбу для отвлечения внимания партийных организаций от стоящих перед всей партией боевых задач. Через отдельных разложившихся коммунистов и группировщиков бай и ишаны диктовали партии свою волю, определяли, кто должен быть в совете, подбирали по своему усмотрению состав партийных организаций, протаскивали в ряды партии только преданных им, то есть баям и ишанам людей [16].

Списочный состав баев спускался сверху вниз, вовлекая аул, власть перекладывала на них ответственность за принимаемое решение о конфискации или выселении в отношении идентифицированного ими бая. Последние предпринимали попытки спастись, с этой целью байы «подкупали коммунистов, председателей аулсоветов и за это получали документы о том, что они хорошие и добрые байы. Злоупотребление властью представителей низового аппарата стало постоянным явлением, на почве близких родовых отношений активно фабриковались подложные заявления от бедноты с ходатайством возвращения им конфискованного скота. Учитывая, что в процессе распределения конфискованного у баев скота участвовали председатели комиссии, начальники милиции, последние не только брали мзду за помощь в возвращении конфискованного скота баям, но и запугивали бедноту арестом за то, что посмели получить при распределении конфискованный скот.

Были попытки со стороны баев организованного выступления, например в Чаяне, там собирались «собрания баев и байских прихвостней», выпускались националистические лозунги, что казахский народ стонет под игмом большевизма — не допускать конфискации и т.д. Все эти попытки отвлекать бедноту от революционного мероприятия, никаких результатов не имели. Беднота, охваченная разъяснением, разоблачала их» [13; 146]. Попытка советской власти преподнести родовое противостояние как классовую борьбу нивелировалась обычными доносами, жалобами о взяточничестве за просьбу об освобождении от конфискации, о связях председателей аулсоветов с баями и аткамнерами. Арест родовых авторитетов сопровождался материалами, где указывалось его участие в группировочной борьбе, об отрицательном влиянии на общество. Естественно, что партийные органы стремились изолировать байско-антисоветское влияние на районные организации, говоря об активном сопротивлении байско-аткамнерских элементов, указывая на культурно-экономическую отсталость казахских районов с пережитками патриархально-родовых отношений, в том числе и с наличием так называемых «алашординских контрреволюционных кадров», затуманивающих сознание простых народных масс, вовлекая их в протестные выступления. В отчетной документации центру доводилась информация об обострении классовой борьбы и усилении сплоченности организации бедноты и батрачества вокруг партии и Советской власти, что в итоге приводит, как полагало руководство, «стиранию родовых граней» [17; 10–15].

Указанное выше в совокупности получило отражение в более активных формах сопротивления. Продолжая мысль Т. Алланиязова о попытке родовых авторитетов сохранить свои позиции, авторы полагают, что одной из форм мобилизации сельского населения явилось активное и пассивное сопротивление политике коллективизации, к активному — можем отнести вооруженное сопротивление, к пассивному — бегство/откочевку, в том или другом случае имело место родовое управление.

Народными восстаниями была охвачена вся территория Казахстана, особо отметим, что рубежное пограничье отдельных областей Казахстана, в частности, западного и восточного регионов республики, оказало значимое влияние на содержание деятельности повстанческих групп. ПП ОГПУ КАССР зафиксировал более 300 крестьянских восстаний. Вооруженные протесты в сводках, обзорных справках ОГПУ обозначались своеобразной терминологией как «бандшайки», «басмачи», «бандитские группы», «вооруженные отряды кочевников» с обязательным указанием социального статуса главарей «байы», «ишаны», «духовенство», «феодалы», «родовые старейшины» и т.д.

Характерными факторами народных восстаний в Казахстане и условиями, в которых они протекали, были:

- значительные территории (степь, пески, горы, леса, озера, реки) с большими расстояниями, отсутствие коммуникаций, дисперсное (рассеянное) состояние, то есть множество мелких повстанческих формирований, возможности быстрых пограничных переходов;
- сочетание массовых откочевок в приграничные территории Туркмении, Узбекистана, Китая, Монголии, России вместе с активным сопротивлением власти объединенными силами туркменских, узбекских повстанцев, а также совместные групповые операции с закордонными отрядами;
- посягательство и угроза утраты родовой идентичности способствовали выстраиванию сильных родо-иерархических связей с усиленным трайбалистским началом и лозунгами («Адай для адаевцев» и пр.);
- активное массовое участие большей части сельского мужского населения (аул/деревня) вне зависимости от этнической принадлежности.

Крестьянский протест в 1920–1930-е годы демонстрирует массу различных способов открытого и скрытого противодействия агентам власти и сельским активистам в реализации курса на социалистическую реконструкцию деревни. Повстанческое движение организовывалось в трех вполне соче-

таемых потребностях, логически обусловленных текущей ситуацией, с одной стороны, под лозунгами борьбы с советской властью, с другой — повстанцы ориентировались на политические ценности прошлого, как «борьба за ханство», «за казахскую власть», за свободу казахского народа, «во имя ислама», «газават» (священная борьба против иноверцев), в-третьих, против русских, против налога, государственных заготовок и коллективизации, отмены советских законов, против баев.

Кампания «ликвидации кулачества как класса», «сплошной коллективизации», «перевода на оседлость» стала причиной коренного изменения крестьянского протеста как в количественном, так и в качественном отношении. Сказанное выше детализирует И. Охайон, утверждая о разнообразии целеполаганий власти в борьбе с байством/кулачеством, ввиду их чрезмерной самостоятельности и самостоятельности находилась «acting outside the Soviet organs» (вне советских органов), что детерминировало их немедленное устранение. Действительно, они использовали личное влияние, а их материальная основа и авторитет имели более существенный вес, чем местные руководители советской власти [9; 69].

Толчком к более радикальному сопротивлению государственной политике, росту конфронтации явилось стремление советского руководства разрушить их «адат» [8]. Об этом же сообщало ПП ОГПУ в Казахской АССР, полагавшего, что в основе антисоветского движения в Казахстане лежала традиционная система родовых отношений, высокая степень влияния родовых авторитетов на население аула, наличие «религиозного фанатизма и национального шовинизма». Советизация аула, привнесенная извне, проигнорировала родо-иерархические отношения и ценностные ориентиры казахских кочевников, совершив грубейшие извращения политики партии на местах. В одной из аналитических записок указывалось, что «... в вопросах коллективизации при отсутствии достаточной экономической базы, /кроме как для простейших первичных форм колхозов/ и без всякой широкой массовой разъяснительной работы, насаждались колхозы, бедняки, средняки и батраки коллективизировались в порядке «разверстки» [18; 8].

В анализе причин восстания в Сузакском и Сары-Суйском районах отмечалась их абсолютная не «советизированность», очень сильное влияние байства и ишанства, крепкие родовые связи, «большая культурная отсталость», совершенно слабое влияние «коммунистической партии на батрацко-бедняцкие и середняцкие массы, вследствие неимоверной слабости парторганизации, причем эта слабая парторганизация разведальась группировочной борьбой. Фактически политика советской власти представлялась населению через кривое зеркало. О политике знали по узун-кулаку, которая передавалась устами баев и мулл. Массовая работа отсутствовала, весь район (за исключением райцентра) не получал не единого номера газеты, хотя в некоторых аулах имелись подписчики. Работа с бедной и батрачеством отсутствовала, наличие ряда перегибов, а вернее сказать, — головоупяства, кроме этого, широкая и прекрасно поставленная провокационная работа, подогреваемая религиозным фанатизмом, привела к тому, что в выступлении участвовали широкие массы». Когда были захвачены Сузак и Чулак-Курган были убиты по заранее составленному списку руководящие работники. «Все коммунисты и комсомольцы явились к хану и отрекались от партии, выражали свои верноподданнические чувства новому строю... Чрезвычайно характерным фактом является то, что все ответственные работники и коммунисты взяты были на поруки наиболее почетными баями» [19; 141–148]. При ликвидации Сузакского восстания ОГПУ обнаружили различные воззвания к родовой полуфеодальной знати с призывом к священной войне, в том числе «списки личного состава с указанием лучших стрелков и характеристиками на отдельных лиц, списки сердаров /военачальников хана/, поручительства родовых руководителей и баев, гарантирующих благонадежность и боеспособность направленных ими в армию джигитов, учет вооружения и т.д.» [20; 15–32]. Данный факт свидетельствует о круговой поруке, родовой солидарности и негласном родовом соперничестве, так как приводятся статистические данные участников восстания по родовой принадлежности [21]. В составе организаторов и руководителей восстания перечисляются главы родов: Султанбек Шалаков, Атамыш Дошанов, Мирзахмет Базикеев, Шильмамабетов Сагандык, Ультарах Уразбаев, Имамбек Алипаев, упоминаются известные имамы, ишаны, муллы [22; 424].

В отношении «антисоветской организации», сформировавшейся в песках Кара-Кум, где численностью до пяти тысяч хозяйств в среднем 15–16 тысяч населения, по территориальному признаку это примерно 15 районов, по родовому признаку шемекей и алтын, была создана правительственная комиссия, по предложению военного комиссара 11-й Кавалерийской оренбургской дивизии Евсева. Причина создания Комиссии в попытке провести переговорный процесс заключалась в признании ОГПУ, что «...мы имеем дело с массовым восстанием и что ликвидация этого восставшего населения

одними мерами военно-чекистского порядка неизбежно повлечет за собой новые для Казахстана осложнения...», то есть было принято решение о ликвидации указанной группировки мирным путем [15; 12]. Вероятно, это была первая попытка советской власти разрешить ситуацию без вооруженного противостояния. Повстанцы выдвинули следующие требования:

1. Вернуть неправильно конфискованное в 1928 году имущество у середняков, полностью прекратить конфискацию.
2. Не препятствовать отправлению религиозных обрядов, в том числе религиозному обучению.
3. Вступление в колхоз должно быть добровольным.
4. Вопросы классового разделения разрешать на общем собрании.
5. Решить налоговые сборы хлебом.
6. Создание административного района или аула [12; 13].

Результатом переговоров явилось сложение оружия, конечно, это не было массовым желанием повстанцев, удивление у членов комиссии вызвал факт не причинения вреда пленным советским и партийным работникам.

В оценке роли партийной организации в Абралинском восстании отмечалось засилье байско-националистических и других чуждых элементов в силу того, что ответработники района, в том числе партработники, были переплетены родственными и родовыми связями с байством и прочими антисоветскими элементами, о чем свидетельствуют следующие наиболее характерные факты:

«Убитый в момент выступления в 11-м ауле Канарбаев является родным братом зав. ОРГО райкома Канарбаева Оспана, близкий родственник последнего также ранен и все 11 убитых бандитов являются родственниками Канарбаева, ко всему этому следует отметить, что 11-й аул Абралинского района перестал бунтовать после того, как туда поехал сам Канарбаев и велел прекратить волнения». Обструкции подверглись вступившие в ряды повстанцев коммунисты, комсомольцы и активисты, вместе с секретарями ячеек, как это имело место в 6-м и 11-м аулах Абралинского района, где в первом вся партиячейка вместе с секретарем ее Сатановым перешла в сторону повстанцев и влилась в банду, и во втором вся комсомольская ячейка (исключая 2 чел.) во главе с секретарем ее участвовала в выступлении. «Посланные для разъяснительной работы в пораженные выступлением аулы местные совпартсилы проводят ее там, где они связаны по родовому принципу и меньше всего среди населения и не дают надежды на какой-либо массовый политико-моральный эффект от такой разъяснительной работы» [22; 35–38 об.]

Проведенными военно-чекистскими операциями изъято по Абралинскому району «378 человек активных бандучастников, из коих 230 человек освобождены, как бедняки и, частью, середняки. Остальные, по преимуществу бай, аткамнеры, муллы и родовые авторитеты, являвшиеся организаторами и вдохновителями бандвыступления, руководившие последним, по принципу родового представительства в штабе» [23; 257].

Не менее важную роль в усилении протестных настроений сыграла политика власти в борьбе с религиозным культом, указанная проблема и требования повстанцев присутствовали в каждом восстании. В октябре 1917 г., в последующее время, советская власть не имела четкой политической линии в религиозном вопросе. Примером тому служит лояльность политики власти в разрешении мусульманам совершать религиозные обряды. Так, специальным распоряжением председателя Кирревкома С.С. Пестковского от 1919 г. сотрудникам мусульманам разрешалось отмечать мусульманский праздник Курбан-Байрам. Постановлением Кироблбюро РКП (б) от 12 августа 1920 года для празднования Курбан-Байрам сотрудники-мусульмане освобождались от занятий на один день, а мусульмане-красноармейцы — на четыре дня [24].

По мере нарастания насилия в ауле религиозная политика превращалась в заложницу господствующей идеологии, результирующей борьбу различных сил в партийно-государственных верхах, и силы инерции на местах. Причем в процессе ее осуществления органам ОГПУ отводилась роль не менее значимая, чем специальным партийно-советским структурам, курировавшим церковь и отвечавшим за проведение идеологических установок. При этом политика Советского руководства в отношении религиозного культа носила двойные стандарты, с одной стороны, продекларированная свобода совести и соответствующая законодательная база, с другой — запретительно-ограничительные меры и соответствующая законодательная база. Изъятие мечетей, запрет мусульманскому населению соблюдать пост и проводить молебны можно рассматривать как покушение на «адат». Полагаем, что не столько закрытие культовых зданий, сколько сочетание морального угнете-

ния с видами экономического наказания в совокупности со сказанным выше вынуждало их вступать в ряды повстанцев.

Текущая повседневная ситуация получила отражение в документе по Иргизскому восстанию, мы приводим его полностью, так как его содержание отражает действительное положение дел, характерное для всего Казахстана: «Почему мы подняли восстание? Причины, вынудившие нас к восстанию следующие: 1) религия; 2) мечеть; 3) запрещение соблюдения уразы, намаза; 4) высылка наших людей по разным причинам. [Мы] не выражали никакого недовольства против призыва в Красную Армию, против взимания налога.

Возмущает нас нижеследующее:

1) Хлеб не уродился, но обязывали нас сдать хлеба и [неразборчиво] мы почему-либо не смогли выполнить, подверглись мы высылке — разве это правильно?

Было ли когда-нибудь подвергнуть гонениям религию? Начиная со времен Иисуса (Христа) кто-нибудь отрицал наличие бога?

За произношение слова «Кудай» — наложили нам 40 пудов.

За слово «Алла» — шесть пудов.

За слово «слава Аллаху» — девять пудов.

За 30 дней Уразы — 30 пудов.

За 5 намазов — 5 пудов.

Это разве правильно?

Нужно такое правительство уничтожить.

В других государствах бывают разные события, было ли когда-нибудь поставлено на обсуждение, чтобы упразднить все религии и ввести вместо их одну религию.

Все эти выдвинутые мною вопросы обсудите и о результатах сообщите мне. Как будете обсуждать эти вопросы, договоритесь сами.

Вот по указанным выше мотивам, мы и подняли восстание» [25; 2–2 об]. Повстанцы в протоколах троек ПП ОГПУ, проходили не просто участниками антисоветских восстаний, их презентовали ядром «контрреволюционных религиозных организаций». Соответственно, в сводках центры движения возглавлялись духовными лицами, как муллы (ахуны и хазреты), имевшими «безграничное влияние» на «безграмотное» кочевое население. В докладе сообщалось, что «В Иргизском и Аральском районах из шести банд — четыре возглавлялись: 1-ая Мукатаем Саматовым, ахун-мулла, то есть мусульманским архиереем; 2-ая Исатаем Сатыбалдиным, мулла, имевший три мечети, то есть вроде благочинного попа; 3-ая Джумагазы — муллой Баимбетовым, главой религии в Кара-Кумах; 4-ая Ак-Мурзы муллы» [26; 2]. Исламский фактор в народных восстаниях играл значимую роль, судя по содержанию источников, имевших различное происхождение, в том числе по фрагментам допросов, свидетельским показаниям, справкам ОГПУ и пр. Религиозный «адат» повстанцев, как например: чтение обязательной молитвы, произношение родовой клятвы перед Кораном, жертвоприношение. Самым тяжелым по меркам повстанцев наказанием по отношению к этническим казахам — советским партийным работникам — являлось заставить их молиться в мечети. По большому счету, нарушение социальной справедливости и отсутствие средств существования породили отчаяние и ярость, «...покушение на привычные нормы сельской власти и управления, на идеалы общинной солидарности...» стали обоснованным мотивом к возмездию. Логика противоречий обусловила глубокий антагонизм между властью и крестьянством и закономерно привела вначале к скрытым, а затем и открытым формам вооруженного противодействия народных масс антинародной политике властей [5; 10, 11].

Активные формы протеста вызывали сочувствие, активизировали родовые формы взаимопомощи. Например, известному «адаевскому бандиту» Курмашу Кощанову оказывали помощь граждане Алты-Карасукского района аула № 10. Население отправляло «бандитам» скот, разные «хабары» [27; 76]. Ему же помогали на уровне начальника Адмотдела Адаевского округа — Ураков Калий, последний был направлен на поимку Курмаша Кощанова, вместо его задержания он скрыл место стоянки его отряда, что позволило Кощанову и его сподвижникам укочевать на территорию Туркмении [27; 13].

Влияние отдельных авторитетов, как например Б. Нурумова в рубежном пограничье Казахстана и Узбекистана в Тахта-Купырском районе, ауле № 11, вызывало изумление советских руководителей. Аул как в экономическом, так и в политическом отношении полностью был в его подчинении, поми-

мо этого, под его влиянием находились служители религиозного культа, родоуправители. Аул готов был по его приказу откочевать в сторону Аравии или взять оружие и идти против неверных [28].

Вполне закономерно, что родоуправители, баи и духовенство, имевшие вес в казахском кочевом сообществе боролись и пытались сохранить свое влияние, авторитет, статус. Они использовали каждую ошибку, просчет, допущенные перегибы советской власти на местах для ее последующей дискредитации, создания волны слухов для дестабилизации социально-экономической ситуации. Наблюдаемые формы протеста как в активном, так и пассивном форматах — это выражение недовольства населения проводимыми экономическими реформами, разрушавшими их привычный традиционный мир.

Заключение

Таким образом, в условиях советизации традиционное кочевое казахское общество представляло общее протестное поле, позиционно отражавшее интересы родо-иерархических структур. В их переплетении можно наблюдать различные адаптационные практики, стратегии выживания и тактики открытого/скрытого противостояния. На начальном этапе, то есть до 1925 года в казахском ауле отсутствовали столь активные радикальные протестные настроения, так как традиционная система кочевого хозяйства и интересы родоначалия не были затронуты. Очень важно отметить, триггером открытого недовольства стали, с одной стороны, процессы советизации, или «Малый Октябрь» Голощекина, с другой — начавшаяся конфискация байства и кулачества как класса, в совокупности к ним присоединились ускоренная коллективизация и борьба с религиозным культом. В визуальной графике резкие всплески синусоиды протестных вооруженных выступлений, длившиеся до 1931 года, свидетельствовали не только о применении родовых рычагов в расширении повстанческого движения, но и стремление отстоять традиционную систему ценностей кочевого общества.

Внутригрупповые родовые коммуникации опирались на тесные родовые связи и конфликтовали на почве родовых конфликтов, в соперничестве отстаивая интересы рода. Различные формы нормативного поведения во многом зависели от уровня и объема авторитета, как рода, так и его главы. Особенность протестных позиций казахского кочевого сообщества зависела от персональной родовой идентификации, что противоречило целям формирования казахской нации в условиях советского строительства, а все что не вписывалось в формат партийного руководства подлежало уничтожению или изгнанию. Поведенческие практики и адаптация зависели от целеполаганий стратегии выживания, то есть встраивание элиты или ее выдвинутых в советскую административную систему поднимало статус рода, обеспечивая спокойное повседневное жизнеобеспечение.

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта по гранту Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Силовая модернизация казахского аула: адаптация родо-иерархической структуры к политическим и социальным трансформациям конца 1920-х–начала 1930-х годов» ИРН АР14869309.

Список литературы

- 1 Алешкин П.Ф. Крестьянское движение в России как протестное движение в условиях политики военного коммунизма и ее последствий 1918–1922 гг.: к итогам исследования: дис. ... д-ра ист. наук. Спец. 00.07.02 — «Отечественная история» / Алешкин Петр Федорович. — М., 2012. — 663 с.
- 2 Чуркин В.Ф. К вопросу о политических настроениях российского крестьянства в 20-е — начале 30-х годов XX в. / В.Ф. Чуркин // *Via in tempore. История. Политология.* — 2013. — №8 (151). — С. 180–186.
- 3 Филатов В.В. Протестное движение сельских жителей Уральской области во второй половине 1920-х годов / В.В. Филатов, А.В. Томаров // *Манускрипт.* — 2019. — № 6. — С. 81–84.
- 4 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: [В 4-х т.]. — Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М.: РОССПЭН, 2003. — 864 с.
- 5 Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола. М.: РОССПЭН, 2010. — 366 с.
- 6 Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. — 1917–1933 (The great Soviet peasant war) / А. Грациози. — М.: РОССПЭН, 2008. — 135 с.
- 7 Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2001. — 422 с.
- 8 Edgar A.L. Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan / A.L. Edgar. — Princeton University Press, 2004, — 320 p.

- 9 Bullock P.R. et al. Loyalties, solidarities and identities in Russian society, history and culture. Vol. 9. / P.R. Bullock. – UCL School of Slavonic and East European Studies (SSEES), 2013. — P. 67-78.
- 10 Абылхожин Ж.Б. Казахстанская трагедия / Ж.Б. Абылхожин, М.К. Козыбаев, М.Б. Татимов // Вопросы истории. — 1989. — № 7. — С.53–71.
- 11 Омарбеков Т. 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу / Т. Омарбеков. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. — 480 б.
- 12 Алланиязов Т.К. Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929–1931 годы) / Т.К. Алланиязов, А.С. Таукенов. — Алматы: ОО «OST–XXI век», 2009. — 424 с.
- 13 ГАОПИТО. — Ф. 29. — Оп. 1. — Д. 4.
- 14 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 1689.
- 15 Zhanbossinova A.S. Kazakh nomads: the road to socialism / A.S. Zhanbossinova // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. — 2021. — № 1(134). — P. 49-62.
- 16 ГА ЖО. — Ф. 11. — О. 1. — Д. 456.
- 17 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 2926.
- 18 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 475.
- 19 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 2968.
- 20 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 477.
- 21 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 474.
- 22 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 551.
- 23 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 495.
- 24 Алпыспаева Г. Исламский дискурс в государственно-конфессиональной политике советской власти в Казахстане в 1920–1930-е гг. / Г. Алпыспаева, Г. Жуман // Вестн. Евразий. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Ист. науки. Философия. Религиоведение. — 2022. — №1(138) — С. 7–24.
- 25 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 470.
- 26 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 472.
- 27 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 461.
- 28 Алланиязов Т.К. «Контрреволюция» в Казахстане: Чимбайский вариант / Т.К. Алланиязов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1999. — 219 с.

А.С. Жанбосинова, А.О. Омарканова, Е.Е. Сайлаубай

Қазақ ауылының наразылық координаттары жүйесіндегі рулық-иерархиялық байланыстар

Мақалада ғылыми айналымға алғаш рет енгізілген мұрағат материалдары негізінде социалистік құрылыс жүйесіндегі рулық-иерархиялық институттардың орны мен рөліне талдау жасалған. Авторлар дәстүрлі әлеуметтік-экономикалық құрылымның, оның жалпы сегментінің кеңестік қоғамның жаңа ережелеріне бейімделу ерекшеліктерін көрсетуге тырысқан. Қазақ ауылының өзгеруі, көшпелі халықты күшпен жаңғырту мәселесі өзекті тақырыптардың бірі болып табылады және оның сан қырлы жақтары тарихшылардың пәнаралық ғылыми байланыстардың түйіскен жерінде бұл мәселелерді тігінен және көлденеңінен қарастыруға мүмкіндік береді. Ұсынылып отырған мақала дәстүрлі бірегейліктің бұзылуының бастауларын және кеңестік қазақ ұлтының қалыптасуын; қазақ ауылының әлеуметтік мимикриясының процесін және кеңестік рулық трайбализмнің қалыптасуын көрсетеді, өйткені күшті рулық қатынастар жаңа биліктің саяси жүйесіне енген; қазақ ауылының белсенді / пассивті қарсылық стратегиялары және большевиктер алдында «артта қалған» рулық қазақ қоғамының бейімделу тәжірибесінің себептері айтылған. Беделді ру басшылары мен діни адамдар маңызды рөл атқарған ашық қарулы көтерілістер мен олардың наразылық көңіл-күйлерін талдауға ерекше назар аударылды. Мақала мазмұнында халықтық қарулы көтерілістерге тән факторлардың тобы көрсетілген, наразылық шерулерге атыстың әсері атап өтілген, сонымен қатар олардың басымдықтары көрсетілген. Қазақ ауылының өмірін қамтамасыз ететін күнделікті тәртіптің тәжірибесінің жиынтығы көп жағдайда бейімделу немесе қарсылық стратегиясының түрін таңдауды анықтайтын дәстүрлі рулық-иерархиялық құрылымға байланысты болды.

Кілт сөздер: қазақ ауылы, рулық-иерархиялық институттар, күшпен жаңғырту, халық көтерілістері, бейімделу тәжірибелері.

A.S. Zhanbossinova, A.O. Omarkanova, E.E. Sailaubai

Clan-hierarchical relations in the system of protest coordinates of the Kazakh village

The article analyzes the place and role of clan-hierarchical institutions in the system of building socialism based on archival materials introduced into scientific circulation for the first time. The authors sought to show how the traditional socio-economic structure and its ancestral segment adapted to the new rules of the Soviet dormitory. The problem of the transformation of the Kazakh village, the forceful modernization of the nomadic population is one of the most burning themes; its multilayered nature allows historians to consider it vertically and horizontally, at the junction of interdisciplinary scientific relations. The proposed publication shows the origins of the destruction of traditional identity and the formation of the Soviet Kazakh nation; the process of social mimicry of the Kazakh village and the formation of Soviet tribalism, as strong tribal relations were incorporated into the political system of the new government; strategies of active/passive resistance of the Kazakh village and the motives of adaptation practices of the “backward” in the eyes of the Bolsheviks tribal Kazakh society. Special attention is paid to the analysis of protest moods and open armed demonstrations, in which tribal authorities and ministers of religious worship played a significant role. The contents indicate a group of characteristic factors of popular armed uprisings, the borderline influence on protest actions is noted, and their priorities are highlighted. In aggregate, the daily behavioral practices of life support of the Kazakh village largely depended on the traditional clan-hierarchical structure, which determined the choice of the format of the adaptation strategy or resistance.

Keywords: Kazakh aul, clan-hierarchical institutions, power modernization, popular uprisings, adaptive practices.

References

- 1 Aleshkin, P.F. (2012). Krestianskoe dvizhenie v Rossii kak protestnoe dvizhenie v usloviakh politiki voennogo kommunizma i ee posledstviia 1918–1922 gg.: k itogam issledovaniia [The Peasant movement in Russia as a protest movement in the conditions of the Policy of war Communism and its consequences of 1918-1922: to the results of the study]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 2 Churkin, V.F. (2013). K voprosu o politicheskikh nastroeniakh rossiiskogo krestianstva v 20-e–nachale 30-kh godov XX v. [On the question of the Political Sentiments of the Russian Peasantry in the 20s - early 30s of the twentieth century]. *Via in tempore. Istorii. Politologiiia — Via in tempore. History. Political Science*, 8 (151), 180–186 [in Russian].
- 3 Filatov, V.V., & Tomarov, A.V. (2019). Protestnoe dvizhenie selskikh zhitelei Uralskoi oblasti vo vtoroi polovine 1920-kh godov [The protest movement of rural residents of the Ural region in the second half of the 1920s]. *Manuskript — The manuscript*, 6, 81–84 [in Russian].
- 4 Berelovich, A., & Danilov, V. (Eds.). (2003). Sovetskaia derevnia glazami VChK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy [The Soviet village through the eyes of the CHEKA–OGPU–NKVD. 1918–1939] [in Russian].
- 5 Viola, L. (2010). Krestianskii bunt v epokhu Stalina: kollektivizatsiia i kultura krestianskogo soprotivleniia [Peasant Revolt in the Stalin Era: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance] [in Russian].
- 6 Gratsiozi, A. (2008). Velikaia krestianskaia voina v SSSR. Bolsheviki i krestiane [The Great Peasant War in the USSR. Bolsheviks and peasants] [in Russian].
- 7 Fitspatrik, Sh. (2001). Stalinskie krestiane. Sotsialnaia istoriia Sovetskoi Rossii v 30-e gody [Stalin's peasants. Social History of Soviet Russia in the 30s: village] [in Russian].
- 8 Edgar, A.L. (2004). Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. Princeton University Press.
- 9 Bullock, P.R., Byford, A., Nun-Ingerflom, C., Ohayon, I., Rubins, M., & Winestein, A. (2013). Loyalties, solidarities and identities in Russian society, history and culture, Vol. 9. UCL School of Slavonic and East European Studies (SSEES).
- 10 Abylkhozhin, Zh.B., Kozybaev, M.K., & Tatimov, M.B. (1989). Kazakhstanskaia tragediia [Kazakhstani tragedy]. *Voprosy istorii — History issues*, 7, 53–71 [in Russian].
- 11 Omarbekov, T. (2018). 1929-1931 zhyldardagy khalyq koterilisteri: Zertteu [Popular uprisings of 1929-1931: a study] [in Kazakh].
- 12 Allaniiazov, T.K., & Taukenov, A.S. (2009). Poslednii rubezh zashchitnikov nomadizma. Istoriiia vooruzhennykh vystuplenii i povstancheskikh dvizhenii v Kazakhstane (1929–1931 gody) [The last frontier of the defenders of nomadism. History of armed manifestations and insurgents in Kazakhstan]. Almaty, OO “OST-XXI vek” [in Russian].
- 13 Gosudarstvennyi arkhiv obshchestvenno-politicheskoi istorii Turkestanskoi oblasti [State archive of socio-political stories of Turkestan region]. — F. 29. — Op. 1. — D. 4 [in Russian].
- 14 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 1689 [in Russian].
- 15 Zhanbossinova, A.S. (2021). Kazakh nomads: the road to socialism. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series*, 1(134), 49-62.

- 16 Gosudarstvennyi arkhiv Zhambylskoi oblasti [State Archive of Zhambyl region]. — F. 11. — Op. 1. — D. 456 [in Russian].
- 17 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 2926 [in Russian].
- 18 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan [Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 475 [in Russian].
- 19 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 2968 [in Russian].
- 20 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan [Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 477 [in Russian].
- 21 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan [Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 474 [in Russian].
- 22 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan [Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 551 [in Russian].
- 23 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan [Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 495 [in Russian].
- 24 Alpyspaeva, G., & Zhuman, G. (2022). Islamskii diskurs v gosudarstvenno-konfessionalnoi politike sovetsoi vlasti v Kazakhstane v 1920–1930-e gg. [Islamic Discourse in the state-confessional policy of the Soviet government in Kazakhstan in the 1920s-1930s] // *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova. Seriya Istoricheskie nauki. Filosofii. Religiovedenie — Bulletin of the L.N. Gumilev ENU. Historical Sciences series. Philosophy. Religious studies, 1(138), 7–24* [in Russian].
- 25 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan [Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 470 [in Russian].
- 26 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan [Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 472 [in Russian].
- 27 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan [Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 461 [in Russian].
- 28 Allaniiazov, T.K. (1999). «Kontrevoliutsiia» v Kazakhstane: Chimbaiskii variant [“Counterrevolution” in Kazakhstan: The Chimbay variant]. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian].

С. Жуматай*, С.К. Кабылтаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kopeev95@mail.ru; uteubaeva81@mail.ru)*

XX ғ.басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Шаймерден Қосшығұлұлының қызметі және атқарған рөлі

Қазіргі тарих ғылымында XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының мәселелерін зерттеу ең өзекті әрі күрделі мәселелердің бірі. Қазақтардың тарихында XX ғасырдың басы ерекше орынға ие. Осы кезеңдегі қазақ халқының қоғамдық-саяси тарихын қарастыру XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қалыптасқан қазақтардың мүддесін қорғаған интеллигенциямен тығыз байланысты. Егер XX ғасырдың тарихына үңілетін болсақ, қазақ интеллигенциясы әйгілі жарқын тұлғалардың қалыптасуына алып келгендігін көруімізге болады және ондай тұлғалардың бірі — Шаймерден Қосшығұлұлы. Шаймерден Қосшығұлұлы екі рет (I-ші және II-ші) Мемлекеттік думаға сайланған, 1906 ж. Бүкілресейлік мұсылман фракциясына және оның бағдарламасын өңдеуге қатысқан. Бұл үлкен қоғамдық-саяси маңызы бар оқиға болып саналады. Сондықтан мақалада Шаймерден Қосшығұлұлының қоғамдық-саяси қызметі қарастырылған және оның атқарған рөліне талдау жасалған.

Кілт сөздер: Шаймерден Қосшығұлұлы, Қазақстан тарихы, I және II Мемлекеттік дума, XX ғ. басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси тарихы, қазақ интеллигенциясы, элита, мұсылман фракциясы.

Кіріспе

Өзімізге белгілі, көптеген жағдайларда Ресей империясындағы XX ғасырдың басталуын «соғыстар және революциялар» кезеңі деп анықтайды. Шынымен, XX ғасырдың алғашқы екі онжылдығының барысында Ресей империясы өзінің тарихи даму бағытын түбегейлі өзгеріске ұшыратқан жаһандық оқиғаларды басынан өткізді. Соның ішінде, 1905-1907 жылдардағы орыс революциясы жеңіліс тапқанымен, оның қазақ қоғамы сана-сезімінің және өлкедегі демократиялық қозғалыстың дамуына ықпалы жоғары болды. Себебі, осы революциялық оқиғалардың әсерінен Қазақстанда барлық әлеуметтік, этникалық және конфессиялық топтардың «оянуы» жүзеге асырылды, саяси партиялар мен қозғалыстар құрылды және қазақ халқының ерен жүйрік ұлдары — әйгілі тұлғалар саяси аренаға шыға бастады. Әрине, діни және саяси көтерілу қазақтардың қоғамдық санасына айтарлықтай өзгерістер енгізіп, отарлауға қарсы бағытталған қоғамдық қозғалыстардың дамуына ықпал етті. Отандық тарихнамада XX ғ. басындағы қазақ дін басыларының қазақ интеллигенциясымен байланыса отырып, саяси үрдістерге араласуы аз зерттелген. Қазақ дін басылары саясаттан алыстамай, харекетшіл әрі белсенді күш ретінде дамыды, олардың сауатты бөлігі отарлауға қарсы талаптармен қатар конфессиялық мәселені жетік түсінді. Шаймерден Қосшығұлұлы сияқты мұсылмандық қызметкерлер орыс тілін білмегеніне қарамастан патша өкіметіне қарсылық танытып, халық арасында үгіт-насихаттар жүргізді. Осы тұрғыдан алғанда Бүкілресейлік мұсылман съездеріне қатысып және Ақмола облысының сайлаушылары атынан Ресей империясында революция толқынымен құрылған Мемлекеттік думаның алғашқы екі шақырылымына да депутат болып сайланған, қазақ қауымына танымал қоғам қайраткері ретінде танылған Шаймерден Қосшығұлұлының қызметі мен атқарған рөлін зерттеудің қажеттілігі бар.

Зерттеу әдісі

Шаймерден Қосшығұлұлының өмірі мен қызметіне қатысы бар материалдарды өңдеу және оған талдау жасау барысында мақала көлемінде қарастырылған мәселенің мәнін ашу үшін тарихи-жүйелілік және тарихи-салыстырмалы әдістері қолданылды. Осымен бірге, Шаймерден Қосшығұлұлының тұлғалық қалыптасуы барысында маңызды рөл атқарған объективті және субъективті жағдайларды қарастыруда жағдаяттық тәсіл қолданылды. III. Қосшығұлұлының өмірі мен қызметін зерттеу барысында кез келген бір жеке тұлға өмірінің тарихын зерттеуде қолданылатын биографиялық әдіс пайдаланылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kopeev95@mail.ru

Мәселені талқылау

Ш. Қосшығұлұлы — Ақмола облысы Көкшетау уезі Қотыркөл болысының тумасы. Ауыл молдасынан хат таныған. Ол бала кезінен бастап мұсылманшылдық пен құқықтың негіздерін оқыған, ал оның қайырымдылық, діни-сенім және әділетсіздікке қатысты пікірлері халық арасында кеңінен тараған. Көкшетаудағы Науан хазірет медресесінде, одан соң Бұхарада сауатын жетілдіреді. Осы кезеңдерде Шаймерден Қосшығұлұлы халық арасында таныла бастап өзіндік беделге ие бола бастайды. Ол белсенді түрде отарлау саясатына, әсіресе патшалық империяның қоныстандыру және аграрлық саясатына қарсылық көрсетті. Себебі ХХ ғ. басында патша өкіметі қазақ жерін басқару бойынша жаңа тәртіптер енгізе бастады және бұл тәртіптердің бірі рухани мекемелер мен мектептерге қатысты болды. Осы кезеңде Ақмола, Петропавл, Көкшетау және Павлодар облыстарында мешіттер жабылып, молдаларға шариғат бойынша қызмет көрсетуге тиым салынды.

1900 ж. патша билігінің өкілдері халықты ислам дінінен бас тартып, христиан дінін қабылдауға мәжбүрлеу мақсатында Көкшетауға келген. Осы орайда Троицкий Көкшетау уезінің билерін жинап, оларды *«Вы, киргизы, раньше жили по закону мусульман – шариату. Это – устаревший устав. Теперь проповедники шариатского закона, муллы будут привлекаться к наказанию» [1]* деген жарғымен таныстырады. Осымен бірге, Троицкий ашық түрде алдын-ала даярланған кресттерді таратып, жергілікті халықты күшпен шоқындыруға ұмтылыс жасаған. Шіркеу қызметкерінің пікірі бойынша Ресей империясының халқы бір дінге сену қажет болған. Бұны жүзеге асыру үшін орыс тіліне назар бөлінген, яғни оқушылар өзара тек қана орыс тілінде сөйлеу қажет болған [1]. Шаймерден Қосшығұлұлы өзінің ұстазы Науанмен бірге жоғарыда аталған жарғыға қарсылық танытады. Олр халыққа бұл саясаттың дұрыс еместігін түсіндіріп, мұсылмандықты сақтап қалу шараларын жүргізеді. Атап айтқанда, олар патша атына хат жазып, қол жинаумен айналыса бастайды және облыстың танымал тұлғаларына, қолдау көрсету жөніндегі хаттар жазған. Мысалы 1903 ж. Абай Құнанбаевқа патшалық тәртіптің содыр саясаты туралы, осыған бүкіл қазақ болып тізеге тізе қоса отырып, қарсы шығу туралы екі рет хат жазған. Осындай әрекеттері үшін Ш. Қосшығұлұлы патшалық өкімет тарабынан тінтуге алынады және тінту барысында Ш. Қосшығұлұлының қалтасынан Семей губерниясына жіберген хатының пошта түбіртегі, осымен бірге Көкшетау мешітінен күмәнді 164 кітап пен қолжазбалар шығады. Ш. Қосшығұлұлының Абай Құнанбаевқа жазған хатының мазмұнын тексеру мақсатында Ақмола облысының генерал-губернаторы Романов келесідей бұйрық шығарады: *«У Косшыгулова нашлись почтовые квитанции. Он 6 июня 1902 года отправил письма Садвакасу Шорманову в Батовске и Кеншинову в Зайсане, 7 марта 1903 года Кунанбаеву в Семипалатинске. Надо провести обыск. Романов, генерал-губернатор Акмолинской области» [2].*

Әрине, Н. Таласов пен Ш. Қосшығұлұлы, басқада билер мен молдалар Ресейдің отарлау саясатына қарсылық танытып, қазақ қоғамын тұтастай қамтитын тәуелсіз діни ұйым құруға талпыныс жасады, сондықтан олар қазақ қоғамында құрметпен танылған Абай Құнанбаевқа үлкен үміт артты. Ал, патша өкіметі Шаймерденнің Абайға жазған хатын Петербургтен бастап Абайдың ауылына дейін аңду жүйесін құрады. Нәтижесінде, 1903 ж. сәуірінде Семей уезінің басқарушысы Навроцкий бастаған әскери жасақ Абай Құнанбаевтың ауылын қоршауға алып, ақынды тергеген. Бұл жөнінде Навроцкийдің қаулысында: *«23 апреля 1903 года. Я, начальник Семипалатинского уезда Навроцкий, с целью выполнения задания военного губернатора Семипалатинской области № 111 от 18 апреля 1903 года прибыл в Чингизскую волость в аул киргиза Ибрагима Кунанбаева. Согласно вышеуказанному заданию господина губернатора тщательно провел обыск зимовья и дома Кунанбаева... Во время обыска Ибрагима Кунанбаева на мой вопрос «Не получал ли ты какого-либо письма из Кокчетав?» — Кунанбаев ответил так: «Этой зимой, два месяца назад, получил от неизвестного человека заказное письмо. Ответ просил написать на имя Зайта Баширова. Неизвестный человек в письме просит помочь почётному казаку Семипалатинской области Кунанбаева оказать содействие перед правительственными органами в организации духовного собрания мусульман казахов» [3]* деп көрсеткен.

Осылардың нәтижесінде, 1903 ж. Көкшетау уезінде Ресейдің отарлау саясатына қарсылық білдіру туралы үндеухат таратқаны үшін Ш. Қосшығұлұлы сотқа тартылады. Сот келесідей шешім шығарады: *«...рассмотрев обстоятельства дела муллы Таласова и содержащегося под стражей помощника муллы Косшыгулова, постановить: выслать названных двух лиц в Восточную Сибирь в местность по усмотрению Иркутского генерал-губернатора под гласный надзор сроком: Коцегулова на 5 лет, Таласова на 3 года, считая срок с 12 июня 1903 года» [4].* Шаймерден Қосшығұлұлының мұнан кейінгі өмірі шырғалаң оқиғаларға толы болды. Ә. Бөкейхан мен М. Сердалин жауапты орындардың

есіктерін күзетіп, орыс ғалымдарының ақыл-кеңестерін тыңдап жүріп, бірнеше министрдің қабылдауында болады. Осы еңбектері зая кетпей, Шаймерден мен Наурызбайды абақтыдан 1905 ж. босатып алады. Олар осы жылы М. Тынышбайұлы, С. Шипабекұлы сияқты қайраткерлермен бірге Петербургке барып, патша өкіметіне қарсы шеруге шығады. Осыдан кейін Нижний Новгород қаласында ашылған Жалпыресейлік мұсылмандар съезіне қатысады.

XX ғасырдың басында мұсылман халықтары мұсылмандардың Бүкілресейлік съездерін өткізе бастады. Мұсылмандардың алғашқы съезі 1905 жылы 15 тамызда Нижний Новгородта өтті. Бұл съезге Түркістан, Сібір өлкесінен, Кавказ бен Қырымнан 150-ге жуық делегат қатысты. И. Гаспринскийдің төрағалығымен өткен бұл құпия съезде делегаттар патша билігінің отаршылдық саясатын, мұсылмандардың құқықтарын шектеуді сынға алды. Ресей азаматтарының тіліне, дініне, ұлтына, жынысына қарамастан тең құқықты талап ету туралы шешім қабылданды.

1906 жылы 15-23 қаңтарда Санкт-Петербургте өткен мұсылмандардың екінші Бүкілресейлік съезіне Ш. Қосшығұлов, С. Жантөрин, Ө. Танашев, М. Оразаев және қазақ зиялыларының басқа да өкілдері қатысты. Мұндай съезді өткізуге рұқсаттың болмауына байланысты жиналыстар қонақүйлерде, пәтерлерде құпия түрде өтті. Күн тәртібінде Ресей мұсылмандарының саяси органын ұйымдастыру мәселесі талқыланды. Делегаттардың шешімімен бұл ұйым «Ресей мұсылмандарының одағы» («Иттифак ул-муслимин») деп аталды. Жарғыға сәйкес, 16 қалада партия бөлімшелерін ашу туралы шешім қабылданды, олардың арасында Орынбор, Астрахань, Қызылжар, Семей, Верный, Ташкент, Ашхабад болды.

Патша билігінің рұқсаты бойынша Мұсылмандардың үшінші бүкілресейлік съезі 1906 жылы Нижний Новгородта өтті. Бұл съезге қазақ зиялыларының өкілдері Ш. Қосшығұлов, С. Жантөрин, Ж. Алдоңғаров, Н. Сүлейменов қатысты. Шаймерден Қосшығұлов партия бағдарламасын әзірлеу жөніндегі комиссияның құрамына сайланды. Съезде бұл құжат қабылданды және «орыс мұсылмандары одағы» кадеттер партиясы сияқты жерге жеке меншікті қолдағанына қарамастан, бірақ мұсылман халықтарының мүдделерін қорғау және орыс шаруаларының алыс аймақтарға қоныс аударуын тоқтату қажеттілігін білдірді. Партия басшылығының құрамына А. Топчибашев, И. Гаспринский, А. Ибрагимов, М. Бигиев, Ш. Қосшығұлов және С. Жантөрин сайланды.

Осылайша Шаймерден Қосшығұлұлының қатысуымен мұсылмандық қозғалыс деңгейіндегі съездер жер, дін және оқу-ағарту, жергілікті басқару, Ресейдің мемлекеттік құрылымы туралы мәселелерді қарап, талқылап отырды. Әсіресе мемлекеттік, оның құрылымы түрі жайында үлкен пікірталастар орын алды. Мұның өзі мұсылмандық қозғалыстың іс-әрекетінің бағыт-бағдарын анық көрсетіп берді.

Ш. Қосшығұлұлының мұнан кейінгі қызметі Дала өлкесіндегі I және II Мемлекеттің Думамен байланысты болды. Өзімізге белгілі, XX ғ. басында Ресейдің қоғамдық-саяси өмірінде күрделі оқиғалар мен елеулі өзгерістер орын алды. Соның ішінде назар аударарлық мәселе — буржуазиялық демократиялық даму жолына бағытталған өзгерістер, яғни Мемлекеттік думаның шақырылуы болды. Себебі мұндай Жоғары заң шығарушы органның 1905-2017 жж. арасындағы қызметі Ресей тарихында, оның құрамына кірген халықтардың өмірінде айтарлықтай із қалдырған демократиялық идеяның көрінісі болды. Дума Ресейде құрылған партия фракцияларының және ұлт аймақтардағы ұлт азаттық қозғалыстардың өкілдерінің бас қосқан маңызды мәселелерді талқылайтын бірден бір өкілетті форумға айналды. Шаймерден Қосшығұлұлының қоғамдық-саяси қызметі осы Мемлекеттік думаның I-ші және II-ші шақырылымымен тығыз байланысты болды. Атап айтқанда, 1906 ж. маусымда Дала өлкесі халықтарының арасынан I Мемлекеттік думаға депутаттарды сайлау өтті. Көкшетауда өткен Ақмола облысы сайлаушыларының жиналысы нәтижесінде Думадағы қазақ халқының өкілі ретінде көкшетаулық молда Шаймерден Қосшығұлұлы сайланды. Әрине, Ақмола облысынан қазақтардың I Мемлекеттік думаға сайлануы күрделі жағдайда өтті. Көкшетауда өткен депутат сайлауына алты адам қатысып, 36 жасар Шаймерден Қосшығұлұлы 94 дауыспен жеңіске жеткен [5; 79]. I Дума шеңберіндегі Шаймерден Қосшығұлұлының қызметі үкіметтің және оның жекелеген мүшелерінің саясатын сынға алумен, комиссия сайлаумен және патша үкіметіне жауап сөздерін даярлаумен және сонымен бірге I Думаның көтерген негізгі мәселесі аграрлық саламен тығыз байланысты болды. Ол өз жерлестерінің арасында көшпелі халықтардың мүдделерін отарлау мен қоныстандырудан қорғаумен ерекшеленді. I Думаның 1906 жылдың сәуірінен бастап шілдеге дейін қысқа уақыт жұмыс жасағанына қарамастан, оның қызметі Ресей империясының саяси дамуының маңызды факторына айналып, қоғамдық өмірдің көптеген салаларына өзінің ықпалын тигізді.

1907 жылдың қаңтар-ақпан айларында Дала өлкесінде ІІ Мемлекеттік думаға сайлау жұмыстары өтті. Сайлаудың нәтижесінде ІІ Думаға Ақмола облысынан екінші рет Ш. Қосшығұлұлы, Семей облысынан Т. Нурекенов, Семей облысының орыс халықтарынан Н.Я. Коншин, Сібір казак әскері атынан И.П. Лаптев, Ақмола облысының орыс халықтары арасынан социал-демократ А.К. Виноградов сайланды [5; 41]. ІІ Думада да сайланған депутаттар Ресейде аграрлық реформаны жүргізу, дін бостандығы мен демократиялық қайта құрулар мәселесі көтерілді.

Осылайша І-ші және ІІ-ші Мемлекеттік думаға сайлау алдындағы кампаниялар және сайлаудың нәтижелері Дала өлкесі халықтары мен Ш. Қосшығұлұлының демократиялық өзгерістерге деген қызығушылықтары мен талпыныстарын көрсетіп берді. Бұл өз кезегінде патша өкіметінің тарабынан жүзеге асырылған сайлау құқықтарының қысқартылуына және келтірілген кедергілерге қарамастан І және ІІ Думаға Ш. Қосшығұлұлы сияқты халық арасында беделі бар және патшалық Ресейдің әлеуметтік-саяси құрылысының қайта құрылуын қалаған жеке тұлғалардың сайлануына ықпал етті. Ш. Қосшығұлұлы сайлаушылардың жүктеген аманатын жүзеге асыруға және өздерінің міндеті мен көзқарастарына берік болды.

Осымен бірге, ислам әлемін біріктіру, білім-ғылымды насихаттау, ұлттық автономиялардың негізін қалауды мақсат еткен «Серке» газетінің редакторы ретіндегі Ш. Қосшығұлұлының қызметі маңызды. «Серке» газетінің шығу тарихы туралы «Айқап» журналының редакторы Мұхамеджан Сералиннің 1911 жылы журнал оқырмандарына арнап жазған мақаласында: «1907 жылы ІІ Мемлекеттік думаның мүшесі Шаймерден Қосшығұлұлының ыжтиһаты менен Петербурда «Серке» есімді журналы шыға бастап еді, ұзаққа бармай, үкімет тарапынан тоқтатылды» деп көрсетілген [6]. Бас редактор — Ш. Қосшығұлұлының айтуы бойынша, газеттің аты неліктен «Серке» деп аталған себебі, ол боранда қой бастайтын көсем мағынасында қолданылатын ұғым. Ол «Улфат» газетінің 67-санына қосымша болып шықты. Газет шыққаннан кейін бірнеше күн өткеннен кейін полиция келіп, баспадағы бүкіл даналарын жинап, құлыптап кетеді. Ақпараттарға сүйенсек «Серке» газетіне жазылған кейбір мақалаларда қазақ халқын үкіметке қарсы үгіттеу бар, содан ұсталды, — деп жазылған. Барлық қиындықтарды еңсере отырып, «Серке» газетінің негізін қалаушылар прагматикалық білімді және көреген бола білді. Сондай-ақ мақсаттар мен міндеттерді күш қолданбайтын қарсылық пен күрес жолымен қолданыстағы құрылым шеңберінде жүзеге асыруға тырысты. Дегенмен, отаршылдық империялық тәртіпте өмір сүре отырып, аталған газет өз қызметін тоқтатты. Шаймерден Қосшығұлұлының бастауымен шыққан «Серке» газетінің түпкі мақсаты елдің жағдайын ойлаған, ұлт мүддесі үшін күрескен зиялы қауымның саналы іс-әрекетінің салдарынан дүниеге келген ұлттық бағыттағы саяси басылым. Сондықтан «Серке» газеті секілді қазақ тілінде және биресми газет шығуы ұлт және оның мүддесі үшін тарихи маңызы өте зор.

1917-1919 жж. Шаймерден Қосшығұлұлының қызметі Алаш қозғалысымен байланысты болды. Осы себептен, кеңес үкіметі құрылғаннан соң ол коммунистік идеологияның жауы ретінде танылып, қудалауға ұшырайды. 1931 ж. үш жылға қамауға алынып, жер аударды. 1932 ж. Омбыға таяу жердегі Марияновка станциясы маңында қайтыс болады. Өкінішке орай, ұзақ жылдар бойы Шаймерден Қосшығұлұлының есімі ұмытылып келді. Оның есімі 1989 ж. 19 қыркүйектегі Көкшетау облыстық сотының қаулысына сәйкес толық ақталды.

Қорытынды

XX ғ. басындағы Қазақстанның саяси-қоғамдық өміріндегі Шаймерден Қосшығұлұлының атқарған қызметі мен рөлі жоғары. Ол қазақтардың арасында айтарлықтай қадірлі тұлғалардың, қазақ жерінің шынайы патриоты және өлкедегі мұсылманшылдықты қорғаған ұлы тұлғалардың бірі. Ақмола облысының атынан І және ІІ Мемлекеттік думаға алғашқылардың бірі болып сайланып, күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелер, соның ішінде аграрлық реформаны жүргізу, дін бостандығы мен демократиялық қайта құрулар үшін күресті. Сондықтан Ресейдің І және ІІ Мемлекеттік дума жұмысына қатысып, онда қазақ халқының мүддесін қорғаған халқымыздың үздік өкілдерінің, соның ішінде Ш. Қосшығұлұлының қызметі Қазақстан тарихында өзіндік маңызды орынға ие.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Год мыши в истории Казахстана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/4622>.
- 2 ЦГА РК. — Ф. 369. — Оп. 17. — Д. 871. — Л. 35.

3 Обыск или характеристика, оставленная в истории. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://daz.asia/ru/obysk-ili-harakteristika-ostavlennaya-v-istorii/>.

4 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 938.

5 Буктургутова Р.С. Общественное движение в Степном крае в конце XIX–начале XX вв.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / Р.С. Буктургутова. — Омск, 2007. — 51 с.

6 Мулла Шайке. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/3885>.

С. Жуматай, С.К. Кабылтаева

Роль и деятельность Шаймердена Косшыгулова в общественно-политической жизни Казахстана в начале XX века

Осмысление проблемы истории Казахстана в начале XX века является одним из актуальнейших, сложнейших и во многом противоречивых вопросов современной исторической науки. Начало XX века в истории казахов занимает особое место. Широкое рассмотрение вопросов общественно-политической истории казахского народа тесно связано с элитой, формировавшейся в конце XIX–начале XX веков, интеллигенцией, представляющей интересы казахского народа. При внимательном изучении истории XX столетия видно, что казахская интеллигенция породила немало выдающихся ярких личностей, и одним из таких ярких представителей является Шаймерден Косшыгулов. Ш. Косшыгулов дважды избирался в Государственную думу, в 1906 году участвовал во Всероссийской мусульманской фракции и в разработке ее программы, что является событием большого общественно-политического значения. В связи с этим в статье рассмотрены общественно-политическая деятельность и роль Шаймердена Косшыгулова.

Ключевые слова: Шаймерден Косшыгулов, история Казахстана, I и II Государственная дума, общественно-политическая история Казахстана в начале XX века, казахская интеллигенция, элита, мусульманская фракция.

S. Zhumatay, S.K. Kabyltayeva

The role and activities of Shaimerden Kosshygulov in the social and political life of Kazakhstan in the early twentieth century

Understanding the problems of the history of Kazakhstan at the beginning of the 20th century is one of the most urgent, complex and in many ways controversial issues of modern historical science. The beginning of the 20th century occupies a special place in the history of the Kazakhs. A broad consideration of the issues of the socio-political history of the Kazakh people is closely connected with the elite, which was formed in the late nineteenth and early twentieth centuries, the intelligentsia, representing the interests of the Kazakh people. If you look closely at the history of the twentieth century, then the Kazakh intelligentsia gave birth to many outstanding bright personalities, and one of them is Shaimerden Kosshygulov. Sh. Kosshygulov was twice elected to the State Duma, in 1906 he participated in the All-Russian Muslim faction and in the development of its program, which is an event of great social and political significance. In this regard, the article deals with the socio-political activities of Shaimerden Kosshygulov.

Key words: Shaimerden Kosshygulov, history of Kazakhstan, I and II State Duma, socio-political history of Kazakhstan in the early twentieth century, Kazakh intelligentsia, elite, Muslim faction.

References

1 God myshi v istorii Kazakhstana [Years of mice in the history of Kazakhstan]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/4622> [in Russian].

2 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 369. — Op. 17. — D. 871. — L. 35 [in Russian].

3 Obysk ili kharakteristika, ostavlennaiia v istorii [Obysk or characteristics left in history]. Retrieved from <https://daz.asia/ru/obysk-ili-harakteristika-ostavlennaya-v-istorii/> [in Russian].

4 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Op. 1. — D. 938 [in Russian].

5 Bukturgutova, R.S. (2007). Obshchestvennoe dvizhenie v Stepnom krae v kontse XIX–nachale XX vv. [Social Movement in the Steppe Territory in the late 19th — early 20th centuries]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Omsk [in Russian].

6 Mulla Shaikhe [Mulla Shaikhe]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/3885> [in Russian].

Р.М. Жумашев, А.Қ. Мейрамбеков*

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru; greatvoron8@gmail.com)

XX ғ. екінші жартысы – XXI ғ. басындағы француз тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті

Мақалада француз ғалымдарының Қазақстанға қатысты тарихнамасына талдау жасалған. XX ғ. екінші жартысынан бастап қазіргі уақытқа дейін жетекші француз зерттеушілерінің жұмыстары зерттелген. Авторлар тарихнаманы тарихи білімнің жинақталу тарихын, тарихи ойдың дамуы мен зерттеу әдістемесін, ғалымдардың тарихи еңбектері мен өмірбаянының құрылу тарихын, ғылыми мекемелердің тарихын, тарихи білім беруді ұйымдастыру мен тарихи білімнің таралуын зерттейтін арнайы тарихи пән ретінде қарастырған. Мақаланың негізгі мақсаты зерттеушілерді ғылыми ортамен, қазіргі оқырмандар қауымдастығымен таныстыру. Сонымен қатар XX ғасырдан бастап XXI ғасырдың басына дейінгі кезеңдегі қазақтардың мәдениеті, дәстүрлері, діни сенімдері туралы жазған француз зерттеушілерінің шығармаларына ғылыми талдау жүргізілген. Ғылыми зерттеудің теориясы мен әдіснамасы бойынша негізінен тарихизм, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері пайдаланылды. Соғыстан кейінгі жылдары француздық кеңесология әлемдік тарихнамада лайықты орын алу құқығын дәлелдеді, тек батыс елдерінде ғана емес, бұрынғы Кеңес Одағы елдерінде де сұранысқа ие болды. Талдаудың ең дәлдігі мен тереңдігі Элен Каррер д'Анкосс, Александр Беннигсен, Венсан Монтей, Ален Блюм, Изабель Охайон, Марлен Ларуэль жұмыстарында ерекшеленді. Мақаланы жазу басында кеңестік, соның ішінде Қазақстан тарихын зерттеушілердің кітаптары мен ғылыми мақалалары негізге алынды.

Кілт сөздер: кеңес мәдениеті, қазақ шаруашылығы, дәстүрлер, діни нанымдар, мәдени және өркениеттік трансформация, француз тарихнамасы, посткеңестік елдер, Орталық Азия.

Kipicne

Халықаралық қатынастар жүйесіндегі геокеңестіктік теорияларға жүгіну бірқатар факторларға байланысты, олардың негізгілері:

- нақты мемлекеттердің сыртқы саяси векторын айқындау қажеттілігі;
- жекелеген елдерді немесе елдер топтарын өңірлік немесе жаһандық ауқымда кеңестікте жайғастыруға субъективті қажеттілік;
- күш орталықтарын жаһандық орналастырудағы өзгерістерді тиісті мемлекеттердің немесе олардың бірлестіктерінің қолданыстағы саяси, әскери-стратегиялық және экономикалық мүмкіндіктері тұрғысынан сыртқы саясаттың қажеттіліктерімен үйлестіру талабы.

Осы мақалада кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениетін қарастырамыз. Мақаланың атауынан көрініп тұрғандай, біз француз ғалымдарының Қазақстан мәдениеті туралы тарихнамасын тұтастай алғанда, оның ішінде — XX ғ. екінші жартысынан бастап қазіргі уақытқа дейін талдаймыз.

Француз авторларын қызықтыратын негізгі тақырыптар:

- өңірде жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы;
- мемлекеттілікті құру;
- олардың халықаралық жағдайы, геосаяси ортасы, Ресеймен және бір-бірімен қарым-қатынасы;
- аймақтағы жетекші державалардың саясаты;
- исламның әсері, қауіпсіздік мәселелері және т.б., яғни шетелдік мамандарды посткеңестік Орталық Азияның саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірінің барлық жақтары қызықтырады.

Мақалада ұсынылған саясаттану әдебиеті біз үшін ең алдымен дәстүрлі қоғамдағы өзгерістерді, демографиялық және мәдени-өркениеттік трансформацияны, ислам мәселелерін, яғни дәстүрлі шығыстану тақырыбын қозғайтын тақырыптар тұрғысынан қызығушылық тудырады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: greatvoron8@gmail.com

Бақылау және талқылау

1950 жылдардың басында кеңес исламының көрнекті зерттеушілері Элен Каррер д'Анкосс және Александр Беннигсен өздерін саясаттанушы ретінде жариялады. Олардың алғашқы еңбектері саяси сипатта болды, бірақ сол кездің өзінде оларда 1970-1980 жылдардағы Орталық Азия бойынша Батыс әдебиетінде жетекші орын алған болашақ «ұлтшылдық» концепциясының элементтері болды. Бірақ бұл авторлар да өздерін тамаша тарихшы деп жариялады: Элен Каррер д'Анкосс өзінің «Ресей империясының мұсылмандары арасындағы реформалар мен революция: 1867-1924 жж. Бұхара» атты кітабымен көзге түсті.

Бұл қызықты жұмыстан екі қорытынды шығады: мүлде артта қалған және кедей бұқара жаңашылдарға еруден бас тартып, ең дәстүрлі консерватизмге бет бұруды жөн көреді [1].

Каррер д'Анкосс 1960-70 жылдары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Түркістан тарихының әртүрлі аспектілерін қамтыған көптеген мақалалар жариялады. Мысалы, 1973 жылы «Коммунистік елдердегі дін» журналында жарияланған «Кеңес Одағындағы ислам: модернизация әрекеттері» мақаласында автор: «Исламның өмір сүру қабілеті осы уақытқа дейін ең алдымен екі фактормен түсіндірілді: жойылып бара жатқан ұрпақтың сеніміне және ұлттық және діни сезімдердің сәйкес келуіне байланысты. Исламды модернизациялаудың және осылайша қайта жандандырудың қазіргі әрекеті бірнеше мақсатты көздейді: ислам дінінің діндарларды түсінудегі терең және жанды мағынасын қалпына келтіру, оны қазіргі әлемдегі практикасына кедергі келтіретін барлық ресми ережелерден арылту; КСРО-да тәжірибе жасағандарды және оны жасамайтындарды біріктіретін күшті ислам қауымдастығын құру, осылайша ислам халқының бірлігін растау; кеңестік үкіметінің әлемдік ислам қауымдастығымен ынтымақтастығын бекіту. Бұрынғыдай, бұл әрекеттің рухани мен уақытша жағы тығыз байланысты, бірақ жаңа жолмен қазіргі проблемаларға көбірек бейімделген. Қазіргі саяси және экономикалық жағдайлары туралы ойлана отырып, ұлттық және халықаралық деңгейде қоғамның жеке жақсаруы мен модернизациясы үшін күрес өзара байланысты деп тұжырымдай отырып, ислам лидерлері өздерін исламға жататын деп санайтындардың барлығына мұсылман болуға және олардың исламға жататындығын мәлімдеуге нақты себеп береді. Кеңестік исламның соңғы эволюциясы жалпы мұсылмандар арасында ерекше құбылыс. Бұл тенденциялардың дамуы, егер оларға жалғасуға рұқсат етілсе, кеңестік исламды қайта өрлеу орталығы және бүкіл ислам әлеміне үлгі етеді. Бұл барлық діндердің айқын жауы социалистік мемлекет үшін таңқаларлық емес пе?» [2; 19].

Келесі онжылдықтарда зерттеуші негізінен саясаттанушы ретінде, әртүрлі жанрларда жұмыс істеуді жалғастырды. Оның шығармашылығының шыңы — «Бөлінген империя: КСРО-дағы халықтардың көтерілісі» (1978) атты сенсациялық кітабы, онда автор Кеңес Одағының ыдырауы мен оның сипатын дәл болжаған.

Автор өзінің талдауын патша империясының осы гетерогенді популяциясына қатысты кеңес үкіметі қабылдаған қатынастар мен шешімдерді қарастырудан бастайды. Федералды жобаның тарихынан бастап жаңа империялық жүйеге немесе Ресей ұлтына үстемдік ете отырып, біз АҚШ-тың ұлттық саясатының бірыңғай бағыты жоқ екенін көреміз. Ленин аллогендерді тәрбиелеуге тырысты, Сталин оларды зорлық-зомбылыққа бағындырды, ал Хрущев оларды саяси және экономикалық рационализм саясатымен азғырды.

Саяси және әскери билік пен тілдерге арналған екі тарауда олардың осы саясаттағы рөлі ғана емес, сонымен бірге билік құрылымының славян фаворитизмімен және кеңестік қоғамның көптілді құрамымен орталыққа бағытталған салдары қарастырылады. Алдыңғы тараулардағыдай, мадам Каррер д'Анкосс кеңестік саясаттың әрекеті мен енжарлығын таратады.

Соңғы екі тарауда исламға және оның әлеуметтік әсеріне ерекше назар аударып отырып, дін мен ұлттық сезімнің рөлі қарастырылады.

Қорытынды осы зерттеуде айқын көрінетін нәрсені тұжырымдайды, кеңес қоғамының гомогенизациясына қол жеткізілген жоқ. Керісінше, автор кеңестік идеология мен оның институттарының нақты шеңбері аясында ұлттық бекіту барған сайын күшейе түсуде деген қорытындыға келеді [3].

Көптеген жылдар бойы Каррер д'Анкосс Халықаралық зерттеулер орталығын басқарды және КСРО ыдырағаннан кейін Француз академиясының мүшесі болды.

Саясаттанушы және тарихшы ретінде Александр Беннигсен (1913-1988) де танымал, ол 1950 жылдан бастап қырық жылға жуық уақыт бойы Ресей мен КСРО-дағы ислам, жәдидшілдік қозғалысы, Түркістанды орыс жаулап алу тарихы, большевиктік Ресейдегі мұсылмандардың рөлі, кеңестік мұсылмандардың қазіргі жағдайы сияқты мәселелер бойынша 200-ден астам еңбектер жазды. Бен-

нигсеннің және оның әріптестерінің еңбектері Орта Азия мен Қазақстанның тарихы мен кеңес дәуіріндегі жағдайының барлық аспектілерін қамтиды. Осыған ұқсас дереккөздер кешенін Беннигсен мен Лемерсье-Келькеже «Кеңес Одағындағы ислам» [4] және «Мұсылман ұлттық коммунизмінің» тарихы туралы бірқатар басқа кітаптарын жасау үшін қолданған. Ресей империясының түркі-мұсылман халықтарының, содан кейін КСРО тарихындағы екі құбылысты — исламның рөлі мен ұлттық коммунизмнің әсерін қолданып, Беннигсен және оның әріптестері (Франциядағы Ш. Лемерсье-Келькеже, Англиядағы С. Эндерс-Уимбуш және М. Броксап, АҚШ-тағы П. Хенце) «ұлтшылдық» тұжырымдамасын жасады және оның көмегімен Батыс саясаттану ғылыми Кеңес Одағының қайта құрылуы мен ыдырауының қызу оқиғаларымен кездесті.

Кеңес режиміне қарсы тұрудың маңызды элементі ретіндегі исламның рөлі Беннигсен мен Лемерсье-Келькеждің «Сопылар мен комиссарлар» атты тағы бір еңбегінде (1986 ж., Беннигсен — Уимбуштың бірлескен авторлығындағы ағылшын нұсқасында) одан да айқын көрінді. Бұл жұмыста сопылықтың әсеріне және сопылық бауырластықтардың қызметіне баса назар аударылады [5]. Мұнда авторлар тек саясаттанушылар мен тарихшылар ретінде ғана емес, сонымен бірге білімді шығыстанушылар ретінде де өнер көрсетті. «Ұлтшылдық» тұжырымдамасының күшеюіне 1978-1979 жылдардағы Иран мен Ауғанстандағы оқиғалар әсер еткені сөзсіз. Осы сәттен бастап Орта Азия Кеңес империясының ең ықтимал жоюшысы ретінде қарастырылды. Қазіргі уақытта Беннигсен мен оның әріптестері жасаған «ұлтшылдық» тұжырымдамасының күшті және әлсіз жақтары айқын көрінеді, бірақ А. Беннигсеннің Франция мен Батыстағы Орта Азия тарихын зерттеуге қосқан үлесі даусыз. А. Беннигсен ұзақ уақыт бойы қоғамдық ғылымдар институтын басқарды, Сорбонна мен Чикаго университетінде курс оқыды, ғылыми мектеп құрды және Франция, Англия және АҚШ-та көптеген шәкірттер тәрбиеледі.

1989 жылы А. Беннигсеннің П. Хенце, С. Эндерс-Уимбуш және Джордж К. Танхэммен бірігіп жазған кітабы жарық көрді. «Кеңес стратегиясы және ислам» атты зерттеудің бірінші бөлімінде авторлар кеңес басшылары мұсылман әлеміндегі мақсаттарына өз үйіндегі исламның беделін түсіру мен бейтараптандырудың жүйелі саясатына нұқсан келтірместен, көмектесетін стратегияны әзірлеу кезінде кездескен проблемаларды көрсетуге тырысады.

Кеңес Одағы үлкен мұсылман халқы мен Исламтану орталықтары мен мешіттер желісінің арқасында мұсылман елі атағына үміткер еді, бірақ 1941 жылға қарай ол мешіттердің санын тек 1000-ға дейін азайтты (1920 жылы олардың саны 25000-30000 болды), барлық 14 500 діни мектепті жауып тастады және жалпы 47000 діни қызметкердің 45000-ның жойды [6; 22]. Осылайша, «Ислам қаруы» екі жақты болды. Оны батыс билігіне қарсы, содан кейін мұсылман елдеріндегі батыс империализміне қарсы қолдануға болушы еді (бұл ынталандырылды) немесе оны мұсылман халқы үйде орыс / кеңестік империализмге қарсы қолдануы мүмкін еді (бұл мүлдем құпталмады).

Екінші бөлімде авторлар ислам стратегиясының Мысырда, Ніл алқабында, Африка мүйізінде және Араб түбегінде қолданылуын қарастыруға уәде береді. Бірақ нәтижесінде — бұл исламдық қаруды қолдану шамалы болып көрінетін осы салаларға қатысты кеңестік саясаттың қысқаша мазмұны. Олар кеңестік құпия және жасырын операцияларға көбірек көңіл бөлу керек деп санайды. Осыған байланысты олар көбінесе опасыздыққа, кеңестік барлау офицері Владимир Сахаровтың естеліктеріне сүйенеді. Зерттеушілерге пайдалы болуы мүмкін Ислам конференцияларына қатысқан студенттермен және делегациялармен пікір алмасу туралы бірнеше қызықты қосымшалар енгізілген [6; 180].

Франция эмиграциясында ұзақ уақыт тұрған (1926 жылдан 1940 жылға дейін) қазақ және түрік саяси қайраткері Мұстафа Шоқайдың (1890-1941) әдеби мұрасы болашақ ортаазиялық әдебиеттің маңызды көздерінің бірі болды. Оның «Орта Азиядағы кеңестердің жанында» (1928 ж.; орыс тілді Париж басылымында — «Түркістан кеңестердің қол астында», 1935) антикоммунистік памфлеті Қазақстандағы және басқа да Орта Азия республикаларындағы жағдайға назар аударды. Шоқайдың арқасында Батыс әдебиетінде «Кеңестік отаршылдық» ұғымы бекітілді. Ол Орта Азия республикалары КСРО-ның отарлары, индустриалды аймақтардың шикізат қосымшалары және саяси негізсіз деген тезиске негізделді. Әдетте, бұл тарихшылар кеңес дәуіріндегі аймақтық республикалардың позициясының отарлық сипатын атап өту үшін 1917 жылға дейін орыс отаршылдық билігінің тәжірибесіне жүгінді. Кеңесологияға шығыстану пәнінен келген зерттеушінің типтік тұлғасын исламология саласындағы еңбектерімен танымал Винсент Монтейлді деп атауға болады. Оның «Кеңестік мұсылмандар» кітабы үлкен резонанс тудырды.

Бұл жұмыс Масперода жарияланған Александр Беннигсеннің әйгілі және жақсы құжатталған зерттеуі сияқты, басқа да маңызды зерттеулерді толықтырады және кеңейтеді. Алайда, исламды қа-

былдаған Винсент Мансур Монтейлдің жұмысы мұсылман әлемімен қара Африкадан Индонезия мен Жерорта теңізіне дейінгі жаһандық деңгейде тығыз байланыста болуымен ерекшеленеді. Қазіргі уақытта КСРО халқының бестен бір бөлігін және ертең үштен бірін құрайтын кеңес мұсылмандары үшін Мансур Монтейл негізгі сұрақтар қояды: олардың демографиялық салмағы ғана емес, сонымен бірге олардың Кеңес Одағындағы экономикалық және саяси ықпалы, сонымен бірге олардың халыққа әсері, Түркиядан, Ираннан, Ауғанстаннан және Қытайдан келген «дауыл аймағына» шекаралас серіктестерімен қарым-қатынас. Оқырман осы кітаптан әлемнің осы аймағын түсіну үшін қажетті ақпаратты, талдауларды, карталар мен иллюстрацияларды табады.

Автордың жұмысы, ең алдымен, өте құжатталған ақпарат болып табылады, оның мақсаты оқырманға 1978 жылы Элен Каррер д'Анкосстың («Бөлінген империя») кітабынан басталған полемика туралы пікір білдіруге мүмкіндік беру: ислам жақын арада қауіп төндіретін орталықтан тепкіш күш пе? [7].

Француз авторларының Орталық Азияны зерттеуіне француздық Орталық Азияны зерттеу институты (IFEAC) үлкен үлес қосты. Ол 1993 жылы құрылды, Францияның Сыртқы Істер министрлігінің әкімшілік бағынысында жұмыс істейді және CNRS (UAR 3140) бөлімі мен зерттеу бөлімі мәртебесін алды. IFEAC-тың басты миссиясы археология және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымның (тарих, әлеуметтану, этнология, антропология, экономика, география және т. б.) барлық пәндері бойынша өңірде жұмыс істейтін Франция мен Орталық Азияның зерттеушілерін қолдау болып табылады.

Географиялық тұрғыдан алғанда, IFEAC өз қызметін Орталық Азияның 5 мемлекетіне (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан) таратады. Сондай-ақ, институт өңірдің көршілес Ресей (Татарстан, Башқұртстан, Сібір), Ауғанстан, Иран (Хорасан), Қытай (Цин-Цзянь) және Моңғолия аумақтарымен өзара қарым-қатынасына қызығушылық танытады.

IFEAC мақсаттары мен міндеттері:

- Орталықтың ғылыми қызметін жергілікті зерттеу институттарымен ынтымақтастықта дамыту және тарату;

- Франция мен Орталық Азия арасындағы ғылыми-әлеуметтік зерттеулер саласындағы ынтымақтастықты дамыту;

- Француз серіктес институттарының қызметін тарату (университеттік зертханалар, зерттеу институттары).

IFEAC «Cahiers d'Asie centrale» атты мерзімді журнал шығарады (жарияланған шығарылымдар Revues.org атты сайтта да бар (<http://asiecentrale.revues.org>)).

2010 жылға дейін IFEAC Ташкентте жұмыс істеді, енді ол Қырғызстанда Бішкекте ашылды.

Кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті жөніндегі жұмыстардың тағы бір авторы Ален Блум — ұлттық демографиялық зерттеулер институтының (INED) жетекші ғылыми қызметкері және қоғамдық ғылымдар Жоғары мектебінің (EHESS) ғылыми-зерттеу бөлімінің бастығы. 2004 жылдан 2012 жылға дейін ол Ресей, Кавказ және Орталық Еуропа ареалдарын зерттеу орталығының (EHESS-CNRS) директоры болып жұмыс істеді. 2 жыл бойы, 2013 жылдан 2015 жылға дейін, ол сондай-ақ Мәскеуде француздық-ресейлік зерттеу орталығында жұмыс істеуге жіберілді.

Демограф, статист және тарихшы Ален Блум статистика мен Еуропа халқының тарихын зерттеді (XVIII-XX ғғ.) және көптеген жылдар бойы Ресей, Кавказ, Орталық Азия және Орталық Еуропа кеңістігіндегі халықтың тарихымен жұмыс істеуге арнады. Қазіргі уақытта оның зерттеулері, бір жағынан, саяси зорлық-зомбылық пен демографиялық және әлеуметтік қайта құрулар арасындағы байланысты неғұрлым жалпы түсінуді жалғастыру үшін халық топтарын күштеп көшіру мәселелеріне қатысты. Сонымен, қазіргі уақытта ол Батыс Украина мен Литвадан жер аударылғандарға ерекше назар аудара отырып, Орталық және Шығыс Еуропадан КСРО-ға жер аударылған адамдардың тағдырын зерттеп жатыр. Екінші жағынан, КСРО-ның әлеуметтік-саяси тарихына қатысты неғұрлым жалпы пайымдау аясында ол қазіргі Ресейде, тұтастай алғанда орыс және кеңестік демография тарихының перспективасында болып жатқан демографиялық және әлеуметтік өзгерістерді зерттеуді жалғастыруда.

Оның «Бұрынғы Кеңестік Орталық Азия, мәдени кеңістік және демографиялық кеңістік» атты мақаласы «Шығыс Жерорта теңізі және түрік-иран әлемі туралы оқулықтар» журналында 1993 жылы жарық көрді. Онда қазіргі уақытта бес тәуелсіз мемлекеттен (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Тәжікстан) тұратын бұрынғы Кеңестік Орталық Азия үш қарама-қарсы дәстүрдің синтезі болып табылады делінген.

- Біріншіден, ол түркі және Иран әлемдерінің қиылысында, тіл жағынан да (Орталық Азия халқының көп бөлігі түркі отбасылық тілдерінде сөйлейді, парсы тілінде сөйлейтін тәжіктерді қоспағанда, қытай немесе басқа да отбасылық тілде сөйлейтін бірнеше кішкентай халықтар).

- Содан кейін, XIX ғасырда ол біртіндеп отаршылдық империяға біріктірілді; ол француз немесе ағылшын империяларынан өзінің аумақтық сабақтастығымен ерекшеленді, бірақ отарланған аумақтарды басқару тұжырымдамасымен емес. Тек Қазақстанға негізінен орыс шаруаларын қоныстандырды, әсіресе 1861 жылы басыбайлы құқықтың күші жойылғаннан кейін [8; 335].

Оның орнына еуропалық интеграция стратегиясын таңдаған автордың пікірінше, Қазақстанмен болған жағдай ерекше. Ресей мен Шығыс арасындағы географиялық орналасуы жағынан да, халқының табиғаты бойынша да (орыстардың көп бөлігі бар) делдал бола отырып, ол өз шекараларының қиындықтарына тап болмай, Еуропа мен Шығысты нақты таңдай алмайды. Ұлттық құрамнан басқа, бұл ел кеңес тарихындағы ең көрнекті және шайқалған болуы мүмкін. 1930 жылдардағы күштеп отырықшыландыру, бүкіл орыс, содан кейін кеңес тарихында жалғасып келе жатқан елді мекендердің қоныстануы екі әлемнің қиылысында орналасқан халықтың пайда болуына әкелді [8; 340].

Біздің тақырып бойынша келесі автор, тарихшы, қазақтардың отырықшылық, Қазақстандағы ашаршылық және ұжымдастыру тақырыбы бойынша диссертацияның авторы Изабель Охайон. Ол Ресей және кеңестік Орталық Азияның әлеуметтік және саяси тарихымен жұмыс істейді. Ауылдық қоғамдардағы әлеуметтік өзгерістерге және байырғы халықтардың саяси практикасына назар аударып отырып, оның зерттеулері ұлттық мәселе парадигмасынан тыс орталықсыздандыру және плюралдау үшін Орталық Азияның тарихын КСРО тарихына енгізуге бағытталған.

Ол қазақтардың отырықшылық және рулары туралы көптеген мақалалардың авторы. Ең танылғандардың ішінен мыналарды атап өтуге болады: «Ниеттестік, ынтымақтастық және екіжақтылық: 1928 ж. Қазақстандағы ауыл элиталарына қарсы күрестегі кландық жүйелер» [9], «Лагерьден ауылға дейін: отырықшы және кеңестік кезеңдегі қазақ ауылының қайта құрылуы» [10], «Қазақстандағы этнология курсы. Ескі шектеулер, жаңа кемшіліктер» [11], «Саяси көтерілісті «қарабайыр» ету: ұзақ мерзімді перспективада қазақ даласындағы 1916 жылғы көтеріліс (1840-1930 жж.)» [12], «Кеңестік Қазақстандағы қарқынды мал шаруашылығы және оның салдары (1960-1980 жж.)» [13], «Отарлық кезеңдегі аумақтың нысандары мен пайдаланылуы: қазақтардың алғашқы отырықшылығы» [14] және басқалары.

Изабель Охайонның еңбектерінде қазақ қоғамындағы рулардың қарым-қатынасына ерекше көңіл бөлінеді. Мысалы, 2016 жылы «Орталық Азия істері» журналында жарияланған «Кеңес мемлекеті және қоғамның шежіресі: 1920-1930 жылдардағы Қазақстан мен Қырғызстандағы жергілікті өзара іс-қимыл және саяси будандастыру» мақаласында ол большевиктік ойлау парадигманың түбегейлі өзгеруіне әкеліп соқтырды, оның мақсаты капитализм мен империализмнің үстемдігімен таптық айырмашылықтарды да, этникалық иерархияларды да жою арқылы басқарудың элитарлық моделіне ықпал етті. 1918 жылы халықтардың өзін-өзі анықтау құқықтары туралы декларация қабылданғаннан кейін, кеңес мемлекеті мәдени айырмашылықтарды құрметтейтін және көптеген топтарға құқық беруде әмбебап амбициялардың революциялық, прогрессивті, элитарлық моделіне тән қайшылықты шешуге арналған саясатты тұжырымдады.

Автор қазіргі заман бұрынғы Ресей империясына тән кландық, тайпалық немесе феодалдық жүйелер сияқты «артта қалған» формаларды алмастыруы керек екенін айтады. «Ұлт» іс жүзінде кеңестік өркениеттік миссияның шарты ретінде ұсынылды, өйткені ол КСРО-ның ең жоғары азаматтық қоғамдастығына тиесілі болды [15; 166].

Изабель Охайон кеңес беру саясаты Орталық Азияның қойшы қоғамдарымен бетпе-бет келді деген қорытындыға келеді. Бірақ оларды жүзеге асырған кезде оларды саяси будандастырудың формаларын құра отырып, оларды қолдануды бейімдеген немесе қайта бағыттаған жергілікті субъектілер үнемі қайта қарады. Бұл процесс қарама-қарсы динамикамен қатар жүрді, оның ішінде орталық және шетелдік биліктің енуіне қарсы тұрудың көптеген формалары болды, бұл Орталық Азия қоғамдарының сыртқы бастамаларды мақұлдау кезіндегі қиындықтарын көрсетеді. Сонымен қатар, аппараттарда туыстық топтардың болуына байланысты байырғы халықтардың саяси автономиясының формалары мен инерттілігі, әрине, кеңестік тараптың орталық және республикалық деңгейлерде қоғамды бақылауды жоғалту сезімін күшейтетін элементтер болды. Содан кейін бұл элементтер ұлы Сталиндік бетбұрыс кезеңіне тән аргументке біріктірілді, оған сәйкес шаруа қоғамдары бақыланбайтын қауымдастықтар ретінде қарастырылды. Осылайша, бірінші бесжылдық бағдарламасын жүзеге асыруда қолданылатын зорлық-зомбылық ұжымдастыру және отырықшыландыру, тазарту, депортациялау

шаралары жергілікті үкіметтің жергілікті партиялық органдарды «тамырлай алмайтынын» мойындауы ретінде түсіндірілуі мүмкін деген ойға келеді [15; 190].

Сондай-ақ Охайон «Сталиндік КСРО-дағы қазақтарды отырықшыландыру: ұжымдастыру және әлеуметтік өзгерістер (1928-1945)» кітабының авторы ретінде танымал [16]. Бұл кітап өте аз зерттелген тақырыпқа — 1920-шы жылдардың аяғы мен 1930-шы жылдардың басында қазақ қоғамының кеңестенуіне арналған, бұл бұрын-соңды болмаған демографиялық апатқа әкелді: халықтың үштен бірі қайтыс болды (1-1,5 миллион адам қайтыс болды, 600 000 адам өз елінен кетті). Маңызды этнографиялық аспектіні жоққа шығармайтын әлеуметтік тарих жөніндегі бұл кітап негізінен орыс тіліндегі орталық және жергілікті мұрағаттардағы материалдарға негізделіп жазылған. Кітапта қызықты қосымшалар бар, әсіресе статистика, көптеген карталар мен диаграммалар.

Автор 1931-33 жылдары қорқынышты ашаршылыққа әкелген саяси және әлеуметтік оқиғаларды нақты сипаттайды. Алдымен ол жергілікті элиталарды бейтараптандыру және қазақ қоғамының дәстүрлі және ақсүйектік өкілдерін құлату мақсатында кулактарды жоюдан бір жарым жыл бұрын жүргізілген «дебайзация» науқанының іргелі рөлін көрсетеді. Содан кейін ол репрессиялық жүйені құруды, әсіресе тәркілеу науқандарына қатысуға шақырылған халықтың кедей топтарын және ауылдарда болған қарсылықты егжей-тегжейлі талдайды. Кітаптың екінші бөлімі ұжымдастыру мен отырықшылықтың әртүрлі кезеңдеріне, қазақ экономикасының «табиғаты» туралы саяси элиталар арасындағы пікірталастарға және кеңестік өлшемдерге сәйкес келетін көшпелі және жартылай көшпелі қоғамның ауылшаруашылық қоғамға қатал өзгеруіне арналған. Ауыл шаруашылығына берілген басымдық және малдың тез жойылуы қазақ мал шаруашылығы қоғамының жойылуына әкеліп соқты және даланы азаматтық соғыс шегіне шығарған 1930 жылдың көктемінде жаппай көтерілісті түсіндірді.

Үшінші бөлімде автор аштық пен індеттен құтылуға тырысқан халықтың көші-қонының әртүрлі толқындарын ұсынады және орталық және жергілікті саяси органдардың жағдайдың ауырлығын түсіне алмайтындығын көрсетеді. Соңғы тараулар аштықтан кейінгі отырықшылықтың жаңа толқындарына арналған: республика ішіндегі халықтарды қайта құру, жер аударылғандарды қайтару және қазақтарды отырықшыландыру және оларға жұмыс орындарын ұсыну мақсатында өнеркәсіпті дамыту.

Бұрын бұл тақырыпты зерттеген Марта Брилл Олкотт пен Роберт Конквесттен айырмашылығы, Охайон ұжымдастыруға деген ұмтылыс қоғамды модернизациялау үшін экономикалық және саяси тұрғыдан қажет пе, жоқ па, соны шешуге тырыспайды. Сталиндік тарихқа ревизионистік көзқарастан сабақ ала отырып, ол елді индустрияландыруды қаржыландыру үшін ауылшаруашылық алқаптарының көлемін ұлғайтуға және Кеңестік Социалистік қазіргі заман үшін жергілікті өмір салтын жоюға бағытталған бұл науқанға әлеуметтік реакцияны түсінуге тырысады. Өз жұмысында ол қазақ қоғамындағы қолдаудың, қарсыласудың және Келісімнің әртүрлі деңгейлерін ашып көрсетеді, сондай-ақ қазіргі қазақ әдебиетінің көбіне осы адамзат қасіреті туралы неге үндемейтінін түсіну үшін саяси және әлеуметтік тарихқа жүгінеді.

Александр Беннигсеннің Кеңес Одағындағы ұлттар тарихына деген көзқарасы орыс емес қоғам қайраткерлерін экспансионистік орталық мемлекеттің қолындағы батрактар ретінде көрсетуге тырысқанымен, Охайонның жұмысы негізінен орыс тіліндегі орталық және аймақтық партиялық құжаттарға негізделген және ішінара бұрынғы колхозшылар мен қазақ бақташыларымен сұхбат негізінде байырғы халықтың 1928-29 жылдары дәстүрлі ақсүйектер элитасын жою және 1931-1933 жылдардағы ашаршылық үшін жауапкершілігін көрсетеді. Охайон Қазақстандағы ресейлік отарлық үстемдік Кеңестік Қазақстанның жергілікті саясатын көрсете қана қоймай, оны айқын дәлелдеп отыр. Шын мәнінде, 1920 жылдардағы ұлттық саясаттың арқасында қазақтар өз қоғамдастығын экономикалық қайта құруда саяси дауыс беру құқығына ие болды; қазақтар біртекті топтар құрған жерде де жергілікті билік орындарына ие болды. Тек қазақ большевиктері клан жетекшілерін табу және репрессиялау үшін қазақ туыстық топтарына ене алды. Охайонның айтуынша, ұжымдастыруға қарулы қарсылық тек орыстарға ғана емес, кеңес өкіметінің қазақ өкілдеріне де қарсы бағытталған. ОК-нің қазақ мүшелері оның бірінші хатшысы Ф.И. Голощекинді және оның қоныс аудару саясатын қолдаған кезде, ол билікте қалды, бірақ 1932 жылы адамдардың қаза болуына алаңдаған қазақ содырлары мен бұрынғы жақтастары оны орыс шовинисті ретінде айыптауға асықты.

Охайон революцияға дейінгі және революциялық отырықшы процестерді ажырата отырып, кеңестік қазіргі заманды дәстүрлі көшпелі өмір салтына қарсы анықтап, мал шаруашылығының жаңа формаларының пайда болуын өткенмен ымыраға келу ретінде сипаттай отырып, керемет жұмыс жасайды. 1931-33 жылдардағы апат, оның айтуынша, малдың көп бөлігін жойып, бұрынғы көшпенділер үшін отырықшылықты жалғыз нұсқаға айналдырды: үштен бірі мақта мен темекі өсіретін жұмысшы-

лар немесе фермерлер болды, ал үштен екісі колхоздарға жіберілді, онда отбасылар мен малдың қозғалғыштығы айтарлықтай шектеулі болды. Ол атап өткендей, қазақтармен олардың маусымдық жайылымдарын тандау жөнінде кеңес жүргізілмегенімен, олардың кейбір дәстүрлі тәсілдері материалдық-техникалық құралдардың жетіспеуінен сақталды. Кеңес мамандары ақырында малды айдау жануарларды бір жерде тамақтандырғаннан гөрі арзан екенін түсінді.

Киіз үй кәсіби шопандардың үйі болып қала берді және кеңестік үгіт-насихат орталығына, кейінірек екінші жазғы резиденцияға айналды.

Кітап кеңестік саясаттың екі жағын суреттейді: біреуі жойқын, екіншісі шығармашылық. Біріншіден, депортация аштыққа, содан кейін миллионнан астам адамның өліміне, сондай-ақ аймақтан жаппай қуғынға әкелді. Автор бұл оқиғаларды мұқият құжаттайды, жергілікті ақпаратпен танысады және көші-қон бағыттарын қадағалайды. Содан кейін ол КСРО-ның қауіп төндіретін қорғауымен көшпелілерді отырықшыландыру арқылы әлеуметтік қайта құрудан өтті, оның ішінде қайтуын кеңестер қолдаған қашқындардың бір бөлігі. Шығарудан қалған бос орын ұжымдастырудың басқа аудандарынан жер аударылғандардың жаппай келуімен ішінара өтелді, олар қазақ даласына арнайы қоныс аударушылар ретінде орналастырылды. Кейінірек, кітапта сипатталған кезеңнен кейін Ресейдің Қиыр Шығысынан, Кавказдан, Қырымнан, Еділден және басқа аймақтардан жүздеген мың жер аударылғандар келеді.

Бізді қызықтыратын зерттеудің келесі француз авторы Марлен Ларуэль — француз тарихшысы, әлеуметтанушы және саясаттанушы.

Шығыс тілдері және мәдениеті ұлттық институтын (1994, «Посткеңестік зерттеулер» мамандығы), Париж Дидро университетін (1995, «Тарих» мамандығы), Париж II Пантеон-Ассас университетін (1996, «Саяси ғылымдар» мамандығы) бітірген. Қазіргі уақытта-Ресей, Кавказ және Орталық Еуропаны зерттеу орталығының (Cerces, EHES), посткеңестік мемлекеттер обсерваториясының (INALCO), Орталық Азия және Кавказ институтының (Джонс Хопкинс Университеті) қызметкері.

Бұрынғы КСРО аумағында (Ресей, Қазақстан, Өзбекстан) және Шығыс Еуропа елдерінде (Чехия) әлеуметтік қозғалыстар, саяси философия және ұлттық идеологиялар жөніндегі маман. Оның редакциясымен француз, ағылшын және орыс тілдерінде саяси ұлтшылдық туралы бірқатар мазмұнды жинақтар жарық көрді. Франция мен Ресейдің ғылыми өміріне белсенді қатысады.

Ташкентте (1998-1999), Джонс Хопкинс университетінде, Париждегі саяси зерттеулер институтында сабақ берді.

Ол Себастьян Пейрузмен бірге 2005 жылы жарық көрген «Бұрынғы КСРО-дағы ислам және саясат» кітабын жазды. Радикализмнің формалары мен олардың көріністеріне назар аударып отырып, бұрынғы КСРО-дағы ислам туралы пікірталас осы кітапта таңдалған тұрғыдан сирек қарастырылады. КСРО-дан шыққан әртүрлі мемлекеттердегі зерттеулердің үзілуіне байланысты бұрынғы Кеңес Одағының перспективасы көбінесе зерттеулерден тыс қалады. Кавказдық жағдайды қоспағанда, Марлен Ларуэль мен Себастьян Пейруз 2004 жылғы 2 сәуірде Францияның Орталық Азияны зерттеу институтының (IFEAC) және Француз-Ресей гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар орталығы бастама-сымен өткен «Бұрынғы КСРО-дағы ислам және саясат» симпозиумының материалдарының кеңейтілген нұсқасын жариялау арқылы осы мәселені қорытындылауды ұсынады. Онда ұсынылған мықты идеялардың ішінде кем дегенде үшеуін атап өтуге болады: ислам мен ұлттық мәселенің өзара байланысы, сенімді жаңғырту үдерістері және әсіресе Орталық Азияда діни ағымдардың қалыптасуының тарихи алғышарттары [17].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XX ғ. екінші жартысы — XXI ғ. басындағы аралығындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы француз зерттеушілердің ғылыми шығармаларындағы қазақтардың және олардың арғы ата-бабаларының шығу тегі, салт-дәстүрлері мен сенімдерін баяндайтын деректер өздерінің тарихи құндылықтарымен ерекшеленеді.

Ұлтымыздың нақты шындыққа негізделген толыққанды тарихын жасаудың басты талабы — қазақ халқының өткен кезеңдеріне байланысты бүгінге дейін ғылыми байланысқа енбеген шетелдік, отандық деректердің барлығын пайдалану болып табылады.

Солардың ішіндегі архив мәліметтерін, шетелдердегі байырғы жоғары оқу орындарының, ғылыми-зерттеу орталықтары, тарихи мұражайларының құжаттарымен жұмыс істеу аса маңызды.

Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта по гранту AP14872088 «Национальное историознание – сердцевина интеллектуальной истории Казахстана 40-х – 50-х годов XX века» (2022–2024 гг.) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Carrère d'Encausse, H. (1966). Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe, Bukhara, 1867-1924. *Paris, Armand Colin*, 312.
- 2 Carrère d'Encausse, H. (1973). D'encausse, H. C. (1973). Islam in the Soviet Union: Attempts at modernization. *Religion in Communist Lands*, 1(4-5), 12-19.
- 3 Carrère d'Encausse, H. (1978). L'empire éclaté: la révolte des nations en U.R.S.S. *Paris: Flammarion*, 314.
- 4 Bennigsen, A. Lemercier-Quelguy, C. (1967). Islam in the Soviet Union. *London; Pall Mall*, 272.
- 5 Bennigsen, A., Enders Wimbush, S. (1986). Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union. *Univ of California Pr*, 195.
- 6 Bennigsen, A. & Enders Wimbush, S. & Henze, P., & Tanham, G. (1989). Soviet strategy and Islam. *London: Macmillan*, 182.
- 7 Monteil, V. (1982). Les musulmans soviétiques. *Paris, Le Seuil*, 256.
- 8 Blum, A. (1993). L'Asie centrale ex-soviétique, espace culturel et espace démographique. *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*, 16(1), 335-349.
- 9 Ohayon, I. (2013). Loyalty, solidarity and duplicity: clan systems in the 1928 drive against rural elites in Kazakhstan. *Philip Ross Bullock, Claudio Nun-Ingerflom*, 67-78.
- 10 Ohayon, I. (2004). Du campement au village: sédentarisation et transformations de l'aoul kazakh à la période soviétique. *Cahiers d'Asie centrale*, (13/14), 177-198.
- 11 Ohayon, I. (2001). Parcours de l'ethnologie au Kazakhstan. Anciennes contraintes, nouveaux travers. *Journal des anthropologues. Association française des anthropologues*, (87), 39-64.
- 12 Hallez, X., Ohayon, I. (2019). Making political rebellion "primitive": The 1916 rebellion in the Kazakh steppe in long-term perspective (c. 1840–1930). *The Central Asian Revolt of 1916. Manchester University Press*, 256-288.
- 13 Ohayon, I. (2017). After sedentarization. Intensive pastoralism and its consequences in Soviet Kazakhstan (1960-1980). *Etudes rurales*, 200(2), 130-155.
- 14 Ohayon, I. (2014). Formes et usages du territoire à la période coloniale: la première sédentarisation des Kazakhs. *Cahiers d'Asie centrale*, (23), 183-244.
- 15 Ohayon, I. (2016). The Soviet state and lineage societies: Doctrine, local interactions, and political hybridization in Kazakhstan and Kirghizia during the 1920s and 1930s. *Central Asian Affairs*, 3(2), 163-191.
- 16 Ohayon, I. (2006). La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: Collectivisation et changement social (1928-1945). *Paris: Éditions Maisonneuve et Larose*, 416.
- 17 Laruelle, M. & Peyrouse, S. (2005). Islam et politique en ex-URSS (Russie d'Europe et Asie centrale). *Paris: l'Harmattan-IFEAC, collection Centre-Asie*, 338.

Р.М. Жумашев, А.Қ. Мейрамбеков

Культура Казахстана советского периода во французской историографии второй половины XX–начала XXI вв.

В статье дан анализ историографии работ французских ученых относительно Казахстана. Нами изучены труды ведущих французских исследователей со второй половины XX века по настоящее время. Историография была рассмотрена как специальная историческая дисциплина, изучающая историю накопления исторических знаний, методологию развития и изучения исторической мысли, историю создания исторических трудов и биографий ученых, историю научных учреждений, организацию исторического образования и распространение исторических знаний. Основной целью написания статьи было ознакомление исследователей с научной средой, современным читательским сообществом. В статье проведен научный анализ произведений французских исследователей, писавших о культуре, традициях, религиозных верованиях казахов в период с XX в. по начало XXI века. По теории и методологии научного исследования, в основном, использовались методы историзма, объективности, исторического сравнительного анализа и исторической системности. В послевоенные годы французская советология доказала право занимать достойное место в мировой историографии, пользовалась спросом не только в западных странах, но и в странах бывшего Советского Союза. Наибольшую точность и глубину анализа отличали работы Элен Каррер Д'Анкосс, Александра Беннигсена, Венсана Монтея, Алена Блюма, Изабель Охайон, Марлен Ларуэль. В начале написания статьи за основу были взяты книги и статьи советских исследователей, в том числе и по истории Казахстана.

Ключевые слова: советская культура, казахское хозяйство, традиции, религиозные верования, культурная и цивилизационная трансформация, французская историография, постсоветские страны, Центральная Азия.

R.M. Zhumashev, A.K. Meirambekov

The culture of Kazakhstan of the soviet period in the french historiography of the second half of the XX - early XXI centuries

The article analyzes the historiography of French scientists regarding Kazakhstan. We have studied the works of leading French researchers from the second half of the XX century to the present. Historiography is considered by us as a special historical discipline that studies the history of the accumulation of historical knowledge, the methodology of the development and study of historical thought, the history of the creation of historical works and biographies of scientists, the history of scientific institutions, the organization of historical education and the dissemination of historical knowledge. The main purpose of writing the article was to familiarize researchers with the scientific environment, the modern reading community. The article provides a scientific analysis of the works of French researchers who wrote about the culture, traditions and religious beliefs of the Kazakhs in the period from the twentieth to the beginning of the twenty-first century. According to the theory and methodology of scientific research, the methods of historicism, objectivity, historical comparative analysis and historical consistency were mainly used. In the post-war years, French Sovietology proved its right to occupy a worthy place in world historiography, was in demand not only in Western countries, but also in the countries of the former Soviet Union. The greatest accuracy and depth of analysis were distinguished by the works of Helene Carrer D'ancosse, Alexander Bennigsen, Vincent Monteith, Alain Blum, Isabelle Ohayon, Marlene Laruelle. At the beginning of writing the article, books and articles by Soviet researchers, including on the history of Kazakhstan, were taken as a basis.

Keywords: soviet culture, kazakh economy, traditions, religious beliefs, cultural and civilizational transformation, french historiography, post-Soviet countries, Central Asia.

Ж.К. Кенжебекова*, Г.Т. Мусабалина, С.К. Қабылтаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kenzhebekova-1995@mail.ru; mussabalina@yandex.kz; uteubaeva81@mail.ru)*

Қазақстандағы медиация институтының қалыптасу тарихы: мәселелері мен болашағы

Мақалада ежелгі дүниеден бастап қазіргі кезеңге дейін әртүрлі мәдениеттерде көрініс табатын, тарихи қалыптасқан және дамыған, күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде Қазақстандағы медиация институтының қалыптасу тарихы зерттелген. Медиация институтының даму мәселелері мен болашағы талданған. Сонымен қатар медиацияның ерекшеліктері, принциптері қарастырылып, қазақандық қоғамдағы медиацияның дамуына кедергі келтіретін этнопсихологиялық ерекшеліктерді ашып көрсетуге талпыныс жасалған. Авторлар Қазақстандағы шиеленістерді шешудің тиімді құралының дамуына ықпал ететін «Медиация жөніндегі» Заңның жүзеге асырылуы мәселелерін, азаматтық сот ісіндегі медиацияны қолдану тәжірибесін қарастырған.

Кілт сөздер: медиация институты, медиация институтының қалыптасу тарихы, медиатор, шиеленісті шешудің баламалы құралы, ұлтаралық шиеленіс, Қазақстан.

Кіріспе

Адамзат тарихының барлық кезеңінде дау-жанжалдарды шешудің көптеген әртүрлі әдіс-тәсілдері бар екені белгілі. Мұндай әдіс-тәсілдердің бірі — медиация болып саналады. Дау-жанжалдарды шешудің басқа тәсілдері (келіссөздер, диалог, арбитраж, сот т.б.) сияқты медиацияның да әлеуметтік және саяси деңгейлердегі өзіндік ерекшеліктері бар және қазіргі уақытта медиация қоғамдық үрдістерді басқарудың тәжірибесінде белсенді түрде қолданысқа ие. Медиация — бұл үшінші тараптың қатысуы арқылы жүретін және адамзат қатынастарының даму тарихынан бастау алатын, бірақ қазіргі тәжірибеде ХХ ғасырдың ІІ жартысында бекітілген келіссөз үрдісі болып саналады. Бүгінгі таңда құқықтық жүйесі дамыған мемлекеттерде әртүрлі шиеленістерді шешу барысында медиация кеңінен қолданылып, азаматтар медиатордың көмегін жиі қолданады. Сондықтан қазіргі уақыттағы Қазақстандағы медиация институтының қалыптасуы мен даму тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеудің қажеттілігі оның еліміз үшін жаңа институт болуымен және қоғам мен ғылыми қауымдастық тарапынан қызығушылықтың артуымен байланысты.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін танымның жалпы ғылыми және арнайы әдістері құрайды. Қазақстандағы медиация институтының қалыптасуы мен даму тарихын және шетелдердегі медиацияның дамуын қарастыру барысында салыстырмалы талдау, диалектикалық және тарихи жүйелілік әдісі қолданылды. Осымен бірге, тарихи-құқықтық әдістің негізінде нормативті деректерге талдау жасалды, медиация институтының тарихи заңдылықтары анықталды және болашақтағы даму мәселелері зерттелді.

Мәселені талқылау

Қазіргі уақытта қоғамда әртүрлі бағыттағы, соның ішінде әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени, діни және басқада бағыттардағы даулар мен шиеленістер кеңінен орын алып отыр. Әрине, бұл заңды құбылыс болып табылады. Себебі уақыттың өтуімен кез келген бір әлеуметтік құрылымда жекелеген индивидтердің немесе топтардың арасында ресурстардың тапшылығы және т.б. себептерге байланысты шиеленістік жағдайлар пайда болады. Осындай шиеленіскен даулы жағдайларды шешу барысында медиацияның рөлі жоғары. «Медиация» ұғымы «mediate» деген латын сөзінен шыққан және делдалдық дегенді білдіреді. Медиация — бұл кез келген дауды немесе шиеленісті бейтарап және дауға немесе шиеленіске қызығушылық танытпайтын үшінші тараптың қатысуымен реттеудің

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kenzhebekova-1995@mail.ru

балама әдісі болып саналады. Үшінші тарап медиатор ретінде дауласушы немесе өз алдына соттасушы тараптардың белгілі бір келісімге келуіне ықпал етеді. Дегенмен, зерттеушілер «медиация» ұғымына әртүрлі баға береді. Мысалы, А. Рау, Т. Шерман және С. Пеппет дауларды шешудің баламалы әдістерін зерттей келе, медиацияны үшінші бейтараптың қатысуымен дауласушы екі тараптың өз қателіктерін және әртүрлі көзқарастарды анықтауға талпыныс жасайтын, дауды шешудің баламалы мүмкіндіктерін зерттейтін және келісімге қол жеткізу үшін компромис іздейтін үрдіс ретінде анықтайды [1; 26]. Мурдың пікірінше медиация — бұл дауды реттеу жөнінде шешім қабылдауға құзыреті жоқ, бірақ дауды өз еріктерімен шешуге көмектесетін үшінші тараптың келіссөз үрдісіне немесе шиеленіске араласуы [2]. Келесі зерттеушілер П.С. Прибутко, Ю.В. Михайленко және Л.М. Дубчак медиацияны шиеленіскен жағдайды шешу үшін медиаторды жеке және жасырын түрінде қолдану деп көрсетеді. Олардың пікірінше медиацияның сот ісі және басқада күштеу рәсімдері үшін балама ретінде бірқатар артықшылықтарға ие. Мұндай артықшылықтардың ішіндегі ең маңыздысы — дауды қызығушылық танытатын тараптарды теңдей деңгейде қанағаттандыруға бағытталған ерікті және әділдік жолы арқылы шешу болып саналады [3].

Әрине, медиацияның тарихы ежелгі дәуірден бастау алады. Өзімізге белгілі, кез келген бір тарихи кезеңде тараптардың арасында орын алған дауларды уақытша немесе біржолата шешуге мүмкіндік беретін әдістердің кешенін қамтитын дауларды реттеудің әртүрлі формалары қалыптасты. Сондықтан медиацияның қалыптасу және дамуының бірнеше кезеңдерін бөліп көрсетуге болады. Ресейлік зерттеуші В.В. Коломытцеваның пікірінше медиацияның қалыптасуының бірінші кезеңін алғашқы қауымдық құрылыс пен антикалық дәуірдегі тайпалар арасындағы және қауымдардағы, соңынан қала-мемлекеттер арасындағы дауларды реттеу қажеттіліктерінің туындауымен байланыстырады [4; 268]. Әрине, бұл кезеңде «медиация» ұғымы ресми түрде қолданылған жоқ. Дегенмен, Ежелгі дәуірде өзара сауданың дамыған аймақтарында медиация рәсімінің дамуы байқалады. Тарихшылар қазіргі медиацияның бастауын теңіз саудасы дамыған Финикиялық өркениеттен және Ежелгі Вавилоннан табады, соңынан медиация институты Грецияда және Ежелгі Римде дамыды. Мысалы, Ежелгі Римде Дигестов Юстиниан кезеңінен бастап медиаторлардың ережелерін заң түрінде бекіткен және бұл Рим құқығында әртүрлі атаулармен аталған [5; 16]. Аталған елдерден басқа татуластыру рәсімі Африкада орын алған. Көптеген Африка мемлекеттерінде дауды үшінші сенімді тарап арқылы шешетін халық жиналысы институты әлі күнге дейін сақталған [6]. Ежелгі Русьте медиацияның көмегі арқылы княздық және өзара дауларды, осымен бірге халықаралық сипаттағы шиеленістерді шешуге талпыныс жасаған. XIX ғ. басында Ресей империясында коммерциялық соттар жүйесі қалыптасты және тиімді түрде қызмет жасаған. Сол кезеңдегі Ресей империясында коммерциялық соттарының есебінде «медиатор» түсінігі қолданылып, медиатордың көмегі арқылы сауда саласына қатысты дауларды шешудегі тиімділігі атап көрсетілген [7; 9].

Қазақстанда дауларды шешудің баламалы әдістерін қолданудың да өзіндік тарихы бар. Өзімізге белгілі, көшпелі қазақ тайпалары билер сотын кеңінен қолданылды. Халық өкілі ретінде билердің билікке араласқандығын ескерсек, қазақ қоғамының басқару жүйесі далалық демократия үлгісіне жататындығы даусыз. Билер институты ерте заманда пайда болып, халқымыздың тарихында белгілі бір даму кезеңдерін басынан кешірді. Билер сот билігін жүзеге асырушы судья ретінде танылды. Осыған орай, билер әдет құқығы нормаларын жақсы меңгеріп, оны қажетті жерінде қолдана білуге тиіс болды және осы екі қасиетті игере білгенде ғана ел ішінде билік айтуға мүмкіндік алды. Билердің рөлі туралы Шоқан Уәлиханов «Ежелгі халықтық үлгідегі билер соты» атты еңбегінде: «Қазақ даласында құрметті би атағы халық тарапынан қандай да сайлау жолымен немесе халықты билеп отырған өкіметтің бекітуімен емес, тек сот рәсімін терең білетін, оған қоса шешендік өнерді меңгерген қазаққа ғана берілген. Би атану үшін би атанғысы келген адам халық алдында әлденеше шешендік сайысқа түсіп, өзінің білімділігін, шешендігін танытатын болған» [8; 39] деп атап көрсетеді. Ауыл тарабынан сайланған бидің негізгі мақсаттарының бірі — дауласушы тараптарды татуластыру болды. Билер соты өзінің юрисдикциясына кірмейтін, яғни басқа ауылдар мен тайпалардың істерін қарастырған жоқ. Сұлтаннар кеңесі мен хан жанындағы атақты билер мемлекеттік маңызы бар істерді, сонымен қатар жүздер мен тайпалардың арасындағы келіспеушіліктерді қарастырды. Сондықтан, билер соты қазақ қоғамының қалыптасуында маңызды рөл атқарды және қазіргі уақытта қазақ халқының мұрасы болып табылады. Сондықтан, бүгінгі таңдағы медиация билер институтына ұқсас болып келгенімен, олардың арасында айырмашылықтар бар. Олар, біріншіден, билер дауды көпшіліктің алдында шешсе, қазіргі таңдағы медиация үрдісінің шеңберінде дау жасырын түрінде қарастырылады, екіншіден, би-

лер белгілі бір дау бойынша шешім шығарса, медиаторлар кәсіби дағдыға ие бола отырып, шешім шығаруға тек қана көмектесіп қояды.

Орта ғасырларда және жаңа кезеңде медиация институты дамуының екінші кезеңі басталады. Бұл кезеңдегі медиацияның тарихы мемлекеттердің арасында орын алған ұзақ жылдық соғыстарды аяқтаудың қажеттілігімен байланысты болды. Бұл кезең 1803 ж. адамзаттың тарихында алғаш рет медиация саласындағы құжаттың — «Делдалдық жөніндегі актінің» қабылдануымен сипатталады. Сондықтан, дәл осы кезеңде медиацияның дамуы басталды деп атап көрсетуге болады. Орта ғасырлар мен Жаңа кезең тарихының тоғысында адамзат тарихындағы ең ұзақ және барлық Еуропа мемлекеттері мен Ресейді қамтыған шиеленіс — отыз жылдық соғыс 1648 ж. татуласу үрдісі негізінде келісімшарттарға қол қоюмен аяқталып, медиацияның арқасында шешімін тапты. Жаңа кезеңде Швейцария, Германия және Франция арасындағы шиеленісте Наполеон Бонапарттың делдалдық жасауының нәтижесінде медиацияның орын алғанын көруімізге болады. 1803 ж. Наполеон Бонапарт Швейцарияның тәуелсіздігін және оның бұрынғы мемлекеттік құрылысын қалпына келтіруге мүмкіндік берген «Медиация жөніндегі актіні» бекітеді.

Медиацияның дамуының үшінші кезеңі медиацияны дамытудың жаппай қажеттілігімен және оны заңнамалық деңгейде бекітіп, қызметтің әртүрлі салаларында қолданумен сипатталады. Бұл кезеңге ХХ ғ. ІІ жартысындағы ағылшын-саксондық құқық елдерінде — АҚШ, Австрия, Ұлыбританияда, соңынан континентальды Еуропада медиацияның қарқынды дамуы және қазіргі «медиация» түсінігін кеңінен қолдану тән.

Мысалы, ХХ ғ. басында-ақ американдық экономикада шиеленістің жаңа түрі — кәсіби одақтар мен жұмыс берушілер арасында жұмыстың жағдайы мен жалақының көлеміне байланысты күрес орын алған. Осының нәтижесінде ереуілдер, жаппай жұмыстан шығару және фабрикаларды жабу қаупі төнген кезде АҚШ билік басындағылар дауласушы тараптарға бейтарап делдал ретінде еңбек министрлігін қолдануды ұсынады. Бұл міндетті жүзеге асыру мақсатында 1947 ж. арнайы федералдық орган — Медиация және татуластыру рәсімі бойынша АҚШ Федералдық қызметі құрылады. 1970 ж. бастап АҚШ-та медиация дербес жеке рәсімге айналған және оған деген қызығушылық арта түскен. Осы кезеңде жалға алушылар мен жалға берушілердің арасындағы даулар және отбасылық даулар туындаған кезде тегін немесе арзан медиациялық қызмет ұсынатын жергілікті мемлекеттік емес ұйымдар пайда бола бастады. 1980 ж. бастап медиация институты өзінің территориясын кеңейте бастайды, татуластыру рәсімдері Америкадан Англияға, Ирландияға, Канадаға, Үндістанға, Австралияға, соңынан бүкіл Еуропаға тарай бастайды. 1999 ж. Венада медиация бойынша халықаралық конференция өткен және осы кезеңнен бастап медиацияны Халықаралық қауымдастық ресми түрде мойындайды. Ал, 2000 ж. бастап медиация халықаралық құқық пен халықаралық қатынастардың фактісіне айналады және мәдениетаралық, ұлтаралық, этникалық, өркениеттік, экономикалық, сауда және әскери дау-шиеленістерді шешу барысында белсенді түрде қолданыла бастайды [9; 7].

2011 ж. 29 қаңтарында қазіргі кезеңдегі қазақстандық қоғамға қажет болып табылатын «Медиация жөніндегі» Заңға қол қойылғаны мәлім. Бұл Заң Қазақстандағы даулар мен шиеленістерді реттеудің құралы ретінде медиацияны қолданудың және дамытудың құқықтық негізін жасап берді. Осымен бірге медиация институты Қазақстанның территориясында ғана емес, халықаралық деңгейде де кеңінен қолдау тапты. Атап айтқанда, 2012 ж. 26 наурызында Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты «Қазақстан Республикасында медиация институтын енгізу» жобасы аясында БҰҰ-ның 2012-2014 жылдарға арналған даму бағдарламасы жөнінде келісімге қол қойды. Осы келісімдерден кейін Қазақстанда жыл сайын Германия, Словения, Швейцария, Беларусь және Еуропалық одақ елдері сарапшыларының қатысуымен халықаралық конференциялар мен ақпараттық семинар-тренингтер және дөңгелек үстелдер, т.б. іс-шаралар жиі өткізіліп тұрады. Қазіргі кезеңде Қазақстанның әлемдегі ең дамыған елдер қатарына кіру бағдарламасы, белсенді интеграциялық үрдістер сот өндірісінің уақыттың қатерлеріне теңбе-тең болуын талап етуде. Бұл ретте азаматтық сот ісін жүргізудің жаңа үлгісі тараптар мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз ететін прагматикалық тәсілдерге негізделген.

Дегенмен, елімізде «Медиация жөніндегі» Заң қабылданғанымен қазіргі кезеңде медиацияның қызметін қолдану жаппай сипатқа ие болған жоқ. Себебі әлі күнге дейін Қазақстандағы медиация институты өзінің қалыптасу кезеңінен өтіп жатыр. Әрине, елімізде дауларды реттеудің маңызды әлеуметтік технологиясын дамытуға ықпал ететін маңызды факторлар бар. Мұндай факторлардың қатарына атқарушы биліктің аймақтық органдарына сүйене отырып, дауларды бейбіт реттеудің тарихи дәстүрінің (билер тәжірибесі) қайта жандануын, мемлекеттік бағдарламалар арқылы қаржы бөлу, медиаторларды даярлау үшін білім лицензиясының талап етілуі, шетелде оқып келген мамандарды

аккредитациялаудың ықшамдылығын, медиаторлар ұйымын құрудың күрделі емес тәртібін, медиатордың ертеде берілген халықаралық сертификаттарын мойындауды жатқызуға болады. Осымен бірге, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне медиация мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға сәйкес Қазақстанның Азаматтық және Қылмыстық кодекстеріне, Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодекске өзгертулер енгізілді. Мұндай өзгертулер бұрынғы әрекеттегі заң жүйесі мен жаңа құқықтық институтты бір-бірімен тығыз байланыстыра түсті. 2011 ж. 3 шілдесінде ҚР Үкіметінің қаулысына сәйкес кәсіби медиаторларды оқытуды регламенттейтін және оларды даярлаудың үш сатылы жүйесін қамтамасыз ететін медиаторларды даярлаудың тәртібі бекітілген. Осылайша, қазіргі уақытта құқықтық институт ретінде медиацияны регламенттейтін және оны тиімді қолданудың бірыңғай заңнамалық негізінің қалыптасқанын көре аламыз.

Медиация институтының қалыптасуының алғашқы кезеңінде, 2011-2012 жж. Қазақстанда медиаторлардың 14 ұйымы жұмыс жасаған және тізілімде 260 кәсіби медиаторлар тіркеліп, олардың тарабынан медиацияның 700 рәсімі (оның 15 пайызы сот үрдісі шеңберінде) жүргізілген. 2011 ж. тамыз айынан 2012 ж. 1 қазаны аралығында «Медиацияның бірыңғай орталығы» және «Медиация» бітімгершілік орталығы тарабынан 450 медиация, соның ішінде 39 сот медиациясы жүргізілген [10; 19].

2018 ж. Қазақстанда ресми түрде 371 кәсіби және 4465 қоғамдық медиаторлар тіркелген. Статистикалық мәліметтерге сәйкес елімізде 871000 азаматтық істердің 4 пайызы медиация рәсімін қолданудың негізінде тоқтатылған [11]. ҚР Әділет министрлігінің мәліметтеріне сәйкес 2019 ж. Қазақстанда медиаторлардың 126 тіркелген [12]. Яғни, 2012 ж. салыстырғанда 2019 ж. Қазақстандағы медиация ұйымдарының саны 112 өскендігін байқаймыз.

Қазақстандағы медиация институты өзіндік ерекшеліктерге және даму жолындағы бірқатар мәселелерге ие. Ерекшеліктерінің қатарында медиация рәсімі арқылы дауды шешу барысында сыбайласқан жемқорлық фактордың орын алмайтындығын жатқызуға болады. Себебі мұнда дауласушы тараптардың біреуін өз жағына тартудың немесе қолдаудың қажеттілігі туындамайды және медиация арқылы дауды шешу барысында екі тараптың да мүддесін қанағаттандырмағанша келісімге қол қойылмайды. Осымен бірге, медиация рәсімінің мақсаты кінәлі немесе кінәсіз тарапты анықтау емес, дауды реттеудің өзара тиімді нұсқаларын табу болып саналады. Бұған қоса, медиация сот істері санының қысқаруына ықпал етіп, құқықтық жүйенің жұмысын жеңілдетеді. Дауласушы тараптар үшін сот шығындары көлемінің төмен болуымен және даудың барысына өзіндік бақылау орнату мүмкіндігінің туындауымен тиімді болып есептеледі. Қазақстандық медиацияның тағы бір ерекшелігі — «Медиация жөніндегі» Заңда келесі нақты үш жағдайда ғана медиация рәсімінің мүмкін еместігі атап көрсетілген: 1. Сот әрекетке қабілетсіз не әрекетке қабілеті шектеулі деп таныған адамдардың мүдделерін қозғаса. 2. Тараптардың бірі мемлекеттік орган болып табылатын кезде. 3. Даудың мазмұнында сыбайлас жемқорлық қылмыс орын алған жағдайда медиация рәсімі қолданылмайды.

Дегенмен, Қазақстандағы медиация институтының дамуының бірқатар мәселелері де бар. Олардың қатарына қоғамдағы татуластыру рәсімінің жеткіліксіз түрде таралуын және медиация рәсімінің артықшылықтары, дауды реттеу үшін тараптардың медиатор көмегіне сүйенуі жөніндегі құқықтары жөнінде еліміздің азаматтары арасында ақпараттық-түсіндірме жұмыстарының қажетті деңгейде жүргізілмеуін жатқызуға болады. Мысалы зерттеуші А.И. Кариповтың пікірінше халық арасындағы медиацияға жүгіну деңгейінің төмен болуының бір себебі — Қазақстан Республикасының азаматтары медиация үрдісі барысында қол жеткізілген келісім екі тараптың да мүдделерін теңдей қанағаттандырып (сотқа жүгіну барысында сот шешімі тек қана бір тарапты қанағаттандырады), дауласушы тараптарды татуластыратындығы жөнінде хабардар емес [13]. Зерттеуші И.А. Каратаев медиацияның өзекті мәселелерін қарастырып, «...алайда, медиацияны кеңінен тарату және осы мәселе бойынша нормативтік базаны жетілдіру, егер азаматтардың менталитеті, олардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасының деңгейі сияқты факторлар ескерілген жағдайда ғана мүмкін болатынын атап өту қажет. Біздің ойымызша, бұл проблеманы шешу барлық деңгейдегі мемлекеттік билік органдарының, оның ішінде жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, бұқаралық ақпарат құралдарының және медиаторлардың өздерінің белсенді ағартушылық жұмысында көрінеді» [14; 74] деп атап көрсетеді.

Осымен бірге, Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңының 9-бабына сәйкес кәсіби деңгейдегі медиатор қызметін жоғары білімі бар, жиырма бес жасқа толған және ҚР Үкіметінің бекіткен медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша білім алғандығын растайтын құжаты (сертификаты) бар тұлғалар және отставкаға кеткен судьялар жүргізе алады. Ал, кәсіби емес деңгейдегі медиатор қызметін медиатор курсынан тәмамдаған және қырық жасқа толған азаматтар жүргізе алады. Яғни, медиаторлардың міндетті түрде заңгер болуы қажет емес. Сондықтан, қоғамның қарқынды да-

муы және қазіргі кезеңдегі жаһандану жағдайында кәсіби білімі және заң тұрғысынан талдау жасай алмайтын тұлғаға сенімсіздіктің туындауы да еліміздегі медиация институтының дамуына кері ықпалын тигізетіні сөзсіз.

Қорытынды

Қазіргі уақытта даулар мен шиеленістерді шешу саласында маңызды орындарға не және көптеген жағдайларда тиімді рәсім болып табылады. Медиация институты өзінің қалыптасуы мен дамуы жағынан бірнеше кезеңдерден, медиацияның пайда болуы — медиация туралы алғашқы ойлардың қалыптасуы және оны даулы жағдайда қолдану қазіргі уақыттағы заңнамалық тұрғыдан бекітуден өтті. 2011 ж. бастап Қазақстанда қазіргі заманғы медиация рәсімі заң негізінде енгізілді. Әрине, еліміздегі дауларды шешу барысында қолданылатын медиация үрдісінің өзіндік ерекшеліктері және мәселелері бар. Шетелдік тәжірибе медиация институтының көмегі арқылы тек қана дауларды тез әрі тиімді шешіп қоймай, осымен қатар сот жұмысының көптеген мәселелерін (азаматтық істер санын қысқарту, істі қарау рәсімін жеңілдету, істердің қаралу мерзімін қысқарту т.б.) шешуге болатындығын көрсетіп берді. Қазіргі кезде медиация рәсімі арқылы мәдениетаралық, ұлтаралық, этникалық, өркениеттік, экономикалық, сауда және әскери дауларды шешу барысында белсенді түрде қолданудың мүмкіндіктері орын алған. Шетелдерде дауларды шешудің баламалы институты адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімді тәсілі болып саналады. Сондықтан, шетелдердегі дауларды реттеудің баламалы рәсімдері дамуының оң тәжірибесі қазақстандық құқықтық жүйе үшін маңызды.

Осы медиацияны дамытуға және медиация жұмысын жетілдіруге байланысты мынадай ұсыныстар білдіргіміз келеді:

1. Медиация институтына қатысты нормативті-құқықтық базаны нақты және жүйелі түрде өңдеу немесе оларға толықтырулар енгізу, медиация рәсіміне және оның субъектілеріне тыңғылықты тәсіл арқылы қарау қажеттілігі ұсынылады. Осыларды дамытқан жағдайда еліміздің азаматтары медиацияға сенім артады және оны қолдана бастайды.

2. Қазақстанда қызмет жасайтын медиаторлардың және медиаторлардың тізілімін жасайтын ұйымдардың шынайы санын білу мүмкін емес. Сондықтан, біз медиация арқылы жыл сайын нақты қанша іс пен даудың шешілгендігін біле алмаймыз және нақты статистикалық талдау жасау мүмкін емес. Осы себепке байланысты, медиация институтына қатысты барлық сұрақтарды үйлестірумен шұғылданатын және статистикалық талдау жасайтын республикалық деңгейдегі арнайы орган құру қажеттілігі туындап отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Rau A.S. Mediation and other non-binding ADR processes / A.S. Rau, E.F. Sherman, S.R. Peppet. — New York: Foundation Press, 2002. — 135 p.
- 2 Christopher W. Moore. The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict / W. Christopher. — San Francisco: Jossey-Bass, 2003. — 599 p.
- 3 Кузнецова А.Г. Институт посредничества: опыт стран по всему миру [Электронный ресурс]. / А.Г. Кузнецова. — Режим доступа: <https://naukaru.ru/ru/nauka/article/43221/view>.
- 4 Коломытцева В.В. Этапы становления медиации в зарубежных странах / В.В. Коломытцева // Вестник Томского государственного университета. Серия. Гуманитарные науки. — 2013. — №2(118). — С. 268-272.
- 5 Аллахвердова О.В. История развития медиации / О.В. Аллахвердова, Е.Н. Иванова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия История. — 2007. — №2. — С. 16.
- 6 Мета Г. Медиация — искусство разрешать конфликты. Знакомство с теорией, методом и профессиональными технологиями / Г. Мета, Г. Похмелкина. — Москва: VERTE, 2004. — 320 с.
- 7 Князев Д.В. История развития института мирового соглашения в российском гражданском праве / Д.В. Князев // Современные проблемы гражданского права и процесса: Сборник статей. — Новосибирск, 2004. — №2. — С. 9.
- 8 Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе. Собрание сочинений в пяти томах. Т. II. / Ч.Ч.Валиханов. — Алма-Ата, 1984. — 432 с.
- 9 Ахмедина К.К. Медиация как внесудебная форма защиты нарушенных прав / К.К. Ахмедина. — Костанай, 2019. — 78 с.
- 10 Романовская С.Ю. Практические аспекты применения нормативной правовой базы в сфере медиации / С.Ю. Романовская // Состояние и перспективы развития института медиации в условиях социальной модернизации Казахстана. — Астана, 2017. — С. 18-22.
- 11 Волкова В.В. Урегулирование споров без суда — наш национальный ресурс [Электронный ресурс] / В.В. Волкова. — Режим доступа: <https://senate.parlam.kz/ru-RU/blog/232/news/details/9995>.

12 В следующем году исполнится 10 лет Закону «О медиации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://assembly.kz/ru/news/v-sleduyushchem-godu-ispolnitsya-10-let-zakonu-o-mediatsii/>.

13 Карипова А.И. Некоторые аспекты сравнительной характеристики медиации в США и Республики Казахстан / А.И. Карипова // Вестник Академии провозохранительных органов. — 2021. — №1(19). — С. 51-57.

14 Каратаев И.А. Актуальные проблемы процедуры медиации в России и пути их решения / И.А. Каратаев // Актуальные проблемы права: Материалы V Международной научной конференции (г. Москва, декабрь 2016 г.). — М.: Буки-Веди, 2016. — С. 74-77.

Ж.К. Кенжебекова, Г.Т. Мусабалина, С.К. Қабылтаева

История становления института медиации в Казахстане: проблемы и перспективы

В статье описана история становления института медиации в Казахстане как историческое, сформировавшееся, развивающееся и сложное социокультурное явление, которое в той или иной степени находит отражение в различных культурах с древнейших времен до наших дней. Авторами рассмотрены проблемы и перспективы развития института медиации. Проанализированы характерные особенности медиации, ее принципы, сделаны попытки раскрыть этнопсихологические особенности, препятствующие развитию медиации в казахстанском обществе. Авторы рассмотрели вопросы реализации Закона РК «О медиации», практику применения медиации в гражданском судопроизводстве, которое способствует развитию в Казахстане эффективного инструмента разрешения спора и конфликта.

Ключевые слова: институт медиации, история становления института медиации, медиатор, альтернативный способ разрешения спора, межнациональный конфликт, Казахстан.

Zh.K. Kenzhebekova, G.T. Mussabalina, S.K. Kabyltayeva

The history of the establishment of the institution of mediation in Kazakhstan: problems and prospects

This article describes the history of the formation of the institution of mediation in Kazakhstan as a historically formed and developing, complex socio-cultural phenomenon, which, to one degree or another, is reflected in various cultures from ancient times to the present day. The authors considered the problems and prospects for the development of the institution of mediation. The characteristic features of mediation, its principles are analyzed, attempts are made to reveal the ethnopsychological features that impede the development of mediation in Kazakhstani society. The authors consider the implementation of the law “On Mediation”, the practice of using mediation in civil proceedings, which contributes to the development in Kazakhstan of an effective tool for resolving disputes and conflicts.

Keywords: institution of mediation, history of formation of the institution of mediation, mediator, alternative way of resolving a dispute, interethnic conflict, Kazakhstan.

References

- 1 Rau, A.S., & Sherman, E.F. & Peppet, S.R. (2002). *Mediation and other non-binding ADR processes*. New York: Foundation Press.
- 2 Christopher, W. Moore. (2003). *The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict*. San Francisco: Jossey-Bass.
- 3 Kuznetsova, A.G. *Institut posrednichestva: opyt stran po vsemu miru [The institution of mediation: the experience of countries around the world]*. Retrieved from <https://naukaru.ru/ru/nauka/article/43221/view> [in Russian].
- 4 Kolomyttseva, V.V. (2013). *Etapy stanovleniia mediatsii v zarubezhnykh stranakh [Stages of formation of mediation in foreign countries]*. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki — Bulletin of the Tomsk State University. Series Humanitarian sciences*, 2(118), 268-272 [in Russian].
- 5 Allakhverdova, O.V. & Ivanova E.N. (2007). *Istoriia razvitiia mediatsii [The history of the development of mediation]*. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya Istoriia — Bulletin of Saint Petersburg University. Series History*, 2, 16 [in Russian].
- 6 Meta, G., & Pokhmelkina, G. *Mediatsiia — iskusstvo razreshat konflikty. Znakomstvo s teoriei, metodom i professionalnymi tekhnologiyami [Mediation is the art of resolving conflicts. Acquaintance with the theory, method and professional technologies]*. Moscow: VERTE [in Russian].

- 7 Kniazev, D.V. (2004). Istoriiia razvitiia instituta mirovogo soglasheniia v rossiiskom grazhdanskom prave [The history of the development of the institution of a settlement agreement in Russian civil law]. *Sovremennye problemy grazhdanskogo prava i protsessy: Sbornik statei — Modern problems of civil law and process: Collection of articles*, Novosibirsk, 2, 9 [in Russian].
- 8 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). Zapiska o sudebnoi reforme [Note on Judicial Reform]. *Sobranie sochinenii v piati tomakh — Collected works in five volumes*, Vol. II. Alma-Ata [in Russian].
- 9 Akhmedinova, K.K. (2019). Mediatsiia kak vnesudebnaia forma zashchity narushennykh prav [Mediation as an extrajudicial form of protection of violated rights]. *Kostanai* [in Russian].
- 10 Romanovskaia, S.Yu. (2017). Prakticheskie aspekty primeneniia normativnoi pravovoi bazy v sfere mediatsii [Practical aspects of the application of the regulatory legal framework in the field of mediation]. *Sostoianie i perspektivy razvitiia instituta mediatsii v usloviakh sotsialnoi modernizatsii Kazakhstana — Status and development prospects of the institution of mediation in the conditions of social modernization of Kazakhstan*, Astana [in Russian].
- 11 Volkova, V.V. Uregulirovanie sporov bez suda — nash natsionalnyi resurs [Settlement of disputes without trial is our national resource]. Retrieved from <https://senate.parlam.kz/ru-RU/blog/232/news/details/9995> [in Russian].
- 12 V sleduiushchem godu ispolnitsia 10 let Zakonu «O mediatsii» [Next year the Law “On Mediation” will be 10 years old]. Retrieved from <https://assembly.kz/ru/news/v-sleduyushchem-godu-ispolnitsya-10-let-zakonu-o-mediatsii/> [in Russian].
- 13 Karipova, A.I. (2021). Nekotorye aspekty sravnitelnoi kharakteristiki mediatsii v SShA i Respubliki Kazakhstan [Some aspects of the comparative characteristics of mediation in the USA and the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Akademii prooohranitelnykh organov — Bulletin of the Academy of law enforcement agencies*, 1(19) [in Russian].
- 14 Karataev, I.A. (2016). Aktualnye problemy protsedury mediatsii v Rossii i puti ikh resheniia [Actual problems of the mediation procedure in Russia and ways to solve them]. *Aktualnye problemy prava: materialy V Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. (g. Moskva, dekabr 2016 g.) — Actual problems of law: materials of the V International Scientific Conference. (Moscow, December 2016)*, Moscow: Buki-Vedi [in Russian].

Ф.Т. Кукеева*, К.И. Байзакова, М.А. Усен, К. Усерова

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: fturar@mail.ru; kbaizakova@mail.ru; meruert.ussen@gmail.com; k.userova84@gmail.com)*

Влияние новых геополитических условий на многовекторную внешнюю политику Казахстана

Актуальность статьи определена необходимостью изучения многовекторной внешней политики Казахстана в условиях новых вызовов и рисков для внешней политики государства. Научная новизна результатов исследования состоит в том, что теория и практика проведения внешней политики в условиях транзита и в посттранзитный период является малоизученной проблемой в области международных отношений и смежных с ними научных дисциплин. В статье исследованы современные геоэкономические и геополитические реалии и проведен анализ адаптивности теории и практики основного принципа казахстанской внешней политики — многовекторности к новой геополитической повестке. Многосторонняя внешняя политика Казахстана на современном этапе проанализирована через призму теорий геополитики, рационального выбора и зависимости/взаимозависимости. Для изучения адаптивности основного принципа внешнеполитической стратегии Республики Казахстан на современном этапе были определены критерии, теоретические подходы в исследовании многовекторности, ее эффективности в современных международных отношениях. Анализ внешнеполитических рисков показал, что все они взаимозависимы с казахстанской экономикой и дипломатией с ближайшими соседями, в отношении которых многовекторность развивалась в условиях формирования многополярного мира. Новые геополитические реалии свидетельствуют о расширении диапазона возможностей и одновременно об усложнении политического пространства по периметру границ Казахстана. Четко выстроенная и концептуально обоснованная многовекторная внешняя политика Республики Казахстан на практике нуждается в постоянной корректировке. Это обусловлено усложнившимися глобальными реалиями, постоянной турбулентностью и трансформацией современных международных отношений.

Ключевые слова: Республика Казахстан, внешняя политика, многовекторность, Центральная Азия, геополитика, геоэкономика, международные отношения, регионализм.

Введение

Актуальность темы данной статьи определяется необходимостью изучения внешней политики Президента К.-Ж. Токаева в условиях новых вызовов и рисков для внешней политики государства. На формирование и проведение внешней политики Президента К.-Ж. Токаева влияет целый ряд факторов: сохранение преемственности и многовекторного характера внешнеполитической стратегии; необходимость политических и экономических ресурсов для ответа на вызовы современного мира; сохранение субъектности государства в условиях ухудшения геополитической и геоэкономической ситуации вокруг региона и мира.

Актуальность также обуславливается тем, что внешняя политика Президента К.-Ж. Токаева, которая формируется и осуществляется в сложных геополитических и геоэкономических условиях, активно изучается в основном зарубежными авторами и незначительно представлена в отечественной научной литературе. Этот факт свидетельствует о необходимости создания собственного научного дискурса, что позволит стать не объектом, а субъектом изучения важного для страны вопроса, проведения комплексного анализа ситуации и предложения конструктивных идей и прогнозов по внешнеполитической стратегии РК.

Объектом исследования является внешняя политика РК в условиях геополитической турбулентности современного периода.

Цель статьи — на основе анализа геополитических и геоэкономических изменений в мире и формирования новой геополитической реальности выявить возможные изменения и адаптацию, включая корреляцию теории и практики основного принципа казахстанской внешней политики — многовекторности.

Задачи данного исследования: на основе анализа экономических активов внешней политики Президента Токаева определить риски и возможности ресурсной экономики РК в новой геоэкономической ситуации.

* Автор-корреспондент. E-mail: fturar@mail.ru

ческой реальности; проанализировать внешнеполитические активы РК, формирующие новые подходы, которые коррелируются с геополитическими изменениям в регионе и в мире, в целом; на основе изучения доктринальных документов проанализировать практические шаги Президента К.-Ж. Токаева с целью выявления приоритетных векторов казахстанской внешней политики и адаптивности многовекторного принципа к меняющейся мировой реальности; выработать прогнозы, рекомендации и среднесрочные прогнозы о решении внешнеполитических задач для внешнеполитических структур Республики Казахстан.

В практическом плане анализ заданной проблематики позволит на примере Казахстана изучить возможности развивающегося государства с заданными параметрами географии и экономики, обеспечить свой суверенитет и защиту граждан от геополитических потрясений с помощью имеющихся инструментов и ресурсов.

Научная литература по данной проблематике показывает отсутствие исследований, имеющих комплексный характер. Так, модели транзита не рассматриваются для выявления их закономерностей и основных форм проведения. В отечественной и зарубежной литературе экономика и внешняя политика не анализируются через призму наличия активов президентской команды. Практически отсутствуют работы по выявлению не-институциональных факторов во внешнеполитической деятельности государства в период транзита.

Методы исследования

Авторы данной статьи анализируют многостороннюю внешнюю политику Президента К.-Ж. Токаева через призму теорий геополитики, рационального выбора и зависимости/взаимозависимости.

Теория геополитики. Геополитический подход позволяет определить геостратегию Казахстана в рамках классической геополитической теории для анализа эмпирической внешней политики страны в период транзита власти. В контексте последних событий в мире Казахстану необходимо понять, оценить и даже предугадать потенциальные условия возможных геополитических изменений в своем ближайшем географическом окружении. Одновременно, геополитический анализ может дать прогноз относительно изменения расклада сил в международной системе.

Учитывая геополитическое расположение Казахстана, *теория взаимозависимости* позволит проанализировать степень зависимости политики и экономики РК от ближайших соседей в свете их геополитических и экономических интересов. Для анализа факторов, влияющих на выстраивание взаимоотношений в новой геополитической ситуации в статье предполагается обратиться к теории взаимозависимости через призму «ядро-периферия», что позволит выявить новые тренды в отношениях РК–РФ и РК–КНР.

Теория рационального выбора уделяет особое внимание выбору государством внешнеполитической стратегии, исходя из своих приоритетов и интересов, которые могут быть достигнуты через определенные механизмы действий. В большей степени теорию рационального выбора используют представители неореализма, что характеризует общее положение в международных отношениях. Таким образом, использование теории рационального выбора при анализе влияния современных геополитических реалий на внешнюю политику Казахстана позволит выявить приоритеты, а главное, механизмы выбора стратегии, на достижение которой и будут направлены усилия с учетом всех активов государства.

В исследовании планируется использовать следующую совокупность общих методологических подходов: исторического, логического анализа, синтеза, восхождения от абстрактного к конкретному, и других, включая системный, количественный и сравнительный методы, сценарный метод геополитического прогнозирования и др.

Теория многовекторной политики

Для изучения адаптивности основного принципа внешнеполитической стратегии РК на современном этапе были определены, критерии, теоретические подходы в исследовании многовекторности, ее эффективности в современных международных отношениях.

Основными критериями многовекторности являются: геополитическое расположение страны и экономическое развитие государства.

В современной науке о международных отношениях отсутствует устоявшаяся теоретическая база многовекторности. Западные аналитики приравнивают многовекторность к теории «баланса сил», то есть умение государства лавировать между двумя-тремя центрами силы и получать политико-

экономическую выгоду от всех. Теория баланса сил утверждает, что государства формируют союзы с другими государствами, чтобы защитить себя от превосходящих возможностей потенциального гегемона. Тем не менее, эти аргументы о балансировании и поддержке не могут адекватно объяснить внешнеполитическую стратегию Казахстана, которая включала некоторые аспекты как балансирования, так и поддержки трех разных великих держав (Китай, России, США) и время от времени взаимодействовала с ЕС по экономическим вопросам.

Государство, выбирая политику балансирования, стремится выровнять геополитическую ситуацию и сохранить свою независимую/относительно независимую внешнюю политику. Существует несколько разновидностей балансирования. Жесткое балансирование является стратегией, используемой конкурирующими между собой странами. При этом государства наращивают свои вооруженные силы, создают военно-политические блоки и альянсы, пристально отслеживают военную мощь своих оппонентов. Жесткое балансирование подпадает под теории реализма и неореализма.

Мягкое балансирование напротив не признает формальных альянсов. Страны ищут наиболее подходящих союзников в соответствии с пониманием определенных потребностей в области национальной безопасности и для того, чтобы противостоять внешним угрозам в виде восходящей державы. Мягкое балансирование предполагает также сотрудничество в рамках региональных либо международных институтов. Ассиметричное или гибридное балансирование представляет собой попытки сдерживания ассиметричных угроз со стороны негосударственных акторов, таких как террористические или криминальные организации. В качестве альтернативы балансированию (*balancing*) эксперты предлагают рассматривать внешнюю политику малых государств/экономик через теорию неореализма, а именно примыкания (*bandwagoning*) [1].

Неореалистическая теория международных отношений предполагает, что страны второго ряда, оказавшиеся между сильными державами, выбирают стратегии балансирования или присоединения к сильному (*bandwagoning*), стремясь обеспечить свое экономическое развитие и безопасность [2]. Если есть внешняя угроза, то выбирается стратегия балансирования во избежание потерь, если фон более позитивный, то выбирается присоединение к сильному лагерю с целью получения выгод. Учитывая очевидный рациональный стратегический подход, многовекторность также можно объяснить с позиций реализма.

Таким образом, многовекторную внешнюю политику следует рассматривать с позиций структурного неореализма. Несмотря на то, что структурный реализм фокусируется в основном на интересах крупных держав, обходя вниманием малые, развивающиеся государства/экономики. Эти страны вынуждены вести борьбу за свои национальные интересы на фоне геополитической и геоэкономической конкуренции крупных государств.

Казахстан по характеристикам относится к обеим категориям: развивающаяся страна и малая экономика. Государство находится в эпицентре противостояния глобальных и региональных государств. Подход, как с позиции балансирования, так и примыкания не отражает в полной степени самостоятельный характер, выбранного внешнеполитического курса, так и субъектность государства.

Как современная внешнеполитическая теория объясняет выбор Казахстана в пользу многовекторности? Более того, может ли существующая теория объяснить успехи страны в развитии и поддержании многовекторной внешней политики? Учитывая очевидно рациональный, стратегический подход многовекторности и участие великих держав, реализм является логичным местом для поиска теоретических объяснений в первую очередь.

Для целостной оценки эффективности многовекторности в определенный исторический период необходимо принимать во внимание целый ряд факторов, как-то наличие конфликтного потенциала в отношениях с той или другой страной, необходимость равнообозначенности и равноудаленности для сохранения баланса и др.

Несмотря на то, что структурный реализм и теория баланса наиболее точно характеризуют многовекторность, комплексность и сложное уравнивание, предлагают лучшее объяснение внешней политики Казахстана, чем реализм. Казахстан предпринимает последовательные усилия по развитию сотрудничества с региональными и нерегиональными державами, а также развитию многосторонних отношений с ними. Основными активами Казахстана в проведении и сохранении внешней политики является природные ресурсы и транзитный потенциал, что, в целом, обусловлено геополитическим расположением страны.

Правовая база многовекторной политики Республики Казахстан

Казахстан проводит многовекторную внешнюю политику, термин, используемый для описания «политики, которая развивает внешние отношения в рамках, основанных на прагматичной, неидеологической основе». Объясняя цели этой стратегии, Первый Президент Н. Назарбаев заявил, что «многовекторная внешняя политика означает развитие дружественных и предсказуемых отношений со всеми государствами, играющими значительную роль в мировых делах и представляющими практический интерес для страны» [3].

Суть ее заключается в установлении и развитии взаимовыгодного сотрудничества со всеми странами. Эта идея легла в основу Стратегии становления и развития Казахстана как суверенного государства, опубликованной в мае 1992 года [4].

Следует отметить, что многовекторность, как принцип внешней политики, не является уникальным открытием. В современной истории можно найти параллели между многовекторностью и другими примерами различных стран и международных движений проводить сбалансированную и независимую политику: движение неприсоединения в условиях холодной войны, «политика по всем азиатским» у Франции, концепция многополярного мира у современных России и Китая и др.

В 2014 году была принята «Внешнеполитическая концепция Республики Казахстан на 2014–2020 гг.». В Концепции подчеркивалось, что основным принципом — многовекторность, остаются неизменными — активная, разносторонняя и сбалансированная внешняя политика, способная противостоять вызовам XXI века и нацеленная на обеспечение долгосрочных национальных интересов [5]. Принцип многовекторности, сохраняясь, как основа внешней политики РК, развивается в сторону сбалансированности, прагматизма, взаимной выгоды, твердом отстаивании национальных интересов страны.

В 2020 году была принята новая «Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 гг.» [6]. В документе прописана система основополагающих взглядов относительно принципов, целей, задач, приоритетов и механизмов осуществления внешнеполитической деятельности страны в течение указанного периода.

Новая Концепция, сохраняя преемственность, имеет и отличия, которые связаны с новой геополитикой и геоэкономикой вокруг Казахстана. При анализе международных отношений акцент сделан на обозначении таких вызовов и угроз для этой системы, как кризис доверия и повышение конфликтности между различными международными акторами.

Задачи многовекторности. Базовыми предпосылками многовекторности являются: геополитическое расположение страны и экономическая модель развития государства. Казахстан. Руководство РК использовало оба этих фактора при проведении своей внешнеполитической стратегии. Геополитическое расположение и богатые природные ресурсы были использованы как преимущество особенно во внешних отношениях с другими странами.

Следует выделить три основные задачи многовекторности. Первая связана с обеспечением национальной безопасности и отстаиванием суверенитета государства. Вторая задача направлена на вхождение в мировое политическое и экономическое пространство. Третья задача решает проблему экономической составляющей, связанной с ресурсно-ориентированной внешней политикой. Для решения этих и других задач государства проводят внешнюю политику, направленную на поддержание дружественных и предсказуемых отношений с региональными и нерегionalными государствами.

Геоэкономические изменения

Геоэкономические изменения для Казахстана имели негативный характер. Январские события 2022 года, свидетельствовавшие о социальной нестабильности, могли негативно повлиять на инвестиционную привлекательность страны и политический имидж, в целом. По мнению авторов, заявленная программа реформ социально-политической и экономической системы может положить начало решению этих проблем.

Главной экономической политикой, нуждающейся в пересмотре в нынешних условиях, является стратегия диверсификации торговли и структурная трансформация энергетического сектора. Меняющиеся модели потребления мировой энергетики означают, что Казахстану необходимо направить больше инвестиций в переработку нефти, газа и технологии с добавленной стоимостью для диверсификации своей продукции; тем не менее, он должен одновременно планировать низкоуглеродное будущее и развивать альтернативные источники энергии.

«Разделенные риски», связанные с санкциями против России, негативно влияют на экономику Казахстана. В марте 2022 года был создан Оперативный штаб по антикризисным мерам при правительстве. В задачи Оперативного штаба входит рассматривать и решать проблемные вопросы, возникающие в экономике и бизнесе, связанные с наложением пакета санкций на Российскую Федерацию и их влияния на экономику Казахстана.

Будучи страной с открытой экономикой, активно ведущей торговлю с зарубежными государствами и производящей продукцию, цены на которую формируются на мировых рынках, Казахстан в значительной степени испытывает влияние этих и других рисков. Под большой угрозой оказалась также инвестиционная привлекательность Казахстана, встал вопрос о релокации бизнеса как на региональном, так и на межрегиональном уровне.

Таким образом, анализ геэкономических изменений показал, что геополитика влияет на экономику Казахстана, которая остается ресурсной по своей сути. В этой связи необходимо изучить возможности ресурсной экономики для адекватного реагирования на геополитические вызовы современности.

Принцип многовекторности в условиях геополитических перемен

Новая геополитическая реальность вокруг Казахстана вновь поднимает вопрос об эффективности принципа многовекторности, о необходимости сделать геополитический, экономический, цивилизационный, стратегический выбор. Критика многовекторности представляет широкий спектр от требований занять антироссийскую, пророссийскую, присоединиться к западным ценностям, стать частью тюркского мира и т.п.

В условиях новой геополитики, сменившей движение стран к многополярности и формирующей противостоящие друг другу группы противостояния, казахстанская многовекторность, как базовый внешнеполитический принцип, не меняется, а наполняется новым содержанием. Основная задача многовекторности остается прежней — защита суверенитета государства и национальных интересов Республики Казахстан.

В рамках Новой большой игры в Центральной Азии Казахстан выстраивает баланс в отношениях с Россией, КНР, США, ЕС и исламским миром. В новых геополитических условиях Казахстан стремился создать сеть политических и экономических отношений с великими державами, действующими в регионе. Кроме этого, Казахстан стратегически предпочитает «вовлекать» великие державы в сложные обмены и отношения с позитивным итогом с регионом посредством создания региональных институтов и реализации многосторонних подходов. Президент К.-Ж. Токаев продолжает проводить «многовекторную» внешнюю политику, уравнивающую давление со стороны России, Китая и США, наряду с «контролируемой демократизацией» и социальными реформами.

Адаптивность и возможности многовекторной внешней политики РК в новой геополитической реальности следует рассматривать через призму происходящих на международной арене процессов. Можно выделить этапы этого процесса.

Период 2020–2021 гг. характеризуется эскалацией процессов по периметру Центральной Азии и в самом регионе. Ситуация в Афганистане и приход к власти движения Талибан следует рассматривать в качестве одной из главных угроз безопасности для Казахстана и региона, в целом. Казахстан уделяет особое «внимание противодействию международному терроризму и экстремизму, незаконному обороту наркотиков и оружия, нелегальной миграции...», заявил Президент Токаев на юбилейном саммите ОДКБ в 2022 году [7].

Начало 2022 года было озаменовано «Газовыми протестами» на Западе Казахстана, которые получили продолжение в череде событий «Трагического января». В политическом дискурсе страны эти события характеризуются как попытка государственного переворота, а также в качестве кризиса государственности. Факт первого в истории ОДКБ использования миротворческих сил вызвал не только серьезную критику Запада, всплеск протестных настроений, но и определил необходимость социально-политических и экономических реформ в стране. Эта политика в дальнейшем получила название «Нового Казахстана».

Изменение геополитического расклада в регионе Центральной Азии (ЦА) и стало серьезным сигналом для других стран региона, в которых транзит власти все еще в процессе. Президент Токаев, получив поддержку не только стран ОДКБ, ЦА, но и Китая, что было принципиально важным в сложившихся реалиях, все же оказался в сложном положении, несмотря на свой колоссальный опыт авторитетного дипломата.

В январе–апреле 2022 года активизировались все важные направления внешней политики Казахстана. Важные шаги были предприняты Астаной для укрепления отношений с Востоком (Китай, Индия, страны Восточной Азии), соседними странами (Россия и ЦА), исламским и тюркским миром, Западом и крупными международными организациями в рекордно короткие сроки.

Февраль 2022 года оказался еще более насыщенным и трагичным, когда 24 февраля Президент России В. Путин объявил о начале спецоперации в Украине, что, по сути, оказалось признанием очередного витка противостояния между Россией и Западом. Этот период можно считать принципиально новой точкой отчета для геополитических и геоэкономических изменений не только в региональном, но и в глобальном контексте.

Новая геополитическая реальность для Казахстана в большей степени связана с внешней политикой России. Можно проанализировать адаптивность многовекторной внешней политики РК через призму рисков участия Казахстана в ЕАЭС, ОДКБ, а также через анализ двусторонних отношений. Индикаторами этих рисков послужили Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы (союзнические отношения с Россией), январские события 2022 года и специальная военная операция России в Украине, а также санкционная политика коллективного Запада. В случае с Россией важным измерением является разнородность, его характеристики и возможность для Республики Казахстан маневрирования в рамках данного вектора с целью сохранения национальных интересов и перспектив развития на международной арене.

Казахстан установил тесные отношения с Китаем, который предоставил стране многомиллионные кредиты и вложил значительные средства в казахстанскую нефтяную и урановую промышленность.

Многовекторная внешняя политика Казахстана и стратегия диверсификации торговли могут быть подорваны усилением экономической зависимости от Китая, поскольку нападение России на Украину усилит роль Китая как экономического партнера. Казахстану необходимо диверсифицировать свою экономику, зависящую от нефти и газа, направить больше инвестиций в технологии с добавленной стоимостью и планировать низкоуглеродное будущее. Непредсказуемость России может также открыть путь к альтернативной системе безопасности в Центральной Азии. Рост напряженности между Россией, Китаем и Западом может привести к тому, что трехсторонняя независимая политика Казахстана окажется под давлением из-за необходимости принять чью-либо сторону.

В дополнение к основным нефте- и газопроводам из Центральной Азии в Китай, проходящим через Казахстан, две страны развивают новые транспортные связи, которые будут иметь решающее значение для предложенной Китаем Инициативы «Пояс и Путь». Будучи одним из крупнейших торговых партнеров и инвесторов Казахстана, Китай отдает предпочтение экономическим отношениям, а не военным. Однако Китай все больше заинтересован в обеспечении безопасности в Центральной Азии, учитывая нестабильность в Афганистане и растущую секьюритизацию Синьцзяна.

Американский вектор остается важнейшим для Республики Казахстан. Астана постоянно стремится поддерживать значительный интерес США. На современном этапе основной характеристикой казахстанско-американских отношений является прагматизм, то есть речь идет не о каком-то реальном стратегическом сближении (американский «вектор» казахстанской политики уступает российскому, китайскому и даже европейскому), а скорее, о взаимовыгодном сотрудничестве в экономике, а также о поддержании стабильности в регионе. Неформальный и низкогокачественный характер американо-казахстанских отношений в области безопасности позволяет Казахстану поддерживать свою многовекторную внешнюю политику и не расстраивать Россию.

Кроме того, Казахстан имеет прочные отношения с ЕС — это самый крупный торговый партнер и инвестор Казахстана, крупнейший потребитель его энергоресурсов. ЕС сейчас отстает от США и других ведущих авторов. Но при этом, ЕС — это еще один альтернативный игрок, которого странам ЦА надо иметь из геополитических соображений. ЕС остается одной из важнейших геополитических и геоэкономических величин, определяющих будущее и безопасность Центральной Азии, но ЕС должен, наконец, выступать в качестве серьезной силы в сфере безопасности, в энергетической политике Европа должна вести себя более уверенно, а в области демократии ей следует проявлять больше реализма.

Наконец, эти ключевые международные партнерские отношения, подкрепленные другими тесными отношениями с Турцией, Южной Кореей, Японией и т.д., позволили Казахстану стать активным участником мировой экономики, привлечь обширные иностранные инвестиции и избежать экономической и политической зависимости от кого-либо.

На экономическом фронте Казахстану все труднее поддерживать свою внешнеполитическую балансировку между китайским и российским влиянием, чтобы противостоять давлению США. Chevron и другие американские компании остаются ведущими производителями нефти в Казахстане, на их долю приходится 30 % от общего объема добычи нефти в 2019 году. Для сравнения: китайские CNPC, Sinorec и CITIC добывают 17 %, а российская «Лукойл» — 3 % [8].

Многовекторность позволяет Республике Казахстан позиционировать себя как активного и ответственного участника международного сообщества, вносящего весомый вклад в обеспечение международной и региональной стабильности и безопасности, в условиях происходящих перемен на региональном и глобальном уровне. Сегодня в арсенале внешней политики Республики Казахстан остаются все ключевые принципы: выстраивание отношений с другими странами и международными организациями в соответствии со своими интересами и на равноправной и конструктивной основе; сохранение дистанцированности и максимального нейтралитета относительно противоречий и конфликтов мировых держав.

В сфере безопасности Казахстан является одним из первых членов «Шанхайской пятерки», затем ШОС. Правительство Казахстана кровно заинтересовано в стабильности Афганистана, учитывая его близость и возможность влияния радикальных групп на собственное население Казахстана, преимущественно мусульманское.

В политике безопасности непредсказуемость России и рост антиколониальных настроений в Центральной Азии могут привести к созданию альтернативной центрально-азиатской системы безопасности. Этому также может способствовать повышенная чувствительность казахстанского правительства к общественному мнению после январских протестов. Здесь казахстанская многосторонность может стать основой новой региональной системы, в которой страны будут отдаляться от России, чтобы больше взаимодействовать с Китаем, Турцией, Западом и арабским миром. Однако рост напряженности в отношениях между Китаем и Западом может также помешать Казахстану продолжать лавировать между противоположными интересами.

Стратегия триангуляции Казахстана четко прослеживается в военном сотрудничестве. Кроме России, Республика Казахстан сотрудничает с Западом — к примеру, участвуя в ежегодных военных учениях «Степной орел» совместно с НАТО. Для Соединенных Штатов, как и для Китая, двумя наиболее важными вопросами безопасности в двусторонних отношениях являются Афганистан и Синьцзян. И США, и Китай обеспокоены тем, что радикальный исламистский терроризм в Афганистане может стать источником региональной нестабильности. После вывода США своих войск в 2021 году политическое урегулирование и стабилизация в Афганистане стали интересовать не только Китай и Россию, но и других ключевых игроков.

Украинский конфликт представляет собой первый реальный вызов давней и успешной «многовекторной» внешней политике Астаны. Поскольку санкции против России еще больше изолируют страну, ее отношения с Казахстаном становятся все более непредсказуемыми и требовательными. Усилия США и ЕС по привлечению России к ответственности за ее действия в Украине поставили Казахстан в неловкое положение между двумя сторонами в напряженной и затяжной дипломатической конфронтации. Кроме того, Казахстан стремится сохранить тесные рабочие отношения с Украиной.

Наконец, вмешательство России в дела Украины является для Астаны предостережением о том, что может произойти, если возникнут серьезные разногласия между Казахстаном, в котором проживает самое крупное по численности русское меньшинство в Центральной Азии, и Российской Федерацией.

До сих пор Казахстан относительно хорошо справлялся с этими вызовами, смог поддерживать стабильные отношения с Европой, Россией, США и Украиной со времени начала конфликта, и более того пытался играть посредническую роль между сторонами. Однако, чем дольше будет продолжаться конфликт, тем больше вероятность того, что Казахстан окажется в положении, при котором сложно будет сохранять свою «многовекторность».

Международные санкции против России усугубили экономические проблемы Казахстана, которые были введены вскоре после протестов в январе 2022 года и нанесли ущерб инвестиционному климату. Поскольку Казахстан стремится диверсифицировать свою деятельность вдали от России, вполне вероятно, что Китай будет играть более важную роль, учитывая его близость, значительный рынок и альтернативные финансовые институты.

Китай обычно рассматривается как меньшая угроза суверенитету Казахстана, потому что он непоколебимо защищает свой собственный суверенитет (включая суверенитет над Тайванем) и суверенитет других государств. Другими факторами, подталкивающими Казахстан к Китаю, являются страх перед санкциями, затрагивающими казахстанскую нефть в российских трубопроводах, и риск вторичных санкций. В более широком смысле правительству необходимо взвесить, не ставит ли под угрозу его сбалансированную внешнюю политику усиление экономической зависимости от Китая.

Угроза терроризма, религиозно ориентированного экстремизма, наркотрафика, связанного со сдерживанием с асимметричных угроз со стороны негосударственных акторов, остаются на повестке дня казахстанской внешней политики. Эти проблемы следует анализировать через призму асимметричного или гибридного балансирования.

В рамках теории баланса сил Казахстан пытается избежать чрезмерной зависимости от какой-либо страны или группы стран. Военные действия России в Украине, связанные с обострением проблем безопасности, перенесли мягкое балансирование Казахстана в область жесткого балансирования. Астану пытаются поставить перед выбором. Безусловно, поддержка российской стороны в военных действиях в Украине противоречит принципу многовекторной политики. Напротив, Казахстан избегает участия в международных кризисах и вместо этого предлагает себя в качестве посредника или центра посредничества в международных конфликтах. Эти принципы одновременно подкрепляются целеустремленным стремлением защищать свои экономические интересы и расширять свои экономические возможности.

Все большая политическая изоляция России и фактическое исключение России из международного бизнеса приводит к активизации других акторов в Казахстане и в Центральной Азии. Согласно теории примыкания (*bandwagoning*) и больших и малых экономик Астана использует возможность создания новых и расширение существующих политических, экономических, логистических связей с региональными и глобальными акторами. Однако в этом процессе существуют риски, связанные, как с сохранением субъектности государства, так и отношений с основным геополитическим партнером Россией (РФ).

Казахстан использовал широкий спектр механизмов для поддержания хрупкого баланса, связанного с защитой государственного суверенитета при обеспечении позитивных отношений с Россией, Китаем, США и ЕС. В то время как Россия и Китай граничат с Казахстаном и неизбежно вызывают наибольшую обеспокоенность, влияние ЕС и США является значительным и требует управления, особенно в сферах безопасности и торговли.

В то время, как Казахстан стремится взаимодействовать с великими державами, он не пытается построить центрально-азиатское общество, подобное ЕС. Важным механизмом в этом процессе было развитие региональных институтов и многосторонних подходов к региональным проблемам таким образом, чтобы вовлечь великие державы в устойчивое, регулярное взаимовыгодное взаимодействие с Центральной Азией.

Казахстан, безусловно, выделяется в качестве более успешной, многообещающей страны, с более независимой внешней политикой и собственным видением дальнейшего развития региона. Поэтому практически все ключевые крупные игроки сделали ставку на Казахстан в плане регионального лидерства. Казахстан стал стабильной страной, в которой с момента получения независимости проживало более ста этнических и религиозных меньшинств, и который смог достичь некоего гармоничного симбиоза политической свободы и экономического процветания. Неудивительно, что практически все ключевые державы, начиная с Ирана и Индии и заканчивая ЕС, Канадой и Южной Кореей, пытались установить тесные двусторонние связи с этой новой региональной державой.

Казахстан начал представлять регион ЦА на международных форумах, конференциях и симпозиумах, пытаясь продвинуть идеи внутрорегиональной интеграции, и выступить в качестве одновременно посла и посредника. Именно этот международный имидж и полученный в результате кропотливых усилий казахстанских дипломатов престиж позволили Казахстану выиграть место непостоянного члена Совета Безопасности (СБ) ООН в 2017 году.

Именно Казахстан выступил инициатором создания Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА), а также Съезда лидеров мировых и традиционных религий. Казахстан смог стать уникальной дипломатической площадкой для переговоров в рамках Астанинского формата для разрешения сирийского кризиса, роль, которая была сравнительно недооценена западной стороной, однако смогла привести к консенсусу такие страны, как Турция, Россия и Иран.

Именно благодаря своей дальновидности и умелой ориентации в мировом геополитическом пространстве, Казахстан смог добиться абсолютно уникального места как в региональном, так и в мировом масштабе — наша страна стала «мостом соединения» Запада и Востока, точкой соприкосновения христианства, ислама, буддизма и иудаизма. Благодаря перечисленным выше заслугам, Казахстан стал страной, в которой Китай впервые провозгласил свою инициативу «Один Пояс, Один Путь», где Россия стремится заручиться поддержкой своих экономических интеграционных инициатив, и где Запад пытается найти настоящего союзника, чтобы противостоять первым двум.

Государства могут использовать различные механизмы влияния, такие как членство в межправительственных и региональных организациях, декларации о национальном суверенитете, привлечение потока прямых иностранных инвестиций и другие дипломатические маневры.

Казахстан следует аналогичной стратегии утверждения независимости в ООН. Наглядно это можно продемонстрировать в отношении ситуации с Крымом. 27 марта 2014 года Генеральная Ассамблея ООН приняла Резолюцию о признании крымского референдума о захвате полуострова Россией недействительным. В этом важном голосовании правительство Казахстана скорее воздержалось, чем проголосовало в поддержку России. За два года своего пребывания в СБ ООН (2017–2018) Казахстан 15 раз отказывался голосовать за Россию; действительно, в большинстве случаев, когда СБ ООН не удавалось добиться единогласия, Казахстан не голосовал вместе с Россией.

Казахстан, опираясь на свою многовекторную внешнюю политику, расширяет свои международные связи. Однако не следует ожидать краха российского влияния или рычагов воздействия на Казахстан в среднесрочной перспективе.

Таким образом, принцип многовекторности в условиях геополитической турбулентности требует наполнения новым содержанием этого понятия.

Прогнозы и рекомендации

На основе анализа внешней политики Республики Казахстан в период современных геополитических изменений были выработаны следующие прогнозы и рекомендации, которые отвечают на вопрос о возможности адаптации многовекторности к новым геополитическим реалиям.

В современном мире многовекторность является ценным активом и, несмотря на последние тенденции в международной системе и усиления конфронтации между ведущими державами, можно с большой вероятностью ожидать, что казахстанские власти будут придерживаться текущей политики балансирования. Однако новая геополитическая реальность создает серьезные риски для сохранения базового принципа казахстанской внешнеполитической стратегии. Анализ политики региональных и глобальных государств в РК свидетельствует об устойчивой тенденции «разрушения привычной системы баланса» [9]. Принимая во внимание разноудалённость и степень приоритетности разных векторов казахстанской внешней политики, актуализируется задача сохранения основных/базовых направлений.

Сегодня очевидно отсутствие системной и широкомасштабной стратегии западных партнеров Казахстана. Центральная Азия практически находится на периферии внешней политики США после 2014 г. Европа полностью поглощена событиями в Украине. Принятые Европейским союзом новая Стратегия по Центральной Азии [10] и новая Стратегия США по ЦА на 2019–2022 гг. [11] требуют корректировки согласно меняющимся геополитики и геэкономике.

Таким образом, в многовекторности укрепляется тренд на взаимодействие с не западным миром, усиление взаимодействия с КНР, Турцией и сотрудничества в рамках ШОС. Ситуация усложняется изоляцией России от глобального мира и, как следствие, невозможности РФ претендовать на роль полноценного вектора в казахстанской внешнеполитической стратегии.

В современных условиях серьезным испытанием для многовекторности являются геополитические перемены вокруг страны и региона. Наиболее сложным в данном контексте видится российский вектор, который всегда являлся приоритетным. Событийный анализ с начала кризиса в Украине указывает на дипломатический профессионализм К.-Ж. Токаева, который позволил сохранить нейтральный статус Казахстана в достаточно сложных условиях неоднозначного выбора и санкций.

ЕАЭС как самый критикуемый и непопулярный внешнеполитический проект для казахстанского экспертного сообщества все же видится механизмом, который позволяет Казахстану балансировать в сложных геополитических и геэкономических условиях. Именно по геополитическим соображениям Астана вряд ли предпримет попытки приостановки своего членства в этой структуре. Прежде всего, это касается возможных экономических последствий потенциального конфликта. Казахстан зависит

от российского маршрута поставок нефти и других товаров на внешние рынки. Политика диверсификации транспортных коридоров не может дать результаты за короткие сроки. Тем более полностью отказаться от северного коридора выглядит невозможно в среднесрочной перспективе. Поэтому казахстанские власти и дальше будут продолжать политику маневрирования.

Дискурс первых лиц центральноазиатских государств в отношении Москвы в период войны в Украине демонстрирует тенденцию к значительному ослаблению веса России в государствах ЦА. Вслед за заявлениями Президента К.-Ж. Токаева о непризнании ДНР и ЛНР на Петербургском экономическом форуме, на саммите Центральная Азия—Россия эмоционально высказался Президент Таджикистана Э. Рахмон [12], что дало повод заговорить о потенциальных трещинах в отношениях между Москвой и государствами региона.

Несмотря на значительную экономическую и военно-политическую зависимость стран ЦА от России, можно ожидать снижения влияния Москвы в регионе. Этому будут способствовать следующие факторы: западные санкции негативно скажутся на российской экономике, что снизит возможности помощи России центрально-азиатским государствам; вероятность затягивания войны в Украине с сохранением высокой интенсивности боевых действий вкупе с давлением Запада на оборонную промышленность РФ приведет к деградации военного потенциала страны, что, в свою очередь, не позволит Кремлю в полной мере выполнять свои военные обязательства перед союзниками по ОДКБ; антироссийские настроения в центрально-азиатских государствах, как результат слабой российской политики мягкой силы, будут возрастать с различной интенсивностью. Саммит Центральная Азия—Россия также показал, что Россия после распада СССР так и не стала моделью развития ни для центрально-азиатских стран, ни для всего постсоветского пространства.

Китайский вектор, который также является приоритетным, но неоднозначным, сохранен на устойчивом уровне стратегического партнерства. В условиях, когда Россия теряет свои экономические и логистические, а также политические возможности влияния на ЦА, ожидаемо активизируется региональная политика КНР. Китайское руководство продолжает декларировать экономическую направленность казахстанской повестки. Так, в сотрудничестве двух стран одним из ключевых вопросов обсуждения являются вопросы реализации задач ОПОП, а также Транскаспийский международный транспортный маршрут, значимость которого многократно возросла в условиях сокращения китайского транзита в Европу по территории России [13].

Анализ взаимоотношений Республика Казахстан—Китайская Народная Республика показал тенденцию к расширению китайских интересов в ЦА и Казахстане. Об этом свидетельствует повышение статуса формата «Центральная Азия + Китай» до уровня глав государств; продвижение китайских проектов; усиление мягкой силы в центрально-азиатских государствах и др.

Военные действия России в Украине серьезно изменили ситуацию в области региональной безопасности. Так, в сентябре 2022 года во время своего официального визита в Казахстан глава Китая сделал важное заявление: «Как бы ни менялась международная конъюнктура, мы будем и впредь решительно поддерживать Казахстан в защите независимости, суверенитета и территориальной целостности... категорически выступать против вмешательства каких-либо сил во внутренние дела вашей страны» [14]. Очевидно, что это заявление было адресовано России. Таким образом, возможное столкновение интересов Китая и России актуализирует повышение адаптивности многовекторной внешней политики РК к глобальным переменам.

Центрально-азиатский вектор внешней политики РК актуализируется в связи с геополитическими изменениями вокруг региона и остается на повестке с большим, но все еще с нереализованным потенциалом. Одним из условий реализации этого потенциала является углубление кооперации в перспективе интеграции. Несмотря на попытки более тесного сотрудничества между странами региона, сохраняются факторы, сдерживающие процессы интеграции. К ним следует отнести следующие: государства ЦА не являются самодостаточными как в экономическом, так и военном плане. С другой стороны, из-за военной слабости многие государства региона уязвимы перед внешними угрозами. Соответственно, здесь в роли гарантов безопасности выступают опять же другие государства.

Не менее важным фактором является разнонаправленность внешних приоритетов центрально-азиатских стран. В качестве одной из первоочередных задач стоит поиск и реализация оптимальных форм и методов сотрудничества между центрально-азиатскими странами, которые будут гармонично сочетать национальные интересы суверенных государств с общерегиональными интеграционными потребностями.

В перспективе следует ожидать дальнейшее развитие тенденции по усилению взаимодействия Казахстана с Турцией. В качестве сильного регионального игрока Анкара становится еще одним элементом многовекторной внешней конструкции Казахстана, особенно на фоне растущей военно-политической мощи и геополитического влияния турецкого государства. Объединяющими факторами являются общие исторические, культурные, языковые корни. Неудивительно, что в обеих странах имеется общественный запрос на углубление сотрудничества между государствами. В долгосрочной перспективе турецкая территория может выступить в качестве одного из основных транзитных маршрутов для отправки казахстанского экспорта на мировые рынки.

Что касается вопросов региональной безопасности, то можно допустить, что сотрудничество по проблеме Афганистана может стать основой для более широкого спектра взаимодействия в области безопасности между государствами Центральной Азии. Казахстану следует наладить более тесное военно-техническое сотрудничество с приграничными с Афганистаном странами — Таджикистаном, Узбекистаном и Туркменистаном; улучшить взаимодействие в сфере обмена разведанными и др. Совместными усилиями необходимо выстроить систему противодействия незаконному транзиту наркотиков.

С учетом пересмотра парадигмы борьбы с международным терроризмом и религиозным экстремизмом необходимо совершенствовать механизмы подготовки профильных кадров. При этом особое внимание надо уделять не только подготовке сотрудников силовых структур, но и теологов, богословов. К эффективным формам модели борьбы с религиозным радикализмом, экстремизмом и терроризмом следует отнести партнерское взаимодействие всех государственных структур, проводить профилактические мероприятия по предотвращению проникновения экстремистских идей и идеологии в молодежную среду, усилить формы занятости молодежи и влияние светских ценностей среди молодых людей.

Анализ прошедшего саммита СВМДА в Астане (октябрь 2022 г.) позволил сделать следующие выводы: для СВМДА на пути трансформацию в полноценную международную организацию не подходит копирование опыта ОБСЕ. Учитывая положительный опыт европейской организации, СВМДА следует развиваться по своему собственному пути с учетом разного уровня развития входящих в него азиатских стран. Активная роль СВМДА может проявиться в проведении превентивной работы его специализированных структур по противодействию отдельным угрозам и вызовам безопасности. Необходимо усиление деятельности СВМДА на нетрадиционных аспектах безопасности: усиление управление по предотвращению стихийных бедствий, техногенных аварий и катастроф, обеспечение безопасности в области здравоохранения, выстраиванию защитных барьеров на пути распространения эпидемий, водная безопасность и т.д.

В современной ситуации повышения конфронтации сразу между несколькими акторами международных отношений, которая сопровождается социально-экономической напряженностью, информационными и цифровыми вызовами, повсеместным повышением конфликтного потенциала различного генезиса, роль Казахстана видится устойчивой как на региональном, так и на межрегиональном уровне. Одним из подтверждений данного аргумента является одобрение инициативы Президента К.-Ж. Токаева о создании регионального центра ООН по целям устойчивого развития в Центральной Азии и Афганистане в Алматы, предложенной на 77-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в сентябре. Еще одним важным проектом Казахстана, который может быть обновлен через 30 лет, является СВМДА, который также представлен Президентом в новом качестве как площадка для прозрачного диалога между Востоком и Западом в целях предотвращения потенциальных конфликтов [15].

По мнению авторов, следует продолжить анализ так называемого «окна возможностей» для казахстанской политики и экономики в новой геополитической реальности. Так, открытая экономика Казахстана в условиях санкционной войны коллективного Запада против России может способствовать встраиванию страны в мировые цепочки производства. Это, в свою очередь, позволит РК развиваться в рамках нового регионализма, основанного не столько на географическом, сколько на функциональном принципе. Необходимо учитывать «окно возможностей» для развития кооперации в ЦА, выявить жизненно важные области для кооперации стран региона, дальнейшее развитие которых может привести к интеграции. Анализируя «окно возможностей», необходимо учитывать и связанные с ним риски. Позитивные на первый взгляд процессы, как релокация определенных бизнесов на территории Казахстана и переток квалифицированных кадров, формирование новых транспортно-логистических коридоров, содержат определенные риски, которые необходимо минимизировать.

Экономические активы внешней политики Президента К.-Ж. Токаева также претерпели определенные изменения и требуют корреляции в связи с новыми геоэкономическими условиями, нарушением логистики. Следует ожидать, что в экономической плоскости правительство РК приложит усилия по дальнейшей диверсификации торговых связей. В данном контексте одним из наиболее перспективных коридоров является Каспийское море. Данный маршрут позволит через Кавказ отправлять и принимать товары. С недавних пор проводятся активные консультации казахстанских должностных лиц с их турецкими, азербайджанскими и грузинскими коллегами, с которыми была подписана декларация о Транскаспийском коридоре Восток–Запад [16].

Кроме того, Казахстан будет стремиться наладить южное направление для расширения торговли. Во время встречи Президента Токаева с главой Ирана И. Раиси в 2022 году среди прочего обсуждались вопросы развития транспортно-логистического сотрудничества [17]. Главная цель переговоров заключается в использовании иранских портов для транспортировки казахстанских товаров на международные рынки. Таким образом, внешняя экономическая политика Казахстана в обозримом будущем будет характеризоваться поиском новых возможностей в сфере международной логистики.

Анализ экономических активов РК в современных условиях предлагает рассматривать не только слабые стороны ресурсной экономики, но и выявлять ее возможности. Сырьевая направленность казахстанской экономики имеет долгосрочный характер, и авторы рекомендуют сосредоточиться на ее возможностях. Эти возможности связаны с разработкой новой экономической модели развития страны, где эффективное управление природными ресурсами является ее органичной частью. Не менее важным видится использование новых трендов геоэкономики, которые повышают роль стран с богатыми природными ресурсами в региональных и глобальных вопросах.

Выводы

Многовекторность остается базовым принципом казахстанской внешней политики в эпоху геополитической турбулентности. Авторы статьи делают вывод о том, что многовекторность, оставаясь основным принципом внешней политики РК, требует корректировки, что обусловлено усложнившимися глобальными реалиями, постоянной турбулентностью и трансформацией современных международных отношений. В противном случае существует риск создать пространство для вмешательства внешних игроков во внутренние дела и внешнюю политику государства.

В условиях трансформации системы международных отношений внешняя политика РК определяется устойчивостью позиций страны на региональном и глобальном уровне, последовательностью в продвижении национальных интересов, эволюцией внешнеполитического курса в контексте тактических маневров при сохранении общей стратегии.

На основе анализа основных доктринальных документов, авторы статьи пришли к выводу о том, что Концепция внешней политики РК на 2020–2030 гг. отражает новые тенденции в области концептуального и институционального развития внешней политики в новых стратегических условиях.

Современная геополитическая ситуация требует ответа на новые риски, вызовы и угрозы. Президент К.-Ж. Токаев активно использует возможности многосторонней дипломатии для выработки новых подходов в решении этих проблем. Возможность балансирования и дипломатического маневрирования для РК осложняется обострением отношений между глобальными и региональными акторами вокруг региона и Казахстана.

Анализ внешнеполитических рисков показал, что все они связаны с взаимозависимостью казахстанской экономики и дипломатии с ближайшими соседями (Россия, КНР, государства Центральной Азии), в отношении которых многовекторность развивалась в условиях формирования многополярного мира. Но сегодня казахстанская внешняя политика испытывает все вызовы новой геополитической турбулентности.

Имеется ряд рисков, требующих адекватного реагирования. Дальнейшая ситуация в центрально-азиатском регионе во многом будет детерминироваться тем, как будут выстраивать свои отношения США и Китай, с одной стороны, Россия и консолидированный Запад, с другой, Россия и Китай, Россия и Турция, Россия и Иран — с третьей. Военно-политическая обстановка будет жестко завязана на стратегические и национальные интересы ведущих мировых и региональных держав.

К внешним региональным рискам следует отнести, прежде всего, геополитический фактор, который обусловлен расположением региона. Так, например, любая дестабилизация финансово-экономической обстановки в России или Китае создаст определенные риски для большинства экономик стран Центральной Азии. Отсутствие или слабое сотрудничество стран региона также несет рис-

ки, связанные с использованием трансграничных рек и водно-энергетического комплекса ЦА; решением вопросов миграции и, в целом, прав человека; ограничивает возможности региона эффективно решать проблемы экономического развития и создавать интегрированную региональную экономику и усиливать устойчивость региона от внешнего воздействия.

Перспективной целью видится трансформация региона в единый интегрированный субъект международной политики и экономики. Как отмечал Президент К.-Ж. Токаев: «Центрально-Азиатский регион должен стать обширной зоной устойчивого социально-экономического развития, всестороннего сотрудничества, мира и процветания» [18].

В качестве одной из первоочередных задач стоит поиск и реализация оптимальных форм и методов сотрудничества между центрально-азиатскими странами, которые будут гармонично сочетать национальные интересы суверенных государств с общерегиональными потребностями.

Эксперты не раз отмечали также осторожность Казахстана, которому приходится лавировать в сложной геополитической ситуации и сталкиваться с информационными атаками России. Последней и основной причиной информационных атак является позиция Казахстана относительно войны в Украине. Казахстан достаточно сильная страна для того, чтобы удержать свою сбалансированную политику.

В целом, не только Казахстану, но и всем странам Центральной Азии сложно на равных сотрудничать с таким гигантом, как Китай. И дело не только в объемах и масштабах экономики Китая, но и в подготовленности кадров, работающих по нашему направлению. Тем не менее, в Казахстане, как было подчеркнуто Главой государства, не разделяют опасений относительно чрезмерного влияния китайской экономики на развитие нашей страны, наоборот, исходят из того, что тесное взаимодействие с КНР в рамках инициативы «Пояс–Путь» предоставляет множество преимуществ и в конечном счете, безусловно, повысит геополитическую значимость Центральной Азии, в целом.

Именно поэтому внешнеполитическая стратегия Казахстана опирается на принцип многовекторности. То есть Казахстан, активно включаясь в китайскую инициативу «Пояс–Путь», параллельно участвует в процессах евразийской интеграции, поддерживает механизм C5+1, а также тесно взаимодействует с европейскими партнерами. «Что касается сотрудничества с внерегиональными стратегическими партнерами, — отмечал Президент Токаев, — то Казахстан считает возможным принятие Концепции взаимодействия государств Центральной Азии в рамках многосторонних форматов» [18].

Исходя из существующих тенденций развития современного мира и собственного видения современных проблем международной и региональной безопасности, наша страна целенаправленно и активно участвует во всех процессах строительства систем безопасности и разоружения на всех уровнях международного и регионального сотрудничества, что проявилось в деятельности Казахстана в рамках ООН, ОДКБ, СВМДА, ШОС, ОБСЕ, партнерства с НАТО.

Отвечая на вопрос о будущем многовекторной внешней политики, следует помнить, что этот принцип не является застывшим конструктом, а развивается. Новые геополитические реалии свидетельствуют о расширении диапазона возможностей и одновременно об усложнении политического пространства по периметру границ Казахстана. В сложившейся ситуации Казахстану необходимо очень тщательно и взвешенно подходить к проведению своей внешней политики, за каждым шагом которой будет наблюдать все международное сообщество.

Четко выстроенная и концептуально обоснованная многовекторная внешняя политика Республики Казахстан на практике нуждается в постоянной корректировке. Это обусловлено усложнившимися глобальными реалиями, постоянной турбулентностью и трансформацией современных международных отношений.

Список литературы

- 1 Thorhallsson, B. *Small States and Shelter Theory: Iceland's External Affairs*. — 2019. — Routledge, London.
- 2 Schweller, R. *Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back in*. *International Security*. — 1994. — Vol. 1, No 19. — P. 72–107.
- 3 «Диалог — это путь в будущее». Что привнес Нурсултан Назарбаев в международную политику [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2021/07/06/kaz/>.
- 4 Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства (16 мая 1992 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006969.

- 5 Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kiev/documents/details/23224?lang=ru>.
- 6 О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы». 09 марта 2020 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-konceptcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody.
- 7 Приоритет — южные рубежи Центральной Азии: Токаев о главных задачах ОДКБ по версии Казахстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kz.tsargrad.tv/news/prioritet-juzhnye-rubezhi-centralnoj-azii-tokaev-o-glavnyh-zadachah-odkb-po-versii-kazahstana_548333.
- 8 Казахстану становится сложнее выдерживать баланс между Китаем и США [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.caravan.kz/news/kazahstanu-stanovitsya-slozhnee-vyderzhivat-balans-mezhdukitaem-i-ssha-rossijskie-smi-757773/>.
- 9 Изимов Р. Шаткая многовекторность. С кем Казахстану выгоднее дружить в условиях «новой реальности»? [Электронный ресурс]. / Р. Изимов. — Режим доступа: <https://inosmi.ru/20220604/kazahstan-254417727.html>.
- 10 EU Strategy in Central Asia 2019: goals, objectives and prospects // Online magazine Military-political analytics. Retrieved from <https://vpoanalytics.com/2017/07/26/strategiya-es-v-tsentralnoj-azii-2019-tseli-zadachi-i-perspektivy/>.
- 11 Стратегия США в Центральной Азии 2019–2025 гг. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kz.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/46/united-states-strategy-for-central-asia-russian.pdf>.
- 12 Параллельный мир: о чем говорили в кулуарах саммитов СНГ и «Россия–Центральная Азия» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://amp.dw.com/ru/parallelnyj-mir-o-cem-govorili-v-kuluarah-sammitov-sng-i-rossia-centralnaa-azija/a-63448592>.
- 13 Китай активизирует экономическую экспансию в Центральной Азии? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://inosmi.ru/20220615/kitay-254550520.html>.
- 14 Си Цзиньпин: Мы будем поддерживать Казахстан в защите территориальной целостности. 14.09.2022. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazahstan_news/si-tszipin-budem-podderjivat-kazahstan-zaschite-477827/.
- 15 Выступление Президента К.-Ж.К. Токаева на Общих дебатах в рамках 77-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kk-tokaeva-na-obshchih-debatah-v-ramkah-77-y-sessii-generalnoy-assamblei-oon-208226>.
- 16 Казахстан, Турция, Азербайджан и Грузия подписали декларацию о Транскаспийском коридоре. 31.03.2022. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazahstan_news/kazahstan-turtsiya-azerbaydjan-gruziya-podpisali-465411/.
- 17 Казахстан и Иран планируют создать совместную торговую палату. 19.06.2022 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://forbes.kz/process/kazahstan_i_iran_planiruyut_sozdat_sovmestnyu_torgovuyu_palatu/.
- 18 Токаев К.-Ж. Центральная Азия должна стать зоной мира и процветания. Выступление на IV консультативной встрече глав стран Центрально-Азиатского региона [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.pnp.ru/expert/prezident-kazahstana-centralnaya-aziya-dolzha-sitat-zonoy-mira-i-procvetaniya.html>.

Ф.Т. Кукеева, К.И. Байзақова, М.Ә. Усен, К. Усерова

Жаңа геосаяси жағдайдың Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатына әсері

Мақала тақырыбының өзектілігі мемлекеттің сыртқы саясаты үшін жаңа сын-кәтерлер мен тәуекелдер жағдайында Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатын зерттеу қажеттілігімен айқындалады. Зерттеу нәтижелерінің ғылыми жаңалығы транзит жағдайында және транзиттен кейінгі кезеңде сыртқы саясатты жүргізудің теориясы мен тәжірибесінің халықаралық қатынастар және онымен байланысты ғылыми пәндер саласындағы аз зерттелген проблема болып табылатындығында. Сонымен қатар мақалада қазіргі заманғы геэкономикалық және геосаяси шындықтар зерттелген және қазақстандық сыртқы саясатының негізгі қағидасы — көпвекторлылықтың теориясы мен тәжірибесінің жаңа геосаяси күн тәртібіне бейімделуіне талдау жүргізілген. Қазақстанның көпжақты сыртқы саясаты қазіргі кезеңде геосаясат, ұтымды таңдау және тәуелділік/өзара тәуелділік теориялардың призмасы арқылы талданған. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының сыртқы саяси стратегиясының негізгі принципінің бейімділігін зерттеу үшін көпвекторлы саясатты зерттеудегі критерийлер, теориялық тәсілдер, оның қазіргі халықаралық қатынастардағы тиімділігі анықталды. Сыртқы саяси тәуекелдерді талдауда олардың барлығы Қазақстан экономикасымен және оның жақын көршілерімен дипломатиясымен өзара тәуелді екенін көрсетті, оларға қатысты көпполярлы әлемнің қалыптасуы жағдайында көпвекторлы көзқарас дамыған.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, сыртқы саясат, көпвекторлылық, Орталық Азия, геосаясат, геэкономика, халықаралық қатынастар, аймақшылдық.

F. Kukeyeva, K. Baizakova, M. Usen, K. Userova

Impact of the new geopolitical conditions on the multi-vector foreign policy of Kazakhstan

The relevance of the topic of this article is determined by the need to study the multi-vector foreign policy of Kazakhstan in the face of new challenges and risks for the foreign policy of the state. The scientific novelty of the research results is that the theory and practice of conducting foreign policy in transit and in the post-transit period is a little-studied problem in the field of international relations and related scientific disciplines. The article conducted research on modern geo-economic and geopolitical realities and analyzed the adaptability of the theory and practice of the main principle of Kazakhstan's foreign policy - multi-vector approach to the new geopolitical agenda. The multilateral foreign policy of Kazakhstan at the present stage is analyzed through the prism of the theories of geopolitics, rational choice and dependence/interdependence. To study the adaptability of the main principle of the foreign policy strategy of the Republic of Kazakhstan at the present stage, criteria, theoretical approaches were determined in the study of multi-vector, its effectiveness in modern international relations. An analysis of foreign policy risks showed that they are all related to the interdependence of the Kazakh economy and diplomacy with its closest neighbors, in relation to which a multi-vector approach developed in the conditions of the formation of a multipolar world. New geopolitical realities indicate the expansion of the range of opportunities and at the same time the complication of the political space along the perimeter of the borders of Kazakhstan. A clearly built and conceptually substantiated multi-vector foreign policy of the Republic of Kazakhstan in practice needs constant adjustment. This is due to the more complex global realities, constant turbulence and the transformation of modern international relations.

Keywords: Republic of Kazakhstan, foreign policy, multi-vector, Central Asia, geopolitics, geo-economics, international relations, regionalism

References

- 1 Thorhallsson, B. (2019). *Small States and Shelter Theory: Iceland's External Affairs*. Routledge, London.
- 2 Schweller, R. (1994). Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back in. *International Security*, Vol. 19, 1, 72–107.
- 3 «Dialog — eto put v budushchee». Chto privnes Nursultan Nazarbaev v mezhdunarodnuiu politiku [“Dialogue is the way to the future”. What Nursultan Nazarbayev brought to international politics]. Retrieved from <https://lenta.ru/articles/2021/07/06/kaz/> [in Russian].
- 4 Strategii stanovleniia i razvitiia Kazakhstana kak suverennoogo gosudarstva (16 maia 1992 goda) [Strategy for the formation and development of Kazakhstan as a sovereign state (May 16, 1992)]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006969 [in Russian].
- 5 Kontseptsiiia vneshnei politiki Respubliki Kazakhstan na 2020–2030 gody [The concept of foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030]. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kiev/documents/details/23224?lang=ru> [in Russian].
- 6 «O Kontseptsii vneshnei politiki Respubliki Kazakhstan na 2020–2030 gody». 09 marta 2020 goda [On the Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030”. March 09, 2020]. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody [in Russian].
- 7 Prioritet — iuzhnye rubezhi Tsentralnoi Azii: Tokaev o glavnykh zadachakh ODKB po versii Kazakhstana [Priority - the southern borders of Central Asia: Tokayev on the main tasks of the CSTO according to Kazakhstan]. Retrieved from https://kz.tsargrad.tv/news/prioritet-juzhnye-rubezhi-centralnoj-azii-tokaev-o-glavnyh-zadachah-odkb-po-versii-kazahstana_548333 [in Russian].
- 8 Kazakhstanu stanovitsia slozhnee vyderzhivat balans mezhdru Kitaem i SSHA [It becomes more difficult for Kazakhstan to maintain a balance between China and the USA]. Retrieved from <https://www.caravan.kz/news/kazakhstanu-stanovitsya-slozhnee-vyderzhivat-balans-mezhdrukitaem-i-ssha-rossijskie-smi-757773/> [in Russian].
- 9 Izimov, R. Shatkaia mnogovektornost. S kem Kazakhstanu vygodnee druzhit v usloviakh «novoii realnosti»? [Shaky multi-vector approach. With whom is it more profitable for Kazakhstan to be friends in the conditions of the “new reality”?]. Retrieved from <https://inosmi.ru/20220604/kazakhstan-254417727.html> [in Russian].
- 10 EU Strategy in Central Asia 2019: goals, objectives and prospects. *Online magazine Military-political analytics*. Retrieved from <https://vpoanalytics.com/2017/07/26/strategiya-es-v-tsentralnoj-azii-2019-tseli-zadachi-i-perspektivy/>.
- 11 Strategiiia SSHA v Tsentralnoi Azii 2019–2025 gody [US Central Asia Strategy 2019-2025]. Retrieved from <https://kz.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/46/united-states-strategy-for-central-asia-russian.pdf> [in Russian].
- 12 Parallelnyi mir: o chem govorili v kuliarakh sammitov SNG i «Rossiia–Tsentralnaia Azii» [Parallel world: what was discussed on the sidelines of the CIS and Russia-Central Asia summits]. Retrieved from <https://amp.dw.com/ru/parallelnyj-mir-o-cem-govorili-v-kuliarah-sammitov-sng-i-rossia-centralnaa-azii/a-63448592> [in Russian].

13 Kitai aktiviziruet ekonomicheskuiu ekspansiiu v Tsentralnoi Azii? [Does China step up economic expansion in Central Asia?]. Retrieved from <https://inosmi.ru/20220615/kitay-254550520.html> [in Russian].

14 Si Tszinpin: My budem podderzhivat Kazakhstan v zashchite territorialnoi tselostnosti. 14.09.2022. [Xi Jinping: We will support Kazakhstan in protecting its territorial integrity]. Retrieved from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/si-tszinpin-budem-podderjivat-kazakhstan-zaschite-477827/ [in Russian].

15 Vystuplenie Prezidenta K.-Zh.K. Tokaeva na Obshchikh debatakh v ramkakh 77-i sessii Generalnoi Assamblei OON [Statement by President K.K. Tokaeva at the General Debate within the framework of the 77th session of the UN General Assembly]. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kk-tokaeva-na-obshchih-debatah-v-ramkah-77-y-sessii-generalnoy-assamblei-oon-208226> [in Russian].

16 Kazakhstan, Turtsiia, Azerbaidzhan i Gruziiia podpisali deklaratsiiu o Transkaspiskom koridore. 31.03.2022. [Kazakhstan, Turkey, Azerbaijan and Georgia signed a declaration on the Trans-Caspian Corridor]. Retrieved from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakhstan-turtsiya-azerbaydjan-gruziia-podpisali-465411/ [in Russian].

17 Kazakhstan i Iran planiruiut sozdat sovmestnuiu torgovuiu palatu. 19.06.2022 [Kazakhstan and Iran plan to create a joint chamber of commerce]. Retrieved from https://forbes.kz/process/kazakhstan_i_iran_planiruyut_sozdat_sovmestnuyu_torgovuyu_palatu [in Russian].

18 Tokaev K.-Zh. Tsentralnaia Aziiia dolzhna stat zonoii mira i protsvetaniia. Vystuplenie na IV konsultativnoi vstreche glav stran Tsentralno-Aziatskogo regiona [“Central Asia should become a zone of peace and prosperity”. Speech at the IV Consultative Meeting of the Heads of the Central Asian Region]. Retrieved from <https://www.pnp.ru/expert/prezident-kazakhstana-centralnaya-aziya-dolzhna-stat-zonoy-mira-i-procvetaniya.html> [in Russian].

К.С. Мухтарова*, К.Н. Макашева, Е.С. Чукубаев

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: karlusha777mukhtarova@gmail.com; m.klara@mail.ru; simonoberto1901@gmail.com)*

Региональное развитие в Центральной Азии: состояние, проблемы и перспективы

В статье рассмотрены проблемы влияния мировой пандемии COVID–19 на экономику стран Центральной Азии, где главным образом пострадали такие отрасли, как система здравоохранения, транспорт и снабжение, сфера услуг и трудовой занятости, доходы населения и социальная защита населения, торговые взаимосвязи между регионами и экспорт природных ресурсов. Авторами проанализированы антикризисные меры, предпринимаемые национальными правительствами для всестороннего восстановления и развития регионов, а также устойчивости экономического роста, в целом. Исследованы последствия и перспективы регионального развития, определена разница в подходах к реализации антикризисных мер в каждой из государств Центральной Азии. Авторы статьи полагают, что антикризисные меры поддержки должны сохраняться до тех пор, пока восстановление экономики и социальной сферы не станет необратимым процессом, поскольку непредсказуемость и неопределенность хода пандемии, её возможный затяжной характер выступают в качестве основного риска срыва планируемых сроков восстановления экономики и социального развития регионов.

Ключевые слова: региональное экономическое сотрудничество, пандемия, экономический кризис, валовый внутренний продукт, страны Центральной Азии, регион, региональное развитие, экономика региона, здравоохранение, прямые иностранные инвестиции.

Введение

На все уровни экономики — глобальную, региональную и локальную огромное влияние оказала вспышка COVID–19. По некоторым оценкам, глобальное влияние может достигать 5,8 трлн долл. США (6,4 % глобального ВВП) при трехмесячном сценарии, и 8,8 трлн долл. США (9,7 % глобального ВВП). При этом вмешательства в область политики могут снизить это влияние на 30–40 %. Пандемия привела к резкому спаду сервисных видов деятельности, которые зависят от связанности и человеческого взаимодействия, включая транспорт, туризм и розничные продажи [1].

Страны Центральной Азии (ЦА), как и весь мир, столкнулись с проблемой эпидемии коронавируса, её экономическими и социальными последствиями. В странах Центральной Азии в связи со сложившейся экономической ситуацией в регионе, значительно сократился объем экономической деятельности из-за нарушения торговли, падения цен на нефть и полезные ископаемые, потерей денежных переводов от трудовой миграции.

Ожидается, что в странах ЦА сектор услуг потеряет в среднем 4 % ВВП, по сравнению с 1,6 % ВВП в промышленном производстве и 1,3 % ВВП в сельском хозяйстве [1].

Одним из важнейших шагов выхода из кризисной ситуации для стран региона выступает непрекращающееся международное и региональное сотрудничество, которое должно оказать поддержку активным мерам внутренней политики. Во всех странах центрально-азиатского региона поддержка должна быть целенаправленной и сконцентрирована на восстановлении и развитии экономики в период и после COVID–19.

Ключевыми и перспективными направлениями сотрудничества стран Центральной Азии являются развитие таких отраслей экономики и социальной сферы, как логистика, связанная с прокладкой новых транспортных коридоров, обеспечивающих выход стран ЦА на новые рубежи взаимоотношения; восстановление и дальнейшее развитие рынка труда и занятости; развитие сотрудничества в энергетической сфере; поощрение взаимных инвестиций; диверсификация внешнеторговых отношений на взаимовыгодной основе.

* Автор-корреспондент. E-mail: karlusha777mukhtarova@gmail.com

Согласно прогнозам международных экспертов, темпы восстановления составят 3,4 % в 2022 г. на фоне дальнейшей стабилизации внешнего спроса и цен на сырье, выхода на плато темпов роста мировой экономики и отмены мер поддержки макроэкономики [2].

В связи с этим предпринимаемые правительствами меры должны быть целенаправленными и действенными и носить необратимый характер. Регионы должны решать задачи осуществления радикальных преобразований с тем, чтобы заложить основу устойчивой и экологически чистой экономики путем увеличения уровня занятости и, соответственно, предоставления большего количества рабочих мест. Международное региональное сотрудничество будет ключевым дополнением обеспечения эффективности антикризисных мер.

Литературный обзор

Существуют многочисленные исследования, посвященные проблемам экономического и социального развития стран Центральной Азии в условиях таких глобальных потрясений, охвативших практически все регионы мира, как пандемия COVID-19.

Так, Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) выпустила очередной отчет по антикризисным мерам в странах Центральной Азии в рамках своей программы Tackling Coronavirus (COVID-19): Contributing To a Global Effort. В своем обновленном отчете команда экономистов ОЭСР сделала обзор событий в регионе, обозначила основные проблемы, с которыми могут столкнуться страны в кратко- и среднесрочной перспективе и представила рекомендации для осуществления экономических политик для смягчения остроты проблем. Авторы отчета сфокусировались на пяти основных экономических вызовах, с которыми столкнулись центрально-азиатские страны вследствие пандемии COVID-19 — устойчивость государственного долга, миграция, сохранение рабочих мест, неустойчивость частного сектора и отсутствие торговых связей [3].

Среди многочисленных тематических исследований имеют теоретическую и практическую ценность монографические работы и фундаментальные отчеты различных международных организаций и финансовых институтов, а также экспертные оценки и заключения [2, 4–9].

Вопросы стратегических мер социально-экономического развития стран Центральной Азии отражены в фундаментальных трудах таких международных организаций, как Экономическая и социальная комиссия для Азии и Тихого океана (Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP), Международный валютный фонд (International Monetary Fund IMF) и другие. Согласно оценке экспертов как представителей его международных организаций, конкретизация ими направлений обозначены как стратегические меры по выходу из кризиса и последствиям [10].

Таким образом, в научной статье использовались отчеты и доклады международных организаций, официальные данные статистических ведомств, монографические труды, экспертные заключения и оценки, публикации зарубежных и отечественных исследователей, а также данные Интернет-ресурсов.

Материалы и методы исследования

При разработке и написании основного контента статьи авторы руководствовались тем, что многочисленные фундаментальные труды и официальные источники, использованные в исследовании, представляют высокую научно-практическую ценность для теории и практики управления экономикой. Изучение и проработка большого пласта литературных источников в соответствующем сегменте тематического исследования позволили авторам статьи придерживаться и реализовать следующий алгоритм задач:

- систематизировать информацию, изложив материал статьи, отражающий основные события в региональном разрезе, в историко-логической последовательности;
- выявить и разработать такие новые направления, как современная макроэкономическая ситуация в отдельно взятом регионе Центральной Азии, информация о котором представлена в виде статистических данных и оформлена в табличной форме;
- указать на различные антикризисные меры из международной практики борьбы с пандемией и специфические подходы отдельно взятого государства Центральной Азии;
- завершить изложение контента работы выводами и прогнозными оценками.

При подготовке статьи применялись такие методы научных исследований, как маркетинговый, ретроспективный, сравнительный, экономико-статистический и логический анализ, а также прогнозные оценки и суждения.

Обсуждение

Макроэкономическая ситуация в странах Центральной Азии. Эпидемия, в совокупности с ухудшением международной экономической обстановки, ведет к нарастанию кризисных явлений в республиках Центральной Азии, что проявляется в замедлении темпов экономического роста, падении объемов производства и росте безработицы, в ослаблении торговых и производственных связей, перебоях с поставками товаров, сокращении внутреннего спроса, инфляции и девальвации национальных валют [4].

В ООН прогнозируют наиболее тяжелые потери для развитых стран, ВВП которых может сократиться на 5 % в только в 2020 г., тогда как для развивающихся стран потери составят 0,7 %. Оценка для краткосрочного локдауна сроком до трех месяцев составляет \$5,9 трлн, или 6,4 %, глобального ВВП [11].

Многочисленные последствия COVID–19 для рынка товаров, торговли и местной экономики окажут серьезное влияние на рост ВВП в регионе. Если в начале пандемии аналитики предполагали её кратковременное негативное воздействие на мировую экономику, сейчас их прогнозы неутешительны. Потери стран с развитой экономикой оцениваются аналитиками Всемирного банка в 7 %, а в развивающихся государствах и странах с формирующимся рынком ожидается спад на 2,5 %.

В целом, Всемирный банк оценивает влияние пандемии на регион как наихудший экономический спад за 25 лет — после рецессии, связанной с переходом региона к рыночной экономике. Как отмечается, этот спад станет самым глубоким со времен Второй мировой войны, тогда как сокращение объемов производства на душу населения затронет наибольшую долю стран с 1870 г. [12].

Пандемия нанесла серьезный удар по интеграционным связям стран ЦА как внутри региона, так и с их внешними партнерами. По убеждению исследователя, в условиях нарушения традиционных торговых связей в республиках Центральной Азии остро встала проблема продовольственной безопасности [4].

По мере того, как страны Центральной Азии закрывали границы с соседними государствами и вводили ограничения на внутреннее перемещение людей и грузов, чтобы остановить распространение вируса, происходил разрыв производственно-сбытовых цепочек. Снижение объемов и рост расходов в сфере торговли не только повлияют на потребление, но и грозят дальнейшим снижением промышленной конкурентоспособности региона [10].

Известно, что продвижение регионального сотрудничества является необходимым условием для возобновления торговли и экономического роста, так как страны Центральной Азии сильно зависят от внешней торговли, несмотря на недиверсифицированную экономику региона, а также высокие транспортные расходы. Кроме того, для стран Центральной Азии накладываются географический налог на расстояние, отсутствие выхода к морю, что также усугубляется инфраструктурными проблемами, политическими барьерами и неэффективными процедурами торговли, которые могут повлечь за собой снижение конкурентоспособности региона для экспортеров.

Рассмотрим макроэкономическую ситуацию стран Центральной Азии — Казахстан, Узбекистан, Киргизия и Таджикистан в период экономического и социального кризиса (табл. 1):

Т а б л и ц а 1

Макроэкономические показатели некоторых стран Центральной Азии по итогам 2020 г.*

Страны Центральной Азии	Темпы роста ВВП на душу населения (тыс. долл. США)	Население (млн чел.)	Государственный долг (% от ВВП или дохода бюджета)	Инфляция (в % в год)
Казахстан	9,0	18,3	28% ВВП ((180% от доходов бюджета)	7,4
Узбекистан	1,8	33	160% от дохода бюджета	15,6
Кыргызстан	1,31	6,3	2,7% от ВВП	10
Таджикистан	1,0	9,1	Точные данные отсутствуют	9,4

*Примечание. Составлена авторами на основе данных [13].

Как было отмечено, COVID–19 может иметь особенно серьезные последствия для стран с недиверсифицированной экономикой. В результате затянувшихся и застопорившихся реформ в области

диверсификации во многих странах Центральной Азии осталась высококонцентрированная и недиверсифицированная структура производства и экспорта, основывающаяся на экспорте добываемого сырья. Такой недостаток диверсификации будет иметь последствия не только для доходов, но и для занятости, инвестиций, производительности и восстановления в более долгосрочной перспективе.

Таблица 2 характеризует макроэкономическую ситуацию, которая наблюдается в странах Центрально-Азиатского региона в 2020 г. по сравнению с предыдущим 2019 г. (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Основные характеристики макроэкономической ситуации в странах Центральной Азии*

Казахстан	Узбекистан	Кыргызстан	Таджикистан	Туркмения
В умеренном спаде	Сохранивший экономический рост	В сокращении экономики	В показателях роста	Не затронутый коронавирусом
<i>Основные макроэкономические характеристики в 2020 г. по сравнению с 2019 г.</i>				
Сокращение инвестиций в основной капитал	Сокращение инвестиций в основной капитал	Сокращение инвестиций в основной капитал	Сокращение инвестиций в основной капитал	Сокращение инвестиций в основной капитал
Спад промышленного производства (наряду с ростом показателей в строительстве и сельском хозяйстве)	Спад промышленного производства (наряду с ростом показателей в строительстве и сельском хозяйстве)	Спад промышленного производства (наряду с ростом производства химической фармацевтической продукции)	Рост промышленного производства (за счет роста в сельском хозяйстве, горнодобывающей отрасли)	Рост промышленного производства (за счет роста кредитования в сельское хозяйство)
Сокращение внешнеторгового оборота (в экспорте и импорте)	Сокращение дефицита во внешней торговле (за счет роста экспорта)	Сокращение внешнеторгового оборота (в экспорте и импорте)	Сокращение отрицательного внешнеторгового баланса (наряду с увеличением экспорта, но снижением импорта)	Отсутствие официальных данных в открытом доступе
Рост инфляции	Замедление темпов инфляции	Увеличение уровня инфляции	Удержание роста инфляции	Отсутствие официальных данных в открытом доступе

*Примечание. Составлена на основе данных [9].

По причине концентрации экономической деятельности многие страны региона в серьезной степени подвержены всем видам внешних потрясений, которые могут быть спровоцированы пандемией COVID-19 на мировых рынках. К примеру, в экспортных корзинах стран Центральной Азии, где экспорт составляет более трети ВВП, на долю первых трех товаров приходится более двух третей всего объема экспорта [14].

Падающий спрос привел к существенному снижению цен на ряд ключевых экспортных товаров стран Центральной Азии, а значит, сокращающиеся объемы торговли усугубятся падающей номинальной стоимостью. По состоянию на начало мая 2020 г. значение ряда ключевых индексов цен на нефть рухнуло более чем на 60 % с начала года, что отражает как падение спроса в таких отраслях, как авиация и обрабатывающая промышленность, так и структурные проблемы нефтяной отрасли. Индексы цен на ряд других товаров демонстрируют схожие отрицательные тенденции, пусть и не такие резкие; это, вероятно, будет иметь серьезные негативные последствия для зависящих от торговли стран Центральной Азии.

Падающие доходы от торговли также создадут проблемы для стран с высоким уровнем внешнего долга. У многих стран Центральной Азии по-прежнему очень высок уровень внешнего долга, который зачастую является долларизованным и привязанным к узкому спектру капиталоемких отраслей, приносящих наибольший объем доходов от торговли. Если более крупная экономика Казахстана и Узбекистана позволяет несколько снизить давление путем использования резервов, давление, с которым сталкиваются менее крупные страны, в частности, Кыргызстан и Таджикистан является особенно сильным. Учитывая вероятность снижения спроса и цен на многие из ключевых экспортных товаров регион, некоторые страны могут столкнуться с серьезными сложностями в выполнении своих обязательств, связанных с погашением внешнего долга [14].

Как подчеркивают эксперты АБР, нарушенные глобальные и региональные связи, которые затрагивают цепочки поставок, туризм, денежные переводы и финансовые потоки, а также сокращение внутреннего производства не могут не сказаться на экономике региона. По их мнению, для многих стран ЦА экономический спад будет более глубоким, чем во времена финансового кризиса 2008–2009 гг. При этом, согласно промежуточному выводу АБР, «ограниченные денежные и фискальные буферы замедлят восстановление по сравнению с предыдущими кризисами» [5].

В следующей ниже диаграмме дается характеристика ситуации и прогнозы дальнейшего развития по каждой из стран Центрально-Азиатского региона (см. рис.).

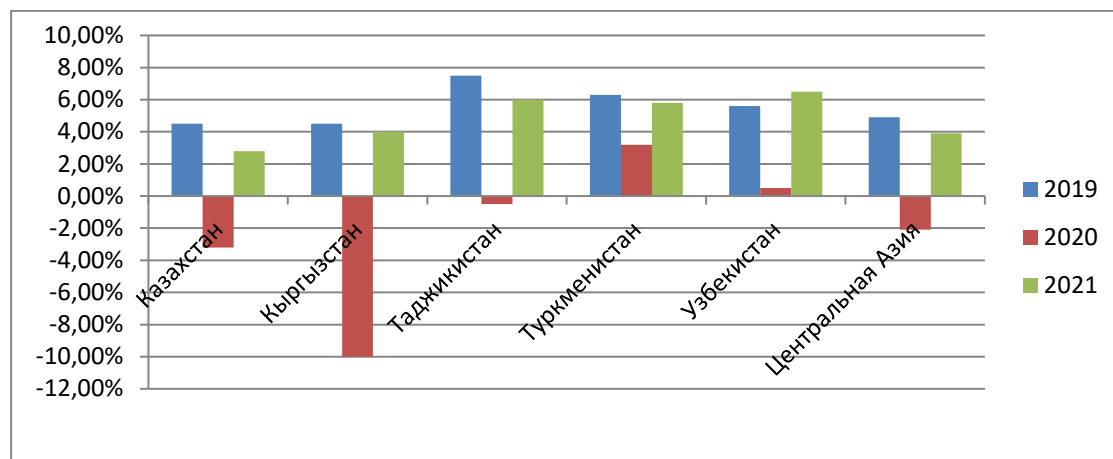

Рисунок. Прогнозируемые темпы роста ВВП в странах ЦА (в процентах)
Примечание. Составлен авторами по источнику [12].

Эксперты считают, что в 2021 г. при условии оживления внешнего спроса, в том числе на сырьевые товары, роста цен на сырье и увеличения притока прямых иностранных инвестиций, экономический рост в Центральной Азии может восстановиться. Его темпы могут достичь при оптимистическом прогнозе 3,1 %, а при пессимистическом — 1,5 %.

Перспективы и прогнозные оценки развития стран Центральной Азии. Кризис COVID–19 уже продемонстрировал, что правительства в Центральной Азии способны проводить гибкую торговую политику, когда этого требуют условия рынка. Улучшение регионального сотрудничества и взаимосвязей, особенно применение «мягких» мер, таких как согласование свободных процедур пересечения границ, может иметь положительное опосредованное воздействие на многие приоритетные направления регионального развития.

Кризис также продемонстрировал важность внутрирегионального сотрудничества в управлении инфраструктурой и грузовыми перевозками для сохранения открытых торговых потоков. Одним из возможных примеров сотрудничества может быть создание региональной логистической обсерватории.

Другим ярким примером положительного опосредованного воздействия регионального сотрудничества для восстановления региона является привлечение прямых иностранных инвестиций (ПИИ). Для прямых иностранных инвестиций отдельные экономики Центральной Азии могут быть слишком маленькими и не рассматриваться серьезно в условиях снижения роста глобальной экономики. Однако вместе взятые экономики Центральной Азии могут образовать центрально-азиатский рынок и уже стать значительным рынком для привлечения ПИИ.

По мнению международных экспертов, пандемию следует рассматривать не сколько как медицинскую проблему, а как экологический кризис. Очевидно, что пандемия актуализировала «зеленый» тренд экономики [13].

Иными словами, есть и другие аспекты, в которых полезно было бы разработать и реализовать политику, включая экологическое регулирование, новые технологии, и вопросы, связанные с изменениями климата. Понимание иерархии этих вопросов и наилучшего способа их решения представляет важность для стран ЦАРЭС как индивидуально, так и коллективно [1].

По расчетам из исследования одного из авторов представленной статьи, по методу прогнозирования с помощью линейного тренда, были выведены данные по внешнему товаробороту Республики Казахстан со странами ЦА на перспективный период с 2020 по 2025 гг. [15]. (табл. 3).

Т а б л и ц а 3

Прогноз внешнеторгового оборота Республики Казахстан со странами ЦА 2020-2025 гг., тыс. долл. США*

Годы	Кыргызстан	Таджикистан	Туркменистан	Узбекистан	Общий объем со странами ЦА
2018	900 499,7	841 885,7	98 097,8	2 794 989,3	4 635 472,5
2019	939 776,1	762 857,6	145 913,8	3 415 131,5	5 2636 79,0
2020	979 052,5	683 829,5	193 729,8	4 035 274	5 891 886
2021	1 018 328,9	604 801,4	241 545,8	4 655 416	6 520 092
2022	1 057 605,3	525 773,3	289 361,8	5 275 558	7 148 299
2023	1 096 881,7	446 745,2	337 177,8	5 895 700	7 776 505
2024	1 136 158,1	367 717,1	384 993,8	6 515 843	8 404 712
2025	1 175 434,5	288 689	432 809,8	7 135 985	9 032 918

*Примечание. Составлена авторами на основе данных [16].

Согласно базовому прогнозу, в 2020 г. ожидается рост общего объема внешнеторгового оборота со странами Центральной Азии и составит 5,891 млрд долл. США. Этот тренд сохраняется в течение 5 лет и к 2025 г. будет составлять 9,032 млрд долл. США. Можно отметить, из всех стран из Центральной Азии с Узбекистаном Республика Казахстан больше всех будет вступать во взаимную торговлю. После Узбекистана следует Кыргызстан. Из анализа на третьем месте расположился Туркменистан, на четвертом — Таджикистан.

Однако, как отмечается в работе, надо учитывать независимые факторы от экономической деятельности государств, такие как мировая пандемия COVID–19, которая сдерживает рост торговли между странами ЦА; мировой экономический кризис; санкции; политические войны между странами и другие глобальные факторы.

Заключение

Экономический кризис, связанный с продолжающейся пандемией коронавируса, на повестке дня поставил вопрос о постковидном восстановлении экономики стран Центральной Азии. Международные институты и представители экспертно-исследовательского сообщества прогнозируют различные сроки её возврата к докризисному уровню.

1. Так, в отчете «Центральная Азия: Ответные меры по COVID–19 и перспективы будущего развития», подготовленном в рамках проекта USAID по развитию предпринимательства и бизнес-среды, отмечается, что экономические последствия глобальной рецессии, вызванной коронавирусом, будут для региона болезненными

Предотвращение повторения жесткой изоляции окажется особенно пагубной для развивающихся стран и является одной из общих рекомендаций. В отчете USAID она определена в качестве самой важной краткосрочной меры среди имеющихся возможностей для восстановления экономик стран региона. А одним из наиболее эффективных способов добиться этого указано отслеживание вспышек заболевания [8].

2. По мере вступления государств в стадию восстановления экономики правительствам всех стран нужно будет как можно скорее приступить к постепенной отмене общих мер поддержки экономики и сосредоточиться на создании условий для формирования конкурентной деловой среды. Такая среда является залогом активного восстановления экономики, устойчивости к будущим кризисам и устойчивого экономического роста в долгосрочной перспективе[2].

3. По мере оживления экономики правительствам следует подтвердить свое намерение провести реформы, призванные обеспечить устойчивое восстановление: создание равных условий для работы всех предприятий будет иметь ключевое значение. Жизненно важно, чтобы поддержка восстановления соответствовала долгосрочным структурным потребностям, то есть была направлена на восстановления динамики развития стран Центральной Азии, способствуя стабильному, уверенному и всеобъемлющему росту.

Список литературы

- 1 Устойчивое региональное развитие в регионе ЦАРЭС. Региональное сотрудничество на фоне COVID-19: извлеченные уроки и дальнейшие шаги. Аналитическая справка для сессии высокого уровня в рамках годового общего собрания АБР. 53-е год. общ. собр. АБР Центрально-Азиатское региональное экономическое сотрудничество [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.adb.org/sites/default/files/am-content/624621/Background_Note_AGM_Final_1_Sep_Russian.pdf
- 2 Всемирный банк, 2021. Конкуренция и восстановление предприятий после пандемии COVID-19 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/36296/RUS-Fall-2021-ECA-Update-Competition-Firm%20Recovery-Post-COVID-19-opt.pdf?sequence=18&isAllowed=y>.
- 3 Коронавирус и Центральная Азия: обновленный отчет ОЭСР, 30.11. 2020 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.caa-network.org/archives/21118>.
- 4 Ионова Е. Центральная Азия в условиях пандемии / Е. Ионова // Центральная Азия в глобальном мире, 2 декабря 2020 г. — С. 81–93 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.imemo.ru/files/File/magazines/rossia_i_novay/2020_02/12.Ionova.pdf
- 5 АБР: в регионе Центральной Азии ожидается небывалый экономический спад. — Ритм Евразии, 01.05.2020 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.ritmeurasia.org/news-2020-05-01-abr-v-regione-centralnoy-aziiozhidaetsja-nebyvalyi-economicheskij-spad-48788>.
- 6 United Nations Socioeconomic Response Framework in the Kyrgyz Republic [Electronic resource]. — 2020. Access mode: www.unescap.org/sites/default/files/S3_Ms.%20Krista%20Pikkat_EN.pdf.
- 7 UNESCO, UNICEF, World Bank Survey on National Education Responses to COVID-19 School Closures [Electronic resource] — Access mode: www.unescap.org/sites/default/files/S3_Ms.%20Krista%20Pikkat_EN.pdf.
- 8 Центральная Азия: Ответные меры по COVID-19 и перспективы будущего развития, октябрь, 2020 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://catradeforum.org/wp-content/uploads/2020/10/USAIDs-FGI-EIU_COVID-19-Policy-Responses-in-CA-report_rus_v2.pdf.
- 9 Абатуров Р. Экономика стран Центральной Азии под давлением пандемии [Электронный ресурс] / Р. Абатуров. — Режим доступа: <https://review.uz/post/ekonomika-stran-centralnoy-azii-pod-davleniem-pandemii>. COVID-19 в Северной и Центральной Азии: воздействие, ответные меры и стратегии более эффективного восстановления / ESCAP [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.unescap.org/sites/default/d8files/2021-04/NCA%20Covid-19%20policy%20brief_final_RUS_0.pdf.
- 10 COVID-19 в Северной и Центральной Азии: воздействие, ответные меры и стратегии более эффективного восстановления / ESCAP [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.unescap.org/sites/default/d8files/2021-04/NCA%20Covid-19%20policy%20brief_final_RUS_0.pdf.
- 11 Перспективы развития региональной экономики. Ближний Восток и Центральная Азия. Выход из пандемии: построение лучшего будущего [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.imf.org/ru/Publications/REO/MECA/Issues/2021/04/11/regional-economic-outlook-middle-east-central-asia>.
- 12 Как меняется мир из-за пандемии и что делать Казахстану? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://aifc.kz/ru/media-o-nas/kak-menyuetsya-mir-iz-za-pandemii-i-chto-delat-kazahstanu/>.
- 13 Макроэкономическая ситуация в странах Центральной Азии: как Казахстан, Узбекистан, Киргизия и Таджикистан переживают последствия пандемии COVID-19 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://roscongress.org/materials/makroekonomicheskaya-situatsiya-v-stranakh-tsentralnoy-azii-kak-kazahstan-uzbekistan-kirgiziya-i-ta/>.
- 14 COVID-19 в странах Центральной Азии: последствия и ответные политические меры [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/COVID-19-crisis-response-in-Central-Asia-Russian.pdf>.
- 15 Mukhtarova, K., Konuspayev, Ye., Makasheva, K., & Shakirov, K. (2021). Kazakhstan's position in the economic cooperation with other countries of Central Asia. *Central Asia and the Caucasus English Edition Journal of Social and Political Studies*, 22, 2.
- 16 Статистика внешней и взаимной торговли за 2018–2019 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6>.

К.С. Мухтарова, К.Н. Макашева, Е.С. Чукубаев

Орта Азиядағы аймақтық даму: жағдайы, мәселелері және болашағы

Мақалада COVID-19 әлемдік пандемиясының Орталық Азия елдерінің экономикасына әсері мәселелері қарастырылған, онда негізінен денсаулық сақтау жүйесі, көлік және жабдықтау, қызмет көрсету және жұмыспен қамту саласы, халықтың табысы және халықты әлеуметтік қорғау, өңірлер арасындағы сауда қатынастары және табиғи ресурстардың экспорты зардап шекті. Авторлар өңірлерді жан-жақты қалпына келтіру және дамыту, сондай-ақ тұтастай алғанда экономикалық өсудің тұрақтылығы үшін ұлттық үкіметтер қабылдайтын дағдарысқа қарсы шараларды талдаған. Өңірлік дамудың салдары мен перспективалары зерттелді, Орталық Азия мемлекеттерінің әрқайсысында дағдарысқа қарсы шараларды іске асыру тәсілдерінде айырмашылық анықталды. Мақала авторлары дағдарысқа қарсы қолдау шаралары экономика мен әлеуметтік саланы қалпына келтіру қайтымсыз үдеріске айналғанға дейін сақталуы керек деп санайды, өйткені пандемия барысының болжамсыздығы мен белгісіздігі, оның ықтимал ұзаққа созылған сипаты экономиканы қалпына келтіру мен өңірлердің әлеуметтік дамуының жоспарланған мерзімдерін бұзудың негізгі қаупі ретінде әрекет етеді.

Кілт сөздер: өңірлік экономикалық ынтымақтастық, пандемия, экономикалық дағдарыс, жалпы ішкі өнім (ЖІӨ), Орталық Азия елдері (ОА), өңір, өңірлік даму, өңір экономикасы, денсаулық сақтау, тікелей шетелдік инвестициялар.

K. Mukhtarova, K. Makasheva, Y. Chukubaev

Regional development in Central Asia: status, problems and prospects

The article deals with the problems of the impact of the global COVID-19 pandemic on the economy of the Central Asian countries (CA), where such industries as the healthcare system, transport and supply, services and employment, incomes and social protection of the population, trade relations between regions and the export of natural resources were mainly affected. The article analyzes the anti-crisis measures taken by national governments for the comprehensive recovery and development of regions, as well as the sustainability of economic growth in general. The consequences and prospects of regional development are considered, the difference in approaches to the implementation of anti-crisis measures in each of the Central Asian states is emphasized. The authors of the article believe that anti-crisis support measures should be maintained until the recovery of the economy and social sphere becomes an irreversible process, since the unpredictability and uncertainty of the course of the pandemic, its possible protracted nature acts as the main risk of disruption of the planned terms of economic recovery and social development of the regions.

Keywords: regional economic cooperation, pandemic, economic crisis, gross domestic product (GDP), Central Asian countries (CA), region, regional development, regional economy, healthcare, foreign direct investment.

References

- 1 Ustoichivoe regionalnoe razvitie v regione TsARES. Regionalnoe sotrudnichestvo na fone COVID–19: izvlechennye uroki i dalneishie shagi. Analiticheskaya spravka dlia sessii vysokogo urovnia v ramkakh godovogo obshchego sobraniia ABR. 53-e godovoe obshchee sobranie ABR Tsentralno-Aziatskoe regionalnoe ekonomicheskoe sotrudnichestvo [Sustainable Regional Development in the CAREC Region. Regional cooperation against the backdrop of COVID-19: lessons learned and the way forward. Analytical note for the high-level session of the AGM. ADB 53rd Annual General Meeting Central Asia Regional Economic Cooperation]. Retrieved from https://www.adb.org/sites/default/files/am-content/624621/Background_Note_AGM_Final_1_Sep_Russian.pdf [in Russian].
- 2 Vsemirnyi bank, 2021. Konkurentsiia i vosstanovlenie predpriatii posle pandemii COVID–19 [World Bank, 2021. Competition and Business Recovery from the COVID-19]. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/36296/RUS-Fall-2021-ECA-Update-Competition-Firm%20Recovery-Post-COVID-19-opt.pdf?sequence=18&isAllowed=y> [in Russian].
- 3 Koronavirus i Tsentralnaia Aziia: obnovlennii otchet OESR, 30.11. 2020 [Coronavirus and Central Asia: OECD update, 30.11. 2020]. Retrieved from <https://www.caa-network.org/archives/21118> [in Russian].
- 4 Ionova, E. (2020). Tsentralnaia Aziia v usloviiakh pandemii [Central Asia in a pandemic]. *Tsentralnaia Aziia v globalnom mire — Central Asia in the global world*. Retrieved from https://www.imemo.ru/files/File/magazines/ros-sia_i_novay/2020_02/12.Ionova.pdf [in Russian].
- 5 ABR: v regione Tsentralnoi Azii ozhidaetsia nebyvalyi ekonomicheskii spad — Ritm Evrazii, 01.05.2020 [ADB: An unprecedented economic downturn is expected in the Central Asian region. — Rhythm of Eurasia, 01.05.2020]. Retrieved from <https://www.ritmeurasia.org/news-2020-05-01-abr-v-regione-centralnoy-azii-ozhidaetsja-nebyvalyi-ekonomicheskij-spad-48788> [in Russian].
- 6 United Nations Socioeconomic Response Framework in the Kyrgyz Republic (2020) Retrieved from www.unescap.org/sites/default/files/S3_Ms.%20Krista%20Pikkat_EN.pdf.
- 7 UNESCO, UNICEF, World Bank Survey on National Education Responses to COVID-19 School Closures. Retrieved from www.unescap.org/sites/default/files/S3_Ms.%20Krista%20Pikkat_EN.pdf
- 8 Tsentralnaia Aziia: Otvetnye mery po COVID–19 i perspektivy budushchego razvitiia, oktiabr, 2020 [Central Asia: COVID-19 Responses and Future Prospects, October, 2020]. Retrieved from https://catradeforum.org/wp-content/uploads/2020/10/USAIDs-FGI-EIU_COVID-19-Policy-Responses-in-CA-report_rus_v2.pdf [in Russian].
- 9 Abaturov, R. Ekonomika stran Tsentralnoi Azii pod davleniem pandemii [The economy of the Central Asian countries under the pressure of the pandemic]. Retrieved from <https://review.uz/post/ekonomika-stran-centralnoy-azii-pod-davleniem-pandemii> [in Russian].
- 10 COVID–19 v Severnoi i Tsentralnoi Azii: vozdeistvie, otvetnye mery i strategii bolee effektivnogo vosstanovleniia / ESCAP [COVID-19 in North and Central Asia: impacts, responses and strategies for better recovery / ESCAP]. Retrieved from https://www.unescap.org/sites/default/d8files/2021-04/NCA%20Covid-19%20policy%20brief_final_RUS_0.pdf [in Russian].
- 11 Perspektivy razvitiia regionalnoi ekonomiki. Blizhnii Vostok i Tsentralnaia Aziia. Vykhod iz pandemii: postroenie luchshego budushchego [Prospects for the development of the regional economy. Middle East and Central Asia. Out of the pandemic: building a better future]. Retrieved from <https://www.imf.org/ru/Publications/REO/MECA/Issues/2021/04/11/regional-economic-outlook-middle-east-central-asia> [in Russian].

12 Kak meniaetsia mir iz-za pandemii i chto delat Kazakhstanu? [How is the world changing due to the pandemic and what should Kazakhstan do?]. Retrieved from <https://aifc.kz/ru/media-o-nas/kak-menyaetsya-mir-iz-za-pandemii-i-chto-delat-kazakhstanu/> [in Russian].

13 Makroekonomicheskaiia situatsiia v stranakh Tsentralnoi Azii: kak Kazakhstan, Uzbekistan, Kirgiziia i Tadjikistan perezhivaiut posledstviia pandemii COVID–19 [Macroeconomic situation in the countries of Central Asia: how Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan are experiencing the consequences of the COVID-19 pandemic]. Retrieved from <https://roscongress.org/materials/makroekonomicheskaya-situatsiya-v-stranakh-tsentralnoy-azii-kak-kazakhstan-uzbekistan-kirgiziya-i-ta/> [in Russian].

14 COVID–19 v stranakh Tsentralnoi Azii: posledstviia i otvetnye politicheskie mery [COVID-19 in the countries of Central Asia: consequences and policy responses]. Retrieved from <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/COVID-19-crisis-response-in-Central-Asia-Russian.pdf> [in Russian].

15 Mukhtarova, K., Konuspayev, Ye., Makasheva, K., & Shakirov, K. (2021). Kazakhstan's position in the economic cooperation with other countries of Central Asia. *Central Asia and the Caucasus English Edition Journal of Social and Political Studies*, 22, 2.

16 Statistika vneshnei i vzaimnoi torgovli za 2018–2019 [Statistics of foreign and mutual trade for 2018–2019]. Retrieved from <https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6> [in Russian].

Mondira Dutta*

*Founder Chairperson, Centre for Inner Asian Studies School of International Studies,
Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India
(E-mail: mondiradutta@gmail.com)*

Civil Society Organisation in Combatting Human Trafficking — Experiences from South Asia

Although disasters do not discriminate among people but they exacerbates the pre-existing vulnerabilities which are often ignored or difficult to visualise by policy makers of disaster risk reduction (DRR). One such vulnerability leads to human trafficking. It simply makes a bad situation worse. Most cases of human trafficking are prevalent in areas that reel under abject poverty belonging to the most marginalised and vulnerable sections of the society. They remain confined at the tail end of the country's socio-economic profile. People who get trafficked are mostly for purposes of labour, commercial sexual exploitation, organ trade and domestic servitude. The role of Community Participation and Institutions are significant in developing the vertical and the horizontal linkages. The policy strategies formed at the top meant for the vulnerable, will remain unfinished unless they reach the grassroots. Without the CSOs (Civil Society Organisations) this would be impossible. The dots need to be joined from the macro to the micro level. The NGOs (Non-Governmental Organizations), CSOs and government officials need to work in conformity to get the message home.

Keywords: vulnerability, disaster mitigation, human trafficking, community participation, Civil Society Organisation, advocacy, law enforcement mechanisms, South Asia

Context

Regions that are in the grip of extreme poverty, human rights violation, natural hazards, conflict-ridden or war torn have consistently aggravated the risk and degree of vulnerability that affect men, women and children. Besides searching for livelihood options, the world today witnesses a mass exodus of people trying to wriggle out from what was their home once upon a time, due to some crisis such as a conflict, war, natural calamities, ethnic cleansing, terrorism, insurgency and so on. Fleeing seems to be the best option left for people who are worst hit. This often makes them further vulnerable to fall prey to trafficking. In 2005, Hurricane Katrina displaced more than one million people besides killing many. In fact disasters have hit women, children and people disproportionately in various vulnerable situations. Although disasters do not discriminate among people but it exacerbates the pre-existing vulnerabilities [1] which are often ignored or difficult to visualise by policy makers of disaster risk reduction (DRR). Disasters/conflict/crisis all lead to different outcomes even for demographically similar communities amplifying their poor socio economic status. One such vulnerability leads to human trafficking. It simply makes a bad situation worse. Disasters have aided traffickers to “flourish under an environment of weak law enforcement measures and extreme economic hardships” [2]. Any such crises facilitate and enable the environment for further abuse and forced confinement. Such a scenario provides a perfect situation enabling implementation of weak legal mechanisms and poverty vulnerability. This further becomes an ideal situation for creating targets of exploitation and enslavement [3]. Traffickers do not miss such opportunities and promptly strike the iron while it is hot in order to trap their victims with ease and “make hay while the sun shines!”.

Thus human trafficking flourishes amidst communities who are the most vulnerable. Studies have shown that more than 80 percent of the displaced population during the last ten years lived in Asia and a large segment was displaced due to such a crisis. Trafficking of women and children in particular has emerged as the most lucrative illegal trade among human rights violators. Similarly 500 men were trafficked by an international company to the United States of America. They were promised a rosy scenario but were cheated. There are many such instances where the vulnerable falls prey to the traffickers.

Purpose of Trafficking

The Palermo protocol suggests trafficking as the exploitation of women and children under the garb of fraudulent marriages, false job promises, religious beliefs, deceit, etc. They are the easy targets. Most cases

* Corresponding author's e-mail: mondiradutta@gmail.com

of human trafficking are prevalent in areas that reel under abject poverty belonging to the most marginalised and vulnerable sections of the society. They remain confined at the tail end of the country's socio-economic profile. People who get trafficked are mostly for purposes of labour, commercial sexual exploitation, organ trade, domestic servitude and so on. As per a report on India, the majority of the trafficked victims are labour victims (Table).

T a b l e

Rescued Trafficked Victims by Purpose, 2016

Purpose	Total	%
Forced labour	10509	45.5
Prostitution	4980	21.5
Other forms of sexual exploitation	2590	11.5
Domestic servitude	412	1.8
Forced marriage	349	1.5
Petty crimes	212	0.9
Child pornography	162	0.7
Begging	71	0.3
Drug peddling	8	0
Removal of organs	2	0
Other reasons	3824	16.5
Total Persons	23117	100

Source: Human Trafficking, Crime in India, 2016, National Crime Records Bureau (NCRB)

This is only the tip of the iceberg as most cases go unreported, the trafficked women and girls seldom portray the right picture. The documentation in the National Crime Record Bureau (NCRB) has started to officially document such data only since 2016. Human trafficking does not recognise the international / administrative boundaries making the cross-border trafficking even more complex. Since the borders are demographically homogeneous, sharing a similar culture, language and religion on both sides, it helps the traffickers in gaining the confidence of the victims.

While the officials are busy attending to rescue the trapped victims under debris or in water, the traffickers exploit the situation prevailing under a weak law implementing machinery to trap their prey. In addition the administrative boundaries create hurdles in the repatriation processes due to the existence of different laws on either side and at times even the officials in charge are autocratic and unfriendly in nature making the repatriation processes extremely arduous and frustrating. There is a growing recognition to “identify the needs of the community, to plan effective interventions, and to obtain the necessary support for their implementation” [3]. It is also important to engage the local stakeholders and the civil society Organisations for effective implementation.

All mitigation strategies adopted need to imbibe the element of sustainability. It requires continuity and a consistent effort over a long period of time in order to usher in a change in the situation. It not only needs to be people centric imbibing protection mechanisms for the vulnerable lot at the source, destination and market, but also needs to tackle the problem with a multi-pronged approach. The ones struggling from the aftershocks of a crisis often end up facing gender based violence, human rights abuse and violence against women. In fact, gender equality is not only a fundamental human right, but is considered as a necessary foundation for a peaceful, prosperous and sustainable world. One of the major causes of gender inequality is lack of awareness and overcoming the existing structural rigidities. This is what grips the women to remain confined to their gender stereo typed roles. Such critical situations are exploited by the traffickers to target children orphaned or separated from their families, women in distress or even men who are in search of livelihood options during the crisis. It has been observed that such a negative impact lasts a lifetime on a trafficked victim as compared to property damaged or even lives lost.

Sustainability

According to the United Nations, “sustainable development” is defined as “development that satisfies the requirements of the present without jeopardising the ability of future generations to satisfy their own needs”. A calamity is positively connected with poverty. Both of these are causes and effects, one effecting the other. Poverty increases disaster risks making things worse during a disaster [4]. So, poverty reduction is

a necessary component of disaster risk reduction. Therefore factor of sustainability must therefore be ingrained into all programmes.

The 17 Sustainable Development Goals (SDG) and its 169 global targets set the standard for the 2030 development agenda. In fact the disaster mitigation through the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction (DRR) and the 17 interlinked Sustainable Development Goals (SDGs) are an outcome of interconnected social and economic processes, targeting 2030 to achieve its goals. The sustainable development goals therefore recognise the importance of disaster risk reduction (DRR) as an important trigger in enhancing human rights abuse. The two policy instruments of the Sendai Framework of Action for Disaster Risk Reduction and the Sustainable Development Goals are perfectly interconnected. There is a synergy between the two. A lack of disaster mitigation undoubtedly will result in an imbalanced development which will lead to a short fall in ushering in sustainability in the 2030 development agenda.

Assessing the Magnitude of Trafficking

Globally trafficking has been categorized under four heads by the U.S. Department of State. The categories referred in the annual “Trafficking in Persons” (TIP) report are Tier 1, Tier 2, Tier 2 Watch List, and Tier 3. The highest category of Tier 1 does not imply that there are no cases of trafficking in those countries. It merely states that the government in these countries attempt in fully complying with the minimum standards of the Trafficking Victims Protection Act. While countries that belong to Tier 2 suggests that although they do not comply fully with the minimum standards but are making significant efforts in trying to do so. Countries that belong to Tier 2 Watch List are those that suffer from a significantly high number of victims with extreme forms of trafficking. There is a deficit in the show of evidence of *increased* efforts to combat trafficking as compared to previous year. It could also imply that the efforts to comply are mostly on paper without any action. The last is Tier 3 where countries are not making significant efforts to comply with the minimum standards whatsoever. Unfortunately, there exist several countries which are yet to adopt the modern anti-slavery laws creating a legislative vacuum.

One of the major reasons that can be attributed for the lack of attention to the subject is the absence of authentic and reliable data. Without the presence of statistics, all research gets crippled and tends to be underestimated. This becomes the main limitation for addressing issues in relation to violence against women. The estimates on the magnitude of trafficked victims among women and girls are hazy due to a lack of documentation and methodological flaws. Research studies in this field thus tend to be more qualitative in nature. The normal regular process of data collection is arduous and difficult due to the clandestine nature of operations, besides the anonymity demanded by the clientele. Moreover there is always a stigma attached for women and girls who had been trafficked and sexually abused. Hence there exists reluctance in revealing the facts. Magnitude of trafficking among women and girls for sexual exploitation in particular, has been difficult to assess and continues to remain under a veil. This makes the convictions an impossible task, widening the gap between prosecution and conviction.

However despite the weak documentation processes, human trafficking has started to draw attention from the researchers and policy makers. The mass scale trafficking of orphan children during the 2010 Haiti earthquake, the drought of 2011, famine in the Horn of Africa, the 2013 typhoon in the Philippines, the 2016 Hurricane Matthew, are all glaring examples of mass scale trafficking of children. These have been documented and attested by respective governments. South Asia particularly has been a witness to many of the trafficked victims languishing in the prisons of India, Bangladesh and Pakistan and continues to remain unclaimed. In most cases, their families back home are either eliminated in disasters or are untraceable due to some conflict. Several such examples are witnessed following a disaster/conflict in Maldives, Nepal, India, Bangladesh, Sri Lanka, Afghanistan, and even in Iran and more recently the Ukraine-Russian war. Therefore disaster/conflict and human trafficking are like two sides of the same coin. Although they are not visible side by side but together can produce a horrendous impact on the lives and livelihoods of the vulnerable community.

Role of Civil Society Organisations (CSO)

The role of Community Participation and Institutions are significant in developing the vertical and the horizontal linkages. The policy strategies formed at the top meant for the vulnerable, will remain unfinished unless they reach the grassroots. Without the CSOs this would be impossible. The dots need to be joined from the macro to the micro level. The NGOs, CSOs and government officials need to work in conformity to get the message home!

Community based preventive measures forms an integral part of any strategy for eliminating human trafficking that go a long way in addressing the gendered dynamics of demand at the destinations. This percolates gender equality and women's human rights while eliminating violence against women, stopping sexual exploitation and forced labour particularly during a crisis. Preventive measures highlight the socio-economic and cultural background that makes men, women and children vulnerable in the absence of a mitigation strategy for getting trafficked in the first place. These measures provide a platform for the target group to access the rights based redressal mechanisms.

India has emerged as one of the biggest source, route and destination country in South Asia for victims of trafficking. India has ratified the Palermo Protocol but it did take more than 11 years to do so. India has been in the tier 2 watch list of the TIP report and has marginally improved to tier 2 since 2019. It still has a long way to go although its making an earnest effort towards this regard. The Government of India also adopted a multi-pronged strategy for preventing and combatting trafficking in persons. It has built strong linkages and partnerships involving various stakeholders. They include the civil society organizations, NGOs, international organizations, the corporate sector and many others. This helps in creating an integrated response to combat trafficking especially that of labour and sexual exploitation. The UN with the help of its partner organizations have been actively engaged in implementing programme on anti-human trafficking in areas of vulnerability in India.

Over the last couple of decades, NGOs have come forward on a war footing to implement a multiple number of interventions for preventing human trafficking. Many of the preventive measures are also area focused in the migration process such as the point of origin or transit, or a border, or a destination. To implement a strategy in the true sense, there needs to be continuity and regular supervision and monitoring. People who are vulnerable and illiterate can never exploit the opportunities of a policy decision made in their favour, unless they are helped and the strategy is reached to their doorstep. A majority of the preventive measures are largely focused in the source areas involving target groups such as community members, women, girls, adolescents, members of the local "panchayat", faith based organisations and the NGOs/CBOs. The local women's NGOs have often been preferred over others as they seem to be better equipped to implement preventive strategies at the grass root level. It is not uncommon to come across a successful community based preventive measure going unnoticed for want of a proper dissemination process. Documentation of the rich experiences gained in the field and the lessons learned, at source, destination and the transit areas, is of extreme importance for replication and efficacy in the implementation of the preventive measures. This has been a well attested fact that information sharing and data collection on aspects of trafficking especially for women and girls remains an under documented area.

Some of the areas where such activities have been implemented are not only along the vulnerable source areas in the Indo-Bangladesh and Indo-Nepal borders but also in the destination areas such as Goa, Maharashtra, Delhi, Kolkata, Mumbai, Hyderabad and so on. Despite a focus on the rural to urban migration trend, NGO experiences reveal that there are an increasing number of women that are being trafficked from their urban places of employment. Such cases have not been a major focus among the NGO efforts barring a few exceptions. In the presence of so many networks, there is clearly some potential for overlap and duplication of activities. This has implications both in terms of efficient use of resources and in terms of the effectiveness of the activities.

Networking, Advocacy and Media interventions as a preventive tool are some of the initiatives which are of extreme significance. In fact networking is considered as one of the best means of effective advocacy. Most of their activity tends to be centred on organizing workshops and conferences to raise awareness and engage in advocacy on the issue of trafficking. While these networks have a broad based membership engaging in a wide range of anti-trafficking activities, however their effectiveness in addressing trafficking of women and children still remains in deficit. Obstacles such as ideological conflicts regarding the definition of trafficking could pose hurdles in networking and coalition building among NGOs engaged in preventive anti-trafficking initiatives. In addition to weakening the network coalitions, such an impact could create further hurdles in building regional cooperation programme.

The community based preventive measures in terms of training and capacity building necessarily operates at two levels — at the grassroots to build the capability of the different segments of the local communities and secondly, to strengthen the capacity of law-enforcement, border control and immigration authorities, parliamentarians and the police in apprehending traffickers and rescuing victims of sex trafficking. While the training for capacity building, skill development & livelihood opportunities concentrate along the borders of

Indo-Nepal and Indo-Bangladesh and its surrounding areas, the training for Policy Strategy Implementers are mostly in the metropolitan centres.

Some of the awareness and advocacy activities are case sensitive and the target groups such as parliamentarians, police or the law enforcement officials may comprehend conflicting messages and contradictory advice. There are no evaluations or assessment on the effectiveness of such intervention models, activities and approaches in place. The current trafficking interventions also lack the comprehensive and systematic monitoring and documentation. There is no standard documentation available for meaningful comparison. Hence assessing the degree of effectiveness of such programme is difficult.

The very existence of anti-trafficking activities implemented by NGOs depend upon a steady flow of donor funding, but the organizations also often have to compete with each other to secure a share of the funds that is available. It is important that the NGOs build solidarity networks and coalition partnerships to pool in resources. With a resource crunch and serious threat to the ever shrinking budget, it can be hard to achieve the long-term sustainability that is required in achieving the effectiveness of a preventive measure.

Most local NGOs depend on foreign donors and have only limited resources and the programme are generally of short to medium-term duration. Few of the NGOs working on community based preventive measures are equipped to sustain a programme over a long period of time. Without a regular source of funding for the purpose, it is likely that such an initiative may not remain active and agile in due course of time. Given their limited financial resources, NGOs are seldom able to undertake follow-up studies or to monitor the situation after the completion of the project. While most donor agencies require NGOs to develop specific indicators to measure the success of the initiatives that they have funded, these indicators are mostly about reporting on actual numbers covered rather than on the medium to long term effectiveness of the initiative. Examples include records of the number of rallies held by women's groups, the number of times that women's groups discuss trafficking, the number of participants in prevention activities, the number of written materials produced and distributed, and the number of women and girls intercepted through border rescue or community surveillance strategies.

Consequently post submission of the final report to the donor agencies, the implementing NGO, seldom involve in independent evaluations of the efficiency of the community based preventive measures that they implement. An assessment of community based preventive measures to trafficking of women and girls undertaken particularly in the source areas suggest that those efforts that integrate awareness rising with some form of participatory activity is more likely to be sustainable and effective. Developing innovative forms of community leadership, empowering the young, challenge the intensely rooted habits and perspectives about gender and the life options for women and men all usher in the real change. It is thus recommended to essentially support local-level strategies designed to nurture grassroots responses that tend to become self-generating over a period of time.

Community surveillance is found to be a most appropriate and effective tool of community based preventive measure to trafficking of women and girls involving the community in collaboration with outside support. It assists communities to develop strong networking that eventually establish systems for taking action in the event of suspected trafficking. Funding of such activities need to taper gradually rather than end abruptly. Working with children and young people through schools, teachers or young girls (*Kishori* groups) is another innovative anti-trafficking strategy. The peer group support/influence helps in the formation of such groups and also provides answers especially to those children who may face family problems and require assistance. Field experiences have shown that people are more likely to identify with peer-led education rather than that given by social workers. It is recommended that creation of groups particularly the women's group and the adolescents group be formed for gathering such information for prompt action.

There is a lack of programme monitoring and evaluation mechanisms for a vast number of the community based preventive measures to trafficking of women and girls. Most of the strategies' success is usually measured in terms of its short-sightedness based on the number game. For example the number of people that had been reached in awareness campaigns and capacity-building, the number of law-enforcement officers and border guards who received training, the number of participants in skill-training schemes or other programme, and even the number of laws that have been passed in source and destination areas to prevent female sex trafficking. However monitoring and follow up of other responses and evaluating the effectiveness of such programmes is of immense significance rather than estimating the number of people reached.

Whether it's to sharpen awareness and alert people to the potential plight of innocent victims among a particular community, portray the cunning methods used by recruiters, and demonstrate the illegality of the operations, the ultimate success of a campaign lies in the fact in bringing down the number of trafficked vic-

tims. Only then sustainability in the programme can be achieved. There remains a huge gap between the prosecution, arrests and conviction. A fast track court can settle the huge number of pending cases and punish the guilty which would in turn act as a deterrent to the traffickers. The military institutions and peace-keeping forces are encouraged to implement formal pre-emptive measures to discourage trafficking in their spheres of influence, and to incorporate education about trafficking, child prostitution, and different views of masculinity in their training of young men, and in their contact with local communities in the areas where they are posted.

Sometimes victims are more like prisoners awaiting repatriation for months on end in the shelter homes. Such experiences have been commonly observed along the Indo-Bangladesh and Indo-Nepal borders. As witnessed from the field, the repatriation of 120 children that had been trafficked for being camel jockeys in the UAE were rescued after many difficulties and repatriated back in Bangladesh with the help of “Bangladesh National Women Lawyers Association” (BNWLA). However they were all waiting to “go home” as their parents had to be identified. The fear and trauma on the faces of these 3 to 5 years old children were written large. Some of them had fresh bruises and injuries. Others had no idea who their parents were and where they belonged to. The NGO in charge was running from pillar to post ascertaining their identity and addresses to repatriate them back into their families. Children simply could not recollect the names of their parents and locality. Their childhood seemed shattered in this short period.

Another example from the Indian Ocean area was observed during the reconstruction process of Maldives post 2004 Tsunami. A group of men trafficked for labour, from South Asian regions of India, Bangladesh and Sri Lanka faced horrible conditions upon reaching Maldives. They were trafficked from their country to help with the reconstruction of Maldives after Tsunami. Being illiterate and unaware they were extremely vulnerable and become an easy prey to the fraudulent recruitment practices. Unknowingly they become illegal migrants and get exploited by being forced to work in situations which do not comply with domestic and international labour standards nor did they match the job profile that was stated in their work permit. They fell prey to traffickers who promised a handsome salary of 150 dollars a month, free accommodation and food. They had sold their precious belongings like land, cattle and other assets to pay the agents. Another common practice is that upon arrival the passports of the migrant workers were confiscated by their employers. This made them even more insecure and vulnerable. Those who were employed complained about this practice as they were unable to leave the country urgently in the event of a death in the family or to meet an emergency, more so if this happened to be a Friday or Saturday which was weekend for Maldives. They were forced to stay under inhuman conditions with twenty odd Bangladeshi men, who cooked beef which was a taboo for these Indian Rajasthani men. With no place to sleep, salaries not being disbursed, they literally fell from the frying pan to the fire. They simply could not understand how this was not United States of America where they were told, “dollars would rain upon arrival” [5].

The district of Murshidabad in West Bengal state of India, gets regularly flooded during the rainy season. People run helter-skelter in search of alternative livelihood options as their agricultural fields all get drowned. Women are desperate to find some work to feed their young ones. This is the ideal time for the prowling traffickers to spread their nets. Women get easily trafficked and land in the brothels of Sonagachi area in Kolkata forced to become prostitutes with no outlets to escape. Once trapped they are reluctant to return home, even if they are rescued, as they are scared to get stigmatised by their own community and relatives [6]. Instead each one tries to get another one as they get lonelier. Thus the exploited become the exploiters. Factors such as poverty and vulnerability during a disaster, forces the victim to cross the borders by any means, irrespective of what is in store for them on the other side. They just hold on to any straw of hope and believe the fraudsters blindly who are that are quick to transfer them into the world of exploitation.

Similarly there are several such examples with children being the easiest target. Children that get separated from guardians or children that are orphaned, get targeted facilitating “exploitation, forced labor and slavery” [3]. It’s been observed that acceleration of legal adoption by families have been documented which was mainly for the purpose of organ trafficking. Children as low as 9 years in age, became substitutes for their injured or deceased family members.

In 2004 during the Indian Ocean Tsunami, boats were seized carrying 100 infants from Aceh in Sumatra. During the same period 35,000 children were documented as having lost at least one or both parents. Authorities in Aceh banned children who were leaving the province, unless and until they were with a proper family member who could be verified in order to guard against predators. The 2013 Typhoon Haiyan in the Phillipines, found children engaged as child laborers working in the rural areas who were actually trafficked to Manila for sexual and labour exploitation. The 2010 Haiti Earthquake, which was to the tune of 7.0 mag-

nitude, witnessed yet another mass scale trafficking among children and infants for the purpose of organ trafficking. Children have been trafficked for the entertainment industry such as circus, camel jockey (despite the ban) and even to become suicide bombers.

In 2018, the Palu earthquake and the Tsunami that hit Palu in Central Sulawesi of Indonesia, resulted in a death toll of 4340 people. Cases of child trafficking were confirmed by several organizations and NGOs. Children who lost both their parents life for them was a day to day struggle. Traffickers were moving around in the guise of rescue operators and NGOs in order to capture the unsuspecting victims. The United Nations Children's Fund and the International Organisation for Migration (IOM) too confirmed cases of child trafficking. Some of the non-governmental organizations expressed suspicion on the so called guardians especially when the couple was not consistent in their story as to where the child was being taken.

An impact study of COVID 19 by UN Women in 2020 [7], depicted how the most vulnerable got worse, boosting the probability of their getting trafficked in terms of men, women, children and among the LGBTQI community. Media reports showed the massive number of child marriages that took place during the period and the increase in violence and abuse inflicted especially on the women and children. The COVID 19, only made situations worse. Several factories had to be shut down. In a recent study [8] several children from the state of Bihar in India who had been trapped earlier to work in the bangle industry in Jaipur (Rajasthan) were all sent back loaded in trains to Bihar. Once the factories closed down, the factory owner did not want to feed these children without work. So they were promptly put into trains and sent back to Gaya district in Bihar. Once they arrived they had to be taken care of and repatriated back. Most of these trafficked victims had no clue as to their whereabouts.

Another conflict ridden states such as Afghanistan, Iran, Ukraine, Russia, people have become extremely vulnerable. The recent withdrawal of USA from Afghanistan in Aug 2021, as displayed on the television showed how parents were desperate to see at least their children and infants be taken away from Afghanistan and literally kept throwing them onto the arms of army personnel across the barbed wires in the airport. This shows the level of desperation that a parent face during times of crisis.

The innovative measures adopted by the civil society organisations are a marvel especially for handling the Cross Border Trafficking. Whether it is the formation of adolescents groups, the *Kishori* (young girls) groups and the Civil Vigilance Committee are so well conceived to nab the culprits and implement the preventive measures. Nevertheless there are some glaring differences between the civil society organisations working in the field and the institutions in force. They seem to be in competition with each other rather than complementing each other. Clearly as observed in the field, there was a lack of trust and deficit in confidence building measures. Some of these areas follows:

- A lack of law enforcement machinery on human trafficking or faulty law enforcing machinery were the biggest hurdle for booking culprits. As a result, the gaps between Prosecution and Conviction got wider and wider. Thus, focus needs to be on areas which are the greatest sources of supply in the vulnerable areas. The International Community must set a standard of laws in the context of existing vulnerabilities in the country. Laws need to bind in the factor of elasticity based on their domestic policies highlighting the links and vulnerabilities between natural disaster and human trafficking. Imbibing anti-human trafficking measures in every segment of development policy in terms of international and domestic policies is an urgent need at present!

- There was confusion on the clarity of roles and responsibilities by the various govt agencies. For example transporting a rescued victim to the shelter home was an arduous task by the officials in the borders due to budgetary restrictions. It was not clear whether the transportation charges like taxi/train/bus will be reimbursed to the officials. Sometimes such trivial expenditure became the biggest hurdle and resulted in allowing the victims to get recaptured by the traffickers. Although there existed a clear direction that such victims will be taken care of by the institutions in-charge but there was a deficit in communicating such instructions to the right quarters leading to police officials' reluctance in reaching the victims to the shelter homes. Often the difference in legal procedures on either side of the borders ended in a delay in the repatriation process. Unending wait for children make them like prisoners trapped with restriction in their movement. They end up going from the frying pan to the fire!

- Multiple communications also lead to confusion of the missing child and among the rescue team. Proper orders tend to get ignored and taken for granted. This leads to a sudden mushrooming of placement agencies that suddenly get registered. A bill was in the process to be formulated for regulating such agencies. Cross border human trafficking needs a special status for speeding up the repatriation processes.

References

- 1 Samuels, A. (2015). Narratives of Uncertainty: The Affective Force of Child-Trafficking Rumors in Post disaster Aceh, Indonesia. *American Anthropologist*.
- 2 Finn, Joshua (2016). Human Trafficking and Natural Disasters Exploiting Misery, Humanitarian Aid and Natural Disaster. *International Affairs Review, Volume XXIV*.
- 3 CdeBaca, Luis (2010). Best Practices: Human Trafficking in Disaster Zones, U.S. Department of State. May 24. Retrieved from <http://www.state.gov/j/tip/rls/rm/2010/142160.htm>
- 4 Miko, Francis (2007). International Human Trafficking, in Transnational Threats, ed. Kimberly Thachuk. *Westport, CT: Praeger Security International*.
- 5 Dutta, Mondira (2015). Understanding Maldives in the Context of Trafficking' in Development and Regional Cooperation in Central and South Asia. *Euro-Asian Perspectives*, Edited By Henrik Berglund, Mondira Dutta & Per Hilding, Pentagon Press, Oct 2015, New Delhi.
- 6 Dutta, Mondira (2021). Disaster and Human Trafficking, *Springers*.
- 7 Nath, Madhubala & Dutta, Mondira (2020). Socio Economic Impact of COVID — 19: Gender Perspectives”, with UN Women in collaboration with NITI Aayog, (July — October). *Forthcoming Publication*.
- 8 Dutta, Mondira (2020). Impact of COVID 19 on Child Trafficking in Bihar. *World Vision, Aug, Oct*. A Forthcoming Publication.

Мондира Дутта

Адам саудасымен күресудегі азаматтық қоғам ұйымының рөлі — Оңтүстік Азия тәжірибесі

Табиғи апаттар адамдар арасындағы кемсітушіліктерге алып келмейді, дегенмен директивті органдардың тарапынан елемеудің салдарынан немесе апат қаупін азайту тұрғысынан елестету қиын болғандықтан, олар бұрыннан бар осалдық факторларын қиындата түседі. Мұндай осалдық адам саудасына алып келеді және жағдайды қиындатады. Адам саудасының көпшілігі адамдар өте кедейлікте өмір сүретін және қоғамның ең маргиналды (әлсіз) және осал топтарына жататын аймақтарда орын алады. Оңтүстік Азия елдері әлеуметтік-экономикалық дамуы артта қалған елдер тізімінің ең соңында әлі де тұр. Адам саудасының құрбаны болған адамдар негізінен еңбек қанау, коммерциялық сексуалдық зорлық-зомбылық, ағзаларды сату, үй жұмысшысы ретінде мәжбүрлі еңбек мақсатында пайдаланылады. Халықтың әлсіз топтары үшін жоғары деңгейде әзірленген саяси стратегиялар, егер олар төменгі деңгейде жүзеге асырылмаса, аяқталмаған болып қалады. Қауіпсіздік басқармасының басшысы болмаса, бұл мүмкін емес еді. Стратегиялар макроден микро деңгейге дейін біріктірілуі керек. Қоғамға тиісті ақпаратты жеткізу үшін үкіметтік емес ұйымдар, қауіпсіздік бөлімшелерінің басшылары және мемлекеттік қызметкерлер осы қағидаға сәйкес әрекет етуі керек.

Кілт сөздер: әлсіздік, табиғи апат салдарын жұмсарту, адам саудасы, қауымның қатысуы, азаматтық қоғамдық ұйым, үгіт-насихат, құқыққорғау механизмдері, Оңтүстік Азия.

Мондира Дутта

Роль организации гражданского общества по борьбе с торговлей людьми — Опыт Южной Азии

Стихийные бедствия не ведут к дискриминации между людьми, они усугубляют уже существующие факторы уязвимости, которые зачастую игнорируются директивными органами или трудно поддаются визуализации в плане уменьшения опасности бедствий. Такая уязвимость приводит к торговле людьми и ухудшает ситуацию. Большинство случаев торговли людьми имеют место в районах, где люди живут в условиях крайней нищеты и принадлежат к наиболее маргинализированным и уязвимым слоям общества. Страны Южной Азии по-прежнему находятся в самом конце списка стран с отсталым социально-экономическим развитием. Людей, которые становятся жертвами торговли людьми, в основном используют в целях эксплуатации их труда, коммерческого сексуального насилия, торговли органами, подневольного труда в качестве домашней прислуги. Политические стратегии, разработанные на самом веру и предназначенные для уязвимых слоев населения, останутся незавершенными, если они не будут реализованы на низовом уровне. Без руководителя отдела безопасности это было бы невозможно. Стратегии должны быть объединены от макро- до микроуровня. Неправительственные организации, руководители управления безопасности и государственные должностные лица должны действовать в соответствии с этим принципом, чтобы донести до населения соответствующую информацию.

Ключевые слова: уязвимость, смягчение последствий стихийных бедствий, торговля людьми, участие общин, организация гражданского общества, пропаганда, правоохранительные механизмы, Южная Азия.

Т.К. Алланиязов¹, З.Г. Сактаганова^{2*}¹Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан;²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,
Центр этнокультурных и историко-антропологических, Караганда, Казахстан
(E-mail: klio56@mail.ru; zauresh63@mail.ru)

Детские учреждения в Карлаге

В статье рассмотрены ключевые аспекты истории детских учреждений и, прежде всего, домов младенца, в Карагандинском ИТЛ НКВД–МВД СССР. Выявлены и охарактеризованы организационно-правовые основы формирования детского контингента в лагерях ГУЛАГа. Определены организация, структура и дислокация детских учреждений в Карлаге. Освещены численность, состав и движение детского контингента, характер и содержание продовольственного и вещевого обеспечения, жилищно-бытовые условия, а также медико-санитарное обслуживание и детская смертность. Раскрыты и охарактеризованы причины и масштабы детской смертности. Продемонстрирована динамика численности детских учреждений в Карлаге. Рассмотрены количественные и качественные параметры питания детей, их вещевого довольствия. Отмечены предельно низкий уровень материально-технического снабжения и слабое обустройство домов младенца, нехватка воспитателей и недостаток медико-санитарного обслуживания. Дана оценка характеру и содержанию повседневной практики функционирования домов младенца. Высказаны суждения о последствиях для советского общества результатов «воспитания» детей в домах младенца.

Ключевые слова: ГУЛАГ, казахстанские лагеря, Карлаг, дети ГУЛАГа, дети в ИТЛ, дома младенцев, условия содержания, материальная обеспеченность детей, смертность.

Введение

С 2020 г. в Республике Казахстан работают Государственная комиссия, республиканские и региональные группы по полной реабилитации жертв политических репрессий. За два прошедших года в рамках данного масштабного научного проекта проведен огромный объем работы казахстанскими исследователями, экспертами, работниками различных государственных органов и ведомств, архивистами и другими специалистами по восстановлению хроники политических репрессий в 1920–1950-х гг., сохранению исторической памяти о казахстанцах, пострадавших в годы тоталитарного режима. Одной из таких категорий жертв политических репрессий были заключенные лагерей системы ГУЛАГа, осужденные по политическим мотивам. Среди контингента заключенных исправительно-трудовых лагерей оказались дети, разделившие трагическую судьбу своих матерей, многие из которых содержались в лагерях, как «ЧСИР» — «члены семей изменников Родины» либо родившиеся в этих лагерях после ареста и заключения матерей. И несмотря на сотни публикаций по истории ГУЛАГа, вопросы, связанные с историей пребывания в лагерях ГУЛАГа детского контингента, остаются мало изученными. Это обстоятельство диктует необходимость разработки данной темы, что, в свою очередь, позволит расширить научные представления по истории содержания детского контингента в ИТЛ, в целом, и в казахстанских лагерях и Карлага, в частности.

В настоящей статье предпринята попытка осветить в первом приближении следующие вопросы: организационно-правовые основы формирования детского контингента в лагерях ГУЛАГа; организация, структура и дислокация детских учреждений в Карлаге; численность, состав и движение детского контингента; продовольственное и вещевое обеспечение; жилищно-бытовые условия; медико-санитарное обслуживание и детская смертность.

Методы исследования и источники

Методами исследования являются принципы историзма и объективности, методы аналогии, обобщения, системного подхода, а также количественный, проблемно-хронологический и интерпретационный методы, которые в своей совокупности позволили систематизировать имеющийся по теме

*Автор-корреспондент. E-mail: zauresh63@mail.ru

исследования материал и осуществить историческую реконструкцию процесса функционирования детских учреждений в Карлаге.

Источниковой основой для решения поставленной задачи являются документы и материалы, отложившиеся в зарубежных и отечественных архивных фондах: Фонд Р-9414 — Главное Управление мест заключения (ГУМЗ) Министерства внутренних дел СССР (1930–1960 гг.) Государственного архива Российской Федерации (ГА РФ); Фонд 1171 — Политический отдел Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Политотдел Карлага) Государственного архива Карагандинской области (ГА КО); Фонд 16 — Управление Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Карлаг) Архива Управления Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области, а также сведения, почерпнутые из имеющихся на сегодняшний день исследований и публикаций по истории Карлага

Обсуждение проблемы

История пребывания детей в казахстанских ИТЛ, в частности, в Карлаге, не являлась темой, которая имеет длительную традицию разработки. Эта тема изучалась лишь в контексте истории Карлага и косвенно затрагивалась в работах Д.А. Шаймуханова и С.Д. Шаймухановой [1], С.Д. Дильманова [2], А.Р. Кукушкиной [3, 4], в коллективной монографии по истории Карлага [5]. В 1999 г. были опубликованы списки 1507 детей, родившихся в Карлаге [6].

В 2022 г. вышли сборники документальных материалов, изданные в рамках многотомных материалов Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50-е гг. XX века). В 6-м томе представлены неопубликованные ранее архивные материалы о Карлаге; среди делопроизводственной документации Карагандинского ИТЛ имеются документы о детском контингенте, домах младенцев и др. [7]. С 2022 г. история содержания детей в казахстанских ИТЛ начинает разрабатываться центрально-казахстанскими историками в рамках темы грантового финансирования Министерства науки и высшего образования на 2022–2024 гг. [8]

В одной из статей, опубликованных в ходе реализации исследовательского гранта, темой анализа избран историографический аспект изучения проблемы «Дети ГУЛАГа», и, в том числе, «Дети Карлага» [9]. В статье комплексно рассматривается литература по таким проблемам, как зарубежная и отечественная историография казахстанских лагерей ГУЛАГа, дети ГУЛАГа, дети в казахстанских ИТЛ. Выявлены и охарактеризованы этапы исследования названных проблем, содержание, направленность и специфика каждого из рассматриваемых историографических направлений. Представлены характеристики ряда работ по изучаемой тематике с выявлением направлений исследовательских интересов. Определены достижения и недостатки рассматриваемых историографических дискурсов. Авторы делают вывод о крайне недостаточной разработанности проблемы «дети ГУЛАГа» в отечественной историографии; о наличии лишь единичных специальных трудов по теме. Категория репрессированных детей казахстанских лагерей ГУЛАГа, в целом, и детей Карлага, в частности, так и не стала специальным объектом изучения; обобщающие и аналитические научные труды по данной проблеме еще в стадии разработки.

Результаты исследования

Организационно-правовые основы формирования детского контингента в лагерях ГУЛАГа. Репрессивная политика Советской власти во многом обусловила и появление так называемого «детско-лагерного» контингента в структурных подразделениях ГУЛАГа ОГПУ–НКВД–МВД СССР, в том числе и в лагерях, дислоцированных на территории Казахстана. В числе организационно-правовых основ формирования «детско-лагерного» контингента назовем два ключевых документа. Один из них — Постановление СНК СССР от 7 апреля 1930 г., в котором отмечалось, что «вместе с заключенными женщинами могут быть принимаемы в лагеря дети только в возрасте до 2 лет, которые помещаются с матерями» [10; 217]. Второй — Постановление ВЦИК и СНК от 1 августа 1933 г. «Об утверждении исправительно-трудового кодекса РСФСР», содержавшее следующее положение: «Женщины, лишённые свободы, могут иметь при себе детей в возрасте до 4 лет. Для этих детей обязательно организуются ясли» [10; 291]. Из содержания названных документов видно, что в течение трех лет в законодательстве произошли некоторые изменения по отношению к женщинам и детям, выразившиеся в увеличении возраста детей с двух до четырех лет и обозначенный режим нахождения детей в лагерных яслях. Последнее было обусловлено необходимостью трудоустройства всех женщин в лагерном производстве.

Наглядным подтверждением этого являются установки, содержащиеся в Приказе по Управлению Карлага НКВД за № 276 от 13 августа 1937 г. Согласно этим установкам для матерей, имевших детей в возрасте до 8 месяцев и кормивших грудью через 3 часа, предоставлялись легкие сельскохозяйственные работы. Для ослабленных матерей, кормивших грудью, по заключению лечащего врача снижалась норма выработки на 25 % [11; 108].

Содержание Приказа демонстрирует подходы лагерного руководства к вопросам содержания детей и укреплению порядка по их обслуживанию. Во-первых, приказ требовал всех детей ясельного возраста, а также грудных, находящихся на искусственном питании, содержать исключительно под наблюдением ясельного персонала, не допуская произвольного посещения их матерями. Во-вторых, свидание матерей с детьми устанавливалось в выходной день. В-третьих, матери, кормящие детей грудью, являлись в ясли в часы, установленные врачом. При этом в детские спальни матери не допускались. Выдача детей для кормления и принятие их обратно в спальни производилось исключительно нянями. В-четвертых, матерям категорически воспрещалось входить в детский стационар (изолятор). В-пятых, кормление грудью госпитализируемых детей производилось в дежурной комнате под наблюдением медсестры. В-шестых, все матери, нарушившие распорядок путем несоблюдения режима и хулиганских выпадов по отношению к обслуживающему персоналу яслей и лагерной администрации, а также уклонившихся от нормального кормления грудью, привлекались к ответственности вплоть до лишения права материнства на время нахождения в лагере [11; 108].

Из Приказа можно видеть не только жесткий по своему характеру режим содержания детей в яслях, наличие практики искусственного питания и, соответственно, структур организующих и осуществлявших искусственное питание, но и некоторые обязанности врачей и медицинских сестер, а также обслуживающего персонала яслей. Кроме того, содержание приказа свидетельствует о фактах, которые имели место в повседневной практике взаимоотношений между матерями, с одной стороны и обслуживающим персоналом яслей и сотрудниками лагерной администрации — с другой, которые квалифицировались как «хулиганские». Приказ отразил и факты нарушения кормящими матерями установленного для них режима, а также меры наказания.

Организация, структура, состав и дислокация детских учреждений. В Карлаг женщины с младенцами стали поступать в конце 1935—начале 1936 гг. Первая партия женщин с младенцами, как лично в этом убедился начальник лагеря Линник, ознакомившись с условиями их размещения 9 января 1936 г., была помещена «в крайне неудовлетворительные санитарные условия». «Дети, — отмечал начальник лагеря в письме №09 от 10 января 1936 г. руководителям структурных подразделений, — худосочные и бледные, не всегда доставляются доброкачественное молоко и крупы, за детской кухней хозяйственного и санитарного надзора нет, врачи посещают детей крайне редко. Все это говорит об отсутствии внимания с Вашей стороны этому делу и невыполнении моих директив по содержанию женщин с грудными детьми» [12; 69].

Из письма начальника лагеря видно, что условия пребывания женщин с детьми были предельно критическими. Основанием чего являлись: а) неудовлетворительные санитарные условия помещений, в которых размещались женщины с детьми; б) неудовлетворительное физическое состояние детей; в) слабая обеспеченность их питанием; г) отсутствие надлежащего санитарного надзора за состоянием кухни; д) отсутствие системности в осмотре детей со стороны врачей.

Организация детских учреждений в Карлаге берет свое начало со второй половины 1930-х гг. В 1937 г. Карлагу было поручено построить детские ясли на 650 мест, однако средств для строительства ГУЛАГ выделил почти в два раза меньше по сравнению с существующими нормами для городских и районных яслей. Несмотря на это, детские ясли на 700 мест были построены. Однако в этих яслях сушилки были маленькие, кормилки и коридоры непригодные и холодные. Комиссия, производившая обследование детских яслей Карлага в 1939 г., отметила, что «...ясли ... нужно считать по существу не яслями, а плохо оборудованной детской больницей» [13; 95, 96].

Констатация комиссией данного факта наглядно свидетельствует о предельно слабой материально-технической базе детского учреждения, обусловленного острой нехваткой необходимых финансовых средств со всеми вытекающими отсюда последствиями для физического состояния детей, условия содержания которых были далеки от существовавших норм для гражданских детских учреждений.

До 1941 г. в соответствующих подразделениях ГУЛАГа, в частности, в санитарном отделе, нами в архивных фондах не найдены какие-либо документы, на основании которых можно было бы видеть структуру детских учреждений лагерей. Лишь в 1941 г. начальником санитарного отдела ГУЛАГа

НКВД СССР Лойдиным разработана инструкция, в которой содержалась структура детских учреждений лагерей, включавшая в себя 5 типов детских учреждений: ясли, дом младенца, детский сад, детская консультация, молочная кухня. Инструкция содержит определения названных детских учреждений, их задачи и возраст обслуживаемых детей.

Так, в Документе отмечалось: «1. Ясли — детское учреждение, обслуживающее детей вольнонаемного состава младшего возраста от 1 месяца до 3 лет, матери которых работают на производстве или в учреждении. В задачу детских яслей входит организация правильного развития и воспитания детей, внедрение в быт семьи санитарных и культурных навыков по уходу за детьми и их воспитанию. 2. Дом младенца — детское учреждение закрытого типа с круглосуточным пребыванием детей в возрасте от 0 до 4 лет. В задачу должны входить организация правильного физического развития и общественного воспитания детей, родители которых отбывают срок заключения. 3. Детсад — детское дошкольное учреждение, обслуживающее детей в возрасте от 3 до 7 лет включительно, матери которых работают на производстве или в учреждении. В задачу детского сада входит воспитание детей, имеющее целью обеспечить им нормальное развитие и коммунистическое воспитание. 4. Детская консультация — амбулаторное лечебно-профилактическое учреждение, в задачу которого входит оказание врачебно-медицинской помощи, проведение среди детей и матерей профилактической и санитарно-просветительской работы. 5. Молочная кухня — самостоятельное хозяйственное учреждение, в задачу которого входит изготовление и отпуск диетического питания для детей раннего возраста» [14; 44].

Инструкция предусматривала раздельное размещение детей вольнонаемных и заключенных, причем для детей заключенных предназначались лишь дома младенца. Из этого факта следует, что содержащиеся в домах младенца дети заключенных априори лишались возможности полноценного обслуживания со стороны детских консультаций, обеспечения их диетическим питанием. Это, в свою очередь, обуславливало высокую заболеваемость и смертность детей. К тому же, дети, содержащиеся в домах младенца, в отличие от детсадовских детей, лишались «нормального развития и коммунистического воспитания». Именно поэтому сформулированная в Инструкции задача для домов младенца по организации правильного физического развития заведомо была невыполнима. А задача общественного воспитания детей в возрасте от 0 до 4-х лет, которых затем передавали в детские дома с такими же задачами, на практике вела к катастрофическим последствиям для развития их личности, здоровья, возможностей и достойных перспектив в жизни. Подобные требования, содержащиеся в Инструкции, могут быть расценены как антигуманные. Если оценивать инструкции 1941 г. в более широком плане, то следует отметить, что тем самым закладывались основы для социальной сегрегации, формирования из детей заключенных граждан второго сорта и под будущее социально-экономическое и политическое развитие советского общества закладывались такие мины замедленного действия, которые впоследствии массово проявлялись в виде асоциальных явлений в молодежной среде — преступности, алкоголизма, наркомании, проституции, бродяжничества и др.

Вновь создаваемые дома младенцев не только финансировались по остаточному принципу. Средства, которые шли на их содержание, зачастую изымались в пользу детских учреждений, создававшихся для детей гражданских служащих. Так, приказ № 363 Управления Карлага НКВД от 7 августа 1941 г. «О создании яслей для детей гражданских служащих» гласил: «Начальникам производственных управлений Самарки, Эспе, Котурска, Центрального овощного угодья, Тартаульского, Бурмы, Просторного, Батыка, Бидайка, Коктункуля, Ортау и Кзылтау в трехдневный срок создать ясли и выделить для них помещения на основании прилагаемой сметы. Персонал по уходу за детьми на месте должен быть подобран в соответствии с прилагаемым штатным расписанием, и соответствующий список должен быть представлен в отдел кадров для подтверждения. Начальники производственных отделов Караджар, Сарепта и Черубай-Нура должны проанализировать работу детских садов и организовать ее таким образом, чтобы в них можно было присматривать и за детьми ясельного возраста. Средства на содержание яслей извлекаются из фондов детских домов для заключенных в первой половине 1941 г.» (курсив наш. — Авт.) [9; 137].

Если на содержание яслей для детей гражданских лиц средства изымались из фондов домов младенца, то для организации туберкулезного санатория для детей гражданских служащих, в том числе и мобилизованных на фронт красноармейцев, средства выделялись в достаточном объеме. Так, например, 7 июля 1943 г. согласно Приказу №339 начальника Управления Карлага НКВД майора госбезопасности Журавлева было принято решение об открытии (по инициативе санитарного управления лагеря) детского туберкулезного санатория с целью оздоровления детского населения, для кото-

рого было построено здание на 25 мест. 10 июля заведующим туберкулезным санаторием была назначена педиатр Александра Михайловна Васина, которая до этого возглавляла Детский дом в Самаркинском производственном отделении. На ее место назначалась врач Ирина Васильевна Корсун (заключенная, № дела 255302). К 13 июля начальник санитарного отдела Маевская обязывалась оснастить санаторий необходимым инвентарем и определить сотрудников. 15 июля 1943 г. санаторий был открыт. Согласно приказу «расходы санатория составляют 70 000 рублей, из них ГУЛАГ выплачивает 24 000 рублей, родительские взносы составляют 21 000 рублей, профсоюз предоставляет 25 000 рублей». В Приказе также было отмечено, что «дети мобилизованных красноармейцев должны быть в приоритете. Их предварительно осматривает медицинская комиссия и дает соответствующее направление в санитарную администрацию». Административное, хозяйственное и организационное обеспечение туберкулезного санатория возлагалось на санитарный отдел Карлага [15; 157].

Эти факты наглядно подтверждают наличие глубокого разрыва в объемах финансирования домов младенца, в которых содержались дети заключенных матерей, и лечебными учреждениями для гражданских служащих, а также свидетельствуют о принципах подбора кадров для данного вида учреждения.

В годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. в Карлаге насчитывалось 5 домов младенца на 807 мест. В том числе: Черубай-Нуриинский, ЛСО (Лечебно-санитарный отдел), Самарский, Бидаикский, Акмолинский [16; 15, 17; 4]. Помимо домов младенца в период 1941–1945 гг. в Карлаге имелись следующие детские учреждения: Детский комбинат ЦПО, Осакаровский детский дом, Долинский детский дом, Дом младенца санитарно-лечебного учреждения, 18 детских садов и детских яслей [1; 87].

Рост числа детских учреждений в указанный период был обусловлен расширением лагерной структуры, увеличением числа детей, поступавших в лагерь вместе с заключенными родителями, а также родившихся в заключении. Появление двух детских домов — Осакаровского и Долинского — было обусловлено увеличением в домах младенцев численности детей, достигших полных 4 лет, которых переводили в детские дома. В течение последующих шести послевоенных лет в составе Карлага шел рост численности детских учреждений, обусловленный расширением числа родившихся детей в семьях офицерского и надзирательского состава, вольнонаемных служащих, а также у женщин, находившихся в заключении. Так, на февраль 1952 г. в 21 из 23 лагерных отделений имелись детские ясли, сады, интернаты, больницы и санатории [18; 120]. Наличие мест в детских учреждениях в архивных источниках представлено лишь по отдельным лагерным отделениям. В их числе в составе Караджарского отделения — детские ясли и детсад на 25 мест, интернат на 15 мест; в составе Долинского отделения — детская больница на 50 коек, детская инфекционная больница на 20 коек, детясли, детсад на 150 детей, интернат на 250 детей, детский тубсанаторий на 35 коек; в составе Еспинского отделения — детясли, детсад на 15 детей; в составе Котурского отделения — детясли, детсад на 15 детей, интернат для детей.

В течение шести послевоенных лет число домов младенцев возросло с пяти до семи. Так, в 1948 г. Дом младенца был создан в лагерном отделении Жартас. Однако, спустя год, приказом №585 начальника Управления Карлага МВД от 21 декабря 1949 г. Дом младенца был передан на баланс санитарного управления, хотя продолжал оставаться на территории лаготделения.

Начальник управления Карлага полковника Маевский мотивировал данное решение следующим образом: «Руководство производственного отделения Джартас, обладающее большой нагрузкой на производственные задачи, в первую очередь, занимается вопросами производства, что идет за счет находящегося в этом отделении Детского дома (в документе Дом младенца именуется Детским домом. — Авт.) для детей заключенных матерей и негативно сказывается на работе детских домов. Таким образом, помещения ремонтируются с опозданием и в плохом качестве, текучесть кадров, занятых здесь, высока, постоянно не хватает горючего и так далее.

Принимая во внимание, что санитарное управление имеет большие возможности лучше управлять детским домом и таким образом укреплять физическое состояние детей и предотвращать болезни детей, я приказываю:

1. Начальник производственного отделения Джартас т. капитан Мишуркин передает детский дом для детей заключенных матерей начальнику санитарного управления, который берет на себя это учреждение.

2. Начальник производственного отделения Джартас т. капитан Мишуркин передает весь инвентарь детского дома и продовольственный запас, включая картофель и овощи, санитарному управле-

нию и предоставляет отопительные материалы на срок всего отопительного сезона. Кроме того, он обеспечивает трудоспособный персонал в предусмотренной силе для детского дома.

3. О надлежащей передаче-приобретении детского дома в присутствии представителя бухгалтерского учета необходимо составить протокол и представить администрации к 1 января 1950 года» [15; 221].

В 1951 г. в Карлаге также как и в военные годы насчитывалось 5 домов младенца, однако их дислокация была несколько иной. Дома младенцев были размещены в Самарском, Жартасском, Бидаикском и Акмолинском отделениях. В этих домах младенца по состоянию на 1 июля 1951 г. находилось 538 детей (дома были рассчитаны на 600 детей) [19; 27]. К июлю 1952 г. в 7 лагерных отделениях имелись дома младенцев и детские изоляторы, за исключением одного — Карабасского, где имелся только дом младенца. Количество мест в домах младенца было следующим: в Каражарском лаготделении на 150 детей, в Топарском лаготделении на 200 детей, в Бидаикском лаготделении на 200 детей, в Акмолинском лаготделении на 150 детей, в Карабасском лаготделении на 25 детей, в Долинском отделении на 150 детей и Самарском отделении на 150 детей [18; 236–244]. Итого — 1025 мест. В указанный период численность детей в названных домах ребенка варьировалась в пределах общего количества мест — в среднем от 900 до 1100. В это время происходил не только рост числа домов младенцев, но и менялась дислокация некоторых из них.

В истории детско-лагерных учреждений Карлага немаловажным является вопрос о штатном расписании домов младенца. Сведения о штатном расписании дают возможность расширить научные представления о категориях и численности персонала, занятого в домах младенцев. Так, штатное расписание для домов младенца по лагерным отделениям Карлага на 29 июня 1952 г. выглядело следующим образом. В Каражарском лаготделении — 77,5 штатных единиц, в том числе офицерских должностей — 3, вольнонаемных — 32,5, заключенных 42 единицы. В Топарском лаготделении — 99,5 штатных единиц, в том числе офицерских должностей — 4, вольнонаемных — 39,5, заключенных 56 единиц. В Бидаикском лаготделении — 99,5 штатных единиц, в том числе офицерских должностей — 4, вольнонаемных — 39,5, заключенных 56 единиц. В Акмолинском лаготделении — 76,5 штатных единиц, в том числе офицерских должностей — 3, вольнонаемных — 31,5, заключенных 42 единицы. В Карабасском лаготделении — 7 штатных единиц, в том числе офицерских должностей — 1, вольнонаемных — 2, заключенных 4 единицы. В Долинском лаготделении — 140 штатных единиц, в том числе офицерских должностей — 5, вольнонаемных — 60, заключенных 75 единиц. В Самарском лаготделении — 139 штатных единиц, в том числе офицерских должностей — 5, вольнонаемных — 59, заключенных 75 единиц. Всего по всем домам младенца Карлага имелось 633 штатные единицы, в том числе офицеров — 25, вольнонаемных — 257, заключенных 351 единица [18; 236–244]. Таким образом, из 633 единиц штатного расписания по всем домам младенца на денежном довольствии состояло 282 единицы — 25 офицеров и 257 вольнонаемных. 351 единица из состава заключенных содержалась за счет установленных для данной категории норм питания и вещевого довольствия.

К началу 1954 г. в составе Карлага имелось 6 домов младенца и 2 детских изолятора. В том числе Дом младенца №1 на 65–75 мест; Детский изолятор на 15 мест; Дом младенца на 200 и 100 мест в Жартасском лаготделении; Дом младенца на 25 мест в Карабасском лаготделении; Дом младенца на 150 мест в Самарском лаготделении; Дом младенца № 2 на 125–150 мест; Родильное отделение на 10 коек; Дом младенца № 3 на 150 мест; Детизолятор на 15 мест; Родильное отделение на 10 коек [18; 300 об.–301]. Всего, таким образом, к началу 1954 г. по шести Домам младенца Карлага насчитывалось порядка 800–850 мест. В течение двух лет (с 1952 по 1954 гг.) произошло небольшое сокращение числа детских домов: с 7 до 6 и, соответственно, мест в них с 1025 до 850. Данное сокращение свидетельствовало о начавшейся к этому времени тенденции сокращения численности детей заключенных, которая заметно усилилась в течение последующего года.

Так, уже в 1955 г. для содержания детей заключенных матерей осталось только Два дома младенца с общим числом мест 375. Помещения домов младенца были построены из самана по типовым проектам. На 1 октября 1955 г. часть из них требовала капитального ремонта [20; 15]. Таким образом, динамика численности домов младенца в рассматриваемый период выглядит следующим образом: 1941–1951 гг. — 5, 1952 г. — 7, 1954 г. — 6, 1955 г. — 2.

Резюмируя сказанное выше отметим, что Карлаг располагал широкой сетью детско-лагерных учреждений, в том числе и домов ребенка, динамика роста которых шла по нарастающей с конца 1930-х гг. вплоть до середины первой половины 1950-х, что было обусловлено неуклонным ростом

структурных подразделений лагеря и, соответственно, лагерного контингента, представленного как взрослыми, так и детьми, в том числе рожденными в заключении. В период с 1952 по 1954 гг. численность детских учреждений, в целом, стала заметно сокращаться, хотя численность домов ребенка в этот период сократилась незначительно. К 1955 г. численность домов ребенка имела тенденцию резкого сокращения (в 3 раза): с 6 до 2, что было обусловлено как сокращением числа детей, рожденных в неволе, так и переводом детей заключенных в детские дома и передаче их родственникам.

Численность, состав и движение детского контингента. По состоянию на 1 января 1938 г. в Карлаге содержалось детей до 16 лет 7 человек, с 16 до 18 лет 563 человека [21; 176]. За апрель 1938 г. численность несовершеннолетних заключенных от 16 до 18 лет, содержащихся в Карлаге, составляла уже 584 человека [21; 211]. По сравнению с апрелем на 1 октября 1938 г. списочное число несовершеннолетних (от 16 до 18 лет) Карлага уменьшилось и составляло всего 435 человека. В общем составе данной возрастной категории по ГУЛАГу (18585 чел.) 435 человек составляли всего 2,3 % [22; 10, 11]. Определить количество девушек и юношей в общей численности несовершеннолетних заключенных в указанный период за отсутствием данных не представляется возможным.

На 1 апреля 1939 г. наличие несовершеннолетних в Карлаге по сравнению с октябрем 1938 г. увеличилось на 6 чел. и составило всего 441 чел., из них до 16 лет — 57; от 16 до 18 лет — 384 чел.; мужского пола — 382; женского — 59. Из 441 человека по видам преступлений: за контрреволюционные преступления — 22 чел.; против порядка управления — 71 (в том числе за бандитизм — 3); за должностные преступления — 1; за преступления против личности — 30; за имущественные преступления — 148; социально-вредные и социально-опасные элементы — 151; НЗП — 16; за прочие — 2 [22; 150, 152]. По половому признаку среди несовершеннолетних заключенных преобладали юноши, численность которых была в 6,47 раза больше числа девушек.

Списочное число несовершеннолетних, не достигших 16 лет, на 1 июля 1939 г. в Карлаге составляло 15 чел.; не достигших 18 лет — 216 чел. [22; 159]. Итого — 231 человек. По данным, приведенным в книге «Карлаг», в лагере в 1939 г. содержались 451 малолетка [1; 86]. Однако эти данные авторами не фундированы и не могут быть взяты за основу при определении численности несовершеннолетних в Карлаге в 1939 г. Представленные сведения показывают резкое снижение в течение трех месяцев 1939 г. общей численности несовершеннолетних заключенных в Карлаге и, особенно, не достигших 16 лет. В числе причин отрицательной динамики предположительно могли быть смертность или перевод в другие лагеря.

В 1939–начале 1940-х гг. наблюдается рост числа детей заключенных в Карлаге. Этому, прежде всего, способствовало увеличение рождаемости. Так, из-за совместной жизни между мужским и женским контингентом с 1 января по 1 октября 1939 г. в лагере родилось 282 ребенка, 139 женщин были беременны. В этот же период из других колоний и самостоятельных исправительно-трудовых колоний прибыли 369 женщин с детьми [15; 123]. В 1940–1941 гг. в Карлаге родилось 1048 детей. В пяти домах младенцев содержалось 576 детей. Среднемесячная численность детей в 1941–1945 гг. выглядит следующим образом: в 1941 г. — 1001; в 1942 — 805; в 1943 — 733; в 1944 — 837; в 1945 г. 740 детей [2; 161]. Резкое снижение численности детей в 1942 г. по сравнению с 1941 во многом было обусловлено их высокой смертностью. На 1 марта 1945 г. в пяти Домах младенца, рассчитанных на 870 мест, содержался 901 ребенок [2; 159].

На 24 октября 1950 г. в Карлаге находилось 636 беременных, 819 женщин с детьми в самом лагере и 2697 женщин, имевших детей за пределами лагеря. Всего — 4152 женщин. К этому времени из Карлага были освобождены: беременных женщин — 501; женщины с детьми в лагере — 584; женщины, имевшие детей вне лагеря, — 3. Всего — 1088 чел. Помимо этого, готовились документы к освобождению из заключения 104 беременных, 217 женщин с детьми в лагере, 2694 женщины, имевшие детей вне лагеря. Всего — 3015 чел., включая заявления от 117 беременных женщин или женщин, у которых есть дети в лагере и которые были осуждены за тяжкие преступления и кражу [15; 227, 228]. Из приведенных выше сведений видны не только состав и численность женщин и детей, находившихся в заключении, но и состав и численность данной категории заключенных, которые либо были уже освобождены к этому времени, либо готовились к освобождению.

В 1951 г. в Карлаге имелось 5 домов младенца, которые были размещены в Самарском, Джартаасском, Бидаикском и Акмолинском отделениях. В этих домах младенца по состоянию на 1 июля 1951 г. находилось 538 детей (дома были рассчитаны на 600 детей). По состоянию на 8 октября 1955 г. в двух домах младенца содержалось всего 125 детей [20; 15].

В 1-м полугодии 1950 г. в Карлаге родился 641 ребенок. Через год рождаемость резко пошла на убыль — за 1-е полугодие 1951 г. родилось всего 175 детей. Вместе с тем, по состоянию на 1 июля 1951 г., на учете состояло 416 беременных женщин из числа заключенных. Большая часть которых должны были рожать в ближайшие 2–3 месяца [19; 27]. Лагерь, следовательно, нуждался в дополнительных помещениях для детей, численность мест в которых должна была возрасти как минимум на 400. Столь стабильно высокое положение с рождаемостью свидетельствовало о слабой эффективности мер, принимаемых администрацией Карлага по ужесточению условий, способствовавших контактам между заключенными мужчинами и женщинами.

В соответствии с существующим законодательством Управление Карлага занималось вопросами передачи детей родственникам матерей. Отправка детей к родственникам матерей производилась лишь при получении согласия на принятие детей. Всего за 6 месяцев 1951 г. родственникам было передано 44 ребенка. В числе причин такого положения были: не всегда успешные поиски родственников в условиях послевоенной обстановки, низкие материальные возможности родственников, желавших принять детей и др.

В рассматриваемые годы существовала практика передачи детей из лагеря в Детские учреждения системы Министерства просвещения и Министерства здравоохранения. Однако эта практика была связана с большими трудностями. Так, за 1-е полугодие 1951 г. в Дома ребенка указанных министерств было передано всего 38 детей. Причины заключались в том, что получение нарядов от Министерства здравоохранения Казахской ССР было связано с длительной перепиской, так как на запросы лагеря ответы шли медленно и после нескольких телеграфных напоминаний. Лагерь часто получал отказы в приеме детей из-за отсутствия мест или карантина.

Первая причина наглядно свидетельствовала о слабой материальной базе, нехватке средств, острого некомплекта медицинских и педагогических кадров в соответствующих детских учреждениях Министерства просвещения Казахской ССР. Так, например, в апреле 1951 г. Министерством здравоохранения был дан наряд на 100 детей, и им же был этот наряд сокращен на 50 %, из-за чего было отправлено всего 38 детей. После написания жалоб в МВД Казахской ССР Карлаг получил 62 места. Однако в результате всей этой канцелярско-бюрократической переписки между ведомствами было отправлено всего 17 детей в 3 пункта: Актюбинск — 9 чел., Усть-Каменогорск — 4 чел., Чимкент — 4 чел. [19; 27]. Детей заключенных, как видно из этой информации, отправляли в разные концы республики.

Вторая причина свидетельствовала о системных проблемах в организации санитарно-эпидемиологических мероприятий в детских учреждениях Минздрава и Минобразования республики, что тормозило решение вопроса о переводе детей из лагерных домов младенца в детские учреждения названных ведомств, заметно усугубляло и без того незавидное положение детско-лагерного контингента.

Сведения о численном и возрастном составе детского контингента в Карлаге за весь период существования лагеря представлены лишь за период с 1939 по 1945 и за 1951, 1955 гг. Эти сведения, в основном, демонстрируют динамику роста численности детей в предвоенные и военные годы, а также снижение числа детей в первой половине 1950-х. В целом, представленная динамика численного состава детей была прямо пропорциональна динамике численного состава всего лагерного контингента и, в известной мере, находилась в прямой зависимости от тех политико-репрессивных процессов, которые протекали в стране в рассматриваемый период. Что касается специфики формирования численного состава детского контингента, то она определялась источниками пополнения состава детей, в числе которых главным и основным являлось рождение детей в неволе.

Продовольственное и вещевое обеспечение. Жилищно-бытовые условия. Важнейшим компонентом истории пребывания детей в Карлаге являлись вопросы их продовольственного и вещевого обеспечения, а также жилищно-бытовые условия, в которых пребывал детско-лагерный контингент. Важность этих вопросов вытекала из того, что от уровня и объемов продовольственного и вещевого обеспечения, а также качества жилья и бытовых условий напрямую зависело физическое и умственное развитие детей, их здоровье и, в конечном итоге, жизнь. Освещение этих вопросов дает возможность выхода на позиции, с которых открывается перспектива адекватного видения всей многоплановой истории пребывания детей в Карлаге.

О положении дел в сфере продовольственного и вещевого обеспечения детей и несовершеннолетних заключенных, содержащихся в Карлаге, можно в самых общих чертах судить по количественным данным, которые приводятся ниже.

Так, на 8 декабря 1941 г. лагеря ГУЛАГа руководствовались следующей нормой питания для детей в возрасте от 0 до 4-х лет в Домах младенца (табл.1) [23; 32].

Т а б л и ц а 1

Средняя норма питания детей в возрасте от 0 до 4-х лет в Домах младенца на 1 день, в граммах

№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во	№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во
1	Хлеб белый	100	12	Творог	20
2	Хлеб черный	100	13	Сметана	20
3	Макароны	10	14	Фрукты сухие	20
4	Крупа манная	20	15	Фрукты свежие	75
5	Крупа гречневая	10	16	Сахар фруктовый	3
6	Крупа рисовая	10	17	Печенье	5
7	Мясо	40	18	Овощи	200
8	Рыба	25	19	Картофель	100
9	Масло животное	30	20	Чай	0,2
10	Яйцо	0,5 яйца	21	Сахар	45
11	Молоко	500	22	Мука картофельная	5

С августа 1949 г. нормы продовольственного снабжения детей (заключенных матерей) в Домах младенца лагерей и колоний МВД (на одного ребенка в сутки в граммах) выглядели следующим образом (табл. 2) [2; 549].

Т а б л и ц а 2

Норма № 7 продовольственного снабжения детей (заключенных матерей) в Домах младенца лагерей и колоний МВД (на одного ребенка в сутки в граммах)

№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во	№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во
1	Хлеб из муки простого помола	150	12	Чай натуральный	0,2
2	Хлеб из муки пшеничной сортовой	150	13	Кофе суррогатное	1
3	Мука пшеничная 85 % помола	40	14	Картофель	300
4	Крупа диетическая	30	15	Овощи разные	250
5	Макароны-вермишель	10	16	Мука картофельная	5
6	Мясо	60	17	Молоко свежее	500
7	Рыба	100	18	Творог	20
8	Жиры животные	40	19	Сметана	0,75
9	Сахар	35	20	Яйца (шт.)	0,75
10	Соль	10	21	Мыло хозяйственное для всех надобностей в месяц	400

В Примечании к указанной норме отмечалось следующее:

1. К норме № 7 выдается дополнительно один усиленный дополнительный паек (УПД) без 100 граммов хлеба.
2. Молоко, творог, сметана и яйца выдаются за счет ресурсов собственных подсобных хозяйств лагеря-колонии или приобретаются в порядке децентрализованных закупок.
3. Паек, полагающийся ребенку на время кормления его грудью, передается кормящей матери.
4. В норму № 7, кроме плановых продуктов, входят: 20 граммов мяса, 80 граммов рыбы и 15 граммов жиров за счет ресурсов подсобных хозяйств, планируемых Центром.

По сравнению с нормой 1941 г. налицо значительное улучшение ассортимента продуктов и определенный, хотя и весьма незначительный, рост их объема. Особенно по таким позициям, как хлеб, рыба, сахар, картофель.

Согласно архивным данным, нормы питания в Карлаге для детей до 3 лет в день (в граммах) выглядели следующим образом:): хлеб ржаной — 150, хлеб пшеничный — 250, крупа разная — 40,

мясо — 40, рыба — 20, жиры животные — 25, молоко — 350, фрукты сухие — 8, овощи — 250, картофель — 300, чай натуральный — 0,1, сахар — 40, мука картофельная — 5, творог — 10, сметана — 10, соль — 10. Но эти продукты выдавались «при наличии собственных ресурсов» и, как справедливо отмечала А. Кукушкина, все эти продукты в лагере были, но они не выдавались в указанном ассортименте [4; 169].

Приведенные нормы питания детей в Карлаге в основе своей совпадали по позициям нормы № 7. Но по таким позициям, как фрукты сушеные, творог и сметана, были занижены. К тому же в рационе отсутствовали яйца. Повышение норм питания детей в 1949 г. в известной мере способствовало снижению детской смертности в первой половине 1950-х гг. Вместе с тем, по целому ряду позиций эти нормы по своему объему не отвечали потребностям нормального развития детей, что не могло не сказываться на физическом и на интеллектуальном становлении детей, рожденных в неволе.

Что касается норм питания несовершеннолетних заключенных, то, согласно Приказу НКВД СССР №00943 «О введении новых норм питания и вещевого довольствия для заключенных в ИТЛ и ИТК НКВД СССР» от 14 августа 1939 г., норма № 6 довольствия заключенных в ИТЛ и колониях НКВД СССР, для несовершеннолетних (от 16 до 17 лет включительно) на 1 человека в день в граммах выглядела следующим образом (табл. 3) [23; 480].

Т а б л и ц а 3

Норма № 6 довольствия заключенных в ИТЛ и колониях НКВД СССР, для несовершеннолетних (от 16 до 17 лет включительно) (на 1 человека в день в граммах)

Наименование продуктов	Количество	
	Общий паяк	Для вырабатывающих производственное задание
Хлеб ржаной	600	900
Мука пшеничная 85 %	10	10
Крупа разная	100	113
Мясо	50	50
Рыба	150	150
Растительное масло	20	20
Жиры животные	7	10
Макаронны	-	7
Сахар	25	33
Чай суррогатный	2	2
Картофель и овощи	500	700
Томат-пюре	7	7
Перец стручковый	0,13	0,2
Лавровый лист	0,2	0,2
Соль	20	20

29 мая 1943 г. Приказом НКВД СССР № 0202 «О введении новых норм питания для несовершеннолетних заключенных» была установлена следующая норма питания на одного человека в день в граммах (табл. 4) [23; 518].

Т а б л и ц а 4

Норма питания на одного человека в день в граммах

№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во	№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во
1	Хлеб ржаной	600	6	Мясо-мясопродукты	25
2	Крупа-макаронны	75	7	Жиры (животные и растительные)	25
3	Картофель-овощи	500	8	Чай суррогатный	2
4	Сахар	15	9	Соль	15
5	Рыба-рыбопродукты	70			

В условиях военного времени ассортимент и нормы питания для несовершеннолетних заключенных по сравнению с предвоенным временем выглядели более чем скудно.

Согласно Приказу ГУЛАГа № 1113 от 07 декабря 1940 г. нормы вещевого довольствия несовершеннолетним заключенным выглядели следующим образом (табл. 5) [24; 10].

Т а б л и ц а 5

Нормы вещевого довольствия несовершеннолетним заключенным

Наименование вещей	Норма	Цена	Срок носки	Наименование вещей	Норма	Цена	Срок носки
Костюм х/б	1	45-00	1 год	Наволочки тю- фячные	1	25-00	4 года
Нательное белье	2	32-00	1 год	Простыни	2	18-00	2 года
Пальто зимнее	1	130-00	2 года	Наволочки верхние	2	6-00	2 года
Ботинки	1	55-00	1 год	Наволочки нижние	1	4-00	4 года
Чулки-носки	3	3-50	1 год	Полотенце	2	3-50	1 год
Трусы	2	5-50	1 год	Подушка	1	26-00	5 лет
Тапочки	1	13-00	1 год	Одеяло	1	60-00	3 года
Шапка зимняя	1	17-00	2 года	Лоскут	1,5	3-60	1 год
Фуражка	1	8-00	2 года	Подметки	2	5-00	1 год
Ремень	1	4-50	2 года	Набойки	2	1-00	1 год
Носовой платок	3	1-50	1 год	Нитки	2	00-50	1 год
Варежки	1	6-50	1 год	Мыло	3,6 кг	2-20	1 год

Из таблицы видно, что в среднем в год на одного несовершеннолетнего заключенного приходилось в совокупности 295,5 рублей, что лишь по минимуму покрывало повседневные потребности подростков в вещевом довольствии. В результате этого износ одежды был максимальный, что отражалось не только на внешнем виде несовершеннолетних, но и оказывало отрицательное воздействие на их психоэмоциональное состояние, формировало примитивные вкусовые пристрастия.

Касаясь материальной базы Домов младенца в Карлаге, следует отметить, что к началу 1950-х гг. все Дома младенца Карлага крайне нуждались в капитальном ремонте. Не хватало наглядных пособий, игрушек, манежей, пеленальных столов, весов для взвешивания детей, столиков, тумбочек [19; 27].

Положение дел в Домах младенца Карлага наглядно иллюстрирует и конкретизирует ситуация в Доме младенца Бидаикского лаготделения. Расчитанный на 180 коек, Дом младенца Бидаикского отделения нуждался в капремонте (полы прогнили, стены обваливались, прачечная была непригодна). Для детей не выдавались: картошка, мясо, фрукты. У детей не было игрушек, твердого и мягкого инвентаря, дети питались очень плохо [19; 47–47 об.]. Еще одним показателем крайне тяжелого положения дел в Бидаикском доме младенца являются сведения о том, в каких вещах нуждался Дом младенца Бидаикского лаготделения, которые представлены ниже (табл. 6) [19; 48–48 об.].

Т а б л и ц а 6

Вещи, в которых нуждался Дом младенца Бидаикского лаготделения

№ п/п	Наименование	Кол-во	№ п/п	Наименование	Кол-во
1	Одеяла ватные	100 шт.	12	Шапочки зимние	200 шт.
2	Одеяла тонкие	150 шт.	13	Халаты для obsługi	50 шт.
3	Метраж для пеленок и белья	6000 м	14	Халаты для врачей и м/с	50 шт.
4	Обувь летняя разм. 18–24	100 пар	15	Клеенка подкладная	800 м
5	Валенки для детей до 2-х лет	50 пар	16	Косынки для obsługi	120 шт.
6	Полотенца детские	20 шт.	17	Кроватки детские	50 шт.
7	Полотенца посудные	500 шт.	18	Манежи большие	6 шт.
8	Варежки	100 пар	19	Умывальники	15 шт.
9	Носки шерстяные	300 пар	20	Столы раскладные	10 шт.
10	Кофточки теплые верхние	100 шт.	21	Баки для грязного белья	15 шт.
11	Метраж для теплых пеленок	1000 м	22	Пеленальные столы	7 шт.

Перечисленные в таблице 6 позиции не только демонстрируют тот элементарный набор вещевого довольствия и оборудования, который был необходим, как для повседневной жизнедеятельности детей, так и для нормального процесса их обслуживания с учетом возрастных особенностей контингента. Сведения, приведенные в таблице, наглядно свидетельствуют о том, что, во-первых, детям, содержавшимся в домах младенца, приходилось испытывать острую нужду в носках, обуви, нижнем белье, верхней одежде, головных уборах, спальном и манежной мебели; во-вторых, острый недостаток в халатах, косынках, умывальниках, подкладных клеенках, пеленальных столах и другого не позволял врачам, медсестрам и обслуживающему персоналу полноценно выполнять свои функциональные обязанности, в том числе и по осуществлению санитарно-гигиенических мероприятий по обслуживанию детей.

Все это оказывало негативное влияние на характер и содержание воспитания детей, их правильного и своевременного бытового обслуживания и, в конечном счете, усугубляло положение детей и без того деформированное суровыми реалиями в виде казенного отношения со стороны администрации и бездушного, а порой, и грубого подхода обслуживающего персонала к детям. В результате с ранних лет деформировалась психика детей, которые воспринимали окружающий мир во всей его жестокости и неприглядности, и формировали в себе соответствующие навыки выживания в реальных условиях лагерного детства.

Помимо продовольственного и вещевого обеспечения, Дома младенца Карлага на 1 июля 1951 г. испытывали также и острую нехватку педагогических кадров [19; 27]. Это усугубляло и без того незавидное положение детей, физическое развитие которых осуществлялось без квалифицированного педагогического воспитания. В результате подобного «воспитания» психоэмоциональное развитие ребенка отставало, у них не формировались такие свойства и качества, как сочувствие, сопереживание, умение разделить свои чувства, переживания с другим человеком, в конечном итоге, о формировании духовного мира каждого отдельного ребенка, содержавшегося в доме младенца, не могло быть и речи. И в следующем, 1952 г., дома младенца по-прежнему были плохо обеспечены инвентарем, а обслуживающий персонал — педагогической литературой [25; 8].

Ситуация не менялась к лучшему и в последующие годы. В 1955 г. для содержания детей заключенных матерей оставалось только два дома младенца с общим числом мест 375. Часть построенных из самана по типовым проектам помещения домов младенца на 1 октября 1955 г. требовала капитального ремонта. Детское вещевое довольствие на 25 % пришло в негодность и требовало замены. Твердым и мягким инвентарем дома младенца были обеспечены достаточно, однако некоторые детские кровати требовали ремонта (деревянные, некрашенные), а детские матрацы, как и в прошлом, были набиты соломой [20; 15].

Приведенные количественные данные о положении дел в сфере продовольственного и вещевого обеспечения детского контингента в Карлаге, а также сведения, характеризующие жилищно-бытовые условия, в которых содержались дети, несмотря на некоторую фрагментарность, дают возможность увидеть в самых общих чертах характер, содержание и объемы материально-бытовых условий, в которых находился детско-лагерный контингент. Эти условия были предельно ограничены, а объемы совершенно недостаточны. Количество и качество как продовольственного, так и вещевого обеспечения, в лучшем случае, могло удовлетворять только минимум физических потребностей детей. Жилищно-бытовые условия, в которых проживали дети, не отвечали санитарно-гигиеническим нормам. Все эти факторы в своей совокупности не могли не сказываться на нормальном развитии детей и, в известной мере, способствовали их заболеванию и смертности.

Медико-санитарное обслуживание и детская смертность. Ключевым аспектом истории пребывания детей в Карлаге являются вопросы их медико-санитарного обслуживания и детская смертность. От качества, своевременности и объема медико-санитарного обслуживания зависело физическое здоровье и жизнь детей. Освещение характера и содержания медико-санитарного обслуживания детей в домах младенцев позволяет расширить перечень факторов, усугублявших их положение, и определить центральную причину высокой детской смертности.

Имеющиеся в нашем распоряжении архивные документы и материалы дают возможность привести некоторые сведения о медико-санитарном обслуживании детского контингента и детской смертности в Карлаге.

Так, на 16 декабря 1938 г. в Карлаге была отмечена высокая смертность среди детей заключенных матерей. Из общего числа детей — 514, имевшихся в лагере, за сентябрь и октябрь 1938 г. умерло 98 человек. Дети умерли от воспаления легких, что составляло 50 % всей смертности. Смертность

от воспаления легких объяснялась крайне неудовлетворительной постановкой лечебного дела, несвоевременной госпитализацией и недостаточной профилактической работой в детских яслях, в результате чего имелось большое количество простудных заболеваний с последующими осложнениями на легкие [26; 61].

В 1939 г. в лагере умерло 114 детей. За 1941–1944 гг. умерло 924 детей, в том числе в 1941 г. — 202, в 1942 — 314, в 1943 — 226, в 1944 г. — 182 [2; 169]. Смертность среди детей заключенных матерей в Карлаге в январе 1944 г. составляла 3 %, в феврале — 1%, в марте — 1,5% [27; 186]. В 1949 г. в 5 домах младенцев содержалось 570 детей заключенных. В результате неудовлетворительного их состояния только в 1948 г. здесь умерло 184 ребенка, или свыше 32 % к общему числу детей [2; 169].

Из приведенных выше количественных данных можно видеть, что кривая смертности детей в домах младенцев Карлага в 1940-е гг. была в целом стабильной, за исключением 1942 г.

На 1 июля 1951 г. все дома младенца Карлага медицинскими кадрами были обеспечены недостаточно. Требовалось не менее 10 врачей-педиатров и до 30 средних медицинских работников [19; 27]. В результате острой нехватки врачей и медицинских работников ситуация с оказанием медицинской помощи детям оставалась предельно критической, что не способствовало сокращению числа заболеваний и смертности среди детского контингента Карлага. Так, в Доме младенца Бидаикского лагерного отделения за 2 квартала 1951 г. умерло 5 детей. Из-за отсутствия транспорта со склада аптеки-базы медикаменты доставлялись несвоевременно, что тормозило лечение заболевших детей и также вело к летальному исходу [19; 47–47 об.].

Всего за 1951 г. в Карлаге смертность детей в домах младенца составила в среднем 1,2 % [19; 47–47 об.]. В целом, за 1950–1951 гг. статистика детской смертности представлена в таблице 7 [2; 329].

Т а б л и ц а 7

Статистика детской смертности в Карлаге за 1950–1951 гг.

	Наименование дома младенцев	Предусмотрено детей по плану	Фактически на 01.01.51 г.	1950			1951		
				Умерло всего детей	Среднемесячный %	В процентах за весь год	Умерло всего детей	Среднемесячный %	В процентах за весь год
1	Самарский	130	119	11	0,70	8,40	7	0,60	7,20
2	Джартаский	330	242	50	1,40	16,80	20	0,70	8,40
3	Топарский	160	171	18	0,94	11,28	24	1,62	19,44
4	Бидаикский	160	143	33	1,75	21,00	40	2,95	35,40
5	Акмолинский	100	85	25	2,16	25,92	6	1,14	13,68
6	Вне домов младенца	-	7	6	0,70	8,40	2	0,67	8,04
7	Каражарский		21						
8	Итого	880	838	143	Среднее 1,28	В среднем за год 15,40	99	Среднее 1,28	Среднее 15,40

Из таблицы видно, что в печальной статистике в 1950 г. лидировал Джартаский дом младенца, в котором содержалось 242 ребенка и умерло 50, а в 1951 — Бидаикский, соответственно 143 и 40. Меньше всего в указанные годы умерло детей в Самарском и Акмолинском домах младенца. В целом, за 1950–1951 гг. высокую смертность детей продемонстрировал Джартаский дом младенца — 70 умерших детей. Замыкал печальную статистику Самарский дом младенца — 18 умерших детей. В 1951 г. по сравнению с 1950 г. наметился заметный спад числа умерших детей — со 140 до 99. В процентном отношении смертность за два года снизилась почти на треть и составила 29,2 %.

В 1952 г. в отчетных документах были отмечены недостатки в обустройстве домов младенца и большой их наполненности, в результате чего имела повышенная смертность среди детей. Так,

смертность за первые 5 месяцев 1952 г. составляла 1,28 % [25; 8]. За 1952 г. в Карлаге смертность детей в домах младенца составляла в среднем 1,4 % [28; 46].

Медицинскими кадрами дома младенца были укомплектованы полностью лишь в 1955 г. Среди детей за 9 месяцев 1955 г. были зарегистрированы единичные случаи инфекционных заболеваний и два случая смертности. В домах младенца среди детей имелось только три случая заболевания острой дизентерией [20; 15].

Таким образом, лишь в середине 1950-х гг. по сравнению с 1940-ми детская смертность в Карлаге резко пошла на убыль, и количество умерших детей уже не являлось столь ужасающим, хотя и продолжало иметь место. Представленные сведения позволяют сделать вывод о том, что медико-санитарное обслуживание детского контингента стало фактором, усугубившим положение детей и явилось центральной причиной высокой детской смертности. В числе основных элементов данного фактора, обусловившего высокую смертность детей, следует назвать острую нехватку медицинских кадров, тотальный дефицит лекарств и медицинского оборудования, слабую в функциональном и, прежде всего, в санитарно-техническом отношении, обустроенность домов младенцев и их переполненность детьми.

Заключение

Рассмотренные ключевые аспекты проблемы пребывания детей в Карлаге дают основание сформулировать следующие выводы.

1. История пребывания детей в Карлаге является актуальной, но вместе с тем слабо изученной темой.

2. Формирование детских учреждений и состава их контингента в лагерях ГУЛАГа, в том числе и в Карлаге, осуществлялось на основе целого ряда документов, среди которых центральное место занимали соответствующие Постановления ВЦИК и СНК СССР за 1930 и 1933 гг., Приказ по Упрвлению Карлага от 13 августа 1937 г. и Инструкция санитарного отдела ГУЛАГа НКВД 1941 г., в которых определялись цели и задачи детско-лагерных учреждений, их структура, возраст детей и режим их содержания.

3. Указанные постановления, приказ и инструкция, наряду с другими советскими законами, директивами и актами, заложили основы для социальной сегрегации в предельно политизированном советском социуме, а результаты их осуществления в повседневной практической деятельности детско-лагерных учреждений способствовали формированию причин последующих асоциальных явлений в молодежной среде советского народа.

4. Число детских учреждений Карлага, в том числе домов младенца, их состав и дислокация менялись в соответствии с изменениями лагерной структуры на всем протяжении функционирования лагеря.

5. Основным источником пополнения контингента домов младенца в Карлаге являлись дети, рожденные в неволе, значительные масштабы появления на свет которых всецело зависели от слабости режима изоляции мужчин и женщин в структурных подразделениях лагеря.

6. Персонал домов младенцев в Карлаге, согласно штатному расписанию, состоял из офицеров (3,9 %), вольнонаемных (40,6 %) и заключенных (55,4 %). Численность персонала в том или ином доме младенца зависела от численности детей, содержащихся в них.

7. Динамика численного состава детей была прямо пропорциональна динамике численного состава всего лагерного контингента и находилась в прямой зависимости от политико-репрессивных процессов, протекавших в стране в рассматриваемый период.

8. Жилищно-бытовые условия, в которых содержались дети, были предельно критическими по площади и обустройству, а качество и объемы продовольственного и вещевого обеспечения детей были остро недостаточными, что в значительной степени оказывало влияние на их физическое и умственное развитие, способствовало заболеванию и повышенному проценту смертности. Тотальная нехватка специфического для домов младенца функционального оборудования, снаряжения и инвентаря, а также спецодежды для персонала оказывали отрицательное воздействие на качественное проведение мероприятий по санитарно-гигиеническому обслуживанию детей.

9. Физическое и умственное развитие детей усугублялось острой нехваткой педагогических кадров, отсутствием специальной литературы, пособий и детских игрушек.

10. Качество, объемы медицинского обслуживания и санитарного обеспечения детей в Домах младенца в Карлаге на всем протяжении их существования — со второй половины 1930-х по середи-

ну 1950-х гг. — были предельно низкими и малыми. Острая нехватка медицинских кадров, тотальный дефицит лекарств и медицинского оборудования, слабая в функциональном и, прежде всего, в санитарно-техническом отношении, обустроенность домов младенцев и их переполненность детьми стали основными причинами высокой детской смертности в Карлаге.

11. Вся совокупность изложенных количественных данных дает возможность в самых общих чертах представить ключевые аспекты истории пребывания детей заключенных в Карлаге.

12. Представленные цифры и факты служат отправной точкой для более глубокого изучения темы, в ходе которой необходимо за счет освоения широкого круга архивных источников: а) расширить научные представления по обозначенным и в предельно сжатой форме раскрытым аспектам; б) наполнить конкретным содержанием все периоды функционирования детско-лагерных учреждений Карлага; в) выявить и охарактеризовать процесс организации и функционирования детско-лагерных учреждений, проблемы их становления и развития, кадровый состав работников, половозрастной и национальный состав детского контингента; г) выявить и сформулировать ключевые параметры общего и особенного процесса функционирования детско-лагерных учреждений Карлага в контексте развития детско-лагерных учреждений в казахстанских лагерях ГУЛАГа СССР. В перспективе исследования могут развиваться в данных направлениях и аспектах.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР14871138 «Дети ГУЛага: из истории казахстанских лагерей и спецпоселений» (ГФ МНВО РК) на 2022–2024 гг.

Список литературы

- 1 Шаймуханов Д.А. Карлаг / Д.А. Шаймуханов, С.Д. Шаймуханова. — Караганда, 1997. — 175 с.
- 2 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД–МВД СССР на территории Казахстана (30–е–50–е годы XX века) / С.Д. Дильманов. — Алматы, 2002. — 344 с.
- 3 Кукушкина А.Р. История создания и функционирования Акмолинского лагеря жён «изменников Родины» (30–40-е гг. XX века): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.Р. Кукушкина. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та им. акад. Е.А. Букетова, 2001. — 28 с.
- 4 Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жён «изменников Родины»: история и судьбы. — Караганда, 2008. — 248 с.
- 5 Дулатбеков Н.О. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ–НКВД–МВД СССР (1931–1959) / Н.О. Дулатбеков, Т.К. Алланиязов, Н.Т. Жумадилова, Ж.М. Баймурынов, Б.А. Жунусова. — Караганда: Караганд. ун-т «Болашақ», 2014. — 831 с.
- 6 Горецкий В.В. Дети Карлага / В.В. Горецкий // Центр правовой статистики и информации при прокуратуре Карагандинской области. — Караганда, 1999. — 59 с.
- 7 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). — Т. 6. Исправительно-трудовые лагеря в Казахстане: Карлаг: сб. док. и материалов / сост. тома: З.Г. Сактаганова, А.У. Аупеннова / под общ. ред. Е.Т. Карина. — Астана, 2022. — 488 с.
- 8 Сактаганова З.Г. Дети Карлага: условия содержания по материалам архивов и воспоминаний / З.Г. Сактаганова, А. Гладышева // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2022. — №3 (107). — С. 182–192.
- 9 Сактаганова З.Г. К историографии проблемы «Дети в казахстанских лагерях ГУЛАГа» / З.Г. Сактаганова, Т.К. Алланиязов, А.С. Тобылов // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2022. — № 4 (108). — С. 227–238.
- 10 Исправительно-трудовой кодекс РСФСР от 6 октября 1924 года // Сб. норм. актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 годы) / сост. П.М. Лосев, Г.И. Рагулин. — М.: Госюриздат, 1959. — 464 с.
- 11 Архив Управления Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан (УКПС и СУ ГП РК) по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 12. — Л. 108.
- 12 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф.16. — Д. 157. — Л. 69.
- 13 Бастемиев С.К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект) / С.К. Бастемиев. — Павлодар: Кереку, 2009. — 258 с.
- 14 Архив УКПСи СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 23. — Л. 44.
- 15 Wladislaw Hedeler, Meinhard Stark: KARLAG. Das Karagandinsker “Besserungsarbeitslager” 1930-1959. Dokumente zur Geschichte der Lagers, Seiner Haftlinge und Bewacher. Paderborn: Ferdinand Shoningh Verlag. — 2007. — 367 s.
- 16 Архив УКПСи СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 222. — Л. 15.
- 17 Архив УКПСи СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 447. — Л. 4.
- 18 Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 1009. — Л. 120–301.
- 19 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 451. — Л. 1–47 об.
- 20 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 240. — Л. 1–15.
- 21 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 1139. — Л. 1–176.
- 22 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 1140. — Л. 10–159.

23 ГУЛАГ: Главное управление лагерей.1918–1960 / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. — М.: МФД, 2002. — 888 с.

24 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 1919. — Л. 1–32.

25 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 452. — Л. 1–8.

26 Государственный архив Карагандинской области (ГА КО). — Ф. 1171. — Оп. 1. — Д. 13. — Л. 1–61.

27 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 2796. — Л. 1–186.

28 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 2896. — Л. 1–46.

Т.К. Алланиязов, З.Г. Сактаганова

Карлагтағы балалар мекемелері

Мақалада КСРО ПХК-ИМ Қарағандыдағы ЕТЛ (еңбекпен түзеу лагерлеріндегі) балалар мекемелері және ондағы сәбилер үйлері тарихының негізгі аспектілері қарастырылған. ГУЛАГ лагерлеріндегі балалар контингентінің қалыптасуының ұйымдастырушылық-құқықтық негіздері анықталған және сипатталған. Карлагтағы балалар мекемелерінің ұйымдастырылуы, құрылымы және орналасуы анықталды. Балалар контингентінің саны, құрамы және қозғалысы, тамақпен және киім-кешекпен қамтамасыз етудің сипаты мен мазмұны, тұрғын үй-тұрмыстық жағдайлары, сондай-ақ медициналық-санитарлық қызмет көрсету және нәрестелер өлімі көрсетілген. Балалар өлімінің себептері мен дәрежесі ашылып, сипатталған. Карлагтағы балалар мекемелерінің санының динамикасы көрсетілген. Балалардың тамақтануының сандық және сапалық көрсеткіштері, олардың киім-кешекпен қамтамасыз етілуі қарастырылған. Материалдық-техникалық қамтамасыз етудің өте төмен деңгейі және нәрестеге арналған үйлердің нашар орналасуы, тәрбиешілердің және медициналық-санитарлық қызметтердің жетіспеушілігі атап өтілген. Сәбилер үйлерінің күнделікті жұмыс тәжірибесінің сипаты мен мазмұнына баға берілген. Кеңестік қоғамның сәбилер үйіндегі балаларды «тәрбиелеудің» нәтижелерінің салдары туралы пікір айтылған.

Кілт сөздер: ГУЛАГ, қазақстандық лагерлер, Карлаг, ГУЛАГ балалары, ЕТЛ балалары, сәбилер үйі, қамқорлық шарттары, балалардың материалдық жағынан қамтылуы, балалар өлімі.

T.K. Allaniyazov, Z.G. Saktaganova

Children's institutions in Karlag

The article discusses key aspects of the history of children's institutions and, first of all, children's homes, in the Karaganda CLC (Correctional labor camp) of the PCIA (People's Commissariat of Internal Affairs) of the USSR. The organizational and legal bases of the formation of the children's contingent in the Gulag camps have been revealed and characterized. Organization, structure and location of children's institutions in Karlag were determined. The number, composition and movement of the children's contingent, the nature and content of food and material provision, housing and living conditions, as well as medical and sanitary care and child mortality were covered. The causes and scale of child mortality were revealed and characterized. The dynamics of the number of children's institutions in Karlag were demonstrated. Quantitative and qualitative parameters of children's nutrition and food allowance were considered. The extremely low level of material and technical supply and the weak arrangement of homes for babies, the lack of caregivers and the lack of medical and sanitary services were emphasized. A wise assessment of the character and content of the daily practice of the functioning of the child's home was given. The opinions about the consequences for the Soviet society of the results of the "education" of children in children's homes were expressed.

Key words: Gulag, Kazakh camps, Karlag, children of the Gulag, children in CLC, children's homes, detention conditions, material security of children, mortality.

References

- 1 Shaimukhanov, D.A., & Shaimukhanova, S.D. (1997). Karlag [Karlag]. Karaganda [in Russian].
- 2 Dilmanov, S.D. (2002). Ispravitelno-trudovye lageria NKVD–MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30-e–50-e gody XX veka) [Correctional labor camps of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (30s–50s of the XX century)]. Almaty [in Russian].
- 3 Kukushkina, A.R. (2001). Istoriia sozdaniia i funktsionirovaniia Akmolinskogo lageria zhen «izmennikov Rodiny» (30–40-e gody XX veka) [The history of creation and functioning of the Akmola camp for wives of "traitors of the homeland" (30–40s of XX century)]. — Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta imeni akademika E.A. Buketova [in Russian].

- 4 Kukushkina, A.R. (2008). Akmolinskii lager zhen “izmennikov Rodiny”: istoriia i sudby [Akmola camp foe wives of “traitors of the homeland”: history and destiny]. Karaganda [in Russian].
- 5 Dulatbekov, N.O., Allaniiazov, T.K., Zhumadilova, N.T., Baimurynov, Zh.M., & Zhunusova, B.A. (2014). Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitelno-trudovogo lageria OGPU–NKVD–MVD SSSR (1931–1959) [Essays on the history of the Karaganda correctional labor camp of the OGPU–NKVD–MVD of the USSR (1931–1959)]. Karaganda: Karagandinskii universitet “Bolashak” [in Russian].
- 6 Goretskii, V.V. (1999). Deti Karlaga [Children of Karlag]. *Tsentr pravovoi statistiki i informatsii pri prokurature Karagandinskoi oblasti — Center of legal statistics and information at the prosecutor's office of Karaganda region*. Karaganda [in Russian].
- 7 Saiasi quqyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi Memlekettik komissiiyanyn materialdary (XX gasyrdyn 20-50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zherstv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka) (2002). [Materials of the State Commission for the Full Acquittal of Victims of Political Repression (20–50s of the 20th Century)]. T. 6: Ispravitelno-trudovoye lageria v Kazakhstane: Karlag. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli toma Z.G. Saktaganova, A.U. Aupenova. Astana.
- 8 Saktaganova, Z.G., & Gladysheva, A. (2022). Deti Karlaga: usloviia sodержaniia po materialam arkhivov i vospominanii [Children of Karlag: conditions of detention based on materials from archives and memoirs]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy, 3 (107)*, 182–192 [in Russian].
- 9 Saktaganova, Z.G., Allaniiazov, T.K., & Tobylov, A.S. (2022). K istoriografii problemy “Deti v kazakhstanskikh lageriakh GULAGA” [The problem of historiography “Children in the Kazakh Gulag camps”]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy, 4 (108)*, 227–238 [in Russian].
- 10 Losev, P.M., & Ragulin, G.I. (1959). Ispravitelno-trudovoi kodeks RSFSR ot 6 oktiabria 1924 goda [Correctional Labor Code of the RSFSR dated October 6, 1924]. *Sbornik normativnykh aktov po sovetскому ispravitelno-trudovomu pravu (1917–1959 gody) — Collection of normative acts on Soviet correctional labor law (1917–1959)*. Moscow: Gosizrizdat [in Russian].
- 11 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym ucheta Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan (UKPS i SU GP RK) po Karagandinskoi oblasti [Archives of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan]. — F.16. — D. 12. — L. 108 [in Russian].
- 12 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym ucheta Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan (UKPS i SU GP RK) po Karagandinskoi oblasti [Archives of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan]. — F.16. — D.157. — L.69 [in Russian].
- 13 Bastemiev, S.K. (2009). Ispravitelnye uchrezhdeniia Kazakhstana (istoriko-pravovoi aspekt) [Correctional institutions of Kazakhstan (historical and legal aspect)]. Pavlodar: Kereku [in Russian].
- 14 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym ucheta Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan (UKPSi SU GP RK) po Karagandinskoi oblasti [Archives of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan]. — F. 16. — D. 23. — L. 44 [in Russian].
- 15 Wladislaw Hedeler & Meinhard Stark (2007). KARLAG. Das Karagandinsker “Besserungsarbeitslager” 1930-1959. Dokumente zur Geschichte der Lagers, Seiner Haftlinge und Bewacher. Paderborn: Ferdinand Shoningh Verlag.
- 16 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym ucheta Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan (UKPS i SU GP RK) po Karagandinskoi oblasti [Archives of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan]. —F. 16. — D. 222. — L. 15 [in Russian].
- 17 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym ucheta Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan (UKPS i SU GP RK) po Karagandinskoi oblasti [Archives of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan]. — F.16. — D. 447. — L. 4 [in Russian].
- 18 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9414. — Op. 1. — D. 1009. — L. 120–301 [in Russian].
- 19 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9414. — Op. 1. — D. 451. — L. 1–47 ob. [in Russian].
- 20 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. —F. 9414. — Op. 1. — D. 240. — L. 1–15 [in Russian].
- 21 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. —F. 9414. — Op. 1. — D. 1139. — L. 1–176 [in Russian].
- 22 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. —F. 9414. — Op. 1. — D. 1140. — L. 10–159 [in Russian].
- 23 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9414. — Op. 1. — D. 1919. — L. 1–32 [in Russian].
- 24 GULAG: Glavnoe upravlenie lagerei.1918–1960 (2002). [Gulag: Main administration of the camp. 1918-1960]. Moscow: MFD [in Russian].
- 25 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9414. — Op.1. — D.452. — L. 1–8 [in Russian].
- 26 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State archive of Karaganda region]. — F. 1171. — Op. 1. — D. 13. — L. 1–61 [in Russian].
- 27 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9414. — Op. 1. — D. 2796. — L. 1–186 [in Russian].
- 28 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9414. — Op. 1. — D. 2896. — L. 1–46 [in Russian].

Z.G. Saktaganova, M.Y. Ybyraikhan*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: zauresh63@mail.ru; marat_19.93@inbox.ru)*

Problems of trade and provision in the daily life of rural regions residents of Central Kazakhstan during 1964-1985

The article discusses the place of trade and supply in the Soviet system, based on a planned economy, and the impact of changes in the daily life of rural regions. The research paper used archival documents and interview materials that were first introduced into scientific circulation. Since the Soviet trade and supply system, which did not take into account demand, could not fully provide the common population with types of goods, the qualities of the “Soviet man” in everyday life always helped to find a way out of the difficult, and the solution of the problem was carried out in the system of institutional and beyond structures. The article takes into account the disadvantages and advantages of providing local differences between districts and types of goods, reflects changes in taste and innovations in human needs. Nomenclature with low interest and zeal for the cause in Soviet institutions, as in other fields of activity of the Soviet era, the most important thing is an ordinary “Soviet man” with the desire to satisfy his basic needs in a rigid state and ideological system are given by examples of rural areas. The primary sources of the habits formation, which in most life situations first give importance to informal contacts, are indicated by clear evidence. In conclusion, it was concluded that the supply of the rural population with consumer goods was completely subordinated to the state, the place of shortages was covered by informal contacts and relations on the local ground, and the common people fought the deficit through the methods of “silent resistance”.

Keywords: everyday life, trade, supply, commodity, demand, rural region, Central Kazakhstan, scarce commodity.

Introduction

The issue of providing the population with goods of everyday and basic needs will become important in any historical period. One of the main features of the trade and supply sector in the Soviet period was that it was completely at the disposal of the state. The process of production and sale of goods was carried out entirely through state-owned enterprises and bodies, and was not excluded from the scope of supervision and control.

In the article, the period between 1964-1985 is chosen as a time-based measurement, and rural areas of Central Kazakhstan are taken as historical spaces. The object of the research is the problem of providing the population in the rural area of Central Kazakhstan, and the research subject is the impact of the trade sector on changes in everyday life.

To fulfill the stated goal under the title of the article, the following tasks were set:

- 1) determining the situation in the field of trade and provisions on the basis of archival documents, indicating the specifics between districts;
- 2) description of the main differences in this area between different levels of settlements on the basis of interview materials, analysis and justification of the impact of local differences on everyday life depending on the level of provisions.

The historiography of the problems of trade, supply, consumption, commodity-money relations in the history of everyday life can be divided into three groups: 1) foreign, as well as Russian; 2) Soviet, as well as works of the period of the Kazakh SSR; 3) works of the independent Kazakhstan period.

In the historiography of Western Europe, the fundamental works of authors F. Braudel, E. Le Roy Ladurie, F. Aries and J. Duby and etc., where aspects of everyday life are studied, deal with the problems of trade and commodity supply [1-3]. In Russian historiography, since 1991, as a part of foreign historiography, there are a number of monographs and dissertation works related to the topic. As large-scale monographs in terms of content and scope, S.D. Bagdasaryan, V.B. Bezgin, V.A. Berdinskikh works, Yu.N. Yefremova, E.V. Migranova have dissertations on the topic, which dealt with the problems of rural regions and local

* Corresponding author's e-mail: marat_19.93@inbox.ru

features [4-8]. In Soviet historiography, the problems of rural everyday life, including in this field, were discussed in the studies of M. Petrovich and I. Krivchansky who have undergone analysis and sorting [9, 10]. The problems of trade and supply in Kazakhstan in the Soviet period are covered in the dissertation of M. Kamenova [11]. In the domestic historiography of independent Kazakhstan researchers Z.G. Saktaganova and K.K. Abdrakhmanova pay special attention to this issue in their research [12, 13]. Z.G. Saktaganova's research on various aspects of the history of everyday life is continuously published in publications of the international level [14-17].

Methodology and materials

The methodological basis for the article consists in the principle of historicity and consistency, which allow to analyze the sphere of trade and supply in everyday life in the space of rural regions of central Kazakhstan in the Soviet period. Among the general scientific methods, the methods of induction and deduction, analysis and synthesis were selected. In some examples, the method of induction was used to determine the state of the industry in a small rural environment, the method of deduction for classification and analysis of general trends in Soviet society. To conduct a full-fledged study, we will work over the problem by classifying it from large to small and by assembling from small to large, giving priority to analysis and synthesis among special scientific methods. The formulation of the problem and the presentation of solutions were carried out by the method of historical dynamics, in which a comprehensive analysis of processes changes over time was carried out.

The historical and comparative method used in the article analyzed the collected oral interviews and helped to show similarities and differences in the impact of trade and supply between the districts and settlements of central Kazakhstan on the conditions of everyday life. The historical and genetic method made it possible to assess the change in the problem over time, starting from the origin. Through the retrospective method, using interview materials, we tried to determine the causal relationship, gradually, consistently, fully experiencing the events of the past tense in a situational and psychological-emotional context.

The study also used quantitative methodology, with a preference for qualitative methodology. Qualitative methodology was used for interview materials, and for the archival documents quantitative methodology was given priority. The study analyzed quantitative indicators and other subject matters at the national and regional levels.

In our study, we will try to consider the picture of the state of provision within the framework of the Soviet planned economy in the rural regions of central Kazakhstan. While oral data reflect the views of the residents of rural areas related to the life of ordinary people in the local area, archival documents are clearly dated 1964-1985 reflects the actions of institutional structures that have influenced the situation on this issue. The article mainly covers materials collected by the method of oral interviews taken from all districts of Central Kazakhstan during the period of 2021-2022. In the methodology for collecting oral interview materials, the works of T.K. Shcheglova were taken as a basis and the in-depth interview method was used [18].

Discussion and results

Several key features of the goods provision for the the rural region population have been preserved and reflected throughout the studied period:

- residents of remote and scattered rural settlements received the major part of food products from their own farms;
- the purchase of daily necessary goods from state farms, district centers and other urban settlements had become widespread;
- trade was used for residents of remote rural areas (a mobile stall or a mobile shop);
- mainly in the rural areas trade turnover, goods that are rapidly deteriorating and require favorable conditions for transportation were sold in small quantities or were not sold at all.

During this period, central Kazakhstan gained a number of achievements in accordance with the General Union and Republican trends. We see trade and commodity relations issues in Central Kazakhstan among archival documents of various levels in the documents of the consumer's association at different stages of management. We see a number of positive changes in the general sphere and in this aspect of the rural residents' lives.

Among the general indicators of the time between 1966-1970 a number of works carried out by cooperatives of Karaganda region to create trade services for the rural population are noteworthy. In 1970, compared to 1965, sales of semi-finished products per capita increased by 5 times, sales of confectionery

products-by 3 times. For 5 years, the book sales plan has been fulfilled by 103 %. If per capita book sales were 1 ruble 44 kopecks in 1965, then 1 ruble 62 kopecks in 1970, or an increase of 13 %. In the 1970s, 46 or 87 % of the total 53 bookstores were self-service.

In general, the indicator of goods sales per capita in the region in 1965 was 375 rubles, in 1970 it was made up of 495 rubles.

In comparison with 1965, the indicators for the sale of the following food products increased: sugar — by 11 %, confectionery — by 54 %, animal fat — by 21 %, fish — by 83 % or 2.8 times, vegetables — by 45 % or 2.3 times. For other goods in 1970 compared to 1965, sales indicators increased: garments — by 86 %, leather shoes — by 36 %, rubber shoes — by 68 %, knitwear — by 2.6 times. The per capita vodka sales rate in 1970 was 54 rubles, giving no increase. Sales of the following goods per 100 families increased: radio goods — by 19 %, TV — by 2.7 times, refrigerator — by 1.9 times, tape recorder — by 50 times.

A number of works have been carried out to strengthen the material and technical base of rural trade. In 1966-1970 6,396,000 rubles were allocated for the material and technical base of consumer cooperation of the region. For the 5th year, 19 stores with 136 workplaces, 7 public catering establishments with 560 places, 3 refrigerators with 53 tons, a warehouse with 5900 square meters, a vegetable and potato warehouse with 890 tons, a bakery with 4.5 tons of products per day and facilities were opened.

Work has been carried out to specialize and introduce advanced forms of the trading network. If in 1965 the most advanced forms of trading were in 20 stores, then in 1970 their number reached 104 or increased 5 times. 7 or 24 % of 306 industrial goods stores, 17 or 5 % of 320 grocery stores operated by self-service method [19; 18-19]. The development of the eighth of five-year plan, which was generally called the “Golden five-year plan”, concerned most areas of life and showed its results for many years, gave a certain inertia to the development of the Soviet state. These inertia of changes were observed in the daily life of ordinary people and persisted on the pages of history.

Since the Soviet supply was under the supervision of a state that relied entirely on a planned economy, there was a shortage of necessary goods in trade turnover and supply facilities from the flow of production issues.

Some of the complaints of ordinary residents of the rural area, which described the real situation, also reached the publications of the Union level. According to the content of the letter, the straw burnt from spring to autumn, and for the cow in the hands it was not allowed to take it. And there was no need to live in the village if you did not have livestock in your hands, because nothing was sold in the store. During the summer, meat was sold once and fish three times. Salted fish that had rotted in the store lied all summer and often nothing was visible except black bread and canned fish. Although there was a lot of talk from the radio and the newspaper about the improvement of countryside living, but the results were not visible in the local area (Yu.E. Petruknene. Karaganda region, Nurinsky District, harvest state farm “Shakhter”) [20; 78].

From the beginning to the end of this period, the chain of main scarce and always in high demand goods in the field of trade, did not undergo much change. There is a lot of information about these goods in the interview materials, as well as information from archival documents. Goods in great demand, but in short supply: sausage, fish, margarine, canned meat, Indian tea, Grade II Ceylon Tea, buckwheat, potatoes, vegetables, fruits, vegetables, vodka, wine, beer. From manufactured goods: cotton fabric, clothing, woolen products, sheepskin products, leather shoes, rubber shoes, carpet, art porcelain and faience cups and teapots, student notebooks, window glass, wood material, cement, slate, paint, oil, lime [21; 349].

The main reason for the shortage of goods is the work of production and delivery services without taking into consideration the needs of the population. In the first half of 1978, the above-normal unsuitability of goods in the system of the Zhezkazgan regional Consumer Union amounted to 40 thousand rubles. This happened due to the fact that, that on the one hand the goods were imported without taking into account the people's demand and on the other hand the non-compliance of stores and warehouses with storage requirements made it impossible to create favorable conditions for material assets [22; 103].

Trade and supply out of the people's demand was constantly at a disadvantage, even with strict supervision. If trade is one of the abilities given to a person by nature, then the transfer of the trade business in the Soviet system to a certain institution leads to the handing the reins of a responsible business to an ineffective nomenclature, which can be traced in archival documents.

In 1971 the plan for the production of soft drinks from among the types of drinks was implemented by the Kazpotrebsoyuz by 95 %. The regions that showed the lowest performance in the implementation of the plan: Aktobe — 76 %, East Kazakhstan — 50 %, Shymkent — 74 %, Uralsk — 77 %, Karaganda — 81 %, Semey — 84 %. These departments had the necessary production capacity and despite being provided with

raw materials they could not fulfill the plan. In 1971, Esil, Irtysh, Karkaraly non-alcoholic beer breweries did a poor job. Due to technological errors, these enterprises produced low-quality products. Equipment was running to capacity due to delays in repairs [23; 76].

Poor supply of the population with sewing, knitwear, shoes, cultural and household products [23; 140].

During the inspection in March 1971, it was found that the Vostok state farm of the Karaganda region had deficiencies in the supply of bread and other daily necessary goods. Similar cases were found in Aktobe, Taldykorgan, Guryev, Almaty regions [23; 157].

Plans for trade turnover are not implemented. The main reason is that the plan for trade turnover is sent to the district, cooperatives and stores without taking into account the possibility of procurement, and commodity resources are not provided for the implementation of the approved plan. Many stores close for a long time under various pretexts, such as inventory, acceptance of goods, or do not work for several days caused by the sellers' fault [23; 159].

The deficit commodity issue did not concern only remote rural areas. Residents of settlements close to industrial cities also faced obstacles in finding and purchasing the necessary goods. Until the collapse of the general Soviet system, most consumer goods were scarce ("deficit") and distributed root-familiar. Employees of the district department of consumption have become "respected persons" on the way to finding the necessary goods. Those who worked in the position and received a significant salary were able to go on vacation to big cities, where they got the necessary things for a low price. For example, it was possible to go on a 3-day voucher and get decent things for a salary of 90 rubles, in the case if you can tolerate large queues. Surplus goods, special work clothes and some other goods were stored in the warehouse in large volumes. Warehouse managers could let goods pass at a low price to someone who came in search of "what they need", because the factory produced non-conforming goods. But, the enterprise had to pay and calculate wages. Therefore, the factory left all the products in the warehouse. And in the warehouse those products were distributed along with the deficit goods [24]. This is a disadvantage of a planned economy. The factory makes a lot of clothes that may not be fashionable or not suitable for what you need. Therefrom, the surplus goods appear. It is impossible to audit the whole economy radically.

Archival data also shows that the demand of the population for many goods is not taken into account. For example, in 1971, according to the consumer union system, clothing was sold to 285 million rubles. This is an increase of 7 % compared to 1970, but the remaining surplus goods increased by 38 million rubles, or 22 %. The growth in sales of shoes amounted to 2.2 %, while the growth of residual goods amounted to 11 million rubles or 14 %. The situation is even more complicated when it comes to individual areas [23; 160].

Similar cases occurred in areas where animal husbandry was considered the main direction, the respondent said: "the black fur coat or short fur coat became a deficit and came up with a special list and was given to no more than two shepherds in each state farm a year. The short fur coat was taken from the district warehouse and worn only by the leaders. The carpet and fabric types were also not abundant... Goods were issued only with a limit and quantity. The product, came with the list, was not distributed free of charge. Furniture was listed by the village council, and furniture like chiffonier was not available in all houses. Furniture, such as sofas, beds, wardrobes, has been supplied from Balkhash and Karaganda since 1975, and since the early 1980s. they started coming to the district center after the hardware store opened. When a merchant left for a visit or for another reason, residents forced to open a store. The seller was like a boss" [25]. Goods supplied in a limited volume had always become an irresistible attribute of the Soviet supply system and had been preserved for a long time.

Although local production was carried out to put food products up for sale, the final result was not always positive. According to the resolutions of the kazpotrebsoyuz union, it is planned to open a culinary store in each district center until the end of 1971. But cooperative organizations of East Kazakhstan, Karaganda, Kyzylorda, North Kazakhstan, Semipalatinsk, Tselinograd regions did not desire to open these stores. At the beginning of 1971 only one out of 12 districts in East Kazakhstan region, three out of 10 districts in Karaganda region, four out of 10 districts in Kyzylorda region, four out of 11 districts in North Kazakhstan Region, five out of 12 districts in Semipalatinsk District, five out of 11 districts in Tselinograd district had culinary shops [23; 74].

The difference between urban and rural trade was mainly observed in the type of goods. In rural areas, the types of goods sold more in industrial cities, were less in circulation. For example, in Aktogay, one of the remote areas, the local population did not consume fish products. The respondent said about this: "In the early 1980s. when I went to manage potrebsoyuz the shelves were completely empty. The leaders of the raipotrebsoyuz before me did not organize the work correctly, did not find the right person. In this shere, it is

necessary to have merchant and organizational qualities. In the districts close people are often appointed to this position. But things do not work out” [26]. Gaps not only in production goods, but also in the provision of food for everyday needs are directly related to the organization of trade and require a certain skill and professionalism even in a small rural environment.

In terms of clothing types, the demand for expensive leather clothing has always remained high, as always. In 1971, the sale of leather shoes was reduced by the following regional consumer unions: Aktobe — 3.6 %, Karaganda — 1.1 %, Kostanay — 3.5 %, Pavlodar — 2.8 %. But commodity waste in these consumer allies increased between 8 and 22 %. One of the main reasons is the production update of the model. In 1971, the industry updated 66 % of the models of clothing and 40 % of shoes [23; 161].

On the specifics of finding scarce goods even in areas with poor supply, the respondent said: “In the village, sometimes there were imported goods that were not found in the city. They were also sold at a reduced price. Since the specifics of the village were not taken into account, the sent expensive shoes were not worn. He doesn't herd sheep in expensive shoes. Oblpotrebsoyuz did not look at the demand. Therefore, the “long-kept” (stale) goods appeared. They lie around unsold, no one takes them. If they were taken to the city at a lower cost (marked down), then things that were not traded in the village were sold for cash” [26]. The inequalities between supply and demand are not believed today, but only the experts in the industry are aware of interesting situations.

One of the main problems in the field of security in the Soviet period was the provision of housing with furniture, the respondent said: “You stand in line for furniture for a long time... We were ashamed of the guests who came home. There was only a round table and one bed, others lying on the floor. At this time, the carpet is laid on the wall. We didn't get it either. You can't find them when girls get married. Even if it stands in the store, it is issued with a list... The list never moves, only with familiarity...” [27]. Informal ties have penetrated into the sphere of trade and influenced the receipt of many goods. Obtaining the necessary subject reflected the general family status and contained a certain social criterion.

About the fact that even mutual closeness in access to goods cannot fully help: “Furniture, TV, etc., we got through a comrade of my husband, who worked in a mobile stall. Often the deficit items were taken by shepherds and root-acquaintances. Ordinary people like us will remain on the sidelines” [28]. Even in informal relations, the influence of the position and rank in institutional structures was observed in solving important issues.

Since 1970s the purchasing power began to gradually rise, the general population began to clearly feel a shortage of goods. Regarding the Soviet nature of the trade and supply system: “The deficit goods were bought from the inter-district base or through other indirect routes and through other channels. These were not available to everyone, they were not sold in the free trade. These benefits could only be used by people close to the management or working in the trade sector itself” [29]. Supply facilities and warehouses of goods in district centers have become “special” places for obtaining the necessary goods, and instead of official retail outlets, they have become additional points of distribution of goods.

About the existence of the trade industry in the nature of a scarce commodity distribution system: “For example, if I am a shopkeeper, I will turn to my relative. If a good stuff comes to the shopkeeper, I will hand it over to my relative so that he can take it. I will fulfill his request. Other villagers would complain that I gave it to a relative. Even the units were given in turn. If city dwellers came to the village to visit their relatives, they would take what they needed from the village store, saying that there were good things to find” [30]. The fact that a simple shopkeeper or salesperson has become one of the most important, special “positions” in society was one of the manifestations of real absurdity.

Getting the necessary goods was equal to fighting on the local front: “It was hard to get a carpet, a TV. My wife was a seller in the store. Sometimes she brought goods without permission. She was called by the chairman of the village council and scolded. She argued about the fact that wasn't she authorized to get the stuff as she worked there. I put on decent shoes and dress shoes as my wife worked in the store. My wife got the items through the battle. It was not sold open. You could get them either through the struggle or through the acquaintances. Good tea was given to a shepherd or a car mechanic in a store only with a village council note. My wife could take the tea herself, saying that her husband was a mechanic. There was no abundant flow of goods” [31]. The easing of the demands and punishments of the leadership during the years of stagnation encouraged ordinary people to act openly in a number of situations, and not as cowardly as before.

Urban settlements were of great importance in the supply of goods to rural areas. Not only residents of the settlement, but also residents of the surrounding rural settlements had the opportunity to find the necessary goods. But even in this case, the problem of relations and interaction between people was

important: “We went to the village of Karagaily for goods. There was a good supply there. But... I wanted to dress my children beautifully... I was an operator in the district consumer society (raipotrebsoyuz). We know what goods will come. We took the necessary things from the storekeeper. But even if you were an employee there, we carried it with difficulty. We took the decent tea... and the others in the same way” [32]. Employees who were directly involved in the supply business had become an official, as well as an unofficial “golden bridge” between the population and the points of consumption.

The change in people's tastes and the main quality goods of that time: “Clothes were mainly only from China, the Czech Republic, Poland. Mostly from China. The union had good relations only with China. China's costumes, sweaters, dresses were highly appreciated. The vegetable did not appear on the table at all. After the Kazakh people were obedient, they did not taste food. Only the meat and flour products of the livestock were consumed. The life of the people has improved since 1975. There was nothing bright during the other times. The supply was not very strong. As the people's life improved, tastes increased. Not enough for everyone. The acquisition of furniture has increased since the 1980s. Imported furniture was not available in many houses” [33].

The fact that meat products were not sold in local retail outlets was due to the fact that the population, which mainly consumed food products at the expense of personal subsidiary farms, did not have a great demand for these types of products. For the production of sausages and smoked meats in 1971, the Kaz consumer union fulfilled the plan by 95 %. However, East Kazakhstan, Guryev, Karaganda, Kyzylorda, Semipalatinsk, Turgai regions had not established the production of sausage products and smoked meats, such as Kazy-karta, Zhal-zhaya, shuzhyk. The Karkaraly district consumer union closed a typical workshop with complex equipment for the production of sausage products and used its building as a container warehouse. Basically, the villagers receive daily necessary goods from the central manor of the state farm or from shops in the district center [23; 139].

Although it seemed that the needs of agricultural workers, especially pastoralists in remote areas, were officially put at the forefront, in reality the demand was not always met. “The first secretary of the regional committee, Korkin, was a guest at my house. Korkin gave a scolding to the head of the regional potrebsoyuz, named Khan at one of the meetings. He said “I was in the house of a shepherd with ten children, he had ten sheep masters. Why don't you go and see his life?” Then the things got better and we were able to go to the regional consumer union and get the necessary goods” [34]. The features of the Soviet system, in which only close communication made a significant contribution to solving the necessary problem, were found in many places.

On the change in population demand, a trade expert said: “Before the 1960s the tea was Georgian tea. After the 1960s, the shepherds despised Georgian tea. Everyone wanted to drink Indian tea with milk. If you could find the right one, the herder would give you everything. Until the 1970s, alcoholic beverages were strictly controlled and given little. Was it the rigidity of discipline... If you could find vodka at the wedding, they would ride you a horse. If you could provide the ordered thing then the reputation of a mobile shopper (a manager of a mobile shop – a seller of goods) was not inferior to the head of the district. There was no person worse than you if you couldn't do it. They would write up a report” [35]. Open statements related to trade, which were hidden and leaked to the press, were also a mirror of the disappointed people who were not satisfied with the provision.

Applications for goods without taking into account demand have become widespread, and not only the type of small-scale goods, but also the issue of buying cars. Karaganda regional consumer union in 1972 did not order the following popular goods: motorcycle M105, scooter, boat motor, ski, voice amplifier, pen, eraser, brush, strings of musical instruments, fishing rods, photoexponometer, photo lens, electrogramophone, electric music player, photographic film and etc. Only 15 out of 112 items of goods necessary for fishing were ordered. However, despite the fact that there were 5 thousand packs of paper in stock, they ordered another 100 thousand packs of paper [23; 63].

In a rural area where public transport is rarely used, one of the most important issues was the purchase of a means of movement. Here is what the respondent said about buying a car: “It was difficult to get a motorcycle. Everything was in a deficit. When you come from the army, you don't even dream of getting a car with my income. I got in line for a motorcycle. I couldn't get Ural motorcycle. My turn finally did not come. A motorcycle that comes only 1 or 2 times a year. I stood in line for 7 years. My friend was transporting goods from the mezhraibaza (inter-district base) in Osakarovka on a mobile stall. I was told that Zaporozh got into Osakarovka. I got it, although it was an expensive car for that time, which cost 2100 rubles.

Let me give an example. If you are the director of a state farm, you want to please the children of the village at the New Year holidays. Although it was possible to find cheap sweets, it was difficult to get fruits like tangerines. In this case, you could go to the director of the plodovoshtorg in Karaganda with a warning in advance and bring a slaughtered cow's meat. But, of course, you get tangerines for money" [36]. Among the local leaders, there were some enterprising personalities who tried to please the residents. In this case, the circumstances of informal intimacy have already come to the fore.

In trade and supply, both in rural and urban areas, there were also embezzlement and shadow points in other industries. Minor events that occurred on the ground are found in the documents of institutions of the union or republican level. Seller X. of the Ulyanovsk state farm workers cooperative sold second-grade flour at the price of first-grade flour. In 1968 the concealment of fashionable shoes, women's clothing, knitted dresses, carpets, a transistor radio receiver, Indian tea was detected in certain shops of consumer societies of Zhanaarka, Zyryanovsk and other districts [37; 47].

Despite the audits carried out, retail prices were raised in many retail outlets, and there were often cases of deception of buyers, sales with high prices. With the participation of the state price committee and the pricing departments of the regional executive committee, 1062 outlets were inspected in August, which showed that 182 or 17 % of them violated price indicators. The purchases of 421 goods were taken under control, and price and weight violations were seen in 51 of them. The total amount of trade discipline violations stated 17311 rubles. From retail outlets of 9 regions of the Republic, 6279 rubles were issued to the budget as income from goods sold at high prices. Among them, from the Kostanay regional consumer union — 3347 rubles, Tselinograd — 1862 rubles, Karaganda — 389 rubles [38; 34].

In 1971, 42 % of theft and embezzlement cases identified by inspections amounted to an average cost of 1,300 rubles each. There were 4 heads of the district consumer union, 15 chairmen of the consumer society, 11 chief and senior accountants who were dismissed for appointing persons unworthy of positions responsible for material values, which led to various shortcomings [23; 9].

The main reason for these actions was the admission to material-responsible positions of persons without business qualities and professional training, doubtful, even those who had previously committed embezzlement or other crimes. Having access to goods and material valuables made these people to be engaged in theft and chaotic use of them.

A. Z. M., who was fired from Tokarev's state farm workers' cooperative for embezzlement of material values, was admitted to the canteen of the Telman consumer trade union of Karaganda region. While working in public catering, he was again fired for abusing opportunities in his position [39; 4].

Conclusion

Based on the above data, the following conclusions can be proposed:

1. During 1964-1985, in the sphere of trade and supply in Central Kazakhstan, Union and Republican trends were encountered, and a number of features were observed in accordance with the specifics of the region.

2. At the beginning of the studied period, demand for the solvency of the population was at a low level, gradually there was a change in taste associated with an increase in the population and an improvement in the social situation, the number and volume of scarce goods increased, and this trend persists throughout the years of stagnation.

3. Industrial cities in Central Kazakhstan and industrial and urban settlements scattered throughout the region were important in providing rural areas.

4. The Soviet trade system did not work in accordance with demand, most goods were in short supply, and in a number of places goods were in excess.

5. As in other areas of the totalitarian system, the "internal struggle" of the population against a rigid system based on a planned economy, following the paths of familiarity, kinship and other non-institutional relations, influenced the process of distribution of material goods.

References

1 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв. — Т.1.: Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель; пер. с фр. Л.Е. Куббеля. — М.: Прогресс, 1986. — 622 с.

2 Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Э. Ле Руа Ладюри; пер. с фр. В.А. Бабинцева и Я.Ю. Старцева. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. — 541 с.

- 3 История частной жизни: моногр.: [В 5-и т.]. — Т.5: От I Мировой войны до конца XX в.; под общ. ред. Филиппа Арьеса и Жоржа Дюби. — М.: Новое лит. обозрение, 2017. — 676 с.
- 4 Багдасарян С.Д. Быт, труд и семья крестьян эпохи нэпа: историческая повседневность южно-российской деревни в 1920-е годы / С.Д. Багдасарян. — Новочеркасск: Лик, 2015. — 312 с.
- 5 Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX–начала XX века) / В.Б. Безгин. — Тамбов: Изд-во Тамбов. гос. тех. ун-та, 2004. — 304 с.
- 6 Бердинских В.А. Русская деревня: быт и нравы / В.А. Бердинских. — М.: Ломоносов, 2013. — 266 с.
- 7 Ефремова Ю.Н. Традиционная пища украинцев Омского Прииртышья в XX–начале XXI века: дис. ... канд. ист. наук / Ю.Н. Ефремова. — Омск, 2013. — 236 с.
- 8 Мигранова Э.В. Традиционная система питания башкир: на материалах юго-западных и юго-восточных районов Республики Башкортостан: дис. ... канд. ист. наук / Э.В. Мигранова. — Уфа, 2003. — 282 с.
- 9 Петрович М.В. Различия в потреблении сельских семей и их учет в практике изучения и прогнозирования спроса: дис. ... канд. экон. наук / М.В. Петрович. — М., 1984. — 168 с.
- 10 Кривчанский И.Е. Развитие отношений потребительской кооперации с личными подсобными хозяйствами по производству и заготовкам продуктов животноводства: дис. ... канд. экон. наук / И.Е. Кривчанский. — М., 1983. — 166 с.
- 11 Каменова М.Ж. Вопросы совершенствования кооперативной торговли товарами культурного назначения (на примере Казахстана): дис. ... канд. экон. наук / М.Ж. Каменова. — Львов, 1983. — 178 с.
- 12 История городской повседневности Центрального Казахстана в 1946–1991 годы (с сюжетами демографической и социальной истории): моногр. / под общ. ред. З.Г. Сактагановой. — Караганда: Гласир, 2017. — 456 с.
- 13 Абдрахманова К.К. Особенности общественного питания в городской повседневности Центрального Казахстана в 1950–1970-е гг. / К.К. Абдрахманова // Вестн. Том. гос. ун-та. Сер. История. — 2017. — № 46. — С. 54–65.
- 14 Сактаганова З.Г. Национальная политика в Казахстане в 1953–1965 гг. / З.Г. Сактаганова, Г.М. Байгожина, Н.Е. Тутинова, Е.С. Сыздыкбеков // Вопросы истории. — 2021. — № 9(1). — С. 140–151.
- 15 Сактаганова З.Г. Эвакуация советских детей в Центральный Казахстан в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова, А.А. Сальникова, М.З. Утегенов // Вопросы истории. — 2021. — Т. 8, Выпуск 2. — С. 4–16.
- 16 Saktaganova Z.G. Historiographical review of the problem “Woman of the USSR in the Great Patriotic War — hero or a victim?” / Z.G. Saktaganova // Utopía y Praxis Latinoamericana, Año 25, n Extra 5. — 2020. — P. 279-289.
- 17 Saktaganova Z.G. Women’s labor and everyday life in the great patriotic war years / Z.G. Saktaganova // Orción, Año 36, Especial No. 27 — 2020. — P. 1168-1183.
- 18 Щеглова Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история / Т.К. Щеглова. — Барнаул: БГПУ, 2008. — 526 с.
- 19 ЦГА РК. — Ф. 730. — Оп. 9. — Д. 1007.
- 20 РГАСПИ. — Ф. 591. — Оп. 1. — Д. 175.
- 21 ГА КО. — Ф. 578. — Оп. 1. — Д. 642.
- 22 ГА ГЖ. — Ф. 430. — Оп. 1. — Д. 74.
- 23 ЦГА РК. — Ф. 730. — Оп. 9. — Д. 1321А.
- 24 Кеслер Е., 04.05.1953 ж.т., жазба уақыты: 05.01.2022 ж., орны: Топар к., 1964–1985 жылдары Тельман ауданында тұрған.
- 25 Тойшыкенов А., 20.01.1941 ж.т., жазба уақыты: 9-10.04.2021 ж., орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Ақтоғай ауданында тұрған.
- 26 Акбар Қ., 01.06.1951 ж.т., жазба уақыты: 14.12.2021 ж., орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Тельман ауданында тұрған.
- 27 Балтабаева С.А., 29.02.1936 ж.т., жазба уақыты: 01.06.2022 ж., орны: Нұра к., 1964–1985 жылдары Нұра ауданында тұрған.
- 28 Кошанова Н., 28.11.1951 ж.т., жазба уақыты: 30.04.2021 ж., орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Қарқаралы ауданында тұрған.
- 29 Бодик Г.Н., 25.11.1952 ж.т., жазба уақыты: 31.01.2022 ж., орны: Осакаровка п., 1964–1985 жылдары Осакаров ауданында тұрған.
- 30 Ибраева Ж., 05.09.1955 ж.т., жазба уақыты: 03.12.2021 ж., орны: Сәтбаев қ., 1964–1985 жылдары Ұлытау ауданында тұрған.
- 31 Габдулин Т.А., 09.09.1944 ж.т., жазба уақыты: 01.05.2021 ж., орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Қарқаралы ауданында тұрған.
- 32 Мыңжанова Ы., 07.03.1953 ж.т., жазба уақыты: 19.04.2021 ж., орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Егіндібұлақ ауданында тұрған.
- 33 Исин Қ., 01.05.1934 ж.т., жазба уақыты: 12.07.2021 ж., орны: Талды с., 1964–1985 жылдары Қарқаралы ауданында тұрған.
- 34 Блялов С., 12.12.1937 ж.т., жазба уақыты: 04.04.2021 ж., орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Егіндібұлақ ауданында тұрған.

35 Шымберген Т., 25.12.1934 ж.т., жазба уақыты: 05.12.21 ж., орны: Ұлытау с., 1964-1985 жылдары Ұлытау ауданында тұрған.

36 Романенко А.П., 15.08.1939 г.р., время записи: 01.06.2022, место: п. Нура, 1964-1985 гг. проживала в Нуринском районе.

37 ГА РФ. — Ф. 9527. — Оп. 1. — Д. 2073.

38 ЦГА РК. — Ф. 730. — Оп. 9. — Д. 1062.

39 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 79. — Д. 290.

З.Г. Сактаганова, М.Ы. Ыбырайхан

1964-1985 жж. Орталық Қазақстанның ауылдық аймақтары тұрғындарының күнделікті өміріндегі сауда және қамтамасыз ету саласының мәселелері

Мақалада жоспарлы экономикаға сүйенген кеңестік жүйедегі сауда және қамтамасыз ету саласының ауылдық аймақтардың күнделікті өміріндегі орны мен өзгерістерге әсері қарастырылған. Авторлар ғылыми айналымға алғаш енгізілген архивтік құжаттар мен интервью материалдарын пайдаланған. Кеңестік сауда-қамтамасыз ету жүйесі сұранысты ескермегендіктен, ол қарапайым азаматтарды әртүрлі тауарлармен толық қамтамасыз ете алмады. Авторлар қамтамасыз етудің кемшіліктері мен артықшылықтарын ескере отырып, аудандар мен тауар түрлері арасындағы жергілікті айырмашылықтарға байланысты талғамның өзгеруі мен адамның қажеттіліктеріндегі жаңашылдықты көрсетеді. Көп жылдар бойы сақталып келе жатқан мәселелердің шешімін бейресми жолмен іздеу әдетінің қалыптасуы айқын дәлелдермен көрсетілген. Қорытындылай келе, ауыл халқын халық тұтынатын тауарлармен қамтамасыз ету толығымен мемлекетке бағындырылып, адамдардың күнделікті өмірдегі тапшылық мәселелерін шешу бейресми байланыстар арқылы және жер-жерлерде жүзеге асырылды деген қорытынды жасалды. Кеңес халқы тапшылықпен «үнсіз қарсылық» әдістері арқылы «күресті».

Кілт сөздер: күнделікті өмір, сауда, қамтамасыз ету, тауар, сұраныс, ауылдық аймақ, Орталық Қазақстан, тауар тапшылығы.

З.Г. Сактаганова, М.Ы. Ыбырайхан

Проблемы сферы торговли и обеспечения в повседневной жизни жителей сельских регионов Центрального Казахстана в 1964–1985 гг.

В статье рассмотрены место и влияние сферы торговли и обеспечения советской системы, опирающейся на плановую экономику, на изменения в повседневной жизни сельских регионов. Авторами использованы архивные документы и материалы интервью, впервые введенные в научный оборот. Поскольку советская торгово-обеспечительная система не учитывала спрос, она не могла в полной мере обеспечить рядовых граждан товарами разного вида. Авторами с учетом недостатков и преимуществ обеспечения, в зависимости от местных различий между районами и видами товаров, отражены изменения вкуса и новшества в потребностях человека. Формирование привычки поиска решения проблем неофициальными путями, которая оставалась на долгие годы, показано с приведением явных доказательств. В заключение сделан вывод о том, что обеспеченность сельского населения потребительскими товарами была полностью подчинена государству, а решение проблем дефицита для людей в повседневной жизни находилось через неформальные связи и на местах. Советский человек «боролся» с дефицитом методами «молчаливого сопротивления».

Ключевые слова: повседневная жизнь, торговля, обеспечение, товар, спрос, сельский регион, Центральный Казахстан, дефицитный товар.

References

- 1 Brodel, F. (1986). *Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm. XV–XVIII vv.* — T.1. *Struktury povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe* [Material civilization, economy and capitalism, XV — XVIII centuries. Vol. 1: Structures of everyday life: possible and impossible]. (translated from French L.E. Kubbel). Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Le Rua Ladiuri, E. (2001). *Montaiiu, oksitanskaia derevnia (1294–1324)* [Montayu, Occitan village (1294-1324)]. (V.A. Babintsev and Ya.Yu. Startsev, Trans). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo Universiteta [in Russian].

- 3 Ares, F., & Diubi, Zh. (Eds.) (2017). *Istoriia chastnoi zhizni: monografiia: [V 5-i t.]. T. 5: Ot I Mirovoi voiny do kontsa XX v. [The history of private life: monograph: in 5 T. T.5: From the First World War to the end of the XX century.]*. (Vols. 1–5). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 4 Bagdasarian, S.D. (2015). *Byt, trud i semia krestian epokhi nepa: istoricheskaia povsednevnost yuzhno-rossiiskoi derevni v 1920-e gody [Life, work and family of peasants of the NEP era: the Historical everyday life of the South Russian village in the 1920s]*. Novocherkassk: Lik [in Russian].
- 5 Bezgin, V.B. (2004). *Krestianskaia povsednevnost (traditsii kontsa XIX–nachala XX veka) [Peasant everyday life (traditions of the late XIX — early XX century)]*. Tambov: Izdatelstvo Tambovskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta [in Russian].
- 6 Berdinskikh, V.A. (2013). *Russkaia derevnia: byt i nravy [Russian village: life and customs]*. Moscow: Lomonosov [in Russian].
- 7 Efremova, Yu.N. (2013). *Traditsionnaia pishcha ukrainsev Omskogo Priirtyshia v XX–nachale XXI veka [Traditional food of Ukrainians of the Omsk Irtysh region in the XX-beginning of the XXI century]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Omsk [in Russian].
- 8 Migranova, E.V. (2003). *Traditsionnaia sistema pitaniia bashkir: Na materialakh yugo-zapadnykh i yugo-vostochnykh raionov Respubliki Bashkortostan [Traditional Bashkir food system: based on the materials of the south-western and south-eastern regions of the Republic of Bashkortostan]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ufa [in Russian].
- 9 Petrovich, M.V. (1984). *Razlichii v potreblenii selskikh semei i ikh uchet v praktike izuchenii i prognozirovaniia spros [Differences in the consumption of rural families and their consideration in the practice of studying and forecasting demand]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 10 Krivchanskii, I.E. (1983). *Razvitie otnoshenii potrebitelskoi kooperatsii s lichnymi podsobnymi khoziaistvami po proizvodstvu i zagotovkam produktov zhitovnovodstva [Development of consumer cooperation relations with personal subsidiary farms for the production and procurement of animal products]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 11 Kamenova, M.Zh. (1983). *Voprosy sovershenstvovaniia kooperativnoi trgovli tovarami kulturnogo naznacheniia (na primere Kazakhstana) [Issues of improving cooperative trade in cultural goods (on the example of Kazakhstan)]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Lvov [in Russian].
- 12 Saktaganova, Z.G. (Eds.). *Istoriia gorodskoi povsednevnosti Tsentralnogo Kazakhstana v 1946–1991 gody (s siuzhetami demograficheskoi i sotsialnoi istorii) [The history of urban everyday life in Central Kazakhstan in 1946–1991 (with plots of demographic and social history)]*. Karaganda: Glasir [in Russian].
- 13 Abdrakhmanova, K.K. (2017). *Osobennosti obshchestvennogo pitaniia v gorodskoi povsednevnosti Tsentralnogo Kazakhstana v 1950–1970-e gg. [Features of public catering in the urban everyday life of Central Kazakhstan in the 1950s–1970s.]*. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Tomsk State University*, 46, 54–65 [in Russian].
- 14 Saktaganova, Z.G., Baigozhina, G.M., Tutinova, N.E., & Syzdykbekov, Y.S. (2021). *Natsionalnaia politika v Kazakhstane v 1953–1956 gg. [National policy in Kazakhstan in 1953–1965]*. *Voprosy istorii — Questions of history*, 9(1), 140–151.
- 15 Saktaganova, Z.G., Abdurkarimova, Zh.K., Salnikova, A.A., & Utegenov, M.Z. (2021). *Evakuatsiia sovetskikh detei v Tsentralnyi Kazakhstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945) [Evacuation of soviet children to central Kazakhstan during the great patriotic war (1941–1945)]*. *Voprosy istorii — Questions of history*, Vol. 8, Issue 2, 4–16.
- 16 Saktaganova, Z.G. (2020). *Historiographical review of the problem “Woman of the USSR in the Great Patriotic War — hero or a victim?”*. *Utopía y Praxis Latinoamericana*, Año 25, n Extra 5, 279–289.
- 17 Saktaganova, Z.G. (2020). *Women's labor and everyday life in the great patriotic war years*. *Opción*, Año 36, Especial No. 27, 1168–1183.
- 18 Shcheglova, T.K. (2008). *Derevnia i krestianstvo Altaiskogo kraia v XX veke. Ustnaia istoriia [The village and the peasantry of the Altai Territory in the XX century. Oral history]*. Barnaul: Barnaulskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet [in Russian].
- 19 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 730. — Op. 9. — D. 1007 [in Russian].
- 20 RGASPI [Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 591. — Op. 1. — D. 175 [in Russian].
- 21 GA KO [State Archive of the Karaganda region]. — F. 578. — Op. 1. — D. 642 [in Russian].
- 22 GA GZh [State Archive of the city Zhezkazgan]. — F. 430. — Op. 1. — D. 74 [in Russian].
- 23 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 730. — Op. 9. — D. 1321A [in Russian].
- 24 Kesler, E., 04.05.1953 zh.t., zhazba uaqyty: 05.01.2022 zh., orny: Topar q., 1964–1985 zhyldary Telman audanynda turdy [Born on May 5, 1953, date of registration: January 05, 2022, place: v. Topar, 1964–1985 lived in the Telmansky region] [in Kazakh].
- 25 Toishykenov, A., 20.01.1941 zh.t., zhazba uaqyty: 9-10.04.2021 zh., orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhyldary Aktogai audanynda turgan [Born on January 20, 1941, date of registration: October 9–10.04.2021, place: v. Karaganda, 1964–1985 lived in the Aktogay region]. [in Kazakh].
- 26 Akbar Q. 01.06.1951 zh.t., zhazba uaqyty: 14.12.2021 zh., orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhyldary Telman audanynda turgan [Born on July 01, 1951, date of registration: December 14, 2021, place: v. Karaganda, 1964–1985 lived in the Telmansky region] [in Kazakh].
- 27 Baltabaeva, S.A. 29.02.1936 zh.t., zhazba uaqyty: 01.06.2022 zh., orny: Nura k., 1964–1985 zhyldary Nura audanynda turgan [Born on February 29, 1951, date of registration: June, 14, 2022, place: v. Karaganda, 1964–1985 lived in the Nurinsky region] [in Kazakh].

28 Koshanova, N., 28.11.1951 zh.t., zhazba uaqyty: 30.04.2021 zh., orny: Qaragandy q., 1964-1985 zhyldary Karkaraly audanynda turgan [Born on November 28, 1951, date of registration: April, 30, 2021, place: v. Karaganda, 1964-1985 lived in the Karkaralinsky region] [in Kazakh].

29 Bodik, G.N., 25.11.1952 zh.t., zhazba uaqyty: 31.01.2022 zh., orny: Osakarovka p., 1964-1985 zhyldary Osakarov audanynda turgan [Born on November 25, 1952, date of registration: January, 31, 2022, place: v. Karaganda, 1964-1985 lived in the Osakarovsky region] [in Kazakh].

30 Ibraeva, Zh. 05.09.1955 zh.t., zhazba uaqyty: 03.12.2021 zh., orny: Satbaev q., 1964-1985 zhyldary Ulytau audanynda turgan [Born on September 05, 1955, date of registration: December, 03, 2021, place: c. Karaganda, 1964-1985 lived in the Ulytau region] [in Kazakh].

31 Gabdulin, T.A. 09.09.1944 zh.t., zhazba uaqyty: 01.05.2021 zh., orny: Qaragandy q., 1964-1985 zhyldary Karkaraly audanynda turgan [Born on September 09, 1944, date of registration: May, 01, 2021, place: c. Karaganda, 1964-1985 lived in the Karkaraly region] [in Kazakh].

32 Mynzhanova, Y., 07.03.1953 zh.t., zhazba uaqyty: 19.04.2021 zh., orny: Qaragandy q., 1964-1985 zhyldary Egindibulak audanynda turgan [Born on March 07, 1953, date of registration: April, 19, 2021, place: c. Karaganda, 1964-1985 lived in the Yegindybulak region] [in Kazakh].

33 Isin, Q., 01.05.1934 zh.t., zhazba uaqyty: 12.07.2021 zh., orny: Taldy s., 1964-1985 zhyldary Qarqaraly audanynda turgan [Born on May 01, 1934, date of registration: July, 12, 2021, place: v. Taldy, 1964-1985 lived in the Karkaraly region] [in Kazakh].

34 Bliarov, S. 12.12.1937 zh.t., zhazba uaqyty: 04.04.2021 zh., orny: Qaragandy q., 1964-1985 zhyldary Egindibulak audanynda turgan [Born on December 12, 1937, date of registration: April, 04, 2021, place: c. Karaganda, 1964-1985 lived in the Yegindybulak region] [in Kazakh].

35 Shymbergen, T., 25.12.1934 zh.t., zhazba uaqyty: 05.12.2021 zh., orny: Ulytau s., 1964-1985 zhyldary Ulytau audanynda turgan [Born on December 25, 1934, date of registration: December, 05, 2021, place: v. Ulytau, 1964-1985 lived in the Ulytau region] [in Kazakh].

36 Romanenko, A.P., 15.08.1939 g.r., vremiia zapisi: 01.06.2022, mesto: p. Nura, 1964-1985 gg. prozhivala v Nurinskom raione turdy: Nura audany [Born on August 15, 1939, date of registration: June, 01, 2022, place: v. Nura, 1964-1985 lived in the Nurinskii region] [in Russian].

37 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9527. — Op. 1. — D. 2073 [in Russian].

38 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 730. — Op. 9. — D. 1062 [in Russian].

39 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 79. — D. 290 [in Russian].

Ә.Б. Сактаганова^{1*}, Г.С. Конкина², Р.Е. Мамбетов³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық, Қазақстан;

³Н. Құлжанова атындағы Торғай гуманитарлық колледжі, Арқалық, Қазақстан
(E-mail: e-saktaganova@mail.ru; g.s.konkina@mail.ru; rus_85tgk@mail.ru)

Тарихтағы тұлғатану мәселесін зерттеудің әдіснамалық негізі (Сейдәзім Қадырбаевтың мысалында)

Жеке тұлғаны (тұлғатанудың) зерттеудің әдіснамалық мәселелері — бұл тарих ғылымындағы дәстүрлі және іргелі мәселелердің бірі. Қазіргі кезеңдегі жаһандану жағдайында бұл мәселе өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ, керісінше, ерекше өзекті және күрделі тақырыптардың біріне айналып отыр. Осыған байланысты, мақалада тарихи тұлғаны зерттеудің әдіснамалық негізі анықталған. Авторлар тарихи зерттеу барысында биографиялық әдісті қолдану саласын, бұл әдістің ерекшеліктерін және әдіснамалық негізін қарастырған, тарихи танымдағы биографиялық бағыттың артықшылықтары мен шектеулеріне, биографиялық зерттеулердің негізгі ерекшеліктеріне, оның маңыздылығына тоқталған. Сонымен қатар мақалада қазақ интеллигенциясы өкілдерінің бірі, халық ұстазы және кәсіби заңгер, XX ғ. басындағы ұлттық Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері Сейдәзім Қадырбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін зерттеудегі тарихи биографиялық әдістің маңыздылығы көрсетілген.

Кілт сөздер: Сейдәзім Қадырбаев, Алаш Орда қозғалысы, тұлғатану, жеке тұлға, тұлғатанудың әдіснамалық негізі, биографиялық әдіс.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде тарихтағы тұлғаның рөліне қатысты мәселелер тарих ғылымының дамуындағы басым тақырыптардың біріне айналды және бұл тарихи биография тарихнамасында «тұлғатану» деген атаумен белгілі болды. Осы тұрғыдан алғанда, тарих ғылымының дамуының қазіргі кезеңінде тарихшылар тарихтағы жеке тұлғаның рөлін, әсіресе тарихи қайраткерлердің өмірі мен шығармашылығын, тарих пен жеке тұлғаның өзара қатынасы мен ықпалы мәселелерін зерттеуге үлкен қызығушылық танытып отыр. Мұндай қызығушылық қазіргі кезеңдегі тарих ғылымындағы айтарлықтай өзгерістердің (зерттеу қызығушылықтарының қайта бағдарлануы) орын алуымен, жаңа субъектілердің және биографиялық тұрғыдан зерттеу тақырыптарының, сонымен бірге жаңа бағыттар мен әдістердің ашылуымен байланысты болды. Сондықтан, қазіргі кезеңде тарих ғылымында тарихшылардың биография және оның мақсаттары мен міндеттері жөніндегі көзқарастары, тарих ғылымы үшін биографиялық зерттеулердің рөлі мен маңызы сияқты әдіснамалық мәселелер кеңінен талқылануда. Осы себептен, жеке тұлға факторы тұрғысынан тарихи үрдістерді тану барысында биографиялық тәсіл өзінің дамуының көп ғасырлық жолынан өтіп, қазіргі уақытта тарихи деректерді зерттеу тәсілдерінің бірі ретінде өз мәртебесіне ие болды.

Әрине, өз заманында да өзекті болып табылған көрнекті тарихи тұлғалардың идеялары, шығармашылығы мен есімі қазіргі кезеңде қоғамдық сананы байытатын фактор ретінде өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Себебі, бұл этникалық және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үрдістерін айтарлықтай ықпал етеді және патриотизмді оятып, халықтың өзін-өзін оң дәрежеде бағалауына ықпал етеді. Сондықтан, өзінің тарихи дамуының жаңа кезеңіне өткен Қазақстан үшін ұлттың көрнекті тарихи тұлғаларының ұлы істерін білу және есте сақтау маңызды. Бірақ, алдымен, осындай тарихи тұлғалардың өмірі мен атқарған қызметін зерттеудің әдіснамалық негізін қарастыру және зерделеу өзекті. Өзінің тәуелсіздігіне ие болған кезеңнен бастап қазақстандық тарихнамада қазақ қоғамында маңызды рөл атқарған тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі туралы көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Дегенмен, отандық тарихнамада тұлғатанудың әдіснамалық негізі мәселелерін зерттеуге және өңдеуге көп көңіл бөлінбейді. Осы себептен, қазіргі кезеңдегі Қазақстан тарихындағы тұлғатанудың әдіснамалық негізін зерттеудің маңыздылығы артып отыр.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: e-saktaganova@mail.ru

Зерттеу әдістері

Мақала шеңберінде көтерілген мәселелерді қарастыру барысында тарихилық, объективтілік және жүйелік принциптері басшылыққа алынды. Аталған принциптер өткен құбылыстарды, соның ішінде тұлғатанудың маңызды әдісі болып саналатын биографиялық тәсілдің қалыптасуын, дамуын және өзгеруін тарихи байланыста жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. «Ескі биографиялық тарих» пен «жаңа биографиялық тарихтың» айырмашылықтары мен ерекшеліктерін анықтау барысында салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Тарихтағы тұлғаны тану барысында маңызды рөл атқаратын биографиялық бағыттың дамуын зерттеу барысында кезеңдеу әдісі пайдаланылды. Осымен бірге, мақаланың теориялық негізін шетелдік ғалымдардың, атап айтқанда Джордж Драйден Плутархтың, Л. Февр және Л.П. Репинаның еңбектері құрайды.

Мәселені талқылау

Биография — бұл зерттеу тәсілінің ерекше бір түрі және екі сөздің қосындысынан — «*bios*» («өмір») және «*grapho*» («жазамын», «баяндаймын») құралып, өмірбаян дегенді білдіреді. Биографиялық тәсіл — бұл зерттеуші үшін тарихи үрдістердің және әлеуметтік институттардың дамуының құрамдас бөлігі болып табылатын жеке тұлғаны тануға арналған және ғылымда қалыптасқан көзқарастар, принциптер мен әдістер жүйесіне сүйенетін, сонымен бірге нақты тарихи зерттеу объектісі жөнінде жаңа білім алуға мүмкіндік беретін әдіснамалық бағдар.

Тарих ғылымында биографиялық бағыт «тарихи тұлғатану» ретінде тарихи білімнің қалыптасуымен бірге пайда бола бастады. Алғаш рет «биография» түсінігін XVII ғасырда ағылшын ақыны және драматургы Джордж Драйден Плутархтың «*Параллельные жизнеописания*» еңбегін аудару барысында қолданған. Ал, XVIII–XIX ғасырлардағы биографиялық әңгімелеу жанры «тарихи портреттер» және «ғажайып адамдар өмірі» түрінде танымал тұлғалардың өмірін тарихи тұрғыдан зерттеу барысында кеңінен пайдалана бастады. XX ғасырдың басына дейін биография «жекелеген тұлғалар өмірінің тарихы» ретінде түсіндіріліп келді [1; 49].

Батыс тарихнамасында XIX ғасырдың II жартысында тарих ғылымының философиялық және теориялық негізінің қалыптасуына байланысты тарихи танымдағы биография мәртебесінің мәселелерін өңдеу басталады. Оның тарихы неміс тарихшысы Вильгельм Дильтейдің «*Введение в науки о духе*» атты еңбегінен бастау алады. В. Дильтей өзінің аталған еңбегінде жалпы тарихнаманың ішіндегі биографияның мәртебесін анықтауға тырысып, биографиялық әдісті гуманитарлық зерттеулердің жоғарғы және негізгі формасы ретінде бағалайды. Осылайша, тарихи зерттеулердегі биографиялық материалдардың маңыздылығы мен рөлін түсінудің арқасында XIX ғасырдың аяғынан бастап жеке ғылыми пән ретінде қалыптасқан жаңа ғылыми бағыт пайда болған [2].

Ресей тарихнамасында XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың I жартысындағы Ресейдегі тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуы Ресейдің өткен тарихының әр қырын зерттеуді күшейтті және мұндай зерттеулердің барысында мемлекеттік қайраткерлердің биографиясына басты назар аударылды. Ал, XIX ғ. II жартысында тарихты зерттеудің әдіснамалық құралы ретінде биографиялық тәсілге ерекше көңіл бөлініп, XX ғ. басында бұл тәсіл өткен тарихты танудың алдыңғы қатардағы құралына айналды. Мысалы, 1904 ж. ресейлік деректанушы В.О. Ключевский өзінің «*Курсе русской истории*» аталатын еңбегінде тарихты зерттеудің бір бағыты ретінде тарихтағы тұлғаны зерттеудің маңыздылығын атап көрсетеді [3].

XX ғасырдың басынан бастап ғылыми зерттеу тәжірибесіндегі биографиялық бағытқа қатысты өзгерістер орын алды. Атап айтқанда, 1920 ж. Францияда француз тарихшылары Люсьен Февр мен Марк Блок негізін қалаған «*Жаңа тарихи мектептің*» («*Анналдар*» мектебі) қалыптасуы мен дамуы «тарихты тұлғаландыру» мәселесін күн тәртібіне қойды [4]. Л. Февр «*История — наука о Человеке*; она, разумеется, использует факты, но это факты человеческой жизни. Задача историка: постараться понять людей, бывших свидетелями тех или иных событий фактов, позднее запечатлевшихся в их сознании наряду с прочими идеями, что имеет возможность эти факты истолковать» деп атап көрсетсе, Марк Блок «*история — это обширный и разнообразный опыт человечества, встреча людей в веках*», а «*предметом истории является человек*» деп көрсетеді. Осылайша, «тарихты тұлға тұрғысынан қарау» және «жеке тұлға — тарихтың пәні болып табылады» деген ұстаным тарихты зерттеу барысындағы ғылыми библиографиялық әдісті маңызды етті [5; 19]. «*Анналдар*» мектебі өкілдерінің концептуалдық тәсілді одан әрі дамытуының арқасында тарихшылардың жеке тұлғаға және тарихты зерттеудегі жеке тұлғалық факторларға бағытталуын анықтап берді [6; 36].

1920 жылы Ресейде биографиялық бағытты өзіндік жеке бір ғылым ретінде бөліп көрсету басталады. Дегенмен, кеңестік тарих ғылымында формациялық тәсілдің үстемдік етуіне және ғылымның партиялығына байланысты тұлға мен тұлғалық фактордың мәнін зерттеу «революциялық қозғалыс қайраткерлерін» зерттеумен байланысты болды. Биографиялық саладағы теориялық мәселелерді өңдеу екінші орынға қалдырылғанымен, биографиялық бағыттағы тәсілдерді өңдеу жұмысы дерекнамалық және тарихнамалық зерттеу жұмыстарында дамуын жалғастырды [6; 37].

Осымен бірге, көптеген тарихшылар XX ғ. II жартысында американдық және еуропалық тарихнамада тарихи үрдістегі жеке тұлғаны басты орынға қою жөніндегі тақырыптарға деген қызығушылықтың төмендегенін атап көрсетеді. Мұндай қызығушылықтың төмендеуі әртүрлі зерттеу бағыттары мен дүниеге көзқарастың үстемдік етуімен және «Анналдар» мектебінің, постструктурализм мен неомарксизм бағыттарының ықпалымен байланысты болды. Осының нәтижесінде кейбір тарихшылар антропоцентризмді ескі деп танып, басқа салаларды зерттеуге бет бұрған.

XX ғасырдың соңғы он жылдығында ресейлік тарихнамада кеңестік идеологиядан әсте ақырын бас тарту және пайдалы теориялар мен әдістерді іздестірудің себептерінен әдіснамалық тоқырау басталды. Уақыттың өтуімен, тарихшылар индивидке және оның тарихтағы атқаратын рөлі мен алатын орнына жаңа әдіснамалық көзқарас тұрғысынан талдау жасауға қызығушылық танытады, сонымен қатар, пәнаралық зерттеу әдістерін қолдана отырып, әртүрлі факторлар мен құрылымдарды назарға ала бастайды. Осылайша постмодернизм алаңында пайда болған «жаңа тарих» тарихтағы адамзат өлшемін өзгертуге және байытуға мүмкіндік берді [7; 9]. Сонымен қатар XX ғасырдың соңына қарай Ресейдегі саяси жағдайдың түбегейлі өзгеруінен соң тарих ғылымының посткеңестік кезеңі жағдайында тұлғаның қызметіне талдау жасауға ерекше мән беретін «жаңа биографиялық тарихтың» белсенді дамуы басталады. Мұндай жаңа тарихи биография тек қана тарихи тұлғаның өмірлік жолын баяндап қоймайды, тарихты жеке тұлға арқылы көрсетеді деп түсіндірілді.

XX ғ. аяғы — XXI ғ. басында орын алған тарихи зерттеулердегі индивидуализациялау тәсілі рөлінің өсуі тарихи биографияның теориялық негізін қайта қарастыруға алып келеді. Посткеңестік кеңістіктегі «жаңа биографиялық тарихтың» қалыптасуын алғаш рет атап көрсеткен орыс ғалымы Л.П. Репина болды. Оның барлық еңбектерінде «жаңа биографиялық тарихтың» қазіргі заманғы тарихнамасының қалыптасқандығы жөнінде атап көрсетілген. Оның пікірінше, биографияның жаңа түрінің ескіден айырмашылығы — «жаңа биографиялық тарихта» жекелеген тарихи тұлғалардың жеке өмірі мен тағдыры, оның ішкі әлемінің қалыптасуы мен дамуын, кеңістіктің әр уақыты мен аралығындағы қызметінің ізін зерттеуді стратегиялық мақсаты етеді [8; 78]. Сондықтан, «жаңа биографиялық тарих» — бұл антропологиялық бағытталған тарих шеңберінде қалыптасқан және пәнаралық биографиялық зерттеудің жаңа типін көрсететін, өткен дәуірде өмір сүрген адамның даралығын және оның өмір сүрген әлеуметтік ортасын қамтитын жеке тұлғаны жан-жақты зерттейтін ғылыми концепция. Бұл концепцияны тәжірибеде жүзінде жүзеге асыру үшін екі мақсатқа қол жеткізу қажет: 1) тарихи тұлғаның даралық ерекшеліктерін максималды түрде толық ашып көрсету; 2) белгілі бір өмірлік жағдайларда іске асырылған тарихи шындықтың микро мен макро деңгейлерін меңгеру және тарихтағы жеке және ұжымдық тәжірибенің өзара байланысының ерекшеліктерін көрсететін тарихи шындық жөнінде жаңа білім алу.

Осымен бірге жаңа биографияның принциптері микротарих әдістерінің негізін қамтиды. Оның негізгі мақсаты — кез келген бір индивидтің даралығын талдауға, оның өмір сүрген және қызмет жасаған әлеуметтік ортасын анықтау. Себебі, макротарих тәсілі белгілі бір жағдайларға байланысты жеке тұлғаның қасиетін және ерекшеліктерін назардан тыс қалдырады. Сондықтан, жеке тұлғаны зерттеу үшін микротарих тәсілі қажет. Макротарих тәсілі қажет емес деп танитын ұсақ-түйекті микротарих әдісі назарға алып, жете талдауға тырысады. Яғни, жеке тұлғаның артикуляциясы кез келген бір себеп және салдардың жиынтығы ретінде емес, керісінше, тұлғаның тарихтағы және оның тәжірибелік әлеуметтік қызметі саласындағы өмірінің арнайы бірзділігі ретінде қарастырылады [9].

Өзімізге белгілі, XX ғ. соңғы он жылдығында әлемдік тарихнаманың әдіснамалық ізденістері — микротарих бағытына ерекше көңіл бөлінді. Дәл осы индивид пен «жаңа биографиялық тарихта» негізгі әдіснамалық мәселеде микро және макро талдау жасаудың өзара қатынасы мен үйлесімділігі мәселесі орын алды. Егер, соңғы уақыттарға дейін тарихи антропология жеке тұлғаны тануды, мақсатты тұжырымдауды және жеке қызығушылықты, жеке рационалды таңдау мен инициативаны назардан тыс қалдырса, соңынан мұра ретінде қалған мәдени салт-дәстүрлер мен көзқарастар ерекше тарихи жағдайлардағы адамдардың жүріс-тұрысын қалай анықтады деген мәселе-сұрақ жеке сана-сезімді, тәжірибе мен қызметті талдауды қажет етті. Тарихшылардың нақты бір жеке тұлғаға деген қызығу-

шылығының заңды түрде артуы және бет бұрысы әдіснамалық сипаттағы салдардың пайда болуына алып келді: қазіргі кезеңдегі микротарих тәсілі контекстінде тарихи-биографиялық зерттеулердің сыртқы формасы жаңа мазмұнға ие болды. Сондықтан, қазіргі уақытта аталған саладағы пайда болған тенденциялар зерттеудің өзіндік ерекше міндеттері мен рәсімдеріне ие жаңа бағыттың — тарихи тұлғатанудың пайда болғандығын дәлелдеп берді. Тарихи тұлғатанудың негізгі зерттеу объектісі — тұлғалық мәтіндер болса, ал зерттеудің пәні ретінде бір өмірдің (тұлғаның) тарихын толық және бірегей түрінде зерттеу. Белгілі бір әдіснамалық эклектизмге (түрлі идеяларды дәйексіз пайдалануға) қарамастан тарихи тұлғатану бағытының жалпы ұстанымы — жекелеген тарихи тұлғалардың жеке өмірін және қайталанбайтын тағдырын реконструкциялау, тұлғаның ішкі әлемінің қалыптасуы мен даму тарихын, сақталып қалған қызметінің іздерін тану зерттеудің негізгі мақсаты ретінде және тұлға өмір сүрген тарихи социумды танудың әдісі ретінде қарастырылады [10].

Сонымен, егер тарихи қалыптасқан ережеге сәйкес, XIX–XX ғғ. биография деп көрнекті жеке тұлғаның, саяси және мемлекеттік қайраткерлердің, ғылым, мәдениет пен өнер өкілдерінің өмірін зерттеу және сипаттау деп түсіндіріліп келді [11]. Бірақ, өткен ғасырдың соңына қарай биографиялық әдісті қолданудың кеңістігі айтарлықтай кеңейе түсті. Атап айтқанда, көрнекті тарихи тұлға деп атауға келмейтін адамдардың өмірін зерттеудің саны өсті және бұл адами жекелік пен тарих пәнін тұлғаландыруға деген көзқарастың өзгеруімен түсіндірілді. Тарихтағы биографиялық элемент жаңа қасиетке ие болды: тарихшылар «сыртқы», «кәсіби» және «карьералық» биографияны естен шығармай, жеке тұлғаның жеке өмірін зерттеуге назар аудары бастады. Жеке сана мен жеке қызметті талдау көптеген микротарихи зерттеулердің құрамдас бөлігіне айналды.

Отандық тарихнамада тұлғатануға қатысты көптеген жаппай деректердің және әртүрлі сипаттағы зерттеу жұмыстарының бар болуына қарамастан тұлғаны тану тиісті деңгейде зерттелген жоқ. Белгілі бір объективтік және субъективтік себептерге байланысты (тоталитарлық жүйенің салдары) тұлғатануды тарихи ойдың дамуының бір бағыты ретінде қарастыру назардан тыс қалды. Отандық тарихтың мәселелерін талдау және тарихтағы көрнекті тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуге шектеу қойылып, мөлшерлі таңдау әдісі қолданылды. Отандық тарихнамада орын алған мұндай жағдайды Ж.К. Касымбаев былай атап көрсетеді: «Классовый подход к исследованию биографии известных личностей прошлой эпохи по своим последствиям оказался весьма ущербным. В освещении крупных личностей казахской государственности феодальной эпохи и нового времени действовал явственный запрет или же некоторый предел, который никто из исследователей не смел переступить. В противном случае ярлык национализма или других инкриминаций давал судебно-карательным органам широкие полномочия для открытой расправы с такими ослушниками» [12]. Әрине, кеңестік кезеңдегі қазақстандық тарихнамада көрнекті қайраткерлердің атын «тірілту» қасиетті нәтижеге әкеліп, тарихшы-зерттеушіні сот үрдісіне тартумен байланысты болды. Мысал ретінде қазақстандық тарихшы, профессор Е.Б. Бекмахановты айтуымызға болады. Е.Б. Бекмахановтың «ісі» тарихи тұлғатану саласындағы ғылыми зерттеулердің объективті үрдісін ұзақ жылдарға тежеді. Оның тарихты түсіну мен түсіндірудегі ұстанымы — тарихты жеке тұлға арқылы танумен байланысты еді. Ол тарихи үрдісті ұғыну үшін жеке тұлғаның қызметін кең әлеуметтік-экономикалық және саяси шеңберде қарастырады [13].

Қазақстан өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген соң және қазіргі даму кезеңде өзіндік рухани ұлттық құндылықтар жаңғырып, еліміздің өткен тарихына деген көзқарастар мен оны бағалау жаңаша сипатқа ие болды. Объективті емес тұрғысынан бір жақты қарастырылып келген, бұрмаланған тарихымызды зерттеп, оған жаңа сараптамалық баға берген отандық ғалымдар жаңа ғылыми әдістер арқылы тарихта маңызды із қалдырған танымал тарихи тұлғалардың автобиографиясын зерттеуді қолға алды. Осыған байланысты, ұлттық қайраткерлердің халықтың, мемлекеттің дамуына қосқан үлесін, олардың қоғамдық-саяси қызмет пен әлеуметтік үрдістердегі рөлін зерттеуге үлкен назар аударылып келеді. Мұндай қоғамдық қайраткерлердің қатарына XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы тарихи аренаға шыққан қазақ интеллигенциясының өкілдерін жатқызуға болады. Сондықтан, көрнекті тұлғалардың айбынын зерттеу өзекті ғылыми мәселелердің бірі болып табылады және оның өңдеуі тек қана көпшілікке танымал тұлғалардың есімдерін тираждаумен шектелмеуі тиіс. Бұл есімі ұмытылған және жаңа есімдерді ашуға бағытталуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда зерттеу объектісі Қазақстан тарихындағы көрнекті тұлғалар болып саналатын тарихтың ғылыми бағыты — тұлғатанудың рөлі ерекше. Сондықтан, кез келген бір тарихи тұлғаны жоғары мәртебеге жатқызу мәселесі туындайды және бұл ғылыми-шартты деңгейдегі көрнекті тұлғалардың маңыздылығын анықтаудың критерийлерін бөліп көрсетумен байланысты. Әрине, бастапқыда бұл критерийлер жалпы және көмескі болып көрінуі

мүмкін. Мұндай кемшіліктер ғылыми бағыт болып табылатын тұлғатанудың шеңберіндегі зерттеулер барысында шешімін табуы мүмкін. Осы себептен, 2019 жылы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты тарабынан «Ұлы даланың Ұлы есімдері» атты тарихи тұжырымдама бекітілген болатын. Бұл тұжырымдаманың «Көрнекті тұлғалардың есімін анықтаудың критерийлері» деп аталатын бөлімінің маңызы бар. Онда келесі критерийлер көрсетілген:

- 1) тұлғаның мемлекеттік, әскери, саяси және мәдени қызметінің қазақ халқының ұлттық мүддесіне сәйкестігі;
- 2) қазақ халқының тағдырын шешуге тұлғаның қатысу деңгейі;
- 3) ұлтқа қызмет ету барысында адал ниеттілік;
- 4) тұлғаның қазақ ұлттық идеясын қалыптастыруға қосқан үлесі;
- 5) ұлтжанды қасиетінің бар болуы;
- 6) қазақ халқының тарихы мен мәдениетіндегі танымал болуының деңгейі.

Осыған қоса, қазақстандық ғалымдар А.М. Ауанасов пен Е.К. Нурпеисов өздерінің ғылыми мақаласында аталған критерийлердің жіктелуіне негіз болатын келесі бірқатар факторларды бөліп көрсетеді:

Бірінші, географиялық фактор. Көрнекті тұлғаның әлемдік деңгейдегі маңыздылығы. Мысалы, әл-Фараби мен Яссауи есімдері әлемдік қауымдастыққа, ал әйгілі үш бидің есімі Қазақстанда танымал.

Екіншісі, саяси фактор. Тұлғаның Қазақстанның әлеуметтік-саяси дамуына қосқан үлесі анықталады. Мұнда Қазақ мемлекетінің қалыптасуы мен дамуына қосқан пайдасы және ұлт азаттығы үшін күрескен тұлғалардың есімі көрсетілуі қажет.

Үшіншісі, шығармашылық фактор. Ғылым және көркемөнер шығармашылығында, сонымен қоса спортта жеке-дара қабілеттілігімен танымал болған тұлғаларды көрсетеді. Осымен бірге, аталған авторлар көрнекті жеке тұлғаның аталған үш факторға да сәйкес келуі мүмкіндігін атап өткен [14].

Жоғарыда атап көрсетілген көрнекті тұлғалардың есімін анықтаудың критерийлеріне сәйкес келетін, атап айтқанда ХХ ғ. басында қазақ халқының тағдырын шешуге белсенді араласқан, ұлтқа қызмет ету барысында адалдық танытқан, қазақ ұлттық идеясын қалыптастыруға үлес қосқан және ұлтжанды қасиеттерге ие болған Сейдәзім Қадырбаевтың Қазақстан тарихындағы рөлі ерекше. Ол ХХ ғ. басында Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде маңызды рөл атқарған танымал саяси және қоғам қайраткері, халық ұстазы, кәсіби заңгер. С. Қадырбаев 1885 ж. бұрынғы Торғай уезі, Наурызым болысы, №1 ауылда туған. Орынбор мұғалімдік мектебінде білім алған. Орыс тілінен басқа — қазақ, татар, башқұрт тілдерін жетік білген. Мамандығы — заңгер. Әділет және сот істері жөніндегі қызметтерде еңбек еткен [15]. Сейдәзім Қадырбаевтың атқарған қызметтеріне келер болсақ, 1905-1911 жылдар аралығында Орынбор округтік сотында аудармашы, 1911-1917 жылдар аралығында Орынбор округтік сотында хатшы, 1917 жылдың наурыз-шілде айларында Орынборда Торғай облыстық Азаматтық атқару комитетінің мүшесі, 1917 жылдың шілде және қараша айларында Торғайда мировой судья, 1917 жылдың қараша айынан 1919 жылға дейін Алаш Орда мүшесі, 1920-1921 жылдары Орал губерниясының халықтық сот кеңесінің мүшесі, 1921-1929 жылдары Орынборда Қазақ АКСР Халық Комиссариатының заң шығару және сот ісін бақылау бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс жасаған. Осы кезеңде С. Қадырбаевтың Ресей империясының Қылмыстық кодексін қазақ тіліне аударуы және қылмыстық заң актілерін өңдеу барысында қазақтардың шаруашылық өмірі мен экономикалық құрылысын ескеру қажеттілігін атап көрсеткендігі оның білгір заңгер ретіндегі рөлін анықтап берді. Әрине, оқу құралдары мен білікті мамандардың тапшылығы орнаған күрделі кезеңде қазақ заңгерлері үшін мұндай басылымның маңызы зор болды [16].

1930 ж. Сейдәзім Қадырбаев Алаш қозғалысына қатысқандығы үшін қамауға алынып, Воронежге жер аударылған. Соңынан, 1937 ж. саяси қуғын-сүргіннің жаңа толқынының орын алуына байланысты, 1938 ж. Сейдәзім Қадырбаев Воронеж облысы сотының тарапынан сотталып, ату жазасына кесілген. Кейін 1966 ж. С. Қадырбаевтың қылмыстық ісі қайта қаралып, қылмыстық құрамның болмауына байланысты Воронеж облыстық соты оны ақтау жөнінде қаулы қабылдайды.

Осылайша, Сейдәзім Қадырбаевтың өмірі ХХ ғасыр басындағы Қазақстанда орын алған күрделі саяси және қоғамдық жағдаймен тығыз байланысты. 1905-1907 жж. Бірінші орыс революциясы, 1914-1918 жж. Бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916 ж. Ұлт-азаттық қозғалыс, капитализмнің дамуы және Ұлы Қазан социалистік революциясы жағдайында С. Қадырбаевтың қызметі тәуелсіздік пен азаттық үшін күресу және Ресей империясының отарлау саясатына қарсылық көрсетіп, қазақ халқын патша езгісінен азат етумен, қазақ халқына білім мен прогрестің және тәуелсіздікке қол жеткізудің жолдарын

көрсетумен байланысты болды. Сондықтан біз жаңа тарихи биография әдісінің негізінде Сейдәзім Қадырбаевтың өмірі мен қызметін зерттей отырып (микротарих) ХХ ғ. басындағы ірі әлеуметтік-тарихи үрдістер (макротарих) туралы да білім қалыптастыра аламыз.

Қорытынды

ХХ ғ. аяғы — ХХІ ғ. басындағы тарихи зерттеулердегі индивидуализация көзқарасы рөлінің өсуі тарихи биографияның теориялық-әдіснамалық негізін қайра қарастыруға итермеледі. Осының арқасында тарихнамада «жаңа биографиялық тарихтың» қалыптасуы орын алды. Биографияның мұндай жаңа типі нақты бір тарихи тұлғаның өмірі тарихын көрсетіп және тұлға өмір сүрген қоғамының ерекшеліктерін ашып көрсетуге бағытталған. Сондықтан, «жаңа биографиялық тарих» концепциясы өткен тарихты зерттеуге мүмкіндік береді және қазіргі кезеңдегі биографиялық зерттеулердің перспективті бағыты болып табылады. Тұлғатану тек қана кез келген бір жеке тұлғаның өмірлік жолын түсінуге емес, сонымен бірге, тұлғаның қызметін, басқа тұлғалармен өзара ықпалдастығын ұғынуға мүмкіндік беріп, тарихи шындықтың мазмұнын қайта жаңғыртуға көмектеседі. Осы себептен, қазіргі кезеңдегі отандық тарихнамада тарихи тұлғатанудың және тұлғаның тарихтағы рөлі мен қызметін зерттеудің әдіснамалық негізін зерттеу және өңдеу қажеттілігі туындап отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Валевский А.Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла / А.Л. Валевский // Лица. Биографический альманах. — М.—СПб., 1995. — № 6. — С. 49.
- 2 Дильтей В. Введение в науки о духе. Опыт полагания основ для изучения общества и истории: Собр. соч.: [В 6 т.]. Т.1 / В. Дильтей. — М., 2000. — С. 310, 311.
- 3 Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский. — М., 1987. — 464 с.
- 4 Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А.Я. Гуревич. — М.: Индрик, 1993. — 328 с.
- 5 Февр Л. Суд совести истории и историка. Бой за историю / Л. Февр. — М.: Наука, 1991. — 632 с.
- 6 Кодан С.В. Биографический подход в инструментарии историко-юридического исследования: место в познавательных практиках, понятие, междисциплинарные взаимодействия / С.В. Кодан // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. — 2018. — №2. — С. 34–50.
- 7 Дунаева Ю.В. Историческая биография: упадок или возрождение? / Ю.В. Дунаева // Историческая биография: современные подходы и методы исследования. Сер. Всеобщая история. — 2011. — С. 8–34.
- 8 Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания / Л.П. Репина // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. — 1999. — Т. 2. — С. 76–100.
- 9 «Новая биография» как перспективный метод анализа. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://studbooks.net/2421486/istoriya/novaya_biografiya_perspektivnyy_metod_analiz.
- 10 Историческая биография и новая биографическая история. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://studme.org/1593110627622/istoriya/istoricheskaya_biografiya_novaya_biograficheskaya_istoriya.
- 11 Caine V. Biography and History / V. Caine. — Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2010. — 152 p.
- 12 Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы: Білім, 1999. — 203 с.
- 13 Изучение персоналии в процессе исторического познания. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/5189>.
- 14 Ауанасова А.М. Образы великих людей в общественном сознании / А.М. Ауанасова, Е.К. Нурпеисов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/12/18-...-237-240.pdf>.
- 15 Алаштың сөнбес жұлдызы — Сейдәзім Қадырбаев [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://massaget.kz/blogs/29813/>.
- 16 К вопросу о преемственности в уголовном праве. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/396/9%20%20%20%20%20%20%20%20%20%2043-47.pdf?sequence=1>

Ә.Б. Сактаганова, Г.С. Конкина, Р.Е. Мамбетов

Методологические основы изучения персоналистики в истории (на примере личности Сейдазима Қадырбаева)

Методологические проблемы изучения личности (персоналистики) — одна из традиционных и наиболее фундаментальных проблем в исторической науке. В условиях современной глобальной цивилизации она не только не утрачивает своего значения, но, напротив, приобретает особую актуальность и

остроту. В связи с этим в статье выделены и охарактеризованы методологические подходы изучения исторической личности. Авторы, рассматривая методологическую основу, специфику и сферу применения биографического метода исследования, характеризуют основные особенности биографических исследований, их значение, преимущества и ограничения использования жанра биографии для исторического познания. На основе библиографической концепции подробно изучены биография, общественно-политическая деятельность одного из представителей казахской интеллигенции, народного учителя и профессионального юриста, видного деятеля национального движения Алаш в начале XX века — Сейдазима Кадырбаева.

Ключевые слова: Сейдазим Кадырбаев, движение Алаш Орда, персоналистика, личность, методологические основы персоналистики, биографический метод.

E.B. Saktaganova, G.S. Konkina, R.E. Mambetov

Methodological foundations for the study of personalistics in history (on the example of the personality of Seydazim Kadyrbaev)

The methodological problems of the study of personality (personalistics) are one of the traditional and most fundamental problems in historical science. In the conditions of modern global civilization, it not only does not lose its significance, but, on the contrary, acquires special relevance and urgency. In this regard, the article highlights and characterizes the methodological approaches to the study of personality. The authors consider the methodological basis, specifics and scope of the biographical research method and characterize the main features of biographical research, their significance, advantages and limitations of using the biographical genre for historical knowledge. The article discusses the biography, social and political activities of one of the representatives of the Kazakh intelligentsia, a people's teacher and a professional lawyer, the author of the constitution, a prominent figure in the Alash Orda national movement in the early twentieth century — Kadyrbaev Seidazim.

Keywords: Seidazim Kadyrbaev, Alash Orda movement, personalistics, personality, methodological foundations of personalistics, biographical method.

References

- 1 Valevskii, A.L. (1995). Biografika kak distsiplina gumanitarnogo tsikla [Biography as a discipline of the humanitarian cycle]. *Litsa. Biograficheskii almanakh — Faces. Biographical almanac*, 6 [in Russian].
- 2 Diltei, V. (2000). Vvedenie v nauki o dukhe. Opyt polaganii osnov dlia izucheniia obshchestva i istorii [Introduction to the sciences of the spirit. The experience of laying the foundations for the study of society and history]. *Sobranie sochinenii* [Collected works]. Volumes 1-6. Vol. 1. Moscow [in Russian].
- 3 Kliuchevskii, V.O. (1987). Kurs russkoi istorii [Course of Russian history]. Moscow [in Russian].
- 4 Gurevich, A.Ya. (1993). Istoricheskii sintez i shkola «Annalov» [Historical Synthesis and the Annales School]. Moscow: Indrik [in Russian].
- 5 Fevr, L. (1991). Sud sovesti istorii i istorika. Boi za istoriiu [Court of conscience of history and historian. Fights for history]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Kodan, S.V. (2018). Biograficheskii podkhod v instrumentarii istoriko-yuridicheskogo issledovaniia: mesto v poznavatelnykh praktikakh, poniatie, mezhdistsiplinarnye vzaimodeistviia [Biographical approach in the tools of historical and legal research: place in cognitive practices, concept, interdisciplinary interactions]. *Istoriko-pravovye problemy: novyi rakurs — Historical and legal problems: a new perspective*, 2 [in Russian].
- 7 Dunayeva, Yu.V. (2011). Istoricheskaiia biografiia: upadok ili vozrazhdenie? [Historical biography: decline or rebirth?]. *Istoricheskaiia biografiia: sovremennye podkhody i metody issledovaniia. Seriia Vseobshchaia istoriia — Historical biography: modern approaches and research methods. Series General History*, 8–34 [in Russian].
- 8 Repina, L.P. (1999). «Personalnaia istoriia»: biografiia kak sredstvo istoricheskogo poznaniia ["Personal history": biography as a means of historical knowledge]. *Kazus. Individualnoe i unikalnoe v istorii — Case. Individual and unique in history*, 2, 76–100 [in Russian].
- 9 «Novaia biografiia» kak perspektivnyi metod analiza ["New biography" as a promising method of analysis]. Retrieved from https://studbooks.net/2421486/istoriya/novaya_biografiya_perspektivnyi_metod_analiz [in Russian].
- 10 Istoricheskaiia biografiia i novaia biograficheskaiia istoriia [Historical biography and new biographical history]. Retrieved from https://studme.org/1593110627622/istoriya/istoricheskaya_biografiya_novaya_biograficheskaya_istoriya [in Russian].
- 11 Caine, B. (2010). *Biography and History*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- 12 Kasymbayev, Zh.K. (1999). Gosudarstvennye deiateli kazakhskikh khanstv (XVIII vek) [Statesmen of the Kazakh khanates (XVIII century)]. Almaty: Bilim [in Russian].
- 13 Izuchenie personalii v protsesse istoricheskogo poznaniia [The study of personalities in the process of historical knowledge]. Retrieved from <https://articlekz.com/article/5189> [in Russian].

14 Auanasova, A.M., & Nurpeisov, E.K. Obrazy velikikh liudei v obshchestvennom soznanii [Images of great people in the public mind]. Retrieved from <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/12/18-...-237-240.pdf> [in Russian].

15 Alashtyn sonbes zhuldyzy — Seidazim Kadyrbaev [Eternal star of Alash – Seydazim Kadyrbayev]. Retrieved from <https://massaget.kz/blogs/29813/> [in Russian].

16 К вопросу о преемственности в уголовном праве [On the issue of continuity in criminal law]. Retrieved from <http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/396/9%20%20%20%20%20%20%20%20%20%2043-47.pdf?sequence=1> [in Russian].

Т.Я. Сәтбай*, Т. Жолдасұлы, А.Ж. Оразбақов

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
(E-mail: dastan.satbai@mail.ru; aorazbakov1961@mail.ru; zholdassuly2018@gmail.com)*

Қазақстан Жазушылар мен журналистер одағының мәдениет жүйесіндегі қызметі (1946-1970 жж.)

Қазақстанның мәдениет саласы шығармашылық одақтарының қызметі, кеңестік өркениет типінің қалыптасуы, дамуы тарихымен тығыз байланысты. Мақалада кеңестік мәдениет жүйесіндегі Жазушылар мен журналистер одағының қызметі қарастырылған. Кеңестік қатаң идеологиялық өктемдік жағдайында жұмыс істегеніне қарамастан Қазақстан жазушылары мен журналистерінің отандық мәдениеттің дамуына қосқан үлесі сараланған. Қазақстан Жазушылар одағының жұмысына, әдеби шығармалардың сапасына, жазушылардың жеке мәдениетіне тоқталған, 1960-1970 жылдардағы оң үрдістер мен өзгерістер зерделенген және оларға баға берілген. Сонымен қатар қазақстандық «60-ші жылдықтар» феноменінің қалыптасуы, жекелеген өкілдердің шығармашылықтары таразыланған. Авторлар 1957-1970 жылдардағы Журналистер одағының жүргізген жұмыстарын зерттей келе, одақтың журналистердің бойына рухани құндылықтарды өркендетуге, шеберлікті жетілдіру, тәжірибе алмасуға, оны тарату сияқты шараларды жүргізгеніне және кәсіптік, саяси, мәдени деңгейін көтеруде атқарған жұмыстарына талдау жасаған.

Кілт сөздер: Қазақстанның шығармашылық одақтары, кеңестік мәдениет жүйесі, жазушылар, журналистер, қазақстандық «60-ші жылдықтар», көркемдік шеберлік.

Kipicne

Өткен ғасырдың 1940 жылдардың аяғы мен 1960 жылдардың соңындағы Қазақстан шығармашылық одақтарының жұмысы, оның ішінде Жазушылар мен журналистер одағының қызметі де кеңестік саяси жүйенің эволюциясымен, оның жоғарғы топтарындағы «сарай төңкерістерімен» тығыз байланысты болды. 1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басында шығармашылық одақтардың жұмысына билеуші топтардың баса-көктеп араласуы күшейе түсті. Шығармашылық интеллигенция өкілдерінің көпшілігінің жеке басына, олардың отбасыларына нақты қауіп төнді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің аса ірі зұлматты зұлымдықтарының бірі сонда — жеке адам «кінәлі» болып табылған жағдайда «кінә» автоматты түрде оның бала-шағасына, туысқандарына, жақындарына, дос-жарандарына да таңылды.

Хрущевтік «жылымық» жылдарының «жемісі» Қазақстан Жазушылар одақтарының қызметінен де көрінді. Әсіресе, 1960 жылдардың басында қазақ әдебиетін жаңа деңгейге көтерген, талантты шоғырлардың қазақ мәдениетіндегі орны ерекше еді. Соған қарамастан, 1960 жылдардың ортасынан бастап, мәдениет оның салаларына, құрылымдарына, шығармашылық одақтардың жұмысын басқарудың әміршілдік-әкімшілік әдістері қатая түсті. Шығармашылық одақтар өкілдерінің шығармашылық қызмет еркіндігіне шектеу қойыла бастады. Әдебиет пен өнердегі, партиялық, таптық көзқарас, социалистік реализмнің қатаң шарттары, оның өкімдерін сұрқайландырды, шын мәнісінде көркем өнердің туындылары «идеологиялық саяси өнімдерге» айналды. Көркем өнер шығармалары идеялық-саяси мазмұнымен ғана бағаланып, өлшенді. Көркемдік мәдениеттегі ілгері басушылық сапалық көрсеткіштермен емес, сандық көрсеткіштермен өлшеніп, басқа шығармашылық одақтар сияқты жазушылар мен журналистердің сан жағынан өсуі үнемі алға тартылып отырды. Осылайша, шығармашылық өнімнің көркемдік құндылығы екінші кезекке ығыстырылды. Мұның барлығы, өз кезегінде көркемдік құндылығы төмен кітаптарды, журналистік өнімдерді тудырды. Шығармашылық одақтардың жұмысына бюрократизм, бейімделушілік тән келіп, конформистік элементтерге орын берілді. Нәтижесінде 1960 жылдардың аяғына қарай «социалистік реализмнің» көркемдік өнімдерін халықтың тұтынуында дағдарыстық белгілер байқалып, қазақ тіліндегі кітаптардың кітап сөрелерінде жатып қалуынан, қазақ тіліндегі басылымдар санының таралымдарының азаюынан көрінді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: dastan.satbai@mail.ru

Қазіргі уақытта Тәуелсіз Қазақстан Республикасы, нағыз демократиялық-құқықтық мемлекет құруды, ұлттық мәдениетті өркендетуді және дүниежүзілік қоғамдастық пен интеграциялануды қолға алып жатқан тарихи тұста — көркем интеллигенциямен шығармашылық одақтардың орнын айқындаудың, олардың қоғамның рухани сауығуындағы рөлін бажайлаудың маңызы зор. Бұл шығармашылық одақтардың, тоталитаризм жылдары жүріп өткен соқпақты жылдарына объективті түрде ғылыми талдау жұмыстарын жүргізгенде ғана мүмкін. Шығармашылық одақтардың кеңестік «тар жол тайғақ кешу» кезеңін жаңаша ғылыми ой елегінен өткізу — әдебиет пен өнердегі күні өткен стереотиптерден, тұжырымдамалардан, нобайлардан тезірек арылуға да мүмкіндік береді. Мақала архив материалдары негізінде жазылды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының барысында автор ғылыми танымның негізгі ұстанымдары — объективтілік, жүйелілік, детерменизм мен тарихилық принциптеріне арқа сүйеді. Объективтілік деректердің аясын кеңейту, зерттеу объектісіне қатысты жаңа дәйектерді ғылыми айналымға түсіру қазіргі кездегі Қазақстан тарихшыларының әр түрлі тұжырымдамалары мен көзқарастарын ескеру арқылы жүзеге асырылды. Тарихилық принципіне сүйене отырып, оқиғалар мен материалдар хронологиялық реттілікпен берілді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің эволюциясына сәйкес келетін көркем интеллигенция мен шығармашылық одақтардың тарихындағы кезеңдер бөлініп қаралды. Детерменизм мен кешенділік принципін ұстана отырып, көркем интеллигенцияға қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі әлеуметтік, экономикалық, мәдени бағыттарын анықтауға мүмкіндік алынды. Сондай-ақ зерттеу жұмысының барысында заманауи тарих, әдебиет, философия және мәдениеттану ғылымдарының жетістіктері пайдаланылды.

Нәтижелері және оларды талқылау

Қазақстан Жазушылары мен журналистер одағының қызметі мен шығармашылығын зерттеуге, ең бірінші кезекте әрбір саланың өз өкілдері атсалысып, өз үлестерін қосты. 1977 ж. Г. Ыдырысовтың «Баспасөз өмір айнасы» атты кітабы жарыққа шығып, журналистік шығармашылық пен қызметтің кеңес жағдайындағы қыры мен сыры жөнінде сыр бөліссе, 1981 ж. Қ. Бекқожиннің «Қазақ баспасөзі тарихының очеркі» атты жазылған еңбегінде отандық журналистика тарихы қамтылды. Кеңестік Қазақстан жағдайында жарыққа шыққандығына қарамастан журналистік шығармашылық ерекшеліктерінен хабардар етті. 1992 жылы «Дәуір» баспасынан жарыққа шыққан Б. Тілегеновтің «Тұнық өмірдің құпиясы» роман-толғауында (айтылмай келген шындық) Қазақстан Жазушылар одағының күнделікті өмірі мен шығармашылық қызметіне қатысты құнды мәліметтерді кездестіреміз. Л.Я. Гуревичтің 1993 жылғы «Интеллигенция Казахстана и политика тоталитарного государства в сфере науки и высшего образования (1946-1985 гг.)» атты докторлық диссертациясынан да осы мәдениет тақырыбына қатысты ой тұжырымдар жасалады.

Ал 1994 жылы З. Дүкенбаеваның «Қазақстан шығармашылық одақтары және оның Қазақстан халқының мәдениетін дамытудағы рөлі (1920-30 жж.)» атты қорғаған кандидаттық диссертациясында да тақырыпқа қатысты құнды зерттеулер бар. Сондай-ақ 2019 жылы қорғалған Ә.М. Коскееваның «Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының еңбектеріндегі ұлт мәселесі (1956-1991)» атты докторлық диссертациясында да мәдениет саласы туралы айтылған. Дегенмен мұндай мақалалар мен зерттеулерде қазақ көркем өнері туралы жаңа құнды пікірлердің болғандығына қарамастан, Қазақстан Жазушылары мен журналистер одағының шығармашылығы мен қызметі арнайы қарастырылмайды.

Белгілі бір қоғамның әлеуметтік-экономикалық саяси жүйесіне оның мәдени жүйесі сәйкес келеді. Мәдениеттің әлеуметтік-саяси өмірмен, қоғам мүшелерінің жеке өмірінің барлық қатпарларын қамтушылық әмбебаптық қасиеті, оны белгілі бір жүйеде қарауды талап етеді. Мәдениеттің жүйесі, құрылымы негізгі компоненттері жөніндегі ғылыми әдебиеттерде көптеген көзқарастар мен концепциялар қалыптасты [1; 31]. Көркемдік өнерге, мәдениетке деген әр түрлі ғылыми бағыттардың болғандығына қарамастан, олар негізінен біріне-бірі қайшы келмей, бірін-бірін қайта керісінше толықтырып отырады. Белгілі мәдениет зерттеушісі Н.А. Лукин «Көркемдік мәдениетті — қоғам жасаған көркемдік құндылықтардың жиынтығы, сонымен қатар оларды жасауы, жаратуы және қабылдауы, қоғамның және әрбір жеке адамның меңгеруі құрайды» [2; 22] десе, зерттеуші В.В. Журавлев «Көркемдік мәдениет — бұл өнерді өндіру мәдениеті, оны тарату, насихаттау мәдениеті, оны қабылдау, түсіну мәдениеті, ләззат алу мәдениеті, оған қоса эстетикалық тәрбие беру мәдениеті. Егер көркемдік

өмір — қоғам өмірінің негізгі салаларының бірі болса, көркемдік мәдениет рухани мәдениеттің басты салаларының бірі», – деп анықтама береді [3; 24].

Ғылыми әдебиеттерде көркемдік мәдениетті жүйелеудің әр түрлі нұсқалары туралы жазылған. Мысалы, М.С. Каган көркемдік мәдениеттің төрт негізгі компонентіне айрықша назар аударды. Олар: көркемдік өндіріс, көркемдік тұтыну, көркемдік сын және өнер туралы ғылым [4; 180]. Біз авторлардың барлық компоненттері мен толықтыруларын қабылдай отырып, бұл мәселеге диалектикалық екі полюс тұрғысынан қараған болар едік. Олар көркемдік әдеби өндіріс пен оның субъектілері және көркемдік тұтыну мен оның субъектілері. Бұлардың қатарында көркем мәдениет туындыларын репродукциялаудың айрықша орын алатындығын ескерген жөн.

Мәдениет жүйесінің қалған компоненттері объективті түрде осы негізгі компоненттердің қосымша құрамдас бөліктерін құрайды. Сондықтан, мәдениет жүйесінің осы екі полюсі тұрғысынан Жазушылар мен журналистер одағының жұмысына зерттеу жүргізу — алдымызға қойып отырған міндетімізді шешуге мүмкіндік береді.

Қазақстанның мәдениет жүйесі шығармашылық одақтарының қызметімен, кеңестік өркениет типінің қалыптасуымен, даму тарихымен тығыз байланысты. «Жалпы адамзаттық» принциптерді ұстанған қазақ жазушыларының аға ұрпағы, 1930 жылдардағы «қызыл террордың» құрбаны болды да, жазушылардың келесі ұрпағының көзқарасы «таптық» рухта қалыптасты. 1946-1970 жылдардағы қазақ жазушылары типтік-таптық мәдениеттің өкілдері болды. Осы ұрпақтың өкілі С. Мұқанов өзінің көзқарасын былайша білдіреді:

*Бесіктен-ақ маған тап белгі таққан,
Тапты шаққан — бесікте мені шаққан,
Сап сары ала, сап сасық жөргекте де
«Іңгә» орнына үілдеп «тап» деп жатқам* [5; 7].

Бұл ұрпақтың өкілдері аға ұрпақтың өкілдеріне қарағанда кеңестік эксперименттерге сын көзімен қарай алмады. Қазақстан Жазушылары одағында, оның жекеленген мүшелерінің шығармашылығында, әсіресе 1946-1960 жылдары «ішкі эмиграцияның», қандайда бір болмысын ішкі оппозициялық сарынның байқалмау мұны айқын көрсетті.

Рухани өндірістің бір саласы әдеби процесті ұйымдастыруда Қазақстан Жазушылары одағы үлкен рөл атқарды. 1946-1953 жылдары Жазушылар одағының мәдениет жүйесіндегі орны мен қызметі кеңес қоғамының талаптарымен жүзеге асырылды. КОКП Орталық Комитеті мен Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің қаулы-қарарлары, орталық басылым «Правда» газетіне шыққан шығармашылыққа қатысты мақалалар президиум отырыстарында, жалпы жиналыстарда қызу талқыланып отырды. Шығармашылық секторларда жаңа әдеби туындылар талқыға салынды.

Жаңа әдеби туындылар негізінен партиялық қаулы-қарарлар рухында және кеңестік көркем әдебиетке деген методологиялық «социалистік реализм» принциптері тұрғысынан талданды. Дүниежүзілік әдебиеттің аса маңызды жетістіктері романтикалық және сыншыл реализмнен — «социалистік реализм» принципі бөлініп алынды. Сыншыл реализм сыни ойлауды, белгілі бір дәрежеде нақты қоғамға оппозициялық көңіл-күйді талап етсе, социалистік реализм шын мәнісінде әдеби процесті белгілі бір саяси мүдделерге бағынуды, жалпы саяси ағыспен жүріп отыруды талап етті. Социалистік реализмнің негізгі өлшемдері әдебиеттің партиялылығы, таптығы және халықтығы болып, «түрі ұлттық — мазмұны социалистік» мәдениеттің қалыптасуына қызмет етуге тиісті болды. Мұндай қатаң талаптар Жазушылар одағының жұмысын күрделендірді.

1946 жылдың 10 қыркүйегінде Жазушылар одағы президиумының мәжілісінде одақтың баспа органы «Әдебиет және искусство» журналы жөнінде мәселе қаралды. Мәжілісте журналдың әдеби қызметі талқыланып, кемшіліктері көрсетілді. Әсіресе, одақ мүшелері «кейбір жолдастардың партияның қаулыларын теріс мақсатта пайдаланғысы келетіндігіне» назар аударды. Ақын Қ. Аманжолов «егер менің «Домбырам» саяси қате болатын болса, онда ешқандай тақырыпты қозғауға болмайды» [6; 47] деуі көркем шығармалардың, ең бірінші кезекте саяси тұрғыда қаралуының үрдіске ене бастағандығын көрсеткен еді.

1946 жылдың 8 қазанында Жазушылар одағының партия ұйымы 1946 жылдың 30 қыркүйегінде «Правда» газетінде жарияланған П. Кузнецовтің «Идеясыздық пен мамыражайлық атмосферасында» атты мақаласын талқылауды ұйымдастырды. Мақалада негізінен шығармашылық одақтардың қызметіндегі «идеясыз» туындылардың белең алғандығы айтылған еді. Жиналыс мақаланы талқылай отырып, «Әдебиет және искусство» журналының жұмысындағы мамыражайлыққа тоқталды. «Қазіргі заман» тақырыбына жазылған шығармалардың аздығы, тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардың

көп басылуы тілге тиек болды. Жиналыстың қаулысымен «Әдебиет және искусство» журналын шығаруда жіберген дөрекі саяси қателіктері үшін Қазақстан КП (б) Орталық Комитетінен журналдың редакторы Ғ. Мұстафинді қызметінен алып, редколлегия құрамын қайта қарау сұралды» [6; 76]. Көп ұзамай редактор қызметінен босатылды.

1947 жылдың 2 сәуіріндегі «1946 жылдың әдеби қорытындысына арналған» пленум мәжілісінде КСРО Жазушылары одағы өкілдерінің қатысуын пайдаланып, Қазақстан Жазушылары одақ жұмысының материалдық базасын жақсарту проблемаларын қозғады. Алайда мәскеулік өкіл И. Мартиновтың: «Мақұл, солай-ақ болсын, ақындар секциясының меңгерушісі 500 сом алсын, тіпті 1500 немесе 2000-3000 сом алсын дейік, бірақ одан не өзгереді?», - деуі [7; 24], бұл мәселенің қолдау таппағандығын көрсетті. Сондай-ақ, 1947 жылдың 23 қазанында өткен «Жас жазушылардың шығармашылығына арналған кеңесте», жас авторлардың шығармалары талқылана отырып, олар «ұлтшылдықпен», «бисаясаттықтан» сақтандырылды.

Жазушылар одағы өзінің президиум отырыстарында облыстық бөлімшелердің шығармашылығын да талқылады. 1948 жылдың 26 қарашасындағы Басқарма кеңесінде облыстық бөлімшелердің жұмысы арнайы қаралды. Кеңесте облыстық бөлімшелердің жұмысын жақсартудың шаралары белгіленді.

1940 жылдардағы Қазақстан жазушыларының өміріндегі үлкен оқиға — 1949 жылдың май айында өткізілген қазақ кеңес әдебиетінің Мәскеудегі 10 күндігі еді. Бұл жылдары Жазушылар одағының ұйымдастыруымен Ғ. Мұстафиннің «Шығанақ» және «Миллионер», Ғ. Мүсіреповтің «Қазақ солдаты», С. Мұқановтың «Ботакөзі» және М. Әуезовтің «Абай» шығармалары орыс тіліне аударылды. Алдыңғы қатарлы деп табылған қазақ романдарының орыс тіліне аударылуы, қазақ әдебиетінің жетістіктері еді.

1950 жылдардың басында кеңестік жүйенің Жазушылар одағының шығармашылығына қойған талап-тілектері ұлғая түсті. 1951 жылы Жазушылар одағының V Пленумының күн тәртібінде: «Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің VIII Пленумы қаулыларының орындалуы барысы және Қазақстан КП(б) V съезінің көркем әдебиет салалары бойынша қаулысының жүзеге асырылуы шаралары туралы» мәселесі тұрды.

Одақтың хатшысы Қ. Жармағанбетовтың баяндамасында «Қазақ кеңес әдебиетшілерінің сөзсіз табыстарымен қатар көлеңкелі жақтарының барлығы, ең бірінші кезекте ол жекеленген жазушылар мен әдебиетшілердің шығармашылығында көрініс берген ұлтшылдық сипаттағы бұрмалаушылықтармен айқындалатындығы» [8;5] айтылды. «Ұлтшылдық бұрмалаушылықтар» М. Әуезовтің «Абай» романында — «феодалдық өткенді дәріптегені» және «тап күресінің орнына рулық тартысты бейнеленгендігі, Ә. Тәжібаевтің «Біз қазақтар» пьесасында — қазақ халқының өміріндегі «Ұлы Қазан төңкерісінің», «Ұлы Ленин-Сталин партиясының» рөлі ашылмағандығы айтылған.

Пленумның қаулысымен жақын арада Жазушылар одағының жалпы жиналысында мынадай мәселелерді арнайы қарауға шешім қабылдады:

1. Қазіргі орыс жазушыларының шығармашылығындағы партия қызметтерінің образы және бұл тақырыптың қазақ кеңес әдебиетіндегі жағдайы туралы.

2. Қазақ кеңес әдебиетіндегі кеңес жастарының образы туралы.

3. Қазақ кеңес поэзиясындағы Ленин мен Сталиннің образы туралы және т.б.

Баяндама жазушыларды ұлтшылдықтың, пантүрікшілдіктің, «өнер өнер үшін» дейтін жалған теорияның қандайда бір болмасын көріністеріне, чекистердей қырағы болуға шақырды» [8; 36-37]. 1952 жылы Қазақстан жазушыларының қызметі КОКП-ның XIX съезін лайықты табыстармен қарсы алумен белгіленді. Осы жылы Жазушылар одағында «КОКП-ның XIX съезіне дайындық жұмыстарына арналған» жалпы жиналыс өткізілді. Жиналыс «әрбір жазушының өз шығармашылық жоспарын партияның XIX съезінің құрметіне лайықтап қайта қарауға» шешім қабылдады. Басқарма мүшесі Ә. Әбішевтің айтуынша «осы партиямыздың XIX съезіне арнап өлең жазу үшін 15 ақынға тапсырыс берілді» [9; 3].

1953 жылдың 9 қаңтарындағы Президиум мәжілісінің хаттамасымен «Әдебиет және искусство» журналының аты өзгертіліп, одан әрі қарай «Жұлдыз» журналы деп аталатын болды. 1953 жылдың 30 қаңтарында «Правда» газетінде «Сын орнына қошеметтеу» атты мақаланың шығуына орай, Жазушылар одағында 23 ақпанда талқылау ұйымдастырылды. Мақалада С. Мұқановтың шығармашылығы жайлы жазған Т. Нұртазиннің, М. Әуезовтің шығармашылығы жайлы жазған мәскеулік сыншы З. Кедринаның кітаптары сыналды. Кітаптың авторы З. Кедрин болса да М. Әуезовке оңай болған жоқ. Оған қарсы айтылған негізгі кінә бұрынғысынша «тап күресінің орнына, рулық тартысты» су-

реттегені болды. Талқылануда сөйлеген жазушылардың пікірінше, екі кітапшаның шығуына себепші болған, негізінен Жазушылар одағындағы «топшылдық», «жершілдік» болып табылды. Бұл әсіресе, ақын Т. Жароковтың, жазушы А. Хангельдиннің сөздерінде нақты айтылды [10; 11-12, 17-18]. Қазақстан Жазушылары одағындағы саяси климат одан әрі шиеленісе түскен. Алайда, 1953 жылы Сталиннің қайтыс болуы және 1954 жылғы республика басшылығындағы өзгерістер жағдайды бәсеңдетті.

1954 жылғы Қазақстан Жазушылары одағының VII Пленумы «Тың және тыңайған жерлерді игеруге» арналды. Пленумның шешімдеріне сәйкес, Қазақстан Жазушылар одағы әдеби процесті ұйымдастыруға атсалысты. Одақтың «іс-сапарларымен көптеген жазушылар «Тың және тыңайған жерлерге» жіберілді.

1950 жылдың екінші жартысында Қазақстан Жазушылар одағының қызметі, бұрынғы жылдармен салыстырғанда қомақты болды. КОКП-ның XX съезінің шешімдері шығармашылық қызметті жандандыруға қолайлы жағдай жасады. 1930 жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған С. Сейфуллин, И. Жансүгіров, Б. Майлиннің есімдері қайта қалпына келтірілді. Бірақ бұл іс соңына дейін апарылмады. 1958 жылы КСРО Бас прокуратурасынан Ш. Құдайбердіұлының кінәсінің дәлелденбегені себепті ісі тоқтатылатындығы туралы ресми ақталған жауап келгеніне қарамастан, Қазақстан Жазушылар одағының мүшелері, әсіресе Ш. Құдайбердіұлының есімін қайта қалпына келтіруде табандылық көрсете алмады. Тіпті, бұл жұмысқа беделді башқұрт жазушысы С. Құдаштың тартылуына қарамастан іс нәтижесіз аяқталды. Басты кедергі саяси жүйе мен құрылымдары, Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті болды [11; 4].

1955 жылы жазушы М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын аяқтауы, тек қаламгердің ғана емес Жазушылар одағының ірі табысы еді. Роман-эпопея Одақ көлемінде ғана емес, шетелдерде де танылмай болды. Неміс жазушысы А. Курелланың айтуынша, «Мұның өзі ғажап, бұл таңқаларлық жай. Дала дүр сілкінгендей, өзінің баз-қалпындағы табиғат тамашасымен, өзінің болмыс пішінімен, кесек мінезімен сіздерді баурап алады. Шекспирдің жазғанынан кем түспейтін құштарлықтар қандай. Заманның леп тынысы қандай ғылыми зерттеудегіден болсын анық берілген. Ал поэзия қандай. Проза түрінде басылған бұл көлемді екі томдық кітапта бірде-бір прозалық жол жоқ» [12; 96].

Жазушылар одағының 1950 жылдардағы ірі жетістігі Ф. Мүсіреповтің «Оянған өлке», С. Мұқановтың «Өмір мектебі», Х. Есжановтың «Ақ Жайық», Б. Момышұлының «Артымызда Москва», Т. Ақтановтың «Қаһарлы күндер» романдары еді.

1950 жылдардағы шығармашылық одақтың қызметі орыс, ұйғыр, корей, неміс жазушыларының шығармашылық белсенділігінің одан әрі күшеюімен сипатталады. И. Шухов, Н. Анов, М. Зверев, Д. Снегин, А. Ананьев, И. Шеголихин және басқалары көлемді романдар жазып, 1953 жылы ұйғыр жазушыларының «Алғашқы қадамдар» атты жинағы шығарылды. Ким Кван Хен бастаған корей жазушыларының бір тобы белсенділік танытты. Осы кезеңде Жазушылар одағының өміріндегі айтулы оқиғалардың бірі — М. Әуезов бастаған Қазақстан жазушыларының 1958 жылы Ташкент қаласындағы Азия-Африка жазушыларының конференциясына қатысуы болды.

Қазақстан Жазушылар одағының жұмысына, әдеби шығармалардың сапасына, жазушылардың жеке мәдениетіне зер сала келе, 1960-1970 жылдардағы жұмыстарынан оң өзгерістерді байқауға болады. Кеңестік жүйенің 1937-1938 және 1946-1953 жылдардағы «қанды эксперименттері» мінездерінің, дүниетанымының қалыптасуына тағдырлы әсер еткен жазушылардың аға ұрпағына қарағанда, көзқарастары жаңа жағдайларда «жылымық» жылдары қалыптасқан жазушылардың жаңа ұрпағы — «60-ші жылдықтар» бұл жылдары белсенділік танытты. Осы жылдары өндірте жазған И. Есенберлин, жаңа буынның өкілдері О. Сүлейменов, Ә. Әлімжанов, Қ. Мырзалиев, М. Мақатаев, Т. Айбергенов, Т. Молдағалиев, С. Жүнісов, Ә. Кекілбаев әдебиетке үлкен кәсіптік дайындықпен келді. Олардың жеке мәдениеті өзіне дейінгілерге қарағанда оқ бойы озық тұрды. Аға ұрпақтың өкілдеріне саяси бағытқа сәйкес, шығармаларын «түлетіп» отыру тән болса, жаңа буынның өкілдеріне мейлінше тұрақтылық тән болды. Кеңестік идеологиялық қатпарлар бұл авторлардың шығармаларында да орын алғанымен, олардың туындыларында «социалистік реализмнің», саяси жүйенің шарттылықтары қатаң сақталған жоқ.

«Тың және тыңайған жерлерді игеру», «Социалистік индустрияландыру» сияқты науқандардың салдарынан республикадағы этно-демографиялық ахуалдың өзгеруі, қазақ тілінің қолдану аясының тарылуы, қазақ мектептерінің жаппай жабыла бастауы «60-70 жылдары біржолата қалыптасуы аяқталған» [13; 83-87] қазақ интеллигенциясы тарапынан бір жақты қабылданған жоқ. Осындай жағдайда ақын О. Сүлейменовтің азаматтық кредосы «Аласартпай тауларды, асқақтатсам даламды» болды. Шығармаларын орыс тілінде жазған ақынның «Адамға табын жер енді» поэмасы 1961 жылы оны

қысқа мерзімнің ішінде Одақ көлеміне, одан қалды әлемге танымал етті. Оның қазақ әдебиеті үшін принциптік маңызы болды, өйткені оған дейінгі қазақ жазушыларының алды М. Әуезовке Одақ көлеміне танымал болуы үшін 30 жылдан астам уақыт керек болған еді.

1963 жылдың 9 тамызында Жазушылар одағының V Пленумы «КОКП Орталық Комитетінің маусым (1963) пленумының шешіміне сәйкес, Қазақстан Жазушылары ұйымдарының міндеттерін» талқылады. Пленум дәстүр бойынша «Тарихи романдардың көбейіп кеткендігін», қазіргі заман тақырыбының қалып қойғандығын айрықша мін ретінде атап көрсетті. Алайда, пленумда сөйлеген О. Сүлейменов пен Ә. Әлімжановтың сөздері ресми бағытқа қарсылық еді. О. Сүлейменовтің «Жазушыларды керісінше, тарихи тақырыпқа аз жазатындығы үшін сөгу керек» [14; 38] деуі мұны айқын білдірді. Шығармашылық чиновниктерінің сөгілуіне қарамастан И. Есенберлин, Ә. Әлімжанов, Ә. Кекілбаев тарихи тақырыпта өндірте жаза берді. Кейбір әріптестері ғылыми ортада танымал болғаны үшін және тегі еврей болған соң да, ұната қоймайтын (жасырын антисемитизм) белгілі әдебиетші, ғалым Александр Жовтис 1960 жылдары мүмкіндігін пайдаланып, тыйым салынған ақын Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерін «Простор» журналына орыс тілінде жариялап жібереді. Сөйтіп әп-сәтте «қазақ ұлтшылдығы» деген айыппен университеттен жұмыстан шығарылады. Бір қызығы, оның 1970 жылдары докторлық диссертация қорғауының өзі осы себептермен шырғалаңды оқиғаға айналады. Артында шаласы бар ғалымның оппоненттерінің көп болғандығы сондай, оны Қазақстанның ғана емес, Мәскеу, Фрунзе (Бішкек), Ташкент, Ашхабад, Душанбе қалаларының Диссертациялық кеңестерінде қорғау мүмкін болмады. Амалы құрыған ғалым Киев университетінде қорғауға мүмкіндік табады. Алайда ғылыми жұмысты қорғау рәсімі бойынша оның жетекші ұйымы болуы керек. Қазақстанда бірде-бір ғылыми мекеме оған жетекші ұйым болуға келіспейді. Тығырыққа тірелген ғалым ақын Олжас Сүлейменовтен қолдау сұрап барады. О. Сүлейменов жетекші ұйымның пікірін Қазақстан Жазушылар одағының атынан алып береді. Киевтегі Диссертациялық кеңеске жетекші ұйымның пікірін тапсырғанда, олар таңғалған екен: «О заманда, бұ заман жетекші ұйымнан пікір алған диссертантты көргеніміз жоқ» деген көрінеді.

1960 жылдардың ортасына қарай қатан «социалистік реализм» дәстүрлерінде жазылған шығармалардың оқырмандар арасында беделінің төмендегені байқалды. 60-жылдардың II жартысындағы Жазушылар одағының қызметі кеңестік талаптардың арнасында жүрді. 1965 жылдың 12 маусымындағы Одақтың пленум: «Ұлы Қазан революциясының 50 жылдығына және И.В. Лениннің туғанына 100 жыл толуына дайындық туралы» мәселені қарап, жазушылардың шығармашылығын осы тақырыптарға бұруға кеңестер берді. 1966 жылдың мамыр айында өткен Жазушылар одағының съезінде бұл мәселе негізгі әңгіме арқауы болды.

1966 жылдың 9 маусымында Президиум отырысында «Украина әдебиетінің Қазақстандағы 10 күндігіне дайындық мәселелері» қаралды. Қазақстан Жазушылар одағы 10 күндіктің қарсаңында көптеген украин авторларының шығармаларын қазақ тіліне аударуды ұйымдастырды. Осы 1966-1967 жылдары Қазақстан жазушыларының одақтас республикалардың жазушылар ұйымымен байланысы күшейе түсті. Бұл Жазушылар одағы өкілдерінің одақтас республикалардағы әріптестерінің съездеріне тұрақты қатысып отыруымен, 10 күндіктердің жиі өткізілуінен көрінді.

Жазушылар одағының 1968 жылға арналған пленумдарында «М. Горькийдің 100 жылдығына арналған мүшел тойлық іс-шаралар», «Қазақ балалар мен жасөспірімдер әдебиетінің жағдайы» мәселелері арнайы қаралған. Осы жылы Қазақстан жас драматургтерінің семинары өткізіліп, жас драматургтердің тәжірибе алмасуы ұйымдастырылды. Жас жазушылардың шығармашылығын жаңа деңгейге көтеруде 1969 жылдың 2 сәуірінде өткізілген «Жас жазушылардың шығармашылығына» арналған Одақтың VII пленумының маңызы зор болды.

1960 жылдардағы Жазушылар одағының ірі жетістіктерінің бірі — жазушы Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясының бірқатар европалық тілдерге аударылуы, қаламгер Ә. Әлімжановтың Халықаралық Дж. Неру атындағы әдеби сыйлықтың иегері атануы болды. Ұйғыр кеңес поэзиясы антологиясының шығарылуы да Одақ табыстарының бірі еді. 1969 жылы жарыққа шыққан ақын О. Сүлейменовтің «Қыш кітабы» да тез арада танымал болып, қазақ әдебиетінің беделін өсіре түсті. 1960-1970 жылдардағы қазақ әдебиетінің басты жетістіктерінің бірі «социалистік реализмнің» классикалық өкілдеріне қарағанда, жаңа буынның шығармалары қазақ кеңес әдебиетінің сапасын жақсартуға қомақты үлес қосты.

1946-1970 жылдары Жазушылар одағының мүшелері тек таза әдеби шығармалар жазумен ғана емес, қазақ ауыз әдебиетінің мұраларын зерттеуде де көптеген игі істердің басы-қасында болды. Қазақ әдебиетінің мұраларын зерттеуде, әсіресе, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, М. Ғабдуллин, Ә. Тәжібаев,

С. Мұқанов т.б. көп еңбек сіңірді. М. Мағауин қазақ әдебиетінің тарихын XVIII ғасырдан емес, әріден бастауға үлес қосты.

1946-1970 жылдары кеңестік жүйеде әдеби шығармаларды халықтың игілігіне айналдыруда, яғни оқырмандардың тұтынуын ұйымдастыруда көптеген жұмыстар атқарылды. Жаппай сауаттылық, жалпыға бірдей тегін білім беру жүйесі — халықтың әлемдік әдебиетті тұтынуына жол ашты. Көркемдік құндылықтарды тұтынудың салалары кеңейтіліп, барлық әлеуметтік топтардың әдеби қажеттеріне жағдайлар жасалды. Бұл кеңестік өркениет типінің мәдениет жүйесіндегі сөзсіз жетістіктерін құрады. Бұл бағытта Қазақстан Жазушылары одағы да көптеген игі істерді атқарды. Одақ мүшелері өздерінің оқырмандарымен тұрақты кездесулер, оқырмандар конференцияларын ұйымдастырды. Студенттермен тұрақты кездесулер өткізу — оқырмандармен жұмыстың танымал үлгісі болды.

Ақындар мен жазушылардың республиканың аймақтарына, облыстарына, аудандары мен ауылдарына жол сапарларға шығуы, ел аралауы еңбек ұжымдарымен кездесуі үрдіске айналды. Облыстарда қазақ әдебиетінің күндері өткізіліп тұрды. Мұндай шаралардың оқырмандарды әдебиетке тартуда, талғамын қалыптастыруда оң нәтижелері болды. Алайда, «социалистік реализм» шеберханаларынан шыққан әдеби өнімдердің ішінде сұрғылт туындылар басым еді. 1960-1970 жылдары қазақ тілінде шыққан кітаптардың дүкен сөрелерінде жатып қалуы жиі кездесті. Жазушылардың суреттеу объектісі болған республика халқының өздері туралы жазылған шығармаларға ықпалының төмендеуі тенденциясы байқалды. 1946-1970 жылдары қазақ кеңес әдебиетінде күрделі процестер жүрді. Бір жағынан, әдебиеттің сұрғылттануы байқалып, тұтынушылары арасында беделі төмендей бастаса, екінші жағынан жекеленген тұлғалар қазақ әдебиетін ілгерлете берді.

Мәдениет жүйесінде ақпарат қызметкерлері ретінде журналистік қызметтің орны ерекше. Әлемдік журналистік практика көрсеткеніндей, еркін қоғамдарда журналистердің қызметі қоғамға, қоғамдық пікірлерді қалыптастыруға бағдарланады. Қоғамдық пікірді қалыптастыруға бағдарлану, журналистерді объективті түрде өкімет пен мемлекетке белгілі бір оппозицияда болуды талап етеді. Сондықтан, қоғамдық пікірлерді қалыптастырудағы журналистердің рөлі өркениетті елдерде мойындалып, оған бейресми «төртінші билік» статусы берілген.

Кеңестік тоталитаризмнің мәдениет жүйесінде Қазақстан Журналистер одағы объективті түрде өзінің мұндай табиғи функцияларын атқара алмады. Кеңес журналистерінің қызметі керісінше, мемлекеттік пікірді, қоғамдық пікірде орнықтыруға бағытталды. 1957 жылы құрылған Қазақстан Журналистер одағы — кеңес баспасөзінің, баспа орындарының, радио мен ақпарат құралдарының қызметін кеңестік жүйе шеңберінде жандандыру үшін құрылды. Жаңадан құрылған шығармашылық ұйым журналистердің кәсіптік шеберліктерін жетілдіру, озық журналистік тәжірибелерді тарату, кемшіліктермен күресу сияқты толып жатқан міндеттерді шешуге тиісті болды.

1957-1959 жылдары Одақтың негізгі қызметі — ұйымдастырушылық жұмыстарды жолға қоюға бағытталды. 1957 жылдың 20 қыркүйегінде Журналистер одағы ұйымдастыру бюросының мүшелері: К. Шариповтың («Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы), А. Жакетова («Қазақстан әйелдері» журналының редакторы), Ж. Алтайбаев (ҚазТАГ басшысы), А. Гринберг (ҚазМУ-дың кеңес баспасөзі кафедрасының меңгерушісі), Х. Мустафин (Министрлер Кеңесі жанындағы Радио мен теледидар ақпараттарын тарату жөніндегі комитет төрағасы) және журналист А. Бектемісов — өздерінің бірінші мәжілісін өткізді. Күн тәртібінде бір ғана ұйымдық мәселе болды. Мәжілістің қаулысымен ұйымдастыру бюросының жұмысын жандандыруға, ол үшін республика қауымын ұйымдастыру бюросының құрылғандығынан хабардар етуге, Одақтың міндеттері туралы мақалалардың баспасөз беттеріне жиі басылуына, Одаққа мүше болып қабылданудың шарттарын түсіндіру мақсатында облыс орталықтарына ұйымдастыру бюросының мүшелерін іс-сапарларға жіберуге шешім қабылдады. Мәжілісте Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің «Печать Казахстана» газетін Журналистер одағының органы етіп қайта құру, Жазушылар одағының үйінен журналистер ұйымына мекенжай беру сұралды. Алайда, ұйымдастыру бюросының мұндай талаптары шешімін тапқан жоқ, өйткені жаңадан құрылған ұйым тұрмақ, бұрыннан келе жатқан шығармашылық ұйымдарға да мекенжайлар табылмай жатты.

1957 жылдың 16 қарашасындағы ұйымдастыру бюросының мәжілісінде Одаққа мүшелікке қабылдаудың жай-жапсары, ұйымдастыру бюросының жауапты хатшысын сайлау, шығармашылық секциялар құру, олардың жұмыс жоспарлары туралы мәселелер қаралды. Мәжілістің хаттамасымен 6 шығармашылық комиссия құрылды. Халықаралық және ішкі байланыстар жөніндегі комиссияның төрағалығына Ж. Алтайбаев, баспа жөніндегі комиссияның төрағалығына А. Тойғанбаев (Мәдениет министрлігінің Баспа және полиграфия өнеркәсібі бас басқармасының бастығы), очерк жөніндегі комиссия төрағалығына А.П. Кьяница (Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Жоғарғы

партия мектебінің журналистика кафедрасының меңгерушісі), фельетон жөніндегі комиссиясының төрағалығына П. Штабнов («Казахстанская правда» газеті редакторының орынбасары), публицистика жөніндегі комиссияның төрағалығына А. Гринберг, репортаж жөніндегі комиссияның төрағалығына — Ғ. Мұстафин, Одақтың жауапты хатшылығына А. Гринберг сайланды.

1957-1958 жылдары ұйымдастыру бюросының басшылары Одақтың материалдық базасын құру мақсатында Қазақстан Компартия Орталық Комитеті мен Министрлер Кеңесіне үнемі хаттар жазып, штаттық кесте белгіледі, қажетті мекенжайды бөлуді сұрап отырды. Нәтижесінде Қазақ ССР-і Министрлер Кеңесінің 1958 жылдың 29 қазанындағы № 1901 жарлығымен Одаққа штаттық кесте бойынша 1,5 ставкалық орын берілді [15; 3-4]. Жауапты хатшы жарты ставкамен, хатшы-машинистка толық ставкада жұмыс істей бастады. Мекенжай мәселесі шешімін таппады. Бүкілодақтық журналистер ұйымымен де тұрақты байланыстар жүріп, қажетті құжаттар, нұсқаулар мүшелік билеттер алынып жатты. Шығармашылық комиссиялар жұмысы да жолға қойыла бастады. Әрбір комиссия өз жанрлары бойынша республикалық, облыстық газеттерге шыққан материалдарды талдауды ұйымдастырды. Әсіресе, очерк және публицистика жөніндегі комиссиялардың жұмысы нәтижелі болды.

Очерк жөніндегі комиссия 1958 жылы республиканың басылымдарына жарияланған, партия ұйымдарының миллиард пұт астық жолындағы күресі тақырыбына арналған таңдаулы очерктерді іріктеп шығаруды ұйымдастырды. Комиссияның жетекшілігімен 1959 жылы «Қазақстан жетіжылдығының жылнамасы. 1959 жыл» атты таңдаулы очерктер жинағы қазақ-орыс тілінде шығарылды. Осы жылы публицистика комиссиясының отырыстарында «Бізге жауынгерлік партиялық публицистика керек» атты баяндама, «Қазақ әдебиеті» мен «Лениншіл жас» газеттеріндегі публицистикалық мақалаларға шолулар қарастырылған. Фельетон жөніндегі комиссияда «Астық жинау науқанындағы фельетонист», «Біздің фельетондарымыздың тақырыптары», баспа жөніндегі комиссияда баспа шығарған жекеленген кітаптар мен КОКП тарихы оқулығының аударма сапасы, қазақ күнтізбесін шығару т.б. талқыланды.

1959 жылы комиссиялардың саны өсе түсіп, аударма, журналистердің білімін көтеру жөніндегі комиссиялар құрылды. Репортаж жөніндегі комиссия кеңейтіліп, фоторепортаж комиссиясы деп атала бастады. Оның отырыстарында «Қазақстанға 40 жыл» тақырыбына фотокөрме дайындау, фотожурналист П.Я. Редконың шығармашылық кездесуін өткізу, фотожурналистердің бір тобы «Правда» газетінің редакциясына іссапармен жіберу т.б. мәселелер талқыланды [16; 4-5, 17; 31-33].

1959 жылдың наурызында шақырылған Қазақстан Журналистері одағының I съезі бұқаралық ақпарат құралдары қызметкерлерінің өміріндегі үлкен оқиға болды. Бұл Қазақстан журналистерінің тұңғыш форумы еді. Одақтың төрағасы К. Шариповтың есепті баяндамасында журналистер ұйымының табыстарымен қатар кемшіліктері көрсетіліп жатты. Шығып сөйлеген делегаттар сөздерінің негізгі арқауы — газеттердің, әсіресе аудандық, облыстық газеттердің полиграфиялық базасының нашарлығы, баспасөз беттеріндегі сын мен өзара сынның төмендігі, партия тұрмысының жеткілікті баяндалмайтындығы, журналист мамандарының кәсіптік сапасының төмендігі, ақпарат қызметтерінің әлеуметтік жағдайы т.б. болды. Съезд бұл мәселелерді жақын арада шешуге қаулылар қабылдады, алайда аудандық, облыстық газеттердің полиграфиялық базасын журналистердің әлеуметтік жағдайын жақсарту шараларының пәрменділігі аз болды. Бұл мәселелерді шешудегі жұмыстар өте баяу ілгеріледі. Мұнымен қатар съезд «Коммунистік қоғам құрылысын кеңінен өрістету дәуірінің» «жеті жылдық жылдарындағы» Одақ мүшелерінің міндеттері белгіленді. Съезден кейінгі жылдары Одақтың секциялар бойынша жұмысы жандана түсті.

1960 жылдың мамыр айында Целиноград қаласында көп тиражды газеттердің «Ауыл шаруашылығы экономикасын баспасөз бетінде баяндауға» арналған семинар-кеңес, шілде айында Алматыда фототілшілердің семинары өткізілді. Журналистер одағының сол жылы (тамыз) ұйымдастырған үлкен іс-шараларының бірі — облыстық газеттердің үгіт-насихат бөлімдері меңгерушілерінің үш күндік семинары болды. Семинардың қатысушыларына «Қазіргі буржуазиялық идеологияға қарсы күрес», «КОКП Орталық Комитетінің қаулылары — идеологиялық жұмыстың жауынгерлік бағдарламасы» және т.б. тақырыптарда лекциялар оқылды. 1960 жылы республиканың 40 жылдығына арналған тұңғыш республикалық «Қазақстан жерінде» атты фотокөрме ұйымдастырылды. Бұл Қазақстан фотожурналистерінің өміріндегі айтулы оқиға болды. Көрме «Кеңестік Қазақстанның табыстары» фотоқұралдарымен көрсетілді.

1961 жылы Журналистер одағының басқарма фельетонистер мен карикатуристердің республикалық семинарын өткізді, онда аталған журналистік жанрлардың өкілдері тәжірибе алмасты. Осы жылдың қазан айында КОКП-ның XXII съезіне арналған екінші республикалық фотокөрме ашылды.

1962 жылдың 20-23 ақпан аралығында өткен Журналистер одағының II съезі ақпарат саласы қызметкерлерінің үш жылдық жұмысын қорытындылады. Одақ басқармасының төрағасы К. Шариповтың баяндамасында баспасөз бен радио қызметінде жұмысшы-село тілшілерімен жұмыстың жақсара түскені, оның дәлелі ретінде «газеттердің редакцияларында штаттан тыс бөлімдер, редакциялардың бөлімдерінде жұмысшы-село тілшілері мен авторлық кеңестер құрылып, редколлегиялар құрамына алдыңғы қатарлы жұмысшылар, мамандар, интеллигенция мен партия, кеңес және басқа да қоғамдық ұйымдардың өкілдері кіргізілгендігі» [17; 33] аталып көрсетілді. Съезд Қазақстан журналистерінің алдында тұрған ең бірінші кезектегі міндет ретінде «КОКП съездерінің тарихи шешімдерін насихаттауды» белгіледі. Журналистік жанрларда «комунизмнің құрылысшыларының» бейнесі тартымды баяндалуы талап етілді.

1962 жылдың қазан айында Целиноград қаласында өткен жас очеркистердің республикалық кеңесі осы талаптардан туындады. Семинарға мәскеулік белгілі очеркист М.А. Величко арнайы шақырылып, ол «Біздің замандасымыз — коммунизм құрылысшысы» очерктік әдебиеттің геройы» тақырыбында баяндама жасады. Журналистер одағының басқармасы семинарды қорытындылай келе: жергілікті жерлердегі журналистік ұжымдарды — семинарға қатысушылармен шығармашылық кездесулер ұйымдастыруға кеңес берді.

Журналистер одағының басқармасы өздерінің мүшелерінен баспасөз беттерінде «социалистік жарысты» ұйымдастыруды, «сын мен өзара сынды» күшейтуді талап етумен болды. Осы мақсатта газеттердің жергілікті партиялық-мемлекеттік бақылау комитеттерімен тығыз байланысы қолдау тапты. Журналистер одағының жауапты хатшысы К. Сүлейменов 1963 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология бөліміне берген ақпарында «1963 жылы республикалық газеттерде партиялық-мемлекеттік бақылау комитетінің материалдары үшін арнайы 10 бет берілгендігін» [18; 17] хабарлады.

Одақ басқармасы 1964 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің үгіт-насихат бөлімімен бірігіп, аудандық газет редакторларының семинарын өткізді. Семинар аудандық газеттердің идеялық деңгейін көтеруге бағытталды. Аудандық газет редакторлары газеттердің мазмұны, безендіруін жақсарту тәжірибелерімен алмасты.

1965 жылы ұйымдастырылған республикалық семинар баспасөздегі партия тақырыбына арналды. Оған 140-қа жуық аудандық газет редакторларының орынбасарлары, облыстық, республикалық газеттердің партия өмірі бөлімдерінің меңгерушілері қатысты. Семинарда «Казахстанская правда» мен «Социалистік Қазақстан» газеттерінің бөлім меңгерушілері Н. Шевцов пен Т. Жұмағазиевтің «Партия өмірін жарқын да терең баяндайық», «Партийная жизнь Казахстана» журналының жауапты хатшысы В. Лариннің «Партия тақырыптарына арналған очерктер» атты баяндамалары тыңдалды. Семинарға Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы С. Имашев қатысып сөз сөйледі. Семинарға қатысушыларға келелі кеңестер берілді. Баспасөз беттеріндегі партиялық тақырыптарды игеруді одан әрі тереңдетудің нақты шаралары көрсетілді.

1966 жылдың қыркүйегінде Қазақстан Журналистері одағының III съезі өткізілді. Съезге Қазақстан журналистері үлкен дайындықпен келді. Бұл кезде Қазақстандағы барлық газеттер мен журналдарда, радио мен телеарналарда, баспаларда журналистердің бастауыш ұйымдарының құрылуы аяқталған еді. Қазақстан журналистерінің 1962 жылдан бергі жұмыстары қорытындылана келе, алдағы тұрған міндеттер белгіленді. Одақ мүшелерінің алдында «КОКП-ның XXIII съезінің шешімдерін жүзеге асыру жолында» және «Ұлы Қазақстан революциясының 50 жылдығы» қарсаңында еңбек коллективтерінде «Социалистік жарысты» өрістетуге міндеттері тұрды. Осы мақсатта, 1967 жылы аудандық, облыстық, қалалық газеттер авторларының үздік фотосуреттері, очеркі және тағы басқа жанрлардағы шығармалары үшін конкурс ұйымдастырылды. Одақтың шығармашылық фото секциясы «Ленин Қазақстан туралы», «Каспийден Алтайға дейін» және т.б. фотоальбомдар даярлады. Онда негізінен «Кеңестік Қазақстанның табыстары» фотоқұралдармен бейнеленді.

1968 жылы Қазақстан Журналистері одағының мәжілістерінде: «Кеңес қарулы күштерінің 50 жылдығына дайындық жұмыстарының іс-шаралары», «Экономикалық реформа және газет», «Ауыл-село тілшілерімен жұмыс жүргізу комиссиясының жұмысы туралы», «В.И. Лениннің туғанына 100 жыл толуына дайындыққа орай Журналистер одағының III Пленумын өткізу туралы» мәселелер қаралды. Қаралған мәселелер бойынша журналистік жанрлардың пәрменділігін арттыру, кеңес қарулы күштеріне арналған мақалалардың санын көбейту, сапасын жақсарту, «ұлы көсем туралы» жазылған естеліктерді жариялау, экономикалық тақырыптарға ғалым-экономистерді тарту т.б. шаралар белгіленді.

1969 жылды Қазақстан Журналистері одағы КОКП Орталық Комитетінің «В.И. Лениннің туғанына 100 жыл толуына дайындық жұмыстары туралы» қаулысының рухында өткізді. Осы мақсатта 1969 жылдың 1 ақпаны мен 1970 жылдың 1 қаңтары аралығында Алматыда «Ильичтің өсиеттерімен» атты фотокөрме ұйымдастырылды. Журналистер одағының жергілікті партия ұйымдарының нұсқауларымен баспасөз беттерінде «КОКП-ның XXIV съезі шешімдерін жүзеге асырайық» атты рубрикалар белең алды.

Қорытынды

Сонымен, 1946–1970 жылдары Қазақстан Жазушылары мен журналистер одағы кеңестік идеологиялық талаптар аясында жұмыс жасағандығына қарамастан республика мәдениетінің дамуына сүбелі үлес қосты. Дүниетанымы соғыстан кейінгі «жылымық» жылдары қалыптасқан Қазақстан жазушыларының жаңа буыны «алпысыншы жылдықтар» отандық көркем мәдениет пен ойдың дамуын жаңа сатыға көтеріп ұлттық сананы нығайтты. Кеңестік жүйе шеңберінде жұмыс істей отырып, журналистер тоталитарлық қоғамдық сананың қалыптасуында айрықша роль атқарды. Журналистер одағы объективті түрде саяси жүйенің мемлекеттік пікірін, қоғамдық пікірде орнықтыру, қалыптастыруға қызмет етті. Соған қарамастан Журналистер одағы журналистердің кәсіби шеберлігін арттыруда елеулі шараларды жүзеге асырып отырды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Иовчук М.Г. Советская социалистическая культура: исторический опыт и современные проблемы / М.Г. Иовчук, Л.Н. Коган. — М.: Наука, 1979. — 208 с.
- 2 Лукин Ю.А. Художественная культура зрелого социализма / Ю.А. Лукин. — М.: Искусство, 1977. — 271 с.
- 3 Журавлев В.В. Мир художественной культуры / В. Журавлев. — М.: Мысль, 1987. — 237 с.
- 4 Каган М.С. Человеческая деятельность / М.С. Каган. — М.: Политиздат, 1974. — 328 с.
- 5 Мұқанов С. Толық шығармалар жинағы / С. Мұқанов. — Алматы: Жазушы, 1972. — 508 б.
- 6 ҚР ОМА. — Қ. 1778. — Тіз. 2. — Іс 11.
- 7 ҚР ОМА. — Қ. 1778. — Тіз. 2. — Іс 13.
- 8 ҚР ОМА. — Қ. 1778. — Тіз. 2. — Іс 32.
- 9 ҚР ОМА. — Қ. 1778. — Тіз. 2. — Іс 53.
- 10 ҚР ОМА. — Қ. 1778. — Тіз. 2. — Іс 78.
- 11 Есенәлиев М. Идеолог своего времени / М. Есенәлиев // Казахстанская правда. — 1995. — 21 марта. — С. 4–6.
- 12 Лизунова Е.В. Мухтар Ауезов в воспоминаниях современников / Е.В. Лизунова. — Алматы: Жазушы, 1972. — 358 с.
- 13 Абжанов Х.М. Формирование и судьбы национальной интеллигенции / Х.М. Абжанов // Мысль. — 1993. — № 5. — С. 83–87.
- 14 ҚР ОМА. — Қ. 1778. — Тіз. 2. — Іс 601.
- 15 ҚР ОМА. — Қ. 1824. — Тіз. 1. — Іс 5.
- 16 ҚР ОМА. — Қ. 1824. — Тіз. 1. — Іс 4.
- 17 ҚР ОМА. — Қ. 1824. — Тіз. 1. — Іс 78.
- 18 ҚР ОМА. — Қ. 1824. — Тіз. 1. — Іс 99.

Т.Я. Сәтбай, Т. Жолдасұлы, А.Ж. Оразбақов

Деятельность Творческих союзов писателей и журналистов Казахстана в советской системе культуры (1946–1970 гг.)

Деятельность Творческих союзов Казахстана тесно связана с историей становления и развития советской цивилизации. В статье рассмотрена деятельность Союза писателей и журналистов в советской системе культуры. Несмотря на свою деятельность в рамках советских идеологических требований, вклад казахстанских писателей и журналистов в развитие общенациональной культуры огромен. Отмечается, что в 70–80-е годы XX века произошли позитивные тенденции и изменения, основное внимание стало уделяться качеству литературных произведений, профессиональной и творческой культуре писателей. Проанализированы особенности формирования феномена казахстанских «шестидесятников», творчество выдающихся ее представителей. Дана оценка организаторской и творческой

кой работе Союза журналистов по повышению их профессионального, политического и культурного уровня в 1957–1970-х годах путем улучшения творческой деятельности журналистов, в ходе которого совершенствовались умения и навыки, пропагандировались лучшие литературные произведения.

Ключевые слова: творческие союзы Казахстана, советская культурная система, культурная политика, писатели, журналисты, казахстанские «шестидесятники».

T.Ya. Satbai, T. Zholdassuly, A.Zh. Orazbakov

The activity of creative unions of writers and journalists of Kazakhstan in soviet culture system (1946-1970yy.)

The activity of Creative unions in Kazakhstan is closely connected with the history of the formation and development of Soviet civilization. The article deals with the activities of Union writers and journalists in the Soviet system of culture. Despite their activities within the framework of Soviet ideological requirements, the contribution of Kazakh writers and journalists to the development of national culture is huge. It is noted that in the 70-80 years of the last century there were positive trends and changes, the main attention was paid to the quality of literary works of professional and creative culture of writers. The peculiarities of the formation of the phenomenon of Kazakhstan's "sixties", the creativity of its outstanding representatives are analyzed. The organizational and creative work of the Union journalists on improving their professional, political and cultural level in the 1957-1970s, during which they improved their skills and promoted the best literary works were evaluated.

Keywords: creative unions of Kazakhstan, Soviet cultural system, cultural policy, writers, journalists, "Kazakhstan sixties."

References

- 1 Iovchuk, M.G. & Kogan, L.N. (1979). *Sovetskaia sotsialisticheskaia kultura: istoricheskii opyt i sovremennye problemy* [Soviet socialist culture: historical experience and contemporary problems]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Lukin, Yu.A. (1977). *Khudozhestvennaia kultura zrelogo sotsializma* [Artistic culture of mature socialism]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 3 Zhuravlev, V.V. (1987). *Mir khudozhestvennoi kultury* [World of Artistic Culture]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 4 Kagan, M.S. (1974). *Chelovecheskaia deiatelnost* [Human activity]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 5 Muqanov, S. (1972). *Tolyq shygarmalar zhinagy* [Complete collection of works]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 QR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1778. — L. 2. — C. 11 [in Kazakh].
- 7 KR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1778. — L. 2. — C. 13 [in Kazakh].
- 8 KR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1778. — L. 2. — C. 32 [in Kazakh].
- 9 KR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1778. — L. 2. — C. 53 [in Kazakh].
- 10 KR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1778. — L. 2. — C. 78 [in Kazakh].
- 11 Esenaliev, M. (1995). *Ideolog svoego vremeni* [Ideologist of his time]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstan truth*, March 21, 4–6 [in Russian].
- 12 Lizunova, Ye.V. (1972). *Mukhtar Auezov v vospominaniakh sovremennikov* [Mukhtar Auezov in the memoirs of contemporaries]. Almaty: Zhazushy [in Russian].
- 13 Abzhanov, Kh.M. (1993). *Formirovanie i sudby natsionalnoi intelligentsii* [Formation and fate of the national intelligentsia]. *Mysl — Thought*, 5, 83–87 [in Russian].
- 14 QR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1778. — L. 2. — C. 601 [in Kazakh].
- 15 QR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1824. — L. 1. — C. 5 [in Kazakh].
- 16 QR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1824. — L. 1. — C. 4 [in Kazakh].
- 17 QR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1824. — L. 1. — C. 78 [in Kazakh].
- 18 QR OMA [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 1824. — L. 1. — C. 99 [in Kazakh].

Г.М. Смагулова*, Б.Т. Тулеуова, К.Т. Қарсыбек

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: gylnara2005@mail.ru; b_t_tuleuova@mail.ru; karsybekova22@gmail.com)*

Трансұлттық элиталардың қалыптасуы және негізгі топтары мәселесінің кейбір тұстары

Мақала халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды орын алатын әлемдік экономикалық саясаттағы трансұлттық элиталарға арналған. Көптеген зерттеушілер қазіргі кезде әлемдегі трансұлттық элиталарды үш негізгі топқа бөліп көрсетеді: Ватикан, Ротшильдтер және Рокфеллерлер топтары. Авторлар да трансұлттық элиталардың басында тұрған осы негізгі үш топтың қалыптасуын, олардың бизнес саласындағы негізгі бағыттары және қаржы саясатын жүргізудің кейбір тұстары қарастырылған. Бұл топтардың тарихтары тереңде жатыр. Сол себепті олардың ұлттық экономикаға қарағанда қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық белсенділігі өте жоғары. Қазіргі жаһандану заманында мемлекеттердің ұлттық экономикасының күш-қуаты трансұлттық компаниялармен байланысты. Басқаша айтқанда бизнес-элитаны өкілдері әлемдік экономикаға ықпал етеді, барысын өзгерте алады. Мемлекеттердің экономикасы олардың саяси, мәдени және әлеуметтік салаларымен тікелей байланысты екенін ескерсек, онда осы үдерісте трансұлттық компаниялар мен трансұлттық элиталардың қаншалықты маңызды рөл атқаратынын білу маңызды. Мақалада осы мәселенің кейбір тұстары көрсетіледі.

Кілт сөздер: халықаралық қатынастар, жаһандану, трансұлттық элиталар, трансұлттық корпорациялар, Ватикан тобы, Ротшильдтер тобы, Рокфеллерлер тобы.

Kipicne

XXI ғасырда әлемнің барлық жерлерінде ауқымды өзгерістер жүріп жатыр. Өзгерістер өмірдің экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени тәрізді маңызды салаларын қамтып отыр. Жаһандық әлемдік үдерістер өте күрделене түсуде. Әсіресе халықаралық экономикалық қатынастардың жедел әрі қарқынды дамуы мемлекеттер арасындағы өзара байланыстарды өзгертті. Ол заманауи технологиялардың бірігуі, материалдық, биологиялық және цифрлық әлем арасындағы әдеттегі шекаралардың бұзыла басталуымен сипатталады. Бұл өзгерістерге саяси және бизнес-элиталар күшті ықпалы етеді. Олар біртұтас корпоративтік элитаны құра отырып, трансұлттық құрылымға да ие болды. Басқаша айтқанда қазіргі уақытта жаңа әлемдік элита — трансұлттық элита пайда болып, оның қалыптасу үдерісі жүріп жатыр.

Трансұлттық элита ұғымы ғылыми әдебиеттерде өте жиі кездеседі. Бұл ұғымның геосаясатқа, геоэкономикалық үдерістерге тигізетін ықпалы тұрғысынан жақсы қарастырылып жүр.

Трансұлттық элиталардың әлеуметтік-экономикалық негізін бірнеше мемлекеттер мен елдер тобының халықаралық нарықтарында үстем жағдайды иемденетін немесе иеленуге ұмтылатын ірі бизнес-қауымдастықтар немесе трансұлттық корпорациялар — ТҰК құрайды.

Енді осы трансұлттық элита ұғымы немесе түсінігі туралы қандай анықтамалардың бар екендігіне тоқталатын болсақ, нақты бір анықтама жоқ. Зерттеушілердің әрқайсысы өзіндік анықтама береді, бірақ олардың барлығының да трансұлттық элитаға байланысты түсініктері ортақ. Біз ресейлік зерттеуші А.П. Кочетков берген анықтаманы дұрыс деп есептейміз, яғни «трансұлттық элиталар — бұл жекелеген мемлекеттердің ішіндегі үкіметтік реттеуді емес, жеке меншіктік реттеуді қалайтын, жаһандық деңгейде жедел әрекет етуге қабілетті акторлар» [1; 4-5].

Трансұлттық элита ұғымы екі сөзден құралғанын ескере отырып, бірінші тұрған «трансұлттық» сөзінің мағынасына тоқталатын болсақ, ол ұлттың, елдің шекарасынан тыс, халықаралық немесе аймақтық ұйымдардың қызметімен байланысты дегенді білдіреді. Ал элита терминінің шығуы туралы ресейлік ғылыми элиологияның негізін салушы Г.К. Ашин былай деп түсіндіреді: «Элита» латынның «*eligerе*» деген сөзінен шыққан, мағынасы «таңдау» дегенді білдіреді. Бірақ элита термині кейіннен француз тіліндегі «*elite*», яғни «ең жақсы», «таңдаулы» деген сөзімен байланысты кең көлемде танымал болды. Бұл ұғым XVII ғасырдан бастап үнемі өзгеріп отырды және оны қолдану аясы кеңейе

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gylnara2005@mail.ru

түсті. «Таңдаулы адамдар» — қоғамның ең жоғарғы өкілдері, ақсүйектер; таңдаулы әскери бөлім, бұдан басқа өсімдіктер мен жан-жануарларға байланысты – «ең жақсы тұқым» деп қолданыла бастады. 1823 жылғы Оксфорд сөздігі бойынша Англияда бұл термин әлеуметтік иерархия жүйесіндегі жоғары әлеуметтік топтарға байланысты қолданылған» [2].

Трансұлттық элиталар трансұлттық корпорациялармен тікелей байланысты болғандықтан, трансұлттық корпорация ұғымына да қысқаша тоқталып өткен дұрыс тәрізді.

Трансұлттық корпорация дегеніміз — шетелдерде құнды заттары, яғни активтері бар ұлттық монополиялар. Қазіргі кезде трансұлттық корпорациялардың халықаралық экономикалық қатынастардағы рөлі күшейіп отыр. Кейбір мәліметтер бойынша «өткен ғасырдың аяғында ТҰК саны тез өсті. Мәселен, егер 1970 жылы олардың саны 7 мыңға жуық болса, бүгінде 82 мыңнан астам ТҰК тіркелген. Сонымен бірге компания филиалдарының саны миллионға жақындап келеді. ТҰК-лардың дүниежүзінде өкілдіктері бар» [3].

ТҰК басым бөлігі АҚШ-та, Еуропалық одақ елдерінде және Жапонияда тіркелген. Олардың қатарын қазір Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің компаниялары толықтыруда.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Бүгінгі таңда трансұлттық элиталар және олармен байланысты мәселелер халықаралық қатынастар мен әлемдік саясаттағы өзекті сұрақтардың қатарында тұрғандықтан, зерттеушілер тарапынан да оған үлкен қызығушылық байқалады. Соған қарамастан трансұлттық элита мәселесі аз зерттелген. Қолжетімді зерттеулердің басым көпшілігі шетелдік авторлардың еңбектері болып табылады. Атап айтатын болсақ К. Скоузен өз еңбегінде трансұлттық элиталардың әдеттегі ұлттық элиталардан айырмашылығын [4] көрсетсе, В. Робинсон дамушы елдердегі Батысқа қарай бағытталған трансұлттық элиталардың қалыптасып келе жатқандығын жазады [5]. Жаһандық әлемдегі трансұлттық элиталар мәселелерін жан-жақты қарастырған зерттеулердің бірі ретінде А.П. Кочетковтың монографиясын айтуға болады [1].

Трансұлттық элиталар мәселесін В.Г. Иванов трансұлттық саясаттағы маңызды орын алатын жеке ұжымдық акторлар және олар үлкен қоғамдық топтардың, әртүрлі деңгейдегі ірі бизнес өкілдерінің қызығушылықтарын қанағаттандырушылар деп қарастыра отырып, трансұлттық элита түсінігін шетелдік еңбектерге талдау жасау арқылы зерттейді [6].

Зерттеуші А.А. Вартумян өзінің «Транснациональные элитные группы: группа Ватикан» деп аталған мақаласында ірі трансұлттық элиталардың ішінде 1000 жылдан астам қызмет етіп келе жатқан және ең ірі қаржылық-экономикалық құрылым болып табылатын Ватикан тобының ерекшеленуіне тоқталады, сонымен бірге Ватикан тобында өкілдіктердің кең желісі бар екендігін, әртүрлі аймақтардағы экономикалық және саяси тұрақтылық сақталуына елеулі әсер ететіндігін көрсетеді [7].

«Антология «мировой закулисы» еңбегінің авторлары трансұлттық элиталардың өкілдері болуымен үлкен қызығушылық тудырады [8]. Бұл еңбек ағылшын және француз тілдерінен аударылған, сонымен қатар Д. Рокфеллер, Г. Ротшильд және басқа да трансұлттық элиталар өз естеліктерімен бөліседі. Сондықтан бұл антологияны әлемдік саясат пен экономиканы басқарудың тетіктері, болашақтағы әлемдік тәртіптің жоспарлары туралы сараптамалық талдау түріндегі еңбек ретінде қабылдаған дұрыс тәрізді.

Трансұлттық элиталар туралы Г. Киссинджер, З. Бжезинский, М. Тэтчер тәрізді мемлекет және қоғам қайраткерлері де өз еңбектерінде айтады.

Ал қазақстандық ғалымдар мен зерттеушілердің арасында, өкінішке орай, трансұлттық элита мәселесін зерттегендер кездеспейді.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында жалпы ғылыми әдістер тобына жататын талдау және синтез, логикалық және жіктеу әдістері басшылыққа алынды. Аталған әдістер арқылы трансұлттық элиталарға байланысты деректер мен ғылыми зерттеулер жинақталып, жүйеленді. Жинақталған мәліметтерге талдау жасалып, сарапталды. Сонымен бірге трансұлттық элиталардың негізін қалаған Ватикан, Ротшильдтер және Рокфеллерлер топтарының қалыптасуы мен дамуы барысын анықтауда, оларды баяндауда тарихи-хронологиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс ғылыми зерттеулерде көрсетілген Ватикан, Ротшильдтер және Рокфеллерлер топтарының қалыптасқан жылдарын, олар құрған жекелеген институттардың жылдарын нақтылауда көмектесті, соған байланысты аталған топтар туралы қарастырғанда міндетті түрде хронологиялық әдіс пен принцип басшылыққа алынды.

Мәселені талқылау

Зерттеушілер қазіргі кезде әлемдегі трансұлттық элиталарды үш негізгі топқа бөліп көрсетеді: Ватикан, Ротшильдтер және Рокфеллерлер топтары [1; 39]. Бұл топтар бірнеше ғасырлар бойы қалыптасты. Сондықтан олардың әрқайсысының қалыптасуы мен дамуының тарихы бар және өзіндік дәстүрге ие. Соларға жіктеп тоқталайық.

Ватикан тобына келетін болсақ, өзінің аты айтып тұрғандай Ватиканмен байланысты. Яғни бұл топ католиктік қаржы-экономикалық элита мен басында Ватикан тұрған еуропалық католик ақсүйектерді біріктіретін топ.

Ватикан — 1929 жылы құрылған Еуропадағы қала-мемлекет. Ол Римнің орталық көшелерінің біріндегі 44 гектар жерді алып жатыр. Онда Рим Папасының резиденциясы, Әулие Петр соборы, Апостоль сарайы, Сикстин капелласы секілді жылына миллиондаған туристер тартатын, әлемдегі ең әдемі ғимараттар орналасқан. Сондай-ақ Ватикан БҰҰ жүйесіндегі 7 ұйым мен агенттікте өзінің мүшелігін, тағы 8 ұйым мен 5 аймақтық құрылымдарға бақылаушы мәртебесін тіркеді.

Еуропаның католик дінін ұстанатын ақсүйектерін дәстүрлі түрде Ватикан қолдап отырады. Бұл дәстүр ХХІ ғасырда да жалғасын тауып отыр. Атап айтқанда Еуропаның ең қымбат активтері болып табылатын жер және жылымайтын мүліктерге де католиктік ақсүйектер ие. Олардың ақшаларын Ватикан бақылап отыр.

Бүгінде Ватикан мындаған жылдар бойы қызмет етіп келе жатқан және өз жақтастарына идеологиялық, рухани тұрғыдан әсер етіп қана қоймай, сонымен бірге ең ірі қаржылық-экономикалық құрылым, маңызды үлкен жүйе болып табылады.

Ватиканның негізгі активтерін жер және жылжымайтын мүлік, банктер мен қаржылық топтар, бағалы қағаздар және халықаралық несие қызметі құрайды. Ол ұзақ уақыт бойы қаржылық қызметін бақыланатын қаржылық құрылымдар арқылы жүзеге асырды, ал 1942 жылы өзінің жеке банкін құрды.

Ватикан банкі — әлемдегі ең ерекше банк болып есептеледі. Мамандардың пікірінше бұл банк бірде-бір қаржы заңнамасын ұстанбайды; салық және құқық қорғау органдары банк қызметкерлерінен қандайда бір болмасын сұрақтар қоюға, жауаптар алуға құқықтары жоқ; клиенттік базаны электрондық тәсілмен өңдемейді; есептерін ешқашан жарияламайды; көлеңкелі, қалай пайда болған ақша екендігі туралы анықтамасы болмасада «қара ақшаны» қабылдап, ол туралы «ақ» мәлімет береді [7]. Бұдан шығатын тұжырым — Ватикан банкі жабық банк. Корпорациялар мен бизнесмендер, католик дініне сенушілерден жиналған ақшаны сақтау үшін Ватикан банкі ең тиімді жер болып есептеледі.

Ватиканның үш негізгі табыс көзі бар: 1) Ватикан Банкі (Діни істер институты); 2) «Әулие Петрдің тиыны», яғни сенушілердің Рим папасына жеке қайырымдылық жасаудан түсетін қаржы; 3) Өздерінің меншікті кәсіпорындары.

Сарапшылар католик шіркеуі әлемдегі ең бай ұйымдардың бірі екенін айтады. Ватиканның өзі өз активтерін 10 миллиард еуроға бағалайды, оның 9 миллиарды бағалы қағаздар және 1 миллиарды — жылжымайтын мүлікте екендігін жазады [9].

Ватиканның жылжымайтын мүлігін Қасиетті Тақтың мүлкін басқару (APSA) құрылымы басқарады. Алайда оның қызметі, Франциск жариялаған ашықтыққа қарамастан, әлі күнге дейін терең құпияға толы. Италияда евангелизм мен миссионерлік мәселелермен айналысатын курияның 9 қауымының бірі — халықтарды евангелизациялау жөніндегі қауымдар ғана 7 миллиард еуроға жуық жылжымайтын мүлікке тиесілі деп санайды.

Католик шіркеуінің барлық мүлкін санау өте қиын, өйткені оның саны керемет. Беделді *gruppo* ге жылжымайтын мүлік агенттігінің бағалауы бойынша, Ватикан тек Апеннинде барлық мүліктің шамамен 20% иеленеді. Тек «коммерциялық емес» нысандар, яғни католик шіркеуі ондаған жылдар бойы ешқандай салық төлемеген жылжымайтын мүлік, Ватиканда 100 мыңға жуық. Олардың ішінде 8779 мектеп, 26300 шіркеу ғимараттары мен құрылыстары, 4714 ауруханалар мен ауруханалар, мыңдаған қонақ үйлер және т.б. бар. Италия үкіметінің экономистері есептегендей, оған салынатын салықтың өзі жылына 600 миллион еуроға дейін жетуі мүмкін [9].

Банкке қаржы салатын адамдар болғандықтан, Ватикан банкі де Италия ақсүйектерімен тығыз байланысты. Олардың арасындағы кейбірінің есімдері орта ғасырлар, жаңа заман кезінен бастап қазіргі кезге дейін жетіп отыр. Зерттеушілердің пікірінше, солардың бірі Натоли сонау ІХ ғасырдан бері танымал. Натоли тегінен герцогтар, маркиздер, барондар, көрнекті саяси және діни қайраткерлер шыққан. Бүгінгі күні Сицилиядағы ең ірі жер иеленушілер Натолилер болып табылады. Ал Джузеппе

Натоли (1815-1867) Италия ұлттық банкінің негізін қалады (1857), XIX ғ. Италияның бірігу үдерісінде маңызды рөл атқарса, Гвидо Натали ұзақ уақыт Сицилия банкі басқарды. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл отбасының іскерлік белсенділігі негізінен Миланмен байланысты болғандығын жазады [1; 41].

Ватикан тобы туралы айтқанда оның негізгі банкілерінің бірі Испанияның ірі қаржы мекемесі — Santander Bank екендігін ескерген дұрыс. Осы банк арқылы Ватикан тобының географиясы кеңейе түсті. Атап айтқанда Испания арқылы Еуропаның бірнеше мемлекетіне орнықты және мұхит асып, Латын Америка елдеріне қаржы экспансиясын жүргізді. Өзінің тарихын 1857 жылдан бастайтын бұл банк арнайы зерттеуді қажет етеді. Сондықтан біз осы жерде Ватикан тобының Ротшильдтер мен Рокфеллерлер топтарымен де тығыз байланыста екендігін атап өтіп, солар жайлы айтуды дұрыс деп есептейміз.

Трансұлттық элиталардың екінші тобына Ротшильдтер жатады. Бұл топ Ватикан тобымен салыстырғанда анағұрлым жас болып есептеледі, өйткені ол XVIII ғасырдың екінші жартысында құрылған еді. Оның басында Майер Амшель Ротшильд (1744-1812) тұрды.

Алғашқы кезеңде Ротшильдтер қымбат металдар мен тастардың, қаржы пирамидаларының айналымдарын бақылауда ұстаумен айналысты. Ал Еуропа елдерінің отарлау саясаты кезінде, әсіресе британдық Ост-Инд компаниясы Шығыс елдерінің ресурстарын тонауды бастағанда Ротшильдтер банк құруды қолға алды. Атап айтқанда Бенгалия мен оның апиын өндіруші аймақтарын ағылшындар жаулап алғаннан кейін Ост-Инд компаниясы ағылшын үкіметінен Қытайды отарлау барысында апиын саудасы үшін монополиялық құқық алып, Қытайға да апиын әкеліп, сауда жасай бастады. Апиын саудасы өте табысты іс болып шықты. Ағылшындар қытай тауарлары үшін күміспен төлеуге мәжбүр болды. Ірі көлемде апиын әкелінуі тек қытай тауарлары үшін шығынды өтеп қоймай, сонымен қоса Қытайдан күмісті сыртқа шығаруға септігін тигізді. Міне, дәл осы кезеңде Ротшильдтер Англияның осы саясатын өздеріне тиімді пайдалана білді. Олар анаша саудасын жүргізетін HBSC банкі құрып, сол арқылы анашадан басқа қымбат бағалы металдарды сатумен айналысып, өзіне жаһандық үдерістерді басқарудың жолын ашты.

Тауар-ақша схемасы арқылы Ротшильдтер нығая түсті. Мысалы, XIX ғ. Қытайда шәйді апиынға айырбастады. Осылайша Ротшильдтер банк империясын құрды.

Майер Ротшильд бес ұлын Еуропаның әртүрлі елдерінің астанасына жіберді. Сол кездің өзінде оның мақсаты бүкіл Еуропада бизнесті кеңейту болды. Әулеттің негізін қалаушының бес ұлы кейіннен Еуропаның ең ірі қалалары — Париж, Лондон, Вена, Неаполь, Франкфурт-на-Майнедегі банктерді басқарды. Уақыт өте Ротшильдтер тобы АҚШ-та орналасты. Олардың бизнес саласындағы қол жеткізген табыстары, үлкен трансұлттық корпорацияның құрылуына негіз болды. Сондай-ақ, әр мемлекеттегі Ротшильдтердің дамуында өзіндік ерекшеліктер болды. Ол туралы Ги де Ротшильд өз мемуарында өте жақсы жазған. Соның бір мысалын келтірейік: *«В отличие от лондонских Ротшильдов, парижская ветвь нашей семьи, начиная с 1870 года, широко инвестировала капиталы в индустрию, и в особенности большие капиталовложения были в железные дороги, шахты, производство и распределение электроэнергии и конечно же – в нефть»* [8; 189].

Зерттеушілердің көрсеткен мәліметтері бойынша қазіргі кезде әлемнің ең ірі бес банкі Ротшильдтерге тиесілі. Олар:

- француздық BNP (активтері 3 трлн долл.);
- шотландиялық корольдік банкі (2,7 трлн долл.);
- британдық HSBC Holdings (2,4 трлн долл.);
- француздық Credit Agricole 2,2 трлн долл.);
- британдық Barclays (2,2 трлн долл.) [1; 52].

Бүгінде Ротшильдтер тобын банк, мұнай саласы, қымбат бағалы тастар айналымынан басқа заманауи өнеркәсіптің салалары — биотехнология, жаңа энергетика, IT, экологиялық таза көліктер, қоршаған ортаны қорғау тәрізді бағыттар қызықтырады.

2019 жылғы «Битва миллиардеров: Ротшильды против Рокфеллеров — кто круче?» деп аталған мақалада Ротшильдтер тобы иеленген бизнес салаларының үлкен тізімі берілген. Олардың арасында банктер: «N.M. Rothschild & Son», «Rothschild & Cie Banque», «JNR Ltd», Rothschild AG; қорлар: Afficus Capital Inc (сақтандыру), «Atticus Capital» (хедж-қор); компаниялар: Concordia B.V., «Сосьете д'инвестисман дю Нор», «Рио Тинто», «Англо-Американ Корпорэйшн оф Саут Африка», «De Biers», «Vanco International Limited»; RLM қонақ үйлері мен мейрамханалар желісі; Масс-медиа: «Пресс де ля Сите», «Либерасьон», BBC, Daily telegraph және тағы сол сияқтылар. Сонымен бірге Шату Мутон

және Шато Лафит қорғандары; Еуропаның территориясындағы 100 ден аса парктер мен бақтар кіреді деп жазылған [10].

Мамандардың пікірінше Ротшильдтердің көптеген активтері бар, сондықтан олардың байлықтары дәл есептеу мүмкін емес. Дегенмен, американдық Celebrity Net Worth интернет-басылымы Ротшильдтер отбасының жалпы капиталы қазіргі уақытта 350 миллиард доллардан астам екендігін көрсетеді. Ал кейбір сарапшылар Ротшильдтер отбасының жылжымайтын мүліктері мен банктік қызметінде 1 триллион долларға жуық қаражаты бар деп есептейді [11].

Трансұлттық элиталарға жататын Рокфеллерлер тобына тоқталатын болсақ, алдыңғы топтарға қарағанда ең жасы. Бұл топтың даңқын шығарған Джон Дэвисон Рокфеллер.

1870 жылы Джон Дэвисон Рокфеллер «Standard Oil» компаниясының негізін қалады. Бұл компания АҚШ-ғы индустрия көшбасшыларының біріне тез айналды. «Standard Oil» сонымен қатар темір-жол қатынасына, құбыр төсеуге, жеткізуге арналған вагон-резервуар тәрізді инфрақұрылымдарды дамытуға инвестиция құйды. Нәтижесінде 1870 жылдың аяғына қарай Джон Рокфеллер миллионерге айналды. Бизнесі осылай бастаған Джон Рокфеллер мұнай индустриясының негізінде заманауи корпорацияның ірге тасын қалады. Ол туралы Дэвид Рокфеллер былай деп еске алады: «... Дед успешно создал внутри одной системы единый процесс от получения нефти из скважины до доставки готовой продукции клиентам. «Стандарт ойл» была первой полностью интегрированной экономической системой. Это было самым крупным достижением деда...» [8;15].

Джон Рокфеллер капиталистік монополиялардың бірі болып есептелетін трест тәрізді экономиканың пионері еді: әр штатта басқа штаттардың компанияларының қызметін шектейтін жеке корпорация заңдары болды. Ал 1882 жылға қарай «Standard Oil» «Standard Oil Trust» компаниясына айналды. Өйткені «Standard Oil Trust» — әр штаттардағы барлық басқарылатын құрылымдарын бақылайтын мега-корпорацияның жаңа түрі еді.

Осылайша дамыған Рокфеллерлер тобы өз белсенділіктерін үнемі дамытып отырды. 1920 жылдары Рокфеллерлер АҚШ-тың іскер топтарының сегіз ірі қаржылық және өнеркәсіптік тобының арасында Моргандардан кейінгі екінші орынды иеленді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Рокфеллерлер өздерінің ықпал ету аясын едәуір кеңейтті. Солардың ішінде банк, қаржы салалары болды. Рокфеллерлер тобының қаржы орталығы АҚШ-тағы ең ірі банктердің бірі «Чейз Манхэттен» банкі болып табылады.

Интернет сайттарында Рокфеллерлер тобының қаржы саласымен байланысты мынадай мәліметтер кездеседі: «Сақтандыру бизнесінде Рокфеллерлер Metropolitan Life, Equitable Life, Prudential және New York Life компанияларын бақылайды. Рокфеллер банктеріне АҚШ-тың 50 ірі коммерциялық банктерінің барлық активтерінің 25%-ы және 50 ірі сақтандыру компанияларының барлық активтерінің 30%-ы тиесілі.

Бұлардан басқа Рокфеллер басқаратын компаниялардың арасында мыналар бар: Exxon Mobil, Chevron Texaco, BP Amoco, Marathon Oil, Freeport McMoRan, Quaker Oats, ASARCO, United, Delta, Northwest, ITT, International Harvester, Xerox, Boeing, Westinghouse, Hewlett-Packard, Honeywell, International Paper, Pfizer, Motorola, Monsanto, Union Carbide және General Foods» [12].

Жоғарыда аталғандардан басқа Рокфеллерлер құрған ең үлкен бес институт бар:

Біріншісі Чикаго университеті. 1890 жылы Джон Рокфеллер американдық баптисттердің білім беру қоғамына университетті құру үшін 600 000 доллар берді. 1900 жылға қарай қарапайым баптист колледжі әлемдегі ең ірі оқу орындарының біріне айналды.

Екіншісі Рокфеллер университеті. 1901 жылы Рокфеллер медициналық зерттеулер институты ретінде негізі қаланған бұл АҚШ-тағы ең көне биомедициналық зерттеу орталығы болып табылады. Бұл институтта 36 Нобель сыйлығының лауреаты жұмыс істеді.

Үшіншісі Нью-Йорк заманауи өнер мұражайы. 1929 жылы Джон Рокфеллердің әйелі Эбби өзінің екі құрбыларымен бірге Бесінші авеню бұрышындағы бөлмені жалға алып, сол жерде Ван Гог, Гоген, Сезанна және Сеураттың картиналарынан тұратын шағын көрме ашты. Он жылдан кейін Эббидің ұлы Нельсон Рокфеллер директорлар кеңесінің төрағасы болды, көп ұзамай мұражай 53-ші көшедегі қазіргі ғимаратына көшті.

Төртіншісі Рокфеллер орталығы. АҚШ-тың ұлттық тарихи ескерткіші, ар-деко — сәулет өнеріндегі ең үздік туынды және Манхэттеннің ең көрнекті орындарының бірі, қазіргі Рокфеллер орталығы 1930 жылдан 1970 жылға дейінгі аралықта салынған және ол 19 ғимараттан тұрады. Орталықта NBC телекомпания кеңсесі, Christie's аукцион үйі және әйгілі мұз айдыны орналасқан.

Бесіншісі Линкольн орталығы. Ол 1955-1969 жылдары салынған Нью-Йорктегі ең ірі мәдени орталық. Оның ондаған ғимаратында Метрополитен операсы, Нью-Йорк филармониясы, Нью-Йорк қалалық балеті, Джулиард музыка мектебі және басқа да көптеген мәдени мекемелер бар.

Аталған бес институттан басқа бұл отбасында 30 Rockefeller Plaza конференция орталығы және Рокфеллер орталығы бар. Осы жерде жыл сайын Рождество мерекесіне арналған шырша жағылады. Дэвид Рокфеллер Дүниежүзілік сауда орталығының мұнараларын салуға үлкен үлес қосты. Рокфеллер отбасының негізгі резиденциясы Нью-Йорктен тыс жердегі Rosatico Hills деп аталатын үлкен кешен болып табылады. Сонымен қатар Рокфеллерлер Манхэттендегі Бесінші авенюдегі 32 бөлмелі екі қабатты пәтерге, Вашингтондағы үйге, Венесуэладағы Monte Saco ранчосына, Эквадордағы кофе плантацияларына, Бразилиядағы бірнеше фермаларға, Мэн штатындағы Seal Harbor-тағы жылжымайтын мүлікке және Кариб теңізіндегі, Гавай аралдарындағы және Пуэрто-Рико курорттарына ие [12].

XXI ғасырдағы Рокфеллерлер отбасын Ротшильдтер тобы тәрізді қаржы секторынан басқа заманауи өнеркәсіптің салалары — машина жасау, электротехникалық өнеркәсіп, IT саласы, жаңартылатын энергия көздері, тағам өнеркәсібі қызықтырады.

Қорытынды

Трансұлттық элиталардың ең басында, тұрған жоғарыда қарастырылған үш топ — Ватикан тобы, Ротшильдтер тобы және Рокфеллерлер тобы, байқағанымыздай халықаралық мәртебеге ие. Солай бола тұра әлі де жабық қаржы топтары болып есептеледі. Географиялық тұрғыдан негізгі орналасқан жерлері — Еуропаның Ұлыбритания, Франция, Германия, Ватикан мемлекеттері және АҚШ. Бірақ олардың қызмет өрісі кеңейгені соншалықты, әлемнің түкпір-түкпіріне жетіп, өз билігін экономика мен әлеуметтік салаға таратып отыр. Ендеше трансұлттық элиталардың халықаралық қатынастардағы маңызды акторлардың қатарында тұруы заңдылық.

Ұлттық мемлекеттердің саясатына трансұлттық элиталар трансұлттық корпорациялар арқылы қатысып келеді. Ендеше трансұлттық элиталар өздерін лоббистер рөлі ретінде емес, мемлекеттік саясатты үкіметпен бірлесе отырып жасаушы рөлінде көрсетіп отыр. Бұл жерде олар басты саяси субъект емес, керісінше мемлекет пен жеке бизнес арасындағы шекараны бұзушы рөлін атқарады. Сондықтан трансұлттық элиталардың үлкен саясаттағы орны мен рөлі туралы айту керек. Бірақ бұл мақаланың тақырыбы мен мақсаты трансұлттық элиталардың қалыптасуындағы негізгі топтарға арналғандықтан, келесі мақалада міндетті түрде трансұлттық элиталардың әлемдік саясатты басқаруға қатысуы туралы қарастыратын боламыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кочетков А.П. Транснациональные элиты в глобальном мире / А.П. Кочетков. — М.: Изд-во «Аспект Пресс», 2020. — 208 с.
- 2 Ашин Г.К. Элитология: история, теория, современность: моногр. [Электронный ресурс]. / Г.К. Ашин. — М.: МГИМО–Университет, 2010. — 600 с. — Режим доступа: <https://klex.ru/n5u>.
- 3 Костин К.Б. Прямые иностранные инвестиции и транснациональные корпорации как потенциальные факторы экономического роста государств / К.Б. Костин, Е.А. Хомченко, А.Н. Бурмистров, Е.Ф. Меликова // Экономические отношения. — 2021. — № 4. — С. 633–664.
- 4 Skousen C. The Naked Capitalist / C. Skousen— Salt Lake City: Reviewer, 1970. — 144 p.
- 5 Robinson W. Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World / W. Robinson. — Boston, 2000. — 224 p.
- 6 Иванов В.Г. Транснациональная элита: концептуализация понятия [Электронный ресурс]. / В.Г. Иванов. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnaya-elita-kontseptualizatsiya-ponyatiya>.
- 7 Варгумян А.А. Транснациональные элитные группы: группа Ватикан [Электронный ресурс]. / А.А. Варгумян. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnye-elitnye-gruppy-gruppa-vatikan>.
- 8 Антология «мировой закулисы». — М.: Алгоритм, 2018. — 528 с.
- 9 Мануков С. Богатая церковь для бедных [Электронный ресурс]. / С. Мануков. — Режим доступа: <https://newizv.ru/news/world/21-07-2014/204998-bogataja-cerkov-dlja-bednyh>.
- 10 Сухов В. Битва миллиардеров: Ротшильды против Рокфеллеров — кто круче? [Электронный ресурс]. / В. Сухов. — Режим доступа: <https://moneymakerfactory.ru/spravochnik/rotshildyi-protiv-rokfellerov/>.
- 11 Кракова С. Власть денег: как Ротшильды купили мир [Электронный ресурс] / С. Кракова. — Режим доступа: <https://www.gazeta.ru/business/2018/09/25/11996011.shtml>.
- 12 Активы дома Рокфеллеров [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://smart-lab.ru/blog/116870.php>.

Г.М. Смагулова, Б.Т. Тулеуова, К.Т. Қарсыбек

Некоторые аспекты формирования и проблемы основных групп транснациональных элит

Статья посвящена транснациональным элитам в мировой экономической политике, занимающим важное место в системе международных отношений. Многие исследователи в настоящее время по всему миру выделяют три основные группы транснациональных элит: Ватикан, Ротшильды и Рокфеллеры. Авторы рассмотрели формирование этих трех основных групп, стоящих во главе транснациональных элит, основные направления и некоторые аспекты проведения их финансовой политики в сфере бизнеса. История этих групп уходит корнями в далекое прошлое. По этой причине их социально-экономическая активность более высокая по сравнению с национальной экономикой. В современную эпоху глобализации сила национальной экономики государств связана с транснациональными компаниями. Другими словами, представители бизнес-элиты могут влиять на мировую экономику, менять её ход. Учитывая, что экономика государств напрямую связана с их политической, культурной и социальной сферами, важно знать, насколько значимую роль в этом процессе играют транснациональные компании и транснациональные элиты. В статье будут показаны некоторые аспекты этого вопроса.

Ключевые слова: международные отношения, глобализация, транснациональные элиты, транснациональные корпорации, группа Ватикан, группа Ротшильдов, группа Рокфеллеров.

G.M. Smagulova, B.T. Tuleuova, K.T. Karsybek

Some aspects of the formation and problems of the main groups of transnational elites

The article is devoted to transnational elites in the world economic policy, which occupy an important place in the system of international relations. Many researchers around the world currently distinguish three main groups of transnational elites: the Vatican, the Rothschilds and the Rockefellers. The authors also consider the formation of these three main groups that are at the head of the transnational elites, the main directions and some aspects of their financial policy in the business sector. The history of these groups is rooted in the distant past. For this reason, their socio-economic activity is higher compared to the national economy. In the modern era of globalization, the strength of the national economy of states is associated with transnational companies. In other words, representatives of the business elite can influence the global economy and change its course. Given that the economies of states are directly related to their political, cultural and social spheres, it is important to know how significant the role of transnational companies and transnational elites in this process is. The article will show some aspects of this issue.

Key words: international relations, globalization, transnational elites, transnational corporations, Vatican group, Rothschild group, Rockefeller group.

References

- 1 Kochetkov, A.P. (2020). *Transnatsionalnye elity v globalnom mire* [Transnational elites in the global world]. Moscow: Izdatelstvo "Aspekt Press" [in Russian].
- 2 Ashin, G.K. (2010). *Elitologiya: istoriya, teoriya, sovremennost: monografiya* [Elitology: history, theory, modernity: monograph]. Retrieved from <https://klex.ru/n5u> [in Russian].
- 3 Kostin, K.B., Khomchenko, E.A., Burmistrov, A.N., & Melikova, E.F. (2021). *Priamye inostrannye investitsii i transnatsionalnye korporatsii kak potentsialnye faktory ekonomicheskogo rosta gosudarstv* [Foreign Direct Investments and Transnational Corporations as Potential Factors in the Economic Growth of States]. *Ekonomicheskie otnosheniia — Economic relations*, 4, 633–664 [in Russian].
- 4 Skousen, C. (1970). *The Naked Capitalist*. Salt Lake City: Reviewer
- 5 Robinson, W. (2000). *Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World*. Boston.
- 6 Ivanov, V.G. *Transnatsionalnaia elita: kontseptualizatsiia poniatiia* [Transnational elite: conceptualization of the concept]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnaya-elita-kontseptualizatsiya-ponyatiya> [in Russian].
- 7 Vartumian, A.A. *Transnatsionalnye elitnye gruppy: gruppa Vatikan* [Transnational elite groups: the Vatican group]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnye-elitnye-gruppy-gruppa-vatikan> [in Russian].
- 8 (2018). *Antologiya "mirovoy zakulis"* [Anthology of the "world behind the scenes"]. Moscow: Algoritm [in Russian].
- 9 Manukov, S. *Bogataia tserkov dlia bednykh* [A rich church for the poor]. Retrieved from <https://newizv.ru/news/world/21-07-2014/204998-bogataja-cerkov-dlja-bednykh> [in Russian].
- 10 Sukhov, V. *Bitva milliarderov: Rotshildy protiv Rokfellerov — kto kruche?* [Battle of the Billionaires: Rothschilds vs. Rockefellers – who is tougher?]. Retrieved from <https://moneymakerfactory.ru/spravochnik/rotshildyi-protiv-rokfellerov/> [in Russian].
- 11 Krakova, S. *Vlast deneg: kak Rotshildy kupili mir* [Power of money: how the Rothschilds bought the world]. Retrieved from <https://www.gazeta.ru/business/2018/09/25/11996011.shtml> [in Russian].
- 12 *Aktivny doma Rokfellerov* [Assets of the Rockefeller House]. Retrieved from <https://smart-lab.ru/blog/116870.php> [in Russian].

G.B. Suleimenova^{*1}, K.S. Uskembayev¹, A.Zh. Tulegenova²

¹*Astana International University, Astana, Kazakhstan;*

²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: gulnarazkgu@gmail.com; k.uskembayev@gmail.com)*

Ideological campaigns of the Soviet totalitarianism in the field of science (based on materials of the Western Kazakhstan)

An article focuses on the historical realities that took place in the field of science in 1945-1980. On the one hand, there were successes in the opening the Academy of Sciences and their branches. But, on the other hand, political campaigns began. Lysenkoism forbade the practice of genetics. Bearers of ideas of a “bourgeois-nationalist” nature were found in all regions, including in the west of Kazakhstan. Ideological campaigns in research institutes, higher education institutions, and in groups of creative intelligentsia intensified suspicion, fear, the psychology of obedience and denunciation.

Key words: creative intelligentsia, science, Lysenkoism, ideologization, totalitarianism, psychology of obedience and denunciation.

Introduction

The history of science of the last Stalinist decade is not deprived of the researcher’s attention. This interest is not accidental and is due to several reasons. First, it was the study of the post-war period that proved to be a necessary step for an integral comprehension of the complex development of Soviet historical science. Second, this was the period where the processes that prepared the de-Stalinization matured. Third, the post-war period is the period of the final formation of Soviet science itself. There is another, not least, reason why ideological campaigns deserve the closest attention. The fact is that almost all historians, who later became the pride of Soviet science, a symbol of its achievements and traditions, went through the crucible of campaigns. On the basis of archive data, we presented materials on the impact of political campaigns on the activities of scientists in Western Kazakhstan.

Methodology and research methods

The methodological basis of the article is the basic scientific principles applied to the public life phenomena — objectivity, historicism, determinism, consistency and development; theoretical provisions and fundamental conclusions of major researchers of science problems.

The objectivity of the study was achieved by identifying and studying a wide range of materials, documents, facts expressing the properties and connections of the cognitive object — the problems of cultural development.

The systematic study of scientific life was determined by the fact that the cognitive object is considered as an integral part of culture as a whole, consisting of structural elements that have many connections, common and special among themselves.

The principle of historicism focuses on objective research of the studied period in the field of science in Western Kazakhstan. The historicism principle is connected with the development principle. Development is a dialectical process. The development principle finds its expression in the study of the contradictory nature of the post-war period.

The determinism principle allows to reveal the pattern, the objective conditionality of shifts and changes in the social appearance and practice of the object under study.

The article uses logical, systemic, comparative-historical, statistical and other research methods.

Research results

A major achievement and event in the cultural life of the Republic was the opening of the Academy of Sciences of Kazakhstan on the basis of the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences in June 1946.

* Corresponding author’s e-mail: gulnarazkgu@gmail.com

The formation of the national Academy of Sciences testified the fact that numerous cadres of scientists grew up in the Republic, scientific institutions strengthened and expanded. Great assistance in the development of science in the Republic was provided by prominent Russian scientists-academicians S.I. Vavilov, I.P. Bardin, A.M. Pankratov. K.I. Satpayev was elected the first president of the Academy, a prominent scientist and talented organizer of science in Kazakhstan.

Branches of the Academy of Sciences were also established in the Western region of the Republic. Veterinary science was developed especially successfully, because the main type of economy was animal husbandry. In the late 1940s — early 1950s, the West Kazakhstan Research Veterinary Experimental Station of the Institute of Veterinary Medicine of the Kazakh branch of the All-Union Academy of Agricultural Sciences worked in Uralsk. Scientists P.I. Ostrovidov, V.S. Anisimov worked on the topics as “Brucellosis infection in camels”, “Studying the degree of susceptibility to anthrax in animals that underwent artificial immunization” and others [1].

On April 4, 1955 the Central Committee of the CPSU issued its resolution “On Improvement of Scientific Work in the Field of Agriculture”. The resolution pointed to “unsatisfactory training of scientific personnel in the economy of agriculture, especially specialists of higher qualification”. There was no agrarian university in the region in the 1950s [2].

In the 1950s the formation of another important node of science began in Guryev. The Institute of Oil and the Institute of Ichthyology and Fisheries were organized in 1956-1958. The main attention in Guryev Oil Institute was given to the problems of intensifying oil production, the study of the physical, technological, chemical properties of oil and oil products [3].

In the 1950s, the development of the natural sciences was influenced by the triumphant Lysenkoism, which caused great harm to science as a whole. This political action against science began with the famous August session of the All-Union Academy of Agricultural Sciences (1948) led by academician T.D. Lysenko. The outcome of the session was: “... in biological science there are two opposite directions: one direction is progressive, materialistic, Michurinist..., and the other is reactionary, idealistic, Weismannist (Mendele-Morganian), founded by reactionary biologists Weisman, Mendel, Morgan”. This confrontation was classified as a form of “class struggle” of socialism with capitalism [4]. Special commissions were engaged in the inspection of the biological and agricultural departments of universities. The universities of Aktobe and Guryev were established later in the mid-1950s, therefore, such painful inspections affected the Uralsk Pedagogical Institute. Not only the faculty and department, but also every teacher was investigated. For example, during the inspections, the lecturer Yeremenko was accused of not sufficiently understanding the contradictions between the progressive, Michurinist teaching and the reactionary, Weismanist false teaching [5].

In lectures on the so-called classical Darwinism, candidate of biological sciences A.A. Tsygankov was accused of leaving the erroneous aspects of Darwin's theory (except for the Malthusian errors) without critical analysis, “he did not give at least a brief idea about the solution of the problem by academician T.D. Lysenko”. The main focus of the biological sciences in the 1950s was the propaganda of Michurin biology. The commission sent to the Uralsk Pedagogical Institute pointed out that the employees of the departments of botany, zoology and chemistry did not immediately understand the essence of the decisions of the All-Union Academy of Agricultural Sciences session, therefore there were shortcomings in the teaching of biological sciences at the institute: a weak reflection of the teachings of I.V. Michurin and T.D. Lysenko in the courses taught, underestimation of their work... The commission, which verified the teaching of biological disciplines, noted that the restructuring in the teaching of biological disciplines envisaged by the decision of the August session of All-Union Academy of Agricultural Sciences, was essentially not completed [5].

Throughout the years of its existence, the totalitarian system demanded science to follow the Marxist-Leninist dialectical, class and party approach. Even the natural sciences were required to observe “Bolshevik principles”. Associate Professor V.V. Ivanov was accused of the fact that, talking about the transformation of wheat into rye, he did not emphasize that this transformation took place in leaps, revolutionary way. This fact proved that “Associate Professor Ivanov did not sufficiently master the dialectical approach to the consideration of phenomena in nature” [5]. The main outcome of Lysenkoism is that research in the field of genetics and other important sections of general biology has almost ceased. New ideas and major discoveries in chemistry, biology, and physics were declared hostile to materialism.

In the social sciences in the 1950s and 1960s, Stalin's works, whose ideas were perceived as indisputable truths, occupied a leading place in the research and pedagogical practice of social scientists. The history of the Party and the Soviet society continued to be based on the “Short Course of the History of the All-

Union Communist Party (b)". The development of social sciences was monitored by commissions sent to universities. In 1952 such checks found that the lectures of a number of lecturers of the Uralsk Pedagogical Institute "are delivered at a very low ideological and theoretical level". The work plans of the departments were not specific, and most importantly, a number of plans were not based on the decisions of the Central Committee of the All-Union Communist Party (b) and the Central Committee of the Communist Party (b) on ideological issues, which are the methodological foundations of all activities of these departments, every lecturer, the institute as a whole. It was revealed that the lecturer of the Department of Philosophy R. Michel-evich in a number of his lectures did not reveal the role of the party in the socialist revolution. The lecturer N.A. Kobyak was accused of the fact that the lecture "General Review of the USA" was not connected with the report of Comrade Stalin at the XIV Congress of the Communist Party (b) about stabilization of capitalism [6].

Prof. Fremd's lectures on "Oil" turned out to be deeply apolitical and insensitive. The lecture did not show the original "philosophical positions" of the authors of various theories of oil formation, ideological theories on this issue were not criticized. Also the questions about their significance for "formation of dialectic-materialistic worldview" were not touched upon, the regularity of rocks origin was not revealed... According to the qualifications of the Commission members, "such lectures can be successfully delivered in any capitalist country, as they are separated from the Soviet reality" [5].

The situation in science was clearly reflected in the discussions held in the late 1940s and early 1950s. The party leaders took part in the discussions: on philosophy — A.A. Zhdanov, a member of the Politburo of the Central Committee, who dealt with the ideology, on linguistics and political economy — I.V. Stalin. The very participation of party leaders in the discussions made it impossible to discuss scientific issues freely, as their statements were perceived as guidelines. The state of science has been heavily criticized; partly fair, but unfair assessments of the activities of individual scientists have been made by labeling them. Development campaigns created a nervous environment in university, scientific and creative teams. A number of social scientists, historians, including E.B. Bekmakhanov, were accused of bourgeois nationalism and anti-Soviet propaganda. Professor K.N. Nurpeisov points out that homegrown «superinternationalists» have started a total search for the bearers of bourgeois and nationalist ideas among scientific intelligentsia. Suspicion, fear, psychology of obedience and denunciation grew in scientific-research institutes, universities, the syndrome of 1937-1938 arose [7].

The bearers of "bourgeois-nationalist" ideas were found in the Uralsk Pedagogical Institute. It turned out that nationalist perversions of now "exposed bourgeois nationalists — Bekmakhanov, Dzhumaliev and many others" were not subjected to proper Bolshevik criticism at the Institute. And S.A. Akmurzin as rector and head of the Department of Kazakh Literature "showed political myopia and shortsightedness in exposing Bekmakhanov, Dzhumaliev and others, he did not head the Institute of Criticism". This political campaign began when in December 1950 the article "For Marxist-Leninist coverage of the History of Kazakhstan" was published in "Pravda" and in 1951 the Central Committee of the Communist Party (b) adopted a resolution on an article in the newspaper. It turned out that the Kazakh Literature Department, headed by Akmurzin, "did not outline measures to correct mistakes and shortcomings that occurred in its work and the implementation of tasks arising from this article and the Central Committee decision on this issue" [5]. And in connection with this, the ideologization of university science was even more intensified. This decision was followed by a series of persecution of teaching staff.

Lecturer M.M. Tleuzhanov was accused of giving incorrect formulations on the creative work of Murat and Shortambay. They are "reactionary writers", they cannot be placed next to Abai and Altynsarin. Lecturer Tleuzhanov makes "the worst political mistakes". For example, when reading the "The work of Altynsarin" Balkhozha is shown as a defender of the people, in reality Balkhozha was a feudal, ruthlessly exploited people masses, had dozens of slaves and was a well-known and wealthy man. In the views of M.M. Tleuzhanov mood of "low worship" towards the West came to light. When reading the topic "Literary methods", he explains that the term "classicism" borrowed in the XVIII century from France [5].

Eradication of "subservience to foreignism" was attempted at the department of Russian and foreign literature. When analyzing the medieval epics "The Song of Roland", "The Song of Nibelungh", lecturers should have not forgotten about their class character. This concerned E.Z. Litovchenko, who, reviewing the report "Epithets bylins", did not emphasize the anti-folk character of religious motives in bylins [6]. Thus, the creative approach to science, the originality of thinking had to be within the limits of the "permissible".

Scientists engaged in scientific research in linguistics were obliged to use Stalin's work on linguistics as a methodological basis. Lecturers N.M. Malech and K. Kadyrbergenov were accused of not using the work

of the leader “of all times and peoples”. Special requirements were imposed on lecturers of the humanities. The lecturer Mishelevich, in covering the issue of the views of Hegel and Feerbach, “did not emphasised the reactionary and nationalism of their philosophy” [8].

The historians course of thought was followed with special attention. Associate Professor D.O. Medvedev paying special attention to the external course of historical events, “hardly analyzed these events from the standpoint of party rule”. To recall that the most advanced science and culture was Russian, Associate Professor L.M. Stupachenko was remarked that she “bypasses the world-historical significance of advanced Russian science and culture” [8].

Ideologization of totalitarian scientific thought achieved its goal, all scientific researches, discoveries had to have one single methodology — Marxist-Leninist.

But despite political campaigns, the region’s science has evolved. In the 1960s, the Central Research Laboratory (CSL) of “Kazakhstan Oil” Association carried out many important research works for the oil industry, which were mainly of a practical nature. The Emba oil and oil products, the physical properties of oil and gas in reservoir conditions and the condition of the oil and gas mixture at various pressures in the fields Kulsary, Teren-Uzyuk, Karsak, Prorva and others were studied in detail.

The cadres of specialists have grown in the Central Scientific Research Institute. Some of them under the leadership of V.G. Benkovsky made a serious contribution to the study and development of the Emba region and received academic titles. At the same time, scientists experienced certain difficulties in their work: they lacked modern equipment for studying cores and stratal oil, for hydrodynamic research of oil reservoirs. Lack of space hampered the expansion of the work scope [9].

In the 60s of the XX century scientific discoveries made great economic importance. This was the discovery of large oil on Mangyshlak. In 1960, in accordance with the decree of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan and the Council of Ministers of the Kazakh SSR, the Institute of Geology and Geophysics and the Institute of Chemistry of Petroleum and Natural Salts were created in Guryev on the basis of the Institute of Oil [10].

Geologists, together with biologists of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR and other institutions, organized comprehensive studies of the natural environment at Mangyshlak. These studies were of great importance for the development of the vast mineral resources of the region. State hydrogeological maps of Kazakhstan and forecast maps of artesian basins were compiled, groundwater balances were studied, and sources of water supply were found in many industrial and agricultural areas [11].

The Institute of Chemistry and Natural Salts operated 10 laboratories. They developed questions in the field of studying the properties and transformations of hydrocarbons, petroleum products and some salts important for industry, in the field of synthesis of new effective reagents for drilling flotation and well casing, in the field of studying oil emulsions and oil microelements. In the laboratory of physical chemistry, headed by a corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Professor V.G. Benkovsky, a great work was completed on the synthesis of strong acid and weakly acid ion-exchange materials by chemical processing of any resinous petroleum feedstock (highly resinous oils, fuel oils, cracking residues, bitumens).

In the laboratory of chemistry of inorganic salts, interesting work was carried out to elucidate the composition and properties of light metals. The petrochemical synthesis laboratory has completed a number of important works, undertaken on behalf of the Government of Kazakhstan, on the synthesis of new effective, non-toxic flotation reagents from petroleum raw materials, from hydrolysis and fish processing waste, from reeds, etc. Reagents obtained by chemical processing of non-commercial oil products of the Guryev Oil Refinery have been successfully tested at the largest flotation plants in Kazakhstan and scientific institutions.

The chemistry and gas laboratory carried out a lot of work on oil and gas analysis of Uzen and Zhetybay (Mangyshlak) fields. Studies were carried out on the dewaxing Mangyshlak oil [12].

Physicians worked closely with chemists. Polymers were used to make artificial ribs, joints and tendons. Eye lenses were made from acrylate, parts of cartilage and bones were made from fluoroplast. Thin plastic films replaced damaged eardrums and restored hearing, a plastic tube could replace the esophagus. Plastic heart valve prostheses have been comprehensively tested. Chemicals served as excellent blood substitutes [13].

In 1963, the resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR “On measures for the further development of biological science and strengthening its connection with practice” was adopted, which noted that the main problems of biological science are:

- research of biological methods of combating parasites of farm animals and pests of agricultural plants;
- all the achievements of biology for the national economy and medicine were used;
- the links between biological research institutions and production were strengthened;
- the creation of new drugs used as medicinal agents and means of combating diseases and pests of agricultural plants and animals.

In connection with this resolution, biologists of the region together with specialists of collective farms of the Uralsk region conducted scientific research in the field of reproduction of farm animals. In the 1970s, new breeds of sheep were developed, including the Akzhaik breed, which has a high productivity.

Scientists in the fields of biology, genetics and microbiology have made great progress. In the field of veterinary therapy, Efrem Dymco successfully conducted research, whose main scientific works are devoted to the diagnosis and prevention of internal non-communicable diseases of farm animals, the use of biostimulators, microelements and ultrasound in livestock [14].

Yegizbayeva Hadisha Ilyusinovna, doctor of biological sciences, parasitologist, worked successfully in the field of helminthology. She studied the life cycles of bird helminths, developed methods of control of hymenopids of waterfowl [14; 201].

During the height of the “Lysenkoshchina” (Lysenkoism), the scientific activity of S.N. Boev began. The main scientific works in the field of morphology and systematics of helminths. He clarified the classification of the family of lung nematodes; 11 new species of protozoans with ontogenesis in some of them; introduced a new doctrine of the species; for the first time in science, a new phenomenon in helminthology — the latency of helminthiasis was noticed. Together with R.S. Schultz the concept of subclinical forms of helminthiasis was introduced; the teachings of K.I. Skryabin on devastation (as applied to helminths) was developed; the teaching of E.I. Pavlovsky about the natural foci of diseases (in relation to helminthiasis and helminthoatropozoonoses) was supplemented. In veterinary practice, measures have been introduced to combat dicticulosis, coenurosis of the brain in sheep [15].

The protection of Kazakhstan’s water bodies from industrial wastewater pollution was the main topic of hygienist F.A. Daulbayev.

For a long time, the director of the Guriev State Agricultural Plant was A.J. Jangaliev, who successfully worked in the field of fruit-growing. He identified prospects of development of horticulture in mountain regions of Kazakhstan, gene fund of fruit forests of the Republic, improved methods of growing fruit plants, made a number of proposals on zoning of their varieties [16].

In the 1950s, Fatiha Dzhumagalieva, doctor of medical sciences, worked in Guriev region. Her scientific works in the field of pharmacology received a calling. The efficacy of drugs from Bunge zizaphore in the treatment of myocardial infarction is shown in the works of the scientist [16].

Among medical scientists of the region special attention should be paid to the scientific activity of doctor of medical sciences, professor, honored worker of sciences of KazSSR R.G. Ilesheva (born in Uralsk). In 1951-1971 she was postgraduate student, assistant, associate professor. Since 1971 Professor of the Department of Psychiatry of the ASMI. She identified the characteristics of mental disorders in older persons, children and adolescents and introduced methods for their diagnosis, treatment and rehabilitation, provided clinical classification of deviations in the behaviour of adolescents, recommended measures to organize a psychiatric service in Kazakhstan [14; 223].

An important contribution to the selection and seed production of sugar beet in Kazakhstan was made by Izteleu Abugaliev, the native of the Jangali district of the Uralsk region. He bred and zoned a new hybrid of sugar beet — Kazakh half-hybrid 24, developed and implemented technology of cultivation and harvesting of this crop in the fields of the republic. He took part in the development and implementation of regional rain-fed agriculture systems for Western, Eastern and Southern Kazakhstan [14].

In the 1970s and 1980s the name of Yerdan Azerbayev became known among chemists. He developed and introduced the production technology of vinyl ethers, acetaldehyde, acetic acid and ethylacetate; he found antitumor drugs — glyphosate and its analogues; created plant growth stimulants — akpinol and phosphinol, used in agriculture.

Schmidt Aytaliev was an outstanding scientist in the field of rock mechanics and underground structures. For a long time he headed the Western Regional Branch of the National Academy of Sciences of Kazakhstan. Over time, the branch should become a training and industrial corporation with no analogues in the academic system [16].

The discovery of several deposits in Altai, on the basis of which the ore-processing plant operates, Kazakh science owes Zharkyn Aitaliev, whose activity began in Western Kazakhstan.

Conclusion

Thus, there have been notable successes in the development of science in the region over 1945-1980. A large scientific center was the city of Guryev. The Institute of Oil and the Institute of Ichthyology were established there. The Institute of Chemistry of Petroleum and Natural Salts operated. Research was carried out in the field of geology, chemistry, genetics, biology, medicine, animal and plant breeding, petrochemistry and other branches of science. It should also be noted that the political campaigns and discussions of the 1950-1960s touched upon the science of the region. These “investigations” affected the lives of well-known scientists K. Dzhumaliev, A. Zhubanov, as well as young scientists of the region — V.V. Ivanov, M.V. Fremd, A.A. Tsygankov and others. University science developed. Successful exploration in the geology of the region led to the discovery of oil at Mangyshlak. Research was conducted in the social and human sciences. The humanities were completely ideologized.

Recommendations

The study of the history of science of the Soviet period is relevant. Theoretical and methodological achievements on this problem should form the basis for the development of the history of Soviet science in Russian historiography. These materials can be used for educational courses on the History of the Republic of Kazakhstan, scientific research and projects on the problems of historical science in Kazakhstan.

References

- 1 Государственный архив Западно-Казахстанской области (далее — ГА ЗКО). — Ф. 850. — Оп. 9. — Д. 454. — Л. 2.
- 2 КПСС о культуре, просвещении и науке. — М.: Политиздат, 1963. — 486 с.
- 3 Аханов Ж. Наука Советского Казахстана в условиях развитого социализма. (Из истории деятельности Академии наук Казахской ССР (1959–1970 гг.) / Ж. Аханов. — Алма-Ата, 1982. — 204 с.
- 4 Гуревич Л.Я. Интеллигенция Казахстана и политика тоталитарного государства в сфере науки и высшего образования (1946–1985 гг.): дис. ... д-ра ист. наук / Л.Я. Гуревич. — Алматы, 1993. — 476 с.
- 5 ГА ЗКО. — Ф. 37. — Оп. 21. — Д. 441. — Л. 131–144; 146.
- 6 ГА ЗКО. — Ф. 37. — Оп. 21. — Д. 441. — Л. 8, 9; 17, 18; 85–87.
- 7 Нурпеисов К.Н. История одного «дела»: сб.ст. / К.Н. Нурпеисов // История Казахстана: Белые пятна. — Алма-Ата: Казахстан, 1991. — С. 40.
- 8 ГА ЗКО. — Ф. 37. — Оп. 22. — Д. 2. — Л. 106; 113; 4–6.
- 9 Прикаспийская коммуна. — 1963. — 15 февр. — С. 2.
- 10 Архив Президента РК. — Ф. 708. — Оп. 2. — Д. 14. — Л. 82.
- 11 Наука вступает в пятилетку // Прикаспийская коммуна. — 1966. — 2 февр. — С. 3.
- 12 Дризо Е.А. В ногу с жизнью / Е.А. Дризо // Прикаспийская коммуна. — 1966. — 1 июня. — С. 2.
- 13 Медики и химики // Прикаспийская коммуна. — 1966. — 4 авг. — С. 4.
- 14 Казахская ССР: Краткая энцикл. — Алма-Ата, 1989. — 500 с.
- 15 Бржевский. В. Ученый из Уральска / В. Бржевский // Приуралье. — 2020. — 11 сент. — С. 4.
- 16 Государственный архив Атырауской области. — Ф. 1. — Оп. 5. — Д. 9. — Л. 8.

Г.Б. Сүлейменова, Қ.С. Өскембаев, А.Ж. Тулегенова

Кеңес тоталитаризмінің ғылым саласындағы идеологиялық науқандары (Батыс Қазақстан құжаттары бойынша)

Мақала 1945-1980 жылдар аралығындағы ғылым саласында орын алған тарихи шындыққа арналған. Бір жағынан, Ғылым академиясы мен оның филиалдарының ашылуы үлкен жетістік болды, екінші жағынан, осы кезде саяси науқандар басталды. «Лысенкощинге» генетиканы зерттеуге тыйым салды. «Буржуазиялық-ұлтшылдық» сипатындағы идеялардың тасымалдаушылары барлық өңірлерде, соның ішінде Қазақстанның батысынан да табылды. Ендеше бұл мақала сол уақыттағы ғылымның дамуына дағдарыс әкелген саяси кампаниялардың нәтижелерін айқындайды. Мемлекеттендірілген ғылым саласы да сол заманда толығымен идеологияландырылды. Ғылыми-зерттеу институттарында, жоғары оқу орындарында, шығармашылық зиялы қауым арасында, ұжымдарда идеологиялық науқандар күдік пен

корқынышты, психологиялық тәуелділік пен бірін-бірі айыптап, сатып кетуі күнделікті өмірдің дағдысына айналды.

Кілт сөздер: интеллигенция, ғылым, лысенковщина, идеологизация, тоталитаризм.

Г.Б. Сулейменова, К.С. Ускембаев, А.Ж. Тулегенова

Идеологические кампании советского тоталитаризма в области науки (на материалах из Западного Казахстана)

Статья посвящена историческим реалиям, которые происходили в области науки в период с 1945 по 1980 гг. С одной стороны, были успехи, выразившиеся в открытии Академии наук и их филиалов, с другой — начались политические кампании. «Лысенковщина» запрещала заниматься генетикой. Носители идей «буржуазно-националистического» характера были найдены во всех регионах, в том числе и на западе Казахстана. Идеологические кампании в научно-исследовательских институтах, вузах, в коллективах творческой интеллигенции усилили подозрительность, страх, развили психологию покорности и доносительства.

Ключевые слова: творческая интеллигенция, наука, «лысенковщина», идеологизация, тоталитаризм, психология покорности и доносительства.

References

- 1 Gosudarstvennyi arkhiv Zapadno-Kazakhstanskoi oblasti [State Archive of West Kazakhstan Region]. — F. 850. — Op. 9. — D. 454. — L. 2 [in Russian].
- 2 (1963). KPSS o kulture, prosveshchenii i nauke [CPSU about culture, enlightenment and science]. M.: Politizdat [in Russian].
- 3 Akhanov, Zh. (1982). Nauka Sovetskogo Kazakhstana v usloviakh razvitogo sotsializma. (Iz istorii deiatel'nosti Akademii nauk Kazakhskoi SSR (1959–1970 gg.)) [Science in Soviet Kazakhstan in terms of developed socialism. (From the history of the Academy of Sciences of Kazakh SSR (1959-1970 years)).] Alma-Ata [in Russian].
- 4 Gurevich, L.Ya. (1993). Intelligentsiia Kazakhstana i politika totalitarnogo gosudarstva v sfere nauki i vysshego obrazovaniia (1946–1985 gg.) [The intellectuals of Kazakhstan and the policy of totalitarian state in the field of science and higher education (1946-1985 years)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 5 GA ZKO [State Archive of West Kazakhstan Region]. — F. 37. — Op. 21. — D. 441. — L. 131–144; 146 [in Russian].
- 6 GA ZKO [State Archive of West Kazakhstan Region]. — F. 37. — Op. 21. — D. 441. — L. 8, 9; 17, 18; 85–87 [in Russian].
- 7 Nurpeisov, K.N. (1991). Istoriia odnogo “dela”: sbornik statei. Istoriia Kazakhstana: Belye piatna [Collection of articles. History of Kazakhstan: white spots]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 8 GA ZKO [State Archive of West Kazakhstan Region]. — F. 37. — Op. 22. — D. 2. — L. 106; 113; 4–6 [in Russian].
- 9 (1963). Prikaspiiskaia kommuna [Caspian commune]. 15 fevralia [in Russian].
- 10 Arkhiv Prezidenta RK [Archive of the President of Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 2. — D. 14. — L. 82 [in Russian].
- 11 (1966). Nauka vstupaet v piatiletku [Science enters the five-year plan.]. *Prikaspiiskaia kommuna — Caspian commune*, 2 fevralia [in Russian].
- 12 Drizo, E.A. (1966). V nogu s zhizniu [Keeping up with life]. *Prikaspiiskaia kommuna — Caspian commune*, 1 iunია [in Russian].
- 13 Mediki i khimiki (1966). [Doctors and chemists]. *Prikaspiiskaia kommuna — Caspian commune*, 4 avgusta [in Russian].
- 14 Kazakhskaiia SSR: Kratkaia entsiklopediia (1989). [Kazakh SSR. Brief encyclopedia]. Alma-Ata [in Russian].
- 15 Brzhevskii, V. (2020). Uchenyi iz Uralska [Scientist from Uralsk]. Priurale, 1 sentiabria [in Russian].
- 16 Gosudarstvennyi arkhiv Atyrauskoi oblasti [State Archive of Atyrau region]. — F. 1. — Op. 5. — D. 9. — L. 8 [in Russian].

Г.К. Уалиева*, М.А. Алпысбес

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: gulmi877@mail.ru; alpybses@gmail.com)

Қазақ Ордасы хандарының төре әулеттерімен еларалық қарым-қатынас орнатудағы неке дипломатиясы

Қазақ хандығы — орта ғасырлар мен жаңа замандағы Ұлы дала төсіндегі мұсылман елінің бірі, жартылай көшпелі шаруашылық дәстүрін сақтаған байырғы мемлекет болды. Қазақ жайлы мағлұматтарды сол заманның көршілес мемлекеттерімен қарым-қатынастары туралы деректерден де байқаймыз. Қазақ хандығы туралы ауқымды мақалалар, ғылыми еңбектер жазылды, әлі де жазылып жатыр. Мақалада хандық туралы, оның қалыптасуындағы саяси мәселелерге тоқталмай, өзекті тақырыптардың бірі — патриархалдық салтындағы жартылай көшпелі тұрмыс кешкен мұсылмандық ортадағы әйел адамының рөлі қарастырылған. Саясат пен әлеуметтік дамудағы әйелдердің ықпалы, қоғамдық және мәдени-рухани өмірдегі олардың әсері, тұрмыс тіршілігінің дамуындағы қызметтері жөнінде талдау жасап, соған қатысты деректер келтірілген. Сонымен қатар мақалада түркілік тарихи деректерді, отандық және шетелдік тарихшылардың мақалалары негізінде көршілес мемлекеттер билеушілерінің сарайларында өмір сүрген, халықаралық, мемлекетаралық дипломатияда ықпал еткен әйелдер туралы біраз мәліметтер айтылған. Көбінесе олар билеуші элитаның өкілі болып, әулеттік байланыстарда болған. Әйелдер жарының өмірінде адал серік, балаларының анасы бола отырып, мемлекетте жоғары лауазымдарды атқарып, оның саяси (соның ішінде халықаралық) және қоғамдық өміріне қатысты. Мұндай әйелдер, атап айтсақ, Шибанидтер мемлекетінде Михр-сұлтан ханым, Моғолдар мемлекетінде Чучук-ханым, Бабыр сарайында Айша ханым, Сібір хандығындағы Сүзге ханым, Қазақ ордасындағы Бопай ханым сияқты тұлғалардың өмірі мысал бола алады.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, әйелдердің рөлі, патриархалдық тұрмыс, саяси өмір, қоғамдық қатынастар, Сібір хандығы, Шибанилер, Бабыр мемлекеті.

Kipicne

Гуманитарлық ғылымдарда адамзат тарихындағы әйел адамдардың орны, құқығы, әлеуметтік мәртебесі жайлы ғылыми ізденістер жалғасын табуда. Терминологиялық ізденіс жасау тұрғысында қазақ тіліндегі ханым, ханша, бейіс, бегім, бекзат, бикеш, бәйбіше, елті (бақсы әйел, немесе бақсы әйелі ме), бибі, бойжеткен сұлу ұғымдары қалыптасқанын аңғаруға болады. Бұлардың барлығы жас ерекшеліктерін ғана емес, олардың қоғамдағы әлеуметтік сипатын ерекшелейді.

Қазіргі қоғамда, ғылыми танымда болсын, ортағасырлық мұсылман әлеміндегі әйелдердің өте қарапайым рөлі туралы тұрақты және біржақты көзқарастар бар. Оның рөлі отбасы, ошақ қасы, бала тәрбиесі міндеттерімен ғана шектеледі деп есептеледі. Көптеген шығыстанушылардың пікірінше, ислам әйелдердің қоғамдық өмірге араласуына тыйым салған. Дегенмен, араб халифаттар заманында да, сол дәуірдегі мұсылман түркі мемлекеттерінің, кейінгі Түркі ислам мемлекеттерінің тарихын қарасақ, әйел адамдардың қоғамдық болсын, саяси болсын өмірде болсын өте белсенді болғанын көруге болады. Бұл стереотип орта ғасырдағы қазақ әйелдеріне де қатысты. Алайда, тарихи материалдар мен халық жадында қалған ауыз әдебиетіне зер салсақ, бұл пікірдің жартылай ғана шындыққа сәйкес келетінін көрсетеді. Қазақ хандығынан бұрынғы да мемлекеттер тарихындағы яғни Ұлы Даладағы мұсылман-түркі мемлекеттерінің өткенін де көз салсақ, Қазақ хандығындағы әйел адамдардың рөліне алғышарт жасады деуге болады. Саяси билікте Хорезмшахтардағы Теркен хатун, Алтын Ордадағы Батый ханның бәйбішесі Борақшын хатун, Тоқтамыстың қызы Жанбике сұлтан-бегім, мәдени-рухани өмірде Айша бибі, Бабажи хатун, Бегім ана сияқты тұлғалардың өмірі мысал бола алады.

Методология және зерттеу әдістері

Қазақ әйелдері тарихының мәселелерін қарастыруда негізінен әлеуметтік тарихты зерттеудің әдіс-тәсілдері қолданылуы тиіс. Алайда қалыптасқан методологиялық ұстанымдар нәтижелі болуы үшін әдіс-тәсілдер кешені жан-жақты, пәнаралық сипатта болуы керек. Бұл зерттеуге деректік негіз

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulmi877@mail.ru

болатын мәліметтердің жиыны негізінен қазақ шежірелері арқылы түзілген ақпараттар болып табылады, оның ішінде төре шежіре деректері мен қожалардың насаб-намалары, қазақ ата-тектері туралы қолжазбаларда да айтылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін оқиғаларға диалектикалық көзқарас, тарихшылық пен объективтілік принциптері және зерттелетін процестерді жүйелі талдау құрайды. Сондай-ақ тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық және тарихи-статистикалық сияқты жалпы тарихи әдістер қолданылды. Бұл әдістер мен тәсілдерді кешенді қолдану қарастырылып отырған мәселеге объективті талдау жүргізуге мүмкіндік берді.

Нәтижелері мен талқылау

Қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың қатарында дәстүрлі отбасы институтының тарихына қатысты құбылыстар қатарында әр түрлі әлеуметтік-мәдени құндылықтар орын алады, соның ішінде ананы құрметтеу салты қазақ тарихының барлық дәуірінде сақталынып келді. Біз оны хандық дәуір деп аталатын — XV-XVIII ғасырлардағы тарихымыздан да анық байқаймыз. Ғасырларға созылған хандық дәуірде ел жадысы ана тұлғалардың есімдері мәңгіге сақталып қалды. Олар мына деректерде көріністер береді:

- 1) жазба дерек мәліметтерінде;
- 2) ауыз әдебиетінің үлгілерінде;
- 3) материалдық ескерткіш түрлерінде;
- 4) ру-тайпа атаулары мен ру-тайпа ұрандарында кездеседі [1; 52].

Қазақ хандығын хронологиялық тұрғыда екіге бөліп қарастыратын болсақ, бірінші кезең — XV-XVIII ғасырларды қамтитын Қазақ хандығының қуатты уақыты. Осы тұстағы Қазақ ордасындағы әйел-қыздардың саяси-қоғамдық өмірдегі мысалдарын келтіруге болады. Екінші кезең хандық билік тоқырап, патша отаршылдығы факторындағы XVIII ғасыр мен XIX ғасыр кезін қамтиды. Орта ғасырдағы тарихи деректерде XV-XVII ғасырлардағы түркі мемлекеттері тарихында із қалдырған бірнеше әйгілі әйелдердің есімдерін атауға болады.

Жақсы ана болатындай қыз тәрбиелеп өсіру тым арғы замандардан, сонау сақа дәуірінен сақталып келе жатқан игі дәстүр. Құмай ана, Тумарыс ана, одан соңғы тарихи эпос жырлардағы Құртқа ана, Гүлбаршын ана, Жиренше шешеннің жары әрі ақылшы серігі Қарашаш ана, Домалақ ана, Қызай ана, Болған ана, Айша бибі, берідегі Айғаным, Айпара, Зере бәйбіше, Күнжан, Айғыз, Шоқанның анасы Зейнеп Шорманқызы Шыңғыс Уәлиұлының келіні. Абылайдың әйелі Топыш ханым, Кенесарының қарындасы Бопай ханым. Бұлар бүкіл қазаққа әйгілі. Ұлтқа, ұлысқа ұя болған аналарды ел ұстайтын ер-отағасымен қосып атау шежірелердің жадынан еш шықпаған. Өйткені қазақ халқы «Ер жерді сақтайды, қыз ұлтты сақтайды» деген берік ұғымды ұранмен ұғындыра білген [2; 253].

Қазақ хандығы мемлекеті тарихында әйелдердің рөлі әсіресе хандықтың кейінгі кезеңінде жақсы көрініс табады. Хандық уақытында әйелдер мемлекеттің қарқындауында үлес қосқан. Жаңа табылған деректерде қазақ билеуші табындағы әйелдердің халықаралық қатынас деңгейінде көруге болады. Тарихи деректерде Орта Азияда өмір сүрген бірнеше атақты әйел тұлғалары жайлы мәлімет сақталған. Шибанидтер мемлекетінің өмірінде маңызды рөл атқарған, XV ғасыр аяғы мен XVI ғасырдың басында Қазақ хандығының жоғарғы билеушісі Бұрындық ханның қызы Михр Сұлтан-ханым болды.

Парсы тілді деректер әйел адамдардың шын аты аталмайды немесе аталса көбіне лақап аты қолданылады. Михр сұлтан-ханымның аты да лақап аты болуы керек. Сонымен қатар ханымның атын Михрибон, Михри ханым деген лақаптармен кездестіруге болады. Михр атауы — парсы тілінен мейірімді, қайырымды, нәзік деген мағына береді. Сол заманда мұсылман мемлекеттерінің билеуші ханымдары мен хан аналары жасаған қайырымдылық уақыптық жұмыстарды Бұрындық ханның осы қызы шибанилер келіні болған Михр ханымнан да көруге болады. Михр ханымның Бұрындықтың қызы екенін ханымның өзі қол қойған уақып грамотасынан (вакф-наме) көруге болады. Ортағасырлық бірнеше тарихи еңбектерден («Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», «Шейбани-наме», «Бахр әл-асрар») XV ғасырдың 90-жылдарының ортасында Бұрындық хан өзінің екі қызын шибанидтік сұлтандарға үйлендіргені белгілі. Михр ханым — Мұхаммед Тимур сұлтанның әйелі, Тимур сұлтан — шибанилер әулеті негізін қалаған Мұхаммед Шибани ханның үлкен ұлы болды.

Вакф-наме құжатын зерттеуші Р. Мукминованың пікірінше, Михр ханымның — Махди Умия деген де құрметті лауазымы болған, мағынасы тақ мұрагерінің анасы. Шибани сұлтан қайтыс болғанша ханым 20 жыл бірге тұрған. Шибаниден екі бала дүниеге әкелгені белгілі. Бұрындық хан да өмірінің соңғы жылдары аталмыш ханымның сарайында өткізгені белгілі. Ханымның күйеуі қайтыс болған соң да ол ханым Самарқандта өте ықпалды болды, сондай-ақ Кеш пен Несефте де көптеген ше-

берханасы, бау-бақша, дүкендері, базарлары, жер телімдері, үй-жайлары, жазғы ордалары болған. Ибн Рузбиханның дерегіне сай Самарқанда Михр ханым салған мекемелер:

- медресе Шимолия;
- Шимол медресесі мен Шейбани медресесін қосатын арка;
- шибанилер кесенелері, т.б.

Заманында Михр ханым салдырған медреселер ең керемет сәулет өнер туындылары болып есептеледі. Медресенің барлық шығынын, ұстаздардың жалақысын, шәкірттердің ақысын, тамақ-асын, кіші қызметкерлердің ақысын ханым өз уақыбынан өтеп отырған. Шәкірттерге сабын мен басқа да тұрмыстық заттар мен кіші қызметкерлердің өтемі үшін уақыптан жылына 2000 динар бөлініп отырған [3]. Михр Сұлтан-ханым Мұхаммед Тимур сұлтанның сүйікті әйелі және екі ұлының анасы болған, Самарқандта тұрған. Ханымның Ұлы Моғол еліндегі Бабыр сарайымен де хат алмасып тұрғанын деректерден байқауға болады.

Тарихшы Н. Атығаев Бұрындық ханның екінші қызы да шибанилер әулеті өкілдеріне тұрмыс құрғаны, бірақ ол ханым туралы нақты деректер сақталмағанын айтады. Тағы бір беделді шибанилер әулеті өкіліне тұрмысқа шыққан әйел «қазақ ханым» тахаллус көркем есімімен тарихта қалды. Оның тарихы өзбек билеушісі хан Убайдолла Шибани Захир ад-Дин Бабыр мен Сефевидтерді жеңген соң, қазақ ханы Қасымға бір қызына құда түсіп елшілерін жібергенде басталады. Қасым келісіп, ханның қызы Бұхараға Убайдоллаға барады. «Шараф-наме-йи-шахи» қолжазбасында хан Убайдолланың ұлы Абд әл-Азиз-ханның әке-шешесі қазақ сұлтандары қыздары болғаны айтылады. Өкінішке орай, бұл эсседе оның есімі аталмаған. XVII ғасырдың басындағы «Мусахир әл-биләдте» де Абдәл-Азиз-ханның анасы «қазақ ханым» деген қазақ сұлтандарының бірінің қызы болғанына дерек келтірілген.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашидиде» тағы бір атақты әйел тұлғасы туралы ақпарат бар. Ол қазақ сұлтаны Әдіктің үлкен қызы. Оны Күшкүнші ханның ұлы шибанид Абдолла сұлтанға күйеуге берді. Тағы да, қолжазба оның аты-жөнін көрсетпейді, тек ол көп ұзамай қайтыс болғаны белгілі. Бұл адам Аманбике ханым болуы мүмкін. Ол туралы Түркістандағы Қожа Ахмет Йасауи кесенесіндегі құлпытастағы жазудан белгілі (қазір жоғалған). Зерттеуші Н. Атығаев бұл эпиграфияны шибанилер эпиграфиялық ескерткіштерін зерттеушілер жасаған белгілі аудармасы: бұл марқұма Құдай рақымына алынған тақуа, пәк Аманбике ханымның қабірі — Жәнібек ханның қызы. Хижа жыл санауы бойынша 925 жылдың ережеп айында, қазіргі жыл санауы бойынша 1519 жылы қайтыс болған, – деген мәлімет береді.

Қасым ханның сарайында атақты екі ханым болған. Бірі — екі тақ мұрагері болуға ұл сыйлаған Ханық сұлтан бегім, екіншісі — Айша ханым. Айша ханым сефевидтерге қарсы өзбек хандарының соғысында қаза тапқан Әбілқайыр сұлтанның анасы. Соңғы уақыттарда отандық зерттеулерде Айша ханымның соңғы күндері Бабыр шах сарайында Үндістанда өтті деп көрсетіліп жүр. Сонымен қатар дереккөздерде ол кісінің қолжазбалары жөнінде пікірталастар көп.

Атақты Ханық Сұлтан бегім Әбілқайыр сұлтанның қайтыс болуымен Қазақ сарайында үлкен рөлге шықты. Себебі Ханықтан туған Мамаш сұлтан тақ мұрагері болды. Кейін Мамаш ханның хандық уақытында һәм Хақназар ханның тұсында Ханық ханымның хан ана дәрежесіне жеткенін көруге болады. Қазақ хандығының сол дәуірдегі саяси жағдайы ауыр болып, шайқы Мамай басқарған Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығы қарым-қатынасының салқындағанын байқауға болады. Алайда орта ғасырлық саяси дипломатияда Жошы Ұлысын аясынан шыққан екі елді татуластыру хан қыздарына жүктелгені байырғы некелестіру арқылы елдестіру түркілік салтын көрсетеді. Осы орайда біз Қасым ханның Ханық сұлтан бегімнен туған бір қызы шайқы Мамайға ұзатылғанын көреміз [4].

Қазақ билеуші әулетінен шыққан Орталық Азияның билеушілерінің бірі – аштарханидтердің сарайындағы әйел қауымы болды. 1622 жылы Ресей елшісі И. Хохловтың баяндамасында 1611-1642 жылдары Аштархан мемлекетін басқарған хан Имамқұлидың әйелі қазақ сұлтаны Тұрсынның немере ағасының қызы екенін айтады. Бұл Есім хан мен оның қызы туралы мәлімет болуы тиіс. «Бахр әл-асрар» дерегі бойынша, Имамқұли ханның тағы бір әйелі қазақ сұлтаны Шығайдың ұлы, Абылайдың қызы болған. Оның есімі де, өкінішке қарай, дереккөзде аталмаған. «Силсалат ас-салатин» кітабы қолжазбасында Имамқұлидың мұрагері Нәдір Мұхаммед хан — өз уәзіріне баласы Әбділ-Азизді Жәңгір есімді қазақ ханының қызына атастырған. Жәңгір келіседі де, қызы тамаша шерумен, сән-салтанатпен Самарқанға аттанды. Силсалат ас-салатинде «Қазақ ханының қызын Қазақ ханым деген лақап атпен атаған» деп хабарлайды [3]. Осындай деректердің барлығы төре тұқымдары джучид, оның тарамдары батуид пен шибани әулеттері арасындағы некелесу, сол арқылы сүйек жаңғыртып, туыстасуын көрсетеді.

XVII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының атақты билеушісінің бірі — Жәлім сұлтанның қызы, Тұрсын ханның қарындасы Ташкент билеушісі шибани Баба-сұлтанға тұрмысқа шыққан, бірақ оның есімі дереккөздерде аталмаған. Шығыс Түркістанда өмір сүрген Моғолстанның тарихында да төре әулетінің әйелдері өз ізін қалдырды. Сонымен Моғол билеушілерінің сарайында Әдік сұлтанның екінші қызы Чучук ханым маңызды рөл атқарды. Ол Моғолстан мемлекетінің батыс бөлігінің билеушісі Сұлтан Саид ханның ұлы Абд ар-Рашидтің үлкен әйелі болды. 1524 жылы қыста болған саяси қиындықтар оның ағасы қазақтың Тахир ханын моғол сарайынан қолдау іздеуге мәжбүр етті. Олардың кездесуі кезінде қазақтар мен моғол билеушілері арасында хандық некелесті. Әдік сұлтан мен Нигар ханымның қызы Чучук ханым Абд ар-Рашид сұлтанға тұрмыс шыққанын әйгілі «Тарихи Рашиди» еңбегі растайды.

Чучук ханым х.940/м.1533 жылы әкесінің орнына мемлекет тағына отырған Абд ар-Рашидтің бәйбішесі және адал серігі болды. Моғолстан ханы х.967/м.1559-1560 жж. жылы қайтыс болғанға дейін 35 жылдан астам бірге өмір сүрді. Ханымнан алты ұл туды, оның екеуі (Абд әл-Кәрім хан мен Мұхаммед хан) Моғолстан мемлекетінің ханы болды. Чучук ханым күйеуі қайтыс болғаннан кейін де Моғолстан сарайындағы ықпалын сақтап қалды. Сондай-ақ Моғолстан мемлекетінің сарайында қазақ сұлтаны Жәлімнің қызы Ханым падшах көрнекті рөл атқарды. Моғолстан ханы Шуджа әл-Латифтің әйелі (1609-1610 жж. билік құрған). Шах-Махмуд Чурас ол туралы «заманының ең ақылды әйелі» деп сипаттайды [3].

Ханым падшах 1619 жылдан бастап Моғолстан мемлекетінің жоғарғы билеушісі Абд әл-Латиф-ханның (Апақ хан) анасы. 13-14 жасына дейін ханға шешесі жан-жақты көмек көрсетті. Шах-Махмуд Чурастың айтуынша, ханның жастығын пайдаланып, байрин тайпасынан шыққан белгілі бір әмір Мұхаммед Юсуф Абд әл-Латиф ханның келісімінсіз маңызды саяси шешімдер қабылдай бастаған. Махмұд ибн Уәлидің «Бахр әл-асрар» еңбегінде XVII ғасырдың басында қазақ сұлтаны Есім мен Моғолстан ханы Абд ар-Рахим арасында саяси одақ жасалды. Одақ әулеттік неке арқылы қамтамасыз етілді: Есімнің інісі қазақ сұлтаны Күшіктің қызы Абд ар-Рахим ханға, ал Есім Моғолстан ханының қызына үйленді. Шах-Махмуд Чурастың айтуынша, Жәңгір ханның бір қызы Моғолстан билеушісі Абдаллах ханның ұлы Юлбарыс сұлтанға тұрмысқа шыққан. Ханым және оның ұрпақтары туралы мәлімет жоқ. Юлбарыс сұлтан өз әкесіне жасаған көтерілісі үшін сұлтанның қазақ ханымынан туған қызы Ханзаде ханым атасы Абдаллах ханның бұйрығымен дарға асылған [3].

Жақын көршілердің, ағайын халықтардың тарихына ықпал еткен тағы бір қазақ ханымы — Сүзге ханым. Сүзге ханым — Шығай ханның қызы, Тәуекелдің қарындасы, Сібірдің атақты ханы Көшімнің ханымы. Сібір хандығы — ХҮ ғасырда Алтын Орданың ыдырауымен пайда болған, билеушілері Шыңғыс тұқымдарынан болған Сібір-Есіл аймағындағы алып мемлекеттің бірі. Сібір хандығы да басқа да Алтын Орда мұрагерлері сияқты Ұлы Даланы толық басқаруға мүдделі еді. Сібірдің ең атақты ханы — Көшім. Көшім тұсында хандық кеңейіп, айналадағы бірқанша халыққа исламды тарату себебімен соғыстар ашып, ханты-мансы сияқты халықтардың жерлерін хандыққа қосқан. Сібір билеушілері — Жошының Шибан есімді баласынан тараған деген тұжырым бар [5].

Сүзге ханым — сол заманның ақындарының өлеңінде өте әдемі, парасатты, ақылды, ханның жанында кеңес беруші ретінде сипатталады. Сүзге ханымның сұлулығына тек шолпан жұлдызы ғана таласа алады эпитеттерді кездестіруге болады. Сүзгенің Көшім сияқты чингизидтер арасындағы өте беделді, беделі зор ханның сарайына баруы Алтай мен Еділ арасын, Алтын Орданың кезіндегі аумағының үштен бірін уысына ұстаған Қазақ хандарының бақталасуын, тақталасуын біраз уақытқа ығыстырды деуге болады. Ел мен елді, ұлыс пен ұлысты қосатын қыз бала деп қазақ осы ханымдарымызға қарап айтса керек [6].

Көшім хан ханымына үлкен сарай салдырған. Аталмыш сарай хандықта теңдесі жуық көркем, қызметкерлері қисапсыз болған деседі. Сүзге ханымның дүниеден өтуі аңыздарда Ермақтың Сібір хандығын жаулауымен тұспа-тұс келеді. Мәскеу княздігі Сібірді жаулау саясаты жеңісті аяқталып, Ермак әскері Сүзге сарайын қоршап, ханымды осы жерде жазым қылады. Бір деректерде ханым өз абыройын, тегін қорғау үшін өз-өзін жазым қылған деседі. Орыс, сібір татарлары, қазақ халқының жадында Сүзге — әйелдік нәзіктік пен парасаттылықтың ерекше көрінісі боп қала береді. XIX ғасырдан бері Сібір өңірінің театрларында «Сүзге ханым» пьесасы үздіксіз көрсетіліп келеді.

Тарихшылар Сібір сарайында болған Шығайдың тағы бір қызы болғандығын айтады. Көшімнің інісі Ахмет-Керейге тұрмысқа шыққан. Алайда неке сәтсіз болған, Ахмет-Керей көп ұзамай адуынды қайын атасымен жанжалдасады. Осы жанжалда Ахмет-Керей дүниеден өтеді [3].

Сібір сарайынан әрі асып, Мәскеу сарайында болған қазақ ханымдары да бар екен. Мәскеу сарайында болған қазақ ханымдарының оқиғасы өзгереді. Олар ұзатылып барған жоқ, орыс әскері Сібір хандығы жаулаған кезде Тәуекел ханның бір топ туысын, немере інісі Ораз-Мұхаммедті тұтқындап Мәскеуге әкетеді. Ораз-Мұхаммедтің қазақтың ханы Тәуекелге жазған хатында әжесінің, жеңгелерінің, бауырларының Мәскеуге тұтқынға түскенін жазады. Ораз-Мұхаммед кейін Қасым хандығының алғашқы билеушісі болып, онымен бірге ханымдар Қасым сарайында сән-салтанатты өмір сүргендігін пайымдауға болады [5].

Қорытынды

Орта ғасырлардағы қазақ сарайындағы ханым-қыздарға қатысты тарихи деректердің барлығын жинақтап, біз мынадай қорытындыға келеміз. Жошы Ұлысының аясынан жекеленіп шыққан елдердің билеушілері мен Моғолстан билеушілері арасындағы саяси бәсекелестікке, дауларды оң шешуде үлкен рөл атқарған ханымдар, төре әулеті қыздары болды. Алайда олар тек саяси биліктің өкілдері болды деу қате. Ханымдары арасынан екі жоғарғы дәрежеге жетіп, балаларын хан тағайындап, жас балалары тұсында ұзатылып барған елдерде саяси билікке перде сыртынан ықпал еткенін байқаймыз. Билік пен дәрежеден бөлек халық арасындағы айтарлықтай беделдері де аталмыш ханымдардың ортақ тарихымызда ойып тұрып орын алған. Мысалы, Михрибан ханым сияқты ханымдардың Бұхара мен Самарқанда салдырған мәдени ескерткіштері, ханымдардың мұсылман өркениетіне тән қасиеттер - қайырымдылық, діни уақып қатынастарын жүргізуде белсенді болғанын көрсетеді. Ел тарихындағы осы ханымдарды Османлы әулеттері, немесе Ұлы моғол сарайларында олардың мәдени, әлеуметтік жағдаятына ықпал еткен Уалиде Айша сұлтан, Хюррем сұлтан, Мумтаз Махалдарға ұқсас болған деп есептеуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кәрібаев Б. Қазақ хандығы дәуіріндегі ханымдар / Б. Кәрібаев // Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар: Халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция материалдары. — Астана: Форма Плюс, 2015. — 304 б.
- 2 Алпысбес М. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу / М. Алпысбес. — Алматы: TechSmith, 2018. — 340 б.
- 3 Атыгаев Н.А. Казахские женщины при дворах иностранных правителей (XV–XVII вв.) [Электронный ресурс]. / Н.А. Атыгаев. — Режим доступа: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/645>.
- 4 Атыгаев Н.А. Некоторые замечания о казахско-башкирском султани Хакк-Назаре [Электронный ресурс]. / Н.А. Атыгаев. — Режим доступа: <https://iie.kz/?p=4716&lang=ru/>.
- 5 Утемиш-хаджи ибн Маулана Мухаммад Дости. Чингиз-наме. — Алма-Ата: Ғылым, 1992. — С. 117–118.
- 6 Ершов П.П. Сузге / П.П. Ершов. — М.: Директ-Медиа, 2014. — 42 с.
- 7 История Казахстана в русских источниках. Том 1: Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.) / Сост. А.И. Исин. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 704 с.

Г.К. Уалиева, М.А. Алпысбес

Брачная дипломатия ханов Казахской Орды в установлении международных отношений с династией чингизидов

Казахское ханство — крупная мусульманская держава, с традициями ведения комплексного хозяйства, основанного в том числе и на экономике полукочевого коневодства, распространенного почти на всей территории Великой степи в позднетюркское время. О Казахском ханстве можно судить по его международным взаимоотношениям с крупнейшими мусульманскими и соседними государствами того времени. О нем написаны и пишутся обширные научные обзоры, статьи, труды. В рамках настоящего исследования мы не затронем вопросы истории самого ханства, его формирования, а рассмотрим одну из актуальных тем — роль женщин в патриархальном полукочевом мусульманском государстве. Предпримем попытку написания аналитической статьи о роли женщин в политике, общественной жизни, культурно-духовной жизни, в жизненном процессе, в целом, а также изучим, как строились браки между представителями торе-чингизидов, среди его правящих ветвей — батуидов и шейбанидов, а также джучидов из Могулистана. Кроме того, на основе средневековых исторических данных, статей отечественных и зарубежных ученых-историков, приведем некоторые сведения о казахских женщинах, живших во дворцах правителей соседних государств, оказавших влияние на международ-

ную и межгосударственную дипломатию. Женщины из числа торе-чингизидов были верными спутницами в жизни мужей, являлись матерями детей-султанов. Некоторые из них занимали высокие посты в государстве и участвовали в политической (в том числе международной) и общественной жизни страны. Достаточно вспомнить о таких личностях, как Михр-султан из династии Шейбанидов, Чучук ханым в Могулистане, Бопай ханым в Казахской Орде, Айша ханым во дворце Бабура, Сузге ханым в Сибирском ханстве.

Ключевые слова: Казахское ханство, роль женщин, патриархальный строй, политическая жизнь, могулы, Сибирское ханство, шейбаниды, государство Бабура.

G.K. Ualiyeva, M.A. Alpysbes

Marriage diplomacy of the Khans of the Kazakh Horde in establishing relations with the dominion of the Genghisid dynasty

The Kazakh Khanate is a large Muslim power with the traditions of a complex economy, based, among others, on the economy of semi-nomadic horse breeding, occupying the main part of the Great Steppe in the late Turkic period. The state of Kazakh Khandyk can be judged by its relations with the largest Muslim and neighboring states of that time. Extensive scientific reviews, articles, and works have been written about it and are being written now. We will not dwell on the history of the Khanate itself, on political issues of formation, in our article we will consider one of the topical themes – the role of women in this patriarchal semi-nomadic Muslim state. Let's try to write an analytical article about the role of women in politics, the role of women in public life, the role of women in cultural and spiritual life, the role of women in the life process, and also study how dynastic marriages were built between representatives of the Tore-Genghisids, between its ruling branches – Batuids and Sheibanids, as well as Juchids from Mogulistan. Also, based on medieval historical data, articles by domestic and foreign historians, the article provides some information about Kazakh women who lived in the palaces of the rulers of neighboring states, who had an impact in international, interstate diplomacy. Often they, being representatives of the Kazakh ruling elite, ended up there as a result of dynastic marriages. Women from among the Tore Genghisids were faithful companions in their husband's life, were mothers of the children of sultans. Some of them held high positions in the State and participated in its political (including international) and public life. We can write in more detail about such women as Mihr-Sultan from the Shibaniid dynasties, Chuchuk Khanym in Mogulistan, Bopai Khanym in the Kazakh Horde, Aisha Khanym in Babur's palace, Suzge Khanym in the Siberian Khanate.

Key words: the Kazakh Khanate, role of women, patriarchal system, political life, Moguls, Siberian Khanate, Sheibanids, Babur state.

References

- 1 Karibaev, B. (2015). Qazaq khandygy dauirindegi khandymdar [Ladies of the Kazakh Khanate era]. *Qazaq khandygy tusyndagy khandymdar men arular: Khalyqaralyq gylimi-tazhiribelik konferentsiia materialdary — Ladies and beauties under the Kazakh Khanate: materials of the scientific and practical conference*. Astana: Forma Plus [in Kazakh].
- 2 Alpysbes, M. (2018). Qazaq shezhiresi: tariqnamalyq–derektanulyq zertteu [Kazakh Chronicle: historiographical and source research]. *Almaty: TechSmith* [in Kazakh].
- 3 Atygaev, N.A. Kazakhskie zhenshiny pri dvorakh inostrannykh pravitelei (XV–XVII vv) [Kazakh women at the courts of foreign rulers (XV–XVII centuries)]. Retrieved from <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/645> [in Russian].
- 4 Atygaev, N.A. Nekotorye zamechaniia o kazakhsko-bashkirskom sultane Khakk-Nazare [Some remarks about the Kazakh-Bashkir Sultan Hakk-Nazar]. Retrieved from <https://iie.kz/?p=4716&lang=ru/> [in Russian].
- 5 Utemish-Haji ibn Maulana Muhammad Dosti: Chingiz-name (1992). [Genghis-name]. *Almaty: Gylym* [in Russian].
- 6 Ershov, P.P. (2014). Suzge [Suzge]. Moscow: Direkt-Media [in Russian].
- 7 Isin, A.I. (Eds.). (2005). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh. Posolskie materialy Russkogo gosudarstva (XV–XVII vv.) [The history of Kazakhstan in Russian sources. Ambassadorial materials of the Russian state (XV–XVII centuries)]. Vol. I. *Almaty: Daik-Press* [in Russian].

A.K. Abdina¹, Sh.A. Ibzharova², M.K. Kakimzhanova^{3*}

¹*Astana IT University, Astana, Kazakhstan;*

²*Almaty management university, Almaty, Kazakhstan;*

³*Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan
(abdinaa@mail.ru, sh.ibzharova@altau.edu.kz, rita_k79@mail.ru)*

The existential needs of the elderly: the problem of quality of Life

Consideration of such an essential and significant part of the problem of population ageing as their existential needs since it is at this age that a person is profoundly confronted with life-meaning experiences. The paper uses comparative research methods and conceptual and hermeneutic analysis of philosophical texts. The existential needs of a person in old age directly affect the quality of his life, awareness of himself as a creative person, freedom in his manifestations, responsible for his actions, and living in harmony with himself and society. The search for roots and identity complements a person's holistic worldview, making him the creator of his own life, and not a shadow of the years he has lived. Unrealized or unsatisfied existential needs destroy the integrity of a person, negatively affecting the quality of his life. The problem of population ageing is closely connected not only with economic, demographic and social problems, but it also expresses, first of all, the existential essence of a person, measured by the quality of his life. The quality of life of older people would be significantly higher if existential needs were consciously satisfied.

Keywords: population ageing, elderly people, quality of life, existential needs, existential experiences, active longevity.

Introduction

The ageing of the population is one of the dominant trends of the XXI century. It has crucial and far-reaching consequences for all aspects of society. According to the UN (United Nations) [1], in 1950 the number of elderly (65+) in the world did not exceed 130 million. By 2015, it had grown 4.6 times – up to 600 million. In 2050, 1.6 billion is expected, and by 2100 – 2.5 billion. There should be 100 times more people over 80: from 10 million in 1950 to 910 million in 2100. The share of the first group today is 10%, and the second is no more than 2%. By 2100, the indicators will increase threefold and fourfold, respectively, so the ageing of the population cannot be ignored in any way but should be considered an urgent problem that requires close attention and comprehensive research.

The ageing of the population has many different complex facets, such as an increase in the number of retired people due to an increase in life expectancy, a decrease in the number of able-bodied members of society caused by the global demographic crisis, and other socio-economic problems generated by this process. In our opinion, the existential needs of older people, which determine the quality of their life, also require careful study, since they affect the physical and mental health of a significant part of the world's population. The relevance of the problem under study is also related to the fact that the coming decade (2021-2030) has been proclaimed by the World Health Organization as the Decade of Healthy Ageing, which emphasizes the inevitability and significance of the problem under study.

* Corresponding author's e-mail: rita_k79@mail.ru

Methodology and research methods

The authors studied the texts of existentialist philosophers, the materials of the World Assemblies on Ageing in 1982 and 2002, the Report on the implementation of the regional strategy for the implementation of the Madrid International Plan of Action on Ageing in the Republic of Kazakhstan in 2016, the report “Analysis of the population situation in the Republic of Kazakhstan”, developed in 2019 with technical support of the United Nations Population Fund (UNFPA) in Kazakhstan, the basic report “Decade of Healthy Ageing” for 2020. In addition, the authors of the article used methods of comparative studies, and conceptual and hermeneutic analysis of philosophical texts. There is no specific approach to the definition of the concept of “quality of life” among scientists, therefore, the authors rely on an integral characteristic that includes a complex system of socioeconomic, political, cultural-ideological, and environmental indicators, factors and conditions [2].

Discussion

During the existence of the UN, the problem of population ageing has been discussed twice at World Assemblies. The first World Assembly on Ageing was held in Vienna in 1982, and as a result, the Vienna International Plan of Action on Ageing was adopted. The Second World Assembly on Population Ageing was held in Madrid in 2002, and the outcome of the assembly was the Madrid International Plan of Action on Ageing.

The preamble of the Vienna International Plan of Action on Ageing states that the countries gathered at the World Assembly on Ageing has consciously approached the issues of increasing the number of the ageing part of their population. Based on this, the countries jointly discussed the issues facing them, taking into account the achievements associated with increasing life expectancy and the resulting challenges and opportunities. As a result of the discussions, the UN members agreed to develop and apply policies at the international, regional and national levels aimed at revitalizing the life of an ageing population. In addition, the UN member states also expressed their intention to study the impact of the ageing part of the population on development, to ensure conditions for the full use of the potential of ageing people, and to mitigate, through appropriate measures, any negative consequences of such influence.

The Vienna International Plan of Action on Ageing also notes that the fundamental and inalienable rights enshrined in the Universal Declaration of Human Rights fully and unconditionally apply to ageing members of society [3]. The UN member States recognize that quality of life is no less important than long life expectancy, and that, therefore, the ageing should, as far as possible, be allowed to live a fruitful, healthy, safe and satisfying life in their own families and communities and be considered an organic part of society.

The Madrid International Plan of Action on Ageing [4] makes it possible to respond to the opportunities and challenges posed by the ageing of the world's population, based on new international priorities.

Researchers note that the main reason for the international community's concern about ageing issues was the fundamental demographic changes that occurred in the world by the end of the last century and captured to one degree or another almost all regions of the world [5]. It became obvious that the development of society in the new century should take into account the growing processes of demographic ageing, find solutions to emerging problems and take advantage of the opportunities. The understanding has been established in the world that the ageing of mankind has become universal and irreversible, equal in importance to the process of globalization.

A review of articles on the state of the problem of population ageing in the world shows that scientists pay more attention to the social economic and medical aspects of the problem [6-16], whereas, in our opinion, the existential components of the problem are no less important for research. As Erich Fromm notes: “In an attempt to define the human essence, we do not rely on such abstractions as speculative metaphysics operates in the person of, for example, Heidegger and Sartre. We turn to the real conditions of existence of a real living person so that the concept of the essence of each individual coincides with the concept of the existence of the genus” [17].

In 2016, the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan prepared a Report on the implementation of the regional strategy for the implementation of the Madrid International Plan of Action on Ageing in the Republic of Kazakhstan [18]. This document provides data on the socio-economic changes that occurred in the Republic of Kazakhstan during the reporting period from 2012 to 2016, as well as on progress in the implementation of the Madrid International Plan of Action on Ageing during this period.

Although the ageing of the population is a relatively new phenomenon for Kazakhstan, statistics show that the country is on the verge of ageing. The number of people aged 65 years and older in the total population was 7.5% at the end of 2018. It is believed that the 7% threshold is typical for an ageing nation, and in general, this threshold has already been overcome in Kazakhstan, although the situation in the regions of the country is different. So, in the north-east of the country and part of central Kazakhstan, the situation is similar to the countries of Europe, that is, the population is ageing due to the rapid increase in the number of elderly people compared to young people (due to insignificant natural population growth and a negative migration balance). And in the southern and western regions of the republic, as well as in the capital of the country, there is an increase in the birth rate, as a result of which the indicators of population ageing decrease [18].

Researchers of social economic factors of the problem of population ageing note [1] that the key question from the point of view of the welfare of society is how an increase in the share of the elderly in the total population will affect per capita consumption – will it decrease, increase or remain neutral? The ageing of the population is the result of the interaction of a declining birth rate with an increasing life expectancy. The economic consequences of increasing life expectancy are a simpler case. Reducing the ratio between the number of employed and the number of the entire population leads to the fact that each employee is forced to support the same number of children as before but at the same time a larger number of elderly. Hence, there is the reduction in per capita consumption at any possible level of capital labour.

According to forecasts [19], in Kazakhstan for the period from now to 2050, the coefficient of potential support will decrease by 2 times, that is, only about 3.5 people of working age will account for 1 pensioner aged 65+, which will increase the burden on the latter. At the end of 2018, there were 6.8 able-bodied people per 1 retired person and 7.5 in 2014. The low forecast values of this coefficient emphasize the potential impact of the ageing of the population in Kazakhstan on the labour market, and economic indicators, as well as on the increase in the burden on the state budget in terms of social and pension provision, which Kazakhstan may face in the coming decades.

Within the framework of the G20 symposium held in January 2019 in Japan, automatic adjustment of the retirement age with an increase in life expectancy was discussed as a possible measure in response to the ageing of the population (this mechanism has been implemented in Denmark, the Netherlands, Portugal and Finland) [20].

The increase of the retirement age in Kazakhstan to 63 years, which was initiated by the legislative authorities in 2015 with the introduction of amendments to the Law on Pension Provision in the Republic of Kazakhstan in 2013, caused an unambiguously negative reaction in society. Although the increase in the age limit is associated with an increase in life expectancy and the ageing process of society, the population of the country perceived these changes as an antisocial and unpopular measure adopted by the state in response to the problem of ageing. In our opinion, the issue requires a comprehensive solution. It is not enough to raise the retirement age based on the global trend of population ageing and count on the long-term positive effect of this measure. An increase in the retirement age should be accompanied by an improvement in the quality of life of older people, an increase in the quality of medical services provided to them, a variety of leisure activities for older people and their opportunities for full rest, and other activities aimed at public awareness of the value of old age.

It is important to understand that the ageing of the population is not only a demographic process with economic consequences but also a social phenomenon that considers the possibilities of a person in various spheres of economic, social and political activity. With a competent state policy, an increase in life expectancy means that longer economic activity of people can become an additional incentive for economic growth.

Earlier we wrote that the philosophy of independent life orients a person with a disability to the fact that he sets himself the same tasks as any other member of society [21]. This position is also applicable to elderly people. It is necessary to create conditions for continuing work activity after retirement age, so that pensioners have the opportunity to study or retrain, or, with highly qualified elderly people, have the opportunity to consult in their professional field. In other words, it is necessary to encourage pensioners to continue working.

However, solving the problem of population ageing involves not only the possibility of continuing to work. Much more important and relevant, as we have already noted above, is the issue of the quality of life of older people, both around the world and in our country. According to the report “Analysis of the population situation in the Republic of Kazakhstan” for 2019 [22], the ageing process of the population has a serious impact on all aspects of human life and society: economic growth, investment, savings, labour market,

consumption and leisure, pensions and taxation, and much more. The ageing process of the population affects the health and lifestyle of the elderly, as well as the growth of their dependence on the economically and socially active population. In other words, the ageing process directly affects the existential needs of older people.

From Fromm's point of view, unique existential needs are inherent in human nature. Firstly, it is the need to establish emotional connections. Fromm writes that realizing his isolation from nature, a person must find new connections that would replace his biological connection with his mother. "Without strong emotional ties with the world, he will suffer unbearably from his loneliness and loss. But it is in his power to establish various forms of communication with other people", writes Fromm [17].

People always need to take care of someone and take part in the lives of the people for whom they are responsible. And if most young people can establish emotional connections with their surroundings without any problems, then the situation becomes more complicated with age. Children grow up and no longer need guardianship, work no longer takes up most of their lives, or, due to retirement, it simply does not exist, and an elderly person is particularly acutely aware of his isolation. This condition is not experienced only by those who continue to lead an active social or creative life, but, unfortunately, most people with retirement begin to feel huge problems with establishing emotional connections, which naturally leads to a feeling of loss, uselessness and meaninglessness of existence.

Secondly, Fromm draws attention to the problem of people overcoming their natural origin, which generates an existential need to overcome themselves. Pashchenko O.V. in the article "Existential needs as the basis of the integrity of personality" writes that in everyday life "there is a distortion of the existential situation. A person, satisfying daily needs, feels unhappy because there is no satisfaction of existential, essential human needs. Unsatisfied existential needs are behind the majority of personal psychological problems" [23].

The most promising solution to the need to overcome everyday life is seen as an activity based on creativity. If a person can combine his main activity with creativity during his life, or devote his life entirely to art in its various manifestations, then elderly people who have retired and realized that they have free time can master creative practices in a new way. For example, promoting ideas based on life experience, creating spiritual and material values in the field of art, and helping young people with mentoring and pedagogical activities. These practices allow older people to realize their importance and achieve a sense of a certain freedom from boring old age, unpromising everyday life, and, in a sense, even from a destructive future. It can be argued that the development of new skills, especially creative ones, improves the quality of life of older people.

The third existential need is the search for roots, or, the desire of people to feel an integral part of the world. According to Fromm, this need arises from the very birth, when biological ties with the mother are severed [17]. By the end of childhood, every person refuses the security that parental care provides. Throughout life, people experience this need in different ways. Existential experiences of middle age are associated to a greater extent with the needs of everyday life, including feelings of stability and security, which are similar to parental protection in childhood. But at a more mature age, every person is faced with the reality of separation from life itself, when death is approaching.

In modern society, the problem of separation from the roots is particularly acute, since community culture, which provides an existential need for roots, is gradually giving way to urban culture, blurring the line between the past and the present. Therefore, elderly people living in cities feel this need most acutely. At first glance, it seems that liberation from the norms and values of the community can give a person the opportunity to gain personal integrity and freedom, but this is not quite true. This kind of experience is necessary at a younger age, when a young person, freeing himself from the custody of his parents, builds his personality. The existential need for roots experienced by older people can be compared to returning home after a long journey, with accumulated life experience and the desire to apply it to a new understanding of community life. Often, it is in old age that people begin to be drawn to the roots, to gain integrity with the community to which they belonged, belong or could belong. The researchers write: "Fromm's main thesis is that human evolution is based on the loss of his original home – Nature – and the inability to return to it again. However, having lost this prehistoric unity, they developed the ability to think, foresee, and imagine" [24]. Perhaps it is this ability that helps people in satisfying the existential need to search for roots.

The fourth existential need that Fromm draws attention to is the need for identity. Fromm talks about the identity that helps a person to realize himself, his essence. In our opinion, this is the highest existential need, since the meaning of human existence lies in the awareness of one's essence, and the loss of this kind

of identity can lead to the consequences of complete denial of oneself as a person, to dissolution in society. And if, in search of roots, a person is looking for integrity with the community to which he belongs or would like to belong, then in the awareness of his essence, a person is trying to find personal integrity, unity of the existential being principle with spiritual foundations.

The search for oneself is inherent in a person always, throughout life. Considering existential needs through the prism of old age, it can be noted that at this stage of the life path, a person can accept his identity in different ways. Someone feels satisfaction from their achievements and is fully aware of their integrity. Someone continues a restless or thoughtful search for new facets of himself. It seems to someone that life has passed by, and he has only touched it with the edge, not realizing his exclusivity to the full. In any case, awareness of one's own identity is a deep existential need of an elderly person, which, positively, helps him to accept life as it is, or, negatively, due to various circumstances, plunges into denial of life values. The state of senile depression is one of the most severe forms of this disease. Anxiety, irritation, apathy, and general negative mood, all this is often associated with both a decrease in physical activity and an unwillingness to accept oneself in a feeble old age. All this contributes to the deterioration of the quality of life of the elderly and a decrease in its duration.

Another existential need, from Fromm's point of view, is the need for a value system that helps a person to perceive the surrounding reality in all its manifestations: ontological, epistemological, and axiological. "People need stable and constant support to explain the complexity of the world", (где открываются кавычки?) Fromm believes [17]. A person needs to constantly explain and clarify all the events taking place in the world and correlate them with his system of values. Moreover, it does not matter at all what is the basis of this system – scientific facts, religious beliefs, moral attitudes, the main thing is that this system does not fail, and does not leave a person alone with disordered chaos, depriving solid ground under his feet.

If we proceed from existential values, then a person is always in a situation of choice. In his book *Being and Nothingness*, Jean-Paul Sartre expounds his understanding of freedom as a person's ability to create himself [25]. Accordingly, freedom of choice is human destiny. Man is doomed to freedom. Sartre's researchers write that in later works the French existentialist began to recognize the social conditionality of human freedom. So he turned to the problem of necessity. Sartre argues that necessity is the opposite of freedom. It interferes with a person's free activity, shackles his initiative and does not allow him to show his spiritual and physical potencies [26]. In this regard, I would like to note that an elderly person, being freed from the burden of necessary everyday social actions, begins to gain genuine freedom. He overcomes the necessity and, provided he is open to the world, realizes this world as an integral person, free in his choice. It should be taken into account that there are a lot of options for the development of events, and a person can be broken by the realities of society or overwhelmed by necessity, which he begins to realize as his own choice. Or, he builds some illusory system of values, since he is unable to resist existing narratives. But a person's openness to the world presupposes his full perception of himself as an integral person, and in this case, a person overcomes his dependence on necessity and forms his system of values, free from external interference.

Thus, the existential needs of a person in old age directly affect the quality of his life, the awareness of himself as a creative person, free in his manifestations, responsible for his actions, and living in harmony with himself and society. The search for roots and identity complements a person's holistic worldview, making him the creator of his own life, and not a shadow of the years he has lived. Unrealized or unsatisfied existential needs destroy the integrity of a person, negatively affecting the quality of his life.

Most people gain their integrity by relying on common sense. Tolstoy in "War and Peace" characterized common sense as mediocrity, in our opinion, because common sense suggests the simplest way, more based on practical experience, not burdened with intellectual efforts. The quality of life of the elderly would be significantly higher with the conscious satisfaction of existential needs.

Referenses

- 1 Капелюшников Р.И. Феномен старения населения: экономические эффекты / Р.И. Капелюшников. — М.: Ин-т экон. РАН, 2019. — 50 с.
- 2 Мазепина О.Ю. Проблемы определения и измерения уровня качества жизни населения / О.Ю. Мазепина // Проблемы развития территории. — Вып. 6 (74). — 2014.
- 3 United Nations. (1983). Vienna International Plan of Action on Ageing. New York: United Nations
- 4 United Nations. (2002). Madrid International Plan of Action on Ageing. New York: United Nations

- 5 Сидоренко А. Мадридский международный план действия по проблемам старения: адаптация к стареющему обществу / А. Сидоренко // Социальное обслуживание семей и детей: науч.-метод. сб. — 2019. — Вып. 17. Социальное обслуживание граждан пожилого возраста и инвалидов трудоспособного возраста. — С. 33–44.
- 6 Bordone V. Forever young? An analysis of the factors influencing perceptions of ageing / V. Bordone, B. Arpino, A. Rosina // *Ageing and Society*. — 2020. — No 40 (8). — P. 1669-1693.
- 7 Bjerck M. Effects of a falls prevention exercise programme on health-related quality of life in older home care recipients: a randomised controlled trial / M. Bjerck, T. Brovold, A. Bergland, D.A. Skelton, T. Liu-Ambrose // *Age and Ageing*. — 2019. — No 48 (2). — P. 213-219.
- 8 Kim A.C.H. Psychological and social outcomes of sport participation for older adults: a systematic review / A.C.H. Kim, S.H. Park, A. Fontes-Comber, S. Kim // *Ageing and Society*. — 2020. — No 40 (7). — P. 1529-1549.
- 9 Kim Y. Who does not intend to retire? Mothers' opportunity costs and compensation at later ages in Europe / S.H. Park, A. Fontes-Comber, S. Kim // *Ageing and Society*. — 2020. — No 40(10). — P. 2128-2154.
- 10 Lulle A. Reversing retirement frontiers in the spaces of post-socialism: active ageing through migration for work / A. Lulle, // *Ageing and Society*. — 2021. — No 41 (6). — P. 1308-1327.
- 11 Mattace-Raso F. Medicine is a science of uncertainty and an art of probability. Blood pressure management in older people. / F. Mattace-Raso, C. Rajkumar // *Age and Ageing*. — 2021. — No 51(1). — P. 59-61.
- 12 O'Caioimh F. Prevalence of frailty in 62 countries across the world: a systematic review and meta-analysis of population-level studies. / F. O'Caioimh, D. Sezgin, M.R. O'Donovan, A. Liew, D. William Molloy, A. Clegg, K. Rockwood // *Age and Ageing*. — 2020. — No 49 (2). — P. 184-192.
- 13 Русинова Н.Л. Возрастные различия статусных неравенств в здоровье: значение социального государства / Н.Л. Русинова, В.В. Сафронов // *Социол. журн.* — 2021. — Т. 27. №1. — С. 97–121.
- 14 Smith T.O. Association between different methods of assessing blood pressure variability and incident cardiovascular disease, cardiovascular mortality and all-cause mortality: a systematic review / T.O. Smith, J.A. Sillito, A.R. Abdel-Fattah, A. Einarsson, R.L. Soiza, P.K. Myint, C.H. Goh, M.P. Tan, M.A. Mamas, J.F. Potter, Y.K. Loke // *Age and Ageing*. — 2021. — No 50 (1). — P. 96-104.
- 15 Vatner Stephen F. Healthful aging mediated by inhibition of oxidative stress. / Stephen F. Vatner, J. Zhang, M. Oydanich, T. Berkman, D.E. Vatner // *Ageing Research Reviews*. — 2020. — No 64(4). — P. 101194.
- 16 Chen Yiyin. Aging in COVID-19: Vulnerability, immunity and intervention / Yiyin Chen, Sabra L. Klein, Brian T. Garibaldi, Huifen Li, Cunjin Wu, Nicole M. Osevala, Taisheng Li, Joseph B. Margolick, Graham Pawelec, Sean X. Leng // *Ageing Research Reviews*. — 2021. — No 65(1). — P. 101205.
- 17 Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм; пер. с нем. Э. Телятниковой. — М.: Изд-во «АСТ», 2017. — 736 с.
- 18 Отчет о выполнении Региональной стратегии осуществления Мадридского международного плана действия по проблемам старения в Республике Казахстан. — Astana, 2016.
- 19 Сайт новостного канала «Хабар 24». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://24.kz/ru/news/social/item/357312-naselenie-kazakhstan-stareet-chislennost-pozhilykh-lyudej-za-god-uvlechilas-na-4>
- 20 Остапенко Е. Старение населения и его влияние на экономическое развитие / Е. Остапенко, А. Чигерев // *Отчет банка России*. — 2020.
- 21 Abdina A. et al. Philosophy of independent living as a basis for inclusive education in Kazakhstan / A. Abdina et al. // *Es-pacios*. — 2018. — No 39 (23). — P. 7.
- 22 Анализ положения в области народонаселения в Республике Казахстан. Отчет разработан при технической поддержке Фонда ООН в области народонаселения (UNFPA) в Казахстане. — 2019.
- 23 Пашенко О. Экзистенциальные потребности как основание целостности личности / О. Пашенко // *Вестн. Челяб. гос. ун-та. Философия. Социология. Культурология*. — 2014. — Вып. 33. — № 17 (346). — С. 101–103.
- 24 Федякина А. Эрих Фромм об экзистенциальных потребностях человека / / А. Федякина. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4466/2/sf-06-44.pdf>.
- 25 Сартр Ж. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж. Сартр. — М.: Республика, 2000. — 639 с.
- 26 Кандалицева Л. Проблема свободы и выбора во французском экзистенциализме / Л. Кандалицева // *Философия и общество*. — Вып. № 2 (23). — 2001.

А.Қ. Абдина, Ш.А. Ыжарова, М.Қ. Кәкімжанова

Егде жастағы адамдардың экзистенциалды қажеттіліктері: өмір сапасы мәселесі

Халықтың қартаюу проблемасының маңызды және маңызды бөлігін егде жастағы адамдардың экзистенциалды қажеттіліктері ретінде қарастыру, өйткені дәл осы жаста адам үшін мағыналы өмір тәжірибесі өте өткір болады. Мақалада философиялық мәтіндерді салыстырмалы зерттеу, тұжырымдамалық және герменевтикалық талдау әдістері қолданылған. Егде жастағы адамның экзистенциалды қажетті-

ліктері оның өмір сүру сапасына, өзін-өзі және қоғаммен үйлесімді өмір сүретін, өз іс-әрекеттеріне жауапты, өз көріністерінде еркін, шығармашылық тұлға ретінде сезінуіне тікелей әсер етеді. Түп негіз бен сәйкестікті іздеу адамның тұтас дүниетанымын толықтырып, оны өткен жылдардың көлеңкесі емес, өз өмірінің жасаушысы етеді. Іске асырылмаған немесе қанағаттандырылмаған экзистенциалды қажеттіліктер адамның тұтастығын бұзады, оның өмір сүру сапасына теріс әсер етеді. Халықтың қартаю проблемасы тек экономикалық, демографиялық және әлеуметтік мәселелермен тығыз байланысты емес, ол, ең алдымен, адамның өмір сүру сапасымен өлшенетін экзистенциалды мәнін білдіреді. Егде жастағы адамдардың өмір сүру сапасы олардың экзистенциалды қажеттіліктерін саналы түрде қанағаттандырса, әлдеқайда жоғары болар еді.

Кілт сөздер: халықтың қартаюы, егде жастағы адамдар, өмір сапасы, экзистенциалды қажеттіліктер, экзистенциалды тәжірибе, белсенді ұзақ өмір сүру.

А.К. Абдина, Ш.А. Ибжарова, М.К. Какимжанова

Экзистенциальные потребности пожилых людей: проблема качества жизни

Рассмотрена такая существенная и значительная часть проблемы старения населения, как экзистенциальные потребности пожилых людей, поскольку именно в этом возрасте перед человеком наиболее остро стоят смыслоразнозначные переживания. В работе использованы методы сравнительных исследований, концептуального и герменевтического анализа философских текстов. Экзистенциальные потребности человека в пожилом возрасте напрямую влияют на качество его жизни, осознание себя творческой личностью, свободной в своих проявлениях, ответственной за свои поступки, живущей в гармонии с самим собой и обществом. Поиск корней и идентичности дополняет целостное мировоззрение человека, делая его творцом своей собственной жизни, а не тенью прожитых лет. Нереализованные или неудовлетворенные экзистенциальные потребности разрушают целостность человека, негативно влияя на качество его жизни. Проблема старения населения тесно связана не только с экономическими, демографическими и социальными проблемами, она выражает, прежде всего, экзистенциальную сущность человека, измеряемую качеством его жизни. Качество жизни пожилых людей было бы значительно выше при сознательном удовлетворении экзистенциальных потребностей.

Ключевые слова: старение населения, пожилые люди, качество жизни, экзистенциальные потребности, экзистенциальные переживания, активное долголетие.

Referenses

- 1 Kapeliushnikov, R.I. (2019). Fenomen stareniiia naseleniia: ekonomicheskie efekty [The phenomenon of population aging: economic effects]. Moscow: Institut ekonomiki RAN [in Russian].
- 2 Mazepina, O.Yu. (2014). Problemy opredeleniia i izmereniia urovnia kachestva zhizni naseleniia [Problems of determining and measuring the level of quality of life of the population]. *Problemy razvitiia territorii — Problems of territory development*, 6 (74) [in Russian].
- 3 United Nations. (1983). Vienna International Plan of Action on Ageing. New York: United Nations.
- 4 United Nations. (2002). Madrid International Plan of Action on Ageing. New York: United Nations.
- 5 Sidorenko, A. (2019). Madridskii mezhdunarodnyi plan deistviia po problemam stareniiia: adaptatsiia k stareiushchemu obshchestvu [Madrid International Action Plan on Ageing: Adapting to an Ageing Society]. *Sotsialnoe obsluzhivanie semei i detei: nauchno-metodicheskii sbornik — Social services for families and children: a scientific and methodological collection*, 17, 33–44 [in Russian].
- 6 Bordone, V., Arpino, B. & Rosina, A. (2020). Forever young? An analysis of the factors influencing perceptions of ageing. *Ageing and Society*, 40 (8), 1669-1693.
- 7 Bjerck, M., Brovold, T., Bergland, A., Skelton, D.A. & Liu-Ambrose, T. (2019). Effects of a falls prevention exercise programme on health-related quality of life in older home care recipients: a randomised controlled trial. *Age and Ageing*, 48(2), 213-219.
- 8 Kim, A.C.H., Park, S.H., Fontes-Comber, A. & Kim, S. (2020). Psychological and social outcomes of sport participation for older adults: a systematic review. *Ageing and Society*, 40(7), 1529-1549.
- 9 Kim, Y. & Rizzi, E. (2020). Who does not intend to retire? Mothers' opportunity costs and compensation at later ages in Europe. *Ageing and Society*, 40(10), 2128-2154.
- 10 Lulle, A. (2021). Reversing retirement frontiers in the spaces of post-socialism: active ageing through migration for work. *Ageing and Society*, 41(6), 1308-1327.
- 11 Mattace-Raso, F. & Rajkumar, C. (2021). Medicine is a science of uncertainty and an art of probability. Blood pressure management in older people. *Age and Ageing*, 51(1), 59-61.

- 12 O'Caomh, F., Sezgin, D., O'Donovan, M.R., Liew A., William Molloy D., Clegg A. & Rockwood K. (2020). Prevalence of frailty in 62 countries across the world: a systematic review and meta-analysis of population-level studies. *Age and Ageing*, 49(2), 184-192.
- 13 Rusinova, N.L. & Safronov, V.V. (2021). Vozrastnye razlichii statusnykh neravenstv v zdorove: znachenie sotsialnogo gosudarstva [Age differences of status inequalities in health: the importance of the welfare state]. *Sotsiologicheskii zhurnal — Sociological Journal*, 27(1), 97–121 [in Russian].
- 14 Smith, T.O., Sillito, J.A., Abdel-Fattah, A.R., Einarsson, A., Soiza, R.L., Myint, P.K., Goh, C.H., Tan, M.P., Mamas, M.A., Potter, J.F. & Loke, Y.K. (2021). Association between different methods of assessing blood pressure variability and incident cardiovascular disease, cardiovascular mortality and all-cause mortality: a systematic review. *Age and Ageing*, 50(1), 96-104.
- 15 Vatner, Stephen F., Zhang, J., Oydanich, M., Berkman, T. & Vatner, D.E. (2020). Healthful aging mediated by inhibition of oxidative stress. *Ageing Research Reviews*, 64(4), 101194.
- 16 Chen, Y., Klein, S.L., Garibaldi, B.T., Li, H., Wu, C., Osevala, N.M., Li, T., Margolick, J.B., Pawelec, G. & Leng, Sean X. (2021). Aging in COVID-19: Vulnerability, immunity and intervention. *Ageing Research Reviews*, 65(1), 101205.
- 17 Fromm, E. (2017). Anatomiiia chelovecheskoi destruktivnosti [The anatomy of human destructiveness]. (E. Teliatnikovoi, Transl.). Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].
- 18 (2016). Otchet o vypolnenii regionalnoi strategii osushchestvleniia Madridskogo mezhdunarodnogo plana deistviia po problemam stareniiia v Respublike Kazakhstan [Report on the implementation of the regional strategy for the implementation of the Madrid International Plan of Action on Ageing in the Republic of Kazakhstan]. Astana [in Russian].
- 19 Sait novostnogo kanala «Khabar 24» [The website of the Khabar 24 news channel]. <https://24.kz>. Retrieved from: <https://24.kz/ru/news/social/item/357312-naselenie-kazakhstan-stareet-chislennost-pozhilykh-lyudej-za-god-uvelichilas-na-4> [in Russian].
- 20 Ostapenko, E. & Chigerev, A. (2020). Starenie naseleniia i ego vliianie na ekonomicheskoe razvitie [Population ageing and its impact on economic development]. *Otchet banka Rossii — Bank of Russia Report* [in Russian].
- 21 Abdina, A. et al. (2018). Philosophy of independent living as a basis for inclusive education in Kazakhstan. *Espacios*, 39(23), 7.
- 22 (2019). Analiz polozheniia v oblasti narodonaseleniia v Respublike Kazakhstan. Otchet razrabotan pri tekhnicheskoi podderzhke Fonda OON v oblasti narodonaseleniia (UNFPA) v Kazakhstane [Analysis of the population situation in the Republic of Kazakhstan. The report was developed with the technical support of the United Nations Population Fund (UNFPA) in Kazakhstan] [in Russian].
- 23 Pashchenko, O. (2014). Ekzistentsialnye potrebnosti kak osnovanie tselostnosti lichnosti [Existential needs as the basis of the integrity of personality]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Chelyabinsk State University*, 17 (346), 33, 101–103 [in Russian].
- 24 Fediakshina, A. Erich Fromm ob ekzistentsialnykh potrebnostiakh cheloveka [Erich Fromm on the existential needs of man]. Retrieved from: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4466/2/sf-06-44.pdf>. [in Russian].
- 25 Sartre, J. (2000). Bytie i nichto: Opyt fenomenologicheskoi ontologii [Being and Nothingness: The Experience of Phenomenological Ontology]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 26 Kandalintseva, L. (2001). Problema svobody i vybora vo frantsuzskom ekzistentsializme [The problem of freedom and choice in French Existentialism]. *Filosofia i obshchestvo — Philosophy and Society*, 2(23) [in Russian].

Г.Б. Альжанова^{1*}, Б.И. Карипбаев¹, Д.Г. Шорманбаева²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Казахстан
(E-mail: gula.85@mail.ru; karipbaev@mail.ru; yasminda-dinara@mail.ru)

Массовая коммуникация как онтологический фон современной культуры

В статье проанализирована история развития форм, способов и средств коммуникации как одного из главных факторов цивилизационного становления человечества. Авторы солидаризуются с периодизацией М. Маклюэна, дополняя ее конкретными характеристиками современного этапа развития коммуникации, которую можно обозначить как массовую. В числе ее конститутивных признаков выделяются: дереализация, глокализация, индивидуализация, публичность, исчезновение интимности и смысловая инволюция. Коммуникация определяется как способ существования современного человека и шире — современного общества. Идентичность, основные режимы деятельности, форматы экзистирования — все это, так или иначе, связано с массовой коммуникацией, которая стала онтологической рамкой культуры. Современные медиа увеличивают круг возможностей пользователя, переводя его из модуса пассивной рецепции в активную интеракцию. Отмечена негативная тенденция девальвации традиционных форм коммуникации, в рамках которых артикулировались и культивировались значимые ценности, способствующие консолидации и солидаризации общества. Ставится вопрос о возможных угрозах неконтролируемого развития современных форм культуры, основанных на высокой скорости передачи сообщений, что, на взгляд авторов, приводит к исчезновению опции глубокой рефлексии, возможности осмысления на уровне целого. Цифровизация несет угрозу варваризации социума, его возвращения в состояние темного средневековья, когда нивелируется ценность личностных и автономных интенций, а на их место приходит бездумная коллективность.

Ключевые слова: коммуникация, глобализация, Интернет, СМИ, цифровизация, виртуальная культура, глокализация, новое Средневековье, дереализация.

Введение

Сегодня мы все живем в мире коммуникации. Коммуникацию можно определить как процесс, включающий передачу информации, идей, эмоций, навыков, знаний с помощью символов, слов, жестов, визуальных образов и т. д. Другими словами, «акт коммуникации, который в значительной степени осуществляется через СМИ, есть не что иное, как передача и прием сообщений» [1; 10].

Средства массовой коммуникации появились недавно, хотя печать была изобретена в 1456 г. Через сто лет после изобретения газета все еще была почти неизвестна, поскольку большинство людей не умели читать. Печатать новости не имело никакого смысла, но это невероятно изменило историю. XXI век часто называют веком революции в науке и коммуникации. Наука и инновации в сфере коммуникации взаимосвязаны, и это, безусловно, способствует быстрому развитию общества.

Современные коммуникационные технологии являются предварительным условием для развития многих новых систем, характеризующих наше время и эпоху. История дает нам подсказки о том, как средства массовой информации постепенно изменяли восприятие людьми действительности, их образ мышления и использования языков.

В опосредованной культуре, обусловленной появлением цифровых средств коммуникации и коммерциализацией культурного опыта, людям бывает трудно определить, чьим представлениям верить и какие образы имеют значение. «Многие люди привязаны к романтическому образу органических сообществ, в которых люди общаются друг с другом лицом к лицу и живут в тесном общении. Большая часть нашего общения с другими людьми осуществляется через телевидение, Интернет, кино, журналы, музыку, коммерческие танцы, стиль, моду и коммерческие места проведения досуга» [2; 98].

Вот почему возникает необходимость комплексного осмысления феномена коммуникации как фундаментальной реальности современной культуры.

* Автор корреспонденции. E-mail: gula.85@mail.ru

Из простого средства передачи информации, полезной для жизни, коммуникация превратилась в форму существования, которая определяет основные векторы деятельности человека.

Методы исследования

Данное исследование опиралось на методы исторического и функционального анализа, которые позволяли фрагментировать исторический процесс и выделять ведущую функцию коммуникации на том или ином отрезке.

Также использовались общепhilosophические методы познания: сравнение, дедукция, абстрагирование.

Основной концептуальный подход в понимании феномена и сущности коммуникации базировался на работах М. Маклюэна по причине продуктивности и сохраняющейся актуальности его теории [3].

Также привлекались отдельные элементы концепции Ю. Шичалина, согласно которой периодизация истории цивилизации основана на последовательности сменяющихся факторов коммуникации: алфавит–свиток–кодекс–книгопечатание–компьютерные технологии вместе с эволюцией образовательных и научных институций [4].

В плане анализа онтологической природы современной коммуникации мы обращались к направлению коммуникативного поворота в современной философии [5].

Результаты

Специалист по медиа с мировым именем М. Маклюэн, анализируя историю становления коммуникации, пришел к выводу, что она делится на 3 периода [6]:

1. Устный (дописьменный) — коммуникация нигде не фиксируется; форма ее осуществления — речь и акустическая рецепция. Информация неизбежно подвергается искажению, поскольку с каждым новым пересказом на нее накладываются индивидуальные особенности понимания рассказчика. Коммуникация функционирует в измерении во-ображения (слово = образ).

Идея о том, что устная речь была самым первым средством коммуникации, не всегда соответствует действительности, поскольку язык жестов можно считать первым средством коммуникации. Как всеобъемлющая традиция развития человеческой коммуникации, устная традиция приходит как первый используемый мощный образец в мире. Значения и идеи, эмоции и взаимодействие передаются с помощью звуков и слов. Устная речь в прямом разговоре является стилем общения. Однако мы придаем большее значение устному общению, потому что это первое средство общения, которое ведет нас к другим средствам человеческого языка. «Эра устного общения началась с развитием языка, который, вероятно, вошел в обиход около 35 000 лет до нашей эры, в период кроманьонцев, что позволило людям легко общаться друг с другом» [7; 297].

2. Письменный — у коммуникации появляется новое измерение: символическое. Благодаря алфавиту слова однозначно фиксируются в пространстве и времени, образуя новый режим коммуникации:

- возникает феномен авторства (на дописьменном этапе коммуникатор пересказывал раннее услышанное и в этом отношении не мог претендовать на статус создателя сообщения; на этапе письменной коммуникации, создавая первый текст, даже если содержание текста придумал не он, человек автоматически получал характеристику авторства);

- коммуникация становится опосредованной (в связке коммуникатор/реципиент появляется среднее звено — средство сообщения, например, рукопись, свиток, кодекс, книга);

- восприятие информации становится персональным актом (уходит практика коллективного слушания — появляется практика индивидуального чтения; соответственно интенсифицируется индивидуализация как таковая).

Изобретение гуттенберговского станка породило возможность интенсивной экспансии печатных текстов. Данный прецедент повлиял на изменение социальной реальности в двух планах:

А. Текст, книга, вообще печатная продукция, из разряда дорогих и труднодоступных товаров перешла в категорию общих благ, что, безусловно, повлияло на экономические отношения, поскольку расширило рынок.

Б. Массовый оборот и массовое использование ставшей доступной печатной продукции стали фактором постепенного роста общей грамотности населения, что, в свою очередь, сказалось на ценности образования и усилило роль знаний в социуме.

3. Электронный — коммуникация обретает доселе небывалую скорость и тем самым вновь переходит в состояние коллективной общности (как это было на дописьменном этапе). По выражению Маклюэна, мир превращается в «большую деревню», в которой сообщение из любого уголка планеты тут же становится достоянием общественности (расстояние перестает иметь значение).

СМИ — это мощный инструмент, позволяющий добиться заметных изменений во взглядах, мировоззрении, отношении и интересах людей. СМИ не только предоставляют развлечения, информацию, но и освещают то, что на самом деле происходит в обществе, в стране и во всем мире. Телевидение, кино и Интернет оказывают на человечество такое влияние, которое невозможно было представить еще столетие назад. СМИ стали не просто очередным техническим средством, расширившим содержание практических возможностей человечества, но источником производства социальной реальности. Информация, которую генерируют и артикулируют СМИ, оказывает сильнейшее влияние на сознание и поведение людей.

Говоря об электронном периоде коммуникации, Маклюэн имел в виду первую половину XX века и под средствами коммуникации (или точнее, под формами) подразумевал радио и телевидение.

На наш взгляд, с изобретением Интернета можно говорить о наступлении 4-го периода коммуникации, поскольку его возможности позволяют давать обратную связь, тем самым превращая коммуникацию в интерактивный процесс (в то время как радио и телевидение — это односторонний акт коммуникации).

Можно сказать, что цифровизация (практика повсеместного использования Интернета) объединила в себе черты всех периодов коммуникации — человек и слушает, и читает, и сам производит различные сообщения. Таким образом, коммуникация в эпоху Интернета становится тотальной. Другими словами, не остается ни одной сферы человеческой жизни, которая бы не была пронизана коммуникацией.

Современные медиа задают новые параметры мышления и психологии участников коммуникации. Это, безусловно, относится к тем, кто использует электронную почту, участвует в списочном составе или чате, создает веб-сайт, блог, записывает собственные компакт-диски, использует инструменты совместной работы в Интернете, подкаст, предлагает товары через eBay или просто путешествует по Интернету, создавая свои собственные связи между существующими наборами информации. Другими словами, цифровая природа новых медиа позволяет им быть перекрестно связанными друг с другом: информация, которую они передают, очень легко обрабатывается, хранится, преобразуется, извлекается, связывается; а самое главное — она становится легкодоступной.

Подобное положение вещей с точки зрения цивилизационного развития является беспрецедентным и позволяет говорить о коммуникации как о системообразующем факторе современного общества. Мы далеки от мысли однозначно маркировать это как позитивный или негативный феномен, отдавая себе отчет в том, что имеют место различные аспекты и факторы, требующие в первую очередь не оценки, а анализа.

В ходе исследования мы сформулировали ряд параметров, которые обрисовывают последствия тотализации коммуникации:

1. **Дереализация.** Содержание человеческой деятельности из реального практического вещного мира переносится в пространство знаков и символов (цифровых реалий), которое Ж. Бодрийяр определяет как «гиперреальность» и характеризует понятием «симулякр» [8].

2. **Глокализация.** Гибридный феномен, возникший вследствие развития двух разнонаправленных тенденций и выражающийся в сочетании выхода за национальные границы и в то же время гиперкомпенсированное подчеркивание своей самобытности. Парадоксальным образом угроза унификации от глобализационных процессов обернулась ростом роли и значения локальных культурных и этнических специфик [9].

3. **Индивидуализация.** В парадигме неолиберального капитализма одним из самых мощных инструментов, повышающих рост консумации товаров становится кастомизация — особая настройка параметров товара под индивидуальный вкус отдельного потребителя. Такой подход, безусловно, способствует не только расширению прав индивида, но по большому счету приводит к абсолютизации его ценности как последней инстанции, выносящей суждение о качестве социальной реальности.

4. **Публичность личности.** Миллиарды людей получили доступ к Интернету, а вместе с ним возможность масштабного самовыражения на различных виртуальных платформах: блоги, видеохостинги, сетевые дневники и т.д. Неотъемлемой составляющей современной личности становится ее виртуальное инобытие (Интернет-аватар). Это не обязательно значимая публицистическая деятельность,

это может быть участие в онлайн-играх или переписка в социальных сетях. В этом отношении можно говорить о том, что *homo sapiens* переходит в состояние *homo meditates* [10].

5. *Исчезновение интимности.* Самопозиционирование себя любыми способами исредствами в Интернет-пространстве становится частью современной структуры персональной идентичности. Как отмечает У. Эко, «посещая домашние странички, обнаруживаешь, что целью большинства людей является обнаружение своей малоинтересной нормальности, или того хуже — неинтересной ненормальности» [11]. Некоторые исследователи говорят о вуайеристской подоплеке подобных интенций [12]. Однако скорее следует описывать ситуацию не в психологических терминах, а в терминах онтологии, и определять формат массовой коммуникации как способ существования современного человека.

6. *Примитивация общения.* Сегодня коммуникация осуществляется не посредством сложных развернутых подробных аргументированных предложений, а с помощью мемов [13]. Простота, яркость, аттрактивность мема и его превращение в основную единицу коммуникации, в целом, означает смысловую деградацию формы и содержания высказываний. «Мем приводит к насаждению стереотипов, однозначному толкованию событий и явлений, а также способствует общей экономии мышления» [14].

Таким образом, можно заключить, что массовая коммуникация не просто очередное достижение развития технологий, а способ существования современного человека, онтологическая рамка, задающая содержание жизни современного общества.

Обсуждение

В обществе СМИ функционируют в пяти основных направлениях:

- как цензор (охранительная функция);
- как форум (функция публичной площадки для высказывания);
- как учитель (трансляция смыслов и ценностей);
- как развлекаватель (трансляция *entertainment*-контента);
- как продавец (маркетинг).

Эти функции предусматривают различные виды использования. Распространение новостей, образование, реклама, определение публичности — вот некоторые из видов использования СМИ.

Средства массовой информации открывают новые и высокоэффективные пути для передачи всех видов информации, даже идей и директив. Средства массовой информации сделали возможным общение человека с другими людьми в одно и то же время простым и эффективным способом.

Технология современной массовой коммуникации является результатом объединения многих видов изобретений и открытий, начиная с печатного станка, радио, кино, телевидения и различных методов звукозаписи, а также систем массового производства. СМИ предоставляют людям информацию не только о социальных, политических и экономических условиях их собственной страны, но и других стран.

Поскольку люди сближаются с другими людьми через СМИ, появляется возможность для взаимного обмена и развития, а правильное направление СМИ создает климат изменения взглядов, ценностных представлений и скачка к прогрессу. Их влияние охватывает различные слои человеческого бытия и сферы деятельности. Это, в конечном итоге, расширяет и улучшает наши социальные, культурные, моральные, экономические и политические нормы взаимодействия [15].

Общение поддерживает и оживляет жизнь. Оно также является двигателем и выражением социальной активности и цивилизации. Оно ведет людей от инстинкта к вдохновению; оно создает общий фонд идей, укрепляет чувство единения через обмен сообщениями и переводит их в действие.

Массовая коммуникация в этом отношении — это, по сути, продление и совершенствование человеческих чувств. Используя средства массовой информации, мы можем продлить или выйти за пределы наших чувств. Коммуникации преодолевают пространство и время.

Однако у этого есть и обратная сторона. Сегодня в мире насчитывается около семи миллиардов человек, и с приходом современных средств коммуникации мы девальвировали традицию уделять время тому, чтобы поговорить и выслушать другого человека. Обмен человеческим опытом теряет смысл из-за развития технологий и цифровых коммуникаций. Общество быстро становится антисоциальным на уровне взаимодействия человека с человеком в результате развития и внедрения социальных сетей и других форм цифровых коммуникационных платформ. В неделю среднестатистический человек проводит не менее тринадцати часов в социальных сетях, таких как Facebook, Twitter и

Instagram, WhatsApp и т.д. Люди теряют связь с окружающим их физическим миром с угрожающей скоростью.

Человек в современном обществе больше озабочен тем, что сейчас модно в Интернете, нежели реальным общением с другим. Благодаря усовершенствованию коммуникационных устройств и интерфейсов социальных сетей, мир в наши дни движется в быстром темпе, и все же эти приложения постепенно создают пустоту. Хотя передовые интерфейсы и технологические устройства демонстрируют гениальность человека, мы не должны забывать о непостижимой сложности того, что мы никогда не сможем создать, а именно — живого человека.

Одним из наиболее обобщенных и конкретных последствий современных средств коммуникации является массовое умножение информации, которая благодаря своему непрерывному обновлению и эмоциональному воздействию (звукам и изображениям) имеет тенденцию ослаблять процессы отбора и критики таким образом, чтобы человек «знал» все больше и больше вещей, не зная их настоящему и не помещая их в рамки структурированного мировоззрения. Современный досуг открывает умы для этой информационной бомбардировки. И что говорить, когда дело доходит до пропаганды и рекламы?

После культурного господства книги мы вступаем в новое средневековье — на этот раз в высшей степени техническое — где образ и словесное выражение мысли занимают видное место. В современных форматах распространения информации все чаще используются иллюстрации, что заметно и постепенно снижает уровень абстрактно-логического мышления реципиентов.

Список литературы

- 1 Quail D. Mass Communication Theory: The Rise of Media of Mass Communication / D. Quail. — SAGE publications. — 1987.
- 2 Willis P. The Ethnographic Imagination / P. Willis. — Polity Press. — 2000.
- 3 Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн. — М.: Кучково Поле, 2007. — 464 с.
- 4 Шичалин Ю. А. «Осевые века» европейской истории / Ю.А. Шичалин // Вопросы философии. — 1995. — № 6. — С. 112–123.
- 5 Савчук В.В. Медиа внутри нас / В.В. Савчук // Вестн. культурологии. — 2013. — № 5. — С. 195–201.
- 6 Архангельская И.Б. Маршалл Маклюэн: моногр. / И.Б. Архангельская. — Н. Новгород: НКИ, 2010. — 291 с.
- 7 Pandey S. Encyclopedia of Mass Media and Communication / S. Pandey. — Common Wealth Publishers. — 2001. — Vol. 1.
- 8 Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж. Бодрийяр. — М.: Рипол Классик, 2018. — 320 с.
- 9 Roudometof V. Glocalization: A Critical Introduction / V. Roudometof. — Routledge. — 2016.
- 10 Мансурова В.Д. «Медийный» человек как проекция дигитальной онтологии / В.Д. Мансурова // Изв. Алтай. гос. ун-та. — 2010. — № 2–2(66). — С. 116–120.
- 11 Эко У. Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ / У. Эко. — М.: Corpus, 2012. — 608 с.
- 12 Calvert C. Voyeur Nation: Media, Privacy, and Peering in Modern Culture / C. Calvert. — Westview Press. — 2000.
- 13 Голубева А.Р. Мем как феномен культуры / А.Р. Голубева // Культура и текст. — 2017. — № 3 (30). — С. 193–205.
- 14 Розенберг Н. Массовая коммуникация: основные тенденции развития в эпоху *Digital* / Н. Розенберг // Наука. Общество. Государство. — 2018. — № 2. — С. 78–84.
- 15 Mamala M. Spirituality today: Trends and Perspective / M. Mamala // Media Spirituality. — 2001. — No. 58. — P. 71–89.

Г.Б. Альжанова, Б.И. Карипбаев, Д.Г. Шорманбаева

Бұқаралық коммуникация қазіргі мәдениеттің онтологиялық негізі ретінде

Мақалада қарым-қатынас түрлерінің, әдістері мен құралдарының даму тарихы адамзат өркениетінің қалыптасуының негізгі факторларының бірі ретінде талданған. Авторлар қарым-қатынастың қазіргі даму кезеңін жалпылама атауға болатын нақты сипаттамалармен толықтыра отырып, Маклюэнның кезеңге бөлу пікіріне қосылған. Оның конститутивтік белгілерінің ішінде дереализация, глокализация, дараландыру, жариялылық, жақындықтың жоғалуы және мағыналық инволюция ерекшеленеді. Қарым-қатынас заманауи адамның, кеңірек айтқанда, адамның қазіргі қоғамда өмір сүру тәсілі ретінде айқындалған. Сәйкестілік, іс-әрекеттің негізгі тәртібі, экзистенция пішімдері — мұның бәрі онтологиялық мәдениет шеңберіне айналған бұқаралық қарым-қатынаспен байланысты. Заманауи медиа өз тұтынушыларының мүмкіндік аясын пассивті рецепция түрінен белсенді интеракцияға ауыстыра оты-

рып, кеңейтеді. Дәстүрлі қарым-қатынас түрлерінің келенсіз құнсыздану үрдісі қоғамның шоғырлануы мен бірігуіне ықпал ететін маңызды құндылықтардың айтылып, таратылғанын байқатады. Хабарламаларды берудің жоғары жылдамдығына негізделген заманауи мәдениет түрлерінің назардан тыс дамуының ықтимал қаупі туралы сұрақ, авторлардың пікірінше, тереңнен ой жүгірту, толық деңгейде түсіну опциясының жоғалуына әкеледі. Цифрландыру әлеуметтің жабайылығына, орта ғасырлық қараңғы күйге оралу қаупін төндіреді, бұл кезде жеке және дербес ниеттер құндылығы жойылып, оның орнын бейқам ұжымшылдық басады.

Кілт сөздер: қарым-қатынас, жаһандану, интернет, БАҚ, цифрландыру, виртуалды мәдениет, глокализация, жаңа орта ғасыр, дереализация.

G.B. Alzhanova, B.I. Karipbayev, D.G. Shormanbayeva

Mass communication as an ontological background of modern culture

The article analyzes the history of the development of forms, methods and means of communication as one of the main factors in the civilizational development of mankind. The author agrees with M. McLuhan's periodization, supplementing it with specific characteristics of the current stage in the development of communication, which can be designated as mass communication. Among its constitutive features stand out: derealization, glocalization, individualization, publicity, the disappearance of intimacy and semantic involution. Communication is defined as a mode of existence of modern man and, more broadly, modern society. Identity, basic modes of activity, formats of existence – all this is somehow connected with mass communication, which has become the ontological framework of culture. New media allow a significant increase in the participation of their users, who are no longer passive recipients of information, but actively produce content and information. There is a negative trend of devaluation of traditional forms of communication, within which significant values were articulated and cultivated, contributing to the consolidation and solidarity of society. The question is raised about the possible threats of uncontrolled development of modern forms of culture based on a high speed of message transmission, which, in the author's opinion, leads to the disappearance of the option of deep reflection, the possibility of understanding at the level of the whole. Digitalization threatens the barbarization of society, its return to the state of the dark Middle Ages, when the value of personal and autonomous intentions is leveled, and thoughtless collectivity comes in their place.

Keywords: communication, globalization, Internet, mass media, digitalization, virtual culture, glocalization, new middle ages, derealization.

References

- 1 Quail, D. (1987). *Mass Communication Theory: The Rise of Media of Mass Communication*. SAGE publications.
- 2 Willis, P. (2000). *The Ethnographic Imagination*. Polity Press.
- 3 Makliuen, M. (2007). Ponimanie media: vneshnie rasshireniia cheloveka [Understanding media: external human extensions]. Moscow: Kuchkovo Pole [in Russian].
- 4 Shichalin, Yu.A. (1995). «Osevyie veka» evropeiskoi istorii [“Axial centuries” of European history]. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy*, 6, 112–123 [in Russian].
- 5 Savchuk, V.V. (2013). Media vnutri nas [Media inside us]. *Vestnik kulturologii — Bulletin of Cultural Studies*, 5, 195–201 [in Russian].
- 6 Arkhangelskaia, I.B. (2010). Marshall Makliuen [Marshall McLuhan]. Nizhnii Novgorod: NKI [in Russian].
- 7 Pandey, S. (2001). *Encyclopedia of Mass Media and Communication (Vol. 1)*. Common Wealth Publishers.
- 8 Baudrillard, Zh. (2018). Simuliakry i simuliatsii [Simulacra and simulations]. Moscow: Ripol Klassik [in Russian].
- 9 Roudometof, V. (2016). *Glocalization: A Critical Introduction*. Routledge.
- 10 Mansurova, V.D. (2010). «Mediinyi» chelovek kak proektsiia digitalnoi ontologii [“Media” man as a projection of digital ontology]. *Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta — Proceedings of the Altai State University*, 2, 116–120 [in Russian].
- 11 Eko, U. (2012). Polnyi nazad! «Goriachie voiny» i populizm v SMI [Full back! “Hot wars” and populism in the media]. Moscow: Corpus [in Russian].
- 12 Calvert, C. (2000). *Voyeur Nation: Media, Privacy, and Peering in Modern Culture*. Westview Press.
- 13 Golubeva, A.R. (2017). Mem kak fenomen kultury [Meme as a phenomenon of culture]. *Kultura i tekst — Culture and text*, 3, 193–205 [in Russian].
- 14 Rozenberg, N. (2018). Massovaia kommunikatsiia: osnovnye tendentsii razvitiia v epokhu Digital [Mass communication: the main development trends in the era of Digital]. *Nauka. Obshchestvo. Gosudarstvo — Nauka. Society. State*, 2, 78–84 [in Russian].
- 15 Mamala, M. (2001). Spirituality today: Trends and Perspective. *Media Spirituality*, 58, 71–89.

O.T. Arinova*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(e-mail: arinova.kargu@gmail.com)*

On the Problem of philosophical understanding of virtual reality.

The article provides a philosophical and historical analysis of the phenomenon of virtual reality from the standpoint of socio-cultural typology; an attempt is made to identify the specifics of the functioning of alienated reality, to show trends, changes and their features. The features of the philosophical reflection of G. Anders and J. Baudrillard in their relation to the otherness of virtual reality are considered. The article focuses on the identification and reflection of the forms of human alienation in virtual reality. The author of the article pointed out the problems and factors of the loss of individuality, the dominance of virtual communication, and the simplification of personal life. Through the methodological distinction between the concepts of “knowledge” and “information”, the position of the author of the article is presented, according to which the perception of information by a modern person is a phenomenon that is distinguished by ambiguity, reality, specificity of manifestations and is fixed in the concept of “information reality”. The article provides a brief methodological review of the ontological, epistemological, axiological problems of this new kind of reality from the standpoint of philosophy. The scientific position of the author of the article, according to some conclusions, is consistent with post-non-classical philosophy: the recognition of the idea of virtual existence and virtual reality as a special type of worldview, a new reality.

Keywords: philosophy, phenomenon, virtual reality, culture, dehumanization, society, alienation, information society, trends, values.

Introduction

“When the world comes to us, instead of us coming to it, then we are no longer this world, but are only happy consumers” [1]. The relevance of this statement by G. Anders in the work (essay) “Obsolescence of Man” / “Die Antiquiertheit des Menschen” is still obvious, since this world also comes to us, it is worth turning on the TV or accessing the Internet, the only question is whether we are “happy consumers”. We can be considered happy only from the position that the available sources of information, as a rule, are our property, and this gives us a sense of satisfaction from the possession of the subject and its capabilities. The first source of mass introduction of mankind to the virtual world was television, later – the Internet and other gadgets. To the question of what makes us happy in this information world: the information and the pictures that they give us no longer give happiness, but have become a habit. It should be noted that during the recent global pandemic, this habit is increasingly being replaced by the Internet and streaming giants (Netflix, etc.). Only in the 20th century did computers appear and the starting point of the phenomenon that we know today as “information societies” began. Informatization initially arose exclusively for the transmission, storage and use of information, however, over time, the function of creation, which was perceived as additional in this series, began to prevail and turned into an imperative of social development in less than a hundred years. Today, information resources have the status of strategic resources. Information is today, in the 21st century, the main object of study of many sciences, including philosophy. And, perhaps, it is philosophy that still stands on humanistic positions in solving those social problems for the sake of which computerization was called to life. Therefore, it is very interesting and methodologically important to review the main philosophical and ideological approaches to the phenomenon of virtual reality.

Günther Anders, in his well-known essay “The Obsolescence of Man”, one of the first authors, gives us a rather pessimistic conclusion that television, which was created as a means for the “happiness” of a person, (like any other means) has long ceased to be only a means (here is just one of the associations in this context: this is the idea that in their affections “first a person drinks wine, then wine drinks wine, and then wine drinks a person”, as Chinese wisdom says). And this fully applies to the delusion of man, that man himself controls what he himself created, invented. At the same time, imperceptibly, there is a transition first to the level of parity relations with its “creation” (whether real or virtual), and then to the stage when this alienated

* Corresponding author’s e-mail: arinova.kargu@gmail.com

entity begins to dominate its creator. Or another association: the English writer R. Stevenson in the novel "The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde" shows the same transition from control and management of his creation to submission to him and even death from him and along with him.

Summarizing different opinions, this approach should be called an anthropological and philosophical, and humanistic approach. It was this anthropological approach that was considered dominant by the founder of cybernetics, Norbert Wiener, who in his work "Cybernetics and Society" gave the following definition of information: "information is a designation of the content received from the outside world in the process of our adaptation to it and the adaptation of our senses to it" [2]. Thus, information is directly connected with us, people, and outside of us, outside of human consciousness – there is no information. In the 21st century, it has already become obvious that artificial intelligence does without a person and his consciousness in terms of the processes of obtaining and transforming information. Knowledge has a different nature compared to information and requires the construction of fundamentally new processing systems. The main feature of knowledge that distinguishes it from information is the ability to generate new knowledge. Knowledge and information are entities of different nature. There is another important "contra" argument in relation to the anthropological approach: the subject field of information cannot be limited to the "man-man" paradigm, since there is also genetic information of living nature, the exchange of signals in the world of flora and fauna, between cells, between man and artificial objects created by him, etc. That is why, among the ontological problems of modern philosophy, the problems of understanding the social, cultural, intellectual problems of the development of modern man, the state and prospects of his worldview are considered. The range of epistemological problems of modern philosophy in the context of information reality includes, first of all, the problem of the relationship between human intelligence and artificial intelligence. The phenomenon of artificial intelligence is not included in the topic of this article, however, the author considers it important to clarify that this concept is a metaphor for a whole complex direction of many areas of modern knowledge: from the creation of knowledge systems and dialogue in computers (which was the original idea of cybernetics) to imitation computer-assisted creative process of intelligence and automation of purposeful behavior of robots. By the way, we should not forget that the same N. Wiener in his other work "The Creator and the Golem" warned people against voluntary submission to "machines", because machines are "free from human limitations in terms of accuracy and speed" [3].

The axiological problem is another very important aspect in the study of virtual reality, since today it is obvious that the glorification of the mind, the assertion of the infinity of human knowledge as a guarantee of progress and the implementation of humanistic ideals, is being revised and tested. Reassessment and loss of the former meaning of the mind, the idea of "knowledge is power!" with the achievements of science, it is increasingly recognized as the creation of new ideas and ways of deceiving a person, as well as the creation of something that does not help a person become better, more humane, closer to each other, but only increases the alienation between people, and makes a person a slave to technology and deprives a person of individuality. Perhaps we are witnessing the emergence of the existence of a "one-dimensional man": this is how Herbert Marcuse showed modern man in the world of machines, a man who has lost his individuality and does not live by his own rules, but obeys general rules. That is, all people have become a special mass and have lost their individuality. At the same time, there is a rapid development of technology, the world has become universal, we are surrounded by the same things, we live in the same houses, we are told and shown the same thing, etc. Therefore, in our opinion, the philosophy of existentialism appeared and its founder S. Kierkegaard, one of the first philosophers, drew attention to a person, his real feelings, moods, experiences. The philosopher expresses sympathy for the person, makes an attempt to restore the integrity of the person, to destroy alienation. Kierkegaard spoke of "the hopeless tragedy of human existence" in this growing absurdity. And today we see an increase in the absurdity of this world that surrounds us: the simultaneity of the events of war and peace, the global pandemic, etc. And labor, professional activity is the loss of identity by a person, "separation (alienation) of a person and business" [4], which he is engaged in, as a result of which "the value of labor itself is lost" and the value of "selling one's labor" comes to the fore.

Today we have witnessed a rethinking of our usual values – understanding of science as a guarantee of progress, since new achievements in science, the accumulation of technologies lead to the destruction of nature and man. Philosophy from the point of view of the worldview also raises questions about why and where this or that discovery of sciences will be applied? For the good or for the harm of man? Is the great writer L.N. Tolstoy, according to whom "Of all the sciences that a person should know, the main science is how to live, doing as little evil as possible and as much good as possible?" [5]. Here is the opinion of the outstanding genetic scientist, academician Josef Riman, who for many years headed the National Academy of the

Czech Republic: “For the overwhelming mass of people, science becomes something intangible and therefore not very necessary”. The famous French virologist Pierre Grabar believes that “Unfortunately, the spirit of Pasteur is gradually disappearing. The youth, of which there are so many at the institute, do not think about preserving the old traditions. I’m talking about the tradition of academic, in-depth research, about work aimed at finding high scientific truth. The rhythm of life has accelerated, young people are in a hurry, they think very practically. They are assertive, purely business people» [6]. There is a well-known phrase by Ernest Rutherford that “a scientist should not serve science and mammon at the same time”, but at the same time, humanity has repeatedly witnessed that science is neither good nor evil, it is probably impossible to apply ordinary norms to science morals.

Research methods

To analyze the complex, multidimensional and dynamic situation regarding the perception of virtual reality in the modern world, the author of the article involved various sources of information, took a systematic approach to the consideration of various socio-philosophical concepts and scientific judgments on the perception and interpretation of the phenomenon of the information society. The consequence of the globalization of informatization processes in modern society has been a change in the content of our knowledge about the world, and the ways of obtaining, reproducing and transmitting it, which, ultimately, significantly affects the internal structures of the individual.

The article provides a review analysis that showed the presence of a spectrum of fundamentally new problems of virtual reality that require scientific research and philosophical reflection: polypositionality in relation to any event (own interpretation and from many other points of view), polysemy (personal self-identification and indifference of the individual to his objective being), in corporeality of objectivity (virtual reality is modeled in accordance with the needs of a bodily and existential nature and creates possible manifestations of human duality). Relevance, autonomy, interactivity, their generation by both human intelligence and artificial intelligence are highlighted as the main functions of virtual reality.

The conclusion is made about the fundamental change in the nature of human labor as a social consequence of the Informatization of society. Based on the analysis, an attempt was made to make social forecasts for the development of the information society.

The use of the comparative method made it possible to compare the opinions of various scientists on the issues of understanding virtual reality, to carry out a conceptual understanding of the problem and to express a proposal on the trends in the development of information technologies, the importance of a systematic approach, and building a model of social development.

Discussion

The thought of G. Anders that “If it (a virtual phantom, note of the author of the article) comes to us as an image, then it is half-present, half-absent, that is, it is a ghost” [1, 56]. It is difficult to disagree with the fact that this conclusion is still relevant. Today, digital television is a phantom, a new and different reality, like the Internet and mobile applications, in a word, virtual reality. In the history of philosophy, the ancient Greeks understood the concept of “phantom” as a ghost, an image. Television, which Anders originally wrote about, today coexists and is supplemented (if not replaced) by the Internet, is present in our lives and fragmentary, that is, semi-present and therefore semi-absent, we turn on and / or turn off the TV at any moment, then let in, then we exclude these images and this figurative reality from our lives. But at the same time, we have been integrating these images into our lives for a long time, they are present in us and we have to paraphrase A. Chekhov to improve through “squeezing a slave out of oneself drop by drop” [7], that is, to get rid of ghosts, which are our shortcomings and delusions. Here is what G. Anders wrote about this: “Without any struggle between the ghost and reality, the ghost won at the moment when the TV was brought into the house. He came, showed and conquered. The walls immediately became ghostly, family ties were broken, personal life perished” [1; 112].

Very true in philosophical reflection is the conclusion of G. Anders in “negative anthropology” that “If we can let him into the house (turn on) or let him out (turn off) at our will, then this is a manifestation of divine power” [1,120]. We already, indeed, decide for ourselves which television channel to turn on, what to refuse, what to choose, and we completely hold the buttons and information consoles in our hands. This makes us the holders of “divine power”. We have an illusion, a delusion, and this property of a person was accurately expressed by the great poet A.S. Pushkin: “But pretend, this look can express everything so wonderfully! Oh, it’s not difficult to deceive me, I myself am glad to be deceived! [8]. He said it in a different

context, but we can interpret it that way. Or another biblical association: "... you will begin to see clearly and you yourself will become like gods – you will know good and evil!" [9]. So we think that we already know, that is, we know, and are able to distinguish between good and evil, holding remote controls from our TVs or digital gadgets in our hands and "dominating" information.

Being physically on the other, silent side of the TV screen or the Internet in smartphones, iPhones, tablets, etc., we are doomed, in philosophical terms, to be alienated from virtual reality. Not being able to express our attitude, give our assessment and correct something, influence, decide, participate, we are not free. Anders writes that man "thus pays for selling himself, his freedom. If the world turns to us, and we are silent, because we are condemned to be silent, then this means that we are not free" [1; 128]. In the context of "negative anthropology" [10; 134], lack of freedom – in the impossibility of influencing and changing, obviously turns us, people, into – idle onlookers–, that is, idlers watching TV. In comparison, for example, with radio as an audio source and other similar sources (for now I'm only talking about music, performances) that leave the "work" to the imagination, conjecture, completing images, even singing and singing along (speaking of music and songs), television gives ready-made pictures, in color, sound, form, space, etc. And there is no need to speculate, finish building, or finish anything.

The deprivation of individuality, uniqueness and originality of each person, turns even a person into a commodity. After all, who are media people, "stars" of show and television business, celebrity? As paradoxical as it sounds, goods, because they either "sell" themselves, enter into contracts as presenters and receive royalties, that is, the paid cost of themselves, or advertise other goods. The expressions "such and such is the face of our TV channel, our products, our brand" and so on have already become familiar. Anders, correlating the mass and the individual, writes that "Mass production for the mass man was gaining momentum more and more. Millions of listeners were served the same "food for thought". At the same time, they were addressed as indefinite beings – "people of the masses" and this characteristic property was assigned to each, or rather, the absence of all kinds of properties. A type of mass hermit arose. Each of them, cut off from the outside world, sits, one like the other, at home. But not in order to abandon the world, but in order, God forbid, not to miss anything that happens in it. Everyone becomes, as it were, a homemaker, albeit in a very special way, since his work – the transformation of himself into a mass man through the consumption of a mass commodity – takes place during leisure [1; 134].

This is related to the phenomenon of post-truth, which can be understood in our age of informatization, and as "descriptions of circumstances in which objective facts are less important in the formation of public opinion than appeal to the emotions and personal beliefs of people" (Oxford English Dictionary, 2016). The thematic spread of modern television clearly illustrates this, suffice it to say about the television presentation of local conflicts, political events, norms accepted by societies, etc. We are talking about "shifters" in the cause-and-effect relationships of presentation and coverage of events. In 1997, the film "The Tail Wags the Dog" / Wag The Dog / USA was shot indicative in this sense. Accurate statement. Especially when we are told about politically significant social events and use post-truth, which leads to the fact that the reproduction changes the original from which it originated. Anders wrote that "The fact that for us, radio listeners and TV viewers, the world no longer appears as the external world in which we live, but as our world, is already natural for us. Including for me. There is an idealistic element in this "for me", because "idealistic" means the world in me, in us. If the term "idealistic" is alarming, it is only because it denotes the existence of a person in common parlance, but here it denotes a situation in which the metamorphosis of the world is that I have what is created technically. When radio and television open a window to the world, they turn their consumers around the world into "idealists" [1; 89].

And at the same time, Anders does not claim the truth of his reasoning and conclusions, he just says that he is trying to resolve the contradictions found, to find answers and a way out. This allows us today to look for examples and draw analogies, to try to find some answers. I think that we become idealists in television existence (as well as in Internet existence) because by appropriating this virtual world, a reproduction of events, we not only alienate ourselves from the real events themselves, from their eyewitnesses (Anders very interestingly talks about the loss of authority by humanity in face of travelers, eyewitnesses of events, etc.), but also from real selves, since we become part of a mass of people, and at the same time we are alone at home, alone. Perhaps this dichotomy should be understood as that we, as it were, individually consume and consume mass products and at the same time contribute to their mass character, and the reproduction of reproduction can only produce reproduction. However, is everything so pessimistic and negative in the ontology of our being today?

It is worth agreeing with the opinion that computers, the Internet and iPhones are already both phenomena and part of social life. Moreover, they constitute a directly separate reality in which people, we, communicate, store, transmit information, in fact, we live in this new digital world. Probably, we can confidently talk about the virtual existence of all of us, in any case, during the global pandemic. I think that being itself, and space, and time, and the meaning of life – have become different in this reality. Everything is being rethought, and philosophers are talking about new existences, taking into account such a factor as the World Wide Web (World Wide Web /WWW/Internet), which has existed for a little over thirty years. Today we can say that the world has become networked, that the network or the Internet has become a special world in which human existence is carried out. Where does our day start today? From iPhones, smartphones, computers and the Internet, with the words “Did you see yesterday on Instagram, Facebook, Telegram?”, which means that events are first reflected there and only then comprehended. If at all, they make sense. After all, very often, all comprehension comes down to a set of hashtags and comments on the principle “whoever spoke first, the “truth” follows”.

I think that the psychology of people, humanity is changing. And the purpose for which the World Wide Web was created – to globalize the world, fragmented and divided by borders, that is, to connect people spatially and in time, has played a cruel joke on humanity: we have become mobile, we are in an endless stream of messaging, we are impetuous. But we have become impersonal, we reveal ourselves in this “network world” under “nicknames” and hashtags, “avatars” and “icons”. We are and we are not the total alienation of man in virtual reality. People are afraid to miss something, not to “fast”, to fall behind. Financial markets have long moved online, leisure activities have moved online, you can work remotely and via the Internet, and so on and so forth. During the global coronavirus pandemic, after almost two years of communication using computers, iPhones, smartphones via Zoom, Microsoft Teams, when a person was reproduced, his appearance, voice, intonation, we are now experiencing a strange feeling during direct, “live” communication: it turns out that we are not only “talking heads” in the screen of a laptop, iPhone, but whole beings – people. Even the perception of a person by a person has become different, transformed. Philosophical understanding of this phenomenon, through a comparison of the points of view of J. Baudrillard and G. Anders, according to E.M. Spirova, allows us to conclude that “the choice in favor of artificial intelligence has already been made. And the only thing that protects the world from extinction is the dual nature of man. Normal human existence always exists in dependence or resistance of its model, in constant challenge, in opposing energy... If duality leaves a person, then... the existing world will be replaced by a world of technology without a person. The conclusions of J. Baudrillard are consonant with the ideas of G. Anders. A person can save himself and not disappear from this world only if he does not lose his own humanity, albeit an imperfect natural uniqueness. Simplifying himself to a technical object, a person himself denies himself the right to exist [10; 140]. It is no coincidence that the expression “brains in a barrel” appeared, the emergence of which is associated with the name of the American philosopher Hilary Putnam and which expresses skepticism regarding a person’s confidence in the reality of his existence. And this idea excited the minds of mankind long before the bestseller of the film industry – “The Matrix”, since the 20s of the XX century, when the first fantastic story on this topic by the Soviet author A. Belyaev “Professor Dowell's Head” was published (later, in the 80s years, a feature film was made based on this story), and in the 60s the film “The Brain That Wouldn't Die” was released in the USA. The idea of these fantasy novels is understandable and leaves in memory an ambiguous and disturbing feeling due to a terrible and inhuman experiment on people, when, without asking their permission and wanting to discover a method of immortality, they transplant the heads of people doomed to death onto other people's healthy bodies with other people's memories, and they live only as heads, feeding on some special solution. According to Putnam, man (and mankind) may not suspect that he exists only in the form of “brains in a barrel” [11], and we understand that Putnam's statement is an intellectual provocation, he is trying to reach out to humanity, which is increasingly immersed in this “barrel”, closer to the situation of the “Matrix”, and it seems that he does not even really mind that a super-smart computer, a certain Matrix, ruled his life. And not even life, but the feeling and feeling of this life. How was it in The Matrix? There is one moment that is striking: when the Matrix says that at first people were given feelings of grief, suffering, and then they were unhappy, and then the Matrix finalized the program and began to send impulses of happiness and pleasure to people connected to it, and everything worked out like this that people are now happy in this reality that doesn't really exist. That is, people do not need reality, because it is unpredictable, tragic, dangerous and finite. What else is Putnam talking about? About how cognition is possible at all, because the fact that all sciences began with – with Rene Descartes statement “I think, therefore I exist”, which became a support in the world of the unknown – is called into question in our era, the era of infor-

mation reality. Descartes emphasizes the idea of his existence as a reality and proof of such existence, and from here he concludes that what becomes the object of my thinking is real. And Putnam raises the question that thinking is possible without physical existence, which takes sensations from reality, and this very reality can be impulses of artificial (computer) intelligence. That powerful breakthrough that humanity made in the 20th century, this rapid development of technology, made it possible to make the world universal, including for us – stereotyped and mass. The advent of television and the Internet has exacerbated this phenomenon, because we receive identical information. What are we now and where is our individuality? We may have become the “one-dimensional people” philosopher Herbert Marcuse warned about because we live in a one-dimensional world. It seems that this is also happening because a huge flow of information is pouring out on all of us and this information needs to be simply perceived every day, processed (at least somehow), and this takes away our independence of thinking. Is there a way out of the “one-dimensional reality” to overcome the “one-dimensionality of man?” I think that yes, there is, and it lies in relying on the very mind that all philosophers have been talking about throughout the history of human thought: a person must learn to compare, compare different points of view and different sources of information, try to develop his own position, without repeating other people's thoughts and words, probably, to refuse or, more precisely, to be able to periodically refuse some mass sources of information, communicate more with living people, listen and hear different opinions. The situation with the global pandemic still needs to be understood, but we can already note two opposite development trends that it has generated: on the one hand, the pandemic has returned us to each other, to paper books, to live communication, to walks and to nature, which we surround. On the other hand, the pandemic and quarantine have totally drawn us into remote digital technologies. There is something to think about and something to rethink.

Conclusion

In the context of this article, the author constantly recalled the wise words of S. Freud that “The task of making a person happy was not part of the plan for creating the world.” And in this regard, it is necessary to single out and analyze the most disturbing trends in global Informatization for humanity, including the problem of selecting reliable information and the problem of adapting people to the environment of the information society. And here again we are faced with a reassessment and loss of the former meaning of such values as trust in information and the authority of information sources. What is meant by reliability of information? Reliability of information – something that shows the quality of information, reflects its completeness and accuracy, has such features as intelligibility of written and oral speech, the absence of false or in any way distorted information, a small possibility of erroneous use of information units, including symbols, bits, figures, etc. In other words, reliability is characterized by the undistortedness of information, the authenticity of information and the adequacy of the methods by which it was obtained. And now we live in a world of unreliable information and its conscious, deliberate, thoughtful distortion. Why is this extremely important and why does it have a value, meaning of which has been revised in the 21st century? Because decisions are based on information! It is philosophy that draws our attention to the factor of information sources, their authority and, therefore, perception as a value. These sources are: individuals who, due to their authority or position, have access to such information that is of interest to various kinds of mass media; the documents; real environment; virtual environment; printed publications (textbooks, books, encyclopedias, etc.); sites on the Internet, portals, pages, etc. There was a division of sources into competent and incompetent. For example, authorized representatives of official structures of government and state institutions here should be exactly the competent sources for us of objective and accurate information, complete information, i.e., reliable. However, they can be falsified, unreliable. Therefore, today to receive information does not mean to trust it completely or at least with a high degree of probability. This is exactly what we are seeing today. The significance of authorities has been lost, including in the person of the authors of the 19th and 20th centuries, both politicians and great figures of culture, philosophy, and science. And this, in many respects, was facilitated by the modern information space, which plunges us into some kind of bottomless ocean of tiktokers, instagrams, and so on. Reading and thinking about the thoughts and works of Tolstoy, Chekhov, Dostoevsky, Faulkner, Dickens, Balzac, etc. is work, time, and you open an iPhone, a smartphone, the Internet and – everything is ready, without burdening yourself and me, somehow they sing, teach something, broadcast something. And most importantly, they fill the entire information space. The question “What will the 21st century give up?” has become relevant for our time. And, for example, the famous historian Yuval Noah Harari answers this way: “The best advice I could give is to invest in your own adaptability. All your investments – learning this or that skill, for example, programming – are a lottery. You don't know for

sure if this or that skill will be useful to you, but in times of chaos, you will definitely need emotional resilience, the ability to survive all these changes. I don't know of any university that teaches this." [12].

Summing up the considered methodological approaches: both the Cartesian position "Cogito ergo sum", Anders' "negative anthropology", and Putnam's "brain in a vat", we come to a number of conclusions. The meaning of Rene Descartes' statement is not to doubt one's existence (being) due to the presence of a thought about this existence. And I will immediately continue the previous thought: after all, even the thought that I may not exist is already proof, according to Descartes, that I exist. If I am not, then there will be no thought of me. And since there is a thought about me and my existence, then I am. And the more I talk about this statement of Descartes, the more I understand that perhaps he anticipated somewhere both the ideas of the Matrix and "brains in a vat", because, according to the logic of Descartes, we are not talking about my obligatory body, my thoughts are enough and this is the proof of my existence. Perhaps Descartes did not identify knowledge and being, in the sense that knowledge is untrue, changeable, because I perceive my body and my existence as a person, very subjectively, it often fails me, does not suit me, even irritates me, but thoughts, they are arranged differently: perhaps that is why new images of a person and his body, and his images in literature, painting, music, etc., arise from this source. If we continue this thought, then first comes a thought, an idea, and then the word as an embodiment and other embodiments. And about the body, the poet Osip Mandelstam asked: "Given a body, what should I do with it? So single and so mine..." Or William Shakespeare in "Romeo and Juliet" says through Juliet: " 'Tis but thy name that is my enemy; Thou art thyself, though not a Montague. What's Montague? It is nor hand, nor foot, Nor arm, nor face, nor any other part Belonging to a man. O, be some other name! What's in a name? That which we call a rose By any other name would smell as sweet!"

It seems that the philosophical ideas of Rene Descartes are not accidentally considered the beginning of modern sciences, the affirmation of sciences, scientific knowledge. For when he affirms, "I think, therefore I am", he moves away from taking something on faith, as was the case in the Christian religion, from believing in authorities, traditions and customs. Pushkin once wrote in Godunov: "Great in custom is strength! A custom for people is a scourge or a bridle", saying that this loyalty and blind adherence to traditions and customs, without adjustments and revisions, without accepting the new, is a dead end for the mind, for thinking. And the famous Socratic "I know that I know nothing" is also a challenge to this blind following, for which Socrates was executed, because he dared to question the inviolability of the old faith and authorities. It is possible that in this new worldview situation for humanity, our reference to Descartes is methodologically and worldview correct: in addition to the priority of thought, the Cartesian raises for humanity, first of all, the question of the openness of knowledge. And provided that the priority of the individual is preserved as the most important moral principle of the emerging information civilization, humanity should not be pessimistic about the further course of its history: according to Y. Masuda from the Japan Institute of the Information Society, new information technologies will entail fundamental changes in the value orientations of people to take into account interests of all mankind and modern society will turn into a polycentric global society based on collectivism and competition.

Список литературы

- 1 Гюнтер Андерс. Устарелость человека: сб. «Мир как фантом и матрица» / Андерс Гюнтер. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://old.kinoart.ru/archive/2005/02/n2-article10>.
- 2 Винер Норберт. Кибернетика и общество: сб. / Н. Винер. — М.: АСТ, 2019. — 288 с.
- 3 Винер Норберт. Творец и Голем / Н. Винер; пер. М. Арон, Р. Фесенко. — М.: АСТ, 2018. — 292 с.
- 4 Фромм Эрих. Человек для себя / Эрих Фромм. — М.: АСТ, 2018. — 320 с.
- 5 Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. — Т. 64 / Л.Н. Толстой. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rossasia.sibro.ru/voshod/article/31838>.
- 6 Выдающиеся ученые о познании. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://iknigi.net/avtor-kollektiv-avtorov/132167-vydayuschiesya-uchenye-o-poznani-kollektiv-avtorov/read/page-5.html>.
- 7 Чехов А.П. Письмо к издателю и журналисту А.Ф. Суворину (7 января 1889 г.) / А.П. Чехов // Полное собрание сочинений и писем: [В 30 т]. — Т. 3. Письма, октябрь 1888–декабрь 1889 г. — М.: Наука, 1976. — С. 131–133. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://chegov-lit.ru/chegov/letters/1888-1889/letter-579.htm>.
- 8 Пушкин А.С. Признание / А.С. Пушкин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://pushkin-lit.ru/pushkin/stihi/stih-494.htm>.
- 9 Библия. Бытие 3:5:22. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://allbible.info/bible/sinodal/ge/3/>.

10 Спирина Е.М. «Негативная антропология» Гюнтера Андерса, или Кризис прометеевского проекта / Е.М. Спирина // Вестн. Калмык. ун-та. — 2020. — №4 (48). — С. 134–143.

11 Германова В.А. Понятие «виртуальная реальность» в философском знании / В.А. Германова // Вестн. Ставропол. ун-та. — 2009. — № 5. — С. 215–221.

12 Юваль Ной Харари. Sapiens. Краткая история человечества. / Харари Ной Юваль. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://librebook.me/sapiens_kratkaia_istoriia_chelovechestva/vol2/2/.

О.Т. Аринова

Виртуалды шындықты философиялық түсіну мәселесі бойынша

Мақалада элеуметтік-мәдени типология тұрғысынан виртуалды шындық құбылысына философиялық және тарихи талдау жүргізілген, шындықты жатсынудың жұмыс істеу өзгешелігі, өзгеру тенденциялары және олардың көріну ерекшеліктері айқындалған. Г. Андерс пен Дж. Бодрийярдың виртуалды шындықтың пайда болуына қатысты философиялық рефлексиясының ерекшеліктері қарастырылған. Виртуалды шындықта адамды жатсыну формаларын анықтауға және рефлексиялауға баса назар аударылған. Жеке тұлғаны жоғалту, виртуалды қарым-қатынастың үстемдігі, жеке өмірді жеңілдету мәселелері мен факторлары көрсетілген. Білім мен ақпараттың жалпы әдістемелік айырмашылығы арқылы мақала авторының ұстанымы көрсетілген, оған сәйкес қазіргі адамның ақпаратты қабылдауы, яғни «ақпараттық шындық» түсінігінде бекітілген оның жан-жақтылығымен, шынайылығымен, көріністерінің ерекшелігімен ерекшеленетін құбылыс болып табылады. Философия тұрғысынан шындықтың осы жаңа түрінің онтологиялық, гносеологиялық, аксиологиялық мәселелеріне қысқаша әдістемелік шолу берілген. Мақала авторының бірқатар тұжырымдардағы ғылыми ұстанымы виртуалды болмыс пен виртуалды шындық идеясын дүниетанымның ерекше түрі, жаңа шындық ретінде танудағы постклассикалық емес философияға сәйкес келеді.

Кілт сөздер: философия, құбылыс, виртуалды шындық, мәдениет, азғындану, қоғам, жатсыну, ақпараттық қоғам, тенденциялар, құндылықтар.

О.Т. Аринова

К проблеме философского осмысления виртуальной реальности

В статье проведен философско-исторический анализ феномена виртуальной реальности с позиций социокультурной типологии, выявления специфики функционирования отчужденной реальности, тенденций изменения и особенностей их проявления. Рассмотрены особенности философской рефлексии Г. Андерса и Ж. Бодрийяра в их отношении к инобытию виртуальной реальности. Сделан акцент на выявлении и рефлексии форм отчуждения человека в виртуальной реальности. Указаны проблемы и факторы потери индивидуальности, доминирования виртуального общения, упрощения личного бытия. Посредством общеметодологического различения знания и информации представлена позиция автора статьи, согласно которой восприятие информации современным человеком есть феномен, который отличается многоплановостью, реальностью, спецификой своих проявлений, что фиксируется в понятии «информационная реальность». Дан краткий методологический обзор онтологических, гносеологических, аксиологических проблем этого нового вида реальности с позиции философии. Научная позиция автора статьи в ряде выводов согласуется с постнеклассической философией в признании идеи виртуального существования и виртуальной реальности в качестве особого типа мировоззрения, новой реальности.

Ключевые слова: философия, феномен, виртуальная реальность, культура, дегуманизация, общество, отчужденность, информационное общество, тенденции, ценности.

References

- 1 Giunter, Anders. Ustarelost cheloveka: sbornik «Mir kak fantom i matritsa» [Human obsolescence. Collection “The World as a Phantom and Matrix”]. Retrieved from: <https://old.kinoart.ru/archive/2005/02/n2-article10> [in Russian].
- 2 Wiener, Norbert. (2019). Kibernetika i obshchestvo: sbornik [Cybernetics and society: collection]. Moscow: AST [in Russian].
- 3 Wiener, Norbert. (2018). Tvorets i Golem [Creator and Golem] (M. Aron, R. Fesenko Transl.). Moscow: AST [in Russian].
- 4 Fromm, Erikh. (2018). Chelovek dlia sebja [Man for himself]. Moscow: AST [in Russian].

5 Tolstoy, L.N. Polnyi sbornik sochinenii [Complete collection of essays]. Vol. 64. Retrieved from: <https://rossasia.sibro.ru/voshod/article/31838> [in Russian].

6 Vydaiushchiesia uchenye o poznanii [Outstanding scientists about cognition]. Retrieved from: <https://iknigi.net/avtor-kollektiv-avtorov/132167-vydayuschiesya-uchenye-o-poznanii-kollektiv-avtorov/read/page-5.html> [in Russian].

7 Chekhov, A.P. (1976). Pismo k izdateliu i zhurnalistu A.F. Suvorinu (7 yanvaria 1889 g.) [Letter to the publisher and journalist A.F. Suvorin (January 7, 1889)]. *Polnoe sobranie sochinenii i pisem [V 30 t.]. Tom 3. Pisma, oktiabr 1888–dekabr 1889 godov — Complete collection of works and letters [in 30 volumes]. Volume 3. Letters, October 1888–December 1889*. Moscow: Nauka. Retrieved from: <http://chehov-lit.ru/chehov/letters/1888-1889/letter-579.htm> [in Russian].

8 Pushkin, A.S. Priznanie [Confession]. Retrieved from: <http://pushkin-lit.ru/pushkin/stihi/stih-494.htm> [in Russian].

9 Bibliia. Bytie 3:5:22. [Bible. Genesis 3:5:22.]. Retrieved from: <https://allbible.info/bible/sinodal/ge/3/> [in Russian].

10 Spirova, E.M. (2020). «Negativnaia antropologija» Giuntera Andersa, ili Krizis prometeevskogo proekta [“Negative Anthropology” by Günther Anders or the Crisis of the Promethean Project]. *Vestnik Kalmykского universiteta — Bulletin of the Kalmyk University*, 4(48), 134–143 [in Russian].

11 Germanova, V.A. (2009). Poniatie «virtualnaia realnost» v filosofskom znanii [The concept of “virtual reality” in philosophical knowledge]. *Vestnik Stavropolskogo universiteta — Bulletin of Stavropol University*, 5, 215–221 [in Russian].

12 Yuval, Noah Harari. Sapiens. Kratkaia istoriia chelovechestva [Sapiens. Brief history of mankind]. Retrieved from: https://librebook.me/sapiens__kratkaia_istoriia_chelovechestva/vol 2/2/ [in Russian].

Б.С. Балапашев^{1*}, А.О. Турсынбаева¹, Х.А. Шимшек²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Кастамону университеті, Түркия

(*beken.balapashev@bk.ru, aigul_73kz@mail.ru, simsekahmet@hotmail.com*)

Жалғыздық философиялық мәселе ретінде

Философия ғылымында басты сұрақтардың бірі болып саналатын жалғыздық психология, педагогика, тілтану, әлеуметтану, мәдениеттану, дінтану сияқты басқа да ғылымдардың зерттеу нысандары қатарына жатады. Жалғыздық қазіргі заманның өмір салты жағдайында ең өзекті, әрі өткір мәселелердің бірі. Жалғыздық ұғымын түсіну адамның мәнін түсінуге үлесін қосады, алайда жалғыздық феномені біркәнді, қарапайым емес. Зерттеудің негізгі әдістері отандық және шетелдік дереккөздерді мәдениеттанулық, антропологиялық, герменевтикалық, когнитивті талдау, синтездеу және жалпылау негізінде зерттеу материалдарын сипаттау, жіктеу, жүйелеу және салыстыру болып табылады. Жалғыздықты философиялық тұрғыда қарастыруда феноменология мен экзистенциализм дамыды және жүйеленді. Феноменология жалғыздықты интерсубъективтілік, яғни адамның басқа адамдармен теориялық-танымдық қарым-қатынас мүмкіндігі немесе мүмкін еместігі, олардың жалпы өмір сүруін мойындау және «Мен» жалғыздығы тарапынан қарастырды. Экзистенциализмде жалғыздық жабық антропологиялық ғаламның принципіне айналып, ішкі оқшаулану жеке болмыстың негізі болды. Жалғыздықты философиялық мәселе ретінде зерттеу нәтижесінде оның барлық адамдарға тән екендігі, бірақ әр тұлға үшін әртүрлі өзіндік сипатты иеленуі айқындалды. Қоғамымызда ежелден бері кең таралған құбылысқа айналған жалғыздыққа әлемдік философияда қарама-қайшы пікірлер қалыптасты: 1) жалғыздық ежелгі қоғамда рұқсат етілген интеллектуалдық жалғыздық тұрғысынан оң бастама болып саналды; 2) жалғыздық әлеуметтік дерт қатарындағы денсаулыққа қауіпті, бақытқа қарсы, жағымсыз қасиеттерге ие, жанашырлық пен наразылық тудыратын қауіпті, көп жүзді, арамза дерт ретінде қарастырылды. Демек, ежелгі қоғамда интеллектуалдық жалғыздық данышпандар мен философтарға қызмет етті.

Кілт сөздер: жалғыздық, мәселе, феномен, бөгде, жатсыну, феноменология, экзистенциализм, тәсіл, тәжірибе, теория.

Kipicne

Жалғыздық адам болмысының мәніне, оның мақсаты мен мазмұнына қатысты мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта әртүрлі ғылыми зерттеулерге сәйкес, жалғыздық дамыған және дамушы елдер халықтарының ең алуан түрлі топтарына әсер ететін жаһандық, әмбебап мәселеге айналуға [1; 47-48]. Жалғыздық мәселесі сырт көзге көрінбейді, әрі бұл мәселенің белгілері сансыз, өзгермелі, көптеген жеке және әлеуметтік қайшылықтармен өзара байланыста болады [2; 98].

Адам ең алдымен қоғамда басқа адамдармен бірге өмір сүретін, әлеуметтік тіршілік иесі болып табылады, демек, теориялық тұрғыдан ол жалғыздық сезімін бастан кешірмеуі керек. Соған қарамастан, шынайы өмірде адамдардың оқшаулануы өмір сүруі, ешкіммен араласпауға тырысуы және жабық өмір салтын ұстануы жиі кездеседі. Жалғыздық мәселесі адамдардың бір-бірінен алшақтауымен, дәстүрлі отбасылық іргетастар мен ұжымдардың ыдырауымен сипатталатын постиндустриалды дәуірде ерекше өзектілікке ие болды [3]. Біздің жаңа, прогрессивті технологиялар дәуірімізде адамның жалғыздығы мәселесі бұрынғыдан да маңызды. Әртүрлі әлеуметтік желілерде көптеген таныстары мен достарының, жұмыста немесе кез келген басқа қызметте әртүрлі байланыстардың болуына қарамастан, қазіргі уақытта адам көбінесе жалғыз қалады. Тікелей байланыстың құндылығы төмендеп, жалғыздыққа, қоғамнан кез келген жолмен аулақ болуға ұмтылуға әкелетін анонимділік, әлеуметтік жатсыну сияқты құбылыстар көбейіп барады.

Дегенмен, жалғыздық соңғы уақытта қалыптасқан, заманауи мәселе емес, ол бүкіл тарихи үдерісті қамтитын, әрқашан адамды мазалайтын мәселелер қатарында. Жалғыздық мәселесі философияның басты мәселелерінің бірі саналады [2-3]. Жалғыздық мәселесі әрқашан назарда болып, көптеген философтарды алаңдатып келді. Алайда, бұл мәселе рационалды сипаттауда қиындық тудыратын, ұғымның күрделі әрі қарама-қайшы философиялық мазмұнымен айқындалады [1; 2]. Осыған орай,

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *beken.balapashev@bk.ru*

зерттеудің алға қойған мақсаты жалғыздық мәселесін әлемдік еңбектерде тұжырымдалған философиялық тәжірибе тұрғысынан түсініп, сипаттау болып табылады. Бірмәнді, қарапайым ұғымдар қатарына жатпайтын жалғыздық мәселесін айқындау адамның мәнін түсінуге үлесін қосатыны сөзсіз.

Зерттеу әдістері

Мақалада жалғыздық мәселесін зерттеуде феноменологиялық, экзистенциалды және гуманистік тәсілдер және осы мәселені түсінуде әлемдік зерттеушілердің еңбектерінде тұжырымдалған философиялық тәжірибе қарастырылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде отандық және шетелдік дереккөздерді мәдениеттанулық, антропологиялық, герменевтикалық, когнитивті талдау, синтездеу, жалпылау ғылыми әдістері қолданылады. Философиялық зерттеу әдістері арқылы объективті зерттеу жүргізіле отырып, зерттеу материалдарын сипаттау, жіктеу, жүйелеу және салыстыру жүзеге асырылды.

Нәтижелері мен пікір-талас

Жалғыздық мәселесі педагогика [4], тілтану [5-6], психология [7], мәдениеттану [8], әлеуметтану [9-10], философия [1-3] шеңберінде кеңінен қарастырылған. Алайда, жалғыздық мәселесіне қатысты қолданыстағы әлеуметтік-философиялық тәсілдер мен бағыттар жеткілікті түрде дамымаған, өйткені бұл тәсілдерге жалғыздық феноменін философиялық тұрғыдан пайымдау жетіспейді [2].

Н. Бердяевтің пайымдауынша, «жалғыздық — қарама-қайшылық. Жалғыздық — қайғылы. Бірақ... жалғыздық арқылы тұлға дүниеге келеді» [11]. Жалғыздық жағдайы, әдетте, екі тұрғыдан қарастырылады: жалғыздықты бастан өткерген адамның ішкі әлемі тұрғысынан және жалғыз адамның әлеуметтік ортасы тұрғысынан. Бірінші жағдайда зерттеушілерде «Адамда өзін жалғыз сезінуге мүмкіндік беретін не бар?» деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа жауап іздеуде тұлғаның психикалық көзқарастары, ойлауы, мінез-құлық үлгілері, өзін-өзі бағалауы, әдет-ғұрыптары, өмірлік тәжірибесі — тәрбие, қалыптасу және даму процесінде қалыптасатын барлық нәрсе жан-жақты талданып, зерттеледі. Екінші жағдайда «Қандай әлеуметтік шындық адамға немесе әлеуметтік топқа жалғыздық күйін бастан кешіруге мүмкіндік береді?» деген сұрақ туындайды. Бұл жағдайда зерттеу объектісі ретінде белгілі бір әлеуметтік топтың өмір салтында жағымсыз өзгерістерге әкелетін, олардың стрестік тәжірибелерін тудыратын әлеуметтік үдерістер, құбылыстар, өзгерістер, және соның салдарынан тұрақтылықты, қауіпсіздікті жоғалту, бөтендік пен жалғыздық жағдайының пайда болуы мен шиеленісуі қарастырылады [2; 97].

Жалғыздық денсаулыққа қауіпті және бақытқа қарсы әмбебап дерт ретінде танылуда [12; 48]. Жалғыздықты адам болмысы, тұлғааралық қарым-қатынасқа ең іргелі антипод ретінде қарастыруға болатыны даусыз. Аристотельдің пайымдауынша, қоғамнан тыс адам — не құдай, не хайуан. Адамды әлеуметтік контекстен жұлып алып, «құдай» немесе «хайуан» күйіне түсіретін күштер индивидуализм, эгоцентризм, оқшаулану, шеттету болып табылады. Бірақ түптеп келгенде, қоғамның әлеуметтік дамуының күрделі үдерістерін көрсететін әртүрлі тәртіптегі осы факторлардың барлығы олар үшін ортақ нәтижеге адамның өзінің трагедиялық «атомарлық» тәжірибесімен байланысты тұрақты жалғыздық, қоғамның шексіз және мағынасыз кеңістігінде жоғалу, тастанды сезіну жағдайларына әкеледі. Субъективті түрде қабылданбауы мүмкін объективті оқшауланудан айырмашылығы жалғыздық адамның «басқа» адамдар әлемімен қарым-қатынасының төмендігіне назар аудара отырып, адамның өзіне деген ішкі, рефлексиялық келіспеушілігін бекітеді [1; 47]. Платон, Аристотель секілді ежелгі авторлардың, киниктер мен римдік стоиктер еңбектерінде жалғыздық жағымсыз қасиеттерге ие екендігі көрсетілген [13-14].

Жалғыздықтың ауыр дерті жан-жақты болып келеді. Жалғыздыққа философиялауға бейім рефлексиялық субъектілер ғана бейім деп ойлау аңғалдық болар еді. Адамның материалдық байлығы да, сырттай жақсы тіршілігі де оның бүкіл өмірінің қайғылы нәтижесін қорытындылай отырып, ерте ме, кеш пе жалғыздықтың басталмауына себеп бола алмайды. «Жалғыздық анатомиясы» жинағының авторлары көптеген адамдар жалғыздықтың ең азапты күйін физикалық оқшаулануда емес, керісінше топтың ортасында, отбасымен бірге, тіпті жақын достарының ортасында бастан кешіретінін атап өтеді. Басқа адамдармен туыстық байланысын түсіну арқылы адам өзі үшін оның жоғалуының немесе әлсіреуінің апатты сипатын ашты. Бұл трагедия әрқашан «жалғыздық» деп аталмаған және әрқашан жалпы философиялық мағынаның толық тереңдігімен берілмеген, бірақ ол әрқашан адамзаттың рухани дамуының симфониясына өрілген. Адам үшін өмірлік маңызды қарым-қатынас көбінесе жалғыздыққа қарсы сенім әлемінде табылды [1; 48, 50].

Алайда, кейінгі антикалық мәдениетте адамдардың тар әлеуметтік шеңберіне данышпандар мен философтарға қызмет ететін жалғыздыққа басқаша көзқарас пайда болды [15-16]. Ежелгі қоғамда рұқсат етілген жалғыздық, интеллектуалдық жалғыздық — оң бастама болып саналды [17; 120].

Жалғыздықты теориялық және көркемдік тұрғыдан түсіну ертеден келе жатқан дәстүрге ие. Жалғыздық мәселесінің жеке философиялық концепция аясында дамуын XIX ғасырға жатқызуға болады. Жалғыздықтың ерекше протестанттық мотивтері XIX ғасырдағы американдық трансценденталисттердің философиялық тұжырымдамасын дамытудың бастамасына айналды, олардың арасында философ, жазушы және табиғат зерттеушісі Генри Дэвид Торо маңызды рөл атқарды. Ол Массачусетс штатындағы Конкорд қаласына жақын жерде Уолден тоғанының жағасында өз бетімен салған кішігірім үйде екі жыл екі айды өткізіп, өз еркімен оқшаулану философиясын дамытты. Осылайша, Г.Д. Торо кейін XX ғасырда танымал болған философиялық экспериментті орнатты. Ол Ральф Вальд Эмерсон басқарған Трансцендентальды клубтың ойшылдары ұсынған философиялық принципке негізделді. Ол адамның жеке басының шексіз рухани байлығын атап өтіп, оның жан дүниесіндегі сұлулыққа, жақсылыққа, кемелдікке ұмтылуға қажетті күштерді табу және жандандыру үшін тек өзіне ғана сіңіп кетудің, филистік ортадан ерекшеленудің қажет екендігіне сенді [1; 51].

Жалғыздық мәселесін қарастыруда ең дамыған және жүйеленген тәсілдер қатарына феноменологиялық және экзистенциалды тәсілдерді жатқызуға болады. Жалғыздық мәселесіне феноменологиялық көзқарас шеңберінде адамның өмір әлемі ашық динамикалық жүйе ретінде қарастырылады. Бұл жүйе өзінен тыс құбылыстармен байланысып қана қоймай, сонымен қатар осы нақты жүйенің сыртқы ортаға әсер ету сипатымен анықталатын субъективті ерекшеліктері өзара әрекеттесу тізбегін құрайды [18].

Феноменология тұрғысынан жалғыздық адамның өмірлік әлемінің жүйесіне сапалық сипатқа ие қайшылықты енгізеді. Жалғыздық жүйенің өзін бұзбайды, бірақ оның жұмыс істеуіне, субъективті табиғаты мен реттілігіне айтарлықтай әсер етеді. Жалғыздықты бастан өткерген адамның өмірлік әлемі субъективті, әлеуметтік тұрғыдан тар болады және соның нәтижесінде динамикалық, операциялық сипаты төмендейді. Тәжірибе ретіндегі жалғыздық өзіндік сана жалғыздығына айналады. Феноменологиялық көзқарас шеңберінде жалғыздық тұрғысынан адам өмірінің «осал» бірнеше аспектілері қарастырылады.

Келесі негізгі аспектілерді бөліп көрсетуге болады:

1. Әр адамның өмір жолының бірегейлігі. Бұл аспект өзін-өзі танытумен және «шығармашылық бақыты» ұғымымен тығыз байланысты болып келеді.
2. Тұлғаның мәдени кеңістігі.
3. Сыртқы орта (әлеуметтік қоршаған орта, адам қызметінің әлеуметтік өрісі).
4. Жақын әлеуметтік орта. Бұл аспект «достық», «махаббат», «серіктестік», «адамдардың қарым-қатынас бақыты» ұғымдарымен астасып жатыр [2; 99].

Адамның өмір әлеміне еніп, жалғыздық күйзеліске айналады. Бұл күйзеліс сол немесе басқа аспектілерді жүзеге асыруға қатысты тұлғаның терең үміттерінің күйреуімен сипатталады.

Феноменологияда жалғыздықтың төрт қыры бар: ғарыштық, мәдени, әлеуметтік және тұлғааралық (интимдік). Адамның табиғатпен, Құдаймен, ғаламның құпияларымен ішкі және сыртқы байланыстарының мүмкін еместігі немесе жоғалуы салдарынан туындаған стрестік тәжірибелермен айналысқанда жалғыздықтың ғарыштық қыры туралы айту орынды болады. Осындай байланыстарды білу, олардың табиғаты, сондай-ақ олардың көріну дәрежесі мен тереңдігі жеке адамның өмірлік әлемінің субъективтік ерекшеліктерін анықтайды. Жалғыздықтың мәдени қыры мәдени байланыстардың ойдан шығарылған немесе нақты үзілуімен сипатталады. Оның болуы адамға қауіпсіздік, сенімділік пен тұрақтылық сезімін берді. Жалғыздықтың әлеуметтік қыры саяси, экономикалық немесе басқа себептерге байланысты әлеуметтік оқшаулануды бастан кешіретін белгілі бір әлеуметтік топтарға қатысты болады. Жалғыздықтың тұлғааралық қыры тығыз эмоционалдық байланыстардың саны мен сапасымен анықталады. Оның болмауы әдетте жалғыздықтың ең көп таралған және ең ауыр түрі болып саналады [2; 99].

Дж. Хартог және оның әріптестерінің айтуынша, «жалғыздық қоғамымызда кең таралған құбылысқа айналуға айналуда. Айқын жалғыздық жеке және әлеуметтік рухани салауаттылық тұрғысынан да басты мәселе болып табылады» [19; 34]. Соңғы кезде жалғыздықты әлеуметтік дерт қатарына жатқызады, атап айтқанда, ол — жанашырлық пен наразылық тудыратын қауіпті дерт, көп жүзді және арамза ауру [1].

С. Кьеркегордың пікірінше, «жалғыздық — ішкі өзіндік сананың жабық әлемі, Құдайдан басқа ешкім ашпайтын дүние. Сана-сезімнің жасырын бөлігі қайғылы үмітсіздікке үңіліп, «Мен» тұрақты позициясы мәңгілік үнсіздікке бет бұрады» [20]. Демек, жалғыздық концепциясы жеке тұлғаның тағдырына оптимизмнің жоқтығы мен оқшаулықпен сипатталады. Ол адамдарды «өмірдің мәнсіздігінің, күннің баяулығының және шексіз ұзақ уақыттың ғибратты көрінісіне сусындау үшін бір рет жиналған түн тыныштығындағы жалғыз құстарға» теңейді.

Осы С. Кьеркегордың көзқарасы кейін Э. Гуссерльдің еңбектерінде дамып, экзистенциализм шеңберінде қолданыс тапты. Жалғыздық мәселесі Э. Гуссерльдің теориялық назарында болмағанымен, феноменологиялық философия адамның жеке санасының «монадалық» және «атомарлық» табиғатының ең дәйекті және ұзақ мерзімді негіздемесіне айналды. Философиялық теорияның қатандығына ұмтылған феноменологияда жалғыздық өнімді сананың әмбебап принципінің «теориялық» негіздемесіне ие болды. Абсолюттік субъективизмнің «объективті» принциптерінің «қатаң» теориясын жасауға тырысқан феноменологияның алдында тұрған күрделі мәселе философия тарихында интерсубъективтілік мәселесі (аталған индивидтің басқа танушы субъектілермен теориялық-танымдық қарым-қатынас мүмкіндігі немесе мүмкін еместігі, олардың жалпы өмір сүруін мойындау) адамның («Мен») жалғыздығы мәселесі болды [21].

Э. Гуссерльдің «жалғыз рухани өмір» ұғымына әлсіз және күшті мағына беруге болады. Біріншісі, адам нақты қарым-қатынастан тыс, мысалы, үйде жалғыз болуы мүмкін. Екіншісі, жалғыз рухани өмір мен қарым-қатынас бір-біріне қайшы келмейді, бірақ бір-бірімен жанаспай, әртүрлі жазықтықта жатады. Рухани өмірдің жалғыздығы ұғымын түсіну үшін жалғыздықты рухани өмірдің немесе сананың логикалық немесе психологиялық, этикалық немесе эстетикалық, басқа да кез келген тәжірибемен қисындастырмаймыз, сананың түбегейлі қайталанбайтындығы деп түсінеміз, кез келген тәжірибеде «болуы» мүмкін айырмашылықтар тәжірибесімен байланыстырамыз. Айырмашылықтардың жалғыздығы логикалық және психологиялық, логикалық және грамматикалық, тілдік және тілдік емес тәжірибені ажыратуға мүмкіндік береді [22].

Қолданыстағы философиялық бағыттардың ішінде жалғыздық мәселесіне барынша қызығушылықпен және нақты түрде экзистенциализм жақындады. Алайда, адамдардың әдепкі, түпкі жалғыздығы туралы қағидаларын ескере отырып, сол теориялардың өкілдері адамдардың жалғыздықта қалай өмір сүретіні туралы бір пікірге келмеді [1]. Э. Гуссерль феноменологиясында ашылған жалғыздықтың әмбебап моделі ХХ ғасырдағы көптеген философтар үшін әлеуметтік өмір құбылыстарын түсінуге негіз болды. Трансцендентальды жалғыздықты өз сенімінің символына айналдырған экзистенциалды бағытты ұстанушылар үшін басты бағдар болды.

Философияда жалғыздық мәселесінің әдіснамалық қалыптасуына экзистенциализм күшті әсер етті. Феноменологияның жалғыздық мәселесін экзистенциалды түсінуге ең айқын трансформациясы француз философы және жазушысы Ж.-П. Сартрдың еңбегінде орын алды. Э. Гуссерльге қарағанда Ж.-П. Сартр дүниені батыл түрде субъектілеуге ұмтылды. Ол әлемді «Мен» және «Басқадан» тұрады деп қарастырды. Ол «кез келген «басқа» мен үшін тек объект болып қана қоймайды, сонымен бірге менің ішкі әлемімді, мені қоршап тұрған барлық нәрсені қалпына келтіреді. Соның салдарынан маған «тиісті» басқаның еріксіз ықпалымен менен қашады» [23; 449-451]. Демек, басқа адамның, одан да көп адамдар қауымының араласуы, Ж.-П. Сартрдың ойынша, жойылу, дағдарыс, қауіп, қақтығыс болып табылады.

Экзистенциализмде жеке тұлғаның жалғыздығы жабық антропологиялық ғаламның принципіне айналады. Адамның ішкі оқшаулануы кез келген жеке болмыстың негізі болып табылады. Адам әлеммен және басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсе бастаған жерде адам сөзсіз, суық, жансыз, өлі объективтілікке тап болады, ол «сыртқы» нәрсені субъективтіліктің «жауына» айналдырады, бұл өз кезегінде оның бөтенденуіне әкеледі. Өзіне жат қоғамның кеңдігінде адасып кеткен адамның жалғыздығын Ж.-П. Сартр табиғи түрде мылқау енжарлықпен, сенім мен үмітті жоғалтумен байланыстырды [1].

Экзистенциалист-философ М. Бубердің антропологиясында адам туралы түсінік Құдай мен әлемдегі құдайшылдың «кездесу орны» ұғымынан шығады [24; 384]. М. Бубердің ойынша, жалғыздық та, қауымдастық та өз алдына адам болмысының (экзистенция) іргелі фактілері емес, олар тек абстракциялар. Жалғыз адам — бұл экзистенция, яғни өмір сүру фактісі, өйткені ол басқа жалғыз адаммен өмірлік қарым-қатынасқа түседі. Қауымдастық та адамдар арасындағы өмірлік қарым-қатынастар негізінде құрылғандықтан болмыстың фактісі болып табылады. Дегенмен, адам болмысының іргелі фактісі — «адаммен адам» күйі. Басқа нақты адамнан ерекшеленетін бір адам олар үшін

ортақ салада, бірақ сонымен бірге өз салаларынан тыс қарым-қатынас жасау үшін сол адаммен байланысты болады. М. Бубер бұл саланы «арасындағы» деп атайды және оны концептуалды түсінуге мүмкін емес санайды [24; 385].

Адамның жалғыздыққа деген наразылығы XX ғ. Батыс философиясында пайда болған гуманистік ілімдердің жалпы тақырыбы болды. Бұл бағыттың көрнекті өкілдерінің бірі Э. Фромм адамның табиғаты оқшауланумен және жалғыздықпен келісе алмайтындығы жайында көзқарасты ұстанып, адамның жалғыздық қорқынышына әкелетін жағдайларды егжей-тегжейлі қарастырды (кеме апатынан кейін ашық теңізге шыққан адамның физикалық күші таусылғаннан әлдеқайда ерте қайтыс болуы, ерте өлімнің себебі ретінде жалғыздықта өлуден қорқу). Сонымен қатар, жеке тұлғаның жалғыздыққа деген күрт теріс қатынасын қалыптастыратын бірқатар әлеуметтік қажеттіліктерді атап өтті. Олар — қарым-қатынас, адамдармен байланыс, тұлғаның өзін-өзі танытуы, сүйіспеншілік, сана-сезім қажеттілігі, бағдарлау жүйесінің қажеттілігі және ғибадат нысанының болуы қажеттілігі. Э. Фроммның пікірінше, тұлғаны бөлшектейтін, дискретті бөліктерге бөлетін жалғыздық сезімі көбінесе агрессияға, зорлық-зомбылыққа, терроризмге, анархияға әкеледі [25].

Қазіргі қоғамда жалпы қабылданған мінез-құлық стандарттарын ұстана алмайтын және басқалармен қарым-қатынаста қиындықтар туындайтын жалғызбасты адамдарды оқшауланған адамдар ретінде қабылдау стереотиптері әлі де кең таралған. Адамдарға жалғыздық негізінде жағымсыз қасиеттерді атрибуциялау тәжірибесі бар [3; 108].

Қорытынды

Жалғыздық мәселесіне қатысты феноменологиялық, экзистенциалды және гуманистік тәсілдер мен әлемдік зерттеушілердің еңбектерінде тұжырымдалған философиялық тәжірибені зерттеу нәтижесінде жалғыздықтың барлық адамдарға тән, бірақ әр тұлға үшін мүлдем басқа көріністерге ие құбылыс екендігі айқындалды.

Қоғамымызда ежелден бері кең таралған құбылысқа айналған жалғыздық феномені философияда қатар орын алған қарама-қайшы көзқарастарға ие болып келді. Кейбір философтар мен данышпандар үшін жалғыздық ежелгі қоғамда рұқсат етілген интеллектуалдық жалғыздық тұрғысынан оң бастама болып саналса, феноменология мен гуманистік философия тұрғысынан жалғыздық басым түрде әлеуметтік дерт қатарындағы денсаулыққа қауіпті, бақытқа қарсы, жағымсыз қасиеттерге ие, жанашырлық пен наразылық тудыратын қатерлі, көп жүзді, арамза ауру ретінде қарастырылды. Экзистенциализм бағытындағы философтардың пайымдауынша, жалғыздық жабық антропологиялық ғаламның принципіне айналып, кез келген жеке болмыстың негізі болып табылса да, адам болмысының іргелі фактісі «адаммен адам» күйі екендігі айқындалды.

Әлемдік философияда қарастырылған жалғыздық мәселесін толық ашып, мәнін тереңірек түсіруге мүмкіндік беретін тарихи және әлеуметтік-мәдени зерттеулер тұрғысынан ұлттық философиялық идеялар мен дәстүрлерді одан әрі дамыту жалғыздық феноменін болашақ зерттеулердің басым бағытына айналуы керек. Сонымен қатар, жалғыздық мәселесін зерттеуде салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулер тұрғысынан әртүрлі көзқарастар мен гипотезаларды ұсынатын әртүрлі мәдениеттерде жинақталған және қалыптасқан теориялық және эмпирикалық материалдарды егжей-тегжейлі талдаудың жалғыздық феноменін философиялық тұрғыдан түсінуге қосар үлесі мол.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Пузанова Ж.В. Философия одиночества и одиночество философа / Ж.В. Пузанова // Вестн. РУДН. Сер. Социология. — 2003. — № 4, 5. — С. 47–58.
- 2 Юдич Е.А. Проблема одиночества в контексте философии / Е.А. Юдич // Изв. ТПУ. — 2011. — Т. 18, № 6. — С. 97–102.
- 3 Музашвили Д.З. Проблема одиночества в социальной философии / Д.З. Музашвили // Философия и общество. — 2010. — № 3 (59). — С. 101–109.
- 4 Любякин А.А. Исследование одиночества у студентов / А.А. Любякин, Л.В. Оконечникова // Педагогическое образование в России. — 2016. — № 2. — С. 149–156.
- 5 Чекулай И.В. Репрезентация концепта «Loneliness» в научной картине мира / И.В. Чекулай, С.А. Феттер // Вопросы журналистики, педагогики, языкознания. — 2014. — № 6 (177). — С. 128–133.
- 6 Кочеткова Т.Н. Противоречивая сущность концепта «одиночество» / Т.Н. Кочеткова // Russian Journal of Education and Psychology. — 2015. — № 9 (53). — С. 534–542.

- 7 Galanaki E. Loneliness: Thoughts on its relation with psychopathology and psychotherapy / E. Galanaki // *Encephalos*. — No 51. — 2014. — P. 14-23.
- 8 Шагивалеева Г.Р. Культурологическое и психологическое понимание феномена одиночества / Г.Р. Шагивалеева // *Концепт*. — 2013. — № 1. — С. 1–11.
- 9 Захарова Д.А. Теоретические подходы к пониманию феномена одиночества как социально-педагогической проблеме у детей-сирот / Д.А. Захарова // *МНКО*. — 2014. — № 1 (44). — С. 93–95.
- 10 Михайлова А.И. Осмысление феномена одиночества как социального явления / А.И. Михайлова // *Учёные записки Забайкал. гос. ун-та. Сер. Философия, социология, культурология, социальная работа*. — 2013. — № 4 (51). — С. 90–95.
- 11 Бердяев Н.А. Дух и реальность / Н.А. Бердяев. — М.: Изд-во «АСТ», 2007. — 381 с.
- 12 McGraw J.G. Loneliness, its nature and forms: an existential perspective / J.G. McGraw // *Man and World*. — No 28. — 1995. — P. 43-64. <https://doi.org/10.1007/BF01278458>.
- 13 Антология кинизма: фрагменты сочинений кинических мыслителей / под ред. А.Л. Тахо-Годи. — М.: Наука, 1996. — 335 с.
- 14 Антология мировой философии: [В 4 т.] / под ред.-сост. В.В. Соколов. — М.: Мысль, 1969–1972.
- 15 Аристотель. Сочинения: [В 4-х т.]. Т. 4. / Аристотель. — М.: Мысль, 1983. — 830 с.
- 16 Платон. Собрание сочинений [в 4-т.]. — Т. 2 / Платон. — М.: Мысль, 1993. — 528 с.
- 17 Aleynikova O.S. Loneliness in the History of Philosophical Culture / O.S. Aleynikova // *International Research Journal*. — No 7 (73). — 2018. — P. 119-122.
- 18 Sadler W.A. Johnson T.B. Loneliness and anomia / W.A. Sadler, T.B. Johnson; J. Hartog, J.R. Audy, & Y.A. Cohen (Eds.). *The Anatomy of Loneliness*. — International Universities Press, 1980. — P. 34–64
- 19 Hartog J. *The Anatomy of Loneliness*. / J. Hartog, J.R. Audy, Y.A. Cohen. — International Universities Press, 1980.
- 20 Кьеркегор С. Несчастнейший / С. Кьеркегор // *Северные цветы*. — Кн. 4. — СПб.: Шиповник, 1908. — С. 107–113.
- 21 Husserl E. *Logical Investigations (Vol. 1)* / E. Husserl. — Routledge & Kegan Paul, 1970.
- 22 Молчанов В. Одиночество сознания и коммуникативность знака / В. Молчанов // *Логос*. — 1997. — № 9. — 5–24.
- 23 Сартр Ж.-П. Тошнота. Избранные произведения / Ж.-П. Сартр. — М.: Республика, 1994. — 494 с.
- 24 Buber M. *Eclipse of God* / M. Buber. — Harper & Row, 1952.
- 25 Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм. — М.: Изд-во «АСТ», 2016. — 320 с.

Б.С. Балапашев, А.О. Турсынбаева, Х.А. Шимшек

Одиночество как философская проблема

Будучи одним из важных вопросов философии, феномен одиночества находится во внимании и других наук, таких как психология, педагогика, языкознание, социология, культурология, религиоведение. Проблема одиночества становится наиболее актуальной и приобретает остроту в контексте современного образа жизни. Понимание феномена одиночества ведет к пониманию сущности человека, но проблема одиночества неоднозначна. Основными методами исследования являются описание, классификация, систематизация и сопоставление материалов исследования на основе культурологического, антропологического, герменевтического, когнитивного анализа, синтеза и обобщения отечественных и зарубежных источников. Феноменология и экзистенциализм получили развитие и систематизацию в философском рассмотрении одиночества. Феноменология рассматривала одиночество с точки зрения intersubjectivity, то есть возможности или невозможности теоретико-познавательной связи человека с другими людьми, признания их общего бытия и одиночества «Я». В экзистенциализме одиночество являлось принципом замкнутого антропологического универсума, а внутренняя изоляция стала основой индивидуального существования. Однако существующие социально-философские подходы и направления, связанные с одиночеством, считаются недостаточно разработанными, поскольку этих подходов недостаточно для раскрытия его тонкостей. В результате изучения одиночества как философской проблемы было определено, что оно является общим для всех людей, но имеет разные характеристики для каждого человека. В мировой философии сложились противоречивые взгляды на феномен одиночества, который с древних времен стал распространенным явлением в нашем обществе: 1) одиночество считалось положительной инициативой с точки зрения интеллектуального одиночества, дозволенного в античном обществе; 2) одиночество рассматривалось как многогранная, коварная болезнь среди социальных болезней, опасная для здоровья, против счастья, имеющая отрицательные качества, вызывающая недовольство и сострадание. Таким образом, разрешенное в древнем обществе интеллектуальное одиночество служило мудрецам и философам.

Ключевые слова: одиночество, проблема, феномен, чужой, отчуждение, феноменология, экзистенциализм, подход, опыт, теория.

B.S. Balapashev, A.O. Tursynbayeva, H.A. Shimshek

Loneliness as a Philosophical Problem

Being one of the important issues of philosophy, the phenomenon of loneliness is in the attention of some other sciences, such as psychology, pedagogy, linguistics, sociology, cultural and religion studies. The problem of loneliness becomes the most relevant and acute in the context of the modern lifestyle. Understanding the phenomenon of loneliness leads to an understanding of the essence of man, but the problem of loneliness is ambiguous. The main research methods are description, classification, systematization and comparison of research data based on cultural, anthropological, hermeneutic, cognitive analysis, synthesis and generalization of domestic and foreign sources. Phenomenology and existentialism have been developed and systematized in the philosophical consideration of loneliness. Phenomenology considered loneliness from the point of view of intersubjectivity, i.e., the possibility or impossibility of a person's epistemological connection with other people, the recognition of their common being, and the loneliness of the "I". In existentialism, loneliness became the principle of a closed anthropological universe, and internal isolation became the basis of individual existence. However, the existing socio-philosophical approaches and directions related to loneliness are considered insufficiently developed, since these approaches are not enough to reveal its subtleties. As a result of studying loneliness as a philosophical problem, it was determined that it is common to all people, but has different characteristics for each person. In world philosophy, there are conflicting views on the problem of loneliness, which has become a common phenomenon in our society since ancient times: 1) loneliness was considered a positive initiative from the point of view of intellectual loneliness, which was allowed in ancient society; 2) loneliness was seen as a multifaceted, insidious disease among social diseases, multifaceted, insidious, dangerous to health, against happiness, having negative qualities, causing discontent. Thus, intellectual seclusion was allowed in ancient society, and served the sages and philosophers.

Keywords: loneliness, problem, phenomenon, stranger, alienation, phenomenology, existentialism, approach, experience, theory.

References

- 1 Puzanova, Zh.V. (2003). Filosofii odinochestva i odinochestvo filosa [Philosophy of loneliness and loneliness of philosopher]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhvy narodov. Seriya Sotsiologiya — Bulletin of the Peoples` Friendship University of Russia. Sociology series*, 4, 5, 47–58 [in Russian].
- 2 Yudich, E.A. (2011). Problema odinochestva v kontekste filosofii [Problem of loneliness in the context of philosophy]. *Izvestiia Tomskogo politekhnicheskogo universiteta — Bulletin of Tomsk Polytechnic University*, 18, 6, 97–102 [in Russian].
- 3 Muzashvili, D.Z. (2010). Problema odinochestva v sotsialnoi filosofii [Problem of loneliness in social philosophy]. *Filosofii i obshchestvo — Philosophy and Society*, 3 (59), 101–109 [in Russian].
- 4 Liubiakin, A.A., & Okonechnikova, L.V. (2016). Issledovanie odinochestva u studentov [Investigating loneliness in students]. *Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii — Pedagogical education in Russia*, 2, 149–156 [in Russian].
- 5 Chekulai, I.V., & Fetter, S.A. (2014). Reprerentatsiia kontsepta «Loneliness» v nauchnoi kartine mira [Representation of the concept loneliness in scientific image of world]. *Voprosy zhurnalistiki, pedagogiki, yazykoznaniiia — Issues of journalism, pedagogy, linguistics*, 6 (177), 128–133 [in Russian].
- 6 Kochetkova, T.N. (2015). Protivorechivaia sushchnost kontsepta «odinochestvo» [The contradictory essence of the concept "Loneliness"]. *Russian Journal of Education and Psychology*, 9 (53), 534–542 [in Russian].
- 7 Galanaki, Evangelia. (2014). Loneliness: Thoughts on its relation with psychopathology and psychotherapy. *Encephalos*, 51, 14–23.
- 8 Shagivaleeva, G.R. (2013). Kulturologicheskoe i psikhologicheskoe ponimanie fenomena odinochestva [Culturological and psychological understanding of the phenomenon of loneliness]. *Kontsept — Concept*, 1, 1–11 [in Russian].
- 9 Zakharova, D.A. (2014). Teoreticheskie podkhody k ponimaniuu fenomena odinochestva kak sotsialno-pedagogicheskoi probleme u detei-sirot [Theoretical approaches to understanding of the phenomenon of loneliness in orphan children]. *Mir nauki, kultura, obrazovaniia — World of Science, Culture, Education*, 1 (44), 93–95 [in Russian].
- 10 Mikhailova, A.I. (2013). Osmyslenie fenomena odinochestva kak sotsialnogo yavleniia [Understanding the phenomenon of loneliness as a social phenomenon]. *Uchenye zapiski Zabaikalskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Filosofii, sotsiologiya, kulturologiia, sotsialnaia rabota — Scientific notes of Transbaikal state university. Series: Philosophy, sociology, cultural studies, social work*, 4 (51), 90–95 [in Russian].
- 11 Berdyayev, N.A. (2007). Dukh i realnost [Spirit and reality]. Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].
- 12 McGraw, J.G. (1995). Loneliness, its nature and forms: an existential perspective. *Man and World*, 28, 43–64. <https://doi.org/10.1007/BF01278458>.
- 13 Takho-Godi, A.L. (Ed.). (1996). Antologiya kinizma: fragmenty sochinenii kinicheskikh myslitelei [Anthology of cynicism: fragments of cynic philosophers' essays]. Moscow: Nauka [in Russian].

- 14 Sokolov, V.V. (Ed.). (1969–1972). *Antologiiia mirovoi filosofii: [V 4 t]. [Anthology of philosophical thought in 4 volumes]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 15 Aristotle. (1983). *Sochineniia [Essays]*. Vol. 4. (Vols. 1–4). Moscow: Mysl [in Russian].
- 16 Plato (1993). *Sobranie sochinenii [Collection of essays]*. Vol. 2. (Vols. 1–4). Moscow: Mysl [in Russian].
- 17 Aleynikova, O.S. (2018). Loneliness in the History of Philosophical Culture. *International research journal*, 7 (73), 119–122.
- 18 Sadler, W.A. & Johnson, T.B. (1980). Loneliness and anomia. In J. Hartog, J.R. Audy, & Y.A. Cohen (Eds.), *The anatomy of loneliness* (pp. 34–64). International Universities Press.
- 19 Hartog, J., Audy, J.R. & Cohen, Y.A. (1980). *The Anatomy of Loneliness*. International Universities Press.
- 20 Kierkegaard, S. (1908). *Neschastneishii [The unhappiest]*. *Severnye tsvety — Northern flowers, Vol. 4*. Saint-Petersburg: Shipovnik [in Russian].
- 21 Husserl, E. (1970). *Logical Investigations (Vol. I)*. Routledge & Kegan Paul.
- 22 Molchanov, V. (1997). *Oдиночество сознания и коммуникативность знака [Loneliness of consciousness and communicativeness of sign]*. *Logos*, 9, 5–24 [in Russian].
- 23 Sartre, Zh-P. (1994). *Toshnota. Izbrannye proizvedeniia [Nausea. Selected works]*. Moscow: Respublika [in Russian].
- 24 Buber M. (1952). *Eclipse of God*. Harper & Row.
- 25 Fromm, E. (2016). *Imet ili byt? [To have or to be?]*. Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].

А.А. Бейсенова*, Г.А. Жумасултанова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: aika.amanzhanova@mail.ru, qalia61@mail.ru)*

Социально-философские аспекты адаптации студенческой молодежи, обучающейся по программе «Серпін»

В статье рассмотрены вопросы социальной адаптации студенческой молодежи, обучающейся по программе «Серпін–2050», в университетское пространство. Проанализированы социальные, образовательные условия организаций образования, участвующих в реализации Государственной программы «Мәңгілік Ел жастары — индустрияға!» — «Серпін–2050». Объяснены причины принятия социальной программы «Серпін–2050», которая предполагает учебную миграцию из южных трудоизбыточных регионов страны в северные, восточные и западные области Казахстана, испытывающие дефицит рабочих кадров. Изучены вопросы социокультурной адаптации обучающихся по данной программе студентов-серпиновцев Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, которые, несмотря на то, что руководство вуза прилагает немалые усилия по улучшению своей социальной инфраструктуры, все еще остаются актуальными. Материалом для настоящей работы послужили результаты социологического исследования, проведенного в Карагандинском университете имени академика Е.А. Букетова в рамках реализации Проекта, профинансированного Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP14971423 «Социокультурная адаптация студенческой молодежи, обучающейся по программе «Серпін», в университетское пространство»). В статье проанализированы результаты исследования, которое посвящено вопросам выявления проблемных зон в процессе социальной и культурной адаптации к образовательным условиям студентов-серпиновцев университета и определения факторов их успешной социализации и адаптации к внешней среде в процессе получения образовательных компетенций. Итоги представленной работы могут быть полезны в корректировке государственной политики в области распределения образовательных грантов по образовательным программам высшего образования.

Ключевые слова: адаптация, вуз, высшее образование, Государственная программа «Серпін», студенты, социологическое исследование, образовательная программа, социальные ожидания, учебный процесс, досуг.

Введение

Многосоставность нашего государства, его поликонфессиональность и полиэтничность, высокая рождаемость в южных регионах и ее снижение в центральных и северных частях стали основанием для внедрения такой социальной Государственной программы, как «Мәңгілік Ел жастары — индустрияға!» — «Серпін–2050». Главной задачей этого проекта явилось решение проблемы дефицита трудовых ресурсов в обозначенных выше районах. Первый опыт реализации этой важной социальной программы показывает, что в данном процессе имеется ряд проблем, одной из которых является проблема адаптации обучающихся к новой среде.

В современной научной среде адаптация, в основном, понимается как процесс вхождения организма к внешней среде. В этом смысле можно согласиться с мнением, что «адаптация — это результат взаимодействия индивида и окружающей среды, который приводит к оптимальному его приспособлению к жизни и деятельности»[1; 296]. При этом отметим, что адаптация позволяет индивиду, привыкая к незнакомой среде, формировать новые поведенческие действия по преодолению ряда трудностей, которые будут носить индивидуальный характер и совершенствоваться со временем. Этот процесс особенно важен для молодежи, которая после получения среднего образования выбирает свой дальнейший путь и приходит в систему высшего образования. Поэтому необходимость изучения особенностей адаптации студентов в высшем учебном заведении, а в нашем случае — вопросов адаптации студентов-первокурсников, обучающихся по Государственной программе «Серпін2050» к данной системе не вызывает сомнения.

* Автор корреспондент. E-mail: aika.amanzhanova@mail.ru

В 2014 году в Казахстане был запущен проект по содействию трудовой занятости молодежи и равномерному распределению образовательных и трудовых ресурсов «Мәңгілік Ел жастары — индустрияға!» — «Серпін–2050». В рамках данного Государственного проекта был предложен один из путей решения дефицита кадров в северных восточных и западных областях Казахстана. Данная программа направлена на осуществление учебной миграции из южных трудоизбыточных регионов страны в северные, восточные и западные области. Реализация этой Государственной программы предполагала, что выпускники программы после завершения обучения должны быть распределены в регионы нашей страны, которые испытывают дефицит квалифицированных кадров. Донорами проекта являются Алматинская, Жамбылская, Кызылординская, Мангистауская, Туркестанская, области. В качестве принимающих областей были определены Акмолинская, Актюбинская, Атырауская, Восточно-Казахстанская, Западно-Казахстанская, Карагандинская, Костанайская, Павлодарская и Северо-Казахстанская области. По мнению кураторов Образовательного проекта, программа «Серпін–2050» стала эффективным инструментом вовлечения молодежи в миграционные процессы и вызвала большой интерес в регионах. Как отмечают представители Центра международных программ МОН РК, большую часть участников проекта составляют студенты из малообеспеченных семей, которые имеют возможность получить качественное высшее, техническое и профессиональное образование [2]. Однако нужно заметить, что проходные баллы для данной группы лиц, участвующих в конкурсе образовательных грантов по программе «Серпін», значительно ниже, чем в общем конкурсе распределения образовательных грантов. Это, в свою очередь, сказывается на качественном составе обучающихся и также имеет ряд нежелательных явлений и проблем, затрудняющих процесс социальной адаптации к образовательным условиям. Изучение данных явлений и последствий, а также факторов успешной социализации и адаптации студентов-серпиновцев к внешней среде в процессе получения ими образовательных компетенций определяет наш интерес к данной проблеме и является основной целью названного исследования.

Методы исследования

Исходя из обозначенной цели, при написании данной статьи были использованы как теоретические, так и практические методы. К ним следует отнести такие методы, как анализ научно-методической литературы, массовый анкетный опрос, фокус-групповая дискуссия, экспертные оценки педагогов, работников Дома студентов университета, специализирующихся по различным аспектам подготовки специалистов по программе «Серпін» и обеспечивающих их профессиональную подготовку и комфортное проживание на территории кампуса. Также в исследовании был использован контент-анализ образовательных документов, анализ проходных баллов на получение образовательного гранта для поступающих по Государственной программе и систематизации материалов исследования.

Результаты и обсуждение

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова является одним из участников программы по реализации Государственной программы «Мәңгілік Ел жастары — индустрияға!» — «Серпін–2050». На сегодняшний день в университете на разных курсах по программе «Серпін» обучается 2000 студентов. Из 2690 мест в общежитии 1134 места предоставлены студентам данной программы. Ежегодно Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, как место получения высшего образования, выбирают порядка 4000 абитуриентов, большая часть из которых — иногородние студенты. Каждый студент, поступающий в университет, сталкивается с рядом проблем, связанных с новой средой, так как приобретает новый социальный статус и роль, которая подразумевает необходимость адаптации к новым условиям жизни.

В современной науке проблема адаптации рассматривается как один из важнейших факторов развития личности студента. При этом отметим, что разработкой данной научной темы активно занимаются как зарубежные (А. Кристов, Дж. Брунер, Дж. Дьюи, Р. Мэй, К. Роджерс и другие), российские (Б.Г. Ананьев, А.А. Бодалев, И.А. Зимняя, С.Г. Вершловский, Т.Е. Конникова, В.Г. Лисовский, В.А. Сластенин, И.С. Якиманская и другие) [3], так и казахстанские (Т.А. Абдрашитова, К.У. Биекенов, Е.О. Ногайбаев, С.М. Левшина) ученые.

В контексте образовательных целей в высшем образовании, по мнению ряда исследователей, для социальной адаптации первокурсника требуется способность соответствовать требованиям и нормам учебного заведения, а также саморазвитие в новой среде, их способности и приспособляемость к этой

среде. От успешности адаптации зачастую зависит дальнейшее течение профессиональной жизни человека. Сложность адаптации к переходу от общего образования к профессиональному заключается не только в изменении социальной среды, но и в необходимости принимать решения, беспокоиться о правильности самоопределения, что для многих людей все равно, что найти смысл жизни [4; 305].

Действительно, помимо присвоения статуса студента, молодые люди сталкиваются с такими проблемами, как:

1. Удаленность от дома, особенно тех студентов, кто приехал издалека. Первокурсники не имеют возможности периодически выезжать домой, видеться с родными. Они все время находятся в условиях общежития.

2. Неподготовленность к самостоятельной жизни в новой среде (налаживание быта, самообслуживание при переходе из домашних условий в условия общежития).

3. Неумение организовывать распорядок дня; отсутствие навыков самоподготовки и самоконтроля; неадекватная самооценка.

4. Неумение или нежелание признавать возникающие трудности, обращаться за помощью к куратору, педагогу-психологу, администрации.

5. Неумение регулировать поведение, усугубляемое отсутствием контроля со стороны родителей.

6. Основной трудностью, возникающей на первых порах пребывания в студенческом коллективе, является неумение общаться и налаживать контакты со сверстниками и взрослыми. Текущий и будущий успех студентов зависит от того, как долго длится процесс адаптации. Как известно, один из важнейших этапов обучения в университете — это знакомство и общение с новым коллективом. Особенность группы первокурсников в том, что это еще не сформировавшаяся команда и нет установленных правил поведения. Каждый в этой группе — новый человек для каждого члена группы.

7. Основной проблемой в общежитии возникает организация активного полезного отдыха и свободного времени.

По мнению современных российских исследователей, основными факторами, вызывающими затруднения в период адаптации, являются:

- объем учебной информации;
- низкий интерес к некоторым дисциплинам;
- сложность материала;
- отсутствие навыков самостоятельной работы;
- недостаточная обеспеченность учебниками;
- резкое изменение социальной ситуации;
- отсутствие информационной и образовательной культуры [5].

Самым сложным для иногородних студентов является то, что им приходится не только адаптироваться ко всем стандартным изменениям условий жизни, связанным с поступлением в вуз, но и сталкиваться с проблемой проживания в общежитии или съемной квартире. Также следует иметь в виду вопросы организации жилищной среды, домашнего хозяйства, деятельности общежития, которые, в основном, зависят от моральных и волевых качеств студентов, таких как организованность, дисциплинированность, инициативность, целеустремленность. Эти качества особенно проявляются при планировании и организации финансово-хозяйственной деятельности.

Студенту-первокурснику с момента поступления в вуз необходимо правильно найти ответы на такие вопросы, как: «Как правильно потратить деньги?», «Как организовать питание?», «Как составить распорядок дня?» и многие другие. Правильное решение этих задач влияет на социальное, интеллектуальное, физическое, эмоциональное самочувствие студентов. Кроме того, поступление в университет и переезд из семьи в общежитие, из одной жилой среды в другую, связаны с рядом изменений в жизни молодых людей. Поэтому, в условиях столь значительных изменений в жизни молодежи для университета важно не только продолжить ранее проделанную школой работу по нравственному воспитанию, но и обеспечить дальнейшее развитие нравственных качеств, их позитивную социализацию в новую для них образовательную среду.

Для определения траектории данной работы и получения ответов на вопросы по проблемам социокультурной адаптации студентов первого курса, поступивших на обучение в наш университет по программе «Серпін–2050» в рамках реализации проекта профинансированного Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP14971423), было проведено социологическое исследование. Главной задачей этого исследования было изучение круга

социальных вопросов, возникающих в жизни студента-первокурсника, который получил Государственный образовательный грант по программе «Серпін–2050» и приступил к обучению в университете. На основе данного исследования был получен социально-психологический портрет студентов, поступающих по программе «Серпін–2050»; определены критерии их успешной адаптации к системе высшей школы; разработаны рекомендации по оказанию комплексной поддержки целевой группе в образовательном процессе. Целевой группой стали студенты факультетов иностранных языков, математики и информационных технологий, а также химического, педагогического, физико-технического факультетов Карагандинского университета.

Согласно соблюдения этических вопросов, участие в исследовании было полностью добровольным. Для этого у всех участников было получено устное информированное согласие. Форма информированного согласия содержала цель и задачи исследования, разъяснение о добровольном участии и сохранении конфиденциальности полученных данных. Исследователи устно разъяснили форму информированного согласия и после того, как участникам было понятно содержание информированного согласия и цели исследования, от каждого из них получено устное согласие на участие в исследовании. Участники опроса были проинформированы о том, что их личные данные использоваться не будут, сбор и анализ данных проводится только для обобщенной информации. Также участники исследования были заверены в том, что их согласие на участие или отказ никак не скажутся на них, на их личной жизни. Проводимое исследование не включало процедур, для которых обычно требуется письменное согласие участников, поэтому было достаточно ограничиться получением информированного согласия в устной форме. Контактные и личные данные участников исследования нигде не фиксируются, для анализа и представления данных каждому участнику был присвоен уникальный идентификационный код. Результаты ответов на вопросы анкеты закодированы. Далее все данные представлены в обобщенной форме в соответствии с разработанными авторами анкетными вопросами.

Распределение ответов на первый вопрос анкеты: «Из каких источников информации Вы узнали о программе «Серпін?»» показало, что 45,8 % всех опрошенных студентов получили информацию о Государственной программе «Серпін» из Интернета и социальных сетей. Для 28,9 % источником информации выступили друзья и родственники; 10,1 % опрошенных получили информацию на официальных страницах местных исполнительных органов в социальных сетях. 5,2 % опрошенных получили информацию из СМИ; 4,2 % респондентов были оповещены родственниками, которые сами были участниками данной программы. Благодаря профориентационной работе вуза получали информацию о программе только 1,9 % опрошенных студентов-серпиновцев. Такое распределение мнений говорит о том, что студенты, как правило, самостоятельно искали информацию о программе «Серпін» в социальных сетях и Интернете (рис. 1).

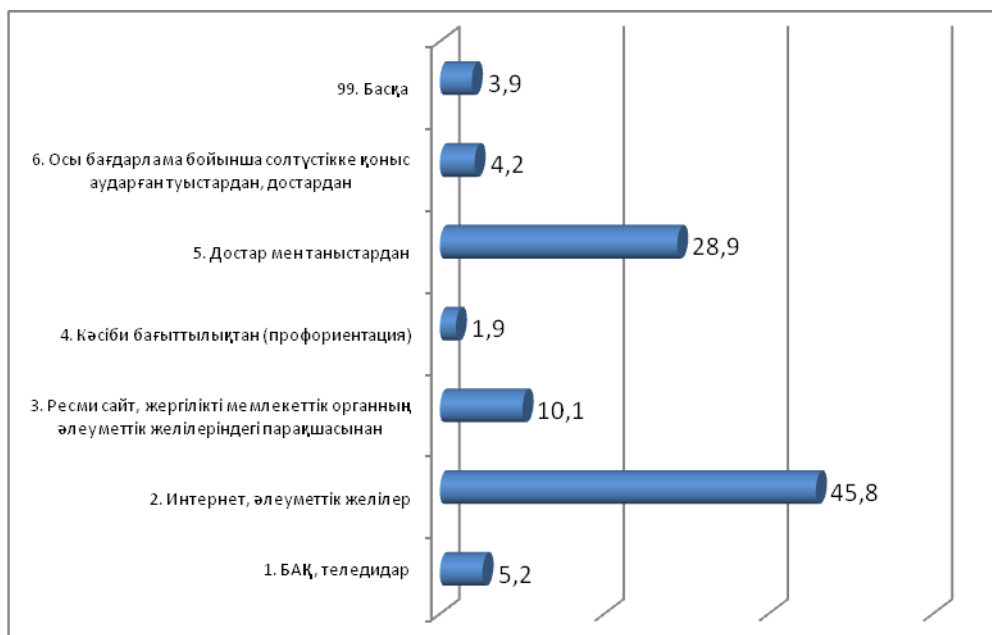

Рисунок 1. Распределение ответов на вопрос: «Из каких источников информации Вы узнали о программе «Серпін?»»

Распределение ответов респондентов на вопрос: «Какие факторы повлияли на выбор Карагандинского университета им. акад. Е.А. Букетова как места Вашего обучения?» показало, что такими факторами стали:

- получение качественного образования (25,6 %);
- возможность будущего трудоустройства по специальности (23,4 %);
- качество медицинских и образовательных услуг (18,2 %);
- выбрали наш вуз случайно (18,2 %);
- выбрали университет по рекомендациям друзей и родственников (8,4 %).

Отметим, что основным критерием выбора Карагандинского университета им. акад. Е.А. Букетова для обучения по программе «Серпін» стало высокое качество обучения и возможность трудоустройства по окончании университета (рис. 2).

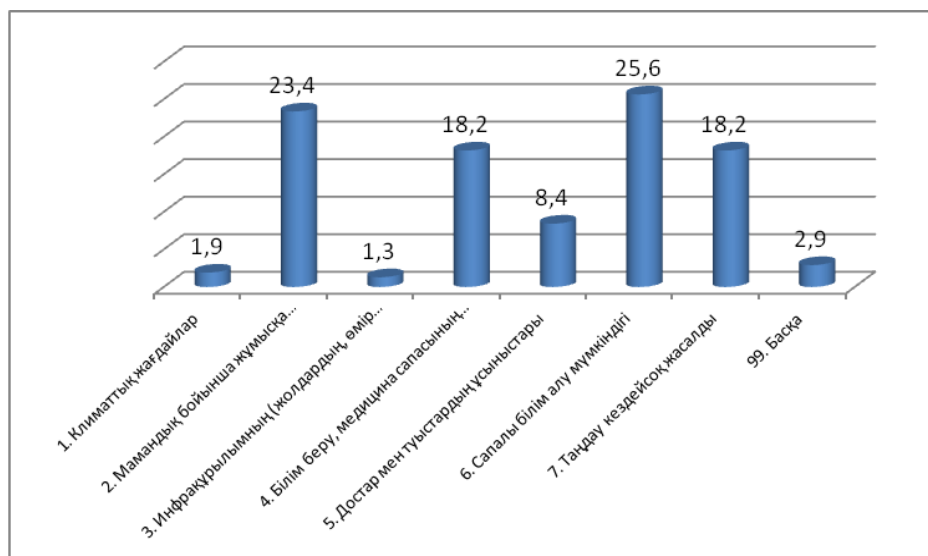

Рисунок 2. Распределение ответов респондентов на вопрос: «Какие факторы повлияли на выбор Карагандинского университета им. акад. Е.А. Букетова как места Вашего обучения?»

Если посмотреть на линейку распределения ответов по факультетам, то можно заметить, что больше всех заинтересованы в возможности успешного трудоустройства студенты факультета математики и информационных технологий (66,7 %), педагогического (50 %), физико-технического факультетов (33,4 %). Получение качественного образования больше всех волнует студентов факультета иностранных языков (28,6 %), химического (25,6 %), педагогического факультетов (22,2 %). На всех факультетах, где проводился опрос, встречаются те, кто сделал выбор случайно. Больше всего таких студентов встречается на факультете математики и информационных технологий (42,8 %), физико-техническом (33,3 %) и химическом факультетах (19,2 %) (рис. 3).

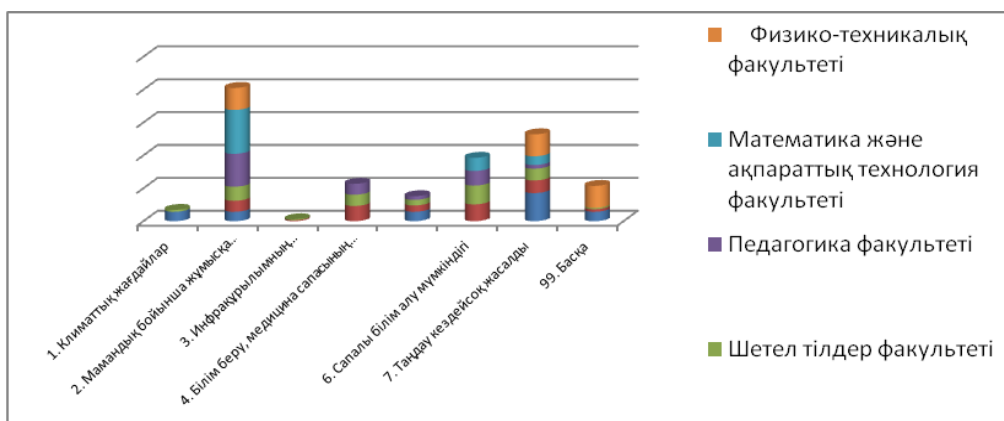

Рисунок 3. Распределение ответов респондентов на вопрос: «Какие факторы повлияли на выбор Карагандинского университета им. Е.А. Букетова как места Вашего обучения?» (по факультетам)

Ответы респондентов на вопрос: «Какие факторы повлияли на Ваш выбор специальности?» распределены следующим образом:

- высокий спрос на мою специальность со стороны общества (37,3 %);
- возможность трудоустройства в будущем (20,1%);
- качественное образование (16,6 %);
- выбор случаен (13 %),
- рекомендации друзей и родственников (7,1 %).

Более осознанный выбор специальности обучения осуществляли те первокурсники, которые во главу угла ставили наличие спроса на тех или иных специалистов на рынке труда, а также получение качественного образования и возможность будущего трудоустройства по специальности (рис. 4).

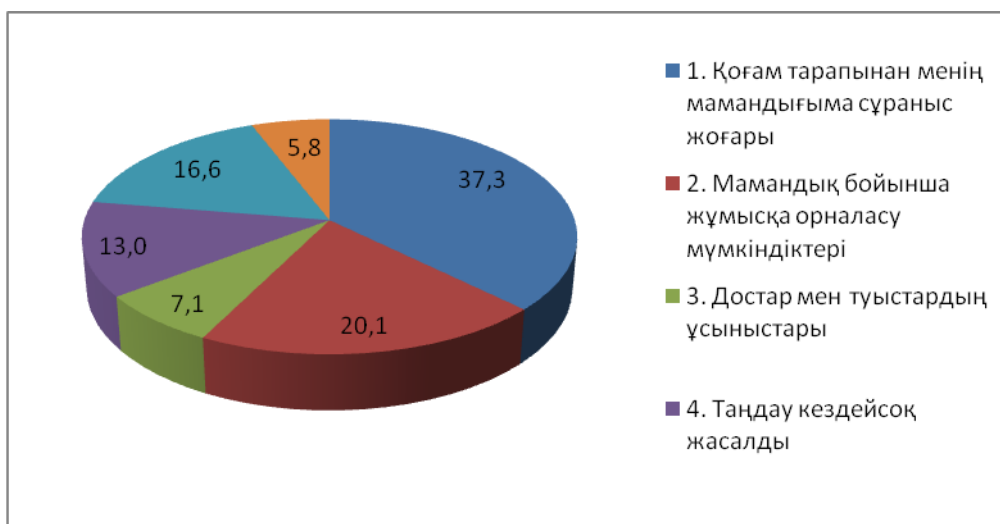

Рисунок 4. Распределение ответов респондентов на вопрос: «Какие факторы повлияли на Ваш выбор специальности?»

Если посмотреть результаты опроса в разрезе факультетов, то осознанный выбор будущей профессии чаще делали студенты факультета математики и информационных технологий (88,6 %), физико-технического факультета (66,7 %) и факультета иностранных языков (47,4 %) (рис. 5).

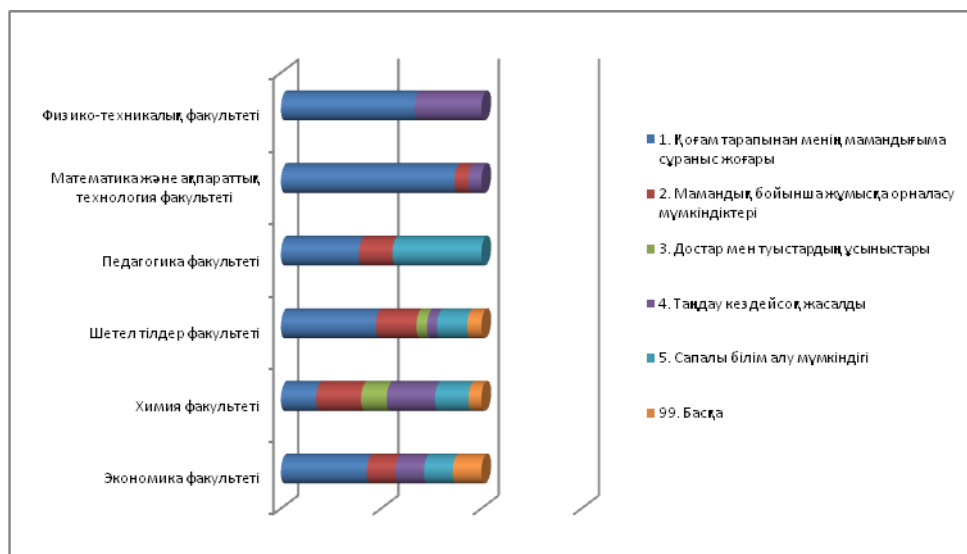

Рисунок 5. Распределение ответов респондентов на вопрос: «Какие факторы повлияли на Ваш выбор специальности?» (по факультетам)

Ответы респондентов на вопрос: «Какие факторы повлияли на Ваше участие в программе «Серпін»?» распределились следующим образом:

- возможность обучения на гранте — 59,4 % (представители всех факультетов, и первокурсники, и второкурсники, юноши и девушки данный ответ ставят на первое место);
- обучение в хорошем высшем учебном заведении — 25,3 %;
- постоянное трудоустройство — 10,7 %.

Ответы респондентов на вопрос: «Сложно ли Вам было жить в новых условиях?» распределились следующим образом:

- «да, было сложно, но сейчас я адаптировался» — 59,7 %;
- «я быстро адаптировался, сложностей не возникало» — 30,4 %;
- «да, до сих пор мне трудности возникают» — 8,4 %.

Отметим, что опрос показал, что наиболее медленно адаптируются студенты факультета иностранных языков (67,8 %). Следует обратить внимание на тот факт, что, несмотря на высокую адаптивную способность молодежи как социально-демографической группы, более 59 % студенты-серпиновцев с трудом адаптируются к новым условиям обучения и проживания. Это приводит нас к мысли, что требуется принятие дополнительных мер со стороны руководства университета, факультетов, психологической службы Карагандинского университета им. акад. Е.А. Букетова.

На вопрос: «Какие чувства и неудобства возникли у Вас в связи с изменением места жительства?» ответы респондентов распределились следующим образом:

- «никаких сложностей не испытывали» — 31,2 % опрошенных;
- «чувство одиночества» — 20,1 %;
- «страх» — 11,4 %;
- «отсутствие поддержки со стороны родных и близких» — 11,4 %;
- «стресс» — 9,7 %;
- «сложности, связанные с адаптацией к городскому ритму жизни», — 8,1 %.

Несмотря на то, что более трети опрошенных указали, что не испытывают адаптационных проблем, анкетный опрос показал, что проблемы адаптации есть более чем у 20 % студентов-серпиновцев и больше всего эти проблемы связаны с переживанием таких эмоций, как одиночество, страх и отсутствие поддержки со стороны родных и близких.

Распределение ответов на вопрос: «С какими трудностями Вы столкнулись, когда приехали в Караганду?» показало, что:

- «незнание языка при общении с местным населением» — 23,4 %;
- «проблемы, связанные с проживанием в общежитии», — 12,2 %;
- «проблемы, связанные с знакомством с местными студентами», — 7,1 %.

Никаких проблем не было у 51,9 % опрошенных студентов. Необходимо отметить, что незнание языка при вступлении в коммуникации встречались у студентов всех факультетов первого и второго курсов. Проблемы с общежитием больше всех волнует студентов трех факультетов: иностранных языков, химического и педагогического (рис. 6).

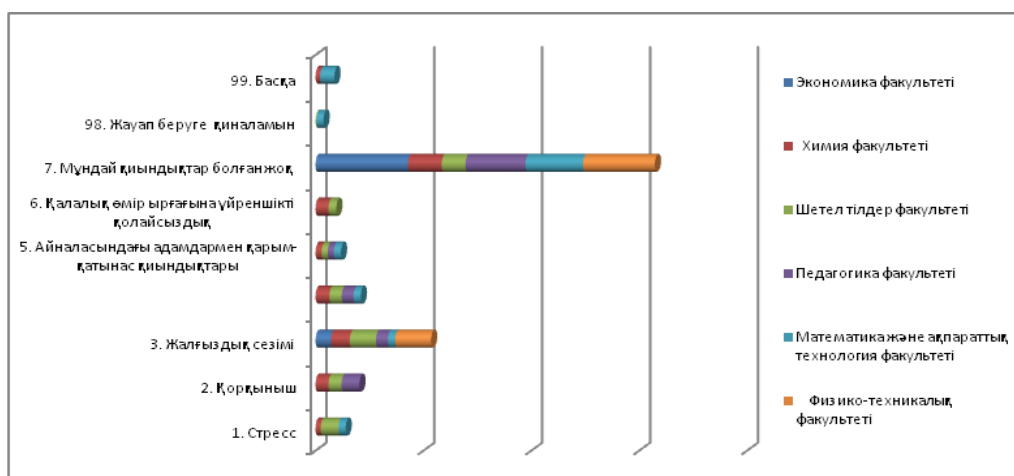

Рисунок 6. Распределение ответов респондентов на вопрос: «С какими трудностями Вы столкнулись, когда приехали в Караганду?» (по факультетам)

Также студентам-серпиновцам были предложен ряд вопросов, касающихся детализации тех трудностей, с которыми они столкнулись при обучении в университете. Так, было выяснено, что 39,3 % всех опрошенных столкнулись с проблемой незнания русского языка. Эта проблема имеет место быть как у студентов первого, так и у второго курса обучения. Проблем, связанных с оцениванием, позицией преподавателей, работы библиотеки в жизни студентов, не возникало.

Ответы на вопрос «Кто больше всего помог Вам адаптироваться к местным условиям, университету, городу?» распределились следующим образом:

- 44,5 % опрошенным адаптироваться к городу и университету помогали одногруппники;
- 30,2 % помощь оказывали друзья, родственники, которые живут в нашем городе;
- 6,2 % — старшекурсники;
- 5,9 % — специалисты Дома студентов;
- 4,9 % — эдвайзер, преподаватели (рис. 7).

Это говорит о том, что, к сожалению, преподавателями университета не проводится необходимая работа по организации эффективной социализации студентов в университетское пространство. Поэтому, администрации университета следует продумать формы и методы организации работы преподавателей, и прежде всего кураторов групп, где обучаются данные студенты, по вовлечению студентов-серпиновцев в социокультурную и образовательную среду университета.

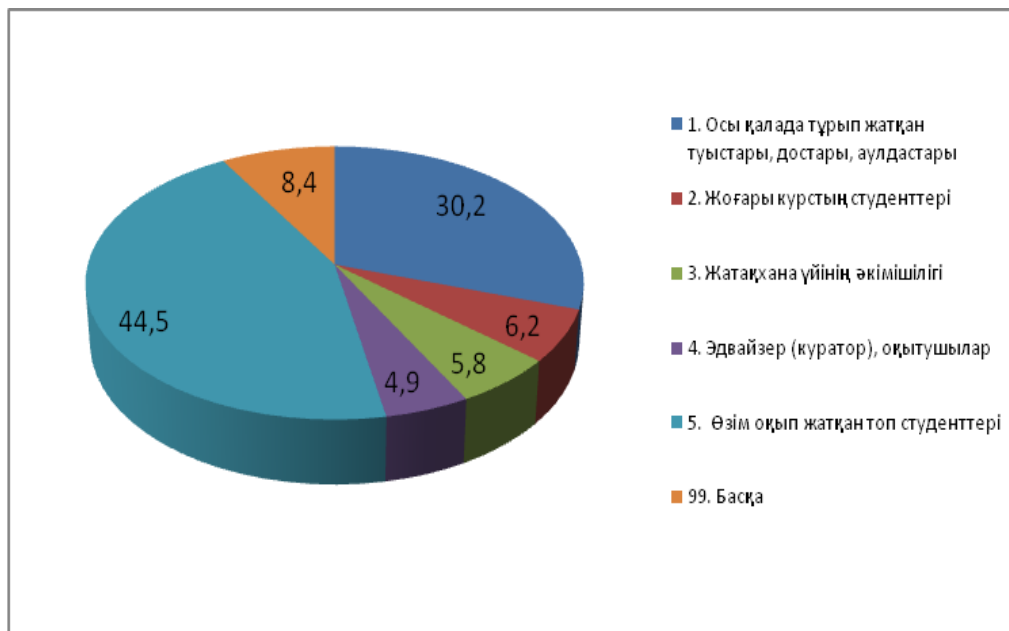

Рисунок 7. Распределение ответов респондентов на вопрос: «Кто больше всего помог Вам адаптироваться к местным условиям, университету, городу?»

Ответы на вопрос: «Будете ли Вы советовать другим абитуриентам, принимать участие в данной программе?» распределились следующим образом:

- 48,4 % будут обязательно советовать участвовать в программе;
- 22,1 % не будут советовать этого делать;
- 14,6 % уже советуют родным и близким участвовать в программе;
- 10,4 % затруднились с ответом (рис. 8).

Таким образом, более 63 % участников анкетирования будут рекомендовать выпускникам школ поступать по программе «Серпін» в вузы республики. Это, в свою очередь, подтверждает тот факт, что необходимо проводить эффективную профориентационную работу среди абитуриентов страны с целью вовлечения как можно большего количества студентов в качестве участников реализуемой государством программы «Серпін–2050».

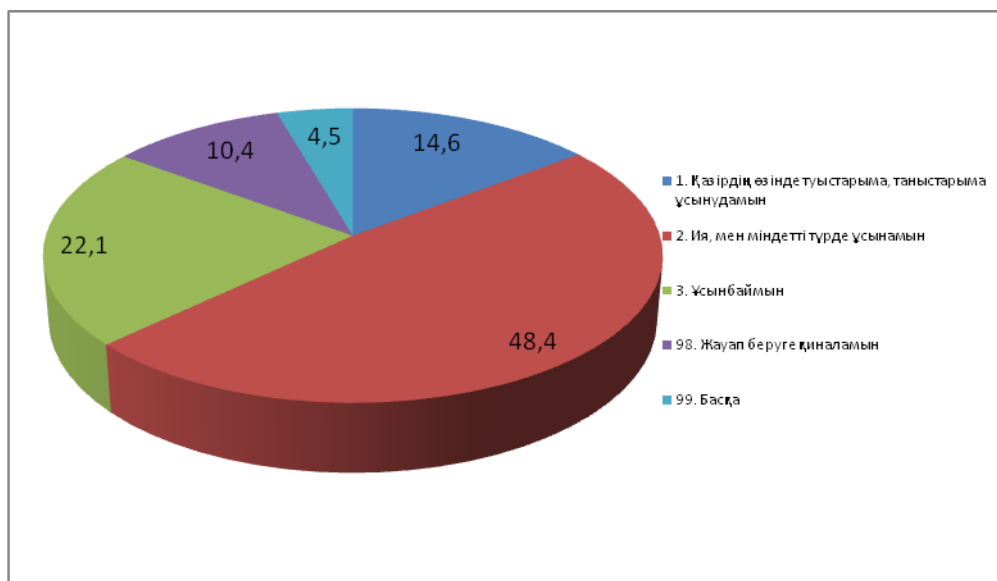

Рисунок 8. Распределение ответов респондентов на вопрос: «Будете ли Вы советовать другим абитуриентам, принимать участие в данной программе?»

Таким образом, в результате представленного социологического исследования был изучен социально-психологический портрет студента, обучающегося по программе «Серпін–2050» в Карагандинском университете имени академика Е.А. Букетова, исследованы социально-психологические характеристики и проблемы студентов, проживающих в Домах студентов университета, определены факторы, влияющие на формирование комфортной среды проживания студентов-серпиновцев. Все это дает нам право сделать ряд выводов и соответствующих рекомендаций.

Заключение

Как показал анкетный опрос, студенты, как правило, самостоятельно ищут информацию о программе «Серпін» в социальных сетях и Интернете. Основными критериями выбора Карагандинского университета им. акад.Е.А. Букетова для обучения по программе «Серпін» стало высокое качество обучения и возможность трудоустройства по окончании университета. Более осознанный выбор специальности обучения осуществляли те первокурсники, которые во главу угла ставили наличие спроса на тех или иных специалистов на рынке труда, а также получение качественного образования и возможность будущего трудоустройства по специальности. Если посмотреть результаты опроса в разрезе факультетов, то осознанный выбор будущей профессии чаще делали студенты факультета математики и информационных технологий, физико-технического факультета и факультета иностранных языков. В то же время обращает внимание тот факт, что к программе «Серпін» жители южных и западных регионов республики прибегают в ситуации риска не получения Государственного образовательного гранта, и именно родители определяют необходимость участия выпускника школы в данной программе поддержки сельской молодежи.

Следует также обратить внимание на то, что, несмотря на высокие адаптивные способности молодежи как социально-демографической группы, более 59 % студентов-серпиновцев с трудом адаптируются к новым условиям обучения и проживания. Поэтому не будет лишним определить содержание и принципы коррекционной и диагностической работы с данными студентами. С этой целью мы предлагаем организовать и провести практический семинар с участием структурных подразделений университета, задействованных в реализации программы «Серпін–2050» в университете с презентацией результатов социологического исследования по рассматриваемой теме. Также психологической службе Карагандинского университета им. акад. Е.А. Букетова рекомендуется регулярно проводить тестирование адаптационных возможностей студентов-серпиновцев, обучающихся в университете, с целью определения проведения необходимых адаптационных мероприятий (тренингов, тимбилдинга, ролевых игр, коучинга и др.).

В целом, полученные результаты исследования могут составить научную основу для совершенствования содержания программы психолого-педагогического сопровождения образовательного про-

цесса программы «Серпін–2050». Также основные положения данной работы могут составить основу программы профессиональной подготовки будущих студентов и их адаптации к новой образовательной среде.

Данная работа выполнена в рамках реализации проекта №АР14971423 «Социокультурная адаптация студенческой молодежи, обучающейся по программе «Серпін» в университетское пространство» профинансированного Комитетом науки Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 Ивахненко Н.Н. Особенности адаптации студентов в высшем учебном экономическом заведении / Н.Н. Ивахненко // Вестн. Донец. пед. ин-та. — 2018. — № 3. — С. 293–298. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-adaptatsii-studentov-v-vysshem-uchebnom-ekonomicheskom-zavedenii/viewer>.
- 2 Каримова М. Проект «Серпін–2050»: особенности и показатели развития / М. Каримова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/51615/>.
- 3 Лаптева О.И. Адаптация студентов-первокурсников к условиям вуза / О.И. Лаптева, С.Г. Куликова, Л.А. Быкова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://studwood.net/2559586/psihologiya/adaptatsiya_studentov-pervokursnikov_k_usloviyam_vuza.
- 4 Толбаева Н.А. Особенности адаптации первокурсников к условиям проживания в студенческом общежитии / Н.А. Толбаева, С.Н. Андреева // Психологическое знание в контексте современности: теория и практика. — 2017. — С. 304–308.
- 5 Шестиловская Н.А. Сравнительный анализ показателей психофизиологической адаптации студентов 1–5 курсов к учебному процессу / Н.А. Шестиловская. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/169480/1/143-146.pdf>.

А.А. Бейсенова, Г.А. Жумасултанова

«Серпін» бағдарламасы бойынша оқитын студенттердің бейімделуінің әлеуметтік-философиялық аспектілері

Мақалада «Серпін–2050» бағдарламасы бойынша оқитын студент жастарды университет кеңістігіне әлеуметтік бейімдеу мәселелері қарастырылған. «Мәңгілік Ел жастары — индустрия!» — «Серпін–2050» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруға қатысатын білім беру ұйымдарының әлеуметтік, білім беру жағдайлары сараланған. «Мәңгілік Ел жастары — индустрияға!» — «Серпін–2050» әлеуметтік бағдарламасының қабылдану себептері түсіндірілген, яғни еліміздегі жұмыс күші артық оңтүстік өңірден жұмысшы кадрлар тапшы Қазақстанның солтүстік, шығыс және батыс облыстарына мамандарды тарту. Сонымен қатар, мақалада академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің басшылығы өзінің әлеуметтік инфрақұрылымын жақсарту бойынша айтарлықтай күш-жігер жұмсағанына қарамастан, әлі де өзекті болып отырған «Серпін» бағдарламасы бойынша білім алушылардың әлеуметтік-мәдени бейімделу мәселелері зерделенген. Осы жұмыстың материалы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған жобаны іске асыру шеңберінде академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінде жүргізілген әлеуметтік зерттеу нәтижелері болды («Серпін» бағдарламасы бойынша оқитын студент жастарды университет кеңістігіне әлеуметтік-мәдени бейімдеу» атты № АР 14971423 гранты). Мақалада университеттегі серпіндік-студенттердің білім беру жағдайларына әлеуметтік және мәдени бейімделу процесінде проблемалық аймақтарды анықтау және білім беру құзыреттерін алу процесінде олардың сәтті әлеуметтенуі мен сыртқы ортаға бейімделу факторларын анықтау мәселелеріне арналған зерттеу нәтижелері талданған. Ұсынылған жұмыстың нәтижелерін әр түрлі саланың мамандары (әлеуметтанушылар, психологтер, педагогтер, әлеуметтік қызметкерлер және т.б.) қолдана алады, сонымен қатар қазіргі заманғы университеттердің әлеуметтік инфрақұрылымын дамытумен айналысатын мамандардың практикалық қызметінде және университеттер мен білім беру бағдарламалары бойынша білім беру гранттарын бөлу саласындағы мемлекеттік саясатты түзетуде пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: бейімделу, жоғары оқу орны, жоғары білім, «Серпін» мемлекеттік бағдарламасы, студенттер, әлеуметтік зерттеу, білім беру бағдарламасы, әлеуметтік күту, білім беру үдерісі, бос уақыт.

A.A. Beissenova, G.A. Zhumassultanova

Socio-philosophical aspects of the adaptation of students studying under the program “Serpín”

This article discusses the issues of social adaptation of students studying under the program “Serpín-2050” in the university space. The social and educational conditions of educational organizations participating in the implementation of the state program “Mangilik El Zhastary – industriyaga!” – “Serpín-2050” are analyzed. The reasons for the adoption of the social program “Serpín -2050”, which involves educational migration from the southern labor-surplus regions of the country to the northern, eastern and western regions of Kazakhstan experiencing a shortage of workers, are explained. The issues of socio-cultural adaptation of the Serpín students of the Karaganda University named after Academician E.A. Buketov studying under this program are being studied, which, despite the fact that the university administration is making considerable efforts to improve its social infrastructure, still remain relevant. The material for this work was the results of a sociological study conducted at the Karaganda University within the framework of the project funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14971423). The article analyzes the results of the study, which are devoted to the issues of identifying problem areas in the process of social and cultural adaptation to the educational conditions of university students and determining the factors of their successful socialization and adaptation to the external environment in the process of obtaining educational competencies. The results of the presented work can be used by specialists in various fields (sociologists, psychologists, teachers, social workers, etc.) whose object of activity are students, as well as in the practical activities of specialists involved in the development of the social infrastructure of modern universities and can be useful in adjusting state policy in the distribution of educational grants to universities and educational programs higher education.

Keywords: adaptation, university, higher education, state program “Serpín”, students, sociological research, educational program, social expectations, educational process, leisure

References

- 1 Ivakhnenko, N.N. Osobennosti adaptatsii studentov v vysshem uchebnom ekonomicheskom zavedenii [Features of adaptation of students in higher educational economic institution]. *Vestnik Donetskogo pedagogicheskogo instituta — Bulletin of the Donetsk Pedagogical Institute*. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-adaptatsii-studentov-v-vysshem-uchebnom-ekonomicheskom-zavedenii/viewer> [in Russian].
- 2 Karimova, M. Proekt «Serpín–2050»: osobennosti i pokazateli razvitiia [«Serpín-2050» project: features and indicators of development]. Retrieved from: <https://strategy2050.kz/ru/news/51615> [in Russian].
- 3 Lapteva, O.I., Kulikova, S.G. & Bykova, L.A. Adaptatsiia studentov-pervokursnikov k usloviiam vuza [Adaptation of first-year students to the conditions of the university]. Retrieved from: https://studwood.net/2559586/psihologiya/adaptatsiya_studentov-pervokursnikov_k_usloviyam_vuza [in Russian].
- 4 Tolbaeva, N.A. & Andreeva, S.N. (2017). Osobennosti adaptatsii pervokursnikov k usloviiam prozhivaniia v studencheskom obshchezhitii [Features of adaptation of first-year students to living conditions in a student hostel]. *Psikhologicheskoe znanie v kontekste sovremennosti: teoriia i praktika — Psychological knowledge in the context of modernity: theory and practice*, 304–308 [in Russian].
- 5 Shestilovskaia, N.A. Sravnitelnyi analiz pokazatelei psikhofiziologicheskoi adaptatsii studentov 1–5 kursov k uchebnomu protsessu [Comparative analysis of indicators of psychophysiological adaptation of students of 1-5 courses to the educational process]. Retrieved from: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/169480/1/143-146.pdf> [in Russian].

Ж.Ө. Дағарова^{1*}, Керимов Тапдыг Афиз-оглы², Ғ.Р. Сейфуллина¹, С.М. Аралбай³

¹Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²«Ресей Федерациясының Тұңғыш Президенті Б.Н. Ельцин атындағы;
Орал федералды университеті» ФМ АЖББМ, Екатеринбург, Ресей;

³Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: janka_04@mail.ru; galiya-magavina@mail.ru; saken_aralbai@mail.ru)

Ақпараттық қоғамдағы тұлғаның құндылықтық әлемі

Мақалада ең алдымен қоғамдық дамудың жаңа кезеңі ретіндегі ақпараттық қоғамның сипаты қарастырылған. Ақпараттық қоғам дамуының алғышарттары мен белгілеріне талдау жасалынған. Ақпараттық қоғамның табыстары мен қауіптерін анықтауға ерекше назар аударылған. Ақпараттық қоғам дамуының замануи кезеңі «білім қоғамының» қалыптасуымен сипатталатындығы көрсетілген. Ақпараттық қоғам мәдениетіндегі тұлғаның құндылықтық әлеміне назар аударылған және тұлғаның құндылықтық әлемінің ерекшелігін ақпараттық қоғам мәдениетінің құбылысы мен әлеуметтік мәдени процестің бейнесі ретінде анықталған. Тұлғаның құндылықтық әлемінің әлеуетті мүмкіндіктерін болашақтағы ақпараттық қоғамның үлгісі ретінде қарастыруға ұсыныс жасалған. Ақпараттық қоғамдағы адамның құндылықтық әлемін тану үшін құндылықтар тарихына шолу жасалып, қазіргі заманғы мәдениетімізде, салт дәстүрлерімізде және құндылықтық бағдарларымызда жаппай дағдарыстың орын алып отырғандығы айтылған және мұны шешу үшін қазіргі заман мәдениетінің маңызды міндеті болашақта адамзаттың прогрессивті дамуын бір арнаға салатын және реттейтін рухани құндылықтардың жаңа жүйесін жасауы керектігі айтылған. Ақпараттық қоғамдағы тұлғаның құндылықтық әлемі мәселесін зерттеудің негізгі әдістері ретінде отандық және шетелдік дереккөздерді философиялық-теориялық тұрғыдан жалпылау, зерттеу материалдарын сипаттау, жүйелеу және салыстыру, герменевтика әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: жаһандану, ақпараттық қоғам, ақпараттандыру, пролетариат, когнитариат, білім қоғамы, құндылықтық бағдар, рухани дағдарыс, жасампаз адам, тұтынушы адам.

Kipicne

Қазіргі уақыттағы ақпараттық қоғам жағдайында тұлғаның құндылықтық әлемін анықтау мәселесі өзекті әрі басты назарды талап етіп отырған мәселеге айналууда. Өйткені заманауи технологиялардың қарқынды дамуымен қатар қазіргі адамдардың құндылықты бағдарлары мен идеалдары түбірімен өзгеріске ұшырауда, осыған байланысты адамдардың жалпы әлемге деген және өз-өзіне деген көзқарастары да өзгеру үстінде. Ақпараттық қоғамда болып жатқан процестер адам өмірінің әлеуметтік және рухани салаларын, оның құндылықтарын айтарлықтай өзгертетіні белгілі. Қазіргі адамның құндылық қатынастарының қалыптасуына әлемнің көптеген елдерінде әлеуметтік, саяси, экономикалық және рухани сипаттағы елеулі өзгерістерді тудырған жаһандану процесі де айтарлықтай әсер етті. Жаһандану және ақпараттандыру процестері қоғамда жаңа әлеуметтік-мәдени және экономикалық парадигмаға сәйкес келетін инновациялық құндылықтардың, жаңа құндылық бағдарларының, өмір мен мінез-құлық нормалары мен үлгілерінің пайда болуына ықпал етеді. Ақпараттық қоғам дамуының алғышарттары мен белгілеріне келсек, оның ерекше белгісіне ақпарат еліміздің экономикасында басты орын алатын ақпараттық технологиямен қатар, ұдайы өндірістің басымдылық саласына айналғандағы материалдық өндірістегі құрылымы жағынан қайта құрулар жатады. Мысалы осыған байланысты, ақпараттық қоғамның басты белгісі ретінде білімнің кеңінен таралу дерегінің өзі ғана емес, сонымен қатар, олардың тікелей қоғамдағы игілікке айналуында, осының салдарынан экономикамыз білімдер айырбасының негізінде қызмет ететін жүйеге айналады. Ақпараттық қоғам дамуының алғышарттарын қазіргі заманғы қоғамымыздағы ақпарат пен білімнің өзекті мәселеге айналуы, ғылыми-техникалық алғышарттар мен әлеуметтік алғышарттар жатады. Ақпараттық қоғамдағы, сондай-ақ техногендік өркениеттің әлеуметтік-мәдени кеңістігіндегі адам санасының өзгеруінің себептері мен салдарын зерттеуге және тұлғаның және оның осы ақпараттық қоғам жағдайына сай өзгеруі мәселесін зерттеуге Фуко, Г. Риккерт, Х. Ортега-и-Гассет, В.А. Фролов, З. Фрейд, И. Кант,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: janka_04@mail.ru

А. Бард, А. Тоффлер, М.К. Мамардашвили, М. Кастельс, А. Маслоу, Э. Фромм сияқты шет елдік зерттеушілер ат салысып жүр. Қоғамның құндылықтар жүйесі уақыт өте келе өзгереді және динамикалық тұрғыдан өзгеріп отыратын әлемде, қоғамның ғылыми-техникалық және әлеуметтік дамуы үшін тұлға өзіндегі бұрыннан қалыптасқан білімін, іскерлігі мен дағдыларын үнемі өзінің өмір сүріп отырған қоғамына сай жандандырып отыруы керек. Өйткені әр ұрпақ өзінің әлеуметтік-инновациялық жетістіктерін жасайды және ұсынады. Ақпараттық қоғамдағы адамның бейнесін жүйелі түрде зерттеу ғылымның бұрын жүзеге асырылған дүниетанымдық өзгерістердің байланысын орнатып қана қоймайды, сонымен бірге болашақтың дүниетанымдық бағдарларын іздеуге белсенді түрде қатысу қабілетінің маңызды көрінісі болып табылады.

Зерттеу әдістері

Мақалада ақпараттық қоғамдағы тұлғаның құндылықтық әлемі мәселесін зерттеуде философиялық-теориялық тұрғыдан жалпылау, зерттеу материалдарын сипаттау, жүйелеу және салыстыру, герменевтика әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Ақпараттық қоғам жағдайындағы жаңа «ақпараттық тұлғаның» қалыптасуы ақпараттық қоғамның басты ерекше белгісі болып табылатындықтан, тұлғаның білімділігі, бірегейлігі мен креативтілігі ақпараттық қоғамның құндылығына айналмақ. Зерттеу жұмысының нәтижесі — ауқымды ақпараттық ағындардың таралуынан көрініс беретін рухани саладағы өзгерістер тұлғаның креативтілігінің дамуының сыртқы анықтаушысы болып саналатындығы туралы идеяны көрсету.

Қоғамның өзі және әлемде қазіргі уақытта болып жатқан өзгерістердің өзі тұлғаның белсенділігі, ақпараттануы және креативтілігінің даму динамикасына себепкер болады. Өйткені нақ осы белсенділік қазіргі заманғы тұлға үшін өзінің тек физиологиялық қана емес, сонымен бірге қоғамда өзінің орнын иеленуі үшін жаппай заттық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігін беретін тыныс болып отыр. Ақпараттық қоғамда қоғам қажеттіліктер қоғамынан еркіндік қоғамына аяқ басады. Қоғам өзінің дербес тәуелсіз жасанды болмысын жасау арқылы өзінің шындығын кеңейтеді. Ақпараттық қоғамның құндылықтары ашықтығымен, шығармашылығымен, тұрақсыздығымен ерекшеленеді. Ал, шығармашылық нәтижесінде жаңадан материалдық және рухани құндылықтар пайда болатын қызмет процесі. Шығармашылық тұлғалық және қоғамдық мәнге ие әлеуметтік-мәдени-тарихи құбылыс болып табылады. Шығармашылық креативтілік болып табылатын тек қабілеттілік емес, бұл қызметпен байланысты аса кең әрі құндылықтық ұғым және шығармашылық құндылықтардың бірі. Креативтілік — шығармашылық қызметтің бір бөлігі болуы мүмкін, бірақ олар тең ұғымдар емес. Шындығында қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында осы шығармашылықты интеллектуалды қызметпен, креативтілікпен теңестіру басымдылық көрсетіп жатыр. Ақпараттың көптігі жағдайында адамдар жаңаны емес, қызықты іздеуге бағытталған. Сондықтан ақпараттық ортаға шығармашылық қажет емес оны тұтынушыға жақындатып жылжытудың креативті шешімдері қажет. Шығармашылық, сапалық, мазмұндық жағынан жаңаны тудыру құндылық болудан қалып, визуальды, тілдік және сандық сияқты ақпараттарды манипуляциялау қабілеті ақпараттық қоғамда құндылыққа айналады.

Ақпараттық қоғам жағдайындағы тұлғаның құндылықтық әлеміне талдау жасау барысында ең алдымен ақпараттық қоғамның сипатына назар аударуымыз керек. Жалпы, ақпараттық қоғам кибернетиканың пайда болуымен қатар шамамен 1940 жылдары пайда болған, бірақ та бұл термин ретінде компьютерлендіру процесі басталғанда және ақпараттық пен сандық технологиялар белсенді түрде дамып жатқан уақыттан кейін қолданылған болатын. Ақпараттық қоғам дегеніміз ең басты өндіріс өнімдері ақпарат және білім болып саналатын, өркениет дамуының тарихи бір фазасы, постиндустриалды қоғамның концепциясы болып саналады. Ақпараттық қоғамның негізіне білім, ақпарат, сандық форматта ақпараттарды сақтау мен жеткізудің ерекше жолымен сипатталатын технологиялық сфераны ұйымдастырудың жаңа тәсілі және интеллектуалды технологиялар табылады. Бүгін ақпараттық қоғам ол барлығы үшін ашық тұрған қоғам, ал бүгінгі осындай қоғамдағы білім бұл экономикадағы, қоғамдағы адамнан тыс пайда болатын немесе білімнің өзінің дамуында пайда болатын нақты бір нәтижелер алу үшін қызмет ететін, практикалық құндылыққа ие ақпарат болып саналады. Қазіргі ақпараттық қоғамымыздағы жаһандану және ақпараттандыру процестерінің арқасында адамдардың құндылықтық бағдарларында өзгерістердің орын алып жатқандығын байқауға болады, бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі құндылықтардың орнына цифрландыру мен виртуалдандыру процестерінен туындаған жаңа құндылықтар келіп жатыр. Сондықтан қазіргі заманғы ақпараттық қоғамда бұрыннан келе

жатқан дәстүрлі және жаңадан пайда болып жатқан инновациялық құндылықтардың бір бірімен соқтығысу жағдайларын байқаймыз, ал бұдан қазіргі жас ұрпақтың құндылық бағдарларын қалыптастыру міндеті туады [1].

Жаһандану процестері мен ақпараттық қоғамның қалыптасуының әсерінен мәдениетаралық өзара іс қимылдың күшеюі жағдайында мәдениеттің дәстүрлі құндылықтарын қорғау және сақтау мәселесі алға шығуда [2]. Ақпараттық қоғам жағдайында әртүрлі халықтардың мәдениетіндегі құндылықтарға қатысты өзгерістер байқалады [3; 274].

Ақпараттық қоғам тұлғаның өзін өзі жүзеге асыруы үшін мүмкіндіктердің таңдауын барынша кеңейтеді, тұлғаға өзінің потенциалы мен ұмтылыстарын жүзеге асыруға және оны кеңінен пайдалануға мүмкіндік береді десек, екінші жағынан ақпараттық кеңістік адамзат баласының жинақтаған алуан түрлі деректері мен мәліметтерінің жиынтығы емес, сонымен бірге ол бұқаралық сананы манипуляциялау ортасы да болып табылады [4]. Шынымен де менің пікірім бойынша ақпараттық қоғам бір жағынан адамзат өркениетінің ақпараттық тұрғыдан бірігуін қалыптастырса, екінші жағынан ақпараттық қоғамға адамдардың көпшілігі жылдам бейімделе алмай, оларда виртуалды шындықпен байланысты психологиялық мәселелер туындап жатады, ұлттық мәдени мұра мен тілдің мүддесі қорғалмай қалып жатады. Ақпараттану жағдайы планета масштабында тұлғаны ақпараттық өріске батырып жіберетіндей, өйткені ақпараттық қоғам жағдайындағы тұлғаның құндылықтары да планетарлық сипатқа ие болып, мұнда маңызды мәнге ие болған жаңа құндылықтар пайда болады. Сонымен қатар мұнда бір жағынан әмбебаптандыруға (жалпыадамзаттық мәдениетті қалыптастыруға), стандарттауға, интеграциялауға, жергілікті мәдениеттерді даралығынан айыру, екінші жағынан этномәдени оқшауландыру, шағын халықтар мен мемлекеттердің белсендірілуіне ұмтылыс байқалады. Осыған байланысты философиялық және аксиологиялық тұрғыдан ұғыну, қалыптасып жатқан әлеуметтік-мәдени кеңістіктің ішкі табиғатын ашу өте өзекті міндет болып табылады. Мұнда рухани құндылықтардың орнын ақпараттық өнімнің құндылықтары басады. Осыған байланысты жалпы адамның материалдық әл-ауқатының өсуіне ықпал ететін іскерлік, білім, білік және дағдыларды қалыптастыруға деген қызығушылықтардың тұрақты өсуін тұлға бойынан байқаймыз. Бұрыннан келе жатқан дәстүрлі «Күш — білімде» деген ұранның орнына «Кімнің қолында ақпарат болса, сол әлемді билей алады» деген ұран келді. Бұдан ақпараттық қоғамдағы кеңістік пен уақыттың тарылып жатқандығын байқаймыз, өйткені дүниежүзілік қауымдастықтағы бүкіл оқиғалар бір ғана коммуникативтік кеңістіктің аясына бірігеді және оның орталығында белсенді, өзгермелі әрі глобальды әлемде өмір сүруге және шығармашылықпен айналысуға қабілетті, креативті, қарқынды дамып жатқан қоғамда бағдарлана алатын жаңа тұлғаны көреміз [5]. Өйткені қазіргі замандағы динамикалық қоғамымызда жаңа ақпаратты тудырудағы тұлғаның шығармашылық қабілеттілігі — қоғамдық прогрестің жалғыз ғана қайнар көзіне айналып, қоғамымыздың әл-ауқатын арттыруға мүмкіндік береді. Білімге қатысты Тоффлер болса білімді қоғамның әлеуметтік құрылымы мен жұмыспен қамтылу саласының трансформациясының факторы болып табылады. Оның ойынша «Таза дене еңбегі таңдаудың ең төменгі бөлігінде тұрады және кейін ол бірте-бірте жоғалады. Экономикадағы дене еңбегімен айналысушылардың аз мөлшеріне кіретін «пролетариат» қазіргі ақпараттық қоғамда азшылықтың қатарына еніп, оның орнын «когнитариат» басады. Яғни, Тоффлердің атап өткеніндей, суперсимволикалық экономиканың қалыптасуына қарай пролетарий когнитаристке айналады.

Тұлғаның және оның осы ақпараттық қоғам жағдайына сай өзгеруі мәселесін зерттеуге Фуко, Г. Риккерт, Х. Ортега-и-Гассет, В.А. Фролов, З. Фрейд, И. Кант, А. Бард, А. Тоффлер, М.К. Мамардашвили, М. Кастельс, А. Маслоу, Э. Фромм сияқты ойшылдардың ғылыми еңбектері арналған.

Шын мәнінде адамның өмірі құндылықтық ұғым түсініктерге толы болады. Құндылықтардың мәні мен табиғаты туралы ой пікірлерге тоқталатын болсақ, философиялық тұрғыдан құндылық белгілі бір құбылыстың немесе объектінің жеке немесе әлеуметтік-жағынан маңыздылығы. Құндылықтар — бұл адамдардың өмір сүру мәні мен мақсаттарын анықтайтын, оның қажеттіліктерінің сфераларын білдіретін феномендер [6]. Құндылықтардың тарихына үңілсек, мысалы, орта ғасырдағы христиандық дүниетанымда адамдар үшін ең жоғарғы құндылық Құдайға қызмет ету болатын, мұнда объективті құндылық пен субъективті құндылықтың тендесу жағдайын байқаймыз. Орта ғасыр адамы сол кездегі қоғамның қойған талаптарының шеңберінен шыға алмаған болатын. Адамның әлеуметтік мәртебесі қатаң түрде бекіген, ал әлеуметтік мобильділік атымен жоқ болатын. Қайта өрлеу дәуіріндегі адамның аксиологиялық бағдары күрт өзгеріске ұшырады, ол өзінің құндылықты әлемінің, өзінің индивидуалды болмысының жасаушысына айналды және адам бұл кезеңде біртіндеп

қоғамдағы шектеулердің шекараларынан шығу қабілетіне ие болған еді. Ағартушылық дәуірде адам өзінің құндылықты бағдарын таңдауда еркін әрекет ете алатын, ол қоғамдық қатынастар жүйесінде өзінің орнын анықтай алатын және қоғамға қарсылық білдіре алатын болды. Осындай индивидуализмнің тенденциялары алдағы тарихи дәуірлерде өзінің жалғасын тауып келеді. Ал, қазіргі уақытта қайырымдылық адалдық, ерлік сияқты шынайы адами сапалар құнды емес, керісінше прагматикалық немесе коммерциялық табыс секілді олардың әлеуметтік мәртебесі құнды болып отыр. Адамдар жоғарыда аталған адами қадір–қасиеттерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші емес, ол зат пен тауарға барынша айналуға қабілетті. Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайындағы адамның мақсаты — өзін нарықта пайдалы түрде сата білу. Оның адам ретіндегі өзін–өзі сезінуі оның қадір–қасиеті мол, мейірімді әрі ойлаушы адам ретіндегі қызметінен емес, керісінше оның әлеуметтік-экономикалық рөлінен көрініс береді [7; 191]. Осындай жаңа құндылықтық бағдарларға тұлғаның бейімделу процесі соншалықты оңай емес, ол тұлғаның белгілі бір шешімдер қабылдауы кезінде одан рухани-өнегелі күш жігер салуды талап етеді. Бұл жағдай сонымен бірге ақпараттық қоғамдағы қарқынды өтіп жатқан әлеуметтік-мәдени өзгерістердің аясындағы адамның онсыз да тұрақсыз жағдайын одан әрі күрделендіреді. Шын мәнінде қайырымдылық пен зұлымдықтың ара қатынасы, өмірдің мәні, махаббат пен жеккөрушілік, әділеттілік пен бақыт туралы мәселелер моральдық құндылықтардың негізін құрайды [8; 30]. Барынша материалдық құндылықтарға қол жеткізуге ұмтылатын тілектеріміз бен құмарлықтарымызға басымдылық берген техникалық прогресс дәуірі қолында билігі мен қоры бар материалдық тұрғыдан тәуелсіз адамды тәрбиелеуді басты мақсат етеді. Өздерінің бағамдауларында, пайымдаулары мен әрекеттерінде тұлға көбінесе өзінің жеке ақыл ойына және өзінің жеке пікірлерін қалыптастыруға көмектесіп бағыт беретін ғалымдар мен философтардың беделіне сүйенетін, ал қазір жағдай өзгерген. Ақпараттық қоғам жағдайындағы адам әдебиет пен тарихқа, философияға, дәстүрлі діндерге жүгінуді қойып, өзінің рухани дамуына көңіл бөлмей кітап оқуға уақыты болмай қалды [9]. Ақпараттық қоғамның өнімінің алдында адам өзіне таныс емес дүниелерге кезігіп, өзінің мәнін жоғалтатындай, әлемнен жатсыну жағдайына душар болады. Тұлға бұрыннан келе жатқан моральдық-адамгершілік нормалардан бас тарту және материалдық құндылықтарды ғана көздеген қазіргі заманғы шындықтың арасында таңдау алдында бетпе бет келеді. Әлеуметтік ахуалдың жаппай өзгеруі жағдайында адам қоршаған ортамен немесе өз-өзімен құндылықты-нормативті келісімге келе алмайтындай жағдайға тап болады. Жоғарыда аталған факторлардан көретініміздей, қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында адам индивидуалды, әлеуметтік, жалпыадамзаттық және өзге де құндылықтар жүйесінің шиеленісіп жатқан күрделі лабиринтінде қалып қойғандай. Жалпы, адамның өмір сүруі үшін бағдар беретін құндылықтарды өмір философиясының шеңберінде танымал ойшыл Хосе Ортега-и-Гассет қарастырған болатын, ол алғашқылардың бірі болып, қоғамда әлеуметтік және мәдени жаппай араласатын бұқараның құндылықтар дәуірінің келіп жететінін сипаттап берген болатын. Оның пікірінше қазіргі уақытта бүкіл әлем бұқараға айналады және қазіргі заманда индивидуалды және тәртіптегі жалпы құндылықтар жүйесіндегі басымдықтар да өзгеріске ұшырайды. Ол шығармасында утилитарлық құндылықтар, тұтыну мәдениетінің құндылықтары басты орынға шығатындығын көрсетті [10; 120].

Қалыптасқан жағдай бойынша ұзақ уақыт бойы біздің иек артып келген батыс мәдениетінің құндылықтары жалпыұлттық және жалпыадамзаттық құндылық ретінде біздің барлығымызға үлгі бола алмағандықтан, дүниежүзіндегі бүкіл адамзатты тұтасымен жалпылай қанағаттандыра алмайды. Сондықтан да қазіргі заманғы мәдениетімізде, салт дәстүрлерімізде және құндылықтық бағдарларымызда жаппай дағдарысты басынан кешіп отыр. Бұл жағдайдан шығу үшін қазіргі заман мәдениетінің маңызды міндеті болашақта адамзаттың прогрессивті дамуын бір арнаға салатын және реттейтін рухани құндылықтардың жаңа жүйесін жасауы керек, ал ол үшін моральдық және адамгершілік ілімдер саласындағы ең үздік ой тұжырымдардан тұратын тарихи-философиялық ойлардың мұрасына жүгінуіміз керек, – деп тұжырымдайды В.А. Фролов [11].

Осыған байланысты тарихи-философиялық ойларға көз жүгіртсек, немістің ойшылы И. Кант: құндылық дегеніміз – адамның өмірде өзін өзі қалыптастыруы мен жүзеге асыруын мақсат тұтатын объективті игілік ретінде адам үшін құнды құбылыс. Осы тұрғыдан И. Кант рухани құндылықтарға адамзат баласының фундаментальды идеалы болып саналатын ақиқат, қайырымдылық, әділеттілік, еркіндікті, мәдени жәдігерлерді және ғылыми теориялар, діни көзқарастар, көркем шығармалар түрінде жүзеге асырылған құндылықтың объективтенген түрлерін жатқызды. И. Кант тұлғаның құндылықтық әлемін оның шығармашылық қызметімен байланыстырады, өйткені құндылықтық шығармашылыққа деген қабілеттілік құндылықтық сананың өзі секілді «практикалық ақыл ойды» іске қосқанда ғана мүмкін болады. И. Канттың ойынша, кез келген амал және әрекет немесе құбылыс,

егер де олар адамгершіліктің заңы бойынша жасалатын болса ғана құндылықтық мазмұнға ие болады. Осыған байланысты И. Канттың қалыптастырған адамгершілік императиві жалпы адам мен адамзат баласының құндылықтық әлемін реттеуші, эталон секілді мағынада [12; 321]. Қазіргі уақытта тұлға аралық коммуникация принциптері мен құндылықтардың дәстүрлі жүйесі өзгеріп жатқанда, руханилықтың дағдарысында және адамдағы шынайы адамгершілік мақсаттарды тәрбиелеуде, құндылықтық бағдарын қалыптастыруда осы адамгершілік императив үлгі ретінде қалыптасуы керек.

Құндылықтық таңдау тұлғалардың өзінің дербес артықшылықтары мен түсініктеріне қатысты жасалады. Осыған байланысты, америкалық социологы әрі футурологы А. Тоффлер былай дейді: «Қазіргі ақпараттық қоғамда адамдардың алдында көптеген мүмкіндіктер ашылады және сол мүмкіндіктерді әрі қарай дамытудың түрлі тәсілдері болады, бірақ та болашақта адам олардың қайсысын таңдағанына байланысты оның қай құндылық түрін басты орынға қоятындығы анықталады». Кез келген жалпыға маңызды құндылық шынымен де тек индивидуальды контексте ғана маңызды болады. Адамның «Менімен» теңдескен ғана құндылықтар сол жерде тамырын жаяды және оның болмысының терең мәніне айналады. Әсіресе, М.К. Мамардашвили «Құндылықтарды меңгеру үшін тек іс қимылдар ғана қажет емес, сонымен бірге тұлға өзінің алда құндылықтық ұмтылыстары мен артықшылықтарын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін және өзінің құндылықтық ұстанымын қалыптастыратын «ерекше қызметтік күш» пен ерекше құндылықтық белсенділік керек», – деген болатын, яғни адам тек қайырымдылықты қалап қана қоймау керек, ол қайырымдылық оқиғасына тікелей қатысты болуы керек, өз елінің тек азаматы болуды ғана қаламауы керек ол ең алдымен адам болып қалуы керек [10; 401].

Ақпараттық қоғамда тұтыну адамның өзіндік мақсатына, оның өмір сүруінің мәніне, бақытқа апаратын құралға айналды, осының нәтижесінде тұтыну құмарлықтарын басшылыққа алған адам өзінің жеке қадір–қасиеті мен өзінің ерекшелігінен, бірегейлігінен айрылады. Адамға ақпараттық қоғам бір жағынан, өзінің жеке қадір–қасиетін, яғни индивидуальдығын, шығармашылық қабілетін ашу үшін шексіз мүмкіндіктер мен толығымен таңдау еркіндігін беретіндей, ал екінші жағынан ақпараттық қоғам адамның ішкі ниетін өзгертіп бұрмалайды, адамға материалдық құндылық түріндегі жалған құндылықтарды таңып тастайды, осының салдарынан жасампаз-адам тұтынушы-адамға оңай айналып кетеді. Тұлға әрдайым сырттан таңылатын әлеуметтік мәдени өзгерістерге сай икемделіп әрі өзгеріп жүреді. Осылардың салдарынан адамның өзінің құндылықтар жүйесі бұрмаланады, өл өзінің «Мені» жоғалтып, барлығы сияқты болады.

Қорытынды

Ақпараттық қоғамдағы тұлғаның құндылықтық әлемі мәселесіне қатысты философиялық-теориялық тұрғыдан жалпылау, зерттеу материалдарын сипаттау, жүйелеу және салыстыру, эвристикалық синтездеу әдістері мен әлемдік зерттеушілердің еңбектерінде тұжырымдалған философиялық ойларды зерттеу нәтижесінде құндылықтың адамның өмірде өзін өзі қалыптастыруы мен жүзеге асыруын мақсат тұтатын объективті игілік ретінде адам үшін құнды құбылыс екендігі айқындалды.

Ақпараттық қоғамның құндылықтары қоғамнан тыс бөлек өмір сүрмейді, мұнда өмір сүру образы, жеке тұлғалар мен әлеуметтік топтардың құндылықтар жүйесі өзгеріске ұшырайтын болғандықтан, материалдық құндылықтарға қатысты ақпараттық құндылықтардың да маңыздылығы арта келгендігін айта келіп, ақпараттық қоғамда тұтыну адамның өзіндік мақсатына, оның өмір сүруінің мәніне, бақытқа апаратын құралға айналды, осының нәтижесінде тұтыну құмарлықтарын басшылыққа алған адам өзінің жеке қадір–қасиеті мен өзінің ерекшелігінен, бірегейлігінен айрылады. Адамға ақпараттық қоғам бір жағынан, өзінің жеке қадір–қасиетін, яғни индивидуальдығын, шығармашылық қабілетін ашу үшін шексіз мүмкіндіктер мен толығымен таңдау еркіндігін беретіндей, ал екінші жағынан ақпараттық қоғам адамның ішкі ниетін өзгертіп бұрмалайды, адамға материалдық құндылық түріндегі жалған құндылықтарды таңып тастайды, осының салдарынан жасампаз-адам тұтынушы-адамға оңай айналып кететіндігін байқаймыз.

Дәстүрлер, ұрпақтар сабақтастығы әлеуметтік құндылықтардың жүйесін қалыптастырудың бір ғана тенденциясы болып табылатындықтан, осы өзгермелі әлеміміздегі тұлға өзінің бұрыннан қалыптасқан білімін, іскерлігі мен дағдыларын қоғамымыздың ғылыми техникалық және әлеуметтік жағынан дамуы үшін қажетті болып табылатын жаңа формаларына әрдайым алмастыруға дайын болуы керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тупичкина Е.А. Традиционные и инновационные ценности в информационном обществе: проблема интерференции / Е.А. Тупичкина, Н.К. Андриенко, С.И. Семенова // Научно-педагогическое обозрение. — 2022. — № 5 (45). — С. 20–29.
- 2 Понарина Н.Н. Глобализация и информационное общество / Н.Н. Понарина // Общество: политика, экономика, право. — 2012. — № 1. — С. 19–24.
- 3 Саркарова Н.А. Проблема духовности в информационном обществе / Н.А. Саркарова // Гуманитарное знание и духовная безопасность: сб. материалов V Междунар. науч.-практ. конф., Грозный, 7–8 декабря 2018 года. — Грозный: АЛЕФ, 2018. — С. 271–276.
- 4 Дрожжина С. Аксиологические и экзистенциальные детерминанты информационного общества / С. Дрожжина, И. Кобзарь // Хилея. — 2014. — № 80 (1). — С. 190–196.
- 5 Гассиева-Корытина М.А. Трансформация системы ценностей в информационном обществе / М.А. Гассиева-Корытина // Евразийский союз ученых — 2017. — № 10 (43). — С. 7–9.
- 6 Зинченко В.П. Ценности в структуре сознания / В.П. Зинченко // Вопросы философии. — 2011. — № 8. — С. 85–97.
- 7 Фромм Э. Здоровое общество / Э. Фромм; пер. с англ. Т. Банкетовой. — М.: Изд-во «АСТ», 2009. — 539 с.
- 8 Риккерт Г. Ценности жизни и культурные ценности / Г. Риккерт. — Кн. I и II // Логос. — М.: Типогр. Товарищества А.А. Левенсон, 1912–1913. — С. 35.
- 9 Ишутина О.В. Трансформация системы ценностей в процессе перехода к информационному обществу / О.В. Ишутина, Н.Н. Калачева, Ю.Е. Байер // Современное образование: актуальные вопросы, достижения и инновации: сб. ст. XV Междунар. науч.-практ. конф.: [В 2 ч.]. — Ч. 1. — Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». — 2018. — С. 131–133.
- 10 Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с англ. С.Л. Воробьев, А.М. Гелескул, Б.В. Дубинин. — М., 2001. — 335 с.
- 11 Фролов В.А. Кризис духовных ценностей как проблема философской рефлексии / В.А. Фролов, Н.Ю. Гурьянов // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. Философские науки. — 2020. — № 3. — С. 40–46.
- 12 Кант И. Сочинения: [В 6 т.]. — Т. 4. — Ч. 2 / И. Кант; под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. — М.: Мысль, 1965. — 478 с.

Ж.О. Дагарова, Керимов Тапдыг Афиз-оглы, Г.Р. Сейфуллина, С.М. Аралбай

Ценностный мир личности в информационном обществе

В статье рассмотрен, прежде всего, характер информационного общества как нового этапа общественного развития. Проведен анализ предпосылок и признаков развития информационного общества. Особое внимание уделено выявлению успехов и опасностей информационного общества. Показано, что современный этап развития информационного общества характеризуется формированием «общества знаний». Акцентировано внимание на ценностном мире личности в культуре информационного общества и определении специфики ценностного мира личности как явления культуры информационного общества и образа социокультурного процесса. Предложено изучать потенциальные возможности ценностного мира личности как модель будущего информационного общества. Для признания ценностного мира человека в информационном обществе дан обзор истории ценностей, отмечено, что в нашей современной культуре, ритуальных традициях и ценностных ориентациях происходит массовый кризис, и для его решения важнейшей задачей современной культуры является создание в будущем новой системы духовных ценностей, которая будет направлять и регулировать прогрессивное развитие человечества. В качестве основных методов исследования проблемы ценностного мира личности в информационном обществе использовались методы философско-теоретического обобщения отечественных и зарубежных источников, описания, систематизации и сопоставления материалов исследования, герменевтики.

Ключевые слова: глобализация, информационное общество, информатизация, пролетариат, когнитариат, общество знаний, ценностная ориентация, духовный кризис, созидательный человек, человек-потребитель.

Zh.O. Dagarova, Kerimov Tapdyg Afiz-ogly, G.R. Seifullina, S.M. Aralbay.

The value world of the individual in the information society

The article considers, first of all, the nature of the information society as a new stage of social development. An analysis of the prerequisites and signs of the development of the information society will be carried out. Special attention is paid to identifying the successes and dangers of the information society. It is shown that the current stage of development of the information society is characterized by the formation of a “knowledge

society". Attention is focused on the value world of the individual in the culture of the information society and is determined by the specifics of the value world of the individual as a phenomenon of the culture of the information society and the image of the socio-cultural process. It is proposed to consider the potential of the value world of the individual as a model of the future information society. In order to recognize the value world of man in the information society, an overview of the history of values is given, it is noted that a massive crisis is taking place in our modern culture, ritual traditions and value orientations, and to solve it, the most important task of modern culture is to create in the future a new system of spiritual values that will guide and regulate the progressive development of mankind. Methods of philosophical and theoretical generalization of domestic and foreign sources, description, systematization and comparison of research materials, hermeneutics were used as the main methods of studying the problem of the value world of the individual in the information society.

Keywords: globalization, information society, informatization, proletariat, cognitariat, knowledge society, value orientation, spiritual crisis, creative person, consumer person.

References

- 1 Tupichkina, E.A., Andrienko, N.K., & Semenaka, S.I. (2022). Traditsionnye i innovatsionnye tsennosti v informatsionnom obshchestve: problema interferentsii [Traditional and innovative values in the information society: the problem of interference]. *Nauchno-pedagogicheskoe obozrenie*, 5 (45), 20–29 [in Russian].
- 2 Ponarina, N.N. (2012). Globalizatsiia i informatsionnoe obshchestvo [Globalization and the information society]. *Obshchestvo: politika, ekonomika, pravo*, 1, 19–24 [in Russian].
- 3 Sarkarova, N.A. (2018). Problema dukhovnosti v informatsionnom obshchestve [The problem of spirituality in the information society]. *Gumanitarnoe znanie i dukhovnaia bezopasnost: sbornik materialov V Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (Groznyi, 7–8 dekabria 2018 goda) — Humanitarian knowledge and spiritual security: collection of materials of the V International Scientific and Practical Conference (Grozny, December 07–08, 2018)*. Grozny: ALEF, 271–276 [in Russian].
- 4 Drozhzhina, S., & Kobzar, I. (2014). Aksiologicheskie i ekzistentsialnye determinanty informatsionnogo obshchestva [Axiological and existential determinants of the information society]. *Hileia — Hileya*, 80(1), 190–196 [in Russian].
- 5 Gassieva-Korytina, M.A. (2017). Transformatsiia sistemy tsennostei v informatsionnom obshchestve [Transformation of the value system in the information society]. *Evraziiskii soiuz uchenykh — Eurasian Union of Scientists (EUS)*, 10 (43), 7–9 [in Russian].
- 6 Zinchenko, V.P. (2011). Tsennosti v strukture soznaniia [Values in the structure of consciousness]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 8, 85–97 [in Russian].
- 7 Fromm, E. (2009). *Zdorovoe obshchestvo [A healthy society]*. Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].
- 8 Rikkert, G. (1912–1913). *Tsennosti zhizni i kulturnye tsennosti [Life values and cultural values]*. Logos, Book I i II, 1912–1913. Moscow: Tipografiia Tovarishchestvo A.A. Levenson [in Russian].
- 9 Ishutina, O.V., Kalacheva, N.N., & Bajer, Y.E. (2018). Transformatsiia sistemy tsennostei v protsesse perekhoda k informatsionnomu obshchestvu [Transformation of the value system in the process of transition to the information society]. *Sovremennoe obrazovanie: aktualnye voprosy, dostizheniia i innovatsii: sbornik statei XV Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii: [V 2 ch.]. Chast 1 — Modern education: current issues, achievements and innovations: Collection of articles of the X International Scientific and Practical Conference: [2 parts]. Part 1*, 131–133 [in Russian].
- 10 Ortega-i-Gasset, H. (2001). *Vosstanie mass [The uprising of the masses]*. (S.L. Vorobev, A.M. Geleskul, & B.V. Dubinin, Trans). Moscow [in Russian].
- 11 Frolov, V.A., & Guryanov, N.Y. (2020). Krizis dukhovnykh tsennostei kak problema filosofskoi refleksii [The Crisis of spiritual values as a problem of philosophical reflection]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya Filosofskie nauki — Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Philosophical Sciences*, 3, 40–46 [in Russian].
- 12 Kant, I. (1965). *Sochineniia [Works]*. (In 6 volumes). Vol. 4, part 2. (V.F. Asmus, A.V. Gulyga, T.I. Oizerman (Eds.). Moscow: Mysl [in Russian].

Б.И. Джусупов, А.Б. Никамбекова*

*Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан
(E-mail:berik.dshusupov@bk.ru, aselinanb@gmail.com)*

К вопросу о проблеме символизма в истории культуры

Исследование символизма как самостоятельной продуктивной методологической программы требует изучения внутренней логики процесса символизации, анализа центрального понятия этой методологии — символа, сравнения и сопоставления его с такими концептами, как «понятие», «идея», «образ», «знак», «смысл», «значение», «ценность» и другие, связи символа с языком, процессом сигнификации и производства смысла. Кроме того, мы стремились показать продуктивность символического подхода на материале конкретных культурных форм, таких как миф, язык, искусство и др. Демонстрация продуктивности данного подхода может стимулировать дальнейшие символистские исследования в самых разнообразных областях культуры, истории культуры и, прежде всего, отечественной. Процесс символизации — это наиболее глубокий феномен культуротворчества человека, он появляется на самых ранних этапах развития культуры и сопровождает всю ее историю. Наивно было бы полагать, что этот процесс характерен только для ранних этапов развития культуры, а затем, как это часто утверждается, он сменяется рационально-логическим типом культурного творчества. Символизация пронизывает собой и рациональные и иррациональные процессы социально-культурной деятельности человека. Особенно наглядно это проявляется в кризисные периоды ломки старых символических систем и поисков новых символов и способов символизации. Это столь же характерно как, например, для раннесредневековой культуры или культуры эпохи Возрождения, так и для современной казахстанской и постсоветских культур, определивших новые социальные ориентиры и ценности и стремящихся найти новые символы для новой реальности. Исследование символизма и логики процесса символизации имеет особое значение в условиях модернизационного развития современного Казахстана.

Ключевые слова: цивилизация, символизм, образ, антропология, семиотика, логика, лингвистика, детерминант, знаки, аллегория, смысл, миф, религия.

Введение

Культурология практически с момента своего возникновения поставила проблему символа в число своих центральных проблем и на протяжении всего своего развития уделяла ей огромное внимание. основоположниками культурологии принято считать представителей баденской школы неокантианства, первыми разделивших все научное знание на «науки о природе» и «науки о культуре», и тем самым положившим начало развитию культурологии как самостоятельной науки. Неокантианцы выдвинули в качестве центральной проблемы философии проблему ценностей, которая непосредственно связана с проблемой символа и означения. Исследование природы ценности приводит их к убеждению в произвольном характере процесса означения и отсутствии содержательной связи между вещью и ценностью, вещью и символом. Из лона именно этой школы вышел наиболее видный исследователь символизма Эрнст Кассирер.

Символ и символизм являются главной темой философского творчества Кассирера. В отличие от предшествующих теоретиков символизма, рассматривавших эстетические или лингвистические аспекты символизации, он разрабатывает глубокую и целостную «философию символа». Он определяет символ как единство чувственно-образного и семантического (смыслового) аспектов. Символы являются разновидностью сигналов, но, в отличие от них, они имеют не чисто физический характер, а являются частью человеческого мира значений, то есть имеют лишь функциональную ценность. Материальный характер символа подавляется его функцией значения. Материальная форма и идеальное значение образуют неразрывное единство символа.

Семиотика, находясь на стыке нескольких научных дисциплин (философии, лингвистики, математики, логики, эстетики), быстро превратилась в самостоятельную науку и оказала огромное влияние на последующее развитие гуманитарного знания. Центральным понятием семиотики является понятие знака и символа. Глава известной тартуской школы семиотики Ю.М. Лотман определяет ее

* Автор корреспонденции. E-mail: aselinanb@gmail.com

следующим образом: «Изучая любые способы общения (передачи информации) с помощью символов, семиотика рассматривает общение между животными (зоосемиотика); общение между людьми и отношения в системе «человек–машина». Объекты, которые могут рассматриваться в качестве языков, являются предметом семиотики. Среди языков различаются: 1) естественные языки, то есть исторически сложившиеся языки национальных коллективов; 2) искусственные языки — языки команд и программ в системе «человек–машина»; 3) метаязыки — языки, используемые для описания естественных и искусственных языков; к ним относятся искусственно создаваемые языки науки; 4) вторичные языки (или так называемые вторичные моделирующие системы) — разнообразные языки культуры, возникающие на основе первичных естественных языков (символические системы мифа, ритуала, социэтических запретов и предписаний, языки различных искусств и пр.)» [1; 401].

Но тенденция слияния философии и лингвистики оказалась характерной не только для британо-американской, но и для всей западной философии. Примерно в то же время, что и аналитическая философия, во Франции и Швейцарии возникает лингвистическо-философская школа, основоположником которой явился Фердинанд де Соссюр, получившая впоследствии наименование структурализма. Структурализм оказал существеннейшее влияние на последующее развитие не только философии, но и всех гуманитарных наук. Начав с исследования собственно языка, он впоследствии превращается в широкое философское и социально-гуманитарное течение.

Методы исследования

Ф. де Соссюр создает аналогичное пирсовской семиотике учение, называя его «семиологией», предметом которого также являются знаки. Развитие семиотических идей приводит к постановке вопроса о соотношении семиотики (семиологии) и лингвистики. Если представители лингвистики считали семиотику частью более широкой науки лингвистики, то структуралисты, напротив, были склонны рассматривать лингвистику как часть семиотики. Последнее толкование стало возможным благодаря расширительному пониманию языка: если лингвистика занимается исследованием преимущественно естественных языков (естественных знаков), то семиотика — рассмотрением любых знаковых систем, в том числе и многих искусственных языков или знаковых систем. Этому мнению придерживался и Соссюр: «Когда организуется семиология, она должна будет поставить вопрос, относятся ли к ее компетенции способы выражения, покоящиеся на знаках, в полной мере естественных, как, например, пантомима. Даже если она включит их в область своего исследования, все же главным объектом ее рассмотрения останется совокупность систем, основанных на произвольности знака. В самом деле, всякий принятый в данном обществе способ выражения в основном покоится на коллективной привычке или, что то же, на условности... Можно, следовательно, сказать, что знаки целиком произвольные лучше других реализуют принцип семиологического процесса: вот почему язык, самая сложная и самая распространенная из систем выражения, вместе с тем и наиболее характерна из них всех; в этом смысле лингвистика может служить прототипом вообще всей семиологии, хотя язык только одна из многих семиологических систем» [2; 79].

Позднее французский постструктуралист Ролан Барт провел разграничение между семиологией и семиотикой. Известный итальянский постструктуралист У. Эко следующим образом поясняет это разграничение: «...о семиологии можно говорить в тех случаях, когда речь идет о дисциплине общего порядка, которая изучает знаки вообще, включая и лингвистические. Однако Барт перевернул соссюрское определение, трактуя семиологию как некую транслингвистику, которая изучает все знаковые системы как сводимые к законам языка. В связи с чем считается, что тот, кто стремится изучать знаковые системы, независимо от лингвистики, ... должен называться семиотиком... А потому... мы будем именовать «семиологией» общую теорию исследования феноменов коммуникации, рассматриваемых как построение сообщений на основе конвенциональных кодов, или знаковых систем; и мы будем именовать «семиотиками» отдельные системы знаков в той мере, в какой они отдельны и, стало быть, формализованы...» [3; 386].

Для Соссюра «язык есть система знаков, выражающих идеи, а следовательно, его можно сравнить с письмом, с азбукой для глухонемых, с символическими обрядами, с формами учтивости, с военными сигналами и т. п.» [2; 79]. Далее Соссюр поясняет понятие знака: «Мы называем знаком комбинацию понятия и акустического образа». Акустический образ это не сам звук, а то ощущение, которое получает человек от него в процессе восприятия речи, то есть образ — это психическое образование. Благодаря переводу звука в виде акустического образа в психический план Соссюр получает возможность совместить звук и понятие в одно целое, поскольку понятие также относится к психиче-

скому плану. Таким образом, знак — это «двусторонняя психическая сущность». Но поскольку понятие знака имеет устоявшееся значение, Соссюр предлагает ввести специальные термины для выражения лингвистической природы знака, несколько отличающееся от обычного словоупотребления этого термина. Он называет «акустический образ «означающим», а «понятие» «означаемым». «Мы предполагаем сохранить слово знак для обозначения целого и заменить термины «понятие» и «акустический образ», соответственно, терминами «означаемое» и «означающее» [2; 85].

Соссюр рассматривает знак как неразрывное единство «означающего» (план выражения) и «означаемого» (план содержания), сравнивая его с монетой или листом бумаги, сторонами которых являются эти два понятия. Это нововведение, как и сами понятия «означающего» и «означаемого», существенно повлияли на дальнейшее развитие семиотики. В своей теории знака Соссюр позаимствовал из классической политэкономии идею различения потребительной и меновой стоимости. Потребительная стоимость выражает конкретную материальную полезность товара, тогда как меновая стоимость выражает отношение данного товара к другим товарам. По аналогии с этим Соссюр выделяет в знаке конкретное значение, определяемое своеобразием данного знака как отдельного явления, и абстрактное значение, определяемое его отношением к другим знакам (например, отношением данного слова ко всем другим словам языка).

Результаты

Первостепенное внимание Кассирер уделяет языковым символам. Он был одним из первых современных философов, который разработал и обосновал философию языка в полном смысле этого слова. Язык лежит в самом основании человеческого бытия и культуры и определяет, по Кассиреру, весь спектр духовных отношений. Но язык далеко не исчерпывает всего богатства символических форм. Кроме языковых существуют до- и неязыковые символические формы — мифы, образы, представления. Этим определяется символический характер философии языка Кассирера. С позиций символической философии он рассматривает и весь процесс познания. Как последователь кантовской философии, он рассматривает процесс познания как процесс конструирования объекта, но, в отличие от Канта, решающую роль в этом процессе он отводит символу. Познание осуществляется не как деятельность чистого сознания, а в неразрывной связи с чувственным выражением, и эту связь осуществляют символы. Таким образом, язык и символы являются не просто посредниками и средствами передачи значений, но и выступают орудиями конструирования самих значений. Кассирер полностью устраняет кантовскую «вещь в себе», утверждая, что единственной реальностью, доступной человеку, является реальность, сформированная символической деятельностью. Но в своей «философии символических форм» Кассирер опирается не только на кантовскую философию, но и на ряд современных ему идей и концепций. Он заимствует и развивает в духе символизма некоторые идеи современной ему гештальтпсихологии, а также естествознания. Гештальтпсихология, как и неокантианство, провозглашала независимость процесса восприятия объекта от самого объекта, что больше всего импонирует Кассиреру в его теории познания.

Но анализ символических форм у Кассирера не ограничивается процессом познания, он значительно расширяет поле деятельности символа. Он одним из первых ставит в философии вопрос о до- и вненаучном познании. Открывая поле культуры как предельно широкий горизонт человеческого бытия, он рассматривает науку лишь как одну, и даже не главную, форму культуры. Кроме науки он выделяет такие формы культуры, как язык, миф, религия и искусство. Все они являются донаучными, более древними, чем наука, формами культуры, каждая из которых по-своему также выполняет познавательные функции. Тем самым Кассирер вводит и обосновывает идею историзма в гносеологию. Поэтому критика разума у него с необходимостью становится критикой культуры.

Символические формы, по Кассиреру, составляют саму суть человеческой культуры, и культура в таком понимании представляет собой производство и функционирование символов. Но в центре самой культуры стоит человек, поэтому, во-первых, философия символических форм это, прежде всего, философия человека, философская антропология, а во-вторых, сущность человеческой деятельности следует понимать как символическую деятельность. Все формы культуры (миф, религия, искусство и наука) составляют, по Кассиреру, органическое единство, и это единство обеспечивается процессом символизации; то есть Кассирер стремится выявить и сделать главным во всех этих культурных формах их символический характер. При этом он подчеркивает, что связь культурных форм, которую обеспечивает символ, носит не субстанциональный, а функциональный характер.

Наиболее ярко символический характер человеческой деятельности проявляется в такой важной культурной форме, как искусство. Искусство как форма культуры сближается (а иногда и отождествляется) Кассирером с мифом, во всяком случае миф и искусство он рассматривает как наиболее чистые проявления символической деятельности. В других формах символизация заслонена, «загрязнена» другими аспектами, важными для данной формы культуры, поэтому ее следует еще раскрыть и расчистить, как, например, в науке. Все символические формы, в том числе и искусство, Кассирер рассматривает примерно так же, как ранее Соссюр рассматривал знак: они имеют два плана — физическую оболочку и духовный смысл. Но если у Соссюра их единство обеспечивается непосредственно переводом акустического звука в ощущение, то Кассирер более детально останавливается на характере этой связи. Он выделяет три способа связи материальной формы и идеального значения: способом такой связи для искусства и мифа является «выражение», для языка «представление», для науки «значение». В искусстве (и мифе) превалирует чувственный, физический аспект, значение подавляется этим аспектом, в языке значение выступает на передний план и уравнивает физический аспект, в науке же оно становится главенствующим и подавляет физический аспект.

Символическая форма, по Кассиреру, является не статичной, а динамичной, поэтому движение символических форм составляет процесс самого творчества культуры. Таким образом, философия символических форм оборачивается еще одной важной стороной — она является также философией творчества. И художественный акт творения символической формы в искусстве мало чем отличается от аналогичного творения символической формы в языке и науке. Но, в отличие от последних, где создание символической формы сопряжено с абстрактностью и упрощением, искусство позволяет сохранить свежесть и непосредственность восприятия, поскольку средствами художественного творчества являются чувственные формы. И все же главным в искусстве, несмотря на его чувственный характер, является духовный момент — значение, смысл. Таким образом, методологию исследования символических форм Кассирера можно назвать структурным анализом, поскольку в этом анализе главным является анализ формы, а не внешних искусству и культуре — детерминант (социальных, экономических, исторических и т.д.)

Но художественное творчество Кассирер рассматривает не просто как акт чистого творения, он подчеркивает познавательный характер этого творчества, причем познавательная функция является для него главной в искусстве. Искусство выражает не просто эстетическое отношение к жизни, а творение самой реальности, точнее, творческой интерпретации реальности, как и наука, и язык. Но если в науке и отчасти в языке интерпретация реальности протекает в абстрактных мыслительных формах, то в искусстве — в чувственных формах. Художник творит формы, «проникает в формальную структуру реальности», творчество этих форм является одновременно и познанием их. В соответствии с кантовской теорией познания Кассирер настаивает, что художественные формы конструируют и упорядочивают человеческий опыт и тем самым конструируют собственно человеческий мир.

Отсюда вытекает философская антропология Кассирера: человек — это не просто «общественное» или «трудящееся», или «языковое» (и т. д.) животное, а животное, способное создавать и использовать символы. «Разум — очень неадекватный термин для всеохватывающего обозначения форм человеческой культурной жизни во всем ее богатстве и разнообразии, — пишет Э. Кассирер. — Но все эти формы суть символические формы. Вместо того, чтобы определять человека как *animal rationale*, мы должны, следовательно, определить его как *animal symbolicum*. Именно таким образом мы сможем обозначить его специфическое отличие, а тем самым и понять новый путь, открытый человеку — путь цивилизации»[4; 112]. Символ — центральное понятие его антропологии. Символическая деятельность есть, таким образом, создание, творение культуры и цивилизации. Способность сознания, познания, мышления, все социокультурные формы и институты являются продуктами этой символической деятельности. Соответственно и свобода понимается им как «свобода творчества символических форм», как возможность реализации себя человеком как символического существа, способность творить свой собственный символический мир. И высшей формой свободы и творчества у него выступает искусство. Но искусство является лишь одним из проявлений символической деятельности человека, а не единственным, как полагали его предшественники. Столь же символистской является, как мы видели, и наука, и религия, и языковая деятельность, и другие формы. Такое понимание символизма позволяет Кассиреру представить его как предельно широкое, универсальное поле культуры: символизация является не просто художественной, а универсальной культурной деятельностью. Все, что связано с культурой, с культуротворческой деятельностью, имеет своим основанием символизацию.

Обсуждения

Точная наука в лице математики также уделяет первостепенное внимание символу как решающему инструменту конструирования объекта и мира, в целом. Проблема символа в математике, как и в философии, всегда находилась в центре ее внимания, поскольку математика особым и тесным образом связана с символом и символической деятельностью. В каком-то смысле вся математика есть лишь «оперирование символами», и ни в одной другой науке символизация не достигает такой высокой и абстрактной степени, как в математике. В этом же смысле математика есть чистое производство символов. Но, как и в философии, до конца XIX в. символ в математике не являлся объектом специального внимания и использовался, так сказать, «бессознательно». Возникновение пристального внимания и специальное исследование символа породило ряд чрезвычайно плодотворных идей и теорий математики и подняло уровень математической абстракции на новую высоту.

Большой вклад в исследование проблем символизма внесли русские мыслители конца XIX–начала XX веков. Символизм как художественно-философское направление рубежа XIX–XX столетий получил особо широкое распространение в России. Его яркими представителями были К. Бальмонт, В. Брюсов, И. Анненский, Д. Мережковский, А. Белый, А. Блок, М. Волошин, М. Цветаева, В. Иванов и другие» [5–7], сочетавшие в своем творчестве как художественно-поэтическую, так и эстетико-философскую практику. Они сами глубоко исследовали и во многом стимулировали дальнейшие исследования проблем символизма. В их работах были рассмотрены процессы символизации в области культурного и художественного творчества. Эти исследования продолжила плеяда российских философов: В. Соловьев, П.А. Флоренский, А.Ф. Лосев и другие. А.Ф. Лосев в своих ранних произведениях — «Философии имени» и «Диалектике мифа» — уделяет проблеме символа огромное внимание, рассматривая символизацию как важнейшее условие мифотворчества.

Одним из результатов этих исследований стало создание символической логики – новой научной дисциплины, возникшей на стыке слияния философии, логики, математики и теоретической лингвистики. Символическая логика радикально изменила не только строй и характер математического знания, а вслед за ней и всех естественных и многих гуманитарных наук, но столь же радикально изменила сам характер отношения человека с окружающим миром и породила колоссальные практические последствия. Символическая логика лежит в основе создания кибернетики и информатики, а тем самым и современной компьютерной цивилизации. Она сделала возможными многие современные системы дистанционного управления, теле- и массовой коммуникации, кардинально изменившие облик современной цивилизации.

Выводы

В философской, культурологической, лингвистической мысли, и в целом в системе гуманитарного знания XX века теми или иными аспектами символизма занимались многие другие мыслители и концепции. Труднее, наверное, назвать более или менее видного мыслителя, который не уделял бы внимания проблемам символизма, чем перечислить тех, которые разрабатывали эти проблемы. Рамки данного следования не позволяют охватить все имеющиеся концепции символа и символической деятельности. Но и проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что рубеж XIX–XX веков является решающим периодом в формировании символистского мировоззрения. Тенденции символического миропонимания, которые присутствовали и в другие эпохи, и приводили мыслителей более ранних эпох к гениальным догадкам о роли символизации, но которые были скрыты и заслонены господствующими в те эпохи взглядами, к концу XIX века выступают на передний план и становятся определяющими для дальнейшего развития целого ряда наук и культуры, в целом. В таких науках, как культурология, математика, лингвистика, семиотика, логика, а также в таких формах искусства, как поэзия, живопись, музыка, идеи символизма становятся превалирующими, порождая целый ряд творческих открытий и идей и порождая новые направления в искусстве и науке. Но и другие естественные и гуманитарные науки — философия, теоретическая физика, химия, психология, социология, этнология и др. — испытывают сильнейшее влияние символизма и уделяют ему самое пристальное внимание. Символизм, соединяя в себе творческие порывы одновременно ученых-мыслителей и художников, деятелей искусства, превращает его в ведущую тенденцию развития человеческой культуры и цивилизации.

Ход дальнейшего исследования заставляет нас обратиться к внутренней логике процесса символизации.

Список литературы

- 1 Культурология. XX век. Словарь. — СПб.: Университетская книга, 1997. — 640 с.
- 2 Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр. — М.: Гослитиздат, 1933. — 344 с.
- 3 Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. — СПб.: Петрополис, 1998. — 432 с.
- 4 Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер // Проблема человека в западной философии: Переводы. — М.: Прогресс, 1988. — 552 с.
- 5 Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М.: Прогресс, 1989. — 569 с.
- 6 Белый А. Символизм как миропонимание / А. Белый. — М.: Республика, 1944. — 528 с.
- 7 Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. — М.: Наука, 1985. — 536 с.

Б.И. Джусупов, А.Б. Никамбекова

Мәдениет тарихындағы символизм мәселесі туралы

Символизмді дербес өнімді әдістемелік бағдарлама ретінде зерттеу таңбалау процесінің ішкі логикасын зерттеуді, осы әдістемелік орталық ұғымы — символды талдауды, оны «ұғым», «идея», «бейне», «белгі», «мағына», «мән», «құндылық» сияқты ұғымдармен салыстыру және салғастыру, яғни символдың тілмен байланысын, сигнификация процесін және мағынаны білдіреді. Сонымен қатар, миф, тіл, өнер және басқалар сияқты нақты мәдени формалардың материалы бойынша символдық тәсілдің өнімділігін көрсетуге тырысқан. Бұл тәсілдің өнімділігін көрсету мәдениеттің, мәдени тарихтың және ең алдымен отандық саланың алуан түрлі салаларында әрі қарай символистік зерттеулерді ынталандыруы мүмкін. Символизация процесі — бұл адамның мәдени шығармашылығының ең терең құбылысы, ол мәдениеттің дамуының алғашқы кезеңдерінде пайда болған және оның бүкіл тарихымен бірге жүреді. Бұл процесс мәдениеттің дамуының алғашқы кезеңдеріне ғана тән деп сену аңғалдық болар еді, содан кейін ол мәдени шығармашылықтың рационалды-логикалық түрімен алмастырылады деп жиі айтылады. Символизм адамның әлеуметтік-мәдени іс-әрекетінің орынды және орынсыз процестеріне енеді. Ол әсіресе ескі символдық жүйелер бұзылып, жаңа таңбалар мен символизм тәсілдері іздестірілетін дағдарыс кезеңдерінде айқын көрінеді. Мысалы, ерте ортағасырлық немесе Қайта өрлеу дәуірінің мәдениетіне де, жаңа әлеуметтік бағдарлар мен құндылықтарды айқындаған және жаңа шындыққа жаңа рәміздерді табуға ұмтылған қазіргі қазақстандық және посткеңестік мәдениеттерге де тән. Символизация процесінің символизмі мен логикасын зерттеу қазіргі Қазақстанның модернизациялық дамуы жағдайында ерекше маңызға ие.

Кілт сөздер: өркениет, символизм, образ, антропология, семиотика, логика, лингвистика, детерминант, белгілер, аллегория, мағына, миф, дін.

B.I. Dzhusupov, A.B. Nikambekova

On the problem of symbolism in the history of culture

The study of symbolism as an independent productive methodological program requires the study of the internal logic of the symbolization process, the analysis of the central concept of this methodology – the symbol, comparison and comparison of it with such concepts as “concept”, “idea”, “image”, “sign”, “meaning”, “meaning”, “value” and others, the relationship of the symbol with language, the process of signification and production of meaning. In addition, we aimed to show the productivity of the symbolic approach on the material of specific cultural forms, such as myth, language, art and others. Demonstration of the productivity of this approach can stimulate further symbolist research in a wide variety of areas of culture, cultural history, and above all domestic. The process of symbolization is the deepest phenomenon of human cultural creativity, it appears at the earliest stages of the development of culture and accompanies its entire history. It would be naive to believe that this process is characteristic only of the early stages of cultural development, and then, as often stated, it is replaced by a rational and logical type of cultural creativity. Symbolization permeates the rational and irrational processes of human socio-cultural activity. This is especially clearly manifested in crisis periods by the breaking of old symbolic systems and the search for new symbols and methods of symbolization. This is as typical as, for example, for the early medieval or Renaissance culture, and for modern Kazakh and post-Soviet cultures, which have identified new social guidelines and values and are striving to find new symbols for the new reality. The study of the symbolism and logic of the symbolization process is of particular importance in the conditions of the modernization development of modern Kazakhstan.

Keywords: civilization, symbolism, image, anthropology, semiotics, logic, linguistics, determinants, signs, allegory, meaning, myth, religion.

References

- 1 (1997). Kulturologiia XX vek. Slovar [Cultural studies. XX century. Dictionary]. Saint Petersburg: Universitetskaia kniga [in Russian].
- 2 Saussure, F. Kurs obshchei lingvistiki [General linguistics course]. Moscow: Goslitizdat [in Russian].
- 3 Eco, U. Otsutstvuiushchaia struktura. Vvedenie v semiologiiu [Missing structure. Introduction to semiology] Saint Petersburg: Petropolis [in Russian].
- 4 Cassirer, E. (1988) Opyt o cheloveke: vvedenie v filosofiiu chelovecheskoi kultury [The Experience of Man: An Introduction to the Philosophy of Human Culture]. *Problema cheloveka v zapadnoi filosofii: Perevody — The Human Problem in Western Philosophy: Translations*. Moscow: Progress [in Russian].
- 5 Barthes, R. (1989). Izbrannye raboty. Semiotika. Poetika [Selected works. Semiotics. Poetics]. Moscow: Progress [in Russian].
- 6 Belyi, A. (1944). Simvolizm kak miroponimanie [Symbolism as a worldview]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 7 Lévi-Strauss, C. (1985). Strukturnaia antropologiia [Structural Anthropology]. Moscow: Nauka [in Russian].

Н.Б. Дүйсен^{1*}, Ғ. Есім¹, С.К. Кавус², А.О. Турсынбаева¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

(E-mail: nurs_db@mail.ru, garifollaesim@mail.ru, skibar@kastamonu.edu.tr, aigul_73kz@mail.ru)

Фәлсафа — мұсылман мәдениетінің туындысы

Мақалада негізінен фәлсафа тарихы баяндалған, сондай-ақ менталитетті мұсылмандық дүниетанымды баяндауға арналған. Өз тарихында фәлсафа — IX-XVI ғғ. аралығын қамтиды. Бұл араб түбегінде бастауын алып, Батыс Еуропа мәдениетіне елеулі әсер еткен айрықша ілім. Асылында, фәлсафаның мақсаты Платон, Аристотель еңбектерін қайта түлету болса, осы міндет мұсылмандық дүниетаным желісімен атқарылып, араб тілі арқылы амалға асты. «Фәлсафа» төңірегінде топталған дау мен мәселелер қазір де азаяр емес. Фәлсафа тек антиктік ғылымды араб тілінде аударған тәржімашы қызметтегі ғылым деп санаға еніп жатыр. Олай айту әсте мүмкін емес. Ортағасырдағы ислам файласуфтарының антикалық жаратылыстанулық ғылымдарды мирас етіп, мұсылмандық дүниетаным тұрғысынан насихаттауы сөз болды. Негізгі мәселе ретінде мақалада фәлсафа мен философияның сенім мен таным тұрғысынан және мазмұндық жағынан ерекшелігін айқындау жазылды. Сонымен қатар, фәлсафадағы білім мен діннің табиғи ортақтығын бағалау сондай-ақ, діннің білімсіз қатерлігін, дінсіз білімнің де негізсіз болатындығын саралау. Авторлар мақалада фәлсафа ұғымын, оның қоғамдық құндылығын арттырудың мақсаты мен міндеті тиісінше кеңінен талқылаған. Кенде қалған фәлсафаға қазір ғалымдар мен зерттеушілер тарапынан қолдау аса қажет. Сондай-ақ фәлсафа мен философиядағы дін мәселесі тақырыптың негізгі арқауы. Осыған орай Батыс Еуропа философтары мен мұсылман файласуфтарының дін туралы түсінігі басты назарға алынған.

Кілт сөздер: фәлсафа тарихы, мұсылмандық дүниетаным, ислам, араб-мұсылман мәдениеті, араб тілі, дін, ислам әлемі, схоластика, жар ұғымы, философиялық тұжырымдар.

Kipicne

Орта ғасырдағы ислам дінін ұстанушы мұсылман елдерінде ғылым мен білімнің гүлденген тұсы осы елдегі араб, парсы және түркі ғалымдарының антикалық жаратылыстанулық ғылымдарды мұра ете отырып, оны араб тіліне аударып, мұсылмандық дүниетаным тұрғысынан насихаттауы еді. Сол арқылы араб-мұсылман мәдениеті қалыптасты. Ислам діні және араб тілі — біршама халифатты құраушы күш болды. Тарихтан белгілі болғандай ислам дінін насихаттаушы араб халифтері «жиһад» жолымен исламды күштеп ендіру мақсатында көрші елдерге жаулаушылық жорықтар жасады. Алайда оның өміршең болмайтындығын өркениет дәлелдеп берді. Көптеген араб зиялылары дінді ұран етіп соғысудан пайда жоқтығын түсінді. Ендігі кезекте олар қарудың емес қаламның ұшына сенді. Осылайша араб-мұсылман ойшылдары антикалық дәуірден қалған білім, ғылыми жәдігерлерімен айналыса бастады. Антикалық дәуірдегі Платон, Аристотель сынды философтардың көптеген еңбектері араб тіліне аударылды. Осы тұста көшпенді бәдәуилердің басын құраған Араб халифатында араб тілі — мемлекеттік тіл болды және айрықша беделді иеленді. Сол кезеңде мәдениеттіліктің, сауаттылықтың, зиялылықтың бағамы араб тілін білумен өлшенетін болды. Араб тілінің әсерінің жоғары болғаны, батыстық философтар да араб тіліне ерекше қызығушылық танытты және араб тілінде жазылған философиялық еңбектерді өз ізденістерінде кеңінен қолданды. Ислам дінінің де білім мен ғылым саласына қосқан үлесі айрықша. Исламның өзге діндерден де айырмашылығы сол, онда білім, ілімге қатысты шектеулер болмады. Оған дәлел, сол уақыттағы халифатта ойшылдар мен философтардың, аудармашылар және комментаторлардың көп болғандығы. Сонымен қатар ғылыми орталықтардың, университет, медресе сынды білім ошақтарының көптеп ашылуы соның айғағы. Ислам діні білім мен ғылым жолына қолдау беріп ерекше дем берді. Соның арқасында мұсылман зиялылары антиктік ғылымды түбегейлі жетілдіріп ерекше үлгіде дамыта білді. Тап осылай араб-мұсылман философиясы өркениет көшінде өзіндік із салды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nurs_db@mail.ru

Зерттеу әдіснамасы

Тақырыпты зерттеуде мақалада отандық ғылым тарихындағы фәлсафаның орнын айқындау, сондай-ақ оның қоғамдық құндылығын насихаттауда тарихи-мәдениеттанулық және аксиологиялық әдістер қолданылды. Тарихи-мәдени зерттеу барысында фәлсафаның тарихи типологиясы жасалынды. Әдетте, типологияның өлшемдері: тарихи, географиялық, аймақтық немесе ұлттық болып бөлінеді. Осы мақалада фәлсафаның типологиясын анықтауда саяси-географиялық өлшем қолданылды. Өйткені, фәлсафа араб тілі негізінде ғана емес, ол саяси негіздерде жүзеге асқан феномен. Сәйкесінше, фәлсафаның тарихи-мәдени кезеңдері белгіленді. Мәдениеттанулық зерттеу тұрғысынан келсек, фәлсафа — мұсылман мәдениетінің туындысы. Сондықтан ол мұсылман елдерінің ойшылдарына тән дүниетаным. Тиісінше, араб халифтері және елдің зиялы қауымы мұсылман мәдениетінің, өнерінің деңгейін жоғары көтеру қажеттілігін ұғынды. Зерттеу барысында ортағасырлық араб-мұсылман ойшылдарының және батыстық философтардың еңбектерінен үзінділер келтірілген және оған авторлық пайымдаулар жасалынды. Фәлсафа өз кезегінде араб-мұсылман ойлау жүйесінің ірі өкілі әл-Киндиден бастап, әл-Фараби, ибн-Сина, әл-Газали, Ибн Рушд т.б., сонымен қатар еуропалық ғалым Б. Расселдің еңбектері де қарқынды зерттелді. Қала берді отандық ғылымда фәлсафа турасында іргелі ізденісте жүрген Ғ. Есім мен Б. Айнабеков сынды ғалымдардың зерттеу жұмыстары да мақалаға арқау болды.

Нәтижелері мен пікірталас

Араб-мұсылман философиясы кейбір тілдегі әдебиеттерде «араб тіліндегі философия» яки «араб философтары» деп аталады. Өйткені аталған ұғымға араб ойшылдарынан бөлек жоғарыда айтқан түркі, парсы халықтарының зиялылары да кіреді. Сәйкесінше Әбу Насыр әл-Фараби түркіден шыққан ойшыл, ибн Сина парсыдан шыққан ғұлама ретінде екеуі де «араб философтары» деп аталынады.

Жалпы «араб тіліндегі философия» ғылым саласында «фәлсафа» деген атауға ие. Өз тарихында фәлсафа — IX-XVI ғғ. аралығын қамтиды. Бұл араб түбегінде бастауын алып, Батыс Еуропа мәдениетіне елеулі әсер еткен айрықша ілім. «Фәлсафа» төңірегінде топталған дау мен мәселелер қазір де азаяр емес. Фәлсафаның мәнін айқындауда академик Ғарифолла Есім ұстаздың түсіндірмесіне жүгінсек: «1991 жылы Москваның «Наука» баспасынан жарық көрген «Исламның энциклопедиялық сөздігінде» фәлсафа туралы мынадай түсінік берілген: «ал-фалсафия — термин, которым в средневековой мусульманской литературе обозначали философию мыслителей, ориентировавшихся на античные модели философствования и называвшихся фаласифа (ед.ч. файласуф), а также саму античную философию» (С. 250). Осы жолдардан мына жайттарды аңғаруға болады. Алдымен, фәлсафа ол философияның арабшаланған формасы, яғни араб тілі өз кезегінде орта ғасырларда ойлау мәдениетінің тілі болып отыр. Екіншіден, фәлсафа мұсылман мәдениетінің жемісі және мұсылман елінің файласуфтарына тән дүниетаным. Қайсы бір файласуф болсын, мұсылмандық шартқа, ислам қағидаларына қарсы келмеген, қайта әлемдік мәдениетті мұсылмандық дүниетаным тұрғысынан саралап, соған сай бейімдеген.

Қазіргі таңда фәлсафа турасында кейбір философиялық әдебиеттерде сыңарезулік сипат белең алып отыр. Фәлсафа тек антиктік ғылымды араб тілінде аударған тәржімашы қызметтегі ғылым деп санаға еніп жатыр. Олай айту әсте мүмкін емес. Бұл сөзімізге орыстың ғалымы А.А. Игнатенконың мына пікірін дәлел ретінде келтіруге болады: «Фальсафа не стало простым переводом на арабский язык античной философий, она — новый во многих отношениях более высокий этап развития человеческой мысли... Идеи фаласифа стали в последующем одним из могучих импульсов становления» [2]. Фәлсафашылар грек философиясын араб тілінде жазумен қатар оны мұсылмандық дүниетаныммен ұштастырып, ойлау мәдениетінің жаңа формасын жасаған. Б.Э. Быховскийдің пікірі осыны айғақтайды: «Извлечение из мрака исторического забвения и воскрешение в памяти человечества многогранного учения Аристотеля, обнаружение и распространение затерянного философскогоклада перипатетизма стали выдающейся заслугой арабской философии раннего средневековья» [3]. Батыс философиясы мен фәлсафа арасындағы байланыс XI ғасырдағы Батыс Еуропалық схоластар мен Р. Бэкон, С. Брабантский еңбектерінен ерекше орын алды. Осы турасында заманында И.Г. Гердер былайша топшылайды: «Арабтар болмаса, Гердер де, Альберт Великий де, Вилла Новалық Арнольдте, Роджер Бэкон де, Луллия Раймуидта болмас еді. Олардың бәрі Испанияда арабтардан оқыды немесе солардың шығармаларын оқыды. Тіптен Фридрих II-нің өзі де араб кітаптарын кітаптарын аударуға қамқор болып, ғылымдардың жандануына жағдай жасады» [4].

Ал әйгілі Р. Генонның айтқан мына тәмсілін алға тартуымызға болатындай: «Схоластика деген атаумен танылған ортағасырлық философия: мұсылмандық, иудейлік сондай-ақ христиандық болып бөлінеді. Алайда, оның дәл осы мұсылмандық саласы қалған екеуінің бастау көзі болды. Әсіресе иудейлік схоластика Еуропада ол тұста араб тілі арнасында гүлденді. Мысалы, иудей философиясының кейінгі Спинозаға дейінгі ғасырларға дем берген Мұса ибн-Маймунның аса маңызды шығармалары осыған көз жеткізді. Спинозаның өзінен де ибн-Маймунның кейбір идеялары қылаң беріп отыруы тектен тек емес» [5].

Сондай-ақ фәлсафа антикалық философия мен батыстық Батыс Еуропа философиясы арасында алтын көпір бола білді. Өйткені Еуропада осы фәлсафаның арқасында ұмыт болған грек философиясы қайта жанданып, дамуын тездетті. Бұл сөзімізге дәлел ретінде А.Ф. Лосевтің пікірін айтуға болады: «Поскольку нашк изложение эстетики Ренессанса пытается развивать единую логическую линию, то, пожалуй, о нем будет удобным упомянуть именно сейчас. Здесь он интересен для нас как представитель учения двойной истине, которое тоже весьма заметно способствовало выделению искусства в особую область, размежеванию его религией и глубокому вхождению в его специфику. Подобного рода учение развивалось еще далеко до европейского Возрождения, именно у арабского философа Аверроэса. В XIII и XIV в связи с растущей либерализацией художественной области подобного рода учение, несомненно, получало большое значение. На ряде основных деятелей искусства Высшего Ренессанса мы легко убеждаемся в очередности для тех времен этой личностно-материальной концепций, которую нетрудно было нам угадывать у всех рассмотренных выше деятелей Высшего Ренессанса и которую Помпонации сам не понимая того и может быть даже вопреки себе, так глубоко укрепил своей теорией «двойной истины» [6]. Оның «личностно-материальная концепция» дегенін қазақша баламасы былай: «ол дегеніміз Жаратушы және оның жаратқандарының біртұтастығы. Жаратушыны танып білу, пендеге арналмаған, алайда оның жаратқандарын мойындау мүмкіндігі баршылық. Бұл дегеніңіз мұсылмандық дүниетанымға сәйкес фәлсафаның басты мәселесі болмақ. Аталған идеяны хакім Абай былай жеткізген: «Безендірген жер бетін Тәңір шебер». Біз ғаламды Жаратушының қалай жаратқанын ұғына да түсіне де алмаймыз. Сыры тек Жаратқанның еншісіндегі шаруа. Ал жаратылғандарды тану, түйсіну адамзаттың міндеті. Қайта өрлеу дәуіріне фәлсафаның үлесіне келгенде тек христиандық бағытта ғана емес, мұсылмандық негізде де болғаны жөн деп білеміз.

Қайта өрлеудің әлемдік мәдениет тарихында алатын орны оның діни партикуляризмді жеңіп, жаңа түсінік, жаңа дүниетаным ұсынуында еді, оны Еуропа гуманизм дәуірі деп атап кеткен. Өйткені биік гуманизм діни саналардан, әрине, жоғары болуы түсінікті. Күні бүгінге дейін Қайта өрлеу заманы қалыптастырған жаңа дүниетанымды зерттеушілер ескермей келеді. Бұл жаңа дәуір басы болатын, бірақ өкінішке орай, оның ғұмыры ұзақ болмады. Қайта өрлеуден кейінгі келген Жаңа заман философиясы деп аталатын тарихи-мәдени феномен Батыс Еуропалық арнаға түсіп, мәдениет тарихында Шығыс және Батыс деген дилемманы өмірге әкелді. Жаңа заман философиясында араб тіліндегі фәлсафа ғана ұмыт болған жоқ, Еуропада аверроизм деп аталған ілімді жақтаушылардың аса көрнекті өкілі С. Брабанский есімі де ұмыт болды. Сондықтан да Еуропада араб тіліндегі философияны, яғни фәлсафаны бағалау христиандық дәстүрде болып отырды. Басты мәселе ретінде Платон мен Аристотельді араб файласуфтарының түсінігінен тазартқан түрде, олардан христиандық дәстүрдегі ойшылдар жасау мақсаты тұрды. Осындай сыңаржақ көзқарас туралы Р. Генон өзінің «Еуропаға ислам өркениетінің ықпалы» деген еңбегінде нақты көрсеткен.

Сәйкесінше Батыс Еуропа ғалымдарына грек, латын және араб тілдерін меңгеруге тура келді. Осы турасында XX ғасырда өмір сүрген ағылшындық ұлы ойшыл, математик Бертран Рассел былай дейді: «Мы обязаны арабам в знании греческой философии, потому что, когда ее снова начали изучать в Европе, требуемые технические термины были взяты с греческого или латинского языков. Контакт с магоматоном в Испании и в меньшей степени в Сицилии способствовал ознакомлению Запада с Аристотелем, а также с арабскими цифрами, алгеброй и химией. Именно этот контакт содействовал возрождению эрудиций в XI веке, приведшему к схоластической философии» [7].

Фәлсафа тарихы турасында сөз болғанда, әдетте ол мутазалиттік мектептің ірі өкілдерінің бірі әл-Киндиден өз бастауын алып, соңында Ибн Рушдқа келіп табан тірейді. Фәлсафа тарихының типологиясын анықтауда тағы да осы фәлсафа хақында тынбай ізденіс үстінде жүрген Ғарифолла Есім ұстаздың келтірген үш тарихи кезенді үлгі еткен жөн: «Біз фәлсафаның типологиясын анықтауда саяси-географиялық өлшем қолдандық. Себебі, фәлсафа араб тілі негізінде ғана емес, ол саяси негіздерде жүзеге асқан феномен. Осы тұрғыдан оның үш тарихи кезеңін белгіледік. **Бірінші кезең.** Бағдат халифатына қатысты, әл-Кинди, «Таза ағайындар» еңбектеріне байланысты қарастырылатын тарихи

мәдени кеңістік. **Екінші кезең.** Орта Азия мен Қазақстан аумағында ерекше түрде дамыған фәлсафа, оның өкілдері: әл-Фараби, Ибн Сина, Омар Хаям, Аттар, әл-Газали, т.б. Бұлар парсы–түркі жұртының ойшылдары. **Үшінші кезең.** Мұсылман испаниясындағы еуропалық фәлсафаның тарихи-мәдени кеңістігі, оның өкілдері: Ибн Бадж, Ибн Туфейл, Ибн Араби, Ибн Рушд»[1, 9].

Сонымен, фәлсафа немесе мұсылмандық дүниетаным төрт географиялық аймақта өніп өсті. Сондай-ақ фәлсафаны таза күйінде қабылдап алу да өте қиынға соғары белгілі. Өйткені онымен қатар мұсылман дүниетанымында мутазилииттер, калам, суфизм секілді мектептер өз кезегінде қалыптасқан болатын. Олардың бір-бірінен аса қатты айырмашылық байқалмайды. Мутазилизмді исламдағы бір бағыт деп анықтау баршылық. Әдетте мутазилииттер рационализм мен білім тарапында қалып, халифаттың билік жүйесін зиялылық тұрғысынан қарастырған. Мутазилииттер әділдік Алладан түскенмен, Қасиетті Құранның діни догмаға айналуына үзілді-кесілді қарсылық көрсеткен.

Тиісінше, мутазилизмді каламның белгілі бір бөлігі деп айту да шындыққа онша жанаса қоймас. Себебі, калам өз кезегінде исламдағы қағидаларды логикалық бағытта қарастыруға аса бейім және аса зор діни беделге ие құрылым. Е. Бертельстің нұсқауы бойынша каламның дамуында Грекиядағы гностиктердің рөлі айрықша болған. Мутазилииттер мен мутакалимдер негізінен бір-біріне кереғар болса да, Ибн Халдунның ойынша, мутакалимдердің өз еңбектерінде калам мен фәлсафаның мәселелері бір-бірімен астасып жатыр және біртұтастықта қарастырылады.

Сөз етіп отырған фәлсафаның өзіндік тарихын Ибн Халдуннан асып танып-білу әсте мүмкін емес. Сондықтан исламның негізін салушылар ретінде танылған әл-Матруди және әл-Ашариді фәлсафаның дүниеге келуінің басқы алғышарты деп түсіну қисынға келеді.

Бүгінгі таңда ғылымда «Философия мен фәлсафа бір қазанда қайнайтын ілімдер» деген көзқарас жоқ емес қоғамда. Хош, кейбір отандық философ ғалымдарымыздың ойынша фәлсафа — ол тек философияның арабшаланған түрі, антикалық дәуірдегі философиялық ойларды орта ғасырда араб тіліне аударып және ортағасырлық мұсылман зиялылары оған тек комментарий берумен шектелген. Әрине, ақиқат тұжырым осы дей алмаймыз. Өйткені фәлсафа жоғарыда келтіргеніміздей, ортағасырдағы ерекше ойлау формасы болды. Асылында, философия мен фәлсафаның негізгі түбірі бір, сенім және таным мәселесі жөніндегі тұжырымдары ұқсас болғанымен, мазмұн жағынан едәуір айырмашылықты көреміз. Осыған бірінші философия тұрғысынан келсек «Фәлсафа мұсылман мәдениетінің туындысы — соған орай мұсылмандық ойлау принципіне негізделген мұсылман ойшылдарына тән ерекше (аян) ойлауға баратын менталитетті мұсылмандық дүниетаным, философия — христиандық менталитет пайымдауы негізіндегі ілім», – дейді белгілі ақын, дінтанушы ағамыз Бақтыбай Айнабеков [8]. Осы пікірден айғақ сол, қазіргі ғылымдағы қолданыста жүрген философия христиандық бағытта белең алған өріс. Бұл пікір қоғамда үрей туғызуы мүмкін әрине. Немістің атақты философы Карл Ясперстің сөзіне сүйенсек: «Библия и библейская религия являются основой нашего философ, дают нам постоянную ориентацию и служат источником незаменимого содержания. Философствования Запад — признается это или нет — всегда связано с Библией, даже тогда, когда оно борется с ней» [9]. Сөзімізді тағы да тарлан тарих куәландырады... Философия өз бастау-бұлағын Ежелгі Грекиядан алғандығы белгілі. Алайда ортағасырда антикалық философия ұмыт қалды, архивке айналды. Оны X ғасырда қайта жандандырған араб-мұсылман ойшылдары еді. Араб-мұсылман файласуфтарының арқасында Фома Аквинскиден басталатын Батыс Еуропа философиясы антиктік философиямен қайта қауышып, сол аудармалар себеп жаңаша еуропалық ойлау мәдениетін өмірге әкелді. Кейіннен 1920 жылы Парижде (Франция) өткен конференцияда антикалық Аристотель философиясын қайта түлету ісі қолға алынды. Негізгі мақсат, антиктік ғылымды ислам философиясынан мүлдем ажыратып, католицизм негізінде жаңашаландыру болды. Бұл христиан дінін ұстанушы католиктер мен Батыс Еуропа философтары үшін тиімді еді. Одан қала берді кейбір елдерде философия идеологияның құрбанына айналды.

Дін мәселесіне келгенде философия мүлдем бөлек бағыт ұстанды. Философия дінді тіптен қажетсінбеді. Дін білім қатарына қосылмады, ғылымдық санаға енбеді. Өйткені философиялық ойлау жүйесінде Жаратылыс туралы сөз бар, ал, Жаратушы туралы мүлдем айтылмайды. Оған кезіндегі маркстік-лениндік философиядағы атеистік көзқарас айқын дәлел. Ғылым мен философия дінге қарсы деген түсінік сол кезеңдерде пайда болды. Ал, фәлсафашылардың дінді жою ниеттері жоқ болатын. Өйткені фәлсафа дінмен тікелей байланыста болды. «Исламдағы файласуфтардың барлығы тақуа еді, және олар өздерін пайғамбардың сүйікті перзенттеріміз деп есептеді. Әрине, файласуфтардың ғылыми және фәлсафалық ойлары антикалық танымға жақын болды. Файласуфтарға рационалды пайым мен сенімді бірлестірген күйде өмірде объективті көзқарас қалыптастыру қажет болды» [10].

Фэлсафашыларда Жаратушы абсолютті ақиқат болды. Фэлсафаның негізін қалаушылардың бірі әл-Фараби өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты трактатында былай деген: «Білгейсің, субстанциялар мен акциденциялардан басқа және сол субстанциялар мен акциденцияларды жаратқан мәңгілік жарылқаушыдан (Жаратушыдан) өзге ештеменің жоқ екенін. Осыдан соң бұлардың жаратушысы бар ма әлде оны ешқандай жаратушысыз көзге елестету мүмкін бе дегенді қарастырамыз. Осыны зерттеу себепті Хақ Тағаланы танимыз. Ол бар. Бұл ғылым ең жоғарғы табиғат ғылымы — метафизика немесе құдіретті ғылым деп аталады. Ғылым осымен тәмам» [1, 59-63]. Фэлсафадағы Құдай туралы түсінікті ағылшын ғалымы К. Армстронг былай сипаттайды: «Файласуфтар Құрандағы Алла мен грек философтарының Құдайының бір екеніне күмәнданбады. Олардың ойынша, рационализм — діннің ең ғажап формасы. Сондықтан олар Киелі кітапта айтылған Құдай идеясынан да, биік идея қалыптастырды. Олар үшін Құдайға мына дүниеде интеллектуалды категориядан тыс орын беру және дінді адам болмысынан тыс әлемнен іздеу — дұрыс шешім болып көрінбейтін. Олар дінін тек қарадүрсін нәм тар шеңберден шығаруға тырысты» [10, 179-180]. Жоғарыда келтірілген тәмсілден ұғынарымыз сол, христиандық Киелі Кітаптағы Құдай мен ежелгі грек философиясындағы Құдай бейнесінің арасы жер мен көктей болып отыр. Өйткені көне грек философтарының Құдайы Киелі кітаптағы Құдайдан анағұрлым айырмашыққа ие болғандығы белгілі. Бұл сөзімізге дәлелді тағы да К. Армстронгтан табамыз: «Платон мен Аристотель есептейтін жоғарғы болмыс, ол уақыттан мүлдем тысқары және бұл өмірге әсте енбейді. Өткінші дүниенің күйбең тіршілігіне араласпайтын, сондай-ақ, адамзатқа өзін жария қылмаған. Ғаламды жаратушы емес, сәйкесінше, арғы дүниеде адамды соттан өткізбеген. Ғаламның бастауы да, ортасы мен соңы да болмаған, себебі әлем сол Құдайдан басталған» [10, 180].

Философия мен фэлсафалық дүниетанымның ара-жігін сараптай келе шығатын нәтиже, ортағасырдағы ойлау мәдениетінің жаңа үлгісін қалыптастырған фэлсафалық дәстүрді, осы фэлсафаның негізін қалаушылардың бірі Әбу Насыр әл-Фарабиден бастап, ХХІ ғасырдағы хакім Абайдың даналығына дейінгі тарихи-мәдени уақытты, заман шындығын қазіргі жас ұрпаққа кәделі түрде қалдыру және олардың санасында инновациялық ойлау жүйесін қалыптастыру. Фэлсафадағы білім мен діннің табиғи ортақтығын бағалау сондай-ақ, діннің білімсіз қатерлігін, дінсіз білімнің де негізсіз болатындығын саралау. Осы бір тәмсілді егеменді елдің ойлау мәдениетінде гүлденуін қамтамасыз ету болмақ. Осы жолда қазіргі білім беру орталықтарында фэлсафаны жіті оқыту қажет. Жоғары оқу орындарында болашақ фэлсафа мирасқорларын дайындауды магистратура және Phd докторантура бөлімдерінде фэлсафа бойынша бірнеше пәндер легі оқытылуы тиіс. Фэлсафаның әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн Сина, Аттар, әл-Ғазали, Ибн Рушд сынды ұшқыр ойлы файласуфтардың, сонымен қатар, қазақтың озық ойлы кемеңгерлері Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіптің еңбектері университет қабырғасында фэлсафа бойынша айрықша зерттелуі тиіс міндет. Осы бағытта араб тілі де ерекше назарға алынуы тиіс. Өйткені, жоғарыда келтірген ғұламалардың ғаламат еңбектерін тану және оны ұлт руханиятына тарату үшін тілдің қызметі аса маңызды.

Қорытынды

Қазіргі уақытта отандық ғылымда өкінішке орай фэлсафаның орны әсте еленбей отыр. Сәйкесінше, біздің қоғамда осы бағытта ізденіс алып жүрген ғалымдарымыз да саусақ санынан ары аспай тұр, әрі арнайы ғылыми әдебиеттер де тапшы. Бұдан топшылайтын түйін, фэлсафа бүгінгі таңда қазақ ұлты үшін өз иелілігін ала алмай отыр. Қазақта бұрын-соңды философия болмаған, қазақта фэлсафа бар. Философияның санаға қалай сіңгені әмбеге аян. Кеңестік кезеңде жетпіс жыл бойы атеистік көзқараспен қазақты құдайынан айырған солақай саясатта идеологияның құрбанына айналған философияның ұлт руханиятында күні бүгінге дейін сақталуы ойландырар дүние. Сондықтан фэлсафа қазақ санасында ерекше ойлау формасы ретінде таңбалануы тиіс. Өйткені фэлсафа біріншіден, осыған дейін ислам дінінде болған қазақ қоғамы үшін аса зәру ғылым. Екіншіден, бұл ілім қоғамда кеңінен насихатталып, отандық ғылымды өзінің лайықты межесін табар болса, гуманизм деген дінді басынбай, ұлт тәрбиесінің нағыз бағдаршамы болып, қазақтың ері намысымен, төменетектісі қылығымен табысар еді. Себебі, фэлсафа мистик әрі ардың ғылымы. Тәуелсіз Қазақстанның жоғары оқу орындарында қазіргі уақытта басымдық фэлсафадан гөрі философияға көп бөлініп отыр. Осы күнге дейін философия деген ұғымды мейлінше қолданып келдік. Ойлау мәдениетінің басқаша сапалық түрі болады дегенге мән бермедік. Білім, ғылым саласы елімізде тек батыс өркениетінің негізінде қалыптасқандықтан, ойлау жүйеміз де философиялық ұғыммен шектелді.

Біз философиямен фәлсафаның ара-жігіне жоғарыда өз дәлелдерімізді келтірдік. Басылым беттерін, оқулықтарды, ғылыми кітаптарды оқып отырсақ, философия деген сөзді оңды, солды мән-мағынасын түсінбей қолдана берушілік аңғарылады. Мысалы, ислам философиясы, араб философиясы дейді. Қалайша араб, ислам философиясы болмақ? Дінге қарсы ілім арқылы қалай біз ислам философиясын таразыламақпыз. Сонымен бірге түркі, қазақ философиясы дейміз. Бұл да орынды айтылған сөздер емес. Қазақ философиясы деу, уақытында айтылған, амалсыз сөз тіркесі. Кезінде біз қазақ философиясы деп айтуға зар болдық. Шынын қуалап келсек, қазақ философиясы жоқ, қазақтың пәлсапасы бар, себебі қазақ халқы ешқашан дінсіз болмаған. Қазақтар дінді білім деп қабылдаған. Білім ошақтарынан философияны оқытпау керек деп шолақ ақылмен шешім шығармас болар, дегенмен исламмен иманға бекіген мұсылман мемлекеті ретінде таразы басын фәлсафа еңсеріп отыруы қажет. Бұл ойдың мәнісі тарихтың астында қалған байырғы халифатты аңсау емес, керісінше оның өркениетке жол ашар білім мен ғылымын игеру. Тәуелсіз елдің тәуелсіз ойлау жүйесіне реформа керек. Көрші өзбек еліндегі кафедралардың аты «Фалсафа және ұлттық идея» деп өзгертілген. Біздегі философия кафедраларының атауы сол баяғы қаз-қалпында. Неге дейсіздер ғой, кезінде қарқынды түрде даярланған «базалық білімдері» тек Гегель, Кант, Маркс, Лениндерді оқып, үйренумен болған, соның нәтижесінде саналары сіресіп, ескі ойлау жүйесінде қалыптасқан кадрлар әлі де жоғарғы оқу орындарында қызмет етуде.

Тәуелсіз ел өзінің білім жүйесіндегі, әсіресе гуманитарлық пәндерге қатысты ешқайда жалтақтамай, халқымыздың табиғатына, болмысына сай, білімдер жүйесін қалыптастырып, (әрине әлемдік ғылымдағы жетістіктерді ескере отырып), жаңа гуманитарлық білімдер жүйесін ретке келтіріп, тың классификаторлар жасауымыз аса қажет. Бұл мәселеде біз айтарлықтай мерзімге кешігіп қалдық, ендігі жерде одан әрі осы қалыпта қалсақ, біз келешектің обалына қалмақпыз. Ендігі жерде бізге «Жаңа заман философиясы» сияқты «Жаңа заман фәлсафасы», әл-Киндиден — әл-Машаниге дейінгі әлемдік фәлсафа ілімінің, мұнымен қатар әл-Фарабиден — әл-Машаниге дейінгі қазақ фәлсафасының тарихы керек. Бұл аралықта Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашғари, Ахмет Яссауий, Ахмет Йүгінеки, Сүлеймен Бақырғани, Мырза Мұхамед Хайдар Дулати тағы басқалардың фәлсафаларымен танысамыз. Бұдан соң қазақ фәлсафасының типологиясын белгілеу қажет. Әлбетте, ілімдегі қазақ деген сөзді бұрын естімегендер шоршып түсуі мүмкін. Дегенмен, типологияның өлшемдері тарихи, географиялық, аймақтық немесе ұлттық болса, қазақи өлшем неге естен шығуы тиіс. Бұл да оңай шаруа емес. Қазақта ерекше ойлау менталитетіне ие болғандар баршылық қой. Жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ ойшылдары Абай, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов тағы басқа даналар міне, сондай ойшылдарымыз және алғаш мектеп табалдырығын арабша имани білім алумен ашқандар. Олар ой еркіндігін өз дүниетанымының басты принциптерінің бірі етумен бірге жаңа ұлттық ояну фәлсафасын ұсынғанын да ұмытпауымыз керек. Кеңде қалған фәлсафаға қазір ғалымдар мен зерттеушілер тарапынан қолдау аса қажет. Алланың аян ілімі фәлсафаның тағдырына алаңдайтын қазақ шықса, фәлсафаның қазаққа берері де таусылмақ емес...

Әдебиеттер тізімі

- 1 Есім Ғ. Фалсафа тарихы: оқулық–хрестоматия / Ғ. Есім. — Алматы: Раритет, 2004. — 304 б.
- 2 Игнатенко А.А. Философское наследие и современная идеологическая борьба в арабских странах / А.А. Игнатенко // Философское наследие народов Востока и современность. — М.: Наука, 1983.
- 3 Быховский Б.Э. Сигер Брабантский / Б.Э. Быховский. — М.: Мысль, 1979. — 29 с.
- 4 Есім Ғ. Дүниетаным баяны / Ғ. Есім. — Алматы: «Дәуір», 2020. — 400 б.
- 5 «Ақиқат» журналы. — 1994. — № 7. — Б. 42.
- 6 Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения / А.Ф. Лосев. — М.: Мысль, 1978. — 214 с.
- 7 Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. — Ростов-н/Д.: Феникс, 1998. — С. 328, 329.
- 8 Abai.kz. Ақпараттық порталы [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://abai.kz/post/6296>
- 9 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. — М.: Республика, 1994. — 446 с.
- 10 Армстронг К. Иуадизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: Құдайтану баяны / К. Армстронг. — Алматы: Ұлттық аударма бюросы. Қоғамдық қоры, 2018. — 432 б.

Н.Б. Дүйсен, Г. Есім, С.К. Кавус, А.О. Турсынбаева
Фальсафа — творение мусульманской культуры

В статье раскрыты этапы формирования фальсафы, а также менталитета мусульманского мировоззрения. История развития фальсафы объединяет в себя IX–XVI века. Это особое учение, которое берет свое начало с Аравийского полуострова, оказавшее значительное влияние на западно-европейскую культуру. В то время целью фальсафы было возрождение трудов Платона, Аристотеля, эта задача была реализована по линии мусульманского мировоззрения и через арабский язык. Споры и проблемы, сгруппированные вокруг фальсафы, до сих пор не утихают. Авторами настоящей статьи этот вопрос был подробно освещен. Речь зашла о пропаганде античных естествознания исламскими файласуфами Средневековья с точки зрения мусульманского мировоззрения. В качестве основного вопроса авторами прописано определение специфики фальсафы и философии с точки зрения веры и познания. Основное внимание уделено высказываниям западно-европейских и мусульманских философов о религии. В статье приведены взгляды таких философов, как Г. Есім, А.А. Игнатенко, Б. Айнабеков, С. Брабантский, Б. Рассел, К. Армстронг, К. Ясперс, Б. Э. Быховский и других.

Ключевые слова: история фальсафы, мусульманское мировоззрение, ислам, арабо-мусульманская культура, арабский язык, религия, исламский мир, схоластика, понятие «супруг», философские выводы.

N.B. Duysen, G. Yessim, S.K. Kavus, A.O. Tursynbayeva

Falsafa is a work of Muslim culture

This article mainly tells the story of Falsafa, and also tells about the mentality of the Muslim worldview. The history of the development of Falsafa includes the IX–XVI centuries. This is a special teaching that originates in the Arabian Peninsula and has had a significant impact on Western European culture. While Falsafa's goal was to revive the works of Plato and Aristotle, this task was carried out along the lines of the Muslim worldview and implemented through the Arabic language. The disputes and problems grouped around Falsafa are not subsiding now. The article covered this issue accordingly. It was about the propaganda of ancient natural sciences by the Islamic Filasuf of the Middle Ages from the point of view of the Muslim worldview. The main question in the article is the definition of the specifics of Falsafa and philosophy from the point of view of faith and knowledge. The main focus was on Western European philosophers and Muslim philosophers about religion. The article presents the views of such philosophers as Garifolla Yessim, A. A. Ignatenko, B. Ainabekov, S. Brabantsky, B. Russell, K. Armstrong, K. Jaspers, B. E. Bykhovsky.

Keywords: history of Falsafa, Muslim worldview, Islam, Arab-Muslim culture, Arabic language, religion, Islamic world, scholasticism, the concept of spouse, philosophical conclusions.

References

- 1 Esim, G. (2004). Falsafa tarikhy: qqulyq–khrestomatia [History of Falsafa: textbook-anthology]. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 2 Ignatenko, A.A. (1983). Filosofskoe nasledie i sovremennaia ideologicheskaya borba v arabskikh stranakh [Philosophical heritage and modern ideological struggle in Arab countries]. *Filosofskoe nasledie narodov Vostoka i sovremennost — The philosophical heritage of the peoples of the East and modernity*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Bykhovskii, B.E. (1979). Siger Brabantskii [Seeger of Brabant]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 4 Esim, G. (2020). Duniyanym baiany [Story of worldview]. Almaty: “Dayr” [in Kazakh].
- 5 (1994). “Aqiqat” zhurnaly, 7, 42 [in Kazakh].
- 6 Losev, A.F. (1978). Estetika Vozrozhdeniia [Aesthetics of the Renaissance]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 7 Russell, B. (1998). Istoriia zapadnoi filosofii [History of Western Philosophy]. Rostov-on-the-Don: Feniks, 328, 329 [in Russian].
- 8 Abai.kz Aqparattyq portaly [Abai.kz information portal]. (n.d.). Abai.kz. Retrieved from: <https://abai.kz/post/6296> [in Kazakh].
- 9 Yaspers, K. (1994). Smysl i naznachenie istorii [The meaning and purpose of the story]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 10 Armstrong, K. (2018). Iudizm, khristiandyq pen islamdagy 4000 zhyldyq izdenis: Qudaitanu baiany [A History of God: The 4,000-Year Quest of Judaism, Christianity and Islam]. Almaty: Ultyq audarma biurosy. Qogamdyq qory [in Kazakh].

Б.Ж. Жусупова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: Zhusupova2013@mail.ru)

О ситуации неопределенности в современном казахстанском обществе Социально-философский анализ

Современное казахстанское общество, как и весь мир, пребывает в состоянии острого цивилизационного напряжения, в тревожных условиях отсутствия традиционной стабильности и устойчивости, небывалого возрастания фактора неопределенности, непредсказуемости в политической, экономической, социальной и духовной областях. Это очевидный и бесспорный факт. Вчерашняя картина социальной жизни потеряла свою действенность и актуальность. Мы стоим перед лицом новых серьезных глобальных вызовов современности, о чем заявляют программные документы Республики Казахстан. О необходимости поиска новой парадигмы социального действия в своем Послании народу Казахстана (1 сентября 2020 года 16 марта 2022 года) высказался Глава государства Касым-Жомарт Токаев. Современное казахстанское общество находится в ситуации потенциально опасной политической ситуации, в стадии поиска новых конструкций безопасности, новых экономических путей в глобальный рынок, новых стратегий развития социальной сферы, сферы образования, новых духовных ориентиров. Ситуация крайне обострена нынешним опасным военным столкновением между Россией и Украиной, которое тяжким бременем и испытанием легло на весь цивилизованный мир и, в первую очередь, на казахстанское общество, исторически тесно связанное с российским. Географически территория Казахстана расположена между западной и восточной цивилизациями, на развилке разноликих нравственных ценностей и устоев, на пересечении традиционности и инноваций, что еще более актуализирует неопределенную ситуацию выбора и выхода из данного политического тупика.

Ключевые слова: современность, казахстанское общество, неопределенность, цивилизация, турбулентность, тревожность, напряженность, политика, экономика, образование, социальная гетерология.

Введение

Динамика и мощь современной социальной жизни отменяет предыдущие социально-философские концепции, репрезентирующие социальную жизнь программно выверено, «сшивая» в одномерное, линейное социальное полотно. Современное общество — «клубок» разнонаправленных процессов, обусловленный новейшими цивилизационными маркерами. Мощнейшая динамика цивилизационных сдвигов привела, прежде всего, к тотальной материализации, широкомасштабной коммерциализации, капитализации всех областей человеческой жизни, чему, безусловно, в определяющей степени способствует научно-технический прогресс, соблазняя комфортом и яркой заманчивой мишурой «раскованного» земного времяпровождения в эфемерном потоке клиповых ощущений. Завоеванные в потоке истории процессы либерализации и демократизации социальной жизни позволили автономизацию, индивидуализацию субъективных волей в социальном пространстве, высвобождая из привычных, традиционных ориентиров.

Современное социальное пространство «разорвано» по различным мировоззренческим, ценностным, идеологическим параметрам, что обусловлено либеральными проявлениями субъективных автономных волеизъявлений. Подобное социальное творчество, несомненно, не отягощено грузом ответственности перед обществом. Это, бесспорно, разрушает монолитную основу общества, на месте которой формируются узость целей, фрагментарность и поверхностность отношений, неустойчивость социальных связей, усиливаются тенденции иррационализации, неопределенности развития. У социального мира отсутствует общая ответственность за будущее. В условиях опасных разрывов социального бытия на повестке дня вопрос уже не о *существовании* человечества, а его *существовании*, что вызывает состояние фрустрации и цивилизационного шока. И это не метафора.

Ситуация крайне обострена опасным военным столкновением между Россией и Украиной, в которое вовлечен весь цивилизованный мир, в том числе и казахстанское общество, исторически тесно

* Автор корреспондент. E-mail: Zhusupova2013@mail.ru

связанное с российским, что чревато непредсказуемыми глобальными геополитическими последствиями.

Во-первых, мировые санкции, прежде всего, экономические, не могут негативно не отразиться на казахстанской экономике. Казахстану приходится маневрировать между Россией и остальным миром, находящимся по отношению к России в жесткой, непримиримой конфронтации. Во-вторых, возникла сложнейшая идеологическая ситуация, когда Казахстану необходимо найти правильные мировоззренческие ориентиры в противоречивом пространстве идейных парадигм, изобилующих политическими инсинуациями. Ведь географически территория Казахстана расположена между западной и восточной цивилизациями, на развилке разноликих нравственных ценностей и устоев, на пересечении традиционности и инноваций, что еще более актуализирует неопределенную ситуацию выбора и выхода из данного политического тупика.

Кроме того, внутреннее положение казахстанского социума, обостренное трагическими январскими событиями 2022 года, необходимость кардинальных изменений в правительстве, в государственной структуре, крайне нестабильная экономическая ситуация, проблемы в социальной и духовной сферах требуют кардинально новых путей стратегий и тактик в ускоренном темпе современной жизни.

Этим вызвана актуальность данного социально-философского исследования, нацеленного на проведение социально-философского анализа современной ситуации в Республике Казахстан в ситуации неопределенности, непредсказуемости в своей дальнейшей социодинамике.

Методы исследования

Использованы общенаучные методы анализа, синтеза, аналогии, дедукции, индукции, проблематизации, гипотетический и исторический методы, интердисциплинарный анализ.

Результаты и обсуждение

Социум сегодняшнего дня невольно подвергает безусловному сомнению утверждение о необходимости и возможности *стабильного* человеческого существования. Фактор неопределенности стал главнейшим атрибутом времени, трансформируясь в наступающую цивилизационную тенденцию, тренд, в принцип. «Все социальные события осмысливаются лишь фрагментарно, в зависимости от декорации конкретного места действия, от конкретной точки отсчета, которой еще предстоит оказаться центральной точкой воссоединения различных, множественных линий» [1; 253]. В трудах современных западных мыслителей современное общество характеризуется эпитетами «разорванное» (Жижек) [2; 116], «текущее» (З. Бауман) [3; 8], «нерифленое, гладкое пространство» (Делез, Гваттари) [4]. Не является исключением и казахстанское общество.

До недавнего времени Казахстан транслировал миру «пасторальную картину спокойствия и «тишины» внутри казахского общества, этакого «островка» стабильности, особенно, в отличие от соседней Киргизии» [5; 76]. Январские события в Казахстане в начале 2022 года стали полной неожиданностью для отечественных и зарубежных политологов и политических деятелей. Более того, причины этих трагических событий не определены до сих пор.

По мнению известного политолога Досыма Сатпаева, «политическая жизнь Казахстана давно уже находится в каком-то полубеременном состоянии. Вроде что-то мелкое происходит, но никак не может родиться определенность по поводу того, что ждет страну после смены власти» [6].

Современная неопределенность в обществе обусловлена:

- усилением синергетических процессов в обществе;
- увеличением динамики научно-социального прогресса;
- колоссальным усилением роли информации и информационных ресурсов;
- децентрацией, полицентризмом современной социальной жизни;
- сложной социальной пролиферацией;
- гетерогенностью общества;
- многообразием и разнообразием разнонаправленных социальных связей и отношений;
- сложной опосредованностью субъективного влияния на социальное развитие;
- появлением новых предпосылок автономизации человека;
- увеличением степени влияния иррациональных мотивов на социальные процессы, в том числе переходом от рационализма к мифотворчеству;

– экзистенциальным аспектом вследствие нераскрытости, неопределенности сущности человека в гибридности субъективного и объективного, внутренней раздвоенности, парадоксальности, противоречивости;

– изменением субъекта социальных действий, приобретающим «клиповое мышление»;

– изменением природной среды в результате ее социализации вследствие широкомасштабной человеческой деятельности (пандемии, экологическая проблема);

– доминированием потребительской культуры, капитализацией общества, упадком духовных ценностей;

– виртуализацией современной реальности, развитием экранной культуры;

– усложнением и увеличением степени опосредованности социальных явлений и событий и другими факторами.

Что касается современного казахстанского общества, неопределенность усиливается столкновением маркеров культурной автохтонности и глобальности. К таким маркерам казахской культуры относятся «архаическое сознание», «клановая структура», «кланово-племенное сознание» [5; 79], «народный ислам» [5; 83], которые играют амбивалентную социальную роль в различных сферах общественной жизни, усиливая социальную неопределенность. Одно дело, клановость в политике, другое — в сфере духовности. Как элиминировать ее в первом случае и сохранить во втором перед вызовами современности?

Очень трудно применить линейную логику в футуристических горизонтах казахстанского общества, понимая, что казахская история протекала в острых разрывах социального времени и пространства, один из которых произошел, как мы знаем, в XVIII–XIX веках, когда глубокая ментальность кочевника столкнулась с чуждыми ей реалиями российской оседлости, к которой он (кочевник) не был готов, и которая оказалась не пережитой до настоящего времени. Кардинальное вторжение в казахскую историю и культуру связано с советской политикой освоения целинных и залежных земель в 1954 г., когда значительная часть казахского населения была переориентирована на русскую культуру. С обретением Независимости, в условиях глобального мира Казахстан оказался в биполярном поле противоположных ментальностей (кочевой и оседлой), национальных культур (казахской и русской), двух цивилизаций (восточной и западной). Как определить доминирующий тренд в перспективе дальнейшего развития современного казахстанского общества? Вопрос открыт вследствие разновекторных перспектив.

Согласно теории хаоса, односкоростные разнонаправленные тренды действуют каждую секунду в противоположных направлениях. С 2008 г. мы находимся в волне турбулентности. Согласно И. Пригожину, наступают такие периоды в истории, когда в начале любого турбулентного движения зарождаются микроскопические движения, явления (у Бредберри, это «взмах крыла бабочки»), могут привести к невероятным по своим масштабам позитивным и негативным явлениям. Например, украинские события начались с Майдана. В стабильные времена это правило не работает, когда все «кирпично-технологично» (блоки, институты, правила).

В экономической области казахстанского общества примером хаотичной траектории развития является разгул микрокредитных организаций, которые живут автохтонной жизнью, не подчиняясь государству, наживаясь на людях огромными процентами кредитования. Государство не имеет возможности защитить человека от таких грабительских процентных ставок, следствием которых образуются неподъемные суммы, что приводит в отдельных случаях к трагическим последствиям. В связи с этим государство демонстрирует утрату своей тотально консолидирующей и защищающей своих граждан функций. В трудах современных западных мыслителей все части современного общества живут собственной жизнью, вращаясь вокруг своих вновь образовавшихся орбит.

А должно ли современное государство вмешиваться в рыночные отношения? По словам некоторых общественных деятелей, экономистов, казахстанское государство, напротив, слишком сильно присутствует в экономике. Экономика, в которой много государственного сектора, не развивается никогда. Все, кто задействован в этом государственном секторе, нацелен на личное обогащение, а не на эффективную работу по развитию экономики. В целях получения эффективной экономики необходимо сократить в ней государственный сектор, освободив место для частного. Это закон экономической науки. Государственная экономика, в отличие от частной, всегда обречена на стагнацию. Безусловно, роль государственного сектора необходимо увеличивать в области естественных монополий, предполагающих уникальность товара, единого продавца, контроль над тарифами. К таковым относятся процессы транспортировки нефти, нефтепродуктов и газа по магистралям трубопроводов,

железнодорожные, авиаперевозки, морские перевозки. Но в Казахстане они подчинены не государству (по опыту Сингапура), а холдингу Самрук Казына (группе коммерческих организаций), в то время как во всем мире они подчинены правительственным структурам.

Каковы же задачи и границы деятельности современного государства? По мнению общественно-го деятеля и экономиста М. Тайжана, роль государства — в создании *институциональных условий* для развития всех областей социальной жизни. Но какими должны быть эти социальные институты в структуре современного казахстанского общества, если в их деятельности на сегодняшний день доминирует политическая составляющая, отягощенная меркантильными, клановыми интересами, этническими предрассудками со всеми вытекающими последствиями? Многообразие подобных «теневых» мотивов еще более усиливает фактор неопределенности.

К «теневым» мотивам А. Геворкян относит клановые отношения, обязательное знание казахского языка, утраченного за годы советской власти. Так, исторически сложилось, что казахский язык сохранился в большей степени в сельской местности, у выходцев из которой деловые качества и уровень образовательной и профессиональной компетентности желает быть лучшим. Однако на фоне современной языковой государственной политики это не учитывается при наборе во властные структуры и не только [7; 79]. Тогда как скоррелировать этнический вопрос на фоне современных процессов глобализации? Какова степень влияния глобализационных маркеров на развитие национальных государств? По мнению А. Геворкяна, сама по себе глобализация не является «ни положительным, ни отрицательным феноменом, она обладает свойством амбивалентности и способна привести как к позитивным, так и к негативным последствиям» [7; 22].

Так, «Каким должно быть современное государство?» — вопрос открытый. В чем его атрибутивные качества? Безусловно, любое государство на политической карте сегодняшнего дня — современное. Однако любое ли государство может достойно принять радикально новые вызовы современности, сопряженные с неопределенными тенденциями. «Исследования новых реалий существования социума, познание общества, личности и государственно-правовых явлений требуют использования методологии, адекватной современному состоянию науки, и всех достижений современного гуманитарного знания» [7; 21]. С позиции Римского клуба, «гуманистическая концепция жизни на нынешней, высшей стадии эволюции человека требует от него, чтобы он перестал, наконец, заглядывать в будущее и начал создавать его. Поэтому он должен подумать и решить, каким бы он хотел видеть это будущее, и впоследствии с этим регулировать свою деятельность» [8; 185].

Современная социальная деятельность должна учитывать такие тенденции, как маргинализация части населения, транснационализация преступности, усиление социального контроля со стороны надгосударственных органов, международных организаций. Это кардинально меняет социальную структуру общества, функции, а, следовательно, и сущность государства. Как утверждает З. Бауман, современное государство неспособно решать проблемы внутренние, как то гарантировать правовую защищенность своих граждан, фундировать нравственные модели и принципы справедливости, элиминируя в них ощущение неопределенности и неуверенности [9; 29]. Британский социолог обращает внимание на индивидуализацию современного человека, усиление влияния иррациональных сил и тенденций, подавление человеческого духа и активной гражданской позиции.

По мнению французского социолога А. Турена, ни одно государство не могло бы отныне считаться представителем современности, прогресса в его классическом понимании, когда ему приписывались метасоциальные принципы общественной жизни. Мыслитель выражает позицию, что политическая жизнь все более и более отождествляется с управлением экономикой, а общественная жизнь — с областью культуры и проблемами личности [10; 35]. Прежние общественные принципы меняются на новые, «которые состоят в растущей способности человеческих обществ воздействовать на самих себя. В результате единство современных обществ должно бы определяться не как переход от культуры к природе, а как освобождение человеческой способности к творчеству» [10; 38].

Словенский философ С. Жижек, напротив, утверждает, что в эпоху НТР, высокоразвитых цифровых технологий, когда удастся сканировать мозг человека, государство станет машиной, «которая будет знать нас, биологически и психически, намного лучше, чем мы сами: регистрируя то, что мы едим, покупаем, читаем, смотрим, и различая наши настроения, страхи и удовлетворения, внешняя машина получит гораздо более точную картину нас самих, чем наша сознательная «самость» [11]. Таким образом, на повестке дня вопрос о границах государства внутри государства на фоне современных вызовов, в том числе глобализации.

Понятно, что глобализация — сложный, современный, мировой цивилизационный феномен, ко-

торый имеет сложносоставное экономическое, политическое, социологическое измерение. Однако несомненно, что в культурологическом аспекте глобализацию зачастую справедливо понимают как противовес культуре. «То, что является благом для рынка, для культуры, — смертельная угроза. Рынок нуждается в единых для всех правилах игры, культура — в их разнообразии. Рынок нивелирует все национальные различия и особенности, культура без них не существует» [12; 96].

И это новый вопрос для Казахстана ... «Как будут развиваться и уже развиваются культурные процессы в современном мире? Возможно ли в условиях тесно-взаимодействующего мира... сохранить этнокультурное многоцветие, многообразие и разнообразие? Как сохранить самобытность и свое лицо? [12; 97]. Актуальность этнического вопроса вызвана ситуацией притока в Казахстан сотен тысяч россиян в связи с объявлением российским правительством мобилизации граждан России для войны с Украиной.

Политологи считают, что в связи с современными событиями сегодня в казахстанском обществе происходит острая конфронтация по разным направлениям. Ведутся баталии по поводу политики России в Украине, статусу государственного языка, будущего ЕАЭС (Евразийский экономический союз). Корень проблемы в том, что, будучи субъектом международных отношений, Казахстан находится в ареале геополитических информационных столкновений, основными игроками которых являются социальные сети, слухократия и Россия. «А это уже угроза не только информационной безопасности страны, но и процессу самоидентификации многих ее граждан, которые уже давно живут «головой» в России, а «телом» в Казахстане» [6]. Политолог Досым Сатпаев назвал это «идейным сепаратизмом». Другими словами, под внешне спокойной завесой казахстанского социума «бурлят» непростые страсти, происходит серьезный конфликт плюральных ценностных установок. Это еще один маркер неопределенности, идейной.

Но серьезнее, когда неопределенность геополитическая. Как известно, за влияние на арене постсоветского пространства борются сегодня четыре крупных игрока — Китай, Россия, Турция, США и Иран. Связи с этим Казахстан находится в тревожной ситуации многовекторного курса развития, но как сохранить суверенитет при этом, обеспечив собственную безопасность.

Все это свидетельствует о необходимости грамотной взвешенной государственной политики. С этой целью в Казахстане 20 ноября 2022 г. произошло очень важное событие — **досрочные президентские выборы**. Но что нас ожидает в дальнейшей политической перспективе? Безусловно, неопределенная политическая ситуация является значимым препятствием в судьбе суверенного государства. К тому же в пространстве политической оппозиции образовался вакуум, который в скором времени несомненно будет заполнен. Но кем?

В экономической области также необходимо отойти от сырьевой модели экономики и искать новые способы экономического роста инновационной экономики, соскочив с «нефтяной иглы», что, по мнению экономистов и политологов, было обусловлено неэффективным государственным менеджментом. По многочисленным их прогнозам, на современную экономику Казахстана, безусловно, продолжится влияние китайского фактора, в связи с чем изменится парадигма развития всего Центрально-Азиатского региона. Как это будет происходить?

Как было указано выше, ситуация неопределенности обозначилась и в сфере здравоохранения, усугубленная недавней пандемией COVID-19, внезапно парализовавшей весь мир. Казахские политологи заявляют, что, учитывая не очень хорошую систему казахстанского здравоохранения, а также учитывая, что на официальном уровне Казахстан намерен стать транспортным хабом, через который должны идти мощнейшие пассажирские и грузовые потоки, можно предположить, что при определенных условиях риск для повторения пандемии для нас очень актуален» [13].

В определенной группе риска и сфера образования, которая претерпевает хаотичность потока реформирования, что свидетельствует о неопределенности траекторий просвещения и образования. А между тем, дети и молодежь растут, взрослеют ежеминутно, и можно упустить шанс для их достойного развития и воспитания. В Послании народу Казахстана Президент сделал акцент на необходимости воспитательного элемента казахстанской системе образования. Более того, надо научить молодое поколение жить в ситуации неопределенности.

Казахстан живет в новой мировой социальной реальности, которая создает нетрадиционные модели семейных отношений. У нас уже существуют гражданские семьи, однополые браки, модели шведской, бостонской семьи.

Новое — всегда неопределенно. Избежать этого невозможно. Надо научиться с этим жить. Классический социально-философский дискурс избегал всякой неопределенности, выдавая ее за времен-

ный феномен, случайный, нежеланный, негативный. Современная социальная парадигма исследования, социальная гетерология, напротив, легитимирует фактор неопределенности, возводя в когнитивный принцип, тем самым не идеализируя социальную жизнь, выходя из сладкого плена обаятельных метафизических конструкций. Современная парадигма социального исследования гетерологична, она пытается следовать за живой тканью современной социодинамики.

Заключение

Сегодня мы стоим на пороге качественно новой модели социального мира в условиях агрессивности радикальных инноваций. По мнению известных футурологов (Э. Тоффлер, Х. Нибург, Дж. Тойнби, Г. Маркузе, Л. Мамфорд, А. Печчеи), современные цивилизации и культуры погрязли в кризисном состоянии, приблизившись к моменту бифуркации. Кризис традиционного семейного института; обесценивание жизни человека посредством суррогатного материнства, процедурами ЭКО, набирающие обороты процессы трансгуманизма; колоссальный упадок духовных ценностей вследствие технократизации и капитализации общества; криминализация социума, рост потребительства, экономического эгоизма; сепаратизм, сверхиндивидуализм, утилитаризм, социальный индифферентизм и многое другое — тому безусловное свидетельство. Развернувшаяся на наших глазах мировая пандемия коронавируса COVID–2019, ситуация в Украине, парализовавшие весь мир, еще более обострили проблему неопределенности дальнейшего существования и развития человечества. Казахстан в потоке глобализационных процессов — не исключение.

Современный турбулентный социум требует новых релевантных когнитивных парадигм постнеклассического социально-философского дискурса, ориентированных на *понимание* человека, существование которого в условиях современных цивилизационных реалий гетерогенной социальности стало крайне напряженным и остро проблематичным. Необходимо трансформировать социальную философию в гуманитарную.

Установки традиционной метафизики на единое основание социальной жизни как критерий ее упорядоченности и определенности эксплицитно демонстрируют ее идеалистичность и тщетность в условиях современности. Процессы, происходящие в современном мире, обнажили гетерогенность современного социума, плюральность интересов и актов, что позволяет говорить о «другой социальности», «другой человечности», «другой природности». Гетерогенные части не являются составными, они не создают целостности, они *другие* относительно *других*. Современная социальность не выглядит самодостаточной, гетерономной. Это социальность разнородная, множественная, гетерогенная.

Современное общество, будучи информационным, создает качественно новую природу различных видов и форм коммуникаций, составляющих сложную сеть опосредованных связей (фриланс-сервисы, удаленная работа, интернет-магазины и др.)/ Тем самым увеличивается масштаб нелинейности социального пространства.

Современная социодинамика крайне напряжена разрывами привычных, традиционных человеческих связей, остроту которой придает разрушение главных человеческих ориентиров. Растущий социальный индивидуализм вкупе с мультикультуризмом невольно ослабляет традиционные социальные связи и ценности, способствует распаду монолитного общественного сознания, формируя маргинализм, индифферентизм, «клиповое» мышление, *асоциальность*.

Децентрация, расколотовость современного общества диктуют необходимость выработки новых теоретических и практических стратегий действия. Необходимо отказаться от идеи однообразности и гомогенности социальной жизни. Современный социум гетерогенен и неравновесен. О нем нужно говорить как о качественно другом, о возрастании в нем неопределенных тенденций, об очевидности принципа неопределенности, прежде всего в познании. Такой релевантной когнитивной социальной парадигмой, легитимирующей принцип неопределенности в познании, по нашему убеждению, является социальная гетерология.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по гранту AP13268777 «Гетерологическая парадигма социального исследования в условиях неопределенностей в развитии современного казахстанского общества (2022–2024 гг.)».

Список литературы

- 1 Жусупова Б.Ж. Постмодернистский нигилизм социальной тотальности [Электронный ресурс] / Б.Ж. Жусупова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2022. — № 2. — С. 245–255.
- 2 Зброжек Е.А. Онтология разрыва как ключ к пониманию философии С. Жижека / Е.А. Зброжек // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. — 2012. — № 2. — С. 115–120.
- 3 Делёз Ж. Тысяча плато: капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. — М.: Астрель, 2010. — 895 с.
- 4 Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. — СПб.: Питер, 2008. — 240 с.
- 5 Кондорский Б.М. Сравнительный анализ современной социально-политической ситуации в Казахстане и Украине с позиций революционной концепции исторического развития / Б.М. Кондорский // Ноосферные исследования. — 2022. — Вып. 2. — С. 75–89. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyy-analiz-sovremennoy-sotsialno-politicheskoy-situatsii-v-kazahstane-i-ukraine-s-pozitsiy-revolutsionnoy-kontseptsii>.
- 6 Сатпаев Д. Политические тренды–2015. Горизонт неопределенности в РК / Д. Сатпаев. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kapital.kz/gosudarstvo/46439/politicheskiye-trendy-2015-gorizont-neopredelennosti-v-rk.html>.
- 7 Геворкян А.И. Современное государство: подходы к определению сущностных характеристик / А.И. Геворкян // Вестн. СПб. ун-та МВД России. — 2019. — № 2 (82). — С. 20–26. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-gosudarstvo-podhody-k-opredeleniyu-suschnostnyh-harakteristik>.
- 8 Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи; пер. с англ. О.В. Захаровой; общ. ред. и послесл. Д.М. Гвишиани. — М.: Прогресс, 1980. — 302 с.
- 9 Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер. с англ.; под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2005. — 390 с.
- 10 Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. — М.: Научный мир, 1998. — 204 с.
- 11 Жижек С. Гегель и полицейское государство / С. Жижек. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://syg.ma/@lancania/slavoiv-zhizhiek-gieghiel-i-politsieiskoie-ghosudarstvo-otryvok-iz-knighi-gieghiel-v-podkluchiennom-mozghe>.
- 12 Жусупова Б.Ж. Маргинал или манкурт [Электронный ресурс] / Б.Ж. Жусупова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2016. — № 2. — С. 95–100. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/srch/2016_history_2_82_2016.pdf.
- 13 Мазоренко Д. Власть. [Электронный ресурс] / Д. Мазоренко. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://vlast.kz/politika/16752-klucevye-riski-dla-kazahstana-oboznacil-politolog-dosym-satpaev.html>

Б.Ж. Жусупова

Қазіргі қазақ қоғамындағы белгісіздік жағдайы туралы Әлеуметтік-философиялық талдау

Қазіргі қазақстандық қоғам, бүкіл әлем сияқты, өркениеттік шиеленістің өткір жағдайында, яғни қауіп тудырған жағдайда дәстүрлі тұрақтылық пен төзімділіктің жоқтығы, белгісіздік факторының бұрынсоңды өсуі, саяси, экономикалық, әлеуметтік және рухани салалардағы болжап-білуге болмайтын жағдайлар. Бұл айқын және даусыз дерек. Әлеуметтік өмірдің кешегі көрінісі өзінің тиімділігін, өзектілігін жоғалтты. Біз қазіргі заманның жаңа маңызды жаһандық сын-қатерлері алдында тұрмыз, бұл туралы ҚР бағдарламалық құжаттарында айтылған. Мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаев өзінің Қазақстан халқына Жолдауында (2020 жылғы 1 қыркүйек, 2022 жылғы 16 наурыз) әлеуметтік іс-қимылдың жаңа парадигмасын іздеу қажеттігі туралы айтты. Қазіргі қазақстандық қоғам ықтимал қауіпті саяси ахуал жағдайында, қауіпсіздіктің жаңа конструкцияларын, жаһандық нарыққа жаңа экономикалық жолдарды, әлеуметтік саланы, білім беру саласын дамытудың жаңа стратегияларын, жаңа рухани бағдарларды іздеу сатысында тұр. Ресей мен Украина арасындағы қазіргі қауіпті әскери қақтығыс жағдайды аса қиындата түсті, бұл бүкіл өркениетті әлем үшін және ең алдымен Ресеймен тарихи тығыз байланысты қазақ қоғамы үшін ауыртпалық пен сынақ болды. Қазақстанның географиялық аумағы батыс пен шығыс өркениеттерінің арасында, әр алуан адамгершілік құндылықтар мен негіздердің тоғысқан жерінде, дәстүр мен жаңашылдықтың түйіскен жерінде орналасқан, бұл осы саяси тығырықтан шығу мен таңдаудың белгісіз жағдайын одан сайын өзекті етеді.

Кілт сөздер: қазіргі заман, қазақ қоғамы, белгісіздік, өркениет, турбуленттілік, алаңдаушылық, шиеленіс, саясат, экономика, білім, әлеуметтік гетерология.

B.Zh. Zhussupova

On the situation of uncertainty in modern Kazakh society Socio-philosophical analysis

Modern Kazakhstani society, like the whole world, is in a state of acute civilizational tension, in alarming conditions of the absence of traditional stability and sustainability, an unprecedented increase in the factor of uncertainty, unpredictability in the political, economic, social and spiritual fields. This is an obvious and indisputable fact. Yesterday's picture of social life has lost its effectiveness and relevance. We are facing new serious global challenges of our time, as stated by the program documents of the Republic of Kazakhstan. Head of State Kassym-Jomart Tokayev spoke about the need to search for a new paradigm of social action in his Address to the people of Kazakhstan (September 1, 2020, March 16, 2022). Modern Kazakh society is in a situation of a potentially dangerous political situation, in the process of searching for new security structures, new economic routes to the global market, new strategies for the development of the social sphere, education, and new spiritual guidelines. The situation is extremely aggravated by the current dangerous military clash between Russia and Ukraine, which has become a heavy burden and test for the entire civilized world and, first of all, for the Kazakh society, historically closely connected with the Russian one. Geographically, the territory of Kazakhstan is located between Western and Eastern civilizations, at the crossroads of diverse moral values and foundations, at the intersection of tradition and innovation, which even more actualizes the uncertain situation of choosing and getting out of this political impasse.

Key words: modernity, Kazakh society, uncertainty, civilization, turbulence, anxiety, tension, politics, economics, education, social heterology

References

- 1 Zhusupova, B.Zh. (2022). Postmodernistskii nihilizm sotsialnoi totalnosti [Postmodern nihilism of social totality]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University, Series History Philosophy, 2, 245–255. Retrieved from <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2022-106-2/25.pdf> [in Russian].
- 2 Zbrozhek, E.A. (2012). Ontologiiia razryva kak kliuch k ponimaniuu filosofii S. Zhizheka [The ontology of the gap as a key to understanding the philosophy of S. Zizek]. Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Voronezh State University, 2, 115–120 [in Russian].
- 3 Deleuze, G. & Guattari, F. (2010). Tysiacha plato: kapitalizm i shizofreniia [A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia]. Moscow: Astrel [in Russian].
- 4 Bauman, Z. (2008). Tekushchaia sovremennost [Fluid modernity]. — Saint Petersburg: Piter [in Russian].
- 5 Kondorskii, B.M. (2022). Sravnitelnyi analiz sovremennoi sotsialno-politicheskoi situatsii v Kazakhstane i Ukraine s pozitsii revoliutsionnoi kontseptsii istoricheskogo razvitiia [Comparative analysis of the current socio-political situation in Kazakhstan and Ukraine from the standpoint of the revolutionary concept of historical development]. Noosfernye issledovaniia — Noospheric research, 2, 75–89. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyy-analiz-sovremennoy-sotsialno-politicheskoy-situatsii-v-kazahstane-i-ukraine-s-pozitsiy-revolutsionnoy-kontseptsii> [in Russian].
- 6 Satpaev, D. (2015). Politicheskie trendy–2015. Gorizont neopredelennosti v RK [Political trends – 2015. Uncertainty horizon in Kazakhstan]. Retrieved from: <https://kapital.kz/gosudarstvo/46439/politicheskiye-trendy-2015-gorizont-neopredelennosti-v-rk.html> [in Russian].
- 7 Gevorkyan, A.I. (2019). Sovremennoe gosudarstvo: podkhody k opredeleniiu sushchnostnykh kharakteristik [The modern state: approaches to the definition of essential characteristics]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta MVD Rossii — Bulletin of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2(82), 20–26. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-gosudarstvo-podhody-k-opredeleniyu-suschnostnyh-harakteristik> [in Russian].
- 8 Peccei, A. (1980). Chelovecheskie kachestva [Human qualities]. (O.V. Zakharova, Transl.; D.M. Gvishiani, Ed.). Moscow: Progress [in Russian].
- 9 Bauman, Z. (2005). Individualizirovannoe obshchestvo [Individualized society]. (Z. Bauman, Transl.; V.L. Inozemtseva, Ed.). Moscow: Logos [in Russian].
- 10 Turen, A. (1998). Vozvrashchenie cheloveka deistvuiushchego. Ocherk sotsiologii [The return of the acting man. Essay on sociology]. Moscow: Nauchnyi mir [in Russian].
- 11 Žižek, S. (2020) Gegel i politseiskoe gosudarstvo [Hegel and the police state]. Retrieved from: <https://syg.ma/@lacanalasia/slavoi-zhizhek-gieghiel-i-politsieiskoie-ghosudarstvo-otryvok-iz-knighi-gieghiel-v-podkliuchionnom-mozghie> [in Russian].
- 12 Zhusupova, B.Zh. Marginal ili mankurt [Marginal or mankurt]. Bulletin of Karaganda University, Series History. Philosophy, 2, 95–100. Retrieved from: https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/srch/2016_history_2_82_2016.pdf [in Russian].
- 13 Mazorenko, D. (2016). Vlast [Power]. Retrieved from: <https://vlast.kz/politika/16752-klucevye-riski-dla-kazahstana-oboznacil-politolog-dosym-satpaev.html> [in Russian]

М.В. Клишина¹, Г.Р. Сейфуллина^{2*}, Г.Н. Джабаева¹, Н.Е. Тутинова¹

¹Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан;

²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kltarina_7@mail.ru, galiya-magavina@mail.ru; guldena_77@mail.ru, nurtut86@mail.ru)

Творчество и креативность в контексте аксиологического аспекта научной коммуникации

Можно остаться философом только благодаря тому, что — молчишь.

Ф. Ницше

Статья посвящена возрастающей актуальности аксиологического аспекта научной коммуникации в условиях информационного общества. Информатизация различных сфер жизни общества создала условия, необходимости и возможности осмысления многомерности человека, его творческой деятельности. Анализ исследований отечественных и зарубежных авторов, посвященных творчеству и креативности, позволяет признать, что существуют различные, а иногда и противоположные теории творчества и креативности. Авторами статьи творчество в своем аксиологическом статусе рассмотрено как важнейшая ценность современного общества. Обращено внимание на то, что деструктивная человеческая деятельность привела к тому, что разрыв между природой и цивилизацией достиг катастрофических размеров, угрожающих самому существованию человечества. Они, задавая вопросом о возможности утверждения, что наша история является продуктом человеческого творчества, обращают внимание на то, что не только созидательное творчество выдающихся личностей и масс является движущей силой, но и квазитворчество, деструктивная деятельность влияет на социальные процессы, но, правда, со знаком минус. По их мнению, с помощью научной коммуникации современный ученый может и должен самостоятельно конституировать мир науки и предопределить путь дальнейшей социальной трансформации. Основополагающее значение в исследовании имеют теоретико-методологические принципы системного подхода, дополненные идеями синхронизма и синергетики, позволяющие обосновать аксиологически отрицательную интенциональность креативности, сопряженную с деструктивной деятельностью, антисоциальной, агрессивной «креативностью».

Ключевые слова: творчество, творческая деятельность, квазитворчество, креативность, научная коммуникация, мировоззренческие ценности, информационное общество, коммерциализация науки, психометрический подход, наукометрический подход.

Введение

Актуальность процесса исследования творчества обусловлена ролью творческой личности в развитии всех сфер человеческого бытия. Какой путь может избрать для себя человек, что определит его творческую судьбу? Можно ли помочь человеку в его исканиях собственного творческого поиска, как вдохновить человека на творческий подвиг и помочь ему найти духовные силы для конструктивного творчества? Не будет ли сегодня утопичной мечта о конструктивно направленной и социально ориентированной творческой деятельности? Насколько в современной коммерциализированной рыночной реальности, где все на продажу, господствует ценностно-рациональное действие? «Чисто ценностно-рационально действует тот, кто, не считаясь с предвидимыми последствиями, поступает в соответствии со своими убеждениями и выполняет то, чего, как ему кажется, требуют от него долг, достоинство, красота, религиозные предписания ...» [1; 5]. Совместимо ли это требование с теми запросами, которые предъявляются ученым или философам особенно последние 35–40 лет? Или им в целях сохранения своего лица надо отмалчиваться? Когда-то А.С. Пушкин говорил о безмолвствующем народе, а в последней трети XX века на постсоветском пространстве пришлось замолчать историкам, философам и даже методологам, ибо, отказавшись от методологического принципа целеполагания, можно было легко показать несостоятельность и основного закона социализма, и морального кодекса строителя коммунизма, и смерть идеологии. А ведь при сопоставлении целей государства

* Автор корреспондент. E-mail: galiya-magavina@mail.ru

социального и социалистического государства явно прослеживается преемственность: главная цель социализма — благо общества и основная цель социального государства — максимальное удовлетворение постоянно растущих материальных и духовных потребностей членов общества на основе принципа справедливости, о которой Президент РК К.-Ж. Токаев сказал, что ее явно не хватает казахстанцам. Возникает вопрос: «Если повышение качества жизни — это цель социального государства, почему тогда рост благосостояния советского народа — это не закон целеполагания?» В этой связи, возражая В.А. Яковлеву, известному российскому философу, профессору философского факультета МГУ, автору известных работ по теории познания, творчеству и креативности, хочется отметить, что негативная, разрушительная роль квазитворчества возросла настолько, что это тоже делает актуальным исследование проблемы творчества, ее социальной или асоциальной направленности, что более значимо, нежели признание того, что «в настоящее время происходит становление новой мировоззренческой парадигмы глобальной креативности», суть которой «в признании онтологического статуса креативных процессов, их первичности как некоей предельной тотальности» [2; 98].

Если говорить о факторах глобального масштаба, то это еще один пласт актуализации исследуемой темы. Способствует ли реализации творческих возможностей раздираемая противоречиями действительность, надвигающийся цивилизационный разлом? Каковы общеисторические и культурные предпосылки творческой деятельности ученого? Как характер эпохи влияет на творческую деятельность? Здесь следует сказать, что одним из ключевых моментов становления современной науки стала институализация научной коммуникации. Если первые коммуникации ученых были связаны с письмами, то появление первых научных журналов, интенсифицировавших научные связи, привело к появлению научных статей. Д. Прайс считал научную статью важнейшей формой научной коммуникации [3].

В новые исторические эпохи появились новые коммуникационные средства и возможности. В последнее время наука находится в той же ситуации, что и культура в целом, и хотя, мы вместо научного понятия «революция» вдруг стали использовать только понятие «эволюция», мы констатируем наличие «коммуникативной революции», имея в первую очередь информационно-коммуникационные технологии. Переход цивилизации на рубеже XX–XXI столетий к информационному обществу стал для постсоветского общества осознанной реальностью и необходимостью, и потому требует осмысления возможных путей выживания и развития, и, стало быть, осмысления необходимости и возможностей творческой, в том числе научной деятельности в условиях современных научных коммуникаций.

Социальные трансформации требуют нового осмысления творческой деятельности, ее возможностей, социальной направленности, пределов, недопущения деструктивной направленности социального творчества или хотя бы ее ограничения. Успешность и эффективность в деятельности, требующей достаточно объемного интеллектуального потенциала, связанная с особенностями распределения интеллектуального ресурса и особенностями стиля регулирования интеллектуальной активности, предполагает необходимость адекватного понимания сущности творческой деятельности, условий ее становления и реализации.

В англоязычной литературе термины «творчество» и «креативность» изначально были синонимами. Примерно последние 30 лет на постсоветском пространстве понятие «творчество» стало отождествляться или даже вытесняться понятием «креативность». Понимание творчества в качестве атрибутивной характеристики, уточненное через смыслополагание и целеполагание конструктивной, созидательной творческой деятельности принципиально отличается от деструктивной деятельности, в том числе от деструктивно ориентированного творчества, от креативности, которой свойственна часто одна характеристическая особенность — «цель оправдывает средства».

Как не вспомнить Э. де Боно, с его характеристикой креативности, как способности продать дороже то, что никому не нужно. Сиюминутная коммерческая выгода не должна быть критерием успешности политических, экономических решений, а тем более научных изысканий. Кто отреагировал на отчаянный возглас Н. Саркози во время ипотечного кризиса 2007–2009 годов: «Рынок не является панацеей от всех бед»? Многие ученые умалчивают эту проблему. И политики не получают обоснования необходимости разработки нерыночных механизмов развития экономики. Не получают должного осмысления известные шаги по реализации контрреформ Александром III и другие подобные политические и социальные контрреформы.

Методы исследования

Проблема творчества, будучи человекообразной, рассмотрена с позиций междисциплинарности, системного, социокультурного, антропологического, ценностного, психометрического и наукометрического подходов. В методологическом плане правомочен междисциплинарный подход, который, с одной стороны, позволяет раскрыть творческий потенциал личности, а с другой — в информационном обществе, в так называемом обществе знаний, фиксирует возрастание роли знания как продукта творческой деятельности ученого, отсутствие чего означает руководство квазинаучными знаниями.

Результаты и обсуждение

Человек способен не только к творчеству, самосовершенствованию, но и к саморазрушению, «деструктивному творчеству». Сегодня необходимо четко определить глубинный гуманистический, ценностный смысл творчества, которого так не хватает в нашу эпоху, необходим одухотворенный неорационализм, этос, о чем говорил еще великий А. Швейцер, богослов, музыкант, врач. Родоначальник русской научной педагогики К.Д. Ушинский отмечал: «Удовлетворите всем желаниям человека, но отымите у него цель в жизни и посмотрите, каким несчастным и ничтожным существом явится он» [4; 351].

Как принципы смыслополагания и целеполагания позволяют выстроить направление исследования креативности, творчества как человеческой деятельности? Как соотносятся духовность и творчество, ценности и деструктивность? И почему сегодня так много сомнительных по своей ценности, конструктивной и гуманистической направленности проектов социальной трансформации? Как отделить творчество от псевдо- и квазитворчества? Каковы последствия социальных, экономических и политических реформ?

Чем же вызвана творческая деятельность? Что побуждает ее? Внутренние стимулы? Каковы механизмы самостимулирования творческого процесса? Как связаны они с объектно-предметным планом? Как развивать человеческие творческие силы в качестве самоцели? Какова роль субъективно-мотивационной сферы деятельности, в том числе и ценностно-смысловой? Как возможна творческая деятельность? Что превращает ее из возможности в действительность? Быть может, надо согласиться с Фуко, который называет «субъективацией» процесс, с помощью которого достигают конституирования субъекта, точнее — субъективности [5].

«В информационную эпоху свобода коммуникации заключена, прежде всего, в необходимости передачи самих средств коммуникации, так сказать, «из рук власти во власть рук», то есть передачи инициативы, возможности принятия жизненно важных решений из органов администрирования, государственного, партийного и т. п. управления в руки конкретных социальных субъектов — субъектов коммуникации, того, что Ю. Хабермас называет «коммуникативным разумом»» [6; 29]. Хотя понятие «вселенский разум» заслуживает внимания, мы оставляем эту проблему за скобками нашего исследования.

Аксиологическая доминанта в осмыслении творчества обосновывает тезис Г.С. Батищева: «Бездуховные не творят» [7], они разрушают. Об этической ответственности творческой деятельности учёных говорят В.А. Яковлев и Е.Г. Суворова, как играющей исключительную роль в решении всех гуманистически значимых проблем мирового сообщества [8].

Что является необходимой предпосылкой и импульсом творчества: Бог, природа, человек? Н.А. Бердяев условием творчества считает свободу: «Подлинная свобода есть выражение космического (в противоположность хаотическому) состояния вселенной, ее иерархической гармонии, внутренней соединенности всех ее частей. Космическое всегда есть свободное, в нем нет принудительной необходимости, нет тяжести и давления, нет материализации одной части для другой. В космосе все живо, ничто не инертно, не отяжелено, не принуждает своей материальностью» [8; 374].

Работы В.А. Лекторского, Б.И. Пружинина, Е.Н. Князевой, М.А. Розова, В.С. Швырева, в которых анализировалась идея конструктивизма в эпистемологии, способствовали исследованиям творческой деятельности человека, важнейшей особенностью которой является созидательная, конструктивная, социально ориентированная направленность.

Стоит обратить внимание на суждение о творчестве по порождаемым им произведениям, по делимым от процесса результатам, то есть суждение, полагающее, что вся сущность творчества полностью выразима в конечных результатах. Вопрос о социальной судьбе творческих личностей и

судьбе их творений в контексте культур, эпох, истории вообще подробно рассмотрен в статье М.В. Клишиной «Проблема творчества в истории философии и науки» [9].

Здесь же сделаем акцент на реакцию социума, СМИ на социальные и политические трансформации. Манипулирование массовым сознанием достигло небывалого размера [10]. «Есть люди, которые понимают, что сознательные попытки перехода к новому мышлению, которые первым предпринял Михаил Горбачев в СССР (какими бы ни были его причины), сигнализируют о начавшихся переменах — от конфронтационных подходов к конструктивным. Президент Горбачев не машинист нашего поезда, но один из первых, кто в него сел». [10; 20] Можно ли разделить восторг Э. де Боно? Несмотря на все восхищение Э. де Боно М.С. Горбачевым, оказалось, что изменения в системе ценностей могут быть вредными, что и признал Э. де Боно [11; 45]. Человек может и должен сотворить свое истинное «я». Но всякий ли человек способен стать творцом? Увы...

Одни исследователи отождествляют понятия «творчество» и «креативность», другие же считают их принципиально различающимися по продукту, цели и смыслов деятельности. Действительно ли они преследуют различные цели и смыслы? И в этом смысле их можно рассматривать как противоречащие по целеполаганию? Некоторые поборники результативности, то есть эффективности, и даже прибыльности творческой деятельности настойчиво утверждают, что важен не столько процесс творчества, сколько результат. Уже это свидетельствует, что понятия «творчество» и «креативность» в настоящее время трактуются неоднозначно. Еще 20 лет назад у популяризаторов теории синергетики Е.Н. Князевой, С.П. Курдюмова синонимичность слов «творчество» и «креативность» в современном русском языке не вызывала сомнений. [12; 191–276]. Но в последние годы в русскоязычных публикациях авторы фиксируют их различие. Творчество — это, прежде всего, процесс, а креативность — черта личности, способность. Нельзя не согласиться с С.Р. Яголковским, утверждающим, что наиболее распространённым подходом к исследованию креативности стал «результативный» подход. Психометрический подход к проблеме креативности реализовал П. Торренс, определивший креативность как процесс проявления чувствительности к проблемам, к дефициту или дисгармонии имеющихся знаний и разработавший 12 тестов, сгруппированных в вербальную, изобразительную и звуковую батарею [13].

Характер и особенности творчества целесообразно определять по меньшей мере двумя обстоятельствами: внешними и внутренними. Какое влияние оказывают на человека культура, образование, средовые факторы (макро- и микро-, то есть социокультурные обстоятельства, семейные), а также ценностные предпочтения, смыслы и приоритеты, личностные характеристики?

Очевидно, в основе любой человеческой деятельности лежит определённая потребность, проблема либо возможность, которые покоятся на фундаменте определённых жизненных ценностей (метацелей) личности. Проблема творческого созидания и самосозидания — это широкий круг вопросов, связанный с переосмыслением специфики человеческой природы, оценки пределов допустимости трансформации человека и общества, критериев выбора и оценки динамики общественной жизни, осознание того, что не все перемены ведут к лучшему. Деструктивная ориентация творческого потенциала приводит к дегуманизации, к «девитализации». Только человеку свойственно стремление уничтожать себе подобных и все живое не в целях самосохранения, а просто в силу того, что у него есть право выбора... Уничтожить или не уничтожить.

В осмыслении проблемы творчества большая заслуга принадлежит основателю культурно-исторической концепции Л.С. Выготскому, трактующему творчество как создание нового. Основным результатом исследований творчества Я.А. Пономаревым состоит в выявлении связи интуитивного знания с творчеством и подчеркивании роли интуиции, бессознательного в творчестве. Открытие Я.А. Пономарева было повторно сделано через 20 лет Д. Бродбендом [14] в учении об имплицитном знании (интуитивном, по Пономареву Я.А.).

Лауреат Нобелевской премии Герберт Саймон утверждал, что существенной особенностью хорошего управленца является наличие у него интуиции [15]. С ростом популярности тренинга осознанности среди различных групп людей все больше внимания уделяется позитивной роли осознанности. В частности, повышение внимательности при принятии решений пользуется уважением со стороны элитного руководства и практиков в различных отраслях. Существуют также различные формы экспериментальных парадигм для различных типов поведения при принятии решений в методах исследования.

Как поведенческие данные, так и данные визуализации показывают, что тренировка осознанности может улучшить процесс принятия решений как в социальных, так и в несоциальных условиях.

Тренировка внимательности была преимущественно обусловлена «эмоциональной» системой, проявляющейся активной медиальной префронтальной корой, тогда как в последней не доминировала «рациональная». Однако Д.В. Ушаков показал, что тесты интеллекта и креативности недостаточно коррелируют с творческими достижениями [16; 7]. Творческое мышление, по определению, начинается там, где заканчиваются устоявшиеся способы действия субъекта [16; 6]. Креативность, согласно Д.Б. Богоявленской [17], проявляется в той мере, в которой ситуация является менее «жесткой» с точки зрения ограничительных требований к деятельности испытуемого. В этой связи наблюдаются существенные различия в структуре и интенсивности влияния средовых факторов на развитие интеллекта и креативности. Для оценки креативности были разработаны специальные тесты, наиболее известные из которых тесты Гилфорда, Торранса и Медника. Как видим, Я.А. Пономарев оказался прав, говоря о существовании различных подходов к исследованию творчества и его результативности. И современное понимание сущности креативности сформировалось благодаря психометрическому подходу.

Современные менеджеры науки оказались под обаянием наукометрического подхода к научному творчеству в исследованиях Ю. Гарфилда, разработавшего индекс цитирования в науке [18], и библиометрических исследований современных авторов.

Сегодня широко применяется модель издательств Elsevier Springer и Wiley, Web of Science — наиболее известная наукометрическая платформа, все большую популярность приобретает «Academia» — платформа не только для коммуникаций, но и обмена научно-исследовательскими работами, мониторинга использования и цитирования исследований ученых всего мира. В 2014 г. журнал «Nature» провел опрос ученых с целью выявить, как они используют социальные сети, однако их ответы позволили определить, что «это хорошие инструменты, которые не нужны» [19]. Наукометрия сегодня акцентирует внимание не на научном творчестве, а на публикационной активности, результат которой научная публикация является фундаментом научного общения [20]. Трудно не согласиться с российским историком Д.В. Лукьяновым, который высказывает опасение, что «требование и необходимость интеллектуальной редукции комплексности контингентного (так называемая двойная контингенция Н. Лумана) в процессуально выраженном будущем коммуникатологического дискурса сделают его все более невероятным (научное «путешествие в неизвестное»), но при этом и более понимаемым и институционально зримым для большинства существующих профессиональных сообществ» [21].

Выводы и рекомендации

На основе анализа исследований отечественных и зарубежных авторов, посвященных творчеству и креативности, можно признать, что существуют различные, а иногда и противоположные теории творчества и креативности. Необходимость осознанной разработки проблемы подлинности творческой деятельности как меры в социальной практике привела к осознанию того, что ее осуществимость обусловлена созидательной, конструктивной, социально ориентированной направленностью.

Понятие креативности характеризуется новизной, релевантностью, оригинальностью, продуктивностью.

Научная коммуникация — абсолютно необходимый способ обмена идеями. Формы коммуникации в науке различны и по-разному влияют на эффективность исследования. Многочисленные реальные и потенциальные преимущества научных контактов могут превращаться как в преграды, так и в преимущества. Это и хорошо известные претензии Лейбница и Ньютона друг к другу. И жесткое противостояние А.Н. Колмогорова и П.С. Александрова, с одной стороны, и их учителя Н.Н. Лузина — с другой, в результате чего возникло печально известное «Дело Лузина». Еще более трагична судьба Д.Ф. Егорова, президента Московского математического общества, арестованного по делу «катакомбной церкви».

Научное познание и научная коммуникация неразрывно связаны. Наука развивается через столкновение идей, средневековый диспут, связанный, прежде всего, с интерпретацией текста, научную дискуссию. Ужасно, если несогласие и противоречия в науке приводит к травле, доносам и репрессиям. Кто склонен к нарушению научной этики, тот, кто вовлечен в творческий процесс или тот, кто жаждет, успеха, признания любыми средствами?! Вопрос риторический...

Сегодня научные коммуникации позволяют сделать вывод, что, хотя индивидуальное творческое начало неповторимо, характер отношений между индивидуальным и коллективным научным творчеством изменился, коллективизм становится одним из основных поведенческих нормативов ученого, о чем предупреждал Р. Мертон. Наверное, надо, прежде всего, признать разницу между креативностью

и творчеством, системно рассматривая творчество как самовыражение, а креативность — как технологию поиска решения в условиях ограничения. При этом надо учитывать, что креативность — не полет фантазии: все предлагаемые идеи должны быть применимы на практике. Как оказалось, сегодня усилия многих руководителей научного процесса связаны не с задачами стимулирования творческого начала, а требованиями увеличения количества публикаций. Нельзя не заметить тот факт, что в работе всех четырех комиссий системы Research Excellence Framework, созданной для оценки достижений всех научных организаций, университетов, департаментов, лабораторий Великобритании за 2008–2013 гг., при оценке отдельных публикаций, запрещалось учитывать импакт-фактор журналов, в которых они опубликованы. Сегодня сложно ответить на вопрос: «Считать ли импакт-фактор инструментом оценки науки или это инструмент коммерции?». Актуальным остается вопрос об идеалах и стандартах научного исследования, поставленный более сотни лет назад М. Вебером в докладе «Наука как призвание и профессия».

Список литературы

- 1 Vander Zanden. The Social Experience: an introduction to sociology / Zanden Vander, W. James. — McGraw-Hill Publishing Company. — 1990.
- 2 Яковлев В.А. Философские принципы креативности / В.А. Яковлев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. — 1999. — № 5. — С. 98–103.
- 3 Прайс Д. Дж. де С. Тенденции в развитии научной коммуникации — прошлое, настоящее, будущее: сб.: Коммуникация в современной науке / Д. Дж. де С. Прайс. — М.: Прогресс, 1976. — 438 с.
- 4 Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии: Избр. пед. соч.: [В 6 т]. — Т. 6 / К.Д. Ушинский. — М.: Педагогика, 1990. — 528 с.
- 5 Фуко М. Археология знания / М. Фуко. — М., 1994. — 446 с.
- 6 Харламов А.В. Социальное отчуждение и социальная коммуникация (коллизии и противоречия духовной культуры) / А.В. Харламов // Общество и коммуникация. — 2003. — С. 23–29.
- 7 Батищев Г.С. Введение в диалектику творчества / Г.С. Батищев. — СПб.: РХГИ, 1997. — 464 с.
- 8 Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества / Н.А. Бердяев. — М.: Правда, 1989. — 608 с.
- 9 Клишина М.В. Проблема творчества в истории философии и науки / М.В. Клишина / — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.rusnauka.com/3_ANR_2013/Philosophia/6_126848.doc.htm
- 10 Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. — М.: Эксмо, 2005. — 832 с.
- 11 Боно Э. Я прав — вы заблуждаетесь / Э. Боно; пер. с англ. Е.А. Самсонова. — Минск: Попурри, 2006. — 368 с.
- 12 Князева Е.Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомыры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. — СПб.: Алетейя, 2002. — 414 с.
- 13 Перестройка в СССР: какой ущерб был нанесен экономике. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://finance.rambler.ru/business/37749351/?utm_content=finance_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink.
- 14 Berry D.C. Implicit learning in the control of complex systems / D.C. Berry, D.E. Broadbent, In P. Frensch & J. Funke (Eds.), Complex problem solving (pp. 131–150). — Hillsdale, NJ: Erlbaum. — 1995.
- 15 Simon H. Making Management Decisions: The Role of Intuition and Emotion / H. Simon. — Academy of Management Executive. — 1987.
- 16 Ушаков Д.В. Одаренность, творчество, интуиция / Д.В. Ушаков // Основные современные концепции творчества и одаренности. — 1997. — С. 78–89.
- 17 Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как психологический аспект изучения творчества / Д.Б. Богоявленская // Исследование проблем психологии творчества; отв. ред. Я.А. Пономарев. — М.: Наука, 1983. — С. 182–195.
- 18 Гарфилд Ю. Индексы научного цитирования, их анализ и использование: реф. / Ю. Гарфилд. — М.: ИНИОН, 1988. — 22 с.
- 19 Тищенко В.И. Исследование процессов коммуникации в академическом научном сообществе / В.И. Тищенко, Т.И. Жукова, Н.С. Смирнова // Социальные сети и виртуальные сетевые сообщества: сб. науч. тр. — 2013. — 360 с.
- 20 Пирожкова С.В. Можно ли измерять научное творчество? / С.В. Пирожкова, В.В. Пирожков // Вопросы философии: материалы круглого стола. — М., 2014. — № 4. — С. 50–74.
- 21 Лукьянов Д.В. О пользе «коммуникатологического» понимания концепции научных революций Томаса Куна / Д.В. Лукьянов // Вестн. Рос. гос. гуманитар. ун-та. Сер. Политология. История. Международные отношения. — 2017. — № 3. — С. 65–73.

М.В. Клишина, Г.Р. Сейфуллина, Г.Н. Джабаева, Н.Е. Тутинова

Шығармашылық пен жасампаздылық қазіргі ғылыми коммуникация жағдайында

Мақала ақпараттық қоғам жағдайындағы ғылыми коммуникацияның аксиологиялық аспектісінің өзектілігінің артуына арналған. Қоғам өмірінің әртүрлі салаларын ақпараттандыру адамның көп өлшемділігін, оның шығармашылық қызметін түсінуге жағдай, қажеттілік пен мүмкіндік туғызды. Шығармашылық пен жасампаздылыққа арналған отандық және шетелдік авторлардың зерттеулерін талдау шығармашылық пен жасампаздылықтың әртүрлі, кейде қарама-қарсы теориялары бар екенін мойындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар шығармашылық өзінің аксиологиялық мәртебесінде қазіргі қоғамның маңызды құндылығы ретінде қарастырылған. Адамның деструктивті іс-әрекеті табиғат пен өркениет арасындағы алшақтыққа, адамзаттың өмір сүруіне қауіп төндіретін апатты мөлшерге жеткені айтылған. Мақалада біздің тарихымыз адам шығармашылығының өнімі деп тұжырымдау мүмкіндігі туралы ойлана отырып, көрнекті тұлғалар мен бұқараның жасампаз шығармашылығы қозғаушы күш болып қана қоймай, сонымен қатар квазимемлекеттік, деструктивті әрекеттер әлеуметтік процестерге әсер ететініне назар аударылған, бірақ, шын мәнінде, минус белгісімен. Авторлардың пікірінше, ғылыми коммуникацияның көмегімен қазіргі ғалым ғылым әлемін өз бетінше құра алады және құруы керек және одан әрі әлеуметтік трансформация жолын алдын-ала анықтай алады. Зерттеуде деструктивті іс-әрекетпен, әлеуметке қарсы, агрессивті «жасампаздықпен» байланысты шығармашылықтың аксиологиялық интенционалдылығын негіздеуге мүмкіндік беретін синхронизм және синергетика идеяларымен толықтырылған жүйелік тәсілдің теориялық және әдіснамалық принциптері маңызды.

Кілт сөздер: шығармашылық, шығармашылық қызмет, квази-шығармашылық, ғылыми коммуникация, дүниетанымдық құндылықтар, ақпараттық қоғам, ғылымды коммерцияландыру, психометриялық тәсіл, ғылымиөлшемдік тәсіл.

M. V. Klishina, G. R. Seifullina, G. N. Dzhabaeva, N. E. Tutinova

Creativity in the conditions of modern scientific communication

The article is devoted to the increasing relevance of the axiological aspect of scientific communication in the information society. Informatization of various spheres of society has created conditions, necessities and opportunities for understanding the multidimensionality of a person, his creative activity. The analysis of the research of domestic and foreign authors devoted to creativity allows us to recognize that there are different and sometimes opposite theories of creativity. In the article, creativity in its axiological status is considered as the most important value of modern society. Attention is drawn to the fact that destructive human activity has led to the fact that the gap between nature and civilization has reached catastrophic proportions that threaten the very existence of humanity. The authors of the article, wondering about the possibility of claiming that our history is a product of human creativity, pay attention to the fact that not only the creativity of outstanding personalities and the masses is the driving force, but also quasi-creativity, destructive activity affects social processes, but, however, with a minus sign. According to the authors, with the help of scientific communication, a modern scientist can and should independently constitute the world of science and determine the path of further social transformation. Of fundamental importance in the study are the theoretical and methodological principles of a systematic approach, supplemented by the ideas of synchronism and synergetics, which make it possible to substantiate the axiologically negative intentionality of creativity associated with destructive activity, antisocial, aggressive “creativity”.

Keywords: creativity, creative activity, quasi-creativity, scientific communication, ideological values, information society, commercialization of science, psychometric approach, scientometric approach.

References

- 1 Vander Zanden, James W. (1990). *The Social Experience: an introduction to sociology*. McGraw-Hill Publishing Company.
- 2 Yakovlev, V.A. (1999). *Filosofskie printsipy kreativnosti [Philosophical principles of creativity]*. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 7. Filosofiya — Bulletin of the Moscow University. Series 7: Philosophy*, 5, 98–103 [in Russian].
- 3 Prais, D.Dzh. de S. (1976). *Tendentsii v razvitiі nauchnoi kommunikatsii — proshloe, nastoiashchee, budushchee: sbornik «Kommunikatsiia v sovremennoi nauke» [Trends in the development of scientific communication — past, present, future. Collection: Communication in modern science]*. Moscow: Progress [in Russian].

- 4 Ushinskii, K.D. Chelovek kak predmet vospitaniia. Opyt pedagogicheskoi antropologii [A person as a subject of education. The experience of pedagogical anthropology]. Vol. 6. (Vols. 1–6). Moscow: Pedagogika [in Russian].
- 5 Foucault, M. (1994). Arkheologiiia znaniia [Archeology of knowledge]. Moscow [in Russian].
- 6 Kharlamov, A.V. (2003). Sotsialnoe otchuzhdenie i sotsialnaia kommunikatsiia (kollizii i protivorechiia dukhovnoi kultury) [Social alienation and social communication (collisions and contradictions of spiritual culture)]. *Obshchestvo i kommunikatsiia — Society and communication* [in Russian].
- 7 Batishchev, G.S. (1997). Vvedenie v dialektiku tvorchestva [Introduction to the dialectic of creativity]. Saint Petersburg: RKhGI [in Russian].
- 8 Berdiaev, N.A. (1989). Filosofiiia svobody. Smysl tvorchestva [Philosophy of freedom. The meaning of creativity]. Moscow: Pravda [in Russian].
- 9 Klishina, M.V. Problema tvorchestva v istorii filosofii i nauki [The problem of creativity in the history of philosophy and science]. Retrieved from http://www.rusnauka.com/3_ANR_2013/Philosophia/6_126848.doc.htm [in Russian].
- 10 Kara-Murza, S.G. (2005). Manipuliatitsiia soznaniem [Manipulation of consciousness. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 11 Bono, E. (2006). Ya prav — vy zabluzhdaetes [I am right — you are wrong]. (E.A. Samsonov, Trans.). — Minsk: Popurri [in Russian].
- 12 Kniازهeva, E.N. & Kurdiunov, S.P. (2002). Osnovaniia sinergetiki. Rezhimy s obostreniem, samoorganizatsiia, tempomiry [Foundations of synergetics. Regimes with aggravation, self-organization, tempomirs]. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].
- 13 Perestroika v SSSR: kakoi ushcherb byl nanesen ekonomike [Perestroika in the USSR: what damage was done to the economy]. Retrieved from https://finance.rambler.ru/business/37749351/?utm_content=finance_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink [in Russian].
- 14 Berry, D.C., & Broadbent, D.E. (1995). Implicit learning in the control of complex systems. In P. Frensch & J. Funke (Eds.), *Complex problem solving* (pp. 131–150). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- 15 Simon, H. (1987). *Making Management Decisions: The Role of Intuition and Emotion*. Academy of Management Executive.
- 16 Ushakov, D.V. (1997). Odarennost, tvorchestvo, intuitsiia [Giftedness, creativity, intuition]. *Osnovnye sovremennye kontseptsii tvorchestva i odarennosti — Basic modern concepts of creativity and giftedness*, 78–89 [in Russian].
- 17 Bogoiavlenskaia, D.B. (1983). Intellektualnaia aktivnost kak psikhologicheskii aspekt izucheniia tvorchestva [Intellectual activity as a psychological aspect of the study of creativity]. A. Ponomarev (Ed.). *Issledovanie problem psikhologii tvorchestva — Research of problems of psychology of creativity*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 18 Garfield, Yu. (1988). Indeksy nauchnogo tsitirovaniia, ikh analiz i ispolzovanie: referat [Indexes of scientific citation, their analysis and use: abstract]. Moscow: INION [in Russian].
- 19 Tishchenko, V.I., Zhukova, T.I. & Smirnova, N.S. (2013). Issledovanie protsessov kommunikatsii v akademicheskom nauchnom soobshchestve [Investigation of communication processes in the academic scientific community]. *Sotsialnye seti i virtualnye setevye soobshchestva. Sbornik nauchnykh trudov — Social networks and virtual network communities. Collection of scientific papers*, 360 [in Russian].
- 20 Pirozhkova, S.V., & Pirozhkov, V.V. (2014). Mozhno li izmeriat nauchnoe tvorchestvo? [Is it possible to measure scientific creativity?]. *Voprosy filosofii: materialy kruglogo stola — Questions of philosophy: materials of the round table*, 4, 50–74 [in Russian].
- 21 Lukianov, D.V. (2017). O polze «kommunikatologicheskogo» ponimaniia kontseptsii nauchnykh revoliutsii Tomasa Kuna [On the benefits of the “communicatological” understanding of the concept of scientific revolutions by Thomas Kuhn]. *Vestnik Rossiiskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. Seriia Politologiiia. Istoriia. Mezhdunarodnye otnosheniia — Bulletin of the Russian State University. The series “Political Science. History. International Relations”*, 3, 65–73.

А.А. Қалдыбай*, Г.К. Абдигалиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: aiganymkaldybay@0gmail.com; gulzhan0104@gmail.com)

Әлемдік және Қазақстан қоғамындағы гендерлік стереотиптермен байланысты зерттеулерге әдеби шолу

Мақалада әлемдік және Қазақстан қоғамындағы гендерлік стереотиптермен байланысты зерттеулерге әдеби шолу жасалынған. Әдеби шолу барысында екі негізгі академиялық ғылыми мақалалардың интернеттегі дереккөздері таңдалып алынды. Олар <https://scholar.google.ru/> және <https://link.springer.com/>. Springer-де 2900-ден астам журнал және 300 000 кітап бар. Сонымен қатар, бұл базада заманауи ғылымда көп талқыланатын мақалалар жинақталған. Сол себепті, тақырып аясында осы екі іздеу құралын пайдалану арқылы «қоғамдағы гендерлік стереотиптер» деген сөз құралымы кілт сөз ретінде таңдалып, «гендерлік стереотиптер» тақырыбына қатысты мақалаларға іздеу жұмыстары жүргізілді. Қазақстан үшін әлеуметтік өзгерістердің салдары елде жұмыссыздықтың өсуіне, халықтың едәуір бөлігінің кедейленуіне және көптеген әлеуметтік жеңілдіктердің жоғалуына алып келді. Макро деңгейде болып жатқан өзгерістердің нәтижесінде, ерлер мен әйелдердің әлеуметтік ортадағы рөлі қазіргі заманда өзгерістерге ұшырап отыр. Өйткені, қоғамда адамдардың әлеуметтік шығу тегіне, орнына, ұлтына, жынысына қарамастан тең мүмкіндіктер беруге ықпал ететін демократияландыру үрдістері жан-жақта жүріп жатыр. Нәтижесінде тақырып аясында 20 мақала бойынша мәліметтер жинақталып, 5 негізгі мақала таңдалды, оның тәжірибелік зерттеулеріне шолу жасалынды. Іздеу барысында гендерлік стереотиптердің басым бөлігінің басқарумен және жұмыспен қамту, сондай-ақ, эмоционалды жай-күймен байланысты екендігі анықталды. Жоғары деңгейде ғалымдардың ортасында талқыланған гендерлік стереотиптермен байланысты мақалалардың негізгі бағыттары және эмпирикалық зерттеулерінің нәтижесін талдай отырып, әлемдік гендерлік стереотиптерді топтастыру мақсатында түрлі ғылыми мақалаларға әдеби шолу жүргізілді.

Кілт сөздер: гендер, ер, әйел, стереотип, қоғам, көшбасшылық, қызмет, менеджмент, эмоция, дискриминация.

Kipicne

1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басында коммунистік кезеңнен кейінгі елдерде, әсіресе Қазақстанда болған әлеуметтік және саяси өзгерістер нарықтық экономикаға, саяси плюрализмге және демократияға көшуге алып келді. Сонымен қатар, бұл жағдайдың нәтижесінде, посткоммунистік елдер шекараларын ашуына тура келді, ол сәйкесінше оң және теріс әсерлердің келуіне ықпал етті. Тіпті тұтастай алғанда оң салдары бар өзгерістер көбінесе қарапайым адамдардың өміріне теріс әсер етті деп айтуға болады.

В. Николич-Ристанович (2004) «Феминистік» шолу журналында «Посткоммунизм: өтпелі кезеңдегі әйелдер өмірі» атты мақаласында гендерлік қатынастардың да өзгеріске ұшырауы процесінде екендігі туралы нақты эмпирикалық дәлелдер туралы айтады:

– әйелдердің жана демократиялық парламенттерге қатысу деңгейі мемлекеттік социализмге қарағанда төмен;

– жұмыссыздар арасында әйелдер шамадан тыс;

– социализм кезеңінде қамтамасыз етілген репродуктивті құқықтар күмән тудырады;

– әйелдің үйге шаруасында екендігі әлеуметтік ізгілік ретінде кеңінен бейнеленген;

– порнография бостандықтың символына айналды және әйел тән сұлулығының жарнамасы өсуде.

Осылайша, неолибералды капитализмге көшу еңбек бөлінісі мен жыныстық ерекшелікке қатысты гендерлік рөлдердің ретрадиализациясымен бірге жүреді.

Осыған қарамастан қоғамда жылдар бойы әлеуметтік-мәдени алғышарттардың нәтижесінде қалыптасқан стереотиптер сақталып отыр. Ол стереотиптер ер мен әйелдің қоғам алдындағы бейнесін құрайды және оларға қатысты қасиеттерден тұрады. Бұл стереотиптер өз кезегінде, қоғамдағы жы-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aiganymkaldybay@0gmail.com

ныстар арасындағы теңсіздікті жоюға кері әсерін тигізіп отыр. Қоғамдағы ерлер мен әйелдердің арасында теңдік орнамауының бір себебі ретінде, қоғам санасында ерлер мен әйелдердің әлеуметтік орнына, айналысатын қызметіне, мінез-құлқына қатысты стереотиптер әлі де маңызды рөл атқаратынында. Бұл стереотиптер әрбір жыныс өкілінің толыққанды тұлға ретінде өз мүмкіндерін жүзеге асыруына кесірін тигізуде. Осы орайда, зерттеу жүргізу үшін, ХХІ ғасырда жоғары деңгейдегі ғалымдардың ортасында талқыланған, гендерлік стереотиптермен байланысты мақалалар қарастыру мақсат етіп алынды. Ол зерттеулердің негізгі бағыттары мен эмпирикалық зерттеулерінің нәтижесін талдай отырып, әлемдік гендерлік стереотиптерді топтастыру мақсатында түрлі ғылыми мақалаларға әдеби шолу жүргізілді.

Посткоммунистік елдердегі әлеуметтік өзгерістер, сондай-ақ олардың кейбіреулеріндегі соғысқа байланысты өзгерістер әйелдердің зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлеріне, әсіресе үйдегі зорлық-зомбылыққа, жыныстық қанаушылық мақсатында адам саудасына және жұмыс орнындағы жыныстық қудалауға осалдығына теріс әсер етті. Бұл әсерлер әлеуметтік және экономикалық мәртебедегі, сондай-ақ әйелдердің де, ерлердің де гендерлік және этникалық ерекшеліктеріндегі өзгерістермен бірдей болды [1].

Осы экономикалық қиындықтармен және олармен байланысты жағымсыз өзгерістермен қатар көптеген оң өзгерістерді мойындау және атап өту қажет. Ең маңызды өзгерістердің бірі әйелдер қозғалысының және әйелдердің өзін-өзі ұйымдастыруының дамуында көрінеді, бұл, мысалы, әйелдердің жаңа құқықтарға деген талаптары мен бұрын танылған құқықтардың эрозиясына қарсы наразылықтарында көрінеді. Әйелдердің үгіт-насихаты жаңа экономикалық жүйелер дамыған сайын көптеген кедергілер мен қарсылықтарға тап болса да, кейбір маңызды жетістіктерге әкелді [2].

Әдеби шолу барысында таңдалған ғылыми мақалалардың бағыттары әртүрлі, алайда бәрі гендерлік стереотиптер аясында. Мысалы, алғашқы мақалалардың тобы басқарушылық стереотиптерге қатысты факторлармен байланысты. Себебі, соңғы онжылдықта басшылықтағы әйелдер саны едәуір өсті, бұл өсу тиімді көшбасшылық туралы ойлаудың өзгеруіне сәйкес келді, онда әйелдер тұлғааралық қатынастарда анағұрлым білікті, сондықтан қазіргі қоғамдағы ең жақсы басшылықтағы менеджерлердің қатарында әйелдердің болуын жоғарылатады. Алайда, әйелдер әлі де басқару иерархиясының жоғары деңгейлерінде және басқа да басшылық лауазымдарда аз ұсынылған. Бұл тек Қазақстандық қоғамға ғана сәйкес емес, ол сондай-ақ бүкіл әлемдегі көрініс және ол өзекті мәселе.

Бұл жағдайдың бір түсіндірмесін рөлдердің сәйкестік теориясынан табуға болады, ол әйелдердің гендерлік рөлі мен менеджердің рөлі арасында сәйкессіздік бар деп мәлімдейді. Сексистік стереотиптерге байланысты әйелдер жылулық, қарапайымдылық және сезімталдық сияқты сипаттамаларға ие болады деп күтілуде. Бұл үміттер басшылықтағы әйелдерге қолайсыздық тудырады, өйткені ол адамдар лидерлер туралы стереотипке сәйкес келмейді. Мысалы, қоғамда көшбасшылар мықты, нәтижеге бағдарланған және тәуекелге дайын болуы керек деген ой бар. Нәтижесінде, әйелдер басшы ретінде өз құзыреттілігіне қатысты біржақты көзқарастарға тап болады, бұл көшбасшылық рөлдерге шектеулі қол жеткізуге әкеледі және одан да жағымсыз бағалауларға алып келуі мүмкін.

Соңғы онжылдықтарда ұйымдардағы гендерлік құрам күрт өзгергендіктен, бұл өзгеріс басқарушылық стереотиптерге әсер етуі мүмкін. Сондықтан, осы топтағы зерттеуде авторлар қызметкерлердің ерлер мен әйелдердің көшбасшылық қасиеттеріне, сондай-ақ менеджердің ер немесе әйел болуына қатысты артықшылықтарын зерттейді.

Атап айтқанда, Дж.И. Стокер, Ван дер Вельде, Дж.М. Ламмерс (2012) жыныспен байланысты үш факторға назар аударады, олар әйелдердің сипаттамаларына қатысты осы артықшылықтарға әсер етуі мүмкін. Бұл факторлар: қызметкердің жынысы, басшының жынысы және ұйымның басшылығындағы жыныс бойынша қатынас. Сондай-ақ, авторлар бұл факторлардың әсер ету мөлшері әр түрлі болады деп болжайды: олар екі проксимальды айнымалылар, қызметкердің жынысы және басшылардың жынысы алыстағы айнымалыға, гендерлік басқаруға қарағанда күшті әсер етеді деп күтеді [3; 35].

Зерттеу әдістері

Әлемдік және Қазақстан қоғамындағы гендерлік стереотиптермен байланысты зерттеулерге әдеби шолу жүргізу <https://scholar.google.ru/> және <https://link.springer.com/> атты интернеттегі дереккөздерде жүргізілді. Мұнда жарияланған ғылыми мақалалар ішінен, «қоғамдағы гендерлік стереотиптер» кілт сөзін енгізу арқылы 2000-2021 жыл аралығында шыққан эмпирикалық зерттеулердің нәтижесіне сүйенген 20 мақала таңдалынып алынып, әдеби шолудан өтті. Әдеби шолу барысында <https://link.springer.com/> сайтында тақырып аясында жалпы 264 мақала табылды, оның 144 мақаласы

әлеуметтанулық зерттеулермен байланысты, сондай-ақ 97 мақала саясаттану ғылымымен байланысты болып шықты. Мақалалардың ішінде авторлар арасында жақсы талқыланған 20 мақала іріктелініп алынып, олардың бағыттары анықталды. Басым бағыттар жұмыспен қамту және басқарушылық сала-сындағы гендерлік стереотиптермен байланысты болды. Сол мақалалардың арнайы зерттеулері осы мақалада әдеби шолудан өтті және осы саладағы гендерлік стереотиптермен байланыстырылды.

Негізгі бөлім

Басқарушылық стереотиптерге қатысты факторлар: қызметкердің гендерлік рөлі және басқарушы мен менеджердің гендерлік қатынасы.

Дж.И. Стокер, Ван дер Вельде, Дж.М. Ламмерстің 2012 жылы «Бизнес және психология» журналында эмпирикалық зерттеулерінің нәтижесі көрсетілген. «Басқарушылық стереотиптерге қатысты факторлар: қызметкердің гендерлік рөлі басқарушы мен менеджердің гендерлік қатынасы» аты мақаласының көздеген мақсаты қызметкердің жынысы, басшы менеджердің жынысы және ұйымдағы басшы мен қызметкерлердің гендерлік қатынасы қызметкерлердің басқарушылық стереотиптерімен байланысты ма, жоқ па, соны зерттеуге бағытталған. Зерттеуге электрондық сауалнама әдісі таңдалынып, әртүрлі ұйымдарда жұмыс істейтін 3229 респондент қамтылған. Респонденттердің зерттеуге қатысуы анонимді және ерікті болған. Зерттеуге қатысқан респонденттердің ішінде 67%-ы — ерлер және 33%-ы — әйелдер, олардың орта жасы 36 жасты құраған. Ал білім деңгейлері жоғары және арнайы орта білімді [3; 33] (1-кесте).

1 - к е с т е

Іріктеменің қызмет саласы бойынша көрсеткіштері [3; 33]

№	Респонденттердің қызмет саласы	Пайызы
1	Коммерциялық ұйымдарда	60%
2	Коммерциялық емес ұйымдарда	40%
Оның ішінде:		
1	Өнеркәсіпте	22%
2	Қызмет көрсету ұйымдарында	18%
3	Үкіметте	14%
4	Денсаулық сақтау саласында	13%
5	Білім беру саласында	9%
6	Көлік тасымалы саласында	6%
7	Бизнестің басқа салаларында	13%
8	Телекоммуникация саласында	5%

Зерттеудің болжамдары:

1. Әйел қызметкерлер ер адамдарға қарағанда әйелдердің көшбасшылық қасиеттерін көбірек ұнатады; ерлердің көшбасшылық сипаттамаларында ешқандай айырмашылық жоқ.
2. Әйел жұмысшылар ер басшыларға ер қызметкерлерге қарағанда аз дәрежеде артықшылық береді.
3. Қазіргі уақытта әйел лидері бар қызметкерлер еркек жетекшісіне қарағанда әйелдердің көшбасшылық қасиеттерін көбірек таңдайды; ерлердің көшбасшылық сипаттамаларында мұндай айырмашылықтар жоқ.
4. Қазіргі уақытта әйел басшысы бар қызметкерлер ер менеджерлерге қарағанда әйел менеджерлерге көбірек көңіл бөледі.
5. Басшылық лауазымдардағы әйелдер үлесінің артуы әйелдердің көшбасшылық қасиеттеріне көбірек артықшылық беруді болжайды; ерлердің көшбасшылық сипаттамалары бойынша мұндай айырмашылықтар жоқ.
6. Басшылық лауазымдардағы әйелдер үлесінің артуы әйел менеджерлерге артықшылық берілетіндігін көрсетеді.
7. Қызметкердің жынысы мен басшының жынысы гендерлік басқарудың арақатынасына қарағанда әйелдердің көшбасшылық сипаттамаларына көбірек әсер етеді [3; 39].

Зерттеудің нәтижесін талдау (2-кесте):

Ерлер мен әйелдердің басшыларды қалауына және жыныстың басшы жынысына әсері [3; 39]

	Ер адамды таңдаймын (%)	Айырмашылық жоқ (%)	Әйел адамдарды таңдаймын(%)	Айырмашылық	Жыныстың әсері
Ер респонденттер (N = 2015)	25,8	67,6	6,7	-19,1%, $p < 0,001$	$m(3027) = -1,83, p = 0,067$
Әйел респонденттер (N = 1014)	24,0	67,4	8,7	-15,3%, $p < 0,001$	
Ер басшылар (N = 2583)	26,7	67,1	6,2	-20,4%, $p < 0,001$	$m(3027) = -6,44, p < 0,001$
Әйел басшылар (N = 446)	16,4	70,0	13,7	-2,7%, $p = 0,30$	

Зерттеудің болжамы расталған: 1-кестедегі нәтижелерге сүйене отырып, барлық үш фактор ерлердің көшбасшылық сипаттамаларына (1, 3, 5 болжамдар) әсер етпестен, әйелдердің көшбасшылық қабілеттерін арттыруға ықпал ететіндігін айқын көрсетеді. Бұл басшылықтың стереотипі әйелдер бағытына ауысады деген пікірін растайды. Дегенмен, ерлердің сипаттамаларына артықшылық әлі де бар. Осылайша, авторлар әйел қызметкерлер, әйел басшылары бар қызметкерлер және басшылықтағы әйелдердің жоғары пайызы бар ұйымдарда жұмыс істейтін қызметкерлер идеалды көшбасшының андрогендік стереотипіне ие деп санайды. Сонымен қатар, дәл осындай факторлар басшылық лауазымдардағы әйелдердің жалпы қалауына әсер етеді. Авторлардың деректер жиынтығында ер көшбасшыларға артықшылық беріледі. Бірақ егер қызметкер әйел болса, егер әйел басшы болса немесе басшылардың гендерлік қатынасындағы басшы әйелдер пайызы жоғары болса, онда ер менеджерлердің артықшылығы әлдеқайда аз болады [3; 39].

Үш тәуелсіз айнымалының салыстырмалы маңыздылығына келетін болсақ, авторлардың болжамы расталды. Талдау көрсеткендей, әйелдердің көшбасшылық сипаттамаларына артықшылық ең жақын айнымалылар арқылы жақсы болжанады: қызметкердің жынысы және басшының жынысы. Әйел менеджерінің қалауына келетін болсақ, басшы жынысы ең күшті болжаушы болды. Бұл дегеніміз, проксимальды айнымалылар басқарудағы дистальды айнымалыларға қарағанда әлдеқайда күшті предикторлар болып табылады [3; 40].

Екі тәуелді айнымалылар үшін біз басшылықтағы қызметкерлердің жынысы мен жыныстық қатынас арасындағы бірдей маңызды байланысты анықтадық: ерлер мен әйелдердің ерлер мен әйелдердің ерекшеліктерін таңдауына қатысты респонденттер мен әйелдердің арасындағы айырмашылық, ал ерлер мен әйелдердің көшбасшылары — егер әйелдердің үлесі төмен болса, ең күшті. Осылайша, ер адамдар әсіресе әйелдердің көшбасшылық қасиеттерін ұнатпайды және әйел менеджерлер сирек кездесетін ұйымдардағы ер менеджерлерді артық көреді. Немесе жағымды түрде айтыңыз: ер қызметкерлер жұмыс ортасында мүшелері ретінде ұсынылған кезде әйел көшбасшылар мен әйел жетекшілердің ерекшеліктерін көбірек бағалай бастайды.

Зерттеудің нәтижесі рөлдік үйлесімділік теориясы, байланыс болжамы және токенизм теориясы үшін бірнеше мағынаға ие. Біріншіден, ерлер мен әйелдердің сипаттамаларын біріктіретін басқарушылық стереотип басшы әйел рөлдерінің сәйкес келмеуіне әсер етеді. Олар рөлдердің сәйкес келмеуінен аз зардап шегеді деп айтуға болады, өйткені «жақсы әйелдің» гендерлік стереотипі осы «жаңа» басқару стереотипіне қайшы келеді. Осылайша, бұл рөлдердің сәйкес келмеуі аз мағыналы болып, әйел менеджерлеріне кедергі ретінде жоғалып кететін жағдайға әкелуі мүмкін. Екіншіден, жақын айнымалылардың (өзінің жынысы және басшының жынысы) маңыздылығын айқын көрсетеді, олар алыстағы айнымалыға, басқарудағы гендерлік арақатынасқа қарағанда күшті предикторлар болып табылады. Бұл байланыс болжамын растайды. Ұйымдағы әйелдер басшысының саны маңызды болып

көрінгенімен: әйел басшысымен тікелей танысу андрогендік басқару стереотипінің болуымен байланысты. Сонымен қатар, өзара әрекеттесу әсері байланыс гипотезасына сәйкес келеді; адамдар басқа топтардың мүшелерін көбірек ұнатады, егер олармен көбірек араласса [3; 41].

Бұл өзара әрекеттесу әсеріне келетін болсақ, авторлар токенизм теориясына да қосыла алады. Ер қызметкерлер әйел басшыларының символы болып табылатын ұйымдардағы әйелдердің көшбасшылық қасиеттерін ұнатпайды. Бұл басқару стереотиптері ерлер үшін әсіресе күшті, ал әйел басшылар символдар болып табылады.

Зерттеудің нәтижелерін талдай келе, басқарудың дәстүрлі стереотиптерінің салдары ерлерді мінсіз басшы ретінде көрумен байланысты. Авторлардың пайымдауынша, зерттеудің нәтижелері әйел басшылардың үлесін арттыру осы стереотиптерге әсер етудің тиімді әдісі екенін көрсетеді. Бұл «Әйелдер көшбасшылығының артықшылығы: дәлелді бағалау» атты А.Х. Игли мен Г.Г. Карлидің (Игли, Карли, 2003) ғылыми мақаласындағы дәлеліне сәйкес келеді, олар ұйымдар прогрессивті әлеуметтік өзгерістер мен қазіргі заманның нышандарын ұстап, әйелдерді негізгі лауазымдарға тағайындай алады деп болжайды. Алайда, Дж.И. Стокер, Ван дер Вельде, Дж.М. Ламмерстің зерттеулерінің нәтижелері әйелдерді осы лауазымдарға тағайындау жеткіліксіз болады дегенді білдіреді: басшы әйелмен нақты тәжірибе жинау қызметкерлерді өздерінің идеалды менеджерін еркек емес, андрогендік деп сипаттауға әкеледі.

Авторлар басқарушылық стереотиптерді өзгерту ұзақ мерзімді міндет екенін түсіндіреді. Алайда, әйелдерді көбірек басшылық орындарға тағайындау және символизмге жол бермеу ұзақ мерзімді перспективада стереотиптердің әлсіреуіне ықпал ететін стратегия болып табылады. Зерттеудің нәтижелері әсіресе проксимальды айнымалылар дистальды айнымалыларға қарағанда әлдеқайда күшті предикторлар екенін көрсетеді. Бұл әйелдерді әртүрлі деңгейлерге және ұйымның әртүрлі бөлімдеріне тағайындаудың дәлелі, сондықтан әйел көшбасшылар бірнеше лауазымдардағы қызметкерлерге жақын. Сондай-ақ, әйел менеджерлерін тағайындауды бір немесе екі жерге шоғырландырмау орынды болып көрінеді. Соңғысы кіші түрлердің бөлінуіне оңай әкелуі мүмкін, яғни азшылықтар көпшілік шеңберге енсе де, басқа санатқа жатады. Мысалы, әйелдерді HR бөліміне менеджерлермен тағайындау әйелдер тек HR менеджерлері ретінде жарамды деп санайды, бұл идеалды менеджердің жалпы түрін өзгертпейді [4].

Қорытындылай келе, авторлар ұйымдардағы әйелдердің санын көбейту әйелдер арасындағы басшылардың имиджін жақсартудың жалғыз жолы емес екенін мойындайды. Ұйымның демографиялық құрамын өзгертпейтін қысқа мерзімді стратегия — бұл стереотипке қайшы келетін рөлдік модельдер туралы хабардар болу. Бұған менеджерлер мен қызметкерлерді тәлімгерлік бағдарламаларға қатысуға немесе кәсіби қауымдастықтар мен желілік топтарға қосылуға ынталандыру арқылы қол жеткізуге болады. Сонымен қатар, ұйымдар мен менеджерлер стереотиптердің әсерін азайтуға тырысуы мүмкін. Авторлардың пайымдауынша, бұл стереотиптердің шынымен бар екенін мойындаудан басталады және стереотиптерді талқылау олардың әсерін төмендетудің алғашқы қадамы болуы мүмкін деп болжайды. Қорытындылай келе, ұйымдардағы әйелдердің жағдайын жақсартудың бірнеше жолы бар. Бұл нәтижелер басқарушылық стереотиптердің тұрақтылығы туралы теориялық пікірталастарға эмпирикалық білім қосады, сонымен қатар ұйымдастырушылық тәжірибеде басқарушылық стереотиптермен күресудің жолдарын ұсынады.

Ерлер басым болатын екі кәсіби салада білікті мамандарды жалдау кезіндегі гендерлік дискриминация: Еуропаның төрт елінде нақты жұмыс орындары мен жалдаушыларды қолдана отырып тәжірибелік зерттеу.

Кельн «Әлеуметтану және әлеуметтік психология» журналында 2020 жылы шыққан А. Бертогг, К. Имдорф, С. Хиггеннің «Ерлер басым болатын екі кәсіби салада білікті мамандарды жалдау кезіндегі гендерлік дискриминация: Еуропаның төрт елінде нақты жұмыс орындары мен жалдаушыларды қолдана отырып тәжірибелік зерттеу» атты мақаланы қарастырып, онда ерлер (механиктер мен IT-мамандар) басым болатын екі мамандық бойынша жұмысқа қабылдау кезінде гендерлік дискриминация туралы айтады. Авторлар жұмысқа қабылдау кезінде гендерлік дискриминацияны түсіндірудің екі түрлі тәсілін эмпирикалық түрде тексерген, атап айтқанда, статистикалық дискриминация және талғам бойынша дискриминация. Бұл мақалада еңбек нарығындағы гендерлік дискриминация туралы әдебиеттер толықтырылып, оның жалдау, лауазым және компания деңгейіндегі мүмкіндіктер құрылымы, сондай-ақ гендерлік дискриминацияның кәсіп пен елге байланысты қалай ерекшеленетіні зерттелген [5; 263].

Талданған мәліметтер төрт елде: Болгария, Греция, Норвегия және Швейцария елдерінде жүргізілген факторлық зерттеу нәтижесінде алынған.

Сауалнама бірнеше бөлімнен тұрған. Бір жағынан, портфолионы зерттеу жүзеге асырылды. Әр жалдаушыға білікті жас жұмысшылардың он гипотетикалық түйіндемесі ұсынылды (Греция жағдайында сегіз) және оларды таңдалған бос орынға түсу ықтималдығына сәйкес бағалауды сұрады. Портфолио графикалық түрде көрсетілді және түйіндеме уақыт шкаласына енгізілді. Рекрутерлер жалпы 20 634 портфолионы бағалады. Екінші жағынан, стандартты сауалнама режимінде жалдаушылардан бос жұмыс орындары, компаниялар және өздері туралы сұралды. Жалдаушылардан гипотетикалық түйіндемелердің әрқайсысын бағалауды сұрады. Дәл тұжырым: «Сіз жоғарыда аталған түйіндемені жарнамаланған бос орынға үміткер деп санайсыз ба?». Жауап шкаласы 0-ден («іс жүзінде нөл») 10-ға дейін («өте жақсы» [5; 265]).

Зерттеудің нәтижесі әйелдердің ғылым, техника, инженерия және математика мамандықтарына кіруіне кедергі келтіретінін бірнеше рет дәлелдеді және ер адамдар басым болатын жұмысқа жалдау кезінде гендерлік дискриминацияны көрсетті. Аталған мақалада ерлер басым болатын екі лауазымға жұмысқа қабылдау кезінде гендерлік дискриминация ел мен кәсіпке байланысты және жұмыс пен компания деңгейіндегі мүмкіндіктердің нақты құрылымына байланысты болатындығы баса айтылған. Жұмысқа қабылдау кезінде кемсітушілікке қатысты алғашқы халықаралық салыстырмалы факторлық зерттеулердің бірін қолдана отырып, авторлардың көрсеткен нәтижелері дискриминация модельдері елге байланысты әр түрлі болатындығы туралы соңғы тұжырымды растайды. Нәтижелер әлеуметтік пікірлерді одан әрі растайды, егер ұйымдастырушылық контекстер мен тәжірибелер мүмкіндік берсе, алалаушылық және стереотиптерді қолдауға болады немесе дискриминация мүмкіндігінің құрылымы бар [5; 280].

Жалпы, зерттеушілер пайымдауынша әйелдер үміткерлерінің ер әріптестерімен салыстырғанда жұмысқа орналасу мүмкіндігі төмен екенін ашып көрсетеді, бірақ бұл құбылыс барлық контексте бірдей бола бермейді. Зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, әйел кандидаттарды кемсіту дәрежесі тек әртүрлі елдерде ғана емес, сонымен қатар ел ішіндегі түрлі кәсіптерде де ерекшеленеді. Ең күшті гендерлік дискриминация Болгарияда механика саласында, одан кейін Грецияда механика саласында, Греция мен Швейцария ақпараттық технологиялар саласында табылды. Норвегияда әйел кандидаттарға қатысты кемсітушілік мінез-құлық анықталған жоқ, бұл мәліметтерге сәйкес келеді.

Қорытындылай келе гендерлік стереотиптер ер мен әйелдің еңбекке бағытталуында үлкен рөлге ие болып, әйелдерге кері әсерін тигізеді (3-кесте).

3 - к е с т е

Гендерлік ерекшелігі есебімен мүмкіндіктер құрылымы туралы жиынтық ақпарат [5; 280]

Қолданыс деңгейі	Болжам: гендерлік дискриминация - бұл...	Жалпы қорытындылар	Контекстке байланысты әсерлер сақталады:
Бос орын			
Жұмыс мәртебесі	... басшылық лауазымдарда күшті	Әйел қызметкерлер үшін қолайсыз, басшылық лауазымдарда кемсітушілік жоқ	Норвегия (IT): басшы лауазымдардағы әйелдерге артықшылық беріледі. Болгария (барлығы) / Норвегия (Mech): әйелдердің тағылымдамдан өту мүмкіндігі аз
Айлық жалақы	... жалақысы жоғары лауазымдарда күшті	Әйелдер жоғары жалақы алатын лауазымдарға ие бола алмайды	Швейцария / Греция (IT) Болгария (барлығы): жалақысы төмен лауазымдардағы әйелдер
Толық немесе толық емес жұмыспен қамту	... штаттық лауазымда күштірек	Әйелдер штаттық лауазымдарды атқара алмайды	Болгария / Швейцария (IT) / Греция (Mech) Швейцария (Mech): толық емес жұмыс үшін қолайсыз әйелдер

Қолданыс деңгейі	Болжам: гендерлік дискриминация - бұл...	Жалпы қорытындылар	Контекстке байланысты әсерлер сақталады:
Жұмыс тәжірибесі қажет	... егер көп тәжірибе қажет болса, күшті	Әйелдер қолайсыз жағдайға тап болады, өйткені көп тәжірибе қажет	Грекия (IT), Швейцария (IT) / Болгария (Mech): әйелдер үшін әлсіз
Бос орын толтырылды	... бос орын толтырылған жағдайда әлсіз	гендерге тәуелді әсер жоқ	-
Бос орынды толтырудың маңыздылығы	... маңызды болса, күшті	гендерге тәуелді әсер жоқ	-
Бос жұмыс орнын толтыру кезіндегі қиындық	... қиын болса, әлсіз	гендерге тәуелді әсер жоқ	-
Рекрутер			
Әлеуметтік жарамдылық	... егер әлеуметтік жарамдылық маңызды болса, күшті	гендерге тәуелді әсер жоқ	-
Рекрутердің жынысы	... күшті, егер рекрутер ер адам	гендерге тәуелді әсер жоқ	
Жұмыссыздыққа наразылық	... егер наразылық үлкен болса, күшті	гендерге тәуелді әсер жоқ	-
Компания			
Экономикалық көрсеткіштер	... экономикалық көрсеткіштер нашарласа, күшті, егер коммерциялық емес болса, әлсіз	Егер өнімділік жақсарса, әйелдердің мүмкіндігі жоғары, ал өнімділік нашарласа, мүмкіндігі аз болады.	Норвегия (барлығы) / Болгария (IT) Греция (Mech): Керісінше Греция (IT): әйелдердің коммерциялық емес ұйымдарға көбірек мүмкіндігі бар Греция / Норвегия (IT): әйелдердің коммерциялық емес ұйымдар үшін мүмкіндігі аз
Компанияның мөлшері	... ірі компанияларда әлсіз	гендерге тәуелді әсер жоқ	

Жалпы нәтижелер гендерлік дискриминацияға стереотиптердің әсері көп және оның тетіктері көп қырлы және өте контекстік болуы мүмкін екенін көрсетеді. Олар мүмкіндіктер құрылымына және гендерлік кәсіби стереотиптерге немесе дағдыларға деген үміттерге ғана тәуелді емес, бұл механизмдер ел мен кәсіпке байланысты айтарлықтай ерекшеленеді [6].

Сонымен, болашақ зерттеулерде осы механизмдерді теориялық және сараланған түрде өлшеу керек, сонымен қатар бұл механизмдердің маңыздылығы бірнеше контекстік деңгейде өзгеруі мүмкін екенін ескеру қажет. Зерттеушілердің жалпы тұжырымдамасы практикалық мәні тиімді және үнемді болу үшін гендерлік дискриминацияға қарсы саясат жұмысқа қабылдау кезінде кемсітушілік практиканың мүмкіндіктері бар кәсіби жағдайларға бағытталуы керек. Осылайша, кемсітушілік тетіктерін терең түсіну қажет.

Эмоциялармен байланысты стереотиптік хабарламалардың жас әйелдердің тәжірибесі мен эмоцияларының көрінісіне әсері.

Керісінше ғылыми дәлелдерге қарамастан, эмоциялардың гендерлік стереотиптері әйелдер ерлерге қарағанда эмоционалды деп санайды. Эмоциялардың дұрыс емес гендерлік стереотиптері көп болғанымен, эмоционалды стереотиптердің жас әйелдерге әсер ету деңгейі белгісіз. Осыған орай Р. Депретис, Т. Соннентаг, Т.В. Вединаның 2021 жылғы «Эмоциялармен байланысты стереотиптік хабарламалардың жас әйелдердің тәжірибесі мен эмоцияларының көрінісіне әсері» атты ғылыми мақаласында стереотиптік эмоциялар туралы хабарламалардың әсері мен осындай эмоцияларды білдірудің салдары жас әйелдердің тәжірибесі мен эмоцияларының көрінісіне әсер ете ме, жоқ па, соны зерттеп, нәтижелері туралы бөлісуге бағытталған [7; 28].

Эксперименттік жоспарды қолдана отырып, жас әйелдер ерлермен салыстырғанда әйелдердің эмоционалды тәжірибелері мен өрнектерін, сондай-ақ осындай тәжірибелер мен өрнектердің теріс немесе оң әсерін тікелей немесе жанама түрде сипаттайтын төрт хабарламаның біреуін тыңдауға (оқуға) кездейсоқ тағайындалды.

Авторлардың пайымдауынша, ерлер мен әйелдер өздерінің гендерлік стереотиптерін жақсы біледі және стереотиптерге тап болған кезде, олардың сенімдері туралы хабарлауға және стереотиптік мінез-құлық танытуға бейім. Яғни, адамдардың стереотиптік мазмұнға бейімділігі оң немесе теріс, нәзік (мысалы, жасырын немесе жанама) немесе анық (мысалы, анық немесе тікелей) белсендірілгеніне қарамастан, адамдардың сенімдері мен мінез-құлық стереотип мазмұнына сәйкес келеді [7; 30].

4 - к е с т е

Стереотиптік хабарламаның жағдайына байланысты жас әйелдердің оң немесе теріс эмоционалды өмірлік тәжірибесі туралы естеліктерінің жиілігі [7; 30].

	Жанама хабарламалар		Тікелей хабарламалар	
	Оң	Теріс	Оң	Теріс
Оң тәжірибені еске түсірді	2 (9,1%)	3 (14,3%)	5 (22,7%)	8 (29,6%)
Теріс тәжірибені еске түсірді	20 (90,9%)	18 (85,7%)	17 (77,3%)	19 (70,4%)

Бұл зерттеу стереотиптік есептердің әйелдердің ерлерге қарағанда эмоциялар тәжірибесіне әсер етуі эмоцияны білдіру кезінде жас әйелдердің сезінетін жайлылығына және эмоцияларды білдіруге нақты дайындығына әсер ететіндігін зерттеді. Стереотиптерге сезімталдық стереотиптік адамдардың тәжірибесіне теріс әсер етуі мүмкін және әсіресе жасөспірімдер мен жастарға тиімді болуы мүмкін болғандықтан, жас әйелдердің эмоционалды стереотиптерге ұшырайтындығын зерттеу қажет және өте маңызды. Жалпы алғанда, нақты нәтижелер эмоциялармен байланысты стереотиптердің әйелдердің эмоцияларын сезіну мен білдірудегі ролі туралы, сондай-ақ осы тақырып бойынша болашақ зерттеулер үшін маңызды бағыттар беретін сұрақтар туралы құнды ақпарат береді.

Бұл зерттеуде жас әйелдер ерлерге қарағанда әйелдердің эмоционалды көріністері туралы тікелей/жанама стереотиптік есептерге ұшырағаннан кейін жағымсыз эмоцияларды қауіпсіз түрде білдіре алатындығын хабарлады. Сонымен қатар, жас әйелдер стереотиптің жанама емес, тікелей хабарламаларына ұшыраған кезде өз эмоцияларын іс жүзінде білдіруге дайын екендіктерін көрсетеді. Тікелей стереотиптік есептерде әйелдер эмоцияны білдірмеуі керек деп айтылатындықтан, хабарламалар жас әйелдерді басып озған болуы мүмкін. Эмоцияларды сезіну және білдіру үшін қабылданған еркіндік стереотиптік реактивтілікті тудырады. Реакция немесе эмоцияны білдіру еркіндігінің бұзылуымен күресу жас әйелдердің өздерінің жағымсыз эмоцияларын білдіруде және олардың эмоцияларын білдіруге дайын болуында үлкен жайлылыққа ықпал еткен болуы мүмкін. Өкінішке орай, бұл нәтижелер әйелдердің тікелей стереотиптік хабарламаларға ықтимал реакциясы стереотипті сақтауға ықпал етуі мүмкін деп болжайды.

Қазақстандық студенттердің гендерлік стереотиптерін зерттеу.

Алматыда бакалавриат студенттері арасында гендерлік стереотиптердің әсерін анықтау мақсатында зерттеу жүргізілді. Зерттеуді жүргізуші Алматы қаласындағы менеджмент университеті. Зерттеудің мақсаты гендерлік стереотиптердің әртүрлі мамандықтағы студенттерге әсері және олардың тиімді менеджер туралы идеяларын анықтау [8].

Болжам:

- «Менеджмент» мамандығының студенттерімен салыстырғанда менеджерлерге қатысты гендерлік стереотиптердің төмен деңгейіне ие екенін айтты; басқа мамандықтар: бұл менеджерлердің 10-

нан астам арнайы менеджмент курстарын оқығанына негізделген және басқару саласында кең білімге ие болды.

- студенттердің көпшілігінде тиімді менеджердің визуалды бейнесі — бұл қазақстандық күшті гендерлік стереотиптер мен халықаралық «менеджер сияқты ойла — ер адам сияқты ойла» феномені [8; 92].

Аралас зерттеу әдісі екі монометодты қамтыды: сандық (сауалнама) және сапалық (фокус-топ). Сауалнаманың құрылымы екі бөліктен тұрды: біріншісінде респонденттің әлеуметтік-демографиялық деректері сұралды, ал екіншісінде 6-балдық ликерт шкаласы бар мәлімдеме болды, бұл келісімге бейімділікті төмендететін бірдей көзқарасты қамтамасыз етті.

Сауалнамаға «Менеджмент» мамандығынан — 50 адам, «Маркетинг» мамандығынан — 28 адам, «Бухгалтерлік есеп және аудит» мамандығынан — 20 адам, «Мейрамхана және қонақ үй бизнесі» мамандығынан — 32 адам және «Ақпараттық жүйелер» мамандығынан — 32 адам қатысты. Жалпы респонденттер саны — күндізгі оқу бөлімінің 162 студентін құрады. 81 ер адам мен 81 әйел адам 19-25 жас аралығындағы екінші, үшінші және төртінші курс студенттері болды. Мұндай гендерлік зерттеулер үшін мүмкін болатын гендерлік көзқарасты азайту және объективті нәтижелерге қол жеткізу үшін ерлер мен әйелдердің тең санын алу өте маңызды болды. Респонденттердің 33%-ы төртінші курс студенттері, 35%-ы үшінші курс және 32%-ы екінші курс студенттері болды. Респонденттердің 50%-ы сату, құрылыс, экология, қалалық басқару, өндіріс, ақпараттық технологиялар, логистика, тамақтану және қонақ үй бизнесі, туризм, білім беру және басқа да қызметтер саласында толық емес жұмыс уақытында жұмыс істеді. Фокус-топқа «Менеджмент» мамандығы бойынша күндізгі оқу бөлімінің үшінші курс 10 студенті кірді, оның ішінде 5-і әйел және 5-і ер адам [8; 92].

Зерттеудің нәтижесі бойынша автордың пайымдауынша, менеджментті оқыған студенттер менеджерлерге қатысты гендерлік стереотиптердің жоғары деңгейін көрсетті. Менеджментті оқитын студенттер менеджмент бойынша арнайы курстардың кең спектрінен өтеді, ал ол студенттерінде оқу бағдарламасында менеджмент курстары жоқ. Жалпы, ер студенттердің стереотиптік деңгейі әлдеқайда жоғары болды және бұл студенттердің менеджерлердің сауалнаманы мақұлдауымен ең аз келісуіне ықпал етті. Бұл нәтижелер бұрынғы зерттеулерді растайды. Ерлер менеджерлерінің арасындағы келісімнің ең төменгі деңгейін қос психологиялық жүктеме арқылы түсіндіруге болады: олардың гендерлік тобына адалдық және кәсіби менеджерлер тобына адалдық. Олар өздерін менеджерлермен байланыстыратыны және әйел әріптестерін болашақ басқарушылық лауазымдарға бәсекелес ретінде қарастыратыны анық.

Зерттеу көрсеткендей, студенттерге әйел менеджерлерінің рөлдік моделі жетіспейді, өйткені олар негізінен ер менеджерлердің мысалдарына сілтеме жасайды. Аталған әйелдердің жалғыз менеджерлері олардың аналары болды, олар көп мағыналы болды. Сонымен қатар, студенттер агрессивтілік пен үстемдік арқылы бағыныштыларды басқаратын автократ ретінде тиімді менеджер туралы ескірген түсінікке ие екендігі анықталды.

Студенттердің қазіргі көшбасшылық теориялары, жақында жүргізілген зерттеулер және басқаруға, саясатқа және азаматтық қоғамға үлес қосқан әйелдер көшбасшылары туралы білімінде алшақтық бар екені анық [8; 99].

Басқару модулінің мазмұны мен оқыту тәсілі әйелдер мен ерлер менеджерлерінің стереотиптерін қолдайды. Қолданыстағы оқулықтардың көпшілігі гендерлік стереотиптерді күшейтеді, сонымен қатар мұғалімдердің ерлер мен әйелдер оқушыларына деген үміттері артады. Менеджмент оқулықтарының көпшілігінде іскер әйелдердің тәжірибесі ескерілмейді және әйелдердің басқару ғылымына қосқан үлесі нақты мойындалмайды.

Зерттеу нәтижесінде авторлар келесідей ұсыныстар айтады: алынған нәтижелер басқарушылық білім беруді модернизациялаудың маңызды сипатын негіздейді. Гендерлік схемалардың мәні мен гендерлік мінез-құлықтың орындалуын оқыту арқылы өзгертуге болады. Экономист студенттерге арналған менеджмент гендерлік теңдік тұрғысынан өзгертілуі керек. Оқытушылар өздерінің гендерлік стереотиптері студенттердің менеджер бейнесін қабылдауына қалай әсер ететінін білуі қажет. Модульдерді таңдау және оқыту сапасы арқылы оқу орнының оқушылардың стереотиптеріне әсері өте маңызды. Университеттер гендерлік стереотиптерді қалыптастырмауы керек, бірақ студенттердің үйде, мектепте және қоғамда өз орны болуы керек.

Қорытынды

Гендерлік теңсіздік пен стереотиптер тек Қазақстанда ғана емес, ол бүкіл әлемде жалғасуда, бұл әйелдердің өмірдің көптеген салаларында, әсіресе Қазақстан сияқты дамушы елдерде маргиналдауына әкеледі. Білім берудегі алшақтықты жою әйелдердің бастауыш сыныптан бастап университет деңгейіне дейін өсуіне және білім беру саласында ғана емес, сонымен қатар басқа салаларда да әйелдердің көбірек орын алуына көмектеседі. Алайда, гендерлік стереотиптер қоғамның барлық салаларында парадигманың ауысуына кедергі келтіреді. Қоғамда қалыптасқан патриархалды жүйе, әртүрлі көзқарастарды қабылдауға шектеу қояды. Бұл әйелдердің алға басуын, әсіресе көшбасшылық мүмкіндіктері тұрғысынан шектейді. Гендерлік стереотиптерді зерттеу маңызды болып табылады. Сонда ғана әйелдер барлық кәсіби секторлардағы көшбасшылық құрылымдарда тану және алға жылжу үшін өз орнын таба алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Nikolić-Ristanović, V. (2004). Post-Communism: Women's Lives in Transition. *Feminist Review*, 76(1), 2–4. <https://doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400151>.
- 2 Heyder, A., van Hek, M., & van Houtte, M. (2020). When Gender Stereotypes Get Male Adolescents into Trouble: A Longitudinal Study on Gender Conformity Pressure as a Predictor of School Misconduct. *Sex Roles*, 84(1–2), 61–75. <https://doi.org/10.1007/s11199-020-01147-9>
- 3 Stoker, J.I., van der Velde, M., & Lammers, J. (2011). Factors Relating to Managerial Stereotypes: The Role of Gender of the Employee and the Manager and Management Gender Ratio. *Journal of Business and Psychology*, 27(1), 31–42. <https://doi.org/10.1007/s10869-011-9210-0>
- 4 Eagly, A.H., & Carli, L.L. (2003). The female leadership advantage: An evaluation of the evidence. *The Leadership Quarterly*, 14(6), 807–834. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2003.09.004>
- 5 Bertogg, A., Imdorf, C., Hyggen, C., Parsanoglou, D., & Stoilova, R. (2020). Gender Discrimination in the Hiring of Skilled Professionals in Two Male-Dominated Occupational Fields: A Factorial Survey Experiment with Real-World Vacancies and Recruiters in Four European Countries. *KZfSS Kölner Zeitschrift Für Soziologie Und Sozialpsychologie*, 72(S1), 261–289. <https://doi.org/10.1007/s11577-020-00671-6>
- 6 Pardal, V., Alger, M., & Latu, I. (2020). Implicit and Explicit Gender Stereotypes at the Bargaining Table: Male Counterparts' Stereotypes Predict Women's Lower Performance in Dyadic Face-to-Face Negotiations. *Sex Roles*, 83(5–6), 289–302. <https://doi.org/10.1007/s11199-019-01112-1>
- 7 DePretis, R., Sonnentag, T.L., Wadian, T.W., & Saeed, Z. (2021). Effects of emotion-related stereotype messages on young women's experience and expression of emotion. *SN Social Sciences*, 1(7). <https://doi.org/10.1007/s43545-021-00174-x>
- 8 Lipovka, A., Islamgaleyev, A., & Badjanova, J. (2021). Innovation capability of women and men managers: evidence from Kazakhstan. *Access Journal - Access to Science, Business, Innovation in the Digital Economy*, 2(1), 91–102. [https://doi.org/10.46656/access.2021.2.1\(7\)](https://doi.org/10.46656/access.2021.2.1(7))

А.Б. Қалдыбай, Г.К. Абдигалиева

Литературный обзор исследований, связанных с гендерными стереотипами в мировом и казахстанском обществе

В статье проведен литературный обзор исследований, связанных с гендерными стереотипами в мире и казахстанском обществе. В ходе обзора литературы были выбраны Интернет-источники двух основных академических научных ресурсов. Это <https://scholar.google.ru/> и <https://link.springer.com/>. В базе Springer есть более 2 900 журналов и 300 000 книг. Кроме того, в ней есть статьи, широко обсуждаемые в современной научной среде. Поэтому с помощью этих двух поисковых инструментов в рамках темы в качестве ключевого слова был выбран термин «гендерные стереотипы в обществе», и был проведен поиск статей, связанных с темой «гендерные стереотипы». В результате были собраны данные по 20 статьям в рамках темы, отобраны пять основных статей и сделан обзор их практического исследования. В ходе поиска было установлено, что большинство гендерных стереотипов связано с управлением и занятостью, а также с эмоциональным состоянием. Литературный обзор научных статей был проведен для анализа основных направлений статей и для изучения результатов эмпирических исследований, связанных с гендерными стереотипами, широко обсуждаемыми в научных кругах, с целью группировки гендерных стереотипов, распространенных в мировом сообществе.

Ключевые слова: гендер, мужчина, женщина, стереотип, общество, лидерство, деятельность, управление, эмоция, дискриминация.

A.B. Kaldybay, G.K. Abdigaliyeva

A literary review of studies related to gender stereotypes in the world and Kazakhstan society

The article provides a literature review of studies related to gender stereotypes in the world and Kazakhstani society. During the literature review, Internet sources of two main academic scientific resources were selected. These are <https://scholar.google.ru/> and <https://link.springer.com/>. The Springer database contains over 2,900 journals and 300,000 books. In addition, this database contains articles that are widely discussed in the modern scientific community. Therefore, using these two search tools within the topic, the term “gender stereotypes in society” was chosen as a keyword, and articles related to the topic “gender stereotypes” were searched. As a result, data were collected on 20 articles within the topic, five main articles were selected, and a review of their practical research was made. During the search, it was found that most gender stereotypes are associated with management and employment, as well as with the emotional state. A literature review of scientific articles was conducted to analyze the main directions of the articles and to examine the results of empirical research related to gender stereotypes, widely discussed in the scientific community. With the aim of grouping gender stereotypes common in world society.

Keywords: gender, man, woman, stereotype, society, leadership, activity, management, emotion, discrimination.

M.M. Manassova*, B.I. Karipbaev

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: sayabek-mira@mail.ru, karipbaev@mail.ru)*

Socio-philosophical analysis of the phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan

The culture of cities is undergoing major changes in the global world space. The number of urban residents is growing rapidly in world history. Such circumstances lead to an increase in the interest of representatives of various fields of science. Despite the diversity of scientific research in the urban area, from our point of view, there is also not much information about the prospects of the modern city. The study of the phenomenon of Astana has an important scientific significance, as it increases the relevance of a number of theoretical issues necessary for the study: the importance of capitals in the historical destinies of peoples, the importance of Astana in the socio-economic, cultural and spiritual development of the country. Astana as a multifaceted phenomenon requires a choice of many directions in the research process. The capital is the center of attention of the world's financial capital and the power of foreign countries to our country, as well as a factor that can respond to them from the national interest. The article defines knowledge about the history and future of the capital, the attitude of young people to the phenomenality of Astana, the role of Astana in the life of citizens of the Kazakh country, its importance in the state as an important indicator of the socio-cultural significance of Astana.

Keywords: function of cities, urban culture, civilization, Kazakhstan, capital, Astana, urbanization, phenomenon of capital, focus group.

Introduction

Astana as a phenomenon is formed as a subject of education in the humanities, the interpretation of the role of the capital in public consciousness, the formation of patriotism and civic duty, the socio-cultural characteristics of the capital, factors and mechanisms of organizing intercultural communication are of particular importance and studied by domestic scientists.

The role of Performing Arts and musical art in the innovative aspirations of the cultural space of Kazakhstan and the creative activity of Astana composers in the development of the national musical culture are taking place at the international level. Over the past 15 years, works, names and cultural centers known to our country have appeared which play an important role in the cultural life of the new capital.

The role of Astana in international relations is reflected in its architectural and cultural objects. As proof of this, it is known that there are certain objects of culture of modern Kazakhstan, Not only spiritual and religious, but also secular. As an example, we can cite the "Astana Opera" theatre, The herald of European culture and civilization in Astana. It should be noted that in the construction of the Astana Opera Theater there is a synthesis of classical European and Kazakh architectural traditions. The architecture of Astana is moving towards the future, combining innovative projects, traditions of World Architecture and Old City quarters.

The history of Astana's development is rich, thanks to which it is possible to form a civic culture among the younger generation, instill pride and patriotism in the history of the country. Its study has an important scientific significance, as it actualizes theoretical and practical issues: the meaning of the capital in the socio-economic development of the country; the phenomenon of the city and its cultural and civilizational development, changes in urban culture; urbanization and youth; mechanisms for the formation of spirituality, political identity of Kazakhstanis; explanation of the socio-cultural phenomenon of Astana; mechanisms and ways of preserving and developing national culture through education, etc.

Experimental

The approach of historical and philosophical analysis must be used while studying urban culture socio-philosophically. The project makes use of the principles of development, concreteness, and ascent from the abstract to the concrete, as well as general scientific methodological approaches such as structural-functional,

* Corresponding author's e-mail: sayabek-mira@mail.ru

systemic, activity, comparative, method of cultural relativism, cultural-analytical method, and hermeneutic methods and in particular, focus group. Using the urbanization theories of Richard Florida, John Rennie Short, Lees Linda, G. Simmel, and others.

Results and Discussion

As part of our research work within the framework of the project “Phenomenon of capitals in the national picture of modern Kazakhstan”, we came to a decision on the need for a special study of the modern appearance of the capital and how students perceive its role in building culture.

The program of the study includes an understanding of the “cultural phenomenon of the capital Astana”.

The goal is to develop practical recommendations aimed at forming the role of Astana as a cultural and spiritual center of the kazakh country in the minds of students.

The object of the study is university students.

The subject is to understand the socio-cultural phenomenon of Astana in the student environment.

Basic concepts in the given research work:

Understanding is a mental cognitive process that predicts sensory mechanisms and cognitive evaluations that have previously been influenced by learned experience, emotional states, and conventional predictions. For sociologists, the meaning of the term consists in proving the individual interpretation of events that society and culture contribute to.

Knowledge is the cognitive activity of people aimed at knowledge, business, or their development in a targeted manner.

A student is a person who is studying at a particular educational institution of his choice in order to obtain a diploma in the future.

Culture-historically determined, the level of development of society, creative strength and human abilities, expressed in the types and types of Organization of human life and activity, their mutual relations, as well as in the material and spiritual values created by them.

The concept of “Kazakh Eli” is interpreted as the key to the National Code, the concept of statehood, the state, strengthens the kazakh identity.

The forecast of the study is characterized by an understanding of the socio-cultural phenomenon of our capital Astana:

1) a set of knowledge about history, modern architectural image and socio-political trends and events, prospects for the socio-economic development of the capital (cognitive component);

2) students' understanding of the role of Astana in the formation of spirituality and strengthening the unity of the nation (“Kazakh Eli”) (value component);

3) conscious motivation (incentive component) of student youth for future professional growth and involvement in the culture of the capital city.

The sociological study was conducted on the basis of Karaganda Economic University of Kazpotreboysuz, Karaganda Buketov University, Abylkas Saginov Karaganda Technical University.

The purpose and objectives of empirical research are conditioned on the methods of collecting and processing data. For more detailed and accurate information, comprehensive scientific research methods have been used:

Observation is the fixation of the manifestation of objects that were carried out in parallel with the development of learned phenomena and trends, which can be perceived purposefully and register the signs and characteristics of interest to us. Used when filling out questionnaires and working with students when conducting a focus group. A positive emotional state of attitude to the problem under study is recorded.

The interview is conducted in the form of a conversation in an informal setting. Several respondents refused to fill out questionnaires and passed on the information orally. The reaction of those asked during the interview aroused interest.

The study of the result of the activity: essays, creative tasks, abstracts provide information about the individual-typological features of the respondents, a description of cognitive activity, interests, values and much more.

Focus group-group discussion, in the course of which the attitude of participants to a particular action or to the result of the same action is determined. As part of the study through the focus group, the participants' opinions on the most important aspects of the role of Astana in the cultural and civilizational process were studied: socio-cultural features of the capital, perception of the urban space of the capital, intercultural

communication. As a result of the discussion, it was determined: the influence of the capital on the political culture and social activity of young people, the views of young people on the prospects and cultural significance of the capital, the understanding of the interaction of scientific and technical, educational, political, artistic and aesthetic spheres in the organization of the cultural process.

According to the domestic sociologist Aigul Zabirova, there is a trend of “metropolization” in Kazakhstan, which is the further urbanization of one or two large cities, which have the magnetism of attracting capital and labor [1].

In her book on the philosophy of the city, Akmaral Syrgakbaeva explores Astana in a cultural philosophical way: “...in the eighteen years since its foundation, Astana has become a symbol of the new Kazakhstan, a city “continuously developing in its development”, a city of potential opportunities for creative development, a city of “cultural and semiotic contradiction”, and it has become the basis for the intensive intellectual reflection of the city” [2].

At the same time, the simultaneous occurrence of processes in Kazakhstan of the formation of a new state, a new capital and a sense of national consciousness of Kazakhstanis, which intensified the problem of cultural and political similarity. This situation is the same matrix that reproduces itself for millennia in all cities that have received the status of the world capital.

In an empirical study of the role of Astana in the cultural and civilizational process, we used the focus group method, which allows us to obtain high – quality information on this issue based on the process of interaction with participants. The purpose of the discussion is to identify the relationship of young people to Astana as a socio-cultural phenomenon. The concept of focus group was based on a systematic approach that sees the city as the result of the connection and mutual influence of all elements of culture [3].

“Is Astana considered the cultural and civilizational center of Kazakhstan?” the coordinator of the focus group M.M. Manassova was identified on the declared topic, who has experience, organizational and leadership abilities in the study of urbanization, urban culture. Manassova M.M. is trained in the organization of interviews, is able to interact with the participants of the focus group, has knowledge of the issue discussed, has a sense of tact, the ability to focus inside the group, allows all participants to express their position.

The transfer of the capital activates a certain layer of national culture in the civilizational world. The basic context of the idea of the Eurasian “civilizational mediator” is the basis of the National “Mission” of Kazakhstan. The newly independent state is presented as a territory where Europe and Asia meet. Astana is a logical candidate for the role of the symbolic center of Eurasia.

Subject: cultural and civilizational phenomenon of Astana.

Purpose: in the course of the study, it is planned to study the respondents' perception of the socio-cultural phenomenon of Astana and its place in the cultural and civilizational process.

The expected result of the study is to determine the level of understanding of the phenomenon of Astana, its place in the cultural and civilizational process of the country.

Responsibilities:

- To determine the specifics of the urban space of the capital.
- To determine the importance of the role of Astana in the life of Kazakhstanis.
- To identify the socio-cultural features of Astana and its differences from other cities of Kazakhstan.
- To determine the importance of the geopolitical position of Astana.
- To study the importance of the global situation in Astana for student youth.

The script addresses questions aimed at understanding and determining the role of the capital in cultural, sociological, semiotic aspects. The focus group respondents are students of three Karaganda universities.

Analysis of this topic started with a question “What do you know about Astana?”. During the analysis, the respondents demonstrated their knowledge of the history of Astana, noted significant changes in the development of Astana. Most of the participants considered Astana as an environment of business activity and science, as a student city, noting its economic and cultural effectiveness in terms of developed infrastructure and location. The respondents expressed their opinion on this in the following forms: “Astana is a young and fast-growing capital”, “Astana is a modern metropolis”, “it is unlikely that any other capital will develop in this way”, “administrative center of the country”, “moving Astana from Almaty is the right decision of the first president”, “a very beautiful city with beautiful buildings”, “when you come to Astana, you will feel like you are in a fairy-tale world”, “Astana as our capital strengthens the image of our country in the world”, “Astana is a profitable city for business”.

Most of the respondents prefer to live in Astana and associate their future profession with it: “the prestige of living in Astana is high”, “I want to live in Astana with my family”, “almost all famous scientists and cultural figures live in Astana”, “my future profession is in demand in Astana”.

At the same time, some of the respondents called the following situations: “Astana has a high standard of living”, “the main problem is the lack of housing”, “you need to work very hard to ensure your financial situation at the proper level, it is very expensive to live in all capitals”, “I see my city well, and I go to Astana as a tourist to relax, have fun”.

“What is the attractiveness of Astana? On the contrary, what is unattractive?” Let's summarize the results of the analysis. It should be noted that most of the respondents identified building architectures as the attraction of Astana: the presidential residence, the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, the Palace of peace and harmony, the opera and Ballet Theatre “Astana Opera”, the shopping and entertainment complex “Khan Shatyr”, the monument “Astana-Baiterek” and many others.

“How unattractive is Astana? Let us cite the opinion of the vast majority of participants on the question: “bad climate”, “with environmental problems”, “the fundamental difference between the Left Bank and the right side of the city”, “narrow streets”, “constant rush, and people's inattention to each other”, “it is necessary to give up habitual life, as in your city”, “fear of not finding a new friend”. The thesis of the participants and their observation show that the respondents paid special attention to the relationship of people in Astana, the problem of loneliness in a big city, the difficulty of getting used to a new pace and model of life.

The participants of the focus group have repeatedly noted that the population of Astana is distinguished by a multinational composition, and when asked what role Astana plays in ensuring tolerance and dialogue between cultures, the respondents unanimously answered: “Astana is the image of polyconfessional Kazakhstan”, “Astana is the capital of harmony and peace”, “our capital received the UNESCO “City of Peace” award”, “regardless of nationality, Astana residents consider themselves as Kazakhstanis”.

Respondents believe that the history of Astana reflects the integrity of the historical fate of many peoples living in Astana today. The participants of the group are confident that this city, built on a flat plain, is the result of the common work of Kazakhstanis.

The participants of the focus group commented on the following concepts: “public relations”, “value system”, “religious tolerance”, “interfaith harmony”, “national and territorial identity”, “unity of interests”, “multiculturalism of society”.

Further, the course of the question is aimed at determining the views of Astana as a cultural phenomenon and future plans of young people associated with Astana.

The thesis “Astana is a cultural brand of the country” caused a discussion among the participants of the group.

Some participants do not consider the capital as a cultural center. They adhere to this opinion, citing the insufficient level of the capital's culture of residents and the lack of historical monuments.

It was also noted that there are enough cultural objects in Astana that preserve national traditions and harmonize western urban planning trends. The respondents, who consider Astana as a cultural center, noted the originality of the culture of the multinational population, the development of a trilingual language, the behavior and style of Astana residents, fashion patterns and special dynamics of life. Many arguments have been made about the fact that Astana has a unique cultural image, many years of history and architecture. The fact that the most important cultural events are held in this capital will make the people and guests of Astana more creative. One of the participants of the group also expressed his hope that Astana can become the basis of the center of culture and art on a global scale.

The respondents understood the phenomenon of “cultural brand” as follows: “the uniqueness of the Kazakh tradition”, “the system of values and norms of multinational urban residents”, “the city has the opportunity for self-development”, “a set of unique buildings and quarters that do not exist in other cities and countries”.

It should be especially noted that the present architectural image of Astana is considered harmonious by the participants. In general, the respondents supported the main construction project and development of Astana. Reviews are as follows: “Astana is a city of the East”, “the architecture of Astana combines Eastern and Western culture”, “Astana is still an experimental base for architects”, “modern design and national color are well coordinated in the erected buildings”, “the architectural style of Astana reflects the changes taking place in Kazakhstan”.

Analysis of responses shows that respondents showed high criticality. Some of the respondents believe that the capital is gradually losing its national color and imitating Western patterns; high migration to the capital leads to the economic and cultural decline of other cities, a decrease in the number of people in rural areas.

In the concept of youth, Astana is a city with a high potential for the implementation of professional and personal plans. “What educational projects are there in Astana?” and “does urban space affect the social activity of young people? How so? this is confirmed by the comments made to the questions “What are you talking about?”.

Respondents named a large number of universities in Astana, including special attention was paid to the special status and role of Nazarbayev University, the high intellectual power of the capital. “According to the participants”, “higher educational institutions of Astana have a greater number of students on state educational grants”, “graduates of Astana universities are more competitive”, “they have a better chance of finding a good job in the capital”, “educational environment in Astana universities is interactive”. According to most of the respondents, students and young people of Astana will be more active in theaters, museums, concerts, sports events, sociable, their life is full of events of cultural and social life, socially active and progressive.

The most important factors affecting the social activity of young people in Astana include mobility, intercultural communication, education, technology, innovations in all spheres of public life.

The participants were asked to discuss the phenomena of integration, migration, segregation, assimilation, which are taken into account in the development and conditions of the socio-cultural environment of Astana. Therefore, for most participants, the given phenomena are either unknown or superficially understandable. Only two of the participants of the focus group were able to understand the given concepts, showed their dual nature as factors of personality development in urban space.

The respondents focused on the issues of marginalization, unemployment, participation of young people in non-traditional religious organizations, counted them as negative factors of psychological influence. Young people are more capable of perceiving an unrecognized object, being banned by active promotion, communicating through social networks. The following theses sounded: “metropolitan life can also depress young people”, “weak psyche, psychological instability and emotionality can serve as the basis for the search for new sensations”, “lack of social control in a big city slows down intuition”, “in the company of premature familiar people there is a misconception that everything happens”, “metropolis is a great environment for free Respondents have repeatedly noted that many students come to Astana from different cities and villages of Kazakhstan, so that they feel free and start a life without subordination due to lack of parental care, and this can sometimes have a negative impact on personal development.

It should be especially noted that the opinion about the psychological impact of urban life on young people was not voiced by all respondents. Researcher of the urban environment G. Simmel in his work, among the special achievements of the city, attributes intensification to “nervous stimulus” (influence on a person on the psychological side). In his opinion, the city overwhelms the individual with various signs, sounds and smells, and all this teaches the individual intelligence, simultaneously leading to a slowdown in intuition [4].

One of the participants of the group admitted that until now he could not formulate why he did not live in the capital. At the end of the discussion, the participant noted that the real reason for the obstacle to life in Astana was the fear of the negative impact of large urban spaces.

All participants in the discussion recognized the need to teach in higher educational institutions the psychological and cultural aspects of the impact of urban space on the consciousness of a person, his mentality and spiritual world.

The respondents named the most important events that influenced the cultural development of Astana: the Astana Economic Forum, EXPO-2017, etc. At the end of the discussion, the respondents formulated the socio-cultural phenomenon of Astana with the following comments: “the symbol of independence of the country”, “the basis for ensuring the stability of the Republic of Kazakhstan”, “the heart of Eurasia”, “a city with a competitive economy, attractive for citizens, tourists and entrepreneurs of the country”.

As a result of the focus group, the following conclusions were made.

Today, the city is considered as a political, administrative, economic environment. Global social and cultural changes are taking place in cities. The urban space unites different communities of people and different subcultures. As a cultural implementer, a distributor of multi-functions, a living environment, a medium of concentration of socio-cultural changes, the city is becoming an object of influence on public

consciousness. The given characteristics are necessary in the study and definition of the capital as a socio-cultural phenomenon. As the capital, Astana symbolizes the independence of the state, and Kazakhstanis connect the future of the country with its prosperity.

The urban space of Astana is a source of social activity of young people. Young people connect their future professional and personal development with Astana. According to young people, the capital is an environment that has sufficient intellectual potential for creative development and is able to provide intensive industrial and spiritual development.

Intercultural communication, polyconfessionality, dynamism of interethnic relations and cooperation are characteristic features of the capital of Kazakhstan. They give stability to the vital activity of a person, have a positive effect on the cultural and civilizational process.

An important result of the work of the focus group is the actualization of the following issues: housing, psychological, transport relations, Organization of the architectural and artistic environment of the city, urban planning, political and cultural identity of Kazakhstanis.

Modern youth has sufficient knowledge of the history of Astana, an understanding of the modernization of the city's infrastructure, the role of significant commercial, cultural, entertainment and residential facilities of Astana, and the cultural phenomenality of Astana.

As a result of the discussion of the participants of the focus group, the recognition of facts in accordance with the process of formation of a new statehood, a new capital, national self-consciousness is considered.

In our research work, methods of analyzing and studying documents, analyzing the results of activity are used to identify cognitive, motivational and value components.

The practical significance of the study comes from the solution of the pressing problem posed. This is a cultural explanation and description of the socio-cultural phenomenon of the young capital of Kazakhstan, which has become a symbol of renewal and modernization. The theoretical principles of the dissertation, which characterize the concept of urban development, are necessary in the preparation of methodological and pragmatic courses in urban studies. The content of the history of the development of Astana is rich, so the younger generation is brought up with patriotism through the formation of a vision of the history of their native land. Reference materials and research results can be used in higher educational institutions for conducting special courses on the development of the culture of metropolitan cities.

The article was prepared as part of a scientific project under the grant AP13268743 "The phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan" (2022-2024) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Забирова А. Астана: традиционный город или катализатор перемен? / А. Забирова. — Алматы: Казахстан, 2013. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://repository.enu.kz/handle/123456789/7923>.
- 2 Сыргакбаева А.С. Философия города / А.С. Сыргакбаева. — Алматы: Өрекет-Print, 2007. — 243 с.
- 3 Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые. — СПб.: Ин-т эксперим. социологии; Алетейя, 2001. — 562 с.
- 4 Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. — 2002. — № 34 (34). — С. 23–34.

М.М. Манасова, Б.И. Карипбаев

Қазіргі Қазақстанның ұлттық бейнесіндегі елорда феноменін әлеуметтік-философиялық талдау

Қалалардың мәдениеті жаһандық әлемдік кеңістікте үлкен өзгерістерге ұшырауда. Әлемдік тарихта қала тұрғындарының саны тез өсуде. Мұндай жағдайлар ғылымның әртүрлі салалары өкілдерінің қызығушылығының артуына әкеледі. Қалалық саладағы ғылыми зерттеулердің алуан түрлілігіне қарамастан, біздің көзқарасымыз бойынша қазіргі қаланың болашағы туралы көп ақпарат жоқ. Астана феноменін зерттеу маңызды ғылыми мәнге ие, өйткені ол зерттеуге қажетті бірқатар теориялық мәселелердің өзектілігін арттырады: халықтардың тарихи тағдырындағы елорданың маңызы, Астананың елдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және рухани дамуындағы маңызы. Астана көп қырлы құбылыс ретінде зерттеу процесінде көптеген бағыттарды тандауды талап етеді. Елорда, яғни біздің еліміз

әлемдік қаржы капиталы мен шет елдер билігінің басты назарында, сондай-ақ оларға ұлттық мүдделер тұрғысынан жауап бере алатын фактор болып табылады. Мақалада бас қаланың тарихы мен болашағы туралы мағлұмат берілген, жастардың Астананың феноменалдығына қатынасы, елорданың қазақ елі азаматтарының өміріндегі ролі және мемлекеттегі маңыздылығы Астананың әлеуметтік-мәдени маңыздылығының маңызды көрсеткіші ретінде анықталған.

Кілт сөздер: қалалардың қызметі, қалалық мәдениет, өркениет, Қазақстан, елорда, Астана, урбанизация, елорда феномені, фокус-топ.

М.М. Манасова, Б.И. Карипбаев

Социально-философский анализ феномена столицы в национальной картине современного Казахстана

Культура городов претерпевает серьезные изменения в глобальном мировом пространстве. В мировой истории число городских жителей стремительно растет. Такие обстоятельства приводят к повышению интереса представителей различных областей науки. Несмотря на разнообразие научных исследований в городской сфере, с нашей точки зрения, также не так много информации о перспективах современного города. Изучение феномена Астаны имеет важное научное значение, так как повышает актуальность ряда теоретических вопросов, необходимых для исследования: значение столиц в исторических судьбах народов, роль Астаны в социально-экономическом, культурном и духовном развитии страны. Астана как многогранное явление требует выбора многих направлений в исследовательском процессе. Столица является центром внимания мирового финансового капитала и власти зарубежных стран к нашей стране, а также фактором, который может реагировать на них с точки зрения национальных интересов. В статье определены знания об истории и будущем столицы, отношение молодежи к феноменальности Астаны, роль Астаны в жизни граждан казахстанской страны, ее значимость в государстве как важного показателя социокультурной значимости столицы.

Ключевые слова: функция городов, городская культура, цивилизация, Казахстан, столица, Астана, урбанизация, феномен столицы, фокус-группа.

References

- 1 Zabirowa, A. (2013). Astana: traditsionnyi gorod ili katalizator peremen? [Astana: modern city or a catalyst for change?]. Almaty: Kazakhstan. Retrieved from <http://repository.enu.kz/handle/123456789/7923> [in Russian].
- 2 Syrgakbaeva, A.S. (2007). *Filosofia goroda* [The philosophy of the city]. Almaty: Print [in Russian].
- 3 Burde, P. (2001). *Prakticheskii smysl* [Practical meaning]. Saint Petersburg: Institut eksperimentalnoi sotsiologii; Aleteiia [in Russian].
- 4 Simmel, G. (2002). Bolshie goroda i dukhovnaia zhizn [Large cities and spiritual life]. *Logos*, 34 (34), 23–34 [in Russian].

А.К. Муканова^{1*}, С.А. Семедов², Б.И. Карипбаев¹, Д.Г. Шорманбаева³

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Институт управления и регионального развития РАНХ и ГС при Президенте РФ,
Москва, Россия;

³Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kudasel26@mail.ru; karipbaev@mail.ru; sa-semed@mail.ru; yasmına-dinara@mail.ru)

Трансформация понимания идентичности в философском дискурсе

В статье проанализировано понятие «идентичности». В рамках истории развития понятия дана периодизация в виде двух больших этапов, включающих в себя набор различных теорий. Произведены семантическая экспликация и характеристика основных теорий идентичности. Прослежена смысловая трансформация понятия «идентичность» в разных философских направлениях и школах, а также у разных авторов. Установлена причинно-следственная зависимость между пониманием идентичности и конкретной исторической социокультурной ситуацией. В рамках статьи идентичность концептуализируется не как статичная сущность, а как динамичная, подвижная структура, обладающая потенцией к рекомбинации и реконфигурации. Проведена корреляция между идентичностью как темой философского осмысления и эпистемологическими процедурами тождества и различия. Определена главная проблема идентичности в современном казахстанском обществе, которая, по мнению автора, заключается в дивергенции объективных социокультурных обстоятельств (реальность глобализации) и внутренних факторов, оказывающих сильное влияние на самоопределение (история, традиции, менталитет). Подчеркивается тот факт, что история западного мира по своему характеру, последовательности, динамике и отчасти целенаправленности не идентична истории Казахстана. Поэтому линейной модернизации (выстраиванию своей культуры по лекалам европейской) препятствует множество эндемических причин, которые нельзя просто отбросить как нечто устаревшее. Во многом эти эндемические факторы составляют самобытность национальной и культурной идентичности казахстанского общества.

Ключевые слова: идентичность, глобализация, мультикультурализм, тождество, различие, самоопределение, принадлежность, индивидуализм, дивергенция, противоречие.

Введение

Исторически сложившиеся нормы коллективного миропонимания и мироотношения в нашем обществе подверглись процессам девальвации в контексте неотвратимо наступающей глобализации, несущей, помимо очевидных цивилизационных благ, совершенно иной культурный код, основанный на идеологии индивидуализма.

В этой связи актуальным становится осмысление темы идентичности, индуцирующей классический философский вопрос «Кто я?» или в коллективном варианте — «Кто мы?», а именно — «Кто мы в современном мире?», «Как следует определять себя?», «Каким нормам следовать в быстро меняющемся мире?», «Возможны ли какие-либо нормы вообще?», «И нужно ли им следовать?».

Ответы на эти вопросы требуют тщательного разъяснения и анализа понятия «идентичность» не только в срезе различных дисциплинарных оптик, но и в реальном историческом контексте применительно к нашему обществу.

Таким образом, цель данной статьи может быть обозначена как комплексное рассмотрение понятия идентичности. Основной акцент исследования будет сделан на моменте проблематизации идентичности в условиях современного мира, то есть в условиях глобализации.

Существует принципиальная разница между различными подходами к пониманию идентичности. Большой популярностью пользуются психологические теории идентичности, особенно теория Э. Эриксона [1]. На наш взгляд, сегодня проблема идентичности выходит за рамки психологической тематизации и приобретает масштаб социологический, культурологический и даже философский. Поскольку в психологии идентичность напрямую связывается с социализацией через критерий успешности/не-успешности прохождения этого процесса, не ставится вопрос о самом характере со-

* Автор корреспондент. E-mail: kudasel26@mail.ru

циума. Вот почему необходимо более широкое масштабирование, в рамках которого анализу бы подверглось само общество, взятое в исторической динамике и культурной диффузии.

Методы исследования

Исследование построено на использовании различных видов анализа: исторический, сравнительный, концептуальный, синхронический и диахронический, кластерный (выявление смысловых инвариантов).

Также использовались различные модели типологизации идентичности по различным основаниям.

Главная методологическая интенция исследования — поиск смыслогенетических оснований идентичности в различные исторические периоды.

Преобладающей интерпретирующей оптикой стал фукианский постструктурализм, определяющий идентичность как набор определенных социокультурных практик, производящих субъективность.

Результаты

Идентичность как тема философского осмысления неразрывно связана с эпистемологическими процедурами тождества и различия.

Активную разработку данная тема получила достаточно поздно, только в 70-х гг. XX века, и развивалась на фоне перехода от неклассического к постнеклассическому знанию в гуманитарных науках. Расширение понятия рациональности, которое началось со штудий Г. Башляра [2], привело к размыванию семантических границ многих понятий, способствуя превращению их в зонтичные термины. В этом отношении понятие «идентичность» не стало исключением.

Перенос различных способов анализа из одной дисциплинарной области в другую (чем, собственно, и прославился постструктурализм) обернулся неудержимым раздвиганием рамок рефлексии, не способной отныне поставить понятийный предел тем или иным явлениям. Отсюда принципиальная незавершенность концепта «идентичность», который подразумевает слишком много, а значит — ничего конкретного.

Надо заметить, что постструктуралисты нашли довольно оригинальный выход из сложившейся ситуации: они отказались от эссенциалистских интерпретаций идентичности (понимания идентичности как сущности) и занялись разработкой конструктивистских трактовок данного феномена.

Анализ истории понятия «идентичность» позволяет выделить 2 больших этапа, на протяжении которых были созданы различные теории. Несмотря на отдельные различия и особенности, их можно объединить и сравнить в соответствии с базовыми процедурами философского познания, а именно — через понимание идентичности как тождества (этап № 1) и понимание идентичности как различия (этап № 2).

Этап № 1: идентичность как тождество. Со времен Аристотеля принцип тождества ($A=A$) преобладал в плане гносеологической и соответственно аксиологической значимости над принципом различия. У Аристотеля тождественность понималась как тематизация одного и того же предмета в рамках одного рассуждения или высказывания. Другими словами, Аристотель настаивал на сохранении одного смыслового значения слова, словосочетания, выражения в пределах одного определенного контекста, будь то дискуссия, создание текста или даже обыденный разговор. Как писал сам Аристотель, «иметь не одно значение — значит не иметь ни одного значения; если же у слов нет значений, тогда утрачена всякая возможность рассуждать друг с другом, а в действительности — и с самим собой; ибо невозможно ничего мыслить, если не мыслить что-нибудь одно» [3; 415].

В Новое время Декарт субстанциализировал тождество в качестве принципа *cogito*. Формулу «*cogito, ergo sum*» некорректно понимать как силлогизм, скорее, это процедура онтологического самоудостоверения, указывающая на несомненное наличие мыслящего субъекта. По мысли Декарта, любое рефлексивное отслеживание наших ментальных актов приводит в конечном счете к фигуре самого мыслящего, который в разные моменты времени остается одним и тем же субъектом. Таким образом, Декарт эксплицирует идентичность как неизменность мыслящей формы, допускающей изменение мыслимого содержания (мыслится — всегда разное, но мыслит — один и тот же) [4].

Параллельно магистральной линии развития философской мысли, идущей от Аристотеля, который вслед за Платоном отдавал предпочтение родовому (общему), а не видовому (частному) бытию, в Средние века возникает иное направление, представленное в работах Дунса Скота. Вопреки сложившейся традиции, Скот полагал, что всеобщее — это не высшая, а, наоборот, низшая ступень бы-

тия, в то время как на вершине онтологической иерархии находится конкретный индивид, которого Скот мыслил как самостоятельную сущность. Таким образом, в отличие от Аристотеля и Декарта, которые фиксировали идентичность в качестве формы всеобщего или, точнее, всеобщей формы (выраженной в мышлении), Скот впервые в истории мысли обосновал идентичность как единичность [5].

Эту линию продолжил в Новое время Г. Лейбниц, полемизировавший с монизмом Спинозы и дуализмом Декарта, предлагавший свою модель плюралистической онтологии, в которой каждая автономная единица (монада) предстает самостоятельной субъективностью, обладающей уникальным, только ей присущим способом существования [6].

Контуры этической проблематики и в какой-то мере религиозного мировоззрения тема идентичности получает в творчестве С. Кьеркегора. У него идентичность раскрывается как свободное, ничем не детерминированное экзистенциальное самоопределение, включающее в себя потенцию самостоятельного жизнестроительства (конструирование своей биографии) и персональной ответственности за свой выбор. Таким образом, Кьеркегор определяет идентичность как аутентичность, то есть как подлинность собственного существования, которая проверяется в так называемых пограничных ситуациях [7].

Несколько иное, но тоже в духе примата единичного над всеобщим осмысление идентичности можно найти в работах Дж. Локка и Д. Юма.

Локк базирует идентичность на функции памяти как способности связывать воедино и удерживать вместе различные представления и фрагменты своей жизни (события, встречи, происшествия, произнесенные слова и т.д.). При этом он имеет в виду не только индивидуальную, но и социальную память. Поскольку человек живет и действует среди других людей, его идентичность конституируется не только собственной памятью, но и тем, что помнят (знают) о нем другие [8].

Юм прямо переносит акцент с интроспективного самоопределения на мнение общества об индивиде, определяя идентичность человека как его репутацию [9]. В этом отношении он был первым, кто придал теме идентичности коннотации символизации, которые впоследствии станут основой для социологических и культурологических теорий идентичности.

Этап № 2: идентичность как различие. Переходным звеном в цепи теорий идентичности на рубеже веков стала философия жизни, представители которой ввели в оборот дихотомию жизнь/культура, подразумевая естественность, спонтанность и самопроизвольность первой и искусственность, принудительность и ограничительность второй. Тем самым сторонники философии жизни вернули права телесности, физиологии, то есть чисто материальным феноменам, относящимся к природе человека.

На первом этапе человек предстал неким бестелесным разумом, чистой рефлексивной функцией, абстрактной понимающей потенцией. При этом идентичность связывалась именно с этими аспектами. На втором же этапе происходит реабилитация тела, человек уже мыслится как физиологический и психологический, то есть ощущающий и чувствующий индивид.

Легитимация телесности усилила момент различия: если до XX века люди стремились соответствовать нормам, то в XX веке мода переходит с нормативности на оригинальность, фокусируется на том, что отличает, выделяет человека из окружения [10].

Следующий шаг в серьезной теоретической разработке идентичности как различия сделали представители франкфуртской школы. Основной пафос этой школы заключался в критике тоталитарных систем, влияние которых они прослеживали не только в политике, но и в повседневной жизни, например, в музыке, кинофильмах, литературной продукции, способах коммуникации и т.д. Идентичность в таком ракурсе определялась как момент несовпадения (растождествления) с регламентирующими предписаниями системы. В частности, Т. Адорно писал о необходимости защитить частную жизнь, или, как он это называл, «непосредственное существование» человека, то есть освободить его от невидимого и повсеместного влияния социальной идеологии [11]. Таким образом, у теоретиков франкфуртской школы идентичность конституируется в зонах различия между обществом и индивидом. Идентичность проявляется именно в те моменты, когда индивид освобождается от социальных предписаний, при этом не нарушая их. Более радикальную проработку темы идентичности в духе франкфуртских исследований можно найти в работах Г. Маркузе [12].

Дальнейшее осмысление тема идентичности получает в парадигме постструктурализма. Здесь идентичность начинает пониматься как практика, то есть нечто процессуальное, длящееся во времени, а если быть точнее, идентичность понимается как автосемиозис (самообозначивание).

Для постструктурализма характерно использование лингвистических моделей и метафор, поэтому практика идентификации описывается в терминах лингвопрагматики. Например, понятие синонимии применяется максимально широко, включая в себя сходство и подобие параметров идентичности в различных сферах и сегментах культуры. Сама культура предстает в трудах постструктуралистов как текст, а отношения человека с культурой понимаются как механика свободного реципиента, имеющего право по своему усмотрению принимать, отвергать или комбинировать элементы текста (культуры), составляя из них подвижные структуры собственной идентичности. При этом данная деятельность по сборке/переборке элементов текста носит принципиально незавершенный характер. То есть индивид может выстраивать и менять свою идентичность на протяжении всей своей жизни.

Таким образом, в рамках постструктуралистской теории идентичность приобретает темпоральное измерение. Преимущество отдается будущему времени как чистой возможности самоконструирования. Отныне человек не отягощен своим прошлым и какими-либо внешними детерминациями. К идентичности относится только то, что сам человек выбрал в качестве своего.

Такая апология свободы в понимании идентичности продиктована современной социальной идеологией, культивирующей толерантность, мультикультурализм, политкорректность, открытость сознания, терпимость, индивидуализм и гуманизм.

Обсуждение

Главная проблема идентичности в современном казахстанском обществе, на наш взгляд, заключается в дивергенции объективных социокультурных обстоятельств (реальность глобализации) и внутренних факторов, оказывающих сильное влияние на самоопределение (история, традиции, менталитет).

История западной культуры по своему характеру, последовательности, динамике и отчасти целенаправленности не идентична истории нашей страны. Поэтому линейной модернизации (выстраиванию своей культуры по лекалам европейской) препятствует множество эндемических причин, которые нельзя просто отбросить как нечто устаревшее. Во многом эти эндемические факторы составляют самобытность национальной и культурной идентичности казахстанского общества.

Проблема дивергенции и возникающее вследствие нее состояние культурной двойственности характерны не только для нашей страны, но и, в целом, для всех стран СНГ. Как отмечает Салихов, существует 2 варианта выхода из сложившейся ситуации противоречия: «Первое ... пребывать в безмолвном состоянии, являясь лишь сырьевым ресурсом для западных стран. Второе ... решить эту задачу цивилизованно, все индивиды должны получить равные права на всех уровнях и во всех сферах общественных институтов, в правительственных, образовательных, военных, правоохранительных и прочих структурах, принимать активное участие в экономической, социальной, политической, образовательной, духовной, культурной жизни страны» [13; 124].

В сущности, проблема идентичности сегодня напоминает сценарий борьбы почвенников и западников, в рамках которого предлагаются 2 взаимоисключающих решения: 1) выбрать политику культурного изоляционизма, встречая в штыки любые новшества и нововведения, особенно если они приходят с Запада; 2) стать открытыми к современным тенденциям, демонстрируя не только готовность к изменениям, но и сами изменения.

Курс на модернизацию общественного сознания, выбранный несколько лет назад, по своему содержанию ближе к решению, которое предлагали западники. В принципе, здравый смысл подсказывает, что это единственная возможность развития, однако между прокламациями и реальной практикой существует огромная разница.

Можно вспомнить пророческие слова Хантингтона о том, что «цивилизации несхожи по своей истории, языку, культуре, традициям и, что самое важное — религии. Люди разных цивилизаций по-разному смотрят на отношения между Богом и человеком, индивидом и группой, гражданином и государством, родителями и детьми, мужем и женой, имеют разные представления о соотносительной значимости прав и обязанностей, свободы и принуждения, равенства и иерархии. Эти различия складывались столетиями, и они не исчезнут в обозримом будущем. Они более фундаментальны, чем различия между политическими идеологиями и политическими режимами» [14].

Безусловное наличие противоречия в виде двух разнонаправленных устремлений (в сторону развития и в сторону сохранения) порождает амбивалентность общественного сознания современного Казахстана. Старшее поколение склонно скептически оценивать реалии западной культуры, неизбежно впадая в режим ностальгического мышления, когда прошлое ретроспективно репрезентирует-

ся как несомненно лучший образец. Молодежь, выросшая на пролиберальных СМИ, напротив, склонна критически оценивать именно прошлое (наследие советской культуры), выбирая в качестве образца для подражания западный образ жизни.

Следует отметить, что проблема идентичности в Казахстане пролегает не только по линии этнического и культурного самоопределения. Значительный фактор в этом отношении представляет религия, которая, наряду с национальной и культурной принадлежностью, образует важный параметр религиозной идентичности.

Общество современного Казахстана не вполне осознанно совмещает функционирование двух разных по своей природе и направленности систем ценностей: светскую и религиозную.

Характер этого совмещения не до конца комплементарен, однако он и не представляет собой радикального антагонизма. Примечательно, что эта двойственность существует именно в режиме одновременности, симультанности, а не последовательности. Другими словами, неверующая часть общества уважительно относится к правам верующих, а верующая часть населения вполне лояльна к секулярным принципам государственной политики.

Определяя характер современного Казахстана в оптике религиозности или светскости, следует констатировать, что Казахстан — это светское государство, поскольку, хоть религия и играет значительную роль в жизни людей, в их мировоззрении она не является доминирующей детерминантой.

Более того, в последнее время наблюдается прекращение экстенсивного роста верующих. Их количество с незначительными изменениями в сторону понижения сохраняет одни и те же позиции.

Сегодня основной акцент делается скорее на интенсивность развития религиозного мировоззрения: повышения уровня религиозной грамотности, а также повышения уровня строгости соответствия религиозных требований и социального поведения.

Предполагая некую диалектическую корреляцию, можно обозначить также усиление процессов обретения гражданских прав неверующей частью общества. Если прежде (в годы гиперкомпенсации советского атеизма) отсутствие хотя бы номинальной религиозной принадлежности считалось чем-то негативным, сегодня неверующие люди могут спокойно и открыто декларировать свои позиции.

Таким образом, в отношении современного Казахстана вполне релевантно будет применить такое понятие, как «мировоззренческий плюрализм», поскольку и позиции верующих, и позиции неверующих представлены большим количеством самых разнообразных содержательных конкретизаций. В случае верующих — это различные религиозные движения и течения (не только традиционные), в случае неверующих — это различные версии агностицизма, а не только оголтелого атеизма (как это было в советские годы).

Такова общая картина, которой явно недостаточно для научных концептуализаций. Обозначение границ проблемного поля можно начать с формулировки следующих вопросов:

- 1) Какова конфигурация комплекса религиозного мировоззрения в современном Казахстане с учетом его достаточно пестрой фрагментарности?
- 2) Какова структура нерелигиозного мировоззрения в современном Казахстане?
- 3) Каково соотношение этих начал и каков характер их взаимодействия?

Те же вопросы можно задать, заменяя религиозную идентификацию политической. Дело в том, что в современном казахстанском обществе, несмотря на достаточно высокий уровень социальной обеспеченности, по-прежнему наблюдается низкий уровень политической культуры и откровенный правовой нигилизм [15].

Этническая идентичность у современной молодежи Казахстана имеет слабый аспект политизации и в большей степени формируется как приобщенность к определенным культурным практикам, имеющим довольно широкий спектр происхождения: от семейных традиций до модных трендов. Последние апроприируются молодежью в качестве параметров персональной идентичности, в том числе этнической, причудливо вписываясь и переплетаясь с некоторыми элементами кода традиционной казахской культуры. Это находит выражение в амбивалентных казахско-русских и русско-казахских лингвистических конструкциях, которые отличаются от билингвизма в общепринятом смысле.

Относительно возможности двух способов конструирования этнической идентичности можно привести слова российского этнолога: «Существуют как бы две конкурирующие формы групповой идентичности: одна — по культуре, другая — по политической лояльности, которые отражают существование наиболее мощных форм социальных группировок людей — этнических общностей и государственных образований. Между двумя этими идентичностями имеет место сложный диалог, и каждая из них есть также многомерное явление» [16].

Самым популярным трендом, который предлагают в качестве средства решения проблемы идентичности, является мультикультурализм.

Мультикультурализм, в первую очередь, предполагает диспозитив плюрализма, наличие несводимого к одному началу разнообразия, которое обладает скорее чертами конгруэнтности, нежели интегративности. Другими словами, речь идет о том, что консистентность мультикультурального общества завязана на гетерогенизацию, а не унификацию.

С политической точки зрения, мультикультурализм означает реабилитацию миноритарных социальных групп. При этом основы миноритарности представлены самым широким спектром дискриминативных критериев: от этничности до профессиональности.

Генетический анализ позволяет проследить идейные корни становления мультикультурализма, которые произрастают в качестве традиционной проблемы установления справедливости в либеральном духе.

Главной причиной, давшей жизнь мультикультурализму как реакции, можно считать социальную разнородность. В этом отношении стратегию мультикультурализма следует оценивать как сложную модель построения взаимоотношений между различными социальными группами.

Исторически мультикультурализм стал третьей по счету моделью, предлагающей решение проблемы разнородности общества. Первой была модель ассимиляции (поглощение малых групп одной доминирующей), второй — модель интеграции (расширение возможностей малых групп для сохранения аутентичности при строгом ограничении их от государственной политики).

Сущностному пониманию мультикультурализма препятствует не только его многомерность, но и откровенная спекуляция со стороны некоторых ангажированных политических групп, которые наделяют данное понятие спекулятивным потенциалом и используют в качестве некоторого рода прескрипции (предписания). «Понятие мультикультурализма стало сегодня «резиновым» термином, включающим огромное количество зачастую противоречивых тенденций и явлений, так что каждый из исследователей, обращающихся к этому феномену, вкладывает в него по сути свой смысл» [17; 29].

Применительно к Казахстану следует всегда помнить об инерции советской идеологии, которая до сих пор сказывается в мировоззренческой матрице постсоветского мышления. В частности, тематизация такого феномена, как «национальное государство», ассоциативно связывается с национализмом, который в оптике марксизма-ленинизма котируется как нечто негативное.

Пейоративная коннотация этих понятий глубоко вошла в общественное сознание (или точнее — бессознательное) постсоветских граждан.

Нация, национальность, национальная политика — все эти номинации не подвергаются дифференциации, а просто некритично сваливаются в одно поле, получающее крайне отрицательный эмоциональный окрас.

Можно сказать, что для основной массы населения эти понятия связываются с антидемократическими (и даже антигуманистическими) тенденциями и при этом, зачастую неосознанно, противопоставляются идеалу интернационала.

В рамках такой инерционной механики мышления любой дискурс о национальных особенностях предстает как нечто постыдное, как задавленный комплекс общества.

И пусть «национализм является идеологией, которая аргументирует в пользу создания или сохранения определенного сообщества в качестве государства» [18], движение в сторону (нео)либеральных светских ценностей не означает реальных фактических изменений в структуре мышления масс.

Один из главных стратегических курсов политики современного Казахстана — это вхождение в список наиболее развитых стран, что, в сущности, означает ориентацию на западные стандарты и форматы социальной организации жизни.

Фактическая ситуация в современном Казахстане предстает как полиэтничность и поликонфессиональность общества, которое в соответствии с критериями западного мира необходимо преобразовать в единую нацию, нацию-государство, национальное государство.

Еще раз отметим, что в современной западной теории понятие «нации» и вся возможная, связанная с ним понятийная амплификация преимущественно означает только «членство в политическом сообществе, готовность государства защитить права своих граждан и гражданскую идентичность» [19; 120].

Несмотря на то, что первый Президент Казахстана Н. Назарбаев не раз открыто выражал свою приверженность принципам мультикультурализма, многие казахстанские исследователи довольно сдержанно, если не сказать негативно, относятся к перспективам реализации этого проекта.

Приведем ряд мнений:

1. «Несмотря на то, что мультикультурализм полностью соответствует требованиям либеральной демократии, интересы национальной безопасности многих европейских стран идут вразрез с благородными принципами либеральной толерантности. Мультикультурализм на этапе своего формирования рассматривался как теория, согласно которой иммигранты имеют право и должны сохранять свою культуру и самобытность, делая современные европейские нации похожими на культурную мозаику. Однако череда событий начиная с 11 сентября 2001 года — теракты в Мадриде и Лондоне, ответные меры европейских правительств, борьба с хиджабами во Франции, и особенно погромы там осенью 2005-го, карикатурная война в начале 2006-го — все это ясно показывает, что концепция мультикультурализма не выдержала проверку жизнью и трещит по швам. Похоже, мирному сосуществованию европейской и мусульманской культур в Европе приходит конец...» [20; 12].

2. «Я не разделяю концепцию мультикультурализма. Концепция не нова, ее пытаются претворить в Канаде, были и другие попытки, но... она не имела особого успеха, а кое-где даже провалилась» [21; 33].

Важно понимать, что с помощью мультикультурализма в современном Казахстане стремятся преодолеть угрозы ксенофобии и дискриминации по национальному признаку посредством закрепления установок толерантности. Однако, помимо этого, приоритетной задачей остается развитие гражданской идентичности.

И здесь возникает ряд принципиальных трудностей. С одной стороны, существует тенденция укрепления позиций титульной нации и установления параметров доминирующей культуры, с другой — существует понятное возражение со стороны малых этнических групп против особого отношения государства к одному этносу, к одной культуре, даже если они являются преобладающими.

Примечательно, что столь существенная проблематика в поле казахстанской науки решается в основном бессодержательными ангажированными декларациями, хвалебными лозунгами, призванными скрыть довольно непростое положение дел. Приведем, на наш взгляд, весьма репрезентативное высказывание современного автора: «Государственной власти в Казахстане удастся сохранять и поддерживать баланс между этнической и гражданской идентичностями. С одной стороны, государство способствует развитию казахского языка и культуры с тем, чтобы они стали достоянием не только казахов, но и всего полиэтнического населения Казахстана, и тем самым развивали бы его титульную идентичность. С другой стороны, государство настаивает на равенстве всех граждан Казахстана независимо от их этнической, культурной, языковой, религиозной и иной принадлежности. Эта политика направлена на поддержание и укрепление гражданской идентичности» [22; 41].

Строгость и ясность научного исследования, а также элементарные принципы интеллектуальной честности побуждают задать вопрос: «Насколько правомерно говорить о мультикультурализме в Казахстане?»

Отдавая должное успехам довольно мирной политики в вопросах межэтнических и соответственно межкультурных отношений, следует, тем не менее, продумывать проблему до конца. И на пути этого предприятия возникают вопросы, на которые невозможно дать однозначные ответы. Например, где пролегает граница между обеспечением прав малых этнокультурных групп и между необратимым размыванием титульной идентичности? Как соединить линию сохранения и развития малых групп с интегрированием их в поле единой казахстанской культуры, притом, что любое изменение воспринимается очень болезненно?

На наш взгляд, для более-менее обоснованных прогнозов и рациональных предложений не хватает достаточных данных. Пока что не созданы серьезные, фундаментальные, а главное, детализированные исследования, которые бы отражали весь комплекс связей истории, культуры, политики, религий автохтонных этносов.

Здесь открывается огромное поле работы для так называемых *areastudies* — междисциплинарных исследований, занимающихся изучением одного объекта (в данном случае — современного Казахстана) с различных предметных и методологических позиций. Результатом такого рода работы могло бы стать создание объемной концептуальной карты, показывающей аксиологическую и семантическую специфику этнических мировоззрений, а также характер их исторической трансформации и особенности рецепции другими группами.

Но пока всего этого нет, вопрос остается открытым. И мультикультурализм в современном Казахстане имеет статус экспериментального практикования, исход которого остается неясным и неоднозначным.

Выводы

Тема идентичности наполнялась различным семантическим, ценностным, в широком смысле идеологическим содержанием в различные периоды истории.

Каждое конкретное содержание понятия «идентичность» по преимуществу отражало дух времени и характер определенной эпохи.

Рост индивидуализма и все вытекающие из этого процесса следствия привели к тому, что идентичность начала пониматься не как тождество, а как различие. При этом само различие конституировалось в различных отношениях и соотношениях: к другим людям, обществу, государству, господствующей идеологии, традиции, тем или иным культурным параметрам.

Проблема идентичности в современном Казахстане заключается в одновременном сосуществовании двух сильных разнонаправленных тенденций, которые можно обозначить как традиционализм и модернизм (прогрессизм).

Основная трудность формирования идентичности, релевантной требованиям современного мира, состоит в необходимости сочетания элементов, традиционно считающихся взаимоисключающими и несовместимыми.

Список литературы

- 1 Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.
- 2 Башляр Г. Избранное: научный рационализм / Г. Башляр. — СПб.: Университетская книга, 2000. — 395 с.
- 3 Антология мировой философии: [В 4-х т.]. — Т.1 / под ред. В.В. Соколова. — М.: Мысль, 1972. — 710 с.
- 4 Декарт Р. Рассуждение о методе / Р. Декарт. — М.: АСТ, 2020. — 416 с.
- 5 Блаженный Иоанн Дунс Скот. Избранное / Сост. и общ. ред. Г.Г. Майорова. — М.: Изд-во Францисканцев, 2001. — 583 с.
- 6 Лейбниц Г. Монадология / Г. Лейбниц. — М.: Рипол Классик, 2022. — 200 с.
- 7 Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор. — М.: Академический проект, 2022. — 154 с.
- 8 Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк. — М.: Азбука, 2022. — 864 с.
- 9 Юм Д. Трактат о человеческой природе / Д. Юм. — М.: Азбука, 2022. — 320 с.
- 10 Зиммель Г. Избранное. Философия культуры / Г. Зиммель. — М.: ЦГИ, 2017. — 437 с.
- 11 Адорно Т. Негативная диалектика / Т. Адорно. — М.: Академический проект, 2011. — 538 с.
- 12 Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек / Г. Маркузе. — М.: АСТ, 2003. — 528 с.
- 13 Салихов Г.Г. Проблема идентичности в условиях глобализации / Г.Г. Салихов // Век глобализации. — 2011. — № 1. — С. 122–129.
- 14 Huntington S. The Clash of Civilizations / S. Huntington // Foreign Affairs. — 1993. — № 3. — P. 22-49.
- 15 Абсаттаров Г.Р. Правовой процесс в социально-политической системе казахстанского общества / Г.Р. Абсаттаров // Изв. НАН Республики Казахстан. — 2008. — № 5. — С. 100–107.
- 16 Тишков В. Конструирование этнической идентичности / В. Тишков. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekcii2/lekcii/konstruiro.html>.
- 17 Глостанова М. Западные СМИ и мифология толерантности / М. Глостанова // Право знать: история, теория, практика. — 2003. — № 9, 10. — С. 28–44.
- 18 Кевлиан Р. Теории национализма: общий обзор и применимость к Центральной Азии / Р. Кевлиан // Доклад, прочитанный 01.03.2006 г. на семинаре «Билима» — Центрально-Азиатского ресурсного центра по политической науке. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://pandia.ru/text/77/148/3743.php>.
- 19 Кукушева Н.Э. Мультикультурализм как теория нацистроительства в Казахстане / Н.Э. Кукушева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение // Вопросы теории и практики. — 2016. — № 12. — С. 117–120.
- 20 Лаумулин М. Закат мультикультурализма. Наступает эра европейского ислама / М. Лаумулин // Континент. — 2006. — № 5. — С. 11–13.
- 21 Шалабаева Г. Постигание культуры: мировоззренческие парадигмы и исторические реалии Казахстана / Г. Шалабаева. — Алматы: Акыл кітабы, 2001. — 420 с.
- 22 Кадыржанов Р. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Р. Кадыржанов. — Алматы: Ин-т философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. — 168 с.

А.К. Муқанова, С.А. Семедов, Б.И. Карипбаев, Д.Г. Шорманбаева

Философиялық дискурстағы бірегейлікті түсінудің трансформациясы

Мақалада «бірегейлік» ұғымы талданған. Тұжырымдаманың даму тарихы аясында әр түрлі теориялар жиынтығын қамтитын екі үлкен кезең түрінде кезеңдеу берілген. Жеке тұлғаның негізгі теорияларының семантикалық экспликациясы мен сипаттамасы жасалған. Әр түрлі философиялық бағыттар мен мектептерде, сондай-ақ әр түрлі авторларда «бірегейлік» ұғымының семантикалық өзгеруі байқалады. Бірегейлікті түсіну мен белгілі бір тарихи әлеуметтік-мәдени жағдай арасындағы себеп-салдарлық байланыс орнатылған. Сонымен қатар бірегейлік статикалық тұлға ретінде емес, рекомбинация мен қайта конфигурациялауға потенциалы бар динамикалық, жылжымалы құрылым ретінде тұжырымдалған. Бірегейлік философиялық түсіну тақырыбы ретінде және сәйкестендіру мен ажыратудың гносеологиялық процедуралары арасында корреляция жасалған. Авторлардың пікірінше, объективті әлеуметтік-мәдени мән-жайлардың (жаһандану шындығы) және өзін-өзі анықтауға (тарих, дәстүр, менталитет) күшті әсер ететін ішкі факторлардың алшақтығы болып табылатын қазіргі қазақстандық қоғамдағы бірегейліктің басты мәселесі айқындалған. Батыс әлемінің тарихы өзінің сипаты, дәйектілігі, динамикасы және ішінара бағыттылығы жағынан Қазақстан тарихымен бірдей емес екендігіне баса назар аударылған. Сондықтан сызықтық модернизацияға (өз мәдениетін еуропалық үлгілерге сәйкес құруға) көптеген эндемикалық себептер кедергі келтіреді, оларды ескірген нәрсе ретінде алып тастауға болмайды. Көп жағдайда бұл эндемикалық факторлар қазақстандық қоғамның ұлттық және мәдени бірегейлігінің өзіндік ерекшелігін құрайды.

Кілт сөздер: бірегейлік, жаһандану, мультикультурализм, сәйкестік, айырмашылық, өзін-өзі анықтау, тиесілілік, индивидуализм, дивергенция, қайшылық.

A.K. Mukanova, S.A. Semedov, B.I. Karipbaev, D.G. Shormanbaeva

Transformation of the understanding of identity in philosophical discourse

The article analyzes the concept of “identity”. Within the framework of the history of the development of the concept, periodization is given in the form of two large stages, which include a set of different theories. A semantic explication and characterization of the main theories of identity is made. The semantic transformation of the concept of “identity” is traced in different philosophical directions and schools, as well as by different authors. A causal relationship is established between the understanding of identity and a specific historical socio-cultural situation. Within the framework of the article, identity is conceptualized not as a static entity, but as a dynamic mobile structure with the potential for recombination and reconfiguration. A correlation is made between identity as a topic of philosophical reflection and epistemological procedures of identity and distinction. The main problem is the problem of identity in modern Kazakhstani society, which, according to the author, lies in the divergence of objective socio-cultural circumstances (the reality of globalization) and internal factors that have a strong influence on self-determination (history, traditions, mentality). The fact is emphasized that the history of the Western world in its character, consistency, dynamics and partly purposefulness is not identical to the history of Kazakhstan. Therefore, linear modernization (building one's culture according to European patterns) is hindered by many endemic reasons that cannot simply be discarded as something outdated. In many ways, these endemic factors make up the originality of the national and cultural identity of the Kazakh society.

Keywords: Identity, globalization, multiculturalism, difference, self-determination, affiliation, individualism, divergence, contradiction.

References

- 1 Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: youth and crisis]. Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Bashliar, G. (2000). *Izbrannoe: nauchnyi ratsionalizm* [Selected: scientific rationalism]. Saint Petersburg: Universitetskaya kniga [in Russian].
- 3 Sokolov, V.V. (Ed.). (1972). *Antologiya mirovoi filosofii: [V 4 tomakh]. Tom 1* [Anthology of world philosophy: (Vols. 1–4). Vol. 1. Moscow: Mysl [in Russian].
- 4 Descartes, R. (2020). *Rassuzhdenie o metode* [Reasoning about the method]. Moscow: AST [in Russian].
- 5 Maiorov, G.G. (Ed.). (2001). *Blazhennyi Ioann Duns Skot. Izbrannoe* [Blessed John Duns Scotus. Selected]. Moscow: Izdatelstvo Frantsiskantsev [in Russian].
- 6 Leibniz, G. (2022). *Monadologiya* [Monadology]. Moscow: Ripol Klassik [in Russian].
- 7 Kierkegaard, S. (2022). *Strakh i trepet* [Fear and Trembling]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].

- 8 Locke, J. (2022). Opyt o chelovecheskom razumenii [Experience about human understanding]. Moscow: Azbuka [in Russian].
- 9 Hume, D. (2022). Traktat o chelovecheskoj prirode [Treatise on human nature]. Moscow: Azbuka [in Russian].
- 10 Simmel, G. (2017). Izbrannoe. Filosofiiia kultury [Selected. Philosophy of culture]. Moscow: TsGI [in Russian].
- 11 Adorno, T. (2011). Negativnaia dialektika [Negative dialectics]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 12 Marcuse, H. (2003). Eros i tsivilizatsiia. Odnomernyi chelovek [Eros and civilization. One-dimensional man]. Moscow: AST [in Russian].
- 13 Salikhov, G.G. (2011). Problema identichnosti v usloviakh globalizatsii [The problem of identity in the context of globalization]. *Vek globalizatsii — Age of globalization*, 1, 122–129 [in Russian].
- 14 Huntington S. (1993). The Clash of Civilizations. *Foreign Affairs*, 3, 22-49.
- 15 Absattarov, G.R. (2008). Pravovoi protsess v sotsialno-politicheskoi sisteme kazakhstanskogo obshchestva [Legal process in the socio-political system of Kazakhstan society]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan — Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 5, 100–107 [in Russian].
- 16 Tishkov, V. Konstruirovaniie etnicheskoi identichnosti [Construction of ethnic identity]. Retrieved from: <http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekcii2/lekcii/konstruiro.html> [in Russian].
- 17 Tlostanova, M. (2003). Zapadnye SMI i mifologiiia tolerantnosti [Western media and the mythology of tolerance]. *Pravo znat: istoriia, teoriia, praktika — The right to know: history, theory and practice*, 9, 10, 28–44 [in Russian].
- 18 Kevlian, R. Teorii natsionalizma: obshchii obzor i primenimost k Tsentralnoi Azii [Theories of nationalism: general overview and applicability to Central Asia]. Retrieved from: <http://pandia.ru/text/77/148/3743.php> [in Russian].
- 19 Kukusheva, N.E. (2016). Multikulturalizm kak teoriia natsiostroitelstva v Kazakhstane [Multiculturalism as a theory of nation-building in Kazakhstan]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki — Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice*, 12, 117–120 [in Russian].
- 20 Laumulin, M. (2006). Zakat multikulturalizma. Nastupaet era evropeiskogo islama [Decline of multiculturalism. The era of European Islam is coming]. *Kontinent — Continent*, 5, 11–13 [in Russian].
- 21 Shalabaeva, G. (2001). Postizhenie kultury: mirovozzrencheskie paradigmy i istoricheskie realii Kazakhstana [Comprehension of culture: ideological paradigms and historical realities of Kazakhstan]. Almaty: Aqyl kitaby [in Russian].
- 22 Kadyrzhанov, R. (2014). Etnokulturnyi simvolizm i natsionalnaia identichnost Kazakhstana [Ethno-cultural symbolism and national identity of Kazakhstan]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniia KN MON RK [in Russian].

Н.А. Мейрамова*, А.Т. Бакирова

«Қарағанды медициналық университеті» КеАҚ, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: nmeiramova@mail.ru; alua_23@mail.ru)

Философияның медицина студенттерінің рухани ізденісін дамытудағы маңыздылығы

Жеке тұлға тәрбиесіндегі басты факторлар — жанұя мен оқу орындардағы білім беру және тәрбие жұмысы, осыған орай оның процестерінің руханилығын қалыптастыру барысында дұрыс ұйымдастырудың мәні айрықша. Сондықтан, зерттеу жұмысында оқу үрдісінің, оның теориялық және тәжірибелік қырларын ашу негізге алынған. Болашақ медицина ғалымдарының арнайы дайындығын жетілдіре отырып, олардың гуманитарлық дайындығын түбегейлі өзгерту, әсіресе ғылыми-зерттеу және практикалық қызмет нәтижелерінің барлық ықтимал салдары үшін, олардың санасында ойлаудың философиялық мәдениетін және жеке моральдық жауапкершілікті арттыру өте маңызды. Философия ғылымының қазіргі студент үшін, яғни қазіргі медицина ғылымын зерттейтін болашақ дәрігер үшін маңыздылығын анықтау қажет. Ұсынылған жұмыста болашақ дәрігерлер үшін философия ғылымының маңыздылығы мен мәнін дәлелдеуге тырысқан, өйткені философия бізді қоршаған әлеуметтік-мәдени шындық туралы кең әмбебап білім береді, адамға оның қазіргі әлемдегі орны мен рөлін түсінуге көмектеседі. Мақалада философия пәнінің медицина студенттері үшін мақсаты, маңызы, тигізетін әсері мен беретін білімін анықтау мақсатында жазылған. Анықтау барысында жүргізілген тәжірибелер мен зерттеулер, философия пәнінде қозғалатын тақырыптар мен жүргізілетін жұмыстар, сонымен қатар студенттердің белгілі бір тақырыпқа байланысты ой-толғаулары көрсетілген. Авторлар мақаланы жазу барысында философия пәні медицина студенттері үшін қандай рөл ойнайды, күнделікті жеке және кәсіби өмірде оның тигізетін пайдасы бар ма, жағымды және жағымсыз жақтары қандай деген сұрақтарға жауап алуға тырысқан. Зерттеу жұмысының өзегі жас ұрпақтың бойындағы руханилықты қалыптастыруды ғылыми-педагогикалық негіздеу.

Кілт сөздер: философиялық ойлану, сана-сезім, білім алушылар, таным, білім-ғылым, әлеуметтік орта, қазіргі қоғам, руханилық, өмірдің мәні.

Kipicne

Философия — бүкіл қоғамдық ғылымдардың түп негізі. Ол әрдайым дамып, жетіліп, адамзат ақыл-санасының жетістіктерімен толықтырылып, арнасы кеңейіп отыратын ғылым. Осыған орай, бұл пәнді әлемдік өркениеттердің бәрі дерлік құнды деп санайды.

Философия — өзгеше ғылым. Оның мәні — дүниеге көзқарастылығы мен әдіснамасында. Бұл белгілі бір шеңберде немесе ағым аясында тұйықталып, шектеліп қалмайтын ғылым. Яғни, философия әрқашан жалпы адамзат табысы, баршаға ортақ рухани жеміс, рухани мәдениеттің ажырамас бөлшегі болып табылады. Ешбір адам дүниеге белгілі бір көзқарасыз өмір сүрмейді. Олардың әрқайсысының белгілі бір құбылысқа, дүниеге, жағдайға айтатын жеке пікірі, өзінің өмірлік позициясы, ұстанымы болады. Ал, философия осы көзқарастардың жүйелі әрі ақылға қонымды болуын қамтамасыз етеді. Әрине, бұл көзқарастар тектен-тек пайда болмайды. Оны қалыптастыратын — өмір. Жалпы өмірді танып-білу барысында адамзат баласы белгілі бір қорытындыға келіп, өзіндік тұжырым жасайды. Дәл осыны философия ғылымының әдіснамалық, дүниеге көзқарастық қызметі деп айтуға болады [1].

Философия пәні тарихи даму барысында дүниеге көзқарастық, методологиялық, метафизикалық, онтологиялық, гносеологиялық, аксеологиялық, праксеологиялық, прагматикалық және антропологиялық қырларымен танылған.

Философия — адамның теориялық-танымдық ойлау қабілетін жетілдіретін немесе жетілдіруді үйрететін өнер немесе ғылым. Философияны зерттей келе, ғалымдар екі топқа бөлінген: біріншілері философияны ғылым деп санаса, екіншілері оны өнер деп қарастырған. Айта кететін болсақ, Гегель: «Философия — ақыл-оймен ұстап қалынған тарихи дәуір» десе, Шопенгауэр: «Философия ғылымының кемшілігі — оның ғылым жолымен дамуында, ал шынында, философия — көркемөнердің бір

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nmeiramova@mail.ru

түрі» деп тұжырымдаған. Ал, Фихте: «Философиялық жүйені таңдау — адамның өзінің кім екеніне байланысты, себебі, философиялық жүйе соны жасаған адамның жан дүниесі арқылы жанданады», — деп ой толғаған. Неміс ағартушысы Лессинг: «Егер Құдай мені өзіне шақырып «Бір қолымда дүние жөніндегі толық ақиқат, екіншісінде ақиқатқа деген іңкәр бар. Қайсысын таңдап аласың?» - десе, мен: «О, Жаратқан, бүкіл ақиқаттың иесі сенсің, маған тек сол ақиқатқа іңкәрлікті берсеңіз болғаны дер едім», — депті [2].

Жалпы философияның адамзатқа беретіні көп, бірақ та одан берілгенді алатындар саны аз. Осыған байланысты да, жоғары оқу орындарында міндетті түрде философия пәнінің берілуі маңызды деп ойлаймын. Осы пәнді оқыту барысында студенттердің бойында философиялық рефлексияны, өзін-өзі сараптау және адамгершілікті өзін-өзі реттеу дағдыларын қалыптастыру, ғылыми зерттеу қабілеттерін дамыту, интеллектуалдық және шығармашылық дағдыны дамыту жүзеге асырылады.

Зерттеу әдістері

Ал, медициналық жоғары оқу орындарының студенттері үшін философия пәні қаншалықты маңызды? Бұл сұрақтың жауабын анықтау мақсатында арнайы еркін түрде студенттерге жалпы философия пәні жайлы сұрақтар қойған болатынбыз. Ол сұрақтар мынадай: Жалпы философия пәні медицина студенттеріне не үшін керек? Философия пәні қалай әсер етеді? Философия пәні не үйретеді? Сабақтан тыс өмірде философия сабағында алған әсерлер мен білім белгілі бір рөл ойнай ма? «Жалғыздықтың шеңберінде өмір сүру үшін я жануар, я болмаса Құдай болу керек», — дейді Аристотель. Бірақ, үшінші бар, ол — философ», — дейді Ницше. Бұл пікірді қалай түсінесіңдер? «Қайғы таныммен бірге басталады», — дейді француз ойшылы Камю. Осы пікірді қалай түсінесіңдер? «Философия қоғамға тәуелді болмауы керек, керісінше, қоғам философияға тәуелді болуы керек», — деген екен орыс философы Бердяев. Дәл осы тұжырым қазіргі өтпелі қоғамда қандай тың ойларды қозғауы мүмкін деп ойлайсыңдар? [3] Сұрақтар саны көп болмағанымен, ашық талқылауға түсті, толық әрі жан-жақты жауаптар алынды. Бұл жерде студенттер ойы екіге бөлінді, нәтижесінде философия пәнінің маңыздылығын жақтаушылар саны көбірек болды. Жақтаушылардың айтуынша, алдымен, философия пәні студенттерді рухани және гуманитарлық бағытта жақсы дамытады және адам баласына тән адамгершілік қасиетін шыңдауды негіздейді. Әр сабақ сайын студенттер белгіленген тақырыптар бойынша өзінің ой толғауларын, мазалаған сұрақтарын кең ауқымда талқылап, бір-бірімен ойларын алмасадy, сонымен қатар жалпы өмірде өткізген түрлі тәжірибелермен бөліседі. Бұл студенттер мен мұғалім арасындағы коммуникативті байланысты, рухани байланысты жетілдіреді. Студенттердің айтуынша, олар ойларын білдіріп, бір-бірін тыңдағанда өздері жайлы және құрбы-құрдастары жайлы толығырақ біле бастайды. Бұл олардың арасындағы байланысты күшейтеді. Әр адамның ойы әртүрлі болғандықтан, бізге берілген сұрақтарға әртүрлі жауаптар естіміз де, өз ойымызбен салыстырамыз, толықтырамыз, бөлісеміз. Жалпы, бұндай талқылаудың пайдасы — ол студенттердің ойлау және өз ойын жеткізу қабілетінің шыңдалуы. Медицина студенттері — ол еліміздің болашақ дәрігерлері. Дәрігерлер тікелей қоғаммен жұмыс жасайды, осы жерде оның дәрігерлік білімі, оған қоса рухани білімі маңызды рөл атқарады. Осы білімдері арқылы, оның біліктілігі анықталады. Жақтаушылардың тағы бір ерекше ойы — философия пәні медицина студенттері үшін сергіткіш пән болып табылады. Бұның себебі, медицина студентінің күнделікті өмірінде, көбіне, нақты ғылымдар оқытылады. Студенттер, көп жағдайда, кітаптан, интернет құралдары көзінен алынған ақпараттарды оқиды, жаттайды, талқылайды, олармен бөліседі. Ал, философия сабағында, олар ақпараттарды оқып, жаттап келгенімен, жеке өзінің ойымен де бөлісе алады. Онымен бірге, ол ойын ортаға салып, студенттермен, мұғаліммен талқылай алады. Бұны медицина студенттері үшін өткізілетін философия пәнінің бір ерекшелігі ретінде қарастырдық. Ендігісі, ол философия пәнінің адамгершілік қасиетін шыңдауы, яғни, бұл пәнде адамзат философиясымен бірге психологиясы да қарастырылады. Адамның санасы, таным-білімі, болмысы, жаратылысы толықтай зерттеліп, талданады. Адам баласының тіршілікке, қоғамға жасайтын іс-әрекеттері талқыланады, соның нәтижесінде ненің дұрыс, ненің бұрыс екендігі шешіледі. Осы жерде студент күнделікті өмірдегі жасайтын іс-әрекетіне, ойланатын заттарына, жалпы тіршілік иелерімен жасайтын қарым-қатынасына мән бере бастайды. Белгілі ойды бір жақты ғана емес, жан-жақты қарастыра бастайды. Тағы бір қызығы, көп студенттер өмірде болып жатқан нәрселер мен құбылыстардың мәні қаншалықты тереңде жатқанын және оған адам санасының тікелей байланысты екендігіне көздері жете бастайды [4]. Тәжірибелік сабақтар барысында, ауқымды әрі маңызды тақырыптар талданды. Олар: ойлау мәдениетінің пайда болуы; сана және бейсаналық; философия тарихында жан мен рух, сана мен ақыл мәселесі; болмыс; таным және шығармашылық; білім беру, ғы-

лым, техника және технологиялар философиясы; адам мәселесі; өмір мен өлім мәселесі. Бұл тақырыптар бойынша студенттер түрлі ойларымен бөлісті, арнайы презентациялар қорғады, ойындар өткізді, сонымен қатар ойларында жүрген сұрақтарын ортаға салды. Тақырыптар ішінде ең ерекше талқыланған өмір мен өлім мәселесі, адам өмірінің мәні неде, өлімнен кейінгі өмір жайлы қызықты сұрақтар мен ойлар талқыланды. Осы жерде өмірдің мәні жайлы көбірек әңгіме жүргізілді. Студенттердің айтуынша, әр адам үшін өмір мәні әртүрлі болады, сондықтан «Адамның өмірінің мәні неде?» деген сұрақты «Мен үшін өмірдің мәні неде?» деп тұжырымдау қажет деп қарастырылды. Енді сұраққа байланысты жауаптар бойынша, өмірдің мәні өзін-өзі табуда, мақсаттарыңа жетуде, өзгелермен бақытыңды бөлісуде, қазіргі сәтпен өмір сүруде, барыңды бағалауда деп жіктелді. Сонымен бірге, әр адамның өмірінің мәні өзінің өмір сүруінде екендігі айтылды. Адам өмірінің мәні өзін-өзі табуда деген тұжырымдамаға қарсы ойлар да айтылды. Ол — адам өзін-өзі ғаламнан табуы мүмкін емес, ол өзін тек қана құрастыра алады, ол өзін тұлға ретінде қалыптастыра алады. Ал, тұлға ретінде қалыптасу жолында, адам өзінің сүйікті ісін, адамын, жұмысын, қаласын және тағы басқаларын таба алады деп айтылып кетті. Адамдардың тағы бір санаты үшін адам өмірінің мәні үнемі жеке және рухани даму болып табылады деген тұжырымдама болды. Өздерінің әлсіз жақтарын жеңу, мақсаттарға қол жеткізу, жақсы болуға ұмтылу әрі қарайғы әрекеттерге, жаңа әдеттер мен жеңістерге жақсы талпындырады дейді. Біреулер үшін өмірдің мәні жоқ көрінеді. Олардың айтуынша, өмірдің кез-келген мағынасын (отбасы, балалар, даму, мансап, саяхат және тағы басқалары) өзін-өзі сендіру деп санауға болады. Бұл арқылы адамдар өмірдің мағынасыздығы туралы ойлардан аулақ болуға тырысады, өйткені ерте ме, кеш пе адам өледі, ал шексіз ғалам аясында оның өмірі маңызды емес болып қалады. Философиялық сұраққа мұндай циникалық көзқарас кейбір адамдарға шексіз пайымдаулар мен сенімділіктің болмауымен өзін қинамауға көмектеседі, ал басқалары ессіздікке де түседі. Бұл категория міндетті түрде өзі үшін анықтамалық нүкте мен оның өмір сүруінің мәнін табады деп қарастырылды. Ендігі бір ой, ол адам өмірінің мәні өзінің болуында. Яғни, адам өмір сүріп жүрген кезінде, ол өз өмірінің мәні болып саналады. Соған байланысты, ол өзін физикалық және рухани қалыптастыра бастайды, өмір сүре бастайды, қажетіне үйренеді, сабақ алады. Өмір сүріп жүрген сәтінде оның мүмкіндігі шексіз, ал өлгеннен кейін оның бірнәрсені өзгертуге мүмкіндігі мүлдем болмайды. Сонымен қатар, адам баласының қолынан бәрі де келеді, сондықтан «Тірі адам тіршілігін жасай береді» деген сөз де осы жерде өзінің мағынасына енеді деп қарастырылды. Осы жерде, қазақ философиясындағы: «Дүниеге екі келмек жоқ». Адам осы дүниеге бір рет қана келеді және оған бір ғана мүмкіндік беріледі, ол өз өмірі үшін өзі жауапты. Қазақтар түсінігінде, тек қана адам өз әрекеті арқылы өз өміріне мән береді деген тұжырымдама да үлкен талқылауға түсті. Қорытындылай келе, әртүрлі адамдар үшін мағына әртүрлі сәттерде болуы мүмкін: футбол командасын қолдауда, жаңа тау шыңдарын бағындыруда, саналы тәрбиеде, музыкада, басқаларға көмектесуде, философия арқылы шындықты іздеуде және тағы басқасында. Бірақ бұл мысалдардың барлығына тән белгі — оң және конструктивті жүзеге асырылатын сана болып шықты. Өмір бір мағынаға ие болғанша, әр адам әр күні оған мүмкіндігінше қанағаттанатындай өмір сүре алады. Конрад Лоренц айтқандай: «Өмірдің өзі — таным процесі». Эволюцияның бұл түсіндірмесі бойынша, өмірдің мәні білімге ұмтылу болып табылады, яғни, бұл әлемге сәйкестігі үнемі тексерілетін шынайы әлем туралы білімге ұмтылу [5]. Бұл тақырыппен қатар, бақыт мәселесі де талқыланды. Ондағы тұжырымдалған ортақ ой: барлығы өмірде өз бақытын іздеп жүреді, қайдан табуға болатынын білмей жүреді. Бірақ та біздің бақытымыз басқа адамдар бақытында болады. Оларға бақыт сыйлайтын болсақ, біз де өз бақытымыздың иесіне айналады екенбіз.

Нәтиже

Мақаламыздың нәтижесі ретінде, жүргізілген әдіснамалық сауалнамаға кері байланыс ретінде берілген студенттердің өзіндік ой-толғамдарын ұсынуды жөн көрдік.

«Сабақ өз бастауын алған кезден бастап, философия ол тек пән емес, ол адамның бүкіл өмірі екендігін түсіндім. Шынында, адам табиғаттың, Жаратушының көркем жаратылыстарының бірі. Адам өзінің тұлға болып қалыптасуында орын алатын мәселенің барлығы осы ғылыммен тығыз байланысты. Соның, ең алғашқысы адамның болмыс мәселесі. Дүниеге адам болып келген соң, соған лайықты өмір сүру осы болмыс мәселесіне тікелей қатысты. Оның құндылығы, қасиеті, ұстанымы, жасаған шешімдерінің барлығы болмыстың құраушы факторлары. Адам қиялының шексіздігінен, адам ойының кемелденуінен қазір ғалам және ғылым шарықтап дамуда. Мұның барлығының түп тамыры философияда жатыр. Сонымен қатар, біздің ойымызды нақтылауға негізделген әрбір философияның тұжырымы, қағидасы да ерекше қызықтырды. «Неге ол адам олай тұжырымдады?», – деген сұ-

рақ көкейіңнен өз ойыңның атып шығуына себепкер болатын кездерде көп болды», – деп, философия пәнінің адам өміріндегі маңызын айшықтады.

Келесі бір студент философия пәні арқылы өз бойында пайда болған өзгерісті айтып өтті: «Ал енді философия маған не үйретті? Ол маған әрекет етпес бұрын ойлануға, оның салдарын бағалауға және өзімді, айналадағы әлемді жақсы жаққа өзгертуге ұмтылуға үйретті. Мен әрқашан не істеуімді таңдай аламын. Таңдау — бұл екі түрлі болатын еркіндік. Теріс бостандық — бұл бір нәрседен Бостандық. Біз ешқашан бір нәрседен бос емеспіз: өз денеміз, теріс пікірлер, сыртқы жағдайлар. Бірақ біз әрқашан бір нәрсе үшін бостандықпыз — бұл оң еркіндік. Мен шығармашылық, махаббат, қуаныш пен бақытқа бөленемін. Жасампаздықта ашылатын оң бостандықтың осы әлеуеті маған күн сайын тұруға, оқуға баруға, адамдармен қарым-қатынас жасауға және күн сайын біздің ортақ бақытты болашағымызға шағын үлес қосуға күш береді».

Бірі болашақ дәрігер ретінде философияның жас ақ халаттылар үшін маңызын айта кетті: «Барлық студенттер философия пәнін өтуге міндетті, бұл кез келген университеттің негізгі компоненті. Олар диалектика тарихын, философияның негізін немесе философия тарихын өтуі керек. Дәрігерлер неге философияға мұқтаж? Соңғы уақытта дәрігерлер нақты диагноз қоя алмайды және науқастың жағдайын талдай алмайды деп шағымданады. Менің ойымша, философия адамның ойлау моделін қалыптастырады, бұл мәселелерді тиімді және ұтымды шешуге көмектеседі. Бірақ, барлық жас дәрігерлер бұған қабілетті емес, олар ұзақ медициналық тәжірибеден өтуі керек сонымен қатар, философиялық ойлауды үйренуі керек».

Бір студентіміз сыни ойлану арқылы ләззатқа бөленіп, өзін ерекше бақытты сезінгенін жеткізді: «Философия — дүниеге көзқарастың жоғарғы тарихи түрі. Бұл пәнді оқи бастаған кезде менің бұрын сезген сезімдерім мен туындаған ойларымның реттелгенін, оларға қосымша жаңа ойлардың қосылғанын түсіндім. Маған ерекше ұнаған Олдос Хакслидің сөздері бар: «Философия бізге өздігінен түсінікті болып көрінетін нәрсеге күмән келтіруді үйретеді, үгіт насихат, пропаганда, керісінше, не туралы ойлау орынды, не нәрсеге күмәндану орынды болатынын өздігінен түсінікті деп сануды ұсынады. Яғни сыни ойлаудан, сұрақ қойғаннан бастап қана біз шынайы менге жақындай аламыз. Оған жақындау арқылы, менің ойымша, біз Құдайға да жақындай аламыз. Сонымен қоса, әрине, өмір мен өлімнің жінішке шекарасы туралы, оның мәні және өлімді қабылдау мәселелері жөнінде талқылау маған ерекше рухани нәр берді. Сабактан қайтқан соң, онаша, бұл сұрақтарды өзіме қайта қойғаннан соң, нақты жауабын таппасам да жанымның тыныштығынан ләззат алдым. Адамға тән эмоциялардың маңыздылығына, мағынасына жаңа бұрыштан қарай бастадым. Өз дәуіріне тән инновациялық философтардың сол замандағы маңызды оқиғалар, жалпы адамға, қоғамға, Құдайға көзқарастары мен концепцияларын тану арқылы мен салыстыра бастадым. Салыстырып, сыни ойлау арқылы мен бақытқа бөлендім».

«Дүние табиғаттың заңдылықтарын, құбылыстарды, бақыт және қайғы, өмір және өлім, тірі мен өлі арасындағы қатынастар туралы сұрақтардан тұрады. Олар тіршілік етуші ағзалардың және жалпы табиғат туындыларының болмысын және тікелей біртұтастық ұғымын құрайды. Адам өз кезегінде дүниенің бір бөлшегі бола тұра, тіршілік етушілердің мәселелеріне терең мән береді. Терең мән беру арқылы адам ақиқатқа жетуге тырысады. Ақиқатқа жету жолында тұлға күмәндану, сыни ойлау және мәселені анықтау, сұхбаттық деңгейінде ой түйеді. Дүниетаным және оның заңдылықтары, құбылыстары туралы пікірлер сыни сараптамалар және күмәндану нәтижесінде философия ғылымының негізін қалайды. Күмәндану — бұл ойлаудың тірегі. Мысалы, Рене Декарт «Мен күмәнданамын, олай болса, мен ойланамын, олай болса, мен өмір сүремін» деген пікір қалдыру арқылы сыни тұрғыдан қарастыру және күмәнданудың ойланудың бір тәсілі ретінде ғана емес, сонымен қатар өмір сүрудің бір үлгісі ретінде қарастырады. Күмәндану және сыни ойлау ақиқатқа жетудегі жалғыз жол, себебі ақиқатқа жету жолындағы қателіктердің алдын алуға қол жеткізеді». Осы пікір арқылы студент өмір жолындағы күмәндану рөлін саралады.

Ал, бірі өзіне философияның қоғамда өз орнын тауып, айналасындағыларға сыйластықпен қарауды түйсінгенін жеткізді: «Философияны оқу арқылы басқалардың көзқарасын түсінуге, қабылдауға өз көзқарасымды дәйекті түрде жеткізуге, сондай-ақ ымыраға келуге негіз болатын пайымдауда ортақ нәрсе табуға үйрендім. Философия маған әр адамның әлемді, заттарды, құбылыстар мен сезімдерді өзіндік қабылдауы бар екенін көрсетті. Біз адам баласын өзінің жеке ойы үшін ешқашан кінәлай немесе ол адамның ойы дұрыс емес деп айта алмаймыз, себебі ол адамның не себепті олай ойлайтынын, ондай шешімге келуіне қандай жағдайдың орын алғанын біле алмаймыз».

Талқылау

Мәдениет және негізгі әлеуметтік құндылықтар әлеуметтік интеграция механизмінің рухани негізіне айналады. Қазіргі қазақ жастарының әлеуметтік құндылық бағдарлары мемлекет пен тұтастай қоғамның қазіргі әлеуметтік дамуының көрінісі болып табылады. Бүгінгі таңда мемлекет пен қоғамның жан-жақты дамуына ықпал ететін ерекше әлеуметтік топ ретінде жастар рөлінің маңызы барған сайын айқын бола түсуде. Адамның рухани өмірінің құраушылары, әсіресе жастар арасында қарқынды түрде өзгеріске ұшырауда. Қазір жастардың әлеуметтік ортасында рухани тұрғыдан жаңа өзін-өзі ұйымдастыру аспектілері пайда болуда, олардың арасында рухани адамгершілік құндылықтарының алатын орны ерекше. Жалпыға бірдей қабылданған құндылықтар қазіргі жастар қоғамының талабына сай өз маңыздылығын өзгертіп отырады. Осыған орай, болашақ медицина мамандарын рухани-мәдени бағытта даярлаудың өзектілігі артады. Бұл міндетті жоғары мектептер мен ғылыми-білім беру мекемелері шешуі керек және шеше алады. Бірақ бүгінде бұл жеткіліксіз екенін бәрі түсінеді. Ғылыми кадрларды даярлаудың қалыптасқан және тұрақты жүйені батыл өзгерту қажет. Табиғи және биомедициналық ғылымдардың дамуымен бірге мақсатты түрде дамитын логикалық аппаратты жетілдіру жүйесінде табуға болатын философия мен медицинаның өзара әрекеттесу процесі күмән тудырмайды, оның барысында біз диалектикалық ойлау құбылысының қалыптасуын байқай аламыз. Философия — қоршаған әлемді зерттейтін орта, ол осы әлем туралы жалпы, жүйелі білім жасайды. Философияның ерекшелігі — ол әлемнің өмір сүру принциптерін ғана емес, сонымен бірге осы әлемнің адам үшін маңыздылығын да зерттейді. Философияда адами құндылықтардың өзегі негізделген, бұл адамзат үшін басты немесе өзгермелі, маңыздылығы жоғары яки төмен бола келе, адамзат өмірінің құрылымын нақтылайды. Философияны оқи отырып, адамзат баласы өзінің жалпы дүниетанымдық көзқарасын қалыптастырады. Осының барысында адам өзінің сенімдері мен жаңа идеяларын салыстыра келе, дүниені танып-біліп, саналы әрекетке көшеді [6]. Философия ғылым емес деген көзқарасты үнемі кездестіреміз. Алайда, біз философиялық ойлау мен ғылыми тұжырымның даму кезеңдерін тарихылықтан логикалық бағытта зерттесек, онда философия ғылымдардың ғылымы екеніне көз жеткіземіз. Жалпы ғылымда оны басқа ғылымдармен қатар қоюға болатындай нақты тақырып бола алмайды. Философия жалпы тақырыпты зерттейді. Ол берілген объект, берілген болмыс, болмыстың тұрмысы. Және бұл логикалық ойлау болып табылады. Өйткені, қандай да бір нақты ғылым өздігінен пайда болған жоқ және бола да алмайды. Қандай да бір ғылымды зерттеу үшін оның негізгі өзектілігін анықтап алу қажет. Жоғарыда айтылғандарға байланысты, қоғамдық санада философия барлық нәрсе және нақты емес нәрселер туралы талдау деген белгілі бір беделге ие болғаны таңқаларлық емес. Философиядан күнделікті өмірде, жеке адамның өмірінде ешқандай пайда жоқ. Философия нақты пайда әкелмейді, бірақ ол барлығына ортақ пайда әкелді. Бұл белгілі бір білім. Мақсаты бойынша нақты білім тікелей қызмет үшін маңызды объективті шындықтың қасиеттерін көрсетуі керек, ал олардың ақиқаты ұрпақтардың тәжірибесімен расталады. Осы мағынада біз «білім» терминін қолдануға құқығымыз бар. Белгілі бір іс-әрекеттің тәжірибесімен біріктірілген осындай біліммен қатар, одан сапалы білім бар. Сонымен қатар жан-жақты, тұрақты өзгерістермен және тұрақсыздықпен сипатталатын күрделі процестер және өзара әрекеттесу туралы білім. Дегенмен бұл дерексіз білім. Ғылыми философияның алатын орны мен рөлі және медицина философиясының проблемалары жайлы сөз қозғасақ, жалпы қызметкерлер, оның ішінде медицина мамандары жалпы философиялық ұғымдар мен ғылыми тұжырымдарды ой елегінен өткізуі керек. Ғылым мен медицина философиясы болашақ дәрігерлер мен фармацевттерді, ғалым-дәрігерлерді концептуалды ойлау мен логикалық пайымға бағыттауға арналған. Ғылыми философиялық тұжырымды және оның логикалық қырын түсіну барысында ғана, олар сыни ойлану мен ғылыми көзқарастың, әлемдегі және қоғамдағы орын алған құбылыстар мен процестердің мәні мен маңызын түсінуі мүмкін. Бұл құбылыс медицина мамандарының күнделікті өмір тәжірибесіне айналуы қажет. Осыған орай, ғылыми және медициналық философия тек ақыл-ойлы әрекет ретінде ғана емес, сонымен қатар нағыз дәрігер маманының ерекше бейнесін қалыптастырғаны абзал. Қолөнерден өнерге және өнерден ғылымға. Мұндай жолды медицина жасады. Медицина қолөнер бола тұра, онда дәстүрмен жалғасын табатын кәсіп болуына бөлінген принциптері жүйесі болмады. Бұл кезеңнің ерекшелігі — ол саналы түрде анықталған заңдылықтар, объектілер мен табиғат процестерінің мәні емес, сыртқы байланыстарды, құбылыстарды талдау өнімдерін жинады. Медицина анықталған принциптері бар өнер, бірақ бұл жүйемен жұмыс жасай алатын, Құдай сыйына теңестірілген қабілетке санаулы адам ғана ие болды. Бұл қандай сыйлық? Бүгінде оны іс-әрекет әдіснамасы ойлау мәдениеті деп атайды. Міне, медицина ғылымға айналды. Ғылыми қыз-

метті жүзеге асыру үшін білімді білімге сыни көзқараспен қарайтын сауатты адамдар жүргізуі керек. Не істеу керек? Таным нәтижесін ғана емес, оны игеру жолын да білу керек. Сәйкесінше, медицина саласында да, басқа ғылымдардағыдай, білімді игерудің теориялық және эмпирикалық әдістері бар. Бұл әдістер арқылы жұмыс істеу принциптері қарастырылған. Осы тұрғыда, философия таным қызметін жүзеге асырушы адамның ойлау мәдениетінің дамуына ықпал етуші. Бүгінгі таңда адам ағзасындағы ақауды жүйелі анықтау үшін тек медициналық қана емес, философиялық тәсілді де қолдану керектігін жоққа шығара алмаймыз. Дәрігердің ғылыми-психосоматикалық қатынастарды зерттеуі пәнаралық тәсілмен ғана мүмкін болады, ол өз кезегінде адамның психиатриялық және психологиялық талдау әдістерін, әрине, әртүрлі сатылардағы физиологиялық процестерді зерттеумен үйлеседі. Қиындық мұндай жұмысты жүзеге асыру үшін жалпы терминологияны, әртүрлі ғылымдардың нәтижелерін біртұтас бағалауды, күрделі ұйымдастырылған объектіні — адамды танудың жалпы принциптерін айтпағанда жасау керек. Осылайша, әртүрлі ғылыми білімдерді біріктіру және пәнаралық синтез жағдайында жұмыс істеу қажеттілігіне байланысты маманның ойлау мәдениетінің деңгейін арттыру проблемасы туындайды. Философиядағы жаттығулар дәрігердің жалпы мәдени дамуына ғана емес, сонымен қатар оның жоғары кәсіби деңгейін қалыптастыруға көмектеседі. Себебі философия ақыл-ойдың ассоциативті икемділігінің көрінісі, оның көп қырлы адами байланыстар мен қатынастар желісіне енгізілген объектіні көру қабілеті. Философияны зерттеу — клиникалық ойлау, жүйелік ойлау негіздерін қалыптастыру үшін адамзаттың ғасырлар бойғы тәжірибесі. Философия дәрігерлерге таным процесі, оның мәні, ұйымдастыру принциптері және оның әдістері туралы түсінік береді. Осылайша, дәрігер медициналық теория мен практиканың мәселелерін зерттеу мен шешуді негіздеуге мүмкіндік алады. Сонымен қатар, біздің ойымызша, бұл болып жатқан оқиғаларды медициналық зерттеу, талдау және бағалаудың ең қолайлы жолдарын ашады, өйткені бұл аурудың барысына әртүрлі факторлардың әсерін ескеруге көмектеседі. Қалайша? Объектімен болатын оқиғаларды жіктеудің негіздерін таңдауға байланысты. Сондай-ақ қызмет субъектісі — дәрігер арасында диалектикалық ойлау дағдысының қалыптасуына байланысты, ол объектінің сыртқы және ішкі жағдайларының өзара әсерін қарастырады. Осылайша, ол дәрігерге барлық құбылыстарды, олардың дамуындағы процестерді, үздіксіз өзгерістерді және нақты жағдайлармен ажырамас байланыстарды қарастыруға үйретеді.

«Медициналық кәсіптің философиялық «аурасының» әлсіреуімен, жердің жұқа озон қабатының жойылуымен бірге медицина саласындағы экологиялық апаттың қауіптілігі артып келеді», – деп жазады В.И. Моисеев. Ұзақ уақыттан бері медицина «күшті» деп аталатын мамандықтарға жататыны бекер емес, олар үшін өздерінің заңдары жасалып, тіпті мемлекеттік заңмен бәсекеге түсе алады [7]. Осыған орай, дана адамдар адам өмірін басты құндылық деп тауып, әрдайым дәрігердің дұрыс шешім жасауын талап еткен.

Қорытынды

Сонымен, шағын сауалнамалық зерттеу нәтижесінде, философия медициналық студенттер үшін жай ғана пән емес, олардың тұлға болып дамуына ықпал ететін, жай ғана тіршілік иесі ретінде өмір сүрмей, өмірден барынша сабақ алып, оңтайлы эмоциялар мен сәттерді сезініп, оларды бағалауға үйрететін өмірлік, тәжірибелік сабақ екеніне көз жеткіземіз. Философия ойлау қабілетін дамытады, ал ол қабілет барлық өмір аспектілерінде маңызды рөл ойнайды. Осылайша, жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, философия ғылымы болашақ дәрігерлерді даярлау жүйесінде маңызды рөл атқарады, философиялық ойлауға үйретеді және медициналық білім берудің ең үлкен гуманитаризациясы жалпы медицинаның әлеуметтік-мәдени кеңістігінің дамуына ықпал етеді деп айтуға болады.

Зерттеу жұмысымыздың қорытындысын келесі ойшылдардың ой-тұжырымдарымен дәлелдегіміз келеді. Мәселен, грек ойшылы Эпикур: «Ешкім де философияны жастық шағында ысырып тастап, қартайғанда одан шаршамасын. ... философия жасқа да, кәріге де керек, біріншіге жастық жігерді болашақ алдындағы пісіп-жетілген батылдықыпен ұштастыруға, екіншіге өмірдің соңында рухани жаңарып, өткенге қуану үшін керек», – деген пікірді ұсынған. Ал, француз ағартушысы Дидро: «Ең тамаша ойшылдар философиямен ғасырлар бойы айналысты. Бірақ, соған қарамастан, онда бірде-бір дау туғызбайтын пікір жоқ», – деген [8].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хесс Реми. Философияның таңдаулы 25 кітабы / Реми Хесс. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. — 2018. — 55 б.
- 2 Кенни Э. Батыс философиясының жаңа тарихы: [4 томдық]. 4 т. / Э. Кенни. — Алматы, «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. — 2018. — 254 б.
- 3 Мухатаева Г.А. Медициналық ЖОО-дағы білім жүйесінде қоғамдық гуманитарлық пәндер бойынша өткізілетін сабақтың түрлері мен әдістері туралы / Г.А. Мухатаева, Н.А. Мейрамова // Медицина и экология. — 2017. — №3 (84) июль-сентябрь. — Б. 109-114
- 4 Мейрамова Н.А. Методика и достижения в преподавании предмета «Философия» в Карагандинском медицинском университете / Н.А. Мейрамова, А.Т. Бакирова // Scientific discussion (Praha, Czech Republic). — 2021. — № 53. — С. 16–18.
- 5 Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. — М., 1986. — 183 с.
- 6 Долженко О. Очерки по философии образования / О. Долженко. — Москва, 1995. — 51 с.
- 7 Разумов В.В. Ещё раз о философии медицины / В.В. Разумов // Фундаментальные исследования. — 2011. — № 11(2). — С. 433–439
- 8 Джонстон Д. Философияның қысқаша тарихы: Сократтан Дерридаға дейін / Д. Джонстон. — Алматы, «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. — 2018. — Б. 30-35.

Н.А. Мейрамова, А.Т. Бакирова

Значение философии в развитии духовных поисков студентов-медиков

Основными факторами воспитания личности являются образование и воспитательная работа в семье и образовательных учреждениях, поэтому особое значение имеет правильная организация ее процессов при формировании духовности. При совершенствовании специальной подготовки будущих ученых-медиков очень важно коренным образом изменить их гуманитарную подготовку, особенно по всем возможным последствиям результатов научно-исследовательской и практической деятельности, повысить в их сознании философскую культуру мышления и личную нравственную ответственность. Необходимо определить значение науки философии для современных студентов — для будущих врачей, изучающих современные медицинские науки. В настоящей статье мы попытались доказать важность и значение философской науки для будущих врачей, поскольку философия дает широкие универсальные знания об окружающей нас социокультурной реальности, помогает человеку понять ее место и роль в современном мире. Работа написана с целью определения цели, значения, влияния и предоставления знания предмета философии для студентов-медиков. В ходе определения были показаны проведенные опыты и исследования, затронутые темы и проводимые работы по философии, а также размышления студентов, связанные с указанной темой. Авторами статьи предпринята попытка получить ответы на вопросы о том, какую роль играет предмет философии для студентов-медиков, есть ли от него польза в повседневной личной и профессиональной жизни, имеются ли плюсы и минусы. Научно-педагогические основы формирования духовности подрастающего поколения — сердцевина нашего исследования.

Ключевые слова: философское мышление, сознание, обучающиеся, познание, образование–наука, социальная среда, нынешнее общество, духовность, смысл жизни.

N.A. Meiramova, A.T. Bakirova

The significance of philosophy in the development of spiritual search of medical students

The main factors in the upbringing of a personality are education and educative work in the family and educational institutions, therefore, the correct organization of its processes in the formation of spirituality is of particular importance. When improving the special training of medical scientists, it is very important to radically change their humanitarian training, especially in all possible consequences of the results of research and practical activities, to increase in their minds the philosophical culture of thinking and personal moral responsibility. It is necessary to determine the significance of the science of philosophy for modern students — for future doctors studying modern medical sciences. In the presented work, we tried to prove the importance and significance of philosophical science for future doctors, since philosophy provides broad universal knowledge about the sociocultural reality surrounding us, helps a person to understand his place and role in the world. This article is written in order to determine the purpose, significance, impact and knowledge of the subject of philosophy for medical students. In the course of the definition, the experiments and studies carried out, the topics and works carried out in the subject of philosophy, as well as the thoughts of students related to a particular topic are shown. In general, in the course of writing the article, we tried to get answers to the

questions of what role the subject of philosophy plays for medical students, whether it has its advantages in everyday personal and professional life, whether it has its pros and cons. The scientific and pedagogical foundations for the formation of the spirituality of the younger generation are the core of our research.

Keywords: Philosophical thinking, conscience, students, knowledge, education-science, social environment, current society, spirituality, meaning of life.

References

- 1 Hess, Remi (2018). *Filosofianyn tандаулы 25 kitaby [25 Best Philosophy Books]*. Almaty: "Ulttyq audarma virosy" qogamdyq qory [in Kazakh].
- 2 Kenni, E. (2018). *Batys filosofiasynyn zhana tarikhy [A New History of Western Philosophy]*. Vol. 4. (Vols. 1-4). Almaty [in Kazakh].
- 3 Mukhatayeva, G.A. & Meiramova, N.A. (2017). *Meditsinalyq ZhOO-dagy bilim zhuiesinde qogamdyq gumanitarlyq pander boynsha otkiziletin sabaqtyn turleri men adisteri turaly [On the types and methods of conducting classes in public humanitarian subjects in the education system of medical universities]*. *Meditsina i ekologiya — Medicine and ecology*, 3 (84), 109-114 [in Kazakh].
- 4 Meiramova, N.A., & Bakirova, A.T. (2021). *Metodika i dostizheniia v prepodavanii predmeta «Filosofia» v Karagandinskom meditsinskom universitete [Methodology and achievements in teaching the subject "Philosophy" at the Karaganda Medical University]*. *Scientific discussion*, Praha, Czech Republic [in Russian].
- 5 Platonov, K.K. (1986). *Struktura i razvitie lichnosti [Structure and development of personality]*. Moscow [in Russian].
- 6 Doljenko, O. (1995). *Ocherki po filosofii obrazovaniia [Essays on the Philosophy of Education]*. Moscow [in Russian].
- 7 Razumov, V.V. (2011). *Eshe raz o filosofii meditsiny [Once again about the philosophy of medicine]*. *Fundamentalnye issledovaniia — Basic Research*, 11(2), 433–439 [in Russian].
- 8 Djonston, D. (2018). *Filosofianyn qysqasha tarikhy: Sokrattan Derridaga deiin [A Brief History of Philosophy: From Socrates to Derrida]*. Almaty [in Kazakh].

Н.Р. Салыматова^{1*}, К.М. Болысова², А.Р. Өзкан³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан;

³Анкара университеті, Түркия

(E-mail: nur-dos2404@mail.ru; kuralai_2702@mail.ru; ozkanrafet@gmail)

«Ақырзаман» теориясының онтологиялық желісі

Бүгінгі философияның өзекті мәселелерінің бірі — адамзаттың даму жолы екені белгілі. Адам баласының жеткен жетістіктері уақытты игерумен тікелей байланысты болғандықтан, оны түрлі кезеңдерге бөліп қарастыру тән. Түркі халықтарына уақытты заманға бөлу ортақ түсінік ретінде қалыптасқан. Көне заман, жаңа заман, ақырзаман сияқты кезеңге бөлу санамызда бекіп кеткені сонша, оларды еш ойланбастан ажырата аламыз, олардың әрқайсысының ақиқаты өзінде жатыр. Мақалада «ақырзаман» деген не, мәні мен сипаты, санадағы көрінісі мен ол турасындағы болжамдар жайлы қарастырылған. Сонымен қатар мақаланың міндеті «ақырзаман» түсінігіне қатысы бар теорияларды философиялық талдау жасау. Заманды қарастыра отырып оның шегін болжау әрекеттерінің қажеттілігі құндылық тұрғысында жүйеленеді. Шексіз аспан әлеміне жер ғаламшарындағы ақырзаман процесінің қатыстылық бағытын бағдарлау тұжырымдамалары философияның негізгі мәселелерінің бірі болып саналады. Адам заманаға қатысты мәселелерді түсінуге тырысып, зерттеп қана қоймай, сол құбылыста, оның аясында өмір сүреді. Қанша тереңдесе де, нақты жауап тауып, дәл анықтауы да мүмкін емес. Себебі, оның мәні өзінде, өзіне жасырынған. Алайда, біз сол заманның ішінде өмір сүре отырып, онымен тікелей байланыстамыз. Ертенгі күннің ақиқатын білмеу, адамдарды үрейлендірері хақ. Белгісіздіктің соңының бір болары да айқын. Осы негізде «ақырзаманның» онтологиялық мәні де біздің оған деген қатынасымыз негізінде ашылады.

Кілт сөздер: ақырзаман, адамзаттың жойылуы, болашақ, табиғи катастрофа, футурология, эсхатология, өркениет, уақыт, кеңістік, дін.

Кіріспе

Жаһандану үрдісінде, болашақ жөніндегі субъективті бейнелеріміз шынайы оқиға барысын анықтайды. Сол себепті, алдағы күнді оптимистік пе, пессимистік пе, қандай да болмасын тұрғыда маңыздылығын бағамдап, жобаларын қалыптастыру мақсатында қазіргінің рухани-құндылықтық, әлеуметтік-экономикалық негіздерінің маңыздылығы қажет. Ол нәтиже сәтті, жағымды не жағымсыз бола ма, шынайылықта жүзеге аса ма, маңыздысы ол емес. Қажеттісі субъективті бейнелерді ұжымдық топтастырып, жинақтау.

Болашақты бағамдаудың осындай бір футурологиялық болжамдар қатарында «ақырзаман» ұғымының мәні зор. Жалпы түсінікте «ақырзаман» немесе «заманақыр» ұғымы жер бетіндегі бүкіл тіршіліктің, яғни барлық адамзаттың, өркениеттің, тіпті Жердің өзін қоса ала отырып, толық Әлемнің тоқтап, жойылуын білдіреді.

«Ақырзаман» мәселесі турасындағы ғылыми көзқарастарды қарастыратын болсақ, негізінен оны жоққа шығарудан гөрі болу себептерін анықтауға тырысушылық басым. Негізгі себептер ретінде жаһандық жылынудан бастап, ғаламшардың толық мұз құрсауында қалуына дейінгі аралықтағы және т.б. мәселелер қарастырылады.

Жалпы, жер бетіндегі тіршіліктің тоқтап, «ақырзаманның» орнауы ретінде ядролық соғыс қаупі, экологиялық апат, озон қабатының бүлінуі, генетикалық жұқпалы аурулар негізіндегі әлемдік пандемия сынды көзқарастар ғылыми көзқарастар негізінде жүйеленуде.

Зерттеу әдіснамасы

Мақаланың әдіснамалық негізіне «ақырзаман» ұғымын зерттеудегі теориялық тұжырымдамалар мен бағыттар жиыны қарастырылған. Заман тұрғысындағы мәселелерді зерттеуде барлық кезеңдердегі, оның ішінде жаһандық өркениетке негізделген қазіргі заманауи көзқарастар мен тұжырымдамаларға сараптама жасалады. Ол үшін философиялық, мәдениеттанулық, тарихи, әлеуметтанулық, фу-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: : nur-dos2404@mail.ru

турологиялық бағыттарда жүйеленген ақпараттар сараланды. Соның негізінде мақала барысында зерттеудің объективті, тарихи, компаративистикалық, герменевтикалық әдістері жүйелілік негізде қолданылды.

Қалыптасқан тұжырымдамаларды кешенді қарастыру арқылы адамның заман ішінде өмір сүре отырып, оның соңын анықтауда жүйелі ортақ сабақтастықты көруге болады.

Мәселені жүйелілік, тарихи негізде қарастыру аталмыш тақырыптың қай кезеңде де өзектілігі жоғарылығын негіздейді, әрі «ақырзаман» ұғымын қабылдау тұрғысына сай әрекет ету ерекшеліктерінің заман келбетін қалыптастыру қуатын ашады. Сондай-ақ, мақаланың мақсатына сай негізгі тұжырымдаманы түйіндеуде синтездік әдіс қолданылады.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Уақыттың шектілігі жөніндегі көзқарас өте ертеден бастау алады. Оның негізгі бір мысалы ретінде ежелгі мая өркениетіне тиесілі күнтізбені алып қарастыруға болады. Оған сәйкес Әлемнің тіршілігі 2012 жылға дейін жалғасып, одан әрі белгісіздік бастау алады. Аталмыш өркениетті зерттеуші ғалымдар оны өмірдің тоқтауы ретінде түсіндірді.

Жоғарыда айтылғандар «ақырзаман» ұғымын тікелей мағынасында уақыттың тоқтауы негізіндегі түсінікке негізделген. Алайда, философиялық, мәдениеттанулық, тарихи, әлеуметтанулық, футурологиялық ғылыми зерттеулерде әлем тіршілігінің жер бетінде өз жалғасын таба тұра, тіршіліктік мәнінен айрылуы жөніндегі көзқарас, болжамдар болашақты бағдарлаудағы келелі мәселе ретінде көтеріліп келеді.

Араб философы Ибн Рушд қос ақиқат ілімінде алғашқы материя мен адам жанының мәңгі екенін дәлелдеуге тырысады. Адам ақиқатты діннен де, философиядан да іздейді. Философияда шын деп тапқан ақиқат дінде теріс мағынада болуы мүмкін, сол себепті адамзат қателеседі. Ақиқаттың түбіне жету мақсатында сан ғасырлар бойы түрлі болжамдар жасалса, солардың барлық заманда өмір сүрген адамдардың тоқталған абсолютті ақиқаты ол ақырзаманның болатындығы екен. Ибн Рушд болса ақырзаман ұғымына қарсы пайым жасайды. Сол себепті ақырзаман түсінігінің сан түрлі формаларына жеке талдау жасау керек. Ол экологияның бұзылу, адамзаттың азғындауы, қылмыстың, соғыстың немесе түрлі аурулардың көбеюі. Астрофизика құпиялары да ашылған сайын адамзат қарама қайшылыққа ұшырауда. Осы негізде мақалада ғылыми гипотеза, тарихи, мәдениеттанулық, әлеуметтанулық тұжырымдар және ақырзаман турасындағы діни ұстанымдар мен қазақы дүниетаным сабақтастығы мәселелері сараланып отыр.

Ғылыми гипотеза мәртебесіне ие, астрофизик Брендон Картер ұсынған «ақырзаман теоремасы» қазіргі тіршілік етуші адамдар өмірін математикалық жүйелеу нәтижесінде адамзат нәсілінің болашақ бар болу уақытын болжауға негізделген. Оған сай адамзат тарихы мерзімі хронологиялық шкала бойымен өлшенеді. Дәл қазіргі сәт сол шкаланың орта тұсына сәйкес келуі мүмкін деген ықтималдықпен қоса, бұл «Картер катастрофасын» жалғастырушылар есебі шкала соңына келген болуымыз керек дегенді де болжайды. Философ Джон Лесли осы теореманы негізге алып, адамзат нәсіліне қауіп төндіретін ақылға қонымды, қонымсыз апаттарды түгел қарастыра келе, келесі қорытындыға келеді: «Адамзат баласына жақын бес жүз жыл уақыт Жер бетінен жоғалу қаупін болдырмау ықтималдығы сенім ұялататындай жоғары» [1].

Тарихта қарастырылып отырған мәселенің қилы кезеңдерде ерекше өзектілікке ие болғандығын сараптауға болады. Әр заманда оның соңын болжауға тырысушылықты, әсіресе, әлеуметтік және өзге де тарығушылық кезеңдерде апокалипсистік көзқарастардың белең алуын аңғаруға болады.

«Дәл ақырзаман туралы болмаса да, адамзат дағдарысы туралы Освальд Шпенглердің (1880-1936) «Закат Европы», Эдмунд Гуссерльдің (1859-1938) «Кризис европейского человечества и философии», Альфред Вебердің (1868-1958) «Германия и кризис европейской культуры» деген еңбектер болған. Бұл еңбектерді оқып отырғанда шығатын қорытынды «даму» деген үздіксіз тек алға бастай беретін тенденция емес, өзгеріс келе-келе тұйыққа тіреліп, мүлдем кертартпа санаға адамзат баласын бастай беретінге ұқсайды. Тауысу, сарқылу деген жалпы заңдылық, ол тек заттар табиғатына ғана тән емес, ол рухқа, санаға да тікелей қатысты. Осы мәнде адам өзінің рухани бағытын анықтауда орасан зор адасушылыққа тап болмақ. Ал, ондай халден адамның өздігінен шығуы мүмкін болмауы ықтимал және де осындай ахуалдан ақырзаман идеясына ұқсас әлеуметтік-саяси құбылыстар орын алмақ, оны ғылым тілінде «катаклизмалар», «катастрофалар» деп атайды» [2], – дейді академик Ғарифолла Есім.

Европадағы көптеген ойшылдар адамзаттың өз мұқтаждығын қамтудағы әрекеттері түрлі экологиялық апаттар мен азғындауға, соңында заманның болмысын айғақтайтын әлемнің құлдырауына

алып келетінін жазған болатын. Олай болса ақырзаманды жақындату немесе алыстату адамзаттың тікелей өзіндік әрекетінен байланысты болып шығады.

Европаның күйреуі ретіндегі сипаттар қатарында О. Шпенглер ұлттардың іштей құлдырап, формасыз тұрғындарға айналып және оның біртіндеп, қайтадан қарабайыр–деспоттық сипатқа өтуші ортақ империяға бірігіп, аз уақыт аралығында жоғары өркениеттік өмір жағдайынан алғашқы құрылыстық күйдің орын алуын көрсетеді. Бұл болжаулар бүгінгі күндегі біздің жаһандық жағдайымыздың шынайылығына ұласуда. Өркениеттілік бұл күнде жаһандық деңгейге өтіп, барлық әлемге батыстық өркениет ағынында хаоста қалу қаупін төндірді. Бұл күйреу жетістіктер мен таңқалдырар сұлулықтың болмауы дегенді білдірмейді. Жаһандық «псевдоморфоз» жағдайы біріншіден, батыстықтан өзге мәдениеттердің өзін-өзі өлтіруіне әкелсе, екіншіден, тек Европаның ғана емес, барлық әлемнің күйреуіне әкелетіндігі жөніндегі көзқарастар бүгінгі таңда жан-жақты тұжырымдалуда.

Барлық тұрмыстық жағдай жасалып, жетілген мына қоғамда өмір сүре отырып, болашақ заман жөнінде ойланғанның бәрі оның құлдырауы, тарихтың соңы мен адамның ақыры жөнінде ой айтады. Сонда, адамзат баласына толық тіршілік ету үшін не жетпейді деген сұрақ туады. Өмір сүру үшін қажетті деген дүние жеткіліктілік деңгейінен асып кетсе де, тұрақтылық идеясынан бас тартып, мақсатсыз, үлгісіз, идеалсыз алға ұмтылуда. Бұл жолдың қайда апарары белгісіз, алайда үмітсіздікке негізделген ақырзаманға бастау алғанымызға әр саладан дәлел ұсынылуда. Барлық шеңберден шығып, саналық реттеуден айрылуда. Алдымен рухсызданып, ал енді санасыздыққа тап болуда. Біздің өркениеттің трагедиясы осында. Ал адамдар осы үдеріске тәуелді.

Американдық әлеуметтанушы Самюэль Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» еңбегінде бұл туралы болашақта шешуші рөлде өркениеттер негізгі мәнге ие бола отырып, өркениеттердің қақтығысы әлемдік саясаттың доминантты факторына айналатынын айтады. Өркениетті адамдарды біріктіріп, оларға белгілі бір мәдени ерекшелікті қамтамасыз ететін, ең жоғары мәдени білім ретінде түсіндіреді. «Бұл мағынада өркениет тіл, тарих, дін, дәстүр, қоғамдық институттар, сондай-ақ, адамдардың өзіндік идентификациясы сынды жалпы объективті элементтермен анықталады. Өркениеттік бірегейлік болашақта анағұрлым маңызды рөлге ие болып, одан әрі әлем бірнеше басты өркениеттердің өзара байланысы мен өзара айырмашылықтарының тереңдеуі негізінде қалыптасатын болады. Салдарлы қақтығыстар осы өркениеттерді ажыратып тұрған, мәдени шекаралар негізінде жүреді» [3]. Ұлт-мемлекет халықаралық сәттерде негізгі әрекет етуші жақ бола отырып, жаһандық саясаттың неғұрлым маңызды қақтығыстары әртүрлі өркениетке жататын ұлттар мен топтар арасында бастау алады. Өркениеттер арасындағы ажырату сызығы — болашақ фронттар сызығына айналады деп, өркениеттік бірігу жолындағы қарсылық қақтығыстардың болашақ үшін зардап әкелетіндігін болжайды. Бұл жерде адам мен заманның өзара қақтығысын аңғарамыз. Заманның күйреуіне әкелер құбылыстарды тоқтатып, алдын-алу мүмкіндігіне күмән араласады. Хантингтонның замана барысын анықтау көзқарастарының жүзеге асу сәйкестіктері ғылыми ортада талқыланып, мәндік сипаты артуда.

Ф. Фукуяма «Тарихтың соңы және соңғы адам» еңбегінде қоғамдық өмірдің өшу қаупін негіздейді. Қоғамдық өмірдің батуы дегеніміз болашақта біз жоғары мақсаттарға ұмтылмайтын, тек жеке жайлылығы үшін жанталасып, қарсылық танытпайтын, барлығын өз бойында ұстайтын соңғы адамдар болу қаупімізді білдіреді деп, адамзаттың ұлы игіліктер мен құндылықтарды ұмытуынан болашақтың бұлыңғырлығын көреді. «Сонымен қатар, кері байланыс қаупі де бар. Ол біздің қайтадан бірінші адамға айналуымыз: бедел үшін мағынасыз, әрі қанды соғыстарға араласуымыз, бірақ бұл жолы заманауи қару-жарақтармен. Шынымен, бұл мәселелер өзара байланысты, себебі мегалотимия үшін тұрақты және конструктивті жолдардың болмауы экстремалды және патологиялық формада оны беткі қабатқа шығарылуына әкелуі мүмкін. Саналы түрде қызықтыратыны: адамда бар жоғарылықтың бәрін көрсету үшін күрес түрлері мен жәбірлену жетіліп, гүлденген либералды қоғамда мүмкін дегенде барлық адам сене ме?.. «Мегалотимия метафориялық соғыстар мен символикалық жеңістермен қашанға дейін қанағаттандырылады» деген сұрақ ашық күйде қалады» [4]. Кейбір адамдардың тарих басында адамдық мәнін құраған дәл сол бастапқы акт негізінде өзін жүзеге асырмайынша қанағаттанбайтынына күмән келтіреді. «Олар шайқаста өлім қаупіне барып, өзі мен өз ағайындарына еркін екендерін еш күдік қалмайтындай дәлелдегілері келеді» [4; 491]. Фукуяманың адамдар қасақана дисконфорт пен өздерін құрбан ететін мүмкіндік іздейді, себебі ауру мен жанашырлық өздері туралы жақсы ойлайтынын, олардың адам ретінде қалатындықтарын паш ететін жалғыз тәсіл болады деп келтіруі, адамның рухани құлдырап, адам жанының осынша құлазыған тарих соңының аянышты күйін жазды.

Адамның алдағы болашағын, ертеңгі күнін қарастыруда пессимистік утопия, яғни дистопия деп аталатын дүниетаным түрі де бар. Ол тіпті, перфекционизмге қарсы ұстаным ретінде де қарастырылады. Дистопия қазіргі болып жатқан үдерістерді сараптау барысында оның ақыры жағымсыз жайттарға, негативті сипаттағы құбылыстарға әкелетіндігіне, яғни ертеңгі күннен еш жақсылық күтудің қайырсыздығына негізделеді. Бүгінгі заманғы тенденциялар, ғылымның дамытып жатқан технологиялары келешекте адамға жайлы өмір, жарқын болашақ сыйлай алатынына сенімсіздікпен қарай отырып, оның толық игілігі көпшілікке қолжетімсіз болуына байланысты, ол тек билікке ие адамдардың үстемдігін одан әрі нығайту жолындағы құралына айналып, қоғам тұрғындарының өмір жағдайын күрделендіреді деген көзқарасқа иек артады. Дистопиялық көзқараста қоғамдағы биліктің әрекетін қайырымсыз деп танып, олардың ұстанып отырған саясатының құлдырауға бастау алатынына сенім басым.

Осы негіздегі ұстанымдарды қоғам дамуының нақты ақиқаттылық белгісі ретінде деп емес, жекелеген тұлғалардың пессимиздік негіздегі көзқарастары деп қарастыра отырып, сол дүниетанымды қалыптастырушы факторларды ескерген жөн.

Дүниенің тұрақсыздығы, өтпелілігі, заманақыр мен өмірден кейінгі екінші өмір туралы эсхатологиялық ілім желісінде де қарастырылады. Әмбебап эсхатология адамзат тарихы мен әлем тағайындылығы, оның мәнісіденуі мен ақыры және соңғыдан кейінгі туралы ілім. Діни эсхатология бұл дүниенің уақытша, жалған екенін уағыздай отырып, бұл дүниені адамның барлық іс-әрекет, ниет-пиғыл, жүріс-тұрысын есепке алынатын сынақ алаңындағы сағым уақытқа балайды. Адамның тұрақты мекеніне айналатын мәңгілік өмір өлгеннен кейін о дүние деп аталатын екінші дүниеде өз мәнін табады. Сол кезде адам барлық күнәлары үшін жауапқа тартылып, соған сәйкес мәңгілікке ие болады деп түсіндіріледі.

«Қазіргі батыс елдерінде Эсхатология діни футурологияның жетекші тақырыптарының біріне айналған. Хақ дін ислам дәстүрінде Эсхатологиялық ұғымдарды насихаттаудың өзіндік дәстүрі бар. Мәселен, ислам дәстүрінде ақырзаманның болатыны, бұл дүниенің мәңгі емес, бақилық о дүние бар екені айтылады. Бірақ ақырзаманның болатын нақты уақытын кесіп айтпай, оның белгілері туралы, яғни адамзаттың азғындауы жайлы сөз қозғайды. Соңғы пайғамбар Мұхаммед (ғ.с.) келгендігін, енді пайғамбар келмейтінін, ақырзаманның алдында «алтын ғасыр» немесе «қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған» бейбіт заман орнығатынын, адамдардың бәрі мұсылман болатынын айтады. Осы «Алтын ғасырды» орнату үшін дүниеге Махди (ғ.с.) мен Иса пайғамбар қайтып келетініне, ақиқаттың таңы атып, адамдардың жаппай мұсылмандыққа бет бұратынына сенеді. Осындай мамыражай тіршілік орнығып, біраз уақыт өмір сүргесін адамдардың қайтадан азғындалып, жер бетінде Құдайды еске алатын бірде-бір адам қалмағанда ақырзаман болады деп сенеді. Ал қазіргі күні қаптап кеткен әр түрлі діни секталарда эсхатологиялық ұғымдар — ақырзаманның уақытын нақты айтып, сол уақытқа дейін уағыздалып отырған сектаның қатарынан табылмаған адам азап шегуші болады деп насихатталады. Кейде о дүние туралы дәстүрлі діни ұғымдар мүлдем бұрмаланып ұсынылады» [5].

Исламдық эсхатология желісінде адамзат өзінің мәңгілігін ақырет деп аталатын ана дүниеде табады. Ақырет адам өліміне қатысты кіші өлімді, барлық дүниенің соңына келетін ақырзаманды, адамдардың жауапқа тартылатын қиямет күнін және жұмақ, тозақ ұғымдарын қамтиды. Ол дүние деп аталатын мына жердегі өмірге қарсы мәнде қолданылады. Мұхаммед пайғамбар сол арқылы адамның осы дүниедегі өз әрекеті үшін жауап беретін басқа әлемнің бар екенін түсіндірді. Жаппай ақырзаманның орнайтыны хақ. Оның қашан келетінін Аллаға ғана аян. Адамзатқа ол күннің жақындағандығының белгілері ғана айтылады. Ол діни сауатсыздықтан бастап, масайтатын ішімдік ішу, жеңіл жүрістілер мен адам өлтірушілердің артуымен қоса, үлкен жалынды өртті, құрлықтың үштен бір бөлігінің құруы, күннің батыстан шығуы сынды қайталанбайтын, жоғары тылсым күштерді қамтиды.

Имам Ильдар Аляутдинов «Қаралы күннің» келетіні дінге мойынсұнбаған адамдар үшін, қор жинап, қажеттіліктермен қамтамасыз етіліп, дайындалу деп түсінілетінін, алайда, Құран дінге бет бұрғандарды жерде толыққанды, бақытты, белсенді өмір сүруге шақыратынын айтады. Әрі өз іс-әрекетінің нәтижесінде пенде Жаратушы бұйыртқан мәңгілік жұмақтан мекен табады деп түсіндіреді.

Бұдан ислам діні «ақырзаман» ұғымын пессимистік күйде қолданбайтынын, адамның жердегі өмірінің мәнісін еместігі, адам баласы үнемі қорқынышпен өмір сүрмеу керек екені, өмірді толыққанды сезіне отырып, бұлжымас ақиқат «ақырзаманның» міндетті түрде болатынын біле жүруі керек екендігі жөнінде ой түйеміз. Дүниенің бұзылуы жөніндегі түсінік буддизм дінінде де таралған. Негізгі қағидасында болмыстың мәңгілігі мен шексіздігі мойындалатын дінде сансара ешқашан бас-

талмаған және ешқашан аяқталмайды. Алайда, мұнда әлем циклдік айналым жүйесінде ұсынылады. Әрбір цикл өз соңына жеткенде барлық әлем, оның ішінде адамдар әлемі бұзылады. Уақыттың алға жылжуы негізінде, жалпы цикл мәңгілік болғандықтан қайта жанданып, жалғасып кете береді. Үлкен Кальпаның бұзылуы әлем түсінігінің үш қатпарының төменгісі, тозақтың бұзылуынан бастап, осы әлем, яғни адамдар әлеміне өтіп, соңында жоғарыдағы Құдайлар әлемі де күлге айналып, жоқ болады.

Христиан дінінде де ақырзаманның болатыны айтылады. «Иоанн Богослов аяндарына» сәйкес барлық жер беті өртке оранып, адамдар жауапқа тартылады. Ақырзаман жақындағанда түрлі катаклизмалардың орын алатыны айтылады: адамдар дүниені қирататын соғыстарға тап болады, дене және жан ауруларының түрлі эпидемиясы, ашаршылық. Барлық жерде заңсыздық орын алып, діндарлар қудалауға ұшырайды. Алайда Інжіл барлық елге тарайды деп жазылған. «Соңғы күндерде қиын кезең басталады. Адамдар өзін сүйгіш, байлық сүйгіш, кердең мінез, тәкәппар, тілі ащы, ата-анаға бағынбайтын, қайырымсыз, алдамшы, арам пиғыл, ымыраға келмей, ғайбаттаушы, сабырсыз, қатыгез, сатқын, жақсылыққа жаны қас, құдайға емес, дүниеге жақын, құдайға мойынсұнған кейіпте, құдайдың күшінен бас тартқан болады» [6]. Алайда бұл дінде де, бұл айтылған дүниелер қай уақыттан бастау алып, нақты қай кезде ақырзаманның болатыны белгісіз, оны ешкім айта алмайды, себебі ол Құдайға ғана аян. «Ол күнді, ол сағатты, ешкім білмейді» [7]. «Нұқ кезінде болғандай, Адамның ұлы келгенде де солай болады: сол кездегідей топан су басар алдында ішіп, жеп, үйленіп, тұрмысқа шығып, Нұқ кемесіне мінгенге дейін, ештеңені білмей, артынан топан су келіп, барлығын қырып кетті» [8].

«Исламда иманның негізгі шарттарының бірі о дүниенің барлығына сену болғандықтан эсхатологиялық ұғымдарды қазақ мұсылмандығы аясында қазақ әдебиетінен, әсіресе зар заман ақындарының шығармаларынан анық көруге болады. Ислам дәстүрі аясындағы қазақ діни ғұламалары мен ақындарының шығармаларына назар аударсақ, олар болашақты болжай отырып, ақырзаманды адамдардың мінез-құлқының азғындауымен байланыстыратынын көреміз» [5;108]. Уақыттың алға жылжуынан, дамудың жарқын жалғастығынан адамның рухани кемелденуіне деген күмәнді күдікті қазақ ойшылы Шәкәрімнің жазбаларынан да көруге болады. Өзін мазалаған сұрақтарға жауап іздеу мақсатында «Айқап» журналының бетіне «Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын» деп қойған сауалының ішінде «Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма?» деген күрделі мәселені көтерді.

Шәкәрім «Жаралыс басы қозғалса, қозғауға керек қолғабыс», – дейді. Жаралыс пен қозғалыс өзара байланыста, жеке дара мүмкін емес. Олай болса, заманақыр болғанда жеті қат көктегі қозғалыс та тоқтау керек. Жердің бетін түгел топан су басса да, адамзат қырылса да, галактикадағы қозғалыс тоқтамаса ақырзаман толық мәндегі ақиқат болмай шығады. Ақырзаман адам түсіндіретін шекті ұғым емес. Адам өмірі шеңберіндегі ақырзаман бөлек те, астрофизикадағы ақырзаман бөлек, яғни тіршіліктің қозғалыссыз күйі заманның аяқталуымен түсіндіріледі. Заманның аяқталуы уақыттың тоқтауымен, уақыттың тоқтауы кеңістіктің қысылуымен түсіндіріледі. Кеңістік қысылса не үлкен жарылыс, не бос орын вакуум болуы мүмкін деген ойлар көп. Мәшһүр Жүсіп космогониялық көзқарастарында адам өміріне аспан денелері әсер ететіндігі айтылған.

Заманақыр ұғымы қазақ халқының дүниетанымында көбіне антропоцентризммен байланысты болып келеді. Ақырзаманның келуі тікелей адам әрекетінің нәтижесінде пайда болатын белгісіз құбылыс. Оның болуының сан формаларын да қазақ халқы өз пайымдауынша белгілеп берген. Мысалы, жер бетін топан су басуы, жер сілкінісі, эпидемиялар, аспан денелері қозғалысының жылдамдауы немесе қара қытайдың қаптауы сияқты түсініктер төңірегінде жинақтаған. Осы қытайдың жер бетіне таралуын қазақ халқы неге ақырзаманмен теңеп үрейленген екен деген ой келеді. Ежелгі Қытай империяларының бес мыңжылдық тарихы бар екені белгілі. Хуанхе мен Янцзы өзенінің аңғарларында қытайдың ежелгі Хань, Суй, Тан, Ся, Чжоу, Цинь, Ляо, Юань тәрізді көптеген мемлекеттері қалыптасты. Олардың күрт дамуы мен тауар өндірістігі ежелгі түркілердің үрейін туғызуы мүмкін. Себебі аталған империялар біріккен сайын қуатты елге айналып, басқа елдерді экономикалық қысымда ұстаған болатын. Осы негізде жүйеленіп қалыптасып, ұлт жадында жатталып кеткен түсінік болуы да мүмкін. «Көп қорқытады, терең батырады» деген халық даналығына сүйенер болсақ, ақырзаман жақындағанда жер бетін «қара қытай» қаптайды деген болжамның жаһандану үрдісімен байланыстылығын аңғаруға болады. Жаңа бұрын көрмеген білмеген дүниелердің күнделікті өмірге ене бастауының түбі елдер арасындағы шекараның болмауына, мәдени коммуникацияның жылдам жүзеге асуына ықпал ететіндігін ата-бабамыз болжап білгендей. Осылайша, заманның ақыры жақындағанда тек қытай елін ғана емес, жалпы әлемдік үрдістің бағытын болжаған болып шығады.

Ақырзаман жақындап келеді немесе кез келген сәтте болуы мүмкін деген болжамдар жерді мекендеген барлық адамзат баласына ортақ қорқыныш. Үрейден туындаған пайымдаулар нәтижесінде жердің тағдырына галактикадағы басқа планеталардың өзара әсері ықпал ету мүмкіндігі бүгінгі ғылыми жетістіктерге жеткізді.

Қорытынды

Адам баласы «ақырзаман» жөнінде өзіндік көзқарасын қалыптастыра отырып, соған сай таным-түсінігі деңгейінде өмірін сол арнаға икемдеп, сол негізде өмір мәнін анықтайды. Мейлі, ол ғылыми тұрғыда болсын, діни негізде болсын тіршіліктің бейнесін жасауда «ақырзаман» ұғымының мәні зор. Жекелік қатынаста «ақырзаман» ұғымы саналылыққа негізделсе, бүгінгі заман келбеті жалпылық қатынаста санасыздық әрекетінің басымдығын айғақтап отыр.

«Ақырзаман» концепциясы бойынша адам өзіне-өзі қарсы шығып, азғындалып, үміт отын жойып, заманды ақырзаманға жеткізеді. Бұл христиан және ислам дінінде бар концепция. Заман өздігінен таусылмайды, оны тауысатын адамдардың өзі» [2;178]. Ғылым жүйесінде «ақырзаман» нақты ақиқат ретінде анықталмаған. Алайда, ол адамзатпен мойындалады, мәңгі бірге жасасып келеді. Бұл мүмкін, адамның заманды өз қалыбында қабылдауы, я болмаса сан ғасырлық дамуда жауабы табылмаған, алғашқы үрей, қорқыныш жан-жадымызда мәңгіге орнығып алғандығынан да болуы мүмкін. Қалай десек те, жоғарыда қарастырылған ұстанымдардың шындықпен ұштасатындығы мәлім. Ол «даму» деп жүрген замана барысының өзгеруі, негізіміздегі табиғилықтан айрылу, өткеннен ажырау. Саналы адамның саналылыққа жат әрекеттерінің белең алып, жер бетін тұтас жайлауы, нақты қандай апат негізінде бастау алары белгісіз болса да, жер бетінде сол соңғы шектілікті өз қолымен жақында-тып жатқанына күмән қалмайды.

Адам ақырзаман жайлы ойланғанда қауқарсыз пендеге айналады. Бұл түпсанадағы үрей жердегі соңғы тіршілік иесі қалғанша жалғаса бермек. Себебі адам өз ақылы жетпеген құпия сырларды білуге құштар. Қазақ халқының дүниетанымында ақырзаман уақыттың тоқтауы ретінді бейнеленсе, басқа елдерде жер бетін топан су басу, жер сілкінісі, қараңғылық басу яғни жарықтың жоғалуы, адамзаттың өмірге деген құштарлығынан айрылуы ретінде түсіндіріледі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Leslie, J. (1998). The End of the World. The Science and Ethics of Human Extinction. London, Routledge.
- 2 Есім Ғ. Даналыққа құштарлық / Ғ. Есім. — Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2007. — 521 б.
- 3 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М.: АСТ, 2003. — 604 с.
- 4 Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. — М.: Изд-во «АСТ», 2004. — 490 с.
- 5 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедиясы: Т. 10 / Бас редактор Ә. Нысанбаев. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. — 112 б.
- 6 Стотт Д. Второе послание к Тимофею / Д. Стотт. — СПб.: Мирт, 2004. — 132 с.
- 7 Новый Завет. Евангелие от Марка. — СПб.: Вита-Нова, 2014. — 298 с.
- 8 Новый Завет. Евангелие от Матфея. — СПб.: Вита-Нова, 2016. — 264 с.

Н.Р. Салыматова, К.М. Болысова, А.Р. Өзкан

Онтологический смысл теории «апокалипсиса»

Одной из актуальных проблем философии является процесс будущего развития человечества. Поскольку достижения человека связаны с усвоением времени, это время принято делить на различные периоды. Для тюркских народов разделение времени на сезоны сложилось как привычное, обыденное занятие. Выделение в историческом времени древнего времени, нового времени, апокалипсиса настолько прочно укоренилось в сознании, что, не задумываясь, мы утверждаем, что это истина абсолютная. В статье авторы проанализировали понятие «апокалипсис», его сущность и характер, отражение в сознании и гипотезы об этом феномене. Задача статьи — философский анализ теорий, имеющих отношение к понятию «конец света», через призму аксиологического (ценностного) осмысления конца человеческой истории. Причем феномен «апокалипсиса» в тесной связи с идеей бесконечного небесного мира всегда рассматривался в философии в качестве основной философской проблемы. Человек не только пытается понять и исследовать проблемы, связанные со временем, но и живет в этом

феномене. Как бы глубоко мы не пытались рассуждать, невозможно найти и точно определить будущее человеческой истории, которое содержится в нем самом. Неопределенность всегда тревожна. Но ее можно рассеять в попытке приближения понимания онтологического смысла «апокалипсиса» и осознания нашей тесной связи с ним.

Ключевые слова: «конец света», конец человечества, будущее, естественная катастрофа, футурология, эсхатология, цивилизация, время, пространство, религия.

N.R. Salymatova, K.M. Bolyssova, A.R. Ozkan
The ontological meaning of the “apocalypse” theory

One of the actual problems of philosophy is the process of the future development of mankind. Since a person's achievements are related to the assimilation of time, this time is usually divided into different periods. For the Turkic peoples, the division of time into times has developed as a habitual, everyday occupation. The allocation of ancient time, modern time, and the apocalypse in historical time is so firmly rooted in consciousness that, without hesitation, we affirm that this is the absolute truth. In the article we tried to analyze the concept of “apocalypse”, its essence and character, reflection in consciousness and hypotheses about this phenomenon. The purpose of the article is a philosophical analysis of theories related to the concept of “the end of the world” through the prism of axiological (value) understanding of the end of human history. Moreover, the phenomenon of the “apocalypse” in close connection with the idea of an infinite heavenly world has always been considered in philosophy as the main philosophical problem. A person not only tries to understand and explore the problems associated with time, but also lives in this phenomenon. No matter how deeply we try to reason, it is impossible to find and accurately determine the future of human history, which is contained in itself. Uncertainty is always worrying. But it can be dispelled in an attempt to approach the understanding of the ontological meaning of the “apocalypse” and the realization of our close connection with it.

Keywords: “the end of the world”, the end of humanity, the future, natural catastrophe, futurology, eschatology, civilization, time, space, religion.

References

- 1 Leslie, J. (1998). *The End of the World. The Science and Ethics of Human Extinction*. London, Routledge.
- 2 Esim, G. (2007). *Danalyqqa qushtarlyq [Passion for wisdom]*. Semei-Novosibirsk: Taler-Press [in Kazakh].
- 3 Huntington, S. (2003). *Stolknovenie tsivilizatsii [Clash of Civilizations]*. Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].
- 4 Fukuyama, F. (2004). *Konets istorii i poslednii chelovek [The end of the story and the last man]*. Moscow: Izdatelstvo «ACT» [in Russian].
- 5 Nysanbaev, A. (Eds.). (1998). “Qazaqstan”: Ul'tyq entsiklopediiasy [“Kazakhstan”: National Encyclopedia]. Vol. 10. Almaty: “Qazaq entsiklopediiasy” [in Kazakh].
- 6 Stott, D. (2004). *Vtoroe poslanie k Timofeiu*. Saint Petersburg: Mirt [in Russian].
- 7 *Novyi Zavet. Evangelie ot Marka* (2014). Saint Petersburg: Vita–Nova [in Russian].
- 8 *Novyi Zavet. Evangelie ot Marka* (2016). Saint Petersburg: Vita–Nova [in Russian].

Н.Р. Салыматова^{1*}, А.Б. Никамбекова²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;²Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: nur-dos2404@mail.ru; aselnb_86@mail.ru)

Болашақ заман келбеті: футурологиялық тұжырымдамаларға талдау

Мақаладағы негізгі ой футурологиялық тұжырымдардың күнделікті өміріміздің ажырамас бөлшегіне айналғаны сонша, құндылықтардың да өзгеруіне алып келетіндігіне орай тоғысады. Адамзаттың даму тарихында уақыт мәселесі мәдениеттің негізгі ұғымдарының бірі болып келеді. Философиялық тұрғыдан уақытты түйсіну оны өткен, бүгінгі, келешек деп үшке бөлгізсе, тарихи тұрғыдан замандарға бөлуді үйретті. Қазақ халқы өткен заманға өкпе жоқ десе, бүгінгі күнді болашақпен байланыстыра қарауы дүниетанымдық ерекшеліктерінің бірі болып саналады. Бүгінгі заманның мәдени-әлеуметтік құбылыстары болашақтағы жүзеге асатын үрдістердің бағытын анықтайтыны белгілі. Мифологиялық танымның қалдықтары әлі де адамзат санасында өмір сүріп келе жатқандықтан болар, болашаққа кейде үреймен, кейде үмітпен қарау сияқты қарама-қарсы сезімдер жиі кездеседі. Футурологиялық болжамдарға талдау жасау философияда иррационалды болып көрінгенімен, ғылыми нақты жауаптарды талап етеді. Себебі, күн өткен сайын ғылым қарқынды дамып, түрлі катастрофалардың болу мүмкіндігі де жиілейді. Бүгінгі таңда футурологияның өзектілігі қазіргі заманның жаһандық сипаттағы сындарлы кезеңімен байланысты. Футурология әлемдік бірлестіктердің даму болашағын болжауға бағытталған, философия, әлеуметтану, мәдениеттану және саясаттану тоғысында қалыптасқан жас білім саласы. Ол жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысында ғылыми-техникалық жетістіктердің дамуы, соған байланысты күрделі талдау мен ғылыми басқаруды талап еткен, қоғамдық дамудың көптеген мәселелері аясында қалыптасты. Адам үшін бағалы оның ғұмыры. Мақалада болашақ заман жайлы ой толғамдардың философиялық түрлі сауалдарға жауап ретінде қызмет атқара алатындығын жеткізуге тырысқан.

Кілт сөздер: заман, таным, болашақ, футурология, ғылым, болжау, еркіндік, қорқыныш, сенім, гипотеза, утопия.

Кіріспе

Жер бетінде адамзат жаралғалы санадағы таным төңкерісі тыным алған емес. Адам санасына мазасыздық күй беретін тануға құштарлық немен байланысты? Өткен замандарда өмір сүрген адамдар танымның елесі ме, әлде болашақ заманнан келген хабарлар ма? Осы шақта өмір сүрген адамзаттың кейінгі ұрпақ санасына ықпалы қаншалықты зор. Дөңгеленген дүниеде зұлымдық пен қылмыс, жауыздық пен зорлық-зомбылық соғыс қайталана беретін болса, махаббат пен әділдікті әурелеп қаншама адам өмірін құрбан ететіндей не сиқыр бар.

Әділдік деген ұғым бар, бірақ ол заманына қарай түрліше құбылады. Әділетті заман азаматтық қоғам ұғымымен байланысты деп есептейтініміз біршама қателіктерге алып келді. Себебі әділетті қоғамды қай заманда болмасын адамдар болашақпен байланыстырып келеді. Бізден кейінгі қоғам әділетті, бейбіт, идеалды заманға айналады деген болашақты болжау танымның мүмкіндіктерін шектеп келді.

Егер тарихты кезеңдерге бөліп қарасақ, палеолит ең ұзақ тарихи кезеңдердің бірі. Оның себебі дүниені танып білуде табиғат алдындағы дәрменсіздігі ғана емес болашаққа сенімсіздігі. Ежелгі мифологияда адамды үнемі күн, тау, жел, аспан, найзағай, ағаш немесе жануар құдайлар бақылап отырса, политеизмнен монотеизмге көшкенде тек бір жаратушы құдай мен адам арақатынасы ғана қалды. Адам енді табиғатты өз қажетіне пайдаланатын тұтынушыға айналды. Құдай адам әрекетін сырттай бақылаушы, адам өзін осы дүниеде қожайын сезінді. Соның нәтижесінде ғылыми төңкеріс жаңа кезеңге жол ашты. Енді физикалық күш емес интеллект басты орынға шықты.

Зерттеу әдіснамасы

Әдіснамалық негізі ретінде заманның болашақ болмысы мен бүгінгі күні жүріп жатқан күрделі үдерістердің мәнін зерттеудегі, болжап-бағдарлаудағы гипотетикалық, ғылыми тұжырымдамалар са-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nur-dos2404@mail.ru

рапталады. Адамзат дамуы жолындағы өлмес сұрақтың бірі тұрғысындағы болашақ заман мәселесі тәжірибелік болжаудан ғылыми сараптамалық тұжырымдамалар қарастырылды. Бұл негізде философия, әлеуметтану, саясаттану, футурология саласында қалыптасқан ұғым, түсініктер негізге алынды. Осыған сай, мақаланы зерделеу барысында зерттеудің объективті, тарихи, прагматикалық, герменевтикалық, экстраполяция әдістері жүйелілік негізде қолданылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Азаматтық қоғам ұғымының пайда болуының алғышарттарының бірі еңбек бөлінісінен бастау алады. Аңшылық пен терімшілік дәуірінде күштілер, егіншілік пен малшылық заманы келгенде еңбекке икемділер еңбек бөлінісін реттеп отырды. Қазіргі саналы технологиялық заманда құндылықтар жүйесі өзгеруімен адам өзінің ақыл ойын абсолютті ақиқат деп таныды. Ақиқатқа жақындай түсу үшін дамыған елдер ғылымды жан жақты жарыса дамытуда. Аспан денелерінің құпияларын зерттеуге құштар елдер басып оза бермек. Жердегі тіршілік күндердің бір күнінде тоқтайды деген болжамдары да жан түршігерлік болып көрінгенімен, ғылыми тұрғыдан қарасақ, адамның тәні миллиондаған бөлшектерден тұрады емес пе. Мәшһүр Жүсіп айтқандай табиғатта кездесетін барлық минералдар, су, топырақ, от, жел сияқты мысалдар адам ағзасында бір организмге сыйып тұр. Адам жаны тәнді тастағанда тән тіршілігін тоқтатады. Адамның дүниенің тұтқасы ретіндегі мәні қайда жоғалады. Әлде ол басқа күйге өтіп, адам танымына сүйене отырып, жалғасын таба ма? Өткен мәлім, қазіргі ақиқат, ал болашақ деген не? Бұл сауалдарға жауап адамзат тіршілігінің үзілмес ізденісіне айналды.

Болашақты болжауға деген танымдағы ұмтылыстар өте ертеден бастау алады. Тарихқа көз жүгіртсек келер заманды алдын-ала жүйелеу жолындағы талпыныстарды пайғамбарлардың, абыз, көсемдердің, діндарлар мен даналардың әрекетінен байқауға болады. Кейбір пайымдаулар бойынша болашақтың ақиқаттылығы және қазіргі болып жатқан іс әрекеттермен байланыстылығын, алайда болашақты болжау мүмкін еместігі жүйеленсе, екінші көзқарастарға сай, болашақты түсіне алмасақ, болашақ туралы білім жүйесі қалыптаспаған болар еді деген ойды негізге алады.

Адам заманды біліп те, білмей де түзетпекші болады, – дейді дана халқымыз. Адамзат болашағы көбінесе, қоғамда қалыптасқан өзара қатынастар жағдайына тәуелді. Негізгі зерттеулер мен еңбектерге сүйенсек, адам баласына болашақты болжауға деген ұмтылыс тумысынан, генетикалық жолмен беріледі. Реализмнен алға кету, уақыттан озу адам ғана емес, кейбір жануарларға да тән құбылыс. Қоршаған ортадағы өзгерісті алдын-ала сезе білу ерекше қабілет ретінде анықталады. Қазақ халқының ырымдарында ит-құстың іс-қимылына қарап ауа райын немес басқа табиғи құбылыстарды болжау жиі кездеседі.

Алға ұмтылу, табиғат заңдылығы мен кеңістік, уақытты бағамдай алу адам үшін алдағы болашағына қорқынышпен қараған жазмыштан құтылуға, жақын болашақты толық болмаса да нақтылықтағы үдеріс негізінде жорыта білу, тіпті замана бетбұрысына ықпал ете алуға жол ашты. Бұл феноменді қарастыру негізінде болашақ туралы ілімдердің қалыптасуына алып келді. Сол арқылы, шынайылықта жоқ ақиқаттылықты дамып жатқан құбылыстардың объективті, субъективті негізінде осы нақтылықта болжауға мүмкіншілік артты. Объективті алдын-ала белгілер ретінде адамның білімі мен қалауынан тыс, ғарыштағы өзіндік заңдылыққа негізделген құбылыстар қарастырылатын болса, субъективті алдын-ала белгілерге табиғат пен қоғамда жүріп жатқан үдерістерге әсер ете алу қабілеті алынады.

«Келер заман көк тұман, алайда келер заманды өмірге әкелер сол келер ұрпақ емес пе? Келешек жастардікі дейміз, ал сол келешегіміз көк тұман, беймәлім, тылсым екеніне Шәкәрім сияқты мән бере бермейміз. Көбімізде болашақ жақсы «коммунизм» деген сенім-үміт бар. Әрине, үміт сәулеленіп, нұрланбаса келешектен не қайыр, онда көп діндерде бар ақырзаман идеясын мойындауға тура келмек» [1].

Болашақ жөнінде жалпы жүйе құруда қателіктің, жаңсақтықтың орын алу қаупі жоғары. Себебі, қазіргі заманда еш мәнге ие болмаған, назардан тыс қалған құбылыстар болашақта негізгі анықтаушы факторға айналуы мүмкін. Замана барысын қанша жерден бағамдап, саралап, зерттеу жүргізу негізінде құрылған көзқарастың өзі зерттеушінің субъективті пікіріне бағынышты болуы негізінде ақиқатты нақты, әрі толық аша алмайды. Ол жекелеген адамдардан тыс объективті шындық. «Заманды адам жасай ма, адамды заман жасай ма?» деген ой осының бастауына меңзейтін секілді.

Адамзаттың шығармашылық қабілеті шексіз. Ғаламшар бейнесін өзгерте отырып, бұрынғы өткен адамдардың қиялы мен арманына да кірмеген тіршілік ете алу жолын қалыптастырды және адамзаттың шығармашылық қуаты мұнымен тоқтамақ емес. Ойға алған жобалар мен тәжірибеге енгізілу

жоспарланған технология ғылымының жетістіктері жетіп артылады. Және сол жоспарлы қадам саналы түрде болашақтың бағытына тікелей әсер етеді. Жетістікке жету мақсатындағы даму жолы кемел болашақтың кепілі бола бермейтінін де ескеру қажеттілігі туындады.

Жалпы алғанда, философтар болашақты бағдарлауда ғылыми болжау мен әлеуметтік болжам болашақта ықтимал дүниелерден бөлек, оның қандай түрге еніп, оның жүзеге асуы жолында туындауы мүмкін мәселелерді, сондай-ақ, ұсынылған болжамның нақтылыққа қатынасын да қамтуы керектігіне баса назар аудартады.

Болашақты болжаудың деңгейлері турасындағы анағұрлым кең таралған тікелей, көрініп байқалатын, алыстатылған көзқарастарды жатқызуға болады. Болашақ жөніндегі тікелей көзқарастарға қазіргі кезеңде болып жатқан, осы заманда бастау алып, жүзеге асырылып жатқан үрдістер негізге алынады. Ғылымилық бұл жерде әлдеқайда нақтылыққа ие, соның негізінде жақын онжылдықтардағы құбылыстарды аса дәлдікте болжай білуге мүмкіндік бар. Бұл өз кезегінде болашақта туындайтын өткір мәселелердің алдын-алып, орын толтыру механизмдерін іске қосуға жағдай жасайды. Осы негізде өзіміз өмір сүріп отырған заманның жарқын болашағын бағдарлауда келесідегідей негізгі тенденциялар ұсынылған: ғаламшарлық көлемде жүріп жатқан демографиялық революция сынды үрдістер, елдер дамуының орталық межеде теңдесулері, қоғамның демократиялық, гумандылық кейіпте танылуы, ортақ мақсаттар үшін жағымсыз құбылыстарда әлеуметтік және мәдени интеграция негізінде, әлемдік деңгейдегі ортақ тәртіптің қалыптасуы. Ал одан арғы заманның кейіпін болжауда тек түрлі гипотетикалық болжамдарға иек артамыз. Және оған сай, қоғамдағы әлеуметтік өмір мүлде басқаша реңкке өтіп, технологиялық жетілу салдарынан экономикалық жағдай күрделенеді. Адамдардың тіршілік ету қажеттіліктері мен оларды қанағаттандыру жолы да едәуір трансформацияға түсіп, шикізатпен қамтамасыз ету жолы да басқа кейіпке енеді деп болжануда.

Ғылыми болжамның өзектілігі қоғамдағы саяси жағдай, адамның қоршаған ортаға әсері сынды орын алуы ықтимал жағымсыз салдардың алдын алу мақсатындағы объективтілігіне тәуелді.

Қазақ мақалында «заманына қарай адамы, адамына қарай заманы» деп адам болмысының әлеуметтік жағдайларға икемделіп отыратындығын қысқа да нұсқа түсіндіреді. «Адам заманды (яғни өзінің табиғи-мәдени кеңістігін) түзетпек сыңайын ешқашан жасырмаған, оны іске асыру мақсатында талай-талай әлеуметтік, қоғамдық, саяси, экономикалық эксперименттер жасалған. Соның бірі пролетарлық революция, оның саяси жүйесі — пролетариат диктатурасы. Адамның заманды өзгертпекші не реттемекші болған ниетті құп аларлық іс. Алайда адам қаншама арман, қиялға берілгенімен, ол өзінің табиғатынан асып шыға алмақ емес» [1; 172].

Ғылыми жаңалықтардың ақиқатқа жанасуын болжау мүмкін емес, себебі ғылымның танылуының өзі нақты заңдылықтарға үнемі бағына бермейді. Бір сарынның үнемі жалғасуы, үздіксіздік бойында болса да құбылыстың үзілмеуі, жаңа түрге өтіп, мүлде өзге кейіп-келбетке енуі шарттылық емес. Тарихты өзгерткен, тіпті тарихты жаңадан, қайта жасау әрекеттерінің болымдылығын өткен заман көрсетті. Және де бұл құбылыстардың көбінесе кенеттен, алдын-ала күтілген жоспарсыз болғандығына қарамастан, әр кезеңдегі қоғамды, сол қоғамда өмір сүруші жекелеген адамдарды заманының болашағы ойлантып, келер күннен үміт, үрей аралас алаңдаушылық мазалады.

Болашақтың белгісіздігі жұмбақ сыр ретінде де адамдарды өзіне еліктіреді. Танылмаған таңсықтыққа адам жаны әрқашан құмар. Сол негізде де болашаққа үңілу әуел бастағы жорамалдап, болжау деңгейінен адамзат алдындағы өз өзектілігін еш өзгертпестен, тарихи даму сатысына сай, ғылыми болжау жүйесіне ұласты. Бұл негізде алғашқы зерттеулер ретінде Г. Эрманн, И. Блюха, Г. Молилари, Г. Уэллс, Д. Холдейн еңбектерін қарастыруға болады.

Осы орайда, экономикалық немесе әлеуметтанулық, технологиялық тенденцияларды экстраполяциялау негізінде болашақты болжауға негізделген, әлеуметтанушы Осип Флехтхаймның ұсынысы негізінде ғылымға Олдос Хаксли енгізген футурология жүйесі қалыптасты. Болашақты болжаудың маңыздылығы оның адамзат үшін жағымды құбылыстардың орын алып, күтілген үміттің орындалуына ықпал жасап, тосын апаттар мен жайсыз жайттардың алдын алу үшін қажет. Бұл жөнінде француз әлеуметтанушысы П. Бурдьенің пікірінше, болашаққа жоспар құра білу қабілеті нақты бар шынайылықты өзгертуге, қайта қалыптастыруға деген ой жүйесі мен барлық әрекеттердің өзгеріске ұмтылуының негізгі шарты болып табылады. Болашақты адамның толық еріктілігі негізінде әрекет ете алатын еркін мекені ретінде таниды. Болашақ адам үшін әрі таңдау еркіндігі, әрі жауапкершілік салмағы. Еш таңдау жасалмай, жоспарлы өзгеріс негізге алынбаған, заманның өз бағытына иек арту, құлықсыздық танытудың өзі соңында таңдау мен жауапкершілікке айналмақ. Әр мезгіл, әр сәтте адам алдында туындайтын таңдауларға қарамастан, шынайылықта өмір сүру сол бір шынайылықты таңдай

алу шектілігімен күрделенеді. Ал олардың ара-жігін ажырата білу, өзара салыстыра білу мүмкіндігіне ие бола алмау қауқарсыздығына қарамастан, салдары тағдырынды тарықтырады.

Алайда, болашақтан күтілер күннің келбетінен жоспарланған әрекетті анықтау ықтималдығы да бар. Болашақ болжаулар қоғамның негізгі идеологиясына айналып, қоғамға нақты бағыт-бағдар ұсынуы, заманды сол бағытта икемдеуі мүмкін. Бұл әрине, заманды өзіне бағындырып, қоғамды уысында ұстамақ ниеттегі басшының әрекетіне сай. Билік үстемдігін асыру мақсатта, болашақты басқаруға ұмтылады. Осылайша, болашағын басқармақ негізде бостандығынан айырады. Қоғамға болашақтың келбеті таңдаусыз ұсынылып, санасын жаулайды. «Халық әдетте, өз мемлекеттерінің өлместігі сағымына арбалып, оның адамзат қоғамының соңғы формасы екеніне сенеді [2].

Осылайша, билік болашақтың өзге нұсқасы болуы да мүмкін еместігін халық санасына таңа отырып, болашақты бақылауда ұстау, бүгінгінің кепілі болатынына сенім артады. Мұның жарқын мысалы ретінде ХХ ғасырдағы тоталитарлық жүйені келтіруге болады. Оның негізгі бір сипаты «мемлекеттің қоғамды құруда барлық қоғам үшін мінсіз болашақты жүйелеуге құқықтың берілуі» [3].

Алайда, болашақ жөніндегі ХХ ғасыр қалыптастырған бұл түсінік кейін өзгере бастады. Болашақ қоғамды құруда оны танып, мінсіз етуге тырысушылық әрекеттер адамға ешқандай да еркіндік бермейді, керісінше адамға тиесілі аз ғана еркіндіктің өзін сезінуге бөгет жасайды. Болашақты білмеу әрбір әрекеттің мағыналылығын ойлантып, жаныңа алаңсыздық ұялатпайды, әрі алаңсыздық рахатын сыйлайтындығы жөнінде көзқарастар қалыптасты. Ж. Аттали пікірінше, болашақты танып, ондағы өзіміздің рөлімізді түсіну, адам баласын көшпелілерге отырықшылардан берілген шырғалаң секілді күйге жетелейді. Болашақ бұлыңғыр әрі таным көкжиегінен тыс болғандықтан сенімсіздік тудырып, сағымға ұқсап, жеткізбей кетуі де мүмкін. Ол адамдарды тітіркендіруші жағымсыздыққа ұрындырып, өмірлерін улайды. Сол себепті, одан мүлде бас тарта алмайтын болсақ, тым болмаса, мейлінше аз ойлап, өмірдің нақтылығында рахатқа қол жеткізуге ұмтылу керек деген ұстанымдар бой көтерді. Ендігі жерде болашақты қоғам емес, жекелеген адамдар өздері анықтайды. Себебі, өзгеріссіз тәртіпті ұстап тұру мүмкін емес. «Әлем аморфты болып барады, заманауи мәдениетте «мәңгілік құндылықтар» керек емес болып кетті, бәрі тұрақсыз, өткінші... Қазіргі әлем тез өзгереді, сол себепті де ол нашар түсініліп, нашар басқарылады» [4].

Қазіргі заманның өтпелілігі мен болашақтың бағдарын адам еркіне беру адамның еркін бостандығына жол ашады. Еркіндікті толық сезінуге ұмтылыс адамдардың әр нәрсеге әуестігі нәтижесінде тұрақсыздық, тұлғалық байланыстағы өтпелілік белең алуда. Бұл өзгермеліліктің нақты соңғылығы бұлыңғырлығына қарамастан әлеуметтік жүйе де соған икемдеуде. Адамзаттың қоғам алдындағы жауапкершілігі азайып, адам қоғамдық өмірден оқшау, жекелеген кеңістігіне ойысуда. Соның салдарынан адам мен қоғам қатынасы өзара шектеулі. Адам тұрақтылығының кемуі, оның тұрақтап, жан-жағын бағамдап, мәнділікке ұмтылу сипатынан айыруда. Бір орында, бір жерде орныға алмау, адам өміріндегі оның мәнінен айрылуына, жерге деген сезімнің селдіреп, құндылықтың құнсыздануы төңкерісіне тарих куәлік етуде. Бұл турасында Э. Тоффлер «Болашақтың соққысы» еңбегінде, бүгінгі адамзат көшпенділердің жаңа нәсілі ретінде қалыптастырылуда, алайда оның орын ауыстыру кеңістігін болжау мүмкін емес деп көрсетеді. Және болашақта одан қашып құтылуға болмайтынын меңзей отырып, жалғыз жол сол болашаққа икемделу деп көрсетеді. Ал, ол үшін адам «сапасы» мәселесін қолға алу қажет. Осы жолда адамға бұрынғыдан да үлкен жауапкершілік артылады. Ол енді бейімделгіштігімен қатар, бұрынғыдан да білгір болуға ұмтылуы қажет [5].

Адам болашақ заманды анықтау негізінде, оны өз ыңғайына сай өзгертуге тырысушылығы қай заманда болмасын заңдылық. Алайда, бұл қаншалықты мүмкін? Қанша ғасырлық тәжірибе заманның болашақ барысын неге бағамдай алмайды. Әлде, ол адам бағындыра алатын белес көкжиегінен тыс па?

*Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманды жаман күйлемек,
Замана оны илемек [6].*

Осылайша, Абай жырлағандай, заманды болжау әрекетін адам анықтаса, әрекеттің нәтижесін заман анықтамақ.

Болашақты болжау іс-әрекеті адамның өмір сүруінің барлық саласын қамтып, барлық сала үшін тәжірибелік маңызға ие. Бұл салалардың қатарында саяси, рухани, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік салаларды қарастырған жөн. Және олар үшін неғұрлым тиімді болжау әдістері ретінде мамандар мен техникалық құралдарды тарта отырып зерттеу жүргізілетін, күрделі сарапшы бағасы әдісі,

фантазия мен нақты білім араласып келетін, ең көне әдістердің бірі — болашақ сценарийі әдісі, құбылыстың бір бөлігін бақылаудан алынған нәтижелерді басқасына да тәуелді ететін экстраполяция әдісін, есептеу техникасының кең мүмкіндіктерін қолдануға жол ашқан компьютерлік моделдеу әдісі мен тарихта нақты болған жайттардан жинақталған білімге иек артатын тарихи аналогия әдісін атауға болады. Әр қайсысының маңыздылығы мен адам үшін қажеттілігі өте жоғары. Себебі, осылардың негізінде адамзат өте күрделі болашақ заманның кемелдігіне сай болуға ұмтылып, бар болуының болашағын осы шағымен салыстыра байланыстыруға тырысады.

«Болашақтың бейнесі» деген сөз тіркесті еңбегінің атауы етіп алғаш рет элеуметтанушы Ф. Полак қолданды. Ол бұны болашақты болжау мен тұрақты дамуды анықтаушы түсінігі тұрғысында емес, күтілетін болашақтың позитивті моделі ретіндегі жеке категория деп көрсетті. Соған сай, біздің субъективті ойларымыз болашақтағы жағдайдың шынайы барысын анықтайды деп қарастыратын зерттеу бағыты ұсынылды. Жеке көзқарастарға негізделген «болашақтың бейнесі» бағытын қолдаушылар қоғамның болашаққа жету бағытындағы жағдайдың шынайылықтағы барысы шындыққа жанаспайды деп жоққа шығаруға болмайтындығын, қоғам дамуы табиғаттың жалпы заңдарына бағынатындығы негізде объективті түрдегі ғылыми зерттеуге негіз бар екенін қолдайды.

Болашақ туралы ой саралауда утопия ерекше маңыздылыққа ие. Адам шығармашылығы мен қиялына негізделіп, болашақты кемелдік жүйесінде қарастыруға мүмкіндік беретін бұл ұғымды алғаш рет Томас Мор қолданған. «Утопия» термині кейінірек қалыптасқанымен де, ол идея ретінде біршама ертерек, Платонның «Тимей» еңбегінен бастау алады. Яғни, бұл болашақты мінсіз, адам үшін барынша қолайлы, жетілген қоғам тұрғысында түсіну. Адамзат қоғамы ғасырлар бойы армандаған, элеуметтілік әділеттілік орнаған болашақ заман. Утопия ретінде қарастырылуы, қоғамның мінсіз болуы мүмкін емес деген ұстанымның аясында қарастырылуы. Десе де, мінсіздікті қиялдау, сол арқылы алға ұмтылу әр кездерде де болған. Ежелгі заманнан бері философтар мен ойшылдар, қоғам қайраткерлері осы негізде өз білім жүйелерінде болашақты жақсартуға, осы жолдағы әдіс принциптерін құруға тырысты. Оптимистік утопия адамның өмір сүру жағдайын жайлы етіп, оңтайландыруға негізделген. Утопиялық жүйелер толық іске аспағанымен де, қоғамға сыни көзқараспен қарап, кемшіліктерін жою мақсатындағы біршама функцияларын іске асырады. Оптимистік утопия бізге өмір сүріп отырған қоғамымыздың жай-жапсарын сау ақылмен бағалай алуға, тарығушылық кезеңде болашаққа үмітпен қарауға және алға жоспар құра отырып, мақсатқа жетелейтін күш береді.

Адамзат санасының дамуымен қатар, қоршаған ортаның кемел бейнесі де айқындала түседі. Санасыздық мазмұнымен байланыса отырып, біз санасыздықты кескіндеп, жобалауға тырысамыз, соның нәтижесінде саналылық деңгейде, санамызда санасыздық деңгейде өмір сүретін күш пен архетиптерді үйлесімді біріктіріп, бірізділікте біріктіруге мүмкіндік аламыз. Ішкі тұтастық бейне кемел болған жағдайда ғана, қоғамды да кемел етуге талпыныс жасалады. Болашақты жасаушы утопистік, перфекционистік, реформаторлық жүйелердің құрылып, жасампаздыққа ие болуына жол салынады.

Утопистік кемелдікке ұмтылу, жоғалған жұмақты іздеу, тарихи ашылуларға, жаңа жерлерді игеруге, зерттеуге түрткі болды. Утопияның нақ осы шақта, дәл жанымызда емес, әрірек, алысырақ болуы оған жетуге деген ұмтылысты оятады. Ол жер кеңістігінен әрі асып, ғарышқа, өзге ғаламшарларға жетелейтін күшке ие болды. Ғылыми фантастиканың өзінің негізінде утопия жатыр. Ғарыш сан мыңдаған қиял әлемін туындатуға мүмкіндік беретін шексіз кеңістікке айналды. Сол себепті ол жай ғана керек дүние емес, ол болашақ заманды кемелдікте құруға ұмтылыс жолында қажеттілік. Ол жасампаздық пен үлкен күшке ие. Шынайы өмірдің өзін утопиясыз елестету мүмкін емес, өйткені ол тек экономикалық, элеуметтік қатынастармен ғана емес, таңдаумен, әрекетпен, бүгінгімен байланысты. Болашаққа үміт артып, ертеңгі күннен жақсылық күту адамзат болашағының айырылмас бөлшегі.

Қазақ тарихындағы, заманның сындарлы сәтінде Асан қайғының утопия ретінде қарастырылатын «Жерұйығы» осының жарқын мысалы іспетті. Ол енді құрылып жатқан үлкен Орданың мемлекеттік идеологиясына айналып, елдің болашаққа деген сенімін қалыптастырып, бір хандыққа біріктірген ұлы арманға жетелей білді. Қазіргі күрделі әлемдік үдеріс аясында бағыт-бағдар алуға, ұлттық ерекшелігімізді сақтай отырып, алға ұмтылу үшін бізге де утопиялық идеологияның маңыздылығы бар шығар деген ой келеді.

«Ғылым дүниені әрі түзетуші, әрі қарайтушы» [7] дегендей, заманды анықтауда ғылыми білім жемісі түрлі бағытта бағамдалады. Алайда, заманды өзгерту мақсатындағы ұғынуға талпыныстан бөлек, қазіргі ғылымда оның мәнін анықтау арқылы түсінуге тырысушылық көзқарастар да кең таралған. Соның бірі, адамды дүниетаным орталығына айналдыратын антропологиялық көзқарас. «Болашақ әлемге тек адамның жер бетінде тіршілік етуі негізінде болашақтың «жобасы» ретінде ғана келе-

ді. Бірақ, болашақ ешқашан өзін толық жүзеге асыра алмайды, себебі дәл жүзеге асу барысында ол өткенге айналады» [8].

Қазіргі қоғам дамуы жоспарлы мерзімде дамудың мақсаттарын стратегиялық анықтауды жолға қойғанмен, тарихи заманның болашағына бағыт-бағдар белгілеуде әлсіздік бар. Жекелеген болашақ турасында зерттеулер жүйелі қамтылып, сол негізде нақты қадам жасау әзірге жолға қойылмады. «Болашақ бейнесі» түсінігін болашақ заманның келбетін, санаға әсер етуші мәнін зерттеп, құрастыруда жинақтай отырып, қолдануға болады. Бұл көзқарастың ұтымды тұсы ретінде ұжымдық пікірлер жиынтығын қамтуы арқылы болашақты шынайы сезініп, ақиқатқа айналар дүниелерді аңғарып, бейнелей алуы көрсетіледі. Және де болашақтың бейнесін қалыптастыруда жобалау, жасау, құрастыру сынды міндеттер қойылмайды. Басты мақсат қоғам мен әлеуметтік жүйелердің дамуының негізінде жатқан заңдылықтарды түсініп, ажыратуға тырысу, мәнін ұғыну, рухани бағытын анықтау. Болашаққа қатысты жобалық құрылым жасаудан бұрын ұмтылысымыздың, ойымыз бен оның мәнінің үйлесімділігін, бағыттың дұрыстығын тану, содан кейін барып қана әрекетті жасау керек.

Қорытынды

Ғаламдық деңгейдегі мәселелердің күрделенуі мен орын алуы болашақты болжауға деген ниеттің тырысқан сайын күрделене беретіндігін де естен шығармаған жөн. Сол себепті аңғарылған, алыс татылған болжамдардан тікелей болашақты болжау сапалыққа ие. Философтардың пікіріне сүйенсек, мәселені мүлде жоққа шығаруға болмайды, олар бұрын да болған, қазір де бар, болашақта да жойылып кетпейді, тек ол басқа түрге енеді. Болашақты бағдарлаудағы өткір мәселелер қатарында жайлы өмірді қамтамасыз етудегі кедергі — қылмыстың дамуын ауыздықтау, халық санының артуы мен өндірістік мәселелер қарастырылады.

Алдағы болашақ өркениетте өзіміз қалаған өмір мен салауатты орта құру үшін тұлғаға ең қажетті негізгі талаптарды мойындауымыз керек. Олар қоғамның, құрылымның, мәннің қажеттілігі. Тұлғалық мәнді кеңінен мағыналандырып, барлығын толық қамтитын идеяға айналдыруымыз қажет. Қоғамдық өмірдегі мардымсыз рөлін мойындайтын ойдан арыла отырып, кең мағыналы жүйедегі «кірпіш дүниеге тетігін тауып қалану» [6; 149] жолын сезіну керек. Қорытындылай келе, адамзат баласы жалпыға ортақ бір философиялық идеяға келу керек. Ол — әлемнің барлық тұрғындарының әлеуметтік ауқаттылығына біріккен, толық жауапкершілік негізінде ғана, әркімнің өз қалаған өміріне қол жеткізе алатындығын түсіну. Ел дамуының жаңа кезеңінде, жаңа жобаларды қалыптастыру барысында утопиялық идеологияның маңыздылығын да ескеру тарихи ақиқат.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Есім Ғ. Даналыққа құштарлық / Ғ. Есім. — Семей–Новосибирск: Талер-Пресс, 2007. — 521 б.
- 2 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М.: Изд-во «АСТ», 2003. — 603 с.
- 3 Поппер К. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук / К. Поппер. — М: Эдиториал УРСС, 2000. — 461 с.
- 4 Бауман З. *Текущая современность* / З. Бауман. — СПб.: Питер, 2008. — 198 с.
- 5 Тоффлер О. *Шок будущего* / О. Тоффлер. — М.: Изд-во «АСТ», 2003. — 557 с.
- 6 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1. Өлеңдер мен аудармалар / А. Құнанбайұлы. — А.: Жазушы, 2005. — 296 б.
- 7 Шәкәрім. Қазақ айнасы / Шәкәрім. — А.: Атамұра, 2003. — 67 б.
- 8 Сартр Ж.П. Бытие и ничто / Ж.П. Сартр. — М.: Изд-во «АСТ», 2020. — 258 с.

Н.Р. Салыматова, А.Б. Никамбекова

Облик будущего: анализ футурологических концепций

Основная мысль в статье переплетена с тем фактом, что футурологические выводы становятся неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, что приводит к изменению понимания ее ценности. В истории развития человечества время стало основным понятием культуры. Философское понимание времени делит его на прошлое, настоящее, будущее, а историческое — на эпохи. Одной из особенностей мировоззрения казахского народа является видение не столько связи настоящего с прошлым,

сколько настоящего с будущим. Культурно-социальные явления современности определяют направление тенденций, формирующих будущее. Возможно, пребывая до сих пор в пространстве мифологического сознания, человек смотрит в будущее двояко — с тревогой и надеждой. Несмотря на иррациональный характер футурологических прогнозов, они требуют и научного видения. И связано это с опасностью будущих катаклизмов и катастроф. А для человека ценна его жизнь. Ему необходима вера в светлое будущее. Путь к нему — через воспитание потомков, а в качестве награды — формирование нового сознательного поколения. В казахском народе говорят, что имя хорошего человека, труд ученого не проходят бесследно. И в этом — вера в будущее, в духовное бессмертие. В статье мы постарались донести мысль, что взгляд в будущее поможет ответить на множество философских вопросов.

Ключевые слова: время, познание, будущее, футурология, наука, предсказание, свобода, страх, вера, гипотеза, утопия.

N.R. Salymatova, A.B. Nikambekova

The shape of the future: an analysis of futurological concepts

The main idea in the article is intertwined with the fact that futurological conclusions become an integral part of our daily life, which leads to a change in the understanding of its value. In the history of human development, time has become the main concept of culture. The philosophical understanding of time divides it into the past, present, and future, and the historical understanding divides it into epochs. One of the features of the worldview of the Kazakh people is the vision not so much of the connection of the present with the past, but of the present with the future. The cultural and social phenomena of modernity determine the direction of trends shaping the future. Perhaps, being still in the space of mythological consciousness, a person looks into the future in two ways – with anxiety and hope. Despite the irrational nature of futurological forecasts, they also require a scientific vision. And this is due to the danger of future cataclysms and catastrophes. And for a person, his life is valuable. He needs faith in a bright future. The way to it is through the upbringing of descendants, and as a reward – the formation of a new conscious generation. The Kazakh people say that the name of a good person, the work of a scientist do not pass without a trace. And this is the belief in the future, in spiritual immortality. In the article we tried to convey the idea that looking into the future will help answer a lot of philosophical questions.

Keywords: time, cognition, future, futurology, science, prediction, freedom, fear, faith, hypothesis, utopia.

References

- 1 Esim, G. (2007). Danalyqqa qushtarlyq [Passion for wisdom]. Semei-Novosibirsk: Taler-Press [in Kazakh].
- 2 Hantington, S. (2003). Stolknovenie tsivilizatsii [Clash of civilizations]. Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].
- 3 Popper, K. (2000). Evoliutsionnaia epistemologiya i logika sotsialnykh nauk [Evolutionary epistemology and logic of social sciences]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 4 Bauman, Z. (2008). Tekuchaia sovremennost [Fluid modernity]. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
- 5 Toffler, O. (2003). Shok budushchego [Shock of the future]. Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].
- 6 Qunanbaiuly, A. (2005). Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy [Two-volume collection of A. Kunanbayuly's works]. T. 1. Olender men audarmalar — Vol. 1. Poems and translations. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 7 Shakarim. (2003). Qazaq ainasy [Kazakh mirror]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 8 Cartr, Zh.P. (2020). Bytie i nichto [Being and Nothing]. Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].

A.A. Temirbayeva¹, T.T. Temirbayev^{*2}, A.A. Ryskiyeva², A.A. Kuranbek¹¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*²*Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan;**(E-mail: temirbayeva.aygerim@gmail.com; talgat.temirbayev@gmail.com; abuaymjan@gmail.com; akuranbek@gmail.com)*

The digital palette of Kazakhstan in the context of the study Tengrian internet communities

Scientific studies of interactions in the Internet space have been around for some time. The religious landscape of modern society is diverse; the scope of new technologies is constantly expanding. The Internet and new media have become widely used in the activities of social and religious movements. This is due to easy accessibility, cost-effectiveness, access to a wide audience, extraterritoriality, greater freedom from traditional forms of social control and authority, the ability to put forward alternative religious views, citizenship, create new communities, and even a new religion. Groups, communities, movements are being organized, including digital or online religions. Traditional and non-traditional religions have gradually become involved in the digitalization of religious life. The COVID 2019 pandemic has accelerated this process. During the lockdown period, religious associations began to conduct online worship, reading the Koran in an interactive mode. Tengrian groups, in turn, are also actively involved in the above media relations; they use the Internet and social networks for communication, interaction and dissemination of their views, active citizenship. Their own discourses arise, which correlate with the processes taking place in the country and in the world. In this regard, this article will consider the content analysis of Tengrian groups in social networks.

Keywords: Digital religion, Tengri and the Internet, Tengri social networks, Digital Tengrism, Media space, Tengrians, Digitalization, Modern Tengrism, Tradition, Tengri online

Introduction

Scientists have been studying Tengrism for years. At different times, expeditions were organized to study the culture, religion, and way of life of nomadic peoples. However, there is also no unified concept or understanding of Tengrism, neither in the scientific community, nor among the followers of Tengrism. At the same time, it cannot be denied that historical facts evidenced to the deep roots of Tengrism in the life of the Turkic peoples.

It is important to note that there was a local Tengrian civilization as part of the nomadic world civilization, rooted in the Mesolithic era (10-8 thousand years ago / VIII – VI thousand BC). Rock petroglyphs preserved on the territory of Kazakhstan date back to the III–I millennium BC. For example, one of these petroglyphs depicts an image of a sun-headed deity and people with tools around him. Such deities are associated with the supreme Heavenly God – Tengri. It is noteworthy that all these dates go back to the time of the formation of civilizations, the birth of cultures and ethnic groups. Having gone through such a long century – old history, we can state that Tengrism managed to survive and did not disappear in present. Of course, there were periods of weakening, falling, but it can be unequivocally stated that Tengrism today exists not only in Kazakhstan, but in other Turkic countries. Among the post-Soviet countries, Tengrian communities operate in Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tatarstan, Tyva, Yakutia, and the Republic of Sakha.

Due to the fact that there has not been a single conceptual understanding, current followers perceive Tengrism as a religion, worldview, the path of ancestors, etc. Based on such a variety of perceptions, opinions, practices, Tengrian groups and communities are created. Like many Tengrian groups, they are actively involved in mediatization processes, they use various platforms, platforms for interaction and dissemination of their ideas and views.

Experimental

Methodological basis for the preparation of this article was used the sociological method of content analysis. Based on the chosen topic, the authors considered the Tengrian communities in popular Internet sites. The time frame is from January to December 2022.

* Corresponding author's e-mail: talgat.temirbayev@gmail.com

Humanity and the Internet

The United Nations has defined Internet access as a “fundamental human right”, so a global effort is being made to ensure that everyone has equal access to what is arguably the most important innovation of our time. According to the Digital 2022 global survey, more than two-thirds (67.1%) of people in the world use mobile phones. At the beginning of 2022, the number of Internet audiences amounted to 4.95 billion users. Today, it can be stated that more than 60% of the world's population use the Internet. In addition, there are 4.62 billion social media users worldwide. According to the world ranking, the most popular among users are WhatsApp, Instagram, Facebook and TikTok in sixth place.

According to a global study, the world's population will spend 12.5 trillion hours online in 2022. With an average of 2 hours and 27 minutes a day spent on social media, these platforms account for the largest share of all time we spend online, at 35%. Indeed, at the very beginning of the COVID 19 pandemic, there was increasing talk about how much the world had become dependent on the Internet, especially when states of emergency and lockdown began to be introduced in some countries. Despite the constant introduction and lifting of restrictions due to the pandemic over the past two years, people are actually spending more time using devices with Internet access than ever. Experts predict that this year the number of social network users will reach more than 60% of the world's population. It is predicted that in 2023 the world will spend more than 4 trillion hours on social networks.

The number of people who remain “offline” from the internet is below 3 billion for the first time. This marks an important milestone on the path to equal access to digital technologies. Now devices with Internet access are not a luxury, but a necessity. There is also a record growth in the army of Internet users and the spread of commerce in social networks [1].

At the same time, it is important to understand that in the course of live communication, a person transmits information non-verbally, while in Internet communication we deal only with text – we do not use the tone of voice, speech rate, body language, etc. Text messages on the network are accompanied by emoticons, pictures, memes and other media content. Often digital communication happens with strangers. In addition, verbal aggression occurs on social networks. Such deviant behavior can be found in any social network. That is, in addition to the positive aspects of the spread of the Internet, there are negative aspects.

Discussion: Religion and Media

The spread of religions in the Internet space has become commonplace today. Both representatives of traditional and non-traditional organizations, including destructive ones, are engaged in proselytizing online.

In the new digital age, the concepts and approaches to covering news related to religion have changed. Approximately 30 years ago, the topic of religion was covered mainly by religious associations and organizations, while now separate columns and sections in print and electronic media are devoted to religious topics. This is largely due to the fact that the religious design of society has become more diverse and mobile. That is, there is no doubt that Internet platforms, communities play an important role for modern society.

As S. Hjarvard notes, the media are becoming agents of religious change. Thus, he notes that for a sociological understanding of the role played by modern media in religion, it is important to focus on the fact that modern media not only represent and talk about religious postulates, but also change the ideas and authority of religions, as well as change the ways with which people interact with each other in relation to religious matters [2; 11]. The interaction of religion and the media leads to the dependence of religion on the media, functions of which in accordance with the laws of mass consumer culture, commercial profit, which determines the genre specificity, the way of representing the religious text, religious and social practices, and religious identity. The freedom and opportunities provided by the media, from the point of view of technological optimists, are apparent and lead to the embedding of the religious community in a new configuration of power relations, where a person is dehumanized, and the religious community is reduced to an impersonal unit. In addition, the competitive environment of religious ideas in the media space leads to alternative religious interpretations that come into conflict with the creeds of institutional religions and exacerbate the question of the authenticity of interpretation, of the “authority” of religious authority.

H. Campbell (Campbell) within the framework of this discourse put forward the concept of religious and social design of technologies. Thus, a religious group, before challenging new technologies, undertakes the process of discussing and evaluating them in order to determine their authenticity with the values and directions of the community. This process of discussion, evaluation, agreement goes through four stages. First, the history and traditions of the religious community, which determine their essence, the system of

meanings and symbols, and, accordingly, their correlativity with the use of new technologies. Second, the creeds of the religious community, which influence the choice regarding technology. Third, the process of discussion, negotiation, decision-making in terms of compliance with the above two conditions. Fourth, community discourse on new technologies in order to justify the adaptation of new technologies, their compliance with the values and identity of the community.

H. Campbell (Campbell) and S. Garner (Garner), based on the analysis of Christian communities, identify several trends in the attitude of religions to digital technologies, which are designated as technological optimism, technological pessimism, and ambivalent attitude [3; 28–34]. Technological optimism originates from the value neutrality of technology as a tool for translating religious views that have changed or exist in parallel with book culture. Technological optimists believe that digital technologies have a positive impact on the functioning of religious communities, allowing them to promote their teachings in a wide virtual space, attract new followers, especially the younger generation, and organize religious and social practices more effectively. Based on the ideas of technological optimism, the use of new technologies does not change the content of religious teaching, but simply changes the form of transmission.

Technological pessimism is not just a neutral tool, but a media environment with its own logic of functioning, where its own rules and laws apply. Based on this, the use of new technologies by a religious group, its access to the media space leads to changes in not only forms, but of other levels of the religious system.

The middle position between technological optimism and pessimism is the discourse on the ambivalence and ambiguity of relations between religion and media. This position comes, firstly, from the fact that new technologies and religions are not in vacuum, but in a certain socially context that causes their interaction. Secondly, both media and religion have actor, which allows us not to talk about the unilateral influence of media on religion or vice versa, but about their interaction and mutual influence. Thirdly, the interaction of religion and media can have both positive and negative consequences depending on the context.

B. Turner, studying the influence of media on Abrahamic religions, focuses on the destruction of traditional forms of religious authority in digitalization, which was based on oral or printed (book) forms of training and continuity [4; 117–134]. The global information society produces new methods and forms of transmission of knowledge, new pedagogical technologies that lead to new forms of religious authority, to the emergence of new micro-intellectuals that put forward alternative interpretations, but not so much in the mosque or church as in the media space. As noted by B. Turner, new technologies played an important role in the spread of political Islam, followers of which conduct active work on the Internet and new media, mobilizing young people under the Islamic ideas of justice, social equality, and the protection of Islam. Ultimately, in the media space, as in offline reality, the main question of power over information, over the production of knowledge, and therefore over the minds and souls of people, becomes the main thing.

As we observe, the interaction of religion and media becomes in modern conditions a constant process of discussion, evaluation, negotiations on the possibility of using technologies, as well as the boundaries of this application [5].

Tengri and the Internet

Tengrian groups are actively involved in public media relations. Like ordinary users, they use the Internet and social networks to communicate, interact and spread their views, active citizenship.

Tengrian Internet communities in Kazakhstan began to emerge in 2015-2018. Basically, these were the social networks VKontakte and Facebook that were popular at that time. Currently, the activities of these communities are represented in the information space of Kazakhstan by various types of information coverage. So, in addition to the above VKontakte and Facebook, they are represented on YouTube, Twitter, TikTok, Instagram, as well as in WhatsApp, Messenger, Telegram messengers.

It is important to note that in the Internet space, as in any other public environment, the ethics of the digital environment has been formed.

It is noteworthy that the Tengrian groups emphasized traditional Kazakh values, customs and traditions, which were followed by the Turkic ancestors. With the rise of Islamophobia around the world, as well as the COVID 19 pandemic and the imposition of a lockdown in 2020, there has been an increase in their activities. During the transition to online mode, isolation, an increase in the number of comments and an increase in the dialogic nature of communications were noted. If earlier the user simply read the news, now, when there is more free time, he is actively involved in the communication process, expressing his opinion [6].

In particular, the use of hate rhetoric, namely the articulation of anti-Islamic slogans, became a feature of the statements of the Tengrians. In the social networks of Tengrian groups and individual activists, cartoons of the Prophet Muhammad were published, various information inciting religious hatred and enmity.

It can be noted that the anti-Islamic narratives were typical only for the digital environment. However, it is important to understand that the digital environment is not isolated from other areas in which we exist. Everything that happens offline becomes intense online.

One of the key aspects in the Internet activities of the Tengrians is the International multilingual Internet portal for the study of the history, culture and worldview of the peoples of the Great Steppe – <https://tengrism.kz/>. This site contains information related to the scientific substantiation of Tengrism, the activities of adherents of Tengrism, ongoing projects, scientists and artists. One of the important projects is the dissemination of Turkic runic writing, in connection with which, the project of the Center for Turkic Writing “KAGANICA” is supported. Classes are systematically held to train everyone in different formats, without age restrictions.

In addition, the tab Science – Board of Honor contains brief information about more than 20 people who have contributed to the development of the history and culture of nomadic peoples and Tengrism. All of them are representatives of the Kazakh elite – scientists, artists, public figures and activists.

Also, according to information from the site, the Tengri sports club operates, which includes the Sports Attributes Store, Tengri Stadium (stadium), Tengriada, Tengri World Cup International Football Tournament, Tengri Cup Football Tournament, excursions, hiking, picnics in nature. This site has links to the social network Instagram [7].

As the immediate prospects, the site indicates the creation of a higher educational institution in Almaty with a wide range of technical, historical and cultural faculties [8].

In addition, as an option, site users are offered the Tengrian dating service, which provides an opportunity for Tengrian men and Tengrian women to find a mate for further family creation according to the traditions and custom of the Great Steppe [9].

It is important to note that this site has made an attempt to consolidate various representatives of the Tengrian groups in Kazakhstan.

For the Russian-speaking space, the website of the International Tengri Research Foundation (hereinafter – IFIT) operates. This fund is a non-profit organization established in accordance with the legislation of the Russian Federation. The idea of creating the MFIT was put forward by the Doctor of Philosophical Sciences, Corresponding Member of the Academy of Social Sciences of Kazakhstan, Professor of the Department of Philosophy of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, a leading Kazakh specialist in Tengrism N.G. Ayupov. The key goal of the Foundation's activity is to strengthen the coordination of research work on the comprehensive study of the religious, philosophical, spiritual and cultural heritage of Tengrism in the “nomadic” civilization of Central and Northeast Asia, Eurasia as a whole. The main tasks of the MFIT are to substantiate the emergence of tengri studies – a new direction in the humanities that explores the worldview, culture, civilizational concepts of the “nomadic” peoples of Eurasia; place and causes of Tengrism; its role in the formation and development of political unions of nomadic peoples and tribes, states of the Great Steppe; its cultural and historical origins and connections with various religious and mythological systems, its modern manifestations and perspectives; its Eurasian civilizational role in the 21st century. The MFIT website publishes articles by Kazakh scientists and researchers of Tengrism. The Fund is located in the Russian Federation, the Republic of Sakha Yakutia Republic, Yakutsk city [10].

These sites are the key scientific stakeholders of content about Tengrism in modern times. In addition, the media activities of representatives of Tengrism are concentrated in popular Internet platforms and social networks.

“Tengrian Networks” in Kazakhstan

There are many Tengrian groups operating in the Kazakhstan Internet space, which can be systematized by leaders. So, for example, two Tengrian leaders can definitely be noted: Toktar Beisenbinov (Toktar Abyz), Arman Nurmukhanbetov. In addition to these two leaders, there is a wide range of personal accounts of individuals who spread the ideas of Tengrism.

Facebook is one of the popular social networks among the older generation of Tengrians and intellectuals. In this network, there are accounts of both the above leaders and other representatives of Tengrism. In 2022, the consolidation of Tengrians within thematic groups was noted. Basically, their own content is pub-

lished (opinions, thoughts, places of visits, life events, etc.) in the blogging format. There are also reposts from personal accounts of like-minded Tengrians, from Youtube channels.

The key message of these communities in the social network Facebook is the preservation of the Kazakh identity, following the historical roots, ethnic worldview. There is anti-Islamic rhetoric, as well as discussion of information about politics and geopolitics.

Instagram is not the most popular social network among Tengrian followers. This network has personal accounts of Toktar Beisenbinov, Arman Nurmukhanbetov and other followers of Tengrian views. However, not all Facebook followers have an Instagram account.

The DEREKKÖZ account seems interesting, where Tengrians talk about the history and culture of the Turkic countries. Through short videos, they talk about the customs of the Kazakhs, historical facts.

In general, most Instagram users do not systematically post photos with posts. For active users, media content is mainly reposting from other social networks and platforms, as well as events from their personal lives.

Vkontakte has lost its relevance among the followers of Tengrism. This is due to the growing popularity of Telegram.

Telegram – Since 2013, this messenger has been systematically increasing its audience. This platform allows you to exchange text, voice, video messages, including stickers, photos and files. In addition to exchanging messages in dialogs and groups, the messenger can store an unlimited number of files, maintain channels (microblogs), create and use bots.

This platform is widely used by adherents of Tengrism. The popularity of this platform is related to the security of this messenger. The Telegram network has both public and closed groups. At the same time, not all Tengrian groups registered on this platform are currently active. Users share audio, video messages, links to external resources (news, projects, events, etc.), as well as their own opinions and positions.

Some public groups have a separate chat option for members. It is important to note that not all members of the Tengrian groups are followers of Tengrism. So, in the course of content analysis, followers of Sufism, Islam of different directions were identified. From this we can conclude that the large number of participants in these groups is not evidence of a large number of Tengrians in Kazakhstani society. In addition, anti-Islamic rhetoric takes place in this network. Note that there are no time limits in this network and sometimes correspondence can take place until 5 am Kazakhstan time.

YouTube is one of the popular video hosting platforms among Tengrians. The Tengrian communities operate on this platform: Dalaruh 'Ulya Dala əlemi – the world of the Great Steppe [11], Derekköz [12] and other personal accounts of private users – exiles of Tengrism.

The Tengrian leaders have their own channels: Tanirshi Toktar Abyz [13], registered in April 2018, more than 25.2 thousand subscribers, more than 2.9 million checks; Areke Neonomad [14] was registered in August 2016, more than 3.5 thousand subscribers, more than 280 thousand examinations.

On this platform, the videos of various Tengrian authors and their like-minded people accumulate, but the information is difficult to systematize, due to different views and vectors of views. So, there is information from scientific, academic and philistine content. For example, some Tengrians are active and systematically publish videos, others, along with Tengrian views, are engaged in the spread of their own ideas (for example, esotericism, shamanism, syncretism, religious, spiritual practices, etc.), others comment on events from the socio-political life of the country and the world, give their own assessment of the actions of the country's leadership. In addition, there is reposting of video of the Tegrians on the channels of other single-minded users.

In general, this platform is popular among the Tengrians, there is an increase in the number of subscribers among Kazakhstani leaders of Tengrism.

TikTok is one of the most popular networks right now. There are hashtags in this network: #Tengrism more than 16.2M views, #Tengrism more than 247.8K views, #Tengrism more than 3.6M views, #Tengrism in Kazakhstan more than 8 thousand views, #KazakhTengrism more than 700 views. Note that according to the idea of the creators, short 15-second videos are accompanied by an audio series.

An analysis of this network shows that there are accounts of followers of Tengrism in this network, however, the leaders indicated above do not currently have accounts. At the same time, Toktar Beisenbinov had an account on this network, but it was deleted, the content was reposting from the Youtube platform.

It is important to note that during the analysis of Tengrian groups in social networks, it was revealed that although the leaders do not have personal accounts, they use this network.

In general, TikTok is popular among the younger generation of Tengrians. The content of this network is connected with the history of Kazakhstan, the customs and traditions of the Kazakhs. Short videos (up to 5 minutes) are accompanied by ethnic music in the background (Kazakh kui, songs of Kazakh singers, etc.). Video content: images of historical Kazakh khans, batyrs, shamans, baksy, battles, etc., video clips from documentaries related to Tengrism and the customs of the Turkic peoples. In addition, it has a contrast between Tengrism and Islam.

WhatsApp – like many messenger users, Tengrians use this messenger for interaction. Audio, text messages are transmitted and links are shared. Most of these are closed groups. It can be assumed that the content of these communities correlates with the areas of activity and they discuss plans, projects, organization of events, etc. Not all members of these groups participate in the above projects. As in other social networks, there are anti-Islamic narratives.

Mass media – various materials on the topic of Tengrism are posted. The Tengrians themselves act as speakers as representatives of this community. Also, the leaders are the authors of books: “Akikat” in Kazakh and “Truth” in Russian (Toktar Beisenbinov), “Kasiet. The strength of the spirit of the Great Steppe” in Russian (Edyge Tursunov, Arman Nurmukhanbetov). Books are distributed through social networks, instant messengers, as well as book platforms and stores. In addition, Arman Nurmukhanbetov has a series of TV shows on domestic TV channels.

In general, the leaders and followers of Tengrism have become more active in the public space in recent years, participating in dialogue platforms, giving interviews. At the same time, through such activities, one can see the palette of views of the Tengrians, which correlates with the lack of a single concept of understanding Tengrism. Of course, the common ideas are the preservation of the Kazakh identity, following the unique national path of the ancestors and the development of Kazakh traditions, customs, and culture.

Conclusion

A wide range of information on the topic of Tengrism is presented in social networks and the media. The site <https://tengrism.kz/> seems to be the most systemic, performing coordinating functions. In social networks, messengers, information is non-systematic and fragmented. Tengrian “broadcasters”, bloggers, speakers present their own interpretations of historical events and facts, as well as their own vision of the future of Tengrism in Kazakhstan. Like all modern digital users, they collect funds for the development of their own Internet resources and the creation of media content.

In general, in the Internet space there are many groups in various social networks. Each of the active groups has its own private chat in messengers.

Since mid 2022, there has been a consolidation of followers of various Tengrian groups. The activities of the followers of Tengrism can be observed most widely in the social network Facebook. In all social networks, there is an increase in the number of subscribers. At the same time, it is impossible to identify whether the subscribers are Tengrian or just curious. The Tengrian groups predominantly use Russian and only Toktar Beisenbinov broadcasts in Kazakh. Such a fact is dissonant with the Tengrian calls to return to the origins, roots, to follow the path of great ancestors, while without knowledge of the Kazakh language.

Some Tengrian groups are open, which is reflected in the participation in the programs of local and foreign media.

Communication in social network groups can occur regardless of the time of day and day of the week. Users exchange files, books on Tengrism, and links to other social networks, as well as their own thoughts. Note that often there is a misunderstanding between the participants, as well as obscene statements. In addition, there is a negative attitude towards representatives of other views and religions.

Modern Tengrians are characterized by an active civic position, discussion of political life both in the country and abroad. Video analysis shows that active Tengrians had different religious experiences: Islam, Protestant trends, esoteric, hypnotic sessions, etc. They probably had a spiritual vacuum, which was filled with various spiritual practices, religious directions.

At present, the role of Tengrism in the historical retrospective of the Kazakh people is not defined; the status of Tengrian groups in the country is undefined both at the state and at the academic, scientific level. In most cases, Tengrian groups act as movements and registered public associations. At the same time, the state supports Tengrism as a cultural brand, but other aspects of it are left without attention.

It is important to note that the general ideas inherent in all Tengrian groups, for example, the revival of spiritual values, the consolidation of the Turkic peoples, but there are no common strategies, programs to

achieve them, supported by actions and an ideological base. However, there is undoubtedly a certain protest potential and dissatisfaction with the current socio-political situation in the country.

Thus, today there are different positions and discourses regarding the use of media in religion, religious and spiritual practices. The actualization of this issue was facilitated by the COVID-19 pandemic, in connection with which there was an accelerated digitalization of public life, including religious and spiritual life. There was a certain dependence on the means of social communication, social networks. Such an experience of “mediatization” needs further analysis, because this phenomenon had both positive and negative features. New or forgotten issues of modern social life have become aggravated in society, which undoubtedly affect the social climate in the country.

The immensity of the Internet space, anonymity leads to the fact that people in networks express an opinion that may have a negative message and hurt the feelings of others, which contributes to the spread of rhetoric of aggression, hatred and entails an appropriate response. At the same time, any civilized society is characterized by a variety of opinions expressed and defended by different social groups, different people, thanks to which members of society learn to respect different positions, the opinions of others, even if they do not agree with them.

Acknowledgment

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant №AP14972881).

References

- 1 DataReportal. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://datareportal.com/digital-in-kazakhstan>.
- 2 Hjarvard S. The mediatization of religion. A theory of the media as agents of religious change / S. Hjarvard // Northern Lights. — 2008. Vol. 6(1). — P. 9-26.
- 3 Campbell H.A. Networked Theology (Engaging Culture): Negotiating Faith in Digital Culture / H.A. Campbell, S. Garner // Michigan: Baker Academic. — 2016. — P. 28-34.
- 4 Bryan S.T. Religious Authority and the New Media / S.T. Bryan // Theory, Culture & Society. — 2007. — Vol. 24 (2). — P. 117-134.
- 5 Религия и религиоведение в контексте цифровизации общества /ред. Т.А. Липина: материалы Междунар. науч.-практ. конф. — Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2021.
- 6 Речевая агрессия в социальных сетях: что это такое и как ей противостоять? — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.alt.ranepa.ru/pressroom/news/rechevaya_agressiya_sotsialnih_setyah_chno_eto_takoe_ka_4378.html.
- 7 Аккаунт в социальной сети Instagram. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.instagram.com/tengrism.kz/>.
- 8 Международный университет «Тенгри». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://tengrism.kz/tengri_university/.
- 9 Тенгрианская служба знакомств. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://tengrism.kz/lets_get_married_for_tengrians/.
- 10 Международный фонд исследования «Тенгри». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tengrifund.ru/biblioteka>.
- 11 Канал в видеохостинге YouTube «Dalaruh» «Ұлы Дала әлемі» — «Мир Великой Степи». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/channel/UC3P6Y99XXsw-HXhQZrmkuRw>.
- 12 Канал в видеохостинге YouTube «Derekkoz». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/@derekkoz.kz>.
- 13 Канал в видеохостинге YouTube «Тоқтар абыз». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/channel/UCSS5ZxeYzfXs4XzNoZqLeoNw>.
- 14 Канал в видеохостинге YouTube «Areke Neonomad». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/channel/UCmvlAFNb9M2wZSKD0pRNJTQ/videos>.

А.А. Темирбаева, Т.Т. Темирбаев, А.А. Рыскиева, Ә.А. Құранбек

Тәңірлік интернет-қауымдастықтарды зерттеу контексіндегі Қазақстанның цифрлық палитрасы

Интернет кеңістігіндегі өзара әрекеттесу туралы ғылыми зерттеулер біраз уақыттан бері бар. Қазіргі қоғамның діни ландшафты әртүрлі, жаңа технологияларды қолдану аясы үнемі кеңейіп келеді. Интернет пен жаңа медиа қоғамдық және діни қозғалыстардың қызметінде кеңінен қолданыла бастады. Бұл оңай қолжетімділікке, үнемділікке, кең аудиторияға тарау, экстерриториялылықпен, дәстүрлі әлеуметтік бақылау мен бедел формаларынан көбірек еркіндікпен, балама діни көзқарастарды, азаматтық ұстанымды алға жылжыту, жаңа қауымдастықтар құру, тіпті жаңа дін құру сияқты мүмкіндіктермен байланысты. Топтар, қауымдастықтар, қозғалыстар, соның ішінде цифрлық немесе онлайн діндер ұйымдастырылады. Дәстүрлі және дәстүрлі емес діндер діни өмірді цифрландыру процестеріне біртіндеп қосылуда. COVID-19 пандемиясы бұл процедураны жеделдетті. Локдаун кезеңінде діни бірлестіктер онлайн ғибадат ету, Құранды интерактивті режимде оқи бастады. Тәңірлік топтар өз кезеңінде жоғарыда аталған медиа қатынастарға белсенді қатысты; интернет пен әлеуметтік желілерді қарым-қатынас жасауға, өзара әрекеттесу және өз көзқарастарын, белсенді азаматтық ұстанымын тарату үшін пайдаланды. Елде және әлемде болып жатқан процестермен байланысты өзіндік дискурстар пайда болды. Осыған байланысты осы мақалада әлеуметтік желілердегі тәңірлік топтардың контент-талдауы қаралған.

Кілт сөздер: цифрлық дін, Тәңір және интернет, тәңірлік әлеуметтік желілер, цифрлық тәңіршілдік, медиа кеңістік, тәңіршілдік, цифрландыру, заманауи тәңіршілдік, дәстүр, желідегі тәңірлік.

А.А. Темирбаева, Т.Т. Темирбаев, А.А. Рыскиева, А.А. Куранбек

Цифровая палитра Казахстана в контексте исследования тенгрианских Интернет-сообществ

Научные исследования взаимодействий в Интернет-пространстве существуют уже некоторое время. Религиозный ландшафт современного общества многообразен, постоянно расширяются сферы применения новых технологий. Интернет и новые медиа стали широко применяться в деятельности общественных и религиозных движений. Это связано с легкой доступностью, экономичностью, доступом к широкой аудитории, экстерриториальностью, большей свободой от традиционных форм социального контроля и авторитета, возможностью выдвигать альтернативные религиозные взгляды, гражданскую позицию, создавать новые сообщества и, даже, новую религию. Организовываются группы, сообщества, движения, в том числе цифровые или онлайн религии. Традиционные и нетрадиционные религии постепенно включились в процессы цифровизации религиозной жизни. Пандемия COVID-2019 ускорила данную процедуру. В период локдауна религиозные объединения стали проводить онлайн богослужение, чтение Корана в интерактивном режиме. Тенгрианские группы, в свою очередь, также активно вовлечены в указанные выше медиаотношения; используют Интернет и социальные сети для общения, взаимодействия и распространения своих взглядов, активной гражданской позиции. Возникают собственные дискурсы, которые коррелируют с процессами, происходящими в стране и в мире. В этой связи в настоящей статье рассмотрен контент-анализ тенгрианских групп в социальных сетях.

Ключевые слова: цифровая религия, Тенгри и Интернет, тенгрианские социальные сети, цифровой тенгризм, медиапространство, тенгрианцы, цифровизация, современный тенгризм, традиция, Тенгри в сети.

References

- 1 DataReportal. Retrieved from <https://datareportal.com/digital-in-kazakhstan> [in Russian].
- 2 Hjarvard, S. (2008). The mediatization of religion. A theory of the media as agents of religious change. *Northern Lights*, Vol. 6(1), 9-26.
- 3 Campbell, H.A., & Garner, S. (2016). *Networked Theology (Engaging Culture): Negotiating Faith in Digital Culture*. Michigan: Baker Academic, 28-34.
- 4 Bryan, S.T. (2007). Turner Religious Authority and the New Media. *Theory, Culture & Society*, Vol. 24(2), 117-134.
- 5 Lipina, T.A. (Ed.). (2021). *Religiia i religiovedenie v kontekste tsifrovizatsii obshchestva* [Religion and religious studies in the context of the digitalization of society]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Materials of the international scientific and practical conference*. Nur-Sultan: Evraziiskii natsionalnoi universitet imeni L.N. Gumilyov [in Russian].

6 Rechevaia agressiia v sotsialnykh setiakh: chto eto takoe i kak ei protivostoiat? [Speech aggression in social networks: what is it and how to counter it?]. Retrieved from https://www.alt.ranepa.ru/pressroom/news/rehevaya_agressiya_sotsialnih_setyah_chno_eto_takoe_ka_4378.html [in Russian].

7 Akkaunt v sotsialnoi seti Instagram [Account in the social network Instagram]. Retrieved from <https://www.instagram.com/tengrism.kz/> [in Russian].

8 Mezhdunarodnyi universitet «Tengri» [Tengri International University]. Retrieved from https://tengrism.kz/tengri_university/ [in Russian].

9 Tengrianskaia sluzhba znakomstv [Tengrian dating service]. Retrieved from https://tengrism.kz/lets_get_married_for_tengrians/ [in Russian].

10 Mezhdunarodnyi fond issledovaniia «Tengri» [International Tengri Research Foundation]. Retrieved from <https://tengrifund.ru/biblioteka> [in Russian].

11 Kanal v videokhostinge YouTube «Dalaruh: Uly Dala alemi» — «Mir Velokoi Stepi» [Channel in YouTube video hosting “Dalaruh Uly Dala Alemi” – World of the Great Steppe]. Retrieved from <https://www.youtube.com/channel/UC3P6Y99XXsw-HXhQZrmkuRw> [in Russian].

12 Kanal v videokhostinge YouTube «Derekkoz» [YouTube Channel in YouTube video hosting “Derekkoz”]. Retrieved from <https://www.youtube.com/@derekkozkz> [in Russian].

13 Kanal v videokhostinge YouTube «Toktar Abyz» [Channel in YouTube video hosting “Toktar Abyz”]. Retrieved from <https://www.youtube.com/channel/UCS5ZxeYzFXs4XzNoZqLeoNw> [in Russian].

14 Kanal v videokhostinge YouTube «Areke Neonomad» [Channel in YouTube video hosting “Areke Neonomad”]. Retrieved from <https://www.youtube.com/channel/UCmvlAFN9M2wZSKD0pRNJTQ/videos> [in Kazakh and Russian].

Ғылыммен өрілген ғұмыр

Бүгінде атына заты сай ғазиз профессор, академик Телебаев Ғазиз Тұрысбекұлы ағамыз мерейлі 65 жасқа толып отыр. Ғылымның шыңына шығып, сан салалы атыраптан жиған тәжірибесін осынау кемел шағында білімпаз студенттерге дарытып жүрген ағамыз кафедрамыздың белді де беделді ұстазы. Өмірлік жолының шамшырағына философияны таңдап алған Ғазиз ағаның жүрген жолы, қызметі кейінгі ұрпаққа ғана емес, замандастарына да үлгі мен өнеге.

Ғазиз Тұрысбекұлы 1957 жылдың 13 тамызында Алматы облысының Бақанас ауылында дүниеге келген. Әдетте тұлғалар өміріндегі өзгерістер олардың оқуын аяқтаған немесе қандай да бір межеге жеткен тұсында болушы еді. Ғазиз ағамызға қарата айтсақ, 1975 жылы ҚазМУ-дың философия-экономикалық факультетіне түскен балаң жігіт үшінші курста оқып жүргенінде, 1978 жылы М. Ломоносов атындағы ММУ-не ауысып, оқуын сол жерден 1980 жылы бітіреді. Бұл да болса ағамыздың білімге зор құлшынысы мен ұмтылысын білдірсе керек. Жолдамамен Қостанай облысы Рудный қаласындағы индустриалдық институтқа жіберіледі. Екі жыл жұмыс істегеннен кейін, 1982 жылы ағамыз өзі оқыған университетке оралады. Ғазиз Тұрысбекұлының ғылымдағы қадамдары осы жерден басталады. Аспирантураны тәмамдап, 1987 жылы В.В. Соколовтың жетекшілігімен «Юм позитивизмнің құлабызы» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап шығып, қайтадан Рудный қаласына келеді.

Өзіндік келбеті мен индустриясы жоғары қалыптасқан кеншілер қаласы Ғазиз Тұрысбекұлының ғылыми-педагогикалық жұмыстарына тың серпін беріп, алдағы уақытта ел ісіне араласуға негіз қалады. 1987–1992 жылдары Рудный индустриалдық институтында аға оқытушы, доцент, декан, проректорға дейінгі басқыштардан өтіп, 1992 жылы альма-матерлерінің бірі — Мәскеу мемлекеттік университетіне докторантураға қабылданды. Ғазиз Телебаев кандидаттық зерттеуін өрбіте отырып, дәстүр мен сабақтастықты сақтап, докторлық диссертациясына «Юм мен Рассел философиясындағы экзистенциализм проблемалары» тақырыбын алып, оны 1999 жылы ҚР ҰҒА-ның Философия және саясаттану институтында табысты қорғап шықты. 2010 жылдан профессор, 2004 жылдан ҚР Өлеуметтік ғылымдар академиясы академигі, 2016 жылдан Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі. Рудныйда басталған педагогикалық қызметі еліміздің өзге өңірлерінде жалғасып, Ғазиз Тұрысбекұлы кейін ҚБТУ-нің философия және құқық кафедрасында және Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ философия кафедрасында жұмыс жасады. Жас ғалымдарға жетекшілік жасады, оппонент, сондай-ақ көптеген ғылыми жұмыстарға рецензент, диссертациялық кеңестің мүшесі болды.

Ғазиз Тұрысбекұлының ғылыми-педагогикалық, қоғамдық, басқарушылық, мемлекеттік билік саласындағы қызметтерінің бәрін де ескерсек, ағаның бойынан ешқандай да өктемдік, науқанға негізделген жоспар-есептілік ауанындағы номенклатуралық іздерді байқамаймыз. Әркез ашық, жайдары, жылы жүзді қалпынан танған емес. Ғылымда ғана емес, сонымен қатар ұлы қолы тиген қандай сала болсын, солардың бәрінде дерлік білікті маман болумен қатар, елінің, ұлтының перзенті ретіндегі азаматтық, қайраткерлік қызметтерін қатар алып келеді.

Рудныйда жүргенде оқытушылықпен шектелмей Рудный халық депутаттары қалалық кеңесінің депутаты болған, титулды ұлттың пайызы аз өлкеде қалалық «Қазақ тілі» қоғамын өзі құрып, басқарған. Наурыз мейрамын ұйымдастыруды айтпағанның өзінде, мектептерде қазақ сыныптарын, балабақшаларда қазақ таптарын ашып, жергілікті басылымдарды қазақшалап, тіпті радио хабарларын қазақша төгілген. Бұл бір ғана Рудныйдағы атқарған іс-шаралары бұнымен шектелмейді. «Адамның көпөлшемдігі — философия мен ғылым проблемасы» атты Бүкілодақтық антропологиялық Кеңес

Одағы деңгейінде ғылыми конференция ұйымдастыра біледі. Конференция материалдары Ғазиз Тұрысбекұлының жауапты редакторлығымен «Ғылым» баспасынан «Мәдениеттегі адам метаморфозасы» атты ұжымдық монография ретінде жарық көргені белгілі. Еліміз тәуелсіздікке қадам басқан жылдарда Ғазиз аға «Қазақ философиялық» қоғамының Рудный филиалын басқарып, көптеген іс-шараларға мұрындық болды.

Педагогикалық қызметінде Ғазиз Тұрысбекұлы философия, философия тарихы, этика, эстетика, логика, араб тілді философия, медиа және қоғам, сана философиясы, сыни ойлау, онтология және гносеология, рухани жаңғыру, ғылым тарихы мен философиясы, ұлтаралық қатынастар теориясы, ХХІ ғасыр философиясындағы жаңа тенденциялар, коммуникативтік кеңістік философиясы, әлеуметтік антропология, мәдениет әлеуметтануы, қазіргі стратификациялық теориялар, әлеуметтік үрдістер динамикасын зерттеу әдістері пәндері мен арнайы курстары бойынша дәрістер өткізді. Сонымен қатар сияқты мәдениеттану, әлеуметтану, саясаттану, дінтану пәндерінен де әр жылдары сабақ берді.

Ғылыми қызметінде ғалымды батыс философиясының тарихына маманданған фигура деп қана айта алмаймыз. Ғазиз ағаның ғылыми шығармашылығынан онтология мен гносеологияны да, антропологияны, феноменологияны, экзистенциализмді, тұтастай әлеуметтік философияны көреміз. Ол дүниетанымдық позицияда скептицизмнің негіз боларлық қырларын негіздеген, тарихи-философиялық сананы идолдан арылту жайттарын қарастырған тұлға. Ғазиз Телебаев зерттеулерінің арқасында ғылыми қауымдастық бүгінде позитивизм бастауларын Конттан ғана емес, әріден Юмнан қарастыруға мүмкіндік алып, Расселмен байланыстырып зерттеу кеңістігін кеңейтіп отыр. Ғалым феноменологизм мен психологизмді Юм мен позитивизм гносеологиясының сипатты ерекшеліктері ретінде қарастырады, осы сияқты жалпы Юмның философиялық ұстанымын номиналистік тұрғыда көрсетеді. Бұл ғылымдағы ерекше үрдіс. Расселге қатысты айтсақ оның онтологиялық плюрализмі мен дескриптивизмін барынша қарастырып, философиялық жүйесін негіздеп көрсетеді. Бұл жерде Расселді позитивизмді дамытушы ретінде көреміз. 300-ге жуық ғылыми еңбектің авторы Ғазиз Телебаев түрік философиясына қатысты зерттеулерге ден қойып жүр. Түрік философиясы ғалым ағамыз зерттеулерінің өз алдына дербес бөлігін құрап отыр. Жалпы шартты түрде алғанда Ғазиз Телебаевтың ғылыми шығармашылық қызметін: философия тарихы; билік, басқару, саясат, қоғам, дін философиясы; ұлт философиясы және түрік философиясы секілді бағыттарға бөліп көрсетуге болады.

Қоғамдық, мемлекеттік, басқарушылық-ұйымдастырушылық қырына келсек, жоғарыда Рудный қаласы мысалында айтқанымыздай бұл ретте де Ғазиз Тұрысбекұлының басшылықпен басылып қалмаған адамдық хәм кісілік келбетін айқын көреміз. Оның басқарушылық-ұйымдастырушылық кезеңі 1993 жылдан басталды деп топшылаймыз. Қолынан іс келетін, бастамасы дұрыс бағыттағы жан осы жылдан бастап ел ісіне араласуға шақырылады. Осылайша Ғазиз Тұрысбекұлы 1993 жылдан Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңестің кеңесшісі, 1995 жылдан ҚР Президенті әкімшілігі Талдау және стратегиялық зерттеулер орталығының әлеуметтану секторының меңгерушісі, 1997-2003 жылдары — Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің талдау және жоспарлау бөлімінің бастығы, ішкі саясат департаменті директорының орынбасары, директоры; 2003-2006 жылдары — «ҚазМұнайГаз» ҰК Ақпараттық-талдау орталығы директорының орынбасары, «Рауан Медиа Групп» АҚ Ақпараттық талдау орталығының директоры, 2006 жылдан «Этносаяси және гуманитарлық зерттеулер» қоғамдық қорының президенті, 2006–2008 жылдары ҚР Президенті Баспасөз қызметінің бас сарапшысы, 2009–2010 жылдары Мәдениет және ақпарат вице-министрі, 2010–2012 жылдары Мәдениет вице-министрі, 2012 жылдан Көшпелілердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі қазақ ғылыми-зерттеу институтының директоры, 2015 жылдан ҚР Тұңғыш президенті — Елбасы кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, 2014–2016 жылдары ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ директорының орынбасары секілді қызметтер атқарды. Қызметінде Әбіш Кекілбаев, Алтынбек Сәрсенбаев, Марат Тәжин секілді әр деңгейдегі жазушы, саясаткерлермен, басшылармен, министрлермен қоян-қолтық байланыста болды. Билік ауысқанда бұрынғы қатарластарын жамандау немесе билікте жүріп оппозицияға қарсы полюс, қарсы майдан ретінде ымырасыздықпен қарау Ғазиз Тұрысбекұлына тән қасиет емес-тін. Ғазиз Тұрысбекұлының айтқандарын республикалық, ресми БАҚ-тан бастап бірқатар қызметкерлер жүрексінетін Азаттық порталы, Ақ жол басылымдарынан да байқауымызға болады. Мемлекет қайраткері Алтынбек Сәрсенбаевтан да министрлікте бірге жүргенде көп нәрсе үйренгенін ірікпей айта алған санаулы жандардың бірі осы Ғазиз Тұрысбекұлы. Бұдан ағаның адалдығын, әділдігін әрі батылдығын жазбай танимыз. Қандай бөлім, құрылымда жүрсе де өз қолтаңбасы мен бастамашылығын қалдырған. Солардың кейбірі: «ҚР мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру», «ҚР тарихи сананы қалыптастыру», «ҚР этномәдени білім беру», «Үкіметтік емес

ұйымдарды мемлекеттік қолдау» секілді тұжырымдамалар, қала берді Жастар саясатының тұжырымдамасы. «Хабар» арнасында 1996–1997 жылдары көпшілік көзайымына айналған «Әлем-Саясат» секілді хабарлар, «Алаш» партиясымен рухтанған Қазақстанның либералдық қозғалысы, қоғамдық-саяси жағдайларды мониторингтік әлеуметтік зерттеулер. Міне осы арада көрініп тұрған Ғазиз Телебаевтың бастамашылығы аталғандармен еш шектелмейді. Айта берсек Ғазиз Тұрысбекұлы қызметімен тікелей не жанама байланысты болған саланың бәрінде тиісінше: мәдениет көтерілді, мораль бекіді, ұлт еңсесі тіктелді, тіл мәртебесі көтерілді, аз көбейді, қара ағарды, солғын айқынға, сүреңсіз — сүйкімге енді.

Ғазиз Тұрысбекұлының еліне, халқына берері әлі де көп болса, кемеңгер аға жайлы айтпағымыз да өте көп... Осы бір қысқа мақаламызды Ғазиз ағамыздың сентенцияға, нақылға айналып кеткен өз сөздерімен аяқтасақ дейміз.

Профессор Ғазиз Телебаев:

- Қазақ тілін білу – бұл азаматтық парыз.
- Тіл тілдесу барысында қалыптасады және оны саяси шешімдермен реттеу мүмкін емес.
- Тіл - біздің өміріміздің бір бөлігі, сондықтан ол саясаттан тыс бола алмайды. Бірақ бұл мәселелерді жасанды түрде саясаттандыруға да болмайды.
- Қазақ философиясының тамыры түрік философиясында.

Ә. Құранбек, Е. Қошқарбаев,
әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdigaliyeva, G.K.** – Doctor of Philosophy, Professor, Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Abdina, A.K.** – Doctor of philosophy, Associate professor, Department of General Education, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.
- Abdraimov, E.A.** — PhD student, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Akhmetshina, G.U.** — PhD student, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Akzhunussova, N.B.** — Master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of the practical course of the Kazakh language, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Allaniyazov, T.K.** — Candidate of historical sciences, professor, Zhezkazgan Baikonurov University, Zhezkazgan, Kazakhstan.
- Alpysbes, M.A.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department history of Kazakhstan, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Alzhanova, G.B.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Amrina, M.S.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of history of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda, Kazakhstan.
- Amalbekova, B.A.** — PhD student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.
- Aralbay Saken**– Doctor of PhD of the Department of History of Kazakhstan, Medical University of Karaganda, Kazakhstan.
- Arinova, O.T.** – Candidate of philosophical sciences, Assistant professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Aubakirova, Kh.A.** — Candidate of historical sciences, professor of the Department of history of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan.
- Baizakova, K.I.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of world economy and international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Baizhiyenova K.T.** — PhD student, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Bakirova, A.T.** – Master of Arts, Department of History of Kazakhstan and Social and Political Disciplines, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan
- Bakytkali, E.T.** — Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Balapashev, B.S.** – PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Beissenova, A.A.** — PhD, Associate professor of the Department of Political Sciences and Sociology, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Bolyssova, K.M.** – Candidate of philosophical sciences, Senior lecturer of the Department of History and Law, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
- Chukubaev, Ye.S.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of world economy and international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

-
- Dagarova, Zh.O.** – PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Dukenbaeva, Z.O.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Duysen, N.B.** – PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Dzhabayeva, G.N.** — Lecturer of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Dzusupov, B.I.** — Candidate of philosophical sciences, Senior lecturer at the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Ibzharova, Sh.A.** – Candidate of philosophical sciences, Associate professor, School of Politics and Law, Almaty Management University (AlmaU), Almaty, Kazakhstan.
- Isabek, B.K.** — Candidate of historical sciences, associate professor, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.
- Kabyltayeva, S.K.** — PhD, senior lecturer of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kakimzhanova, M.K.** – Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the Department of Philosophy, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan.
- Kaldybay, A.B.** – PhD student, Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kalmenova, B.T.** — Master, senior lecturer, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan.
- Karipbayev, B.I.** — Doctor of philosophical science, Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Karsybek, K.T.** — Graduate student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kavus, S.K.** – Doctor of philosophy, Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey.
- Kenzhebekova, Zh.K.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kerimov Tapdyg Afiz-ogly** – Professor, Doctor of philosophy, Ural Federal University named after the First President of Russia B.N. Yeltsin, Yekaterinburg, Russia.
- Khurramov, M.K.** — PhD student in the specialty “History of International Relations”, University of World Economy and Diplomacy, Tashkent, Uzbekistan.
- Klishina, M.V.** — Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Konkina, G.S.** — Candidate of philosophical sciences, professor, I. Altynsarin Arkalyk Pedagogical Institute, Arkalyk, Kazakhstan.
- Koshkarbayev, E.** – Master of Arts, Senior lecturer of the Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kukeyeva, F.T.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of world economy and international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kuranbek, A.** – Candidate of philosophical sciences, Head of the Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Makasheva, K.N.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of world economy and international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Mambetov, R.E.** — Senior lecturer, N. Kulzhanova Torgai Humanitarian College, Arkalyk, Kazakhstan.
- Manasova, M.M.** – PhD, Assistant professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Meirambekov, A.K.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

-
- Meiramova, N.A.** – Master of Arts, Department of History of Kazakhstan and Social and Political Disciplines, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Mondira Dutta** – Professor, Founder Chairperson, Centre for Inner Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Mukanova, A.K.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Mukhtarova, K.S.** — Doctor of economic sciences, professor of the Department of world economy and international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Mussabalina, G.T.** — Doctor of history sciences, professor of the Department Kazakhstan history, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Nikambekova, A.B.** — Senior lecturer of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Omarkanova, A.O.** — Master of history, PhD student, Altai State Pedagogical University, Barnaul, Russia.
- Omarova, B.K.** — Candidate of historical sciences, associate professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan.
- Orazbakov, A.Zh.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of history, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.
- Ozkan, A.R.** – PhD, Professor, Ankara University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and Religious Studies, Ankara, Turkey.
- Ryskiyeva, A.A.** – Candidate of philosophical sciences, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan.
- Sadykov, T.S.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Sailaubai, E.E.** — Candidate of historical sciences, Director of the research center “El tarihi”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Saktaganova, E.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Salymatova, N.R.** – PhD student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Satbai, T.Ya.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of History, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.
- Seifullina, G.R.** — Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Semedov, S.A.** — Doctor of philosophy, Professor, Head of the Department of International Cooperation of Institute of Management and Regional Development, Russian Academy of National Economy and Public Administration., Moscow, Russia.
- Shimshek, H.A.** – Doctor of philosophical science, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey.
- Shormanbayeva, D.G.** — PhD, Senior lecturer of the Department of the Assembly of the People of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, A. Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of historical sciences, professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Stambulov, S.** — PhD, associate professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Suleimenova G.B.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Higher School of Social and Humanities, International University Astana, Astana, Kazakhstan.

-
- Temirbayev, T.T.** – PhD, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan.
- Temirbayeva, A.A.** – PhD student, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Tulegenova A.Zh.** — MA, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Tuleuova, B.T.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Tursynbayeva, A.O.** – Candidate of philosophical sciences, Professor, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Tursynbayeva, A.O.** – Candidate of philosophical sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Tutinova, N.E.** — PhD, Senior lecturer of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Ualiyeva, G.K.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Urustembayeva, Zh.** — Master of history, senior lecturer, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan.
- Usen, M.A.** — PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Userova, K.** — PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Uskembayev K.S.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Higher School of Social and Human Sciences, International University Astana, Astana, Kazakhstan.
- Ybyraikhan, M.Y.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Yessim, G.** – Doctor of philosophy, Professor, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Zhanbossinova, A.S.** — Doctor of historical sciences, professor, Chief Researcher of the Research Center “El tarihy”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Zharmaganbetova, A.T.** — Master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of the practical course of the Kazakh language, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zholdassuly, T.** — PhD, associate professor of the Department of history, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.
- Zhumashev, R.M.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhumasultanova, G.A.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of the Department of Political Sciences and Sociology, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhumatay, S.** – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Zhussupova, B.Zh.** — PhD, Assistant professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zipatolla, S.K.** – Master's degree in the study of Russia, Eastern Europe and Eurasia, lecturer of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.